

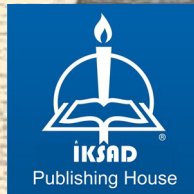
SOĞUK SAVAŞ SONRASI SOSYAL, EKONOMİK VE SİYASAL GELİŞMELER BAĞLAMINDA GÜNEY KAFKASYA

Editörler

Doç. Dr. Vefa KURBAN

Arş. Gör. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ

Arş. Gör. Recep Efe ÇOBAN

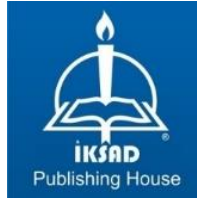

SOĞUK SAVAŞ SONRASI SOSYAL, EKONOMİK VE SİYASAL GELİŞMELER BAĞLAMINDA GÜNEY KAFKASYA

Editörler

Doç. Dr. Vefa KURBAN
Arş. Gör. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ
Arş. Gör. Recep Efe ÇOBAN

İZMİR – 2021

Copyright © 2021 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in
the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other non-
commercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development
and Social

Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2021©

ISBN: 978-625-7562-15-7
Cover Design: İbrahim KAYA
June / 2021
Ankara / Turkey
Size = 16x24 cm

YAZARLAR

Alexander DRUJININ
Ali ASKER
Ali Hikmet GÖKÇEN
Atamoğlan MƏMMƏDLİ
Aydın İBRAHİMOV
Emin Arif ŞİHALİYEV
Erhan CANİKOĞLU
Ferruh KAYALAN
Fırat YALDIZ
G. Saynur DERMAN
Güntekin NACAFLİ
Hamit ÖZMAN
İrade MEMMEDOVA
Lamiye MUSTAFAYEVA
Leman MURADOVA
Marziye MEMMEDLİ
Merve YAVUZ
Murteza HASANOĞLU
Mustafa Cem KOYUNCU
Mustafa MUTLUER
Muvaffak DURANLI
Oğuzhan ERGÜN
Ramin SADIGOV
Rasim BAYRAKTAR
Ruziye TALİ
Seriyye TAMER
Telman NUSRETOĞLU
Vefa KURBAN
Yaşar Pınar ÖZMEN
Ziyad EMRAHOV

HAKEMLER

- Prof. Dr. Ali EROL (Türkiye)
Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Türkiye)
Prof. Dr. Aydın İBRAHİMOV (Türkiye)
Prof. Dr. Betül KARAGÖZ (Türkiye)
Prof. Dr. Erel TELLAL (Türkiye)
Prof. Dr. G. Saynur DERMAN (Türkiye)
Prof. Dr. Nadim MACİT (Türkiye)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Türkiye)
Prof. Dr. Selma YEL (Türkiye)
Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA (Türkiye)
Doç. Dr. Ali ASKER (Azerbaycan)
Doç. Dr. Atıf AKGÜN (Türkiye)
Doç. Dr. Esmâ ÖZDAŞLI (Türkiye)
Doç. Dr. Güntekin NACAFLI (Azerbaycan)
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Muvaffak DURANLI (Türkiye)
Doç. Dr. Pınar FEDAKÂR (Türkiye)
Doç. Dr. Uğur TÛTÛNCÛBAŞI (Türkiye)
Doç. Dr. Vefa KURBAN (Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ŞEN (Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Yıldırım Beyazıt ÇİÇEN (Türkiye)
Öğr. Gör. Dr. Gülben MAT (Türkiye)
Araz ASLANLI (Azerbaycan)

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	
Prof. Dr. Nadim MACİT	1
BÖLÜM 1	
“Güney Kafkasya’da Türkiye-Rusya Etkileşimi”	3
Alexander DRUJININ, Aydın İBRAHİMOV, Mustafa MUTLUER	
BÖLÜM 2	
“Uluslararası Politik Ekonomi Ekseninde Çin’in Güney Kafkasya Bölgesine Yönelik Stratejik Hamleleri”	21
Ali ASKER, Mustafa Cem KOYUNCU	
BÖLÜM 3	
“Gürcistan Borçalı Bölgesi Âşıklık Geleneğinin Güncel Durumu”	43
Ali Hikmet GÖKÇEN	
BÖLÜM 4	
“Milli Tariximizin Şanlı Zəfəri”	55
Atamoğlan MƏMMƏDLİ	
BÖLÜM 5	
“Güney Kafkasya’da Jeopolitik Durum – 2020: İkinci Karabağ Savaşı, Gerçekler ve Analizler”	75
Emin Arif ŞİHALİYEV	
BÖLÜM 6	
“Rusya’nın Güney Kafkasya’ya Askeri Dönüş Hamlesi: Dağlık Karabağ Savaşı ve Sonrası”	115
Erhan CANİKOĞLU	
BÖLÜM 7	
“Azerbaycan’ın İstiklal Mücadelesinde Adı Konuşulmayan Komutan Mürsel Bakü Paşa ve Onun Bir Mektubu”	133
Ferruh KAYALAN	
BÖLÜM 8	
“Uluslararası Hukuk Açısından Dağlık Karabağ’ın Durumu”	151
Fırat YALDIZ	
BÖLÜM 9	
“Dağlık Karabağ Sorunu”	163
G. Saynur DERMAN	

BÖLÜM 10

“Karabağ: Yer Adları ve Milli Kültür Mirasının Mahv Edilişi” **197**
Güntekin NACAFLI

BÖLÜM 11

“Güney Kafkasya’da İktisadi Açıldan Potansiyel Fırsatlar ve Bölge Ekonomilerinde Yapısal Dönüşüm Süreci” **209**
Hamit ÖZMAN

BÖLÜM 12

“Karabağ Savaşı Öncesi Dünyada Yakın Dönemde Yaşanan Sosyal, Ekonomik, Siyasal Gelişmeler ve Dağlık Karabağ Bölgesi'nin Stratejik Önemi” **229**
Hamit ÖZMAN

BÖLÜM 13

“İkinci Karabağ Savaşı'nda Şehitler” **277**
İrade MEMMEDOVA

BÖLÜM 14

“İkinci Karabağ Savaşı, Alman Medyasında” **321**
Lamiye MUSTAFAYEVA

BÖLÜM 15

“Bir Köyün Faciası (Tanıkların Anıları Kapsamında)” **331**
Leman MURADOVA

BÖLÜM 16

“Gürcistan'da Zviad Gamsahurdia Dönemi” **343**
Marziye MEMMEDLİ

BÖLÜM 17

“Fransa'nın Dağlık Karabağ Politikası: Sosyal İnşacı Açıklamalar” **371**
Merve YAVUZ

BÖLÜM 18

“Bölgesel ve Küresel Enerji Güvenliği: Azerbaycan'ın Yeri ve Rolü” **391**
Murteza HASANOĞLU

BÖLÜM 19

“XIX. Yüzyıl Kafkas Dilleri Çalışmalarında Baron Pyotr Karloviç Uslar” **409**
Muvaffak DURANLI

BÖLÜM 20

“II. Karabağ Savaşı ve Bölgesel Güçlerin Tutumu” **423**
Ramin SADIGOV

BÖLÜM 21

“Günümüz Ortodoks Gürcü Yönetiminin Müslümanlara Yönelik Politikasında Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü” **481**

Rasim BAYRAKTAR

BÖLÜM 22

“Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya Politikasının Ana Hatları” **511**

Ruziye TALİ, Yaşar Pınar ÖZMEN

BÖLÜM 23

“Güney Kafkasya'nın Türk Dünyası'nın Entegrasyonunda Rolü” **525**

Seriyye TAMER

BÖLÜM 24

“Karabağ Zaferi ve Güney Kafkasya'da Şekillenen Yeni Güç Dengesi” **547**

Telman NUSRETOĞLU

BÖLÜM 25

“Karabağ'da Türk-İslam Kültürel Mirasının Son Durumu” **559**

Telman NUSRETOĞLU

BÖLÜM 26

“Algı ve Olgı Arasında Karabağ Zaferi Silahlı Savaştan Silahlı Siyasete Azerbaycan” **573**

Vefa KURBAN, Oğuzhan ERGÜN

BÖLÜM 27

“Rusya'nın Kafkasya Politikasında 'Ermeni Sorunu' (19. Yüzyıldan Günümüze Dek)” **595**

Ziyad EMRAHOV

ÖN SÖZ

Elinizdeki bu kitap 1-2 Nisan 2021 tarihlerinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Sosyal Ekonomik Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı tarafından Türkiye’de ilk kez gerçekleştirilen Soğuk Savaş sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu’nda Türkçe olarak sunulan bildirimleri ve alanında uzman akademisyenlerin yine bu bağlam üzerinde kaleme aldıkları analizleri içermektedir. Kitabı okumayı bitirdiğinizde dünyanın farklı bölgelerinde (Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Rusya, Hollanda, Ukrayna ve ABD) Güney Kafkasya üzerine çalışan değerli bilim insanlarının konunun farklı boyutlarıyla zenginleştirerek ortaya koydukları bir Güney Kafkasya portresini de zihninizde oluşturmuş olacaksınız.

Güney Kafkasya bölgesinin sadece popüler başlıklar üzerinden değil de çok daha geniş bir yelpazeden geniş kapsamlı olarak incelenmesi çok kıymetlidir. Çünkü, Güney Kafkasya, tarihin en erken dönemlerinden beri Türklerin de aralarında bulunduğu pek çok millete ev sahipliği yapmış, toprakları üstünde farklı kültürleri yeşertip beslemiş kadim bir coğrafyadır. Tarihten gelen öneminin yanı sıra kuzey ile güneyi, doğu ile batıyı birbirine bağlayan bir bölgede yer alması sebebiyle stratejik bir öneme de haizdir. Bölgenin doğusundaki ülkeler için “Avrupa’ya açılan bir kapı” iken; bölgenin batısındaki ülkeler için “Asya’ya açılan bir kapı”dır. Ek olarak, bölgenin zengin enerji kaynaklarına sahip olması ve de bu kaynakların Batı’ya aktarıldığı güzergâh üzerinde bulunması da bölgeyi küresel anlamda dikkat çekici bir hale getirmiştir. Bu bağlamda yakın tarihe baktığımızda bölge ülkeleri için kırılma noktası teşkil eden olay Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)’nin dağılmasıyla bu ülkelerin bağımsız birer devlet (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan) olarak dünya siyasetindeki yerlerini almalarıdır. Çünkü bu tarihten sonra bir yandan bölge ülkelerinin sosyal, ekonomik ve siyasal anlamda bağımsız birer devlet olarak ayakta kalabilme mücadelesi, diğer yandan ise küresel ve bölgesel güçlerin bölgedeki hâkimiyet mücadelesi başlamıştır. Bu çift yönlü mücadelenin ise gerek askeri, gerek sosyal, gerek siyasal, gerekse de ekonomik sonuçları olmuştur. Bu bağlamda, kitabın sayfaları arasında bulabileceğiniz Soğuk Savaş sonrası Güney Kafkasya üzerinde geliştirilen akademik tartışma ve yorumlar bölgenin sosyal, siyasal ve ekonomik geleceği ile ilgili de bir projeksiyon sunmaktadır. Ek olarak çok yakın zamanda yaşanan, başlangıcına ve gelişimine şahit olduğumuz 2. Karabağ Savaşı’na kitapta geniş verilmiştir.

Değerli bilim insanlarımız tarafından savaş öncesindeki gelişmeler, savaş sırasında yaşananlar ve farklı yönleriyle sonuçları analiz edilmiş ve kağıda dökülmüştür.

Kitabımızın yazar kadrosu siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, Avrupa Birliği, Azerbaycan, Kafkasya, uluslararası hukuk, ekonomi, tarih, coğrafya, dilbilimi, halk bilimi gibi temel sosyal bilim konularında uzmanlaşmış değerli bilim insanlarından oluşmuştur. Ankara Üniversitesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Azerbaycan Milli ilimler Akademisi, Bakü Devlet Üniversitesi, Balıkesir Üniversitesi, Bayburt Üniversitesi, Devlet İdarecilik Akademisi (Azerbaycan), Ege Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Giresun Üniversitesi, Güney Federal Üniversitesi (Rusya Federasyonu), Hazar Üniversitesi, İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Karabük Üniversitesi, Kastamonu Üniversitesi, Nahçıvan Devlet Üniversitesi (Azerbaycan), TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi ve Yozgat Bozok Üniversitesi gibi Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın güzide üniversitelerinde bilim insanı olarak görev ve akademik kariyer yapmaktadırlar. Yazarlarımızın ve enstitümüz öğretim üyesi Doç. Dr. Vefa Kurban'ın emekleri ile yoğurulan ve bu kitapta somutlaşan tüm çalışmalar Güney Kafkasya üzerine yapılacak çalışmalara kaynaklık edebilecek, yüksek lisans ve doktora öğrencilerine katkı sağlayacak niteliktedir.

Son olarak, çalışmaların içeriğinin ve çalışmalarda yer alan görüşlerin sorumluluğun yazarlara ait olduğunu belirterek, Başta İKSAD Genel Başkanı Sayın Mustafa Latif EMEK başta olmak üzere, İKSAD Yayın Grup Başkanı Sayın Sefa Salih BİLDİRİCİ'ye, her çalışmamızda özenle ve sabırla kitabımızı düzenleyen Sayın İbrahim KAYA'ya ve tüm İKSAD ailesine pek çok akademik çalışmamıza verdikleri destekten dolayı çok teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Nadim MACİT
Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

BÖLÜM 1

GÜNEY KAFKASYA' da TÜRKİYE- RUSYA ETKİLEŞİMİ

Alexander DRUJININ*

Aydın İBRAHİMOV**

Mustafa MUTLUER***

* Prof. Dr. Güney Federal Üniversitesi, Rostov-Don, Rusya Federasyonu, alexdru9@mail.ru.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İzmir, Türkiye, aydin.ibrahimov@mail.ege.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0049-4496.

*** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İzmir, Türkiye, mustafa.mutluer@mail.ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4929-6055.

GİRİŞ

Hızla değişen ve çok kutuplu yapıya sahip olan, kendi dış devresini genişleten ve kendisine dış «güç merkezlerin» yükselen «baskıyı» his eden Sovyet Sonrası Avrasya'da ¹ Rusya Federasyonu ve Türkiye Cumhuriyeti yalnızca önemli güç değil, en aktif jeostrateji aktörlerdir ². Söz konusu Avrasya teması, Türkiye'de araştırmacıların ilgisini çekti (Akçali & Perinçek³, 2009; Aras & Fidan, 2009⁴; Erşen, 2013⁵; Çelikpala, 2015⁶). Diğer taraftan Rusya'da, özellikle son yıllarda Avrasya ekseninde Türkiye ile ilgili bilimsel çevrelerde, analitik incelemeleri sayısı artmaktadır (Уразова, 2012⁷; Стегний, 2015⁸ Дружинин, 2020⁹; Кортунов, 2020¹⁰; Лукьянов, 2020¹¹). Rusya ve Türkiye için, Güney Kafkasya, geleneksel ikili etkileşimin öncelikli alanlarından birisi olarak kabul edilmektedir Bunun temelinde tarihi, coğrafi, ekonomik ve siyasi motivasyonlar bulunmaktadır (Колесников, 2015¹²;

¹ Druzhinin A. (2016). Russia In Modern Eurasia: The Vision Of A Russian Geographer. Quaestiones Geographicae 35(3), Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, Pp. 31–39

² Druzhinin, A.G., Ibrahimov, A., & Baskan, A. (2014). Interaction of Russia and Turkey in the PostSoviet Period: Factors, Trends, Problems, Prospects // Regional Research of Russia, Vol. 4, No. 2, pp. 121–126

³ Akçali, E., Perinçek, M. (2009). Kemalist Eurasianism: An Emerging Geopolitical Discourse In Turkey. Geopolitics. 14(3), p.p. 550-569

⁴ .Aras, B., Fidan, H. (2009). Turkey and Eurasia: Frontiers Of New Geographic Imaginatio. New Perspectives On Turkey. 40, p.p.193-215

⁵ Erşen, E. (2013) The Evolution Of 'Eurasia' As A Geopolitical Concept In Post-Cold War Turkey. Geopolitics. 18(1), p.p.24-44

⁶ Çelikpala, M. (2015). Turkish-Russian relations in search of a way out of the rivalry-competition dilemma, Bilig, 72, p.p.. 117-144

⁷ Уразова Е.И. Турция Сегодня: Экономическое Сотрудничество Со Странами Южного Кавказа И Центральной Азии. М., 2012

⁸ Стегний П. Вдвоём На Хартленде // Россия В Глобальной Политике. 2015. Т. 13. № 1. С. 109-118

⁹ Дружинин А. Г. Евразийские Приоритеты России (Взгляд Географа-Обществоведа). Ростов-На-Дону. Изд-Во Южного Федерального Университета. 2020. 268 s.

¹⁰ Кортунов А. Реджеп Эрдоган На Русском Минном Поле. Российский Совет По Международным Делам. [Электронное Издание] <https://Russiancouncil.Ru/Analytics-And-Comments/Analytics/Redzher-Erdogan-Na-Russkom-Minnom-Pole/> (Дата Доступа — 3.10.2020)

¹¹ Лукьянов Ф. Турецкий Подъём И Будущее Евразии // Россия В Глобальной Политике. 1.10.2020 [Электронное Издание] 1.<https://Globalaffairs.Ru/Articles/Tureczkij-Podyom-Budushhee-Evrazii/> (Дата Доступа — 03.10.2020)

¹² Колесников А.А. Турция На Каспии: Модели Влияния На Развитие Ситуации В Регионе //Вестник Кыргызско-Российского Славянского Университета. 2015. Т. 15. № 10. S.s.. 160-162.

Калюжный, 2017¹³). Makalenin amacı, Sovyet sonrası dönemde bölge için en önemli olan jeopolitik, jeo-ekonomik ve etno-demografik değişiklikleri vurgulamak, Güney Kafkasya'nın jeopolitikteki önemli değişimleri açıklamak ve bölgede devam eden Rus-Türk etkileşiminin incelemektir.

1. ÇAĞDAŞ AVRASYA'NIN ANAHTAR BİLEŞENLERİNDEN BİRİ OLARAK: GÜNEY KAFKASYA

Rus bilim adamı Yuriy Jdanov, Kafkasya'yı «Avrasya'nın solar pleksusu» olarak isimlendirilmektedir ¹⁴. Bölgesel ve etnik bölücülüğü, büyük göç dalgalarını oluşturan yabancı düşmanlığı, Kuzey Kafkasya'da silahlı çatışmalar (Çeçenistan), Güney Kafkasya'daki devletlerin toprak işgalleri (Abhazya, Güney Osetya, Dağlık Karabağ) ve siyasi istikrarsızlık bölgenin simgesel sorunlarıdır. Kuşkusuz, Güney Kafkasya (SSCB'nin jeopolitik bir "kırığı" olarak), tüm Avrasya'nın yalnızca küçük (ekonomik, demografik, bölgesel) bir parçasıdır. Bununla birlikte, tarihsel, konumsal ve yapısal özellikleri ve içerikleri nedeniyle Avrasya kıtasının temel jeostratejik önemini korumaya devam eden bu *minyatür* bileşenidir. Çağdaş Güney Kafkasya arazisi 18 yy. sonuna ve 19 yy. başına kadar, Avrasya'nın «satranç tahtasında» en etkili jeopolitik «figürleri» statüsünü elde eden Osmanlı İmparatorluğunun, İran'ın ve ardından Rusya'nın arasında kalıcı jeopolitik çatışma alanı olarak olmuştur.

Söz konusu toplumların «mirasçıları» halen kendi komşuların, çıkarları ve aktivitelerin ilgisinde yer almaktadırlar ve jeopolitik komşuların (İran, Rusya) halen Güney Kafkasya ülkeleri ile temasları gündemini belli etmektedirler. Bunun esas nedeni siyasi ve ekonomik çıkarların canlandırılmak için tarihi hafızanın kullanmasıdır.

Güney Kafkasya'nın kıtalar arası konumsal önemi (Avrupa ve Asya kesişme hattı, Batı ile Doğu, Kuzey ile Güney, Hazar ile Karadeniz, Rusya ve Kuzey Avrasya ile bir taraftan ve Anadolu arasında bir mekân) yerleşme özellikliye sahiptir.

Söz konusu benzeri görülmemiş coğrafi konum büyük jeoekonomik ve esasen iletişim konularında imkânlar (halen çoğunlukla gerçekleşmemiş) sağlamaktadır. Diğer taraftan bölgenin konumsal çekiciliği, farklı jeopolitik

¹³ Калюжный В.Г. Кавказ: Зона Раздора Или Ареал Сближения (В Контексте Российско-Турецких Отношений) // Наука И Военная Безопасность. 2017. № 3 (10). С. 37-45

¹⁴ Жданов Ю. Солнечное Сплетение Евразии. Учебная Лекция По Регионоведению. /Отв . Ред. Ю.Г.Волков. - Ростов-На-Дону, 1998. 40 с..

çıkarları yaratır (Güney Kafkasya topraklarının bir "ileri karakol", "sıçrama tahtası", "çıkar alanı" vb. olarak algılanması) .

Güney Kafkasya'nın yapısal benzersizliği ise bu coğrafyanın Güney Kafkasya'nın etnik ve dini çeşitliliğine bağlıdır. Dolayısı ile bu iki faktör bölgeye Avrasya'da, en önemli jeopolitik işareti vermektedir. Diğer bir deyişle, söz konusu coğrafya, Avrasya'nın istikrarsız bölgesi olarak burada «Avrasya Balkanları»¹⁵ karşı durma, jeopolitik mekânı oluşturmaktadır.

Bunun ile birlikte; belli bir olumlu süreçlerde, bölge, karşılıklı işbirliği çerçevesinde, «grey» statüsünden çıkarak, birleştirici niteliğe ulaşmaktadır. 10 Kasım 2020 yılın üçlü anlaşma bunun açık bir göstergesidir.

Sovyet sonrası dönemin dönüşüm süreçleri de bölgeye özgünlük kazandırır: bir manalı olamayan ve çoğu zaman negatif içerik taşıyan ekonomik değişimler, jeopolitik "sınırlandırma" eşliğinde etnodemografik metamorfozlar, ile birlikte devletler arası ve etnik ihtilaflar, kuşkusuz bu süreçlerde, bölge ve Avrasya dışı güçlerin de, etkisi yer almaktadır. Onların müdahalesi, genel olarak tarafsız değildir ve bölgede gerginlik yaratmaktadır. Bu durum, Güney Kafkasya gibi bir etnik rekabete sahip olan bir coğrafyada oldukça tehlikelidir.

2. GÜNEY KAFKASYA: SOVYET SONRASI DÖNEMDEKİ ESAS JEOPOLİTİK, JEOEKONOMİK VE ETNO-DEMOGRAFIK DEĞİŞİKLİKLER

Güney Kafkasya'da, Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle başlatılan yeni bağımsız devletlerin oluşumuna bir sıra önemli siyasi-coğrafi ve sosyo-ekonomik süreç eşlik etti. Onların arasında, ilk önce biz hem ekonomik, hem de siyasi ve insani temaslar sisteminin transformasyonu sonucunda üç Güney Kafkasya ülkelerin çok vektörlü siyasi modeline geçişini gördük. İki esir boyunca, mevcut bölgede, oluşmuş Rus meyilli siyasi ve ekonomik yön kısa süre içerisinde, oldukça daraldı (Avrasya Ekonomik Birliğin ve Toplu Güvenlik Anlaşması Örgütü üyesi olan Ermenistan için, söz konusu Rusya yakınlığı formalite bir şekil olarak sağlanmaktadır).

Sonuç olarak, bu sürecin bileşenlerinden biri de, bölgede (nüfus içindeki payı %5'ten %1'e düşen) etnik Rusların sayısında önemli (4,4 kat) bir düşüş oldu. Güney Kafkasya devletlerinin tek etnik homojenliğe dönüşümü söz konusu idi (daha az ölçüde Gürcistan'ı etkileyen bu özellik)

¹⁵ Brzezinski, Z. (1998). The Grand Chessboard: American Primacy And Its Geostrategic Imperatives. New York: Basic Books.,p.246

bunun ile birlikte, büyük ölçekli nüfus azalması süreci yaşandı.1989-2020 yılları arasında Ermenistan nüfusu %12, Gürcistan nüfusu ise %35 azaldı. Sovyet sonrası dönemde yalnızca Azerbaycan olumlu demografik dinamikler sergiledi. Bu nedenle, etno-demografik denge, son otuz yılda Güney Kafkasya'nın tamamında Türkçe konuşan etnik gruplar lehine (Ermenistan hariç) önemli ölçüde değişti: 1989'da bölge nüfusu içindeki oranı % 40 ise, 2020'de ise -% 56,5 ve daha fazla büyüme perspektifini korumaktadır.

Tablo 1. Rus ve Türk Toplulukların Etno-Demografik Dengelerin Dinamikleri (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan)*

	1989			2020			2050		
	Nüfus toplam bin kişi	Toplam Nüfusta oran		Nüfus Toplam bin kişi.	Toplam Nüfusta oran		Nüfus Toplam bin kişi.	Toplam Nüfusta oran	
		Ruslar %/ bin	Türkler % / bin		Rusla %"/bin	Türkle % / bin.		Ruslar %""/bin	Türkler %""bin
Azerbaycan	7021	5,6 / 392	83,7 / 5877	10139	1,2/ 119	92,0/ 9400	11065	1,1 / 119	92,1 /10190
Ermenistan	3305	1,6 / 52	2,6 / 86	2936	0,4 / 12	0,1 / 3	2816	0,4 / 11	0,1 / 3
Gürcistan	5401	6,3 / 341	5,9 / 321	3989	1,2 / 48	5,8 / 230	3517	1,2 / 42	5,8 / 204
Üç Devlet Toplam	15727	5,0 / 785	40,0 / 6284	17064	1,0/ 179	56,5/ 9633	17398	1,0 /172	59,8 / 10397

* SSCB Nüfus Sayımı, 1989, United Nations, Department Of Economic And Social Affairs, Population Division (2019). World Population Prospects 2019, Online Edition, POP/DB/WPP/Rev.2019/POP/F01-1, POP/DB/WPP/Rev.2019/SA2/POP/F01-1, Güney Kafkasya Devletlerin Ulusal İstatistiği

** Son nüfus sayımı istatistikleri

*** Ermenistan ve Gürcistan nüfusu içinde Rusların oranının değişmeyeceği, Azerbaycan'da ise (2020 için) mevcut Rus sayısının kalacağı varsayılmıştır.

**** Azerbaycan'da Türkçe konuşan etnik grupların nüfustaki payının, nüfus içindeki Rusların payındaki azalmaya benzer şekilde, % oranında artacağı; Ermenistan ve Gürcistan'da, Türkçe konuşan etnik grupların temsilcilerinin nüfustaki oranı değişmeyecektir. Benzer şekilde (Azerbaycan lehine), Güney Kafkasya'da "ekonomik güçler" dengesi sürekli olarak değişiyor. 1992'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Güney Kafkasya devletlerinin toplam GSYİH' sindeki payı% 50'yi biraz aştıysa, 2010'da %60 ve 2019'da %61 ulaştı.

Tablo 2: Azerbaycan, Ermenistan Ve Gürcistan İle Rusya Ve Türkiye'de Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Dinamikleri (Resmi Döviz Kuru Üzerinden GSYİH) (Milyon ABD Doları / Türkiye'nin GSYİH'sına Göre)*

	1992 r.	2000 r.	2010 r.	2019 r.
Türkiye	158459 / 100,0	274302 / 100,0	776967 / 100,0	761425 / 100,0
Rusya	460290 / 290,0	259710 / 95,0	1524917 / 196,0	1699876 / 223,0
Azerbaycan	4991 / 3,0	5273 / 2,0	33050 / 4,0	48047 / 6,0
Ermenistan	1273 / 0,8	1911 / 0,7	9206 / 1,2	13672 / 1,8
Gürcistan	3690 / 2,3	3057 / 1,1	12243 / 1,6	17477 / 2,3

Yukarıda açıklanan ekonomik ve demografik değişiklikler hiç şüphesiz, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne yeniden ulaşması için 2020 sonbaharında gerçekleştirilen askeri operasyondaki başarısını önceden belirlemekle kalmamış, Aynı zamanda ekonomik ve jeopolitik "varlığın" daha da artması için Güney Kafkasya'da Türkiye Cumhuriyetine yönelmiş ön koşulları katlamıştır. Bu durumda, Güney Kafkasya, iki konsepti kapsayan bir mekâna dönüşmektedir. Burada hem Türkiye (Türk dünyası) hem de Rusya (Avrasya İşbirliği) iki tana entegrasyon proje yer almaktadır.

3. GÜNEY KAFKASYA'DA DEVLETLERİNDE RUSYA'NIN "VARLIĞI" VE "ÇIKARLARI"

Sovyet sonrası dönemde Güney Kafkasya'ya has olan transformasyonlara rağmen, Rusya halen bu bölge için, esas jeopolitik aktörlerden birisi olarak kalması ile birlikte, sosyo-ekonomik bakımdan geleneksel çekiciliğini korumaktadır (tesadüf değil ki ve oldukça oneli bir faktördü ki, Rusya Federasyonu'nda, son nüfus sayımına göre daimi olarak 1.2 mln. Ermeni, 600 bin. Azerbaycanlı ve 160 bin. Gürcü oturmaktadır). Strateji ve ekonomi bakımdan Rusya için en yakın devlet, müttefiki Ermenistan'dır. Özellikle, söz konusu ülke askeri bakımdan, Rusya 'nın bölgede çıkarların sağlayan bir nevi karakoludur. Burada Rusya

* Dünya Bankasının İstatistiklerine göre düzenlendi.

Federasyonun askeri grubu yer almaktadır (Gümrü, Erivan ve Erebuni havaalanında garnizonlu 102- ci Rus askeri üssü.) Ekonomik boyutlara gelince Ermenistan, 1992'den itibaren Toplu Güvenlik Anlaşması Örgütü ve Ocak 2015'ten beri - Avrasya Ekonomik Birliği üyesidir.

Rus devlet şirketleri büyük paylara sahiptirler. Örneğin, «Gazprom Armenia» doğal gaz dağıtım sistemini yönetmektedir (ülke yılda yaklaşık 2 milyar metreküp Rus doğal gazı tüketmektedir). Rus sermayesi ayrıca "Ermeni Elektrik Şebekeleri", bir dizi telekomünikasyon ve "Güney Kafkasya Demiryolu" şirketlerini yönetmektedir. Rus sermayesi tüm eksiklere rağmen, Gürcistan'da da bulunmaktadır. Rusya'nın söz konusu ülke ile ilişkileri 2003 yılında (Gül devrimi) siyasi bakımdan en aşağı seviyeye inmişti (Örn. Gürcistan'ı Rusya Federasyonla diplomatik temas İsviçre temsil etmektedir.) 2008 yıldan beri (Güney Osetya ve Abhazya olaylarından) sonra temaslar son derece zayıftı.

Buna rağmen Rus enerji şirketi İNTER RAO YEES, Gürcistan'ın elektrik üretimini yaklaşık tümünü elde tutmaktadır (Tiflis elektrik şebekesinin %75, Gardaban termal santralini (Gürcistan'ın kış enerji üretiminin 80%) ve İnguri hidroelektrik Santrali).¹⁶ Rusya'nın Georgian Water and Power şirketi, Tiflis'in ve onun iki tane uydu kentini –Mtsehete ve Rustavi'nin içme suyunu teminatını sağlamaktadır. Lukoyl –Georgia şirketi ise Gürcistan'da 62 benzin istasyonuna sahiptir. Rosneft ise Poti petrol terminali ve GALF dolum istasyonu ağının kontrol hissesini satın aldı. Rus iş adamları-RMG GOLD ve RMG Copper, demir dışı metal işletmelerine ve Gürcistan'ın esas maden suyu şirketine sahiptirler. Gürcistan'ın en büyük bankalardan birisi olan VTB-Georgia, Rusya'nın VTB bankasına aittir (yani Rusya'nın devletini temsil ediyor.

Rusya Gürcistan için en büyük dış pazarlardan (ülke ihracatının %17 Rusya Federasyonunun payına düşmektedir); diğer taraftan, ise Gürcistan'da bazı ürünlerde, Rusya'ya ihtiyaç duymaktadır, örneğin tahıl ithali. Ciddi ekonomik (öncelikle dış ticaret) çıkarlar, Rusya'yı Azerbaycan'a (tüm Güney Kafkasya'da birinci sırada) bağlamaktadır.

¹⁶ Цветков В.А. Место и Роль России на Постсоветском Пространстве // Пространственная Экономика. 2011. № 1. s.s..49-66

Tablo 3: Dış Ticarete Rusya Ve Türkiye'nin Payı (Azerbaycan, Ermenistan Ve Gürcistan)*

	İhracat		İthal	
	Hacim , Mln. Doll. /Ülke İhracatında Oranı%		Hacim , Mln. Doll. / Ülke İthalatında Oranı%	
	Rusya'ya	Türkiye'ye	Rusya'dan	Türkiye'den
Azerbaycan	724 / 4	2862 / 15	2287 / 17	1647 / 12
Ermenistan	720 / 27	2 / 0,0	1489 / 29	265 / 5
Gürcistan	463 / 17	194 / 7	924 / 12	1400 / 19

Azerbaycan, Rusya'nın tahıl ihracatında dördüncü sırada (Türkiye, Mısır ve Bangladeş'ten sonra). Diğer taraftan, ülke silah ticaretinde Rusya'nın esas ithalcilerden birisidir. Azerbaycan ile Rusya'nın dünya enerji kaynakların piyasasında, benzer çıkarları savunmaktadır. Rusya, Azerbaycan'ın strateji partneridir, örneğin hiç tesadüf değil ki, ikinci Karabağ savaşından sonra, bölgede Rus Barış Koruma Birlikleri yerleştirilmiştir.

2014 yılından itibaren (Ukrayna olaylarından sonra)), derinleşen Rusya-Batı krizi ve genel küresel ekonominin Doğuya ve Güneye kayması–Rusya için Güney Kafkasya'nın, önemi jeostrateji ve askeri güveni garanti almak için kat kat artmaktadır Diğer taraftan ise Rusya Federasyonun ana hedeflerden birisi, Türkiye Cumhuriyeti ile istikrarlı ve verimli bir kara yolu ve demiryolu iletişiminin sağlanması, dâhil olmak üzere, meridyen ("kuzey-güney") yönündeki ulaşım koridorlarının düzenlenmesinin oluşturulmasıdır.

4. GÜNEY KAFKASYA BÖLGESİNDE RUSYA-TÜRKİYE İŞBİRLİĞİNİN ÖNCELİKLERİ

Rusya ve Türkiye Avrasya'nın büyük devletleri olarak, çağın bağlamında hareket ederek, tüm karışadurmalara rağmen. Biri birinden

* Цветков В.А. Место и Роль России на Постсоветском Пространстве // Пространственная Экономика. 2011. № 1. s.s.49-66

kopmadılar ¹⁷, tam tersine Avrasya'da ya ortak ya da rekabetçi gibi hareket ederler ¹⁸. Öngörülebilir ki, gelecekte söz konusu devletler, Güney Kafkasya dâhil olmak üzere, Avrasya'ya yönelik jeopolitik ve jeo-ekonomik faaliyetlerini artıracaklardır ¹⁹. Hem Rusya, hem de Türkiye için, strateji bakımından, söz konusu aktivitesin ortaya çıkararak «çıkarların çatışmasını» anlayarak, sürekli olarak negatifini durdurmak için, Bölgede Rus-Türk etkileşimi için "karşılıklı destekleyici" bir ortak sistem inşa edilmesinde aşağıda ki işlevlere odaklanmalıdırlar:

Güney Kafkasya'da büyük, karşılıklı yarar sağlayan (kıta ölçekli sınır ötesi) ulaşım ve altyapı projelerin gerçekleştirilmesine yönelik jeopolitik güvenliğin sağlanması; Güney Kafkasya'da yerleşen devletlerin sosyo-ekonomik kalkınmasının çıkarlarına yönelik, bütünsel bölge iletişim mekânın şekillenmesi için, dış siyasi ve alt yapı şartların oluşumu. Bununla birlikte halen yüksek olan etno-siyasi ihtilafçılığın derecesinin azaltılması,

Güney Kafkasya bölgesinde Rus-Türk askeri-siyasi dengeliyi ve dış jeopolitik aktörlerin (hem Güney Kafkasya'nın kendisi hem de genel olarak Avrasya ile ilgili olarak) istikrarsızlaştırıcı etkisinin nötrleştirilmesi hale getirilmesi dâhil, iki ülke arasında oluşmuş sağlıklı «varlığın» korunmasının gereklidir.

Rus-Türk ilişkilerinde anahtar rolü, bölgenin hem siyasi hem de ekonomik bakımdan bölgenin en güçlü devleti ve Türk Dünyasının temsilcisi Azerbaycan oynamaktadır. Azerbaycan, Rusya'ya ile hem ikili, hem de çok boyutlu Avrasya'nın entegrasyonu sağlayan projelerde işbirliği sağlamaktadır.

Bu yönde (Türk-Rus etkileşimi) daha hızlı ilerlemek için kuşkusuz Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri oldukça büyük önem taşımaktadır. Burada 2. Karabağ savaşın sonuçlarına göre Azerbaycan Cumhuriyetin Dağlık Karabağ'da yeni barışın sağlanmasında rolü oldukça büyüktür ve bu olayda

¹⁷ Колесников А.А. Турция На Каспии: Модели Влияния На Развитие Ситуации В Регионе //Вестник Кыргызско-Российского Славянского Университета. 2015. Т. 15. № 10. s..s.160-162.

¹⁸ 16.Кортунов А. Реджеп Эрдоган На Русском Минном Поле. Российский Совет По Международным Делам. [Электронное Издание] <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/redzhep-erdogan-na-russkom-minnom-pole/> (Дата Доступа — 3.10.2020)

¹⁹ Druzhinin, A, Ibrahimov, A, & Mutluer, M. Avrasya Bağlamında Sovyet Sonrası Rusya-Türkiye İlişkileri: Ekonomik Faktörler, Eylemler Ve Perspektifler // Birinci Uluslararası Güvenlik Ve Stratejik Araştırmalar Sempozyumu: Türkiye-Rusya Arasında Bilimsel, Teknolojik Ve Ekonomik İşbirliği (İstanbul, 2-3 Mayıs, 2019), 22-31

biz yeniden Rusya Federasyon ile Türkiye Cumhuriyetin yapısal yaklaşımları, genel olarak tüm dünyaya örnek olmuştur.

5. GÜNEY KAFKASYA'NIN JEOPOLİTİK DÜĞÜNLERİ

Güney Kafkasya dünyanın en kritik jeopolitik bölgelerden birisidir. Belki de Orta Doğuda durum daha sert, fakat durumun karmaşıklığı derecesine göre, diğerlerden hiç geride kalmamaktadır. Bölge ülkeleri uzun süre boyunca, (yaklaşık 30 sene) kendi arazi bütünlüğüne sahip değildiler. Azerbaycan ve Ermenistan 2020 yılındaki 44 günlük savaştan sonra, kendi devlet sınırlarına kavuştular, Gürcistan ise halen ona ait olan topraklara tamamen hâkim değildir. Gürcistan toprakları içerisindeki Abhazy ve Güney Osetya olayında, hattın bir tarafında Rusya, diğer tarafta ise Gürcistan bulunmaktadır. Karabağ olayında ise barikatın bir taraftan Azerbaycan, diğer tarafında ise Ermenistan, Dağlık Karabağ ve Ermeni Diasporasından meydana gelen bir trio yer almaktadır ²⁰

İkinci önemli ayrıntı ise uluslararası yaklaşımda bulunan arka fondadır. Gürcistan örneğinde, bütünlüğünü yitirmiş ülke için önemli bir dış destek görüyorsak²¹

Ermenistan-Azerbaycan olayında tamamen ters bir tablo görmekteyiz. Dünya kamuoyu neredeyse oybirliğiyle, komşu bir devletin topraklarını ilhak eden ülkenin tarafında saf tuttu. Karabağ Savaşı'nın bitmesi ve 10 Kasım 2020 tarihindeki üçlü (Rusya Başkanı; Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Ermenistan Başbakanı) üçlü anlaşma, bölge için oldukça faydalıdır. Örneğin Ermenistan, Meğri koridorunu kullanarak, ülkeyi Avrasya coğrafyasına entegre olacaktır ve ülke içinde bulunduğu izolasyondan çıkacaktır²².

Kuşkusuz söz konusu olay, Ermenistan'ın önemini arttıracak ve ülke daha bağımsız olarak Avrasya'nın jeopolitiğinde ve jeoekonomisinde aktif bir role üstenererek kendi statüsünü yükseltecektir. Ancak Ermenistan Cumhuriyeti kendi direkt komşuları ile temas kurmaya, o kadar istekli değil.

²⁰ Космачев М.В..Армения:Нацстроительство,имперские практики и этнонационализм,как способ выживания//Вестник РУДН,серия Политология,2015, №3,с..87

²¹ Большаков А. Г .XXI в.:трансформация и перспективы завершения,//Вестник СпбГУ, Философия и Конфликтология,2019,т.35,Вып.1,стр.135. Внутренние вооруженные конфликты в странах Северо-Восточной Евразии в начале XXI в.:трансформация и перспективы завершения,//Вестник СпбГУ, Философия и Конфликтология,2019,т.35,Вып.1,с..135

²² <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>

Oysa bu durum başta yakın çevresi olmak üzere Ermenistan'ın geniş bir coğrafya ile entegrasyonun engellemektedir.

Böylece Türkiye'nin ve Rusya'nın bu yönde çabaları beklediği sonucu veremeyebilir. Bu durumun esas nedeni, ülkede yaşanan siyasi kargaşadır. Mevcut devletin, siyasi düşüncesine göre barışçılı davranış, ikinci Karabağ savaşının sonuçlarını kabul edilmesine getirecektir ve rövanş isteklerini rafa kaldıracaktır. Bu ise toplumda bir manili karşılamayacaktır.²³

Makalenin ana hedeflerden dolayı, biz esasen bölgeyi etkileyen iki oyuncu olarak Rusya Federasyonu ve Türkiye Cumhuriyeti'nden söz edeceğiz. İran'ı bilerek kenar dışı bırakmaktayız çünkü Güney Kafkasya'da yaşanan süreçte pasif kaldı. 1917 Ekim devriminden sonra, Rusya'nın ve Türkiye'nin bölgedeki rolleri değişti. Türkiye, Güney Kafkasya'da tam izolasyona girdi, Rusya ise kendi 150 yıllık varlığı devam ettirdi²⁴

Türkiye siyasi nedenlerle yaklaşık 70 sene bölgeden uzak kaldı. Genel olarak, 16 Mart 1921 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan Moskova Anlaşmasından sonra, iki devlet arasında yeni dönem başladı. Fakat yine de, Rusya Güney Kafkasya Sovyet cumhuriyetlerle birlikte ortak yaşam modelin sürdürmekte idi, Türkiye ise dışardan izleyici rolünde idi.

1991'den beri bölgede derin jeopolitik değişimler görüldü. Güney Kafkasya'nın tüm ülkeleri, önemli iç sorunlarla birlikte bağımsızlıklarını ilan etti. Bu durumda Rusya, Bağımsız Devletler Topluluğu çerçevesinde bölge devletleri ile işbirliğine devam etti ve elbette 150 yıldan fazla bir süredir birlikte yaşayarak elde edilen beşeri temas burada önemliydi.

Yine de Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya ülkeleri ile siyasi ilişkilerinde bazı zorluklar var. Gürcistan örneğinde bu durum, bir yandan Güney Osetya ve Abhazya ile ilgili sorunlardan ve bu devletin Batı'ya yönelişinden kaynaklanıyor. Hâlbuki kişilerarası ilişkilerde Rus karşıtı bir retorikle birlikte pozitif düzeyde görülmektedir. Aynı durum bölgedeki diğer ülkeler için de geçerlidir.

Türkiye örneğinde, Gürcistan-Türkiye ilişkilerinde uzun zamanlı bir kültürel bileşen var. Türkiye'de yaşayan Gürcülerin önemli bir kısmının

²³ . Петрова С.В.. Геополитические процессы на Кавказе и роль в них России на современном этапе развития стратегического партнерства в рамках ЕВРАЗЭС, Национальная Безопасность и Стратегическое Планирование., 2016, 2-2 (14), s..148

²⁴ Лурье С. В.. Российская империя как этнокультурный феномен// Общественные науки и современность. 1994, No 1,s.s. 60-62

ülkenin Karadeniz kıyısında (Sinop-Artvin) bulunmaktadır. Kuşkusuz onlar, büyük ölçüde asimile edilmişler ve yaşam tarzları Gürcistan'daki meslektaşlarından biraz farklı. İdeoloji bakımından ise söz konusu etnik grubun temsilcileri, oldukça Türkiye'ye bağlıdır.²⁵

Türkiye, Gürcistan'ı dost bir komşu devlet olarak görmekte ve çeşitli platformlarda gelişmesine mümkün bir şekilde katkıda bulunmaktadır (Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'ndan, NATO'nun partner ülkesine kadar). Türkiye, Gürcistan üzerinden enerji ihtiyacını (Bakü-Ceyhan boru hattı) ve lojistiğini (Bakü-Tiflis-Kars demiryolu) Rusya'nın, Çin'in ve Merkezi Asya pazarlarına erişimini sağlamaktadır.

İlginç bir gerçek şu ki, Gürcistan ile pratikte müttefik ilişkilere rağmen, küresel ortakların bu altyapı projelerinin inşasını mümkün olan her bir yöntemle engelledi (Ermenistan'ın bu sürece dâhil olmamasından dolayı). Türkiye ve Azerbaycan, Batı'nın kredi koridorunu atlayarak, söz konusu hattı inşa etti. Gürcistan-Türkiye ilişkilerinin içerik bakımından Rusya-Gürcü temaslarından önemli ölçüde farklı olduğunu söylemek gerekir. İnsani açıdan bakıldığında, Gürcistan, Türkiye için hala yabancı bir ülkedir ve ortak bir sosyal-kültürel zeminin oluşumu çok uzun zaman alacaktır.

Rusya ile hiçbir ortak sınırı olmayan Ermenistan, en çok Rusya Federasyonu'nun öncü rol oynadığı askeri-politik ve ekonomik ittifaklara entegre oldu. Bu durum birkaç faktörden kaynaklanmaktadır. Ermenistan, bölgede gerçekleşen entegrasyon süreçlerinden uzak kalmaktadır (dört komşu devletin ikisi ile diplomatik ilişkilerini sürdürmüyor). Ermenistan Cumhuriyeti'nde Rusya Federasyonu'nun askeri üssünün varlığı, özellikle Toplu Güvenlik Anlaşması Teşkilatı²⁶ üye olması bağlamında bu devletin stratejik önemini artırıyor. Bütün bunlar Ermenistan'ın kendisini Rusya'nın bölgede ileri karakolu olarak görmesini sağlıyor. Bununla birlikte, adı geçen ülkenin Batılı ülkelerle geniş işbirliği yönünde ciddi bir isteği var. Burada, Ermeni diasporasının Ermenistan'ın dış politikası üzerindeki güçlü etkisini görebiliriz. Ancak burada ortaya ciddi bir sorun çıkmaktadır. Söz konusu

²⁵ Ertek, M . Türkiye'deki Gürcüler ve konuşucularını kaybetmekte olan diller. Tehlikedeki Diller Dergisi , 3 (3) , 2014, s.s..142-146

²⁶ Toplu Güvenlik Antlaşması Örgütü, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Tacikistan ve Özbekistan başkanları tarafından 15 Mayıs 1992'de Taşkent'te (Özbekistan) imzalanan Toplu Güvenlik Antlaşması'nın sonuçlanmasına dayanmaktadır. Daha sonra Azerbaycan, Beyaz Rusya ve Gürcistan'a katıldı (1993). 1999'da Ermenistan, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Tacikistan, Ortak Güvenlik Antlaşmasının Uzatılmasına İlişkin Protokolü imzaladı. - yıllık dönemler oluşturuldu (Azerbaycan, Gürcistan ve Özbekistan

devletin komşu olan Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerindeki düzenleme eksikliğidir.

Burada biz “düşman” ve “dost” olarak düşünen Ermeni toplumunun dış politika düşüncelerinin arkaik doğasını görüyoruz. Dış dünya ile ilişkisinde 1915'in sersemlemesinden çıkamıyor, uzak geçmişin kategorileriyle düşünüyor²⁷ İkinci Karabağ savaşının ve bağlanan üçlü anlaşmanın (Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan) sonuçları, bize göre durumu önemli ölçüde yatıştırmalı ve bu ülkeyi bölgenin siyasi ve ekonomik dönüşüm süreçlerine dâhil etmelidir. Bize göre, Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir uzlaşma mekanizmasının oluşturulması gerekli ve AGİT Minsk Grubu'nun yeni görevi de tam olarak bu olmalıdır.

Orta Doğu, Kafkasya ve Hazar bölgelerinin kesişme noktasında yer alan Azerbaycan Cumhuriyeti, coğrafi konumu (bölgedeki tüm siyasi oyuncularla sınırlar) nedeniyle, yeni jeopolitik ve jeoekonominin oluşumunda bölgede önemli bir konsolide role sahiptir. Jeo-ekonomik bağlamda cumhuriyet, bölgedeki tüm ülkelerle (Ermenistan hariç) oldukça optimal ilişkiler kurmaktadır.

Kuşkusuz, Ermenistan ile 25 yıldan fazla süren çatışma ve topraklarının neredeyse dörtte birinin ekonomik kalkınmadan çekilmesi, Azerbaycan'ın ekonomisine ve toplumunun yaşamının her alanında ciddi hasara neden olmuştur. Ülke, dünya merkezlerinden eşit derecede uzak bir politika izliyor ve devletin hedef olarak tarafsızlık stratejisini seçmiş olması hiçte tesadüf değil. Burada kuşkusuz bölgenin esas ülkesi olan Rusya Federasyonu ile temaslar oldukça büyük önem taşımaktadır. Resmi olarak, her iki devlet arasında oluşmuş işbirliği, stratejik ortaklık gibi tanımlanmaktadır.

Rusya'nın Karabağ sorununun taraflarından eşitlik konusunda beyan ettiği pozisyona rağmen, Azerbaycan toplumun bilincinde Rusya Federasyonu'nun Karabağ meselesinde Ermenistan'ın pozisyonuyla belli bir dayanışması olduğu yönünde net bir fikir vardı. Kuşkusuz Rusya Federasyonu'nun, Ermenistan Cumhuriyeti ile askeri-politik işbirliği ile bu tür düşünceye ulaşmasını kolaylaştırılmıştır.²⁸Yukarıda belirtildiği gibi, stratejik nitelikte olan Rusya-Azerbaycan işbirliğinin gelecekte ortaklık haline

²⁷https://rossaprimavera.ru/news/046fbc6f?utm_referrer=https%3A%2F%2Fzen.yandex.com

²⁸Дмитрий Тренин Между невмешательством и бездействием. Как России реагировать на кризис Армении // <https://carnegie.ru/commentary/84002>

geleceğini ve Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin hem ekonomik hem de stratejik olarak entegrasyonuna katkı sağlayacağı sonucuna varılabilir.

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinden bahsedecek olursak, bu durum paradoksal olarak değerlendirilebilir. Bunları açıklamak oldukça zor, ayrıca dilbilimsel, etnik, sosyo-kültürel ve politik-tarihsel bileşenler de var. Tarihsel hafıza, iki halkın bir arada yaşama bağlamında düşünmesine izin vermez. Büyük ihtimalle burada ortak bir zihniyetten bahsedebiliriz. Bu, hem Rusya'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkçülük fikirlerinin paralel olarak 19. yüzyılın ortalarından ve sonundan itibaren gelişmeye başladı.

Bize göre ikinci etken ise Rusya İmparatorluğu'nda kapitalist ilişkilerin gelişmesi ve Bakü'nün dünyanın petrol merkezlerinden birine dönüşmesidir ki bu, yerel Türkler arasında öz bilincin gelişmesine neden oldu. Üçüncü etken ise, çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün başlangıcında ve Anadolu'da Pan-Türk duygularının büyümesine neden olan Avrupa'da ulus devletlerin oluşum sürecinde gizlenmektedir.²⁹

Birinci Dünya Savaşı ve bunun sonucunda Rusya İmparatorluğu'nun çöküşü, Azerbaycan-Türk birliği üzerinde oldukça güçlü bir etki yarattı. Azerbaycan Türkleri ilk kez o dönemde belli bir ağabeyinin varlığını hissettiler. O dönemdeki Türk müdahalesi, yeni Azerbaycan devletinin oluşumunda önemli bir rol oynadı.

Buna karşılık, Türkiye Cumhuriyeti'nin ayakta durmasına (Sovyet Rusya ile iletişimin açılması ve Bakü'den petrol ürünlerinin taşınmasına) katkıda bulunan, birinci Azerbaycan Cumhuriyeti pratik olarak barışçıl Sovyetleşme yaşadı³⁰. İlişkilerin yeni aşaması 1991 yılına dayanıyor, istikrarlı ekonomik ve insan ilişkileriyle karakterize ediliyor. Ekonomik faktör iki devlet arasındaki ilişkiler bağlamında gelişirse, insani alanı ise iki ülke toplumların yakın karşılıklı etkisiyle ilerliyor.

Bu süreç oldukça ilginç ve özel araştırmayı gerektiriyor, burada sosyo-kültürel farklılıklardan dolayı bazı zorluklar var, söz konusu iki topluluk yüzyıllar boyunca tamamen farklı koşullarda şekillenmiş ve gelişmiştir, bu da kültürün özelliklerine ve politik düşünceye üzerine etki göstermiştir.

Bölgenin jeopolitik özgünlüğünden bahsederken, söylemek gerekir ki, bu basit olmayan alanda çeşitli oyuncular arasındaki belirli bağlar söz

²⁹ Балаев А. Г.. Азербайджанская нация: основные этапы становления на рубеже XIX-XX вв. М.: ООО «ТиРу», 2012, с. 115, 127

³⁰ Alev Coşkun, Kafkas Seddi durum değerlendirmesi // https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/kafkas-seddi-durum-degerlendirmesi-1718594#google_vignette

konusudur: Gürcistan -Azerbaycan, Gürcistan-Ermenistan, Türkiye-Gürcistan, Azerbaycan-Rusya, Azerbaycan-İran, Türkiye-Azerbaycan, Rusya-Ermenistan, Ermenistan-İran ve yeni oluşan Azerbaycan-Ermenistan bağı. Her birinin kendine has özellikleri ve gelişme perspektifi vardır. Kuşkusuz, bunları çoğu Güney Kafkasya'da gündemi yöneten Rus-Türk etkileşiminin kalitesine ve içeriğine bağlıdır.

SONUÇ

Güney Kafkasya tarihsel olarak önde gelen Avrasya güçleri arasında etkileşim ve rekabet alanı oldu. Güney Kafkasya'da Sovyet sonrası dönemin karakteristiği olan yeni bağımsız devletlerin ("tanınmayanlar" dâhil) oluşumuna sadece bölge içi çatışmalar değil, aynı zamanda artan (özellikle – 2000 yılından sonra) Rusya ve diğer küreselci güçleri ile kendi jeopolitik potansiyelini yoğun bir şekilde yükselten bölgesel aktörler (Türkiye ve İran) arasında artan jeopolitik mücadele yer almaktadır.

Bu fonda, bizzat Güney Kafkasya devletleri arasında yalnız Azerbaycan, kendi demografik, ekonomik ve askeri-stratejik pozisyonlarını (2020 sonbaharında tam olarak ortaya çıktı) istikrarlı bir şekilde güçlendiriyordu. Güney Kafkasya'nın son otuz yıldaki yaşanan kısmi de-Ruslaşmanın (etnokültürel, ekonomik ve diğer konular) artmasına rağmen, Rusya Federasyonu (Rusya İmparatorluğu ve SSCB'nin tarihsel halefi ve aynı zamanda bölgeyi en büyük komşusu olan), Güney Kafkasya devletlerinin öncelikli ortaklarından biridir ve bu bölgeye olan ilgi (son yıllarda artmıştır) sabit kalmaktadır.

Güney Kafkasya'da kendi varlığını gündend güne artıran Türkiye, bölgeyi iki mekânın kesişme alanına çevrilmektedir. Bir taraftan burada, Rusya'nın «Avrasya Entegrasyonu» ve Türkiye'nin «Türk Dünyası» entegrasyon projeleri gerçekleştirilmektedir.

Bundan kaynaklanan ihtilafların başa çıkmak için, Güney Kafkasya'yı Türk-Rus iş birliğinin, oldukça önemli olan genel Rus-Türk "Avrasya'da karşılıklı destekleyici ortak kalkınma" stratejisi çerçevesinde en önemli alanına dönüştürmek gerekiyor (ulaşım-lojistik, enerji ve diğer sektörler). Söz konusu hedef yalnızca Türkiye ve Rusya' için değil, Güney Kafkasya devletlerin uzun vadeli çıkarlarına fayda sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akçali, E., Perinçek, M. (2009). Kemalist Eurasianism: An Emerging Geopolitical Discourse In Turkey. *Geopolitics*. 14(3)
- Aras, B., Fidan, H. (2009). Turkey And Eurasia: Frontiers Of New Geographic Imagination. *New Perspectives On Turkey*, Vol.40, Spring
- Балаев А.Г.(2012) Азербайджанская нация: основные этапы становления на рубеже XIX-XX вв. М.: ООО «ТиПу»
- Большаков А.Г.(2019) Внутренние вооруженные конфликты в странах Северо-Восточной Евразии в начале XXI в.: трансформация и перспективы завершения. // Вестник СПбГУ, Философия и Конфликтология, т.35, Вып.1
- Brzezinski, Z. (1998). *The Grand Chessboard: American Primacy And Its Geostrategic Imperatives*. New York: Basic Books.
- Alev Coşkun, Kafkas Seddi durum değerlendirmesi // <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/kafkas-seddi-durum-degerlendirmesi-1718594>
- Çelikpala, M. (2015). Turkish-Russian Relations In Search Of A Way Out Of The Rivalry-Competition Dilemma, *Bilig*, 72
- Druzhinin, A.G., Ibrahimov, A., & Baskan, A. (2014). Interaction Of Russia And Turkey In 8.The Post-Soviet Period: Factors, Trends, Problems, Prospects // *Regional Research Of Russia*, Vol. 4, No 2
- Druzhinin A. (2016). Russia In Modern Eurasia: The Vision Of A Russian Geographer. *Quaestiones Geographicae* 35(3), Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań,
- Druzhinin, A, Ibrahimov, A, & Mutluer, M. Avrasya Bağlamında Sovyet Sonrası Rusya-Türkiye İlişkileri: Ekonomik Faktörler, Eylemler Ve Perspektifler // *Birinci Uluslararası Güvenlik Ve Stratejik Araştırmalar Sempozyumu: Türkiye-Rusya Arasında Bilimsel, Teknolojik Ve Ekonomik İşbirliği (İstanbul)*
- Дружинин А. Г. Евразийские Приоритеты России (Взгляд Географа-Обществоведа). Ростов-На-Дону. Изд-Во Южного Федерального Университета. 2020.
- Erşen, E. (2013) The Evolution Of 'Eurasia' As A Geopolitical Concept In Post-Cold War Turkey. *Geopolitics*. 18(1), С. 24-44
- Ertek, M. Türkiye'deki Gürcüler ve konuşucularını kaybetmekte olan diller. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 3 (3) , 2014
- Жданов Ю.А . Солнечное Сплетение Евразии. Учебная Лекция По Регионоведению. /Отв . Ред. Ю.Г.Волков. - Ростов-На-Дону, 1998
- Калужный В.Г. Кавказ: Зона Раздора Или Ареал Сближения (В Контексте Российско-Турецких Отношений) // *Наука И Военная Безопасность*. 2017. № 3 (10).
- Колесников А.А. (2015). Турция На Каспии: Модели Влияния На Развитие Ситуации В Регионе // *Вестник Кыргызско-Российского Славянского Университета*. Т. 15. № 10.
- Кортунов А. Реджеп Эрдоган На Русском Минном Поле. Российский Совет По Международным Делам. [Электронное Издание] <https://russiancouncil.ru/>

Analytics-And-Comments/Analytics/Redzhep-Erdogan-Na-Russkom-Minnom-Pole/
(Дата Доступа — 3.10.2020)

Космачев М.В. ,(2015) Армения: Нацстроительство,имперские практики и этнонационализм,как способ выживания//Вестник РУДН,серия Политология
<http://kremlin.ru/events/president/news/64384>

Лукьянов Ф. (1.10.2020) Турецкий Подъём И Будущее Евразии // Россия В Глобальной Политике. [Электронное Издание] 18.<https://Globalaffairs.Ru/Articles/Tureczkij-Podyom-Budushhee-Evrazii/> (Дата Доступа — 03.10.2020)

Лурье С В.. (1994). Российская империя как этнокультурный феномен// Общественные науки и современность № 1

Петрова.С.В. (2016) Геополитические процессы на Кавказе и роль в них России на современном этапе развития стратегического партнерства в рамках ЕВРА3ЭС, Нацбезопасность и Стратегическое Планирование.,2-2 (14)

https://rossaprimavera.ru/news/046fbc6utm_referrer=http.zen.yandex.com

Стегний П. (2015) Вдвоём На Хартленде // Россия В Глобальной Политике.. Т. 13. № 1.

Дмитрий Тренин Между невмешательством и бездействием. Как России реагировать на кризис Армени //<https://carnegie.ru/commentary/84002>

Уразова Е.И. (2012) Турция Сегодня: Экономическое Сотрудничество Со Странами Южного Кавказа И Центральной Азии. М.

Цветков В.А. (2011) Место И Роль России На Постсоветском Пространстве // Пространственная Экономика.

BÖLÜM 2

ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ EKSENİNDE ÇİN'İN GÜNEY KAFKASYA BÖLGESİNE YÖNELİK STRATEJİK HAMLELERİ

Ali ASKER*

Mustafa Cem KOYUNCU**

*Karabük Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, Doç. Dr.,
alisker2068@gmail.com, ORCID NO: 0000-0003-1801-3371

**Karabük Üniversitesi İİBF Bölge Çalışmaları Yüksek Lisans Öğrencisi, Türkiye,
cemkoyuncu90@gmail.com, ORCID NO: 0000-0003-3325-6232

1. GÜNEY KAFKASYA JEOPOLİTİĞİ

Tarih boyunca Asya ve Avrupa arasında önemli bir köprü görevi üstlenen, kuzey ve güney geçişli yolları bünyesinde barındıran, imparatorluklar arası mücadelenin yaşandığı, birçok etnik ve dini unsura sahip bölgelerden birisi olarak Güney Kafkasya, mevcut potansiyeli göz önüne alındığında uluslararası rekabette önemli bir oyun sahası olarak görülmektedir. Kıtalar arası geçişte kilit rol oynayan bu bölgeyle ilgili birçok tanımlama yapılmıştır. 18. yüzyılda yaşamış Alman asıllı İsveçli coğrafyacı olan Philip Johan von Strahlenberg bölgeyi, Asya'da konumlanan ve Avrupa'ya açılan kapı olarak görürken¹ Amerikalı siyaset bilimci Zbigniew Brzezinski için Güney Kafkasya; Avrasya'nın Balkanları konumundadır.² Türk asker ve tarihçi olan İsmail Hakkı Berkok'a göre ise Kafkasya bir bütün olarak; Avrupa, Afrika ve Asya arasında bulunan ve Akdeniz, Adalar Denizi, Boğazlar, Marmara Denizi, Karadeniz ve Azak Denizi gibi birbirine bağlı iç denizlerin oluşturduğu su koridorunun Doğu ucunda yer alan, aynı zamanda Hazar Denizi sayesinde Doğu'ya eklenmiş bir coğrafyadır.³

Jeopolitik önemi hususunda fikir birliği sağlanmış Güney Kafkasya, mevcut potansiyelini yakın zamana kadar kullanamamıştır. Keza 20. yüzyılın başlarında bağımsız devletler olarak tarih sahnesine çıkmış Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın mevcudiyeti kısa sürmüş, yeniden Rusya'nın işgali altına girmiştir. Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle beraber yeniden bağımsızlığına kavuşan Güney Kafkasya cumhuriyetleri sahip oldukları potansiyeli kullanmaya çalışırken bölgede yaşanan jeopolitik çekişmelerden etkilenmişlerdir. Bağımsızlıklarını izleyen süreçte Güney Kafkasya ülkeleri, ulus inşa süreçlerini devam ettirme, siyasi ve ekonomik sistemlerini oluşturma süreçlerini başlatmış, uluslararası hukukun bağımsız sülhleri olarak dünya sistemine ve bölgesel yapılanmalara entegrasyon süreçlerine dahil olmuşlardır. Fakat bölgede meydana gelen çatışma alanlarının fazlalığı, büyük güçler arasındaki rekabet, etnik ve dini hassasiyetin baskın olması vd. sebepler yüzünden sürekli olarak istikrar sorununu canlı tutmuştur. Sovyet sonrası dönemde demokratikleşme süreçlerinde yaşanan sıkıntılar, otoriter eğilimlerin şiddetlenmesi, toplumsal refah ve mevcut kaynakların adil şekilde dağıtılmaması, toplum-yönetim gerilimleri, etnik

¹ De Waal, T. (2018). *The Caucasus: an introduction*. Oxford University Press, s. 10.

² Zbigniew, B. (1997). *The Grand Chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives*. Perseus Books Group, s. 123.

³ Berkok, İ. (1958). *Tarihte Kafkasya*. İstanbul Matbaası, s. 10.

bölünmenin derinleşmesi, iç savaş ve ülkeler arasındaki sorunlar söz konusu istikrarsızlığın çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Güney Kafkasya'nın üç cumhuriyeti arasında Gürcistan, görece demokratik kültür düzeyini geliştirmeye çalışsa da eskiden süregelen etnik azınlık sorunları, otonom bölgelerin ayrılması sonucunda ortaya çıkan parçalı yapının gittikçe kalıcı hale gelmesi, 2008 yılında Rusya ile yaşanan savaş ve kuzey tehdidini kesintisiz olarak devam etmesi son derece olumsuz argümanlar olarak belirmektedir. Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Karabağ meselesi ise, Güney Kafkasya'nın jeopolitik düzlemde en önemli argümanı olan Doğu-Batı yönlü geçiş noktası olma dinamiğini kısıtlayan başlıca etmen olmuştur. 1990'lı yılların başından itibaren Azerbaycan topraklarının yaklaşık olarak %20'sini işgal eden Ermenistan, bölge açısından bir çözümsüzlük yaratmış ve bölgenin ulaşım ağını dar bir koridora hapsedmiştir. 27 Eylül 2020 yılında ise Azerbaycan ordusu 44 gün süren savaş neticesinde Ermenistan ordusunu topraklarından atarak yeni bir jeopolitik dengenin ilk adımlarını atmıştır. Ermenistan'ın saldırgan politikaları ve Azerbaycan'a yönelik toprak talepleri, yaklaşık otuz sene boyunca Azerbaycan topraklarını işgal altında tutması, bir savaş ekonomisi potansiyeline sahip olmazken Rusya'nın bölgedeki siyasi ve askeri güç tesis etmesine vesile olmuştur. 44 günlük savaş sonunda Rusya'nın Karabağ bölgesine "Barış Gücü" konumlandırması, söz konusu tespitin en somut örneklerinden biridir. Bundan sonraki süreçte bölgeye yönelik siyasi, ekonomik ve ticari ilişkilerde yeni formatların ortaya çıkacağı muhtemeldir. Bu formatlar ulaşım, iletişim, enerji vd. alanlarda yeni projelerin ortaya çıkma ihtimalini güçlendirmektedir. Karşılıklı çıkarlara dayalı yeni projelere küresel aktörlerin katılacağı, hatta sürecin, bu aktörlerin etki, gözetim ve yönlendirileceği kaçınılmazdır.

Çin'in Kafkasya'ya yönelik bölgesel ekonomi politikaları da bu kapsamda değerlendirilebilir; fakat Türkiye, Rusya, ABD gibi güçlerden farklı olarak Çin bölgeye yönelik politikalarını ekonomik ekseninde geliştirecektir. Çin'in bölgeye olan ilgisi kuşkusuz yeni olmayıp Sovyetler Birliği'nin dağılma süreciyle eşzamanlı olarak gelişmiştir. Deng Şiaoping liderliğinde elde ettiği rakipsiz büyümü hızıyla Çin Halk Cumhuriyeti gerek siyasi gerek ekonomik alanda önemli bir güç kazanmıştır; bu güce paralel olarak geliştirdiği dış politik vizyonunun temel amacı, ihracata dayalı ekonomik genişleme için yeni pazarlar yaratmak ve bu pazarlara giden tedarik zincirlerinin güvenliğini sağlamaktır. Bu sebeple Pekin tarafından başlatılan altyapı yatırımlarının bazı bölgelerde yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Bu bölgelerden biri olarak

Güney Kafkasya, Asya-Avrupa bağlantısının önemli bir parçasını teşkil eden Çin'in ilgisini çekmeyi başarmıştır.

2. ÇİN'İN YÜKSELİŞİ

Şüphesiz 21. Yüzyılda yaşanan en önemli gelişmelerden birisi Çin'in yükselişidir. 1850'lerden itibaren başlayan ve 1949 Sosyalist devrimiyle biten işgallerle dolu “utanç yüzyılı” henüz tarihi hafızada taze iken, bu denli hızlı bir yükseliş Çin'in takip ettiği siyasetin doğruluğunu kanıtlar niteliktedir. Deng Şiaoping tarafından izlenen düşük profilli siyaset (*Tao Guang Yang Hui*)⁴⁵ Atlantik ile rekabet yerine uyum ile çalışmayı amaçlamış, böylece Amerika ile girilecek bir çekişmenin olumsuz sonuçlarından sakınmayı sağlamıştır. Bu stratejinin getirmiş olduğu avantajı kullanan Pekin yönetimi; kültürel, ekonomik ve siyasi alanda uyguladığı reformlarla yeni standartlar geliştirmiş, ABD ile arasındaki güç farkını kısmî olarak kapatmıştır. 2000'li yılların başından itibaren ekonomik yükselişine paralel olarak Çin, bir süper güç olarak uluslararası sistemde daha fazla hak talep eden bir ülke konumuna yükselmiştir. 2008 yılına kadar barışçıl yükselişini sürdüren Çin, 2008 yılında dünya çapında yaşanan ekonomik krizinden nispeten Atlantik bloğuna kıyasla daha hafif atlatmasını Çin Leninizm'inin Batı Liberalizmine karşı bir zaferi olarak görmüş ve proaktif bir siyaset izlemenin ilk adımlarını atmıştır.⁶ “Stratejik fırsat dönemi” olarak görülen bu süreçte Pekin, müreffeh bir toplum ve sosyalist modernizasyonu sağlamak amacıyla gerek içte gerekse dışta ulusal gücünü arttırmıştır.⁷ Pekin güçlendikçe uluslararası siyaseti şekillendirme açısından daha yetenekli hale gelmekte, realist güç unsurlarını kullanma arzusunun yanında uluslararası sistemde Çin'in karakterini yansıtacak ideolojileri yaratarak kendi kültürünü de yayma peşindedir. Tarihsel süreç içinde ortaya çıkarak gelişen Tianxia: aynı gökyüzü/cennet

4 Chen, D., & Wang, J. (2011). *Lying low no more? China's new thinking on the Tao Guang Yang Hui strategy*. China: An International Journal, 9(02), 195-216.

5 Yan, X. (2014). *From keeping a low profile to striving for achievement*. The Chinese Journal of International Politics, 7(2), 153-184.

6 United States-China Economic and Security Review Commission. (2020). *Hearing on The Chinese View of Strategic Competition with The United States*. United States Congress. https://www.uscc.gov/sites/default/files/2020-08/June_24_2020_Hearing_Transcript_0.pdf

7 Jintao, H. (2011, Eylül 30). Hold High The Great Banner Of Socialism with Chinese Characteristics and Strive for New Victories in Building a Moderately Prosperous Society in All Respects. Qiushi Online. http://english.qstheory.cn/resources/party_congress/201109/t20110930_114421.htm [Erişim Tarihi: 11.03.2021].

altında toplanma⁸ ve günümüze dile getirilen “insanlık için ortak kader topluluğu”⁹ gibi konseptler Çin açısından, kendi kurallarının geçerli kılmaya yönelik Sinosentrik bakış açısının yansımalarıdır. Şüphesiz böyle bir düzeni kurmak için dünyanın geri kalanına daha kapsayıcı ve çekici projeler sunmak gerekir. Bu projeler sayesinde teknolojik, ekonomik, diplomatik ve kültürel alanlardaki gücünü arttırmalıdır. 2012 yılında iktidara gelen Şi Cinping, seferleri tarafından izlenen “niyetini gizle” politikasını terk ederek “Çin rüyasını” gerçekleştirmek için, Çin ulusunu yeniden canlandırma çabası içerisine girmiştir.¹⁰ Bu amaç doğrultusunda Şi Cinping tarafından duyurulan; “Çin’de Üretilmiştir 2025”¹¹ (Made in China 2025), Asker-Sivil Füzyon Stratejisi¹² (Military-Civil Fusion), Asya Altyapı Yatırım Bankası (AAYB)ve Tek Kuşak Tek Yol (The Belt and Road Initiative, BRI) girişimleri, Çin’in etki alanını genişletmeye yönelik önemli projelerdir.¹³

Kuşkusuz bu projeler arasında yer alan Kuşak ve Yol Projesi (KvY), 21. yüzyılın en büyük hamlelerinden biri olarak değerlendirilmektedir. 2013 yılında Başkan Şi Cinping tarafından Kazakistan ve Endonezya ziyaretlerinde açıklanan bu devasa proje; kara bağlantısı sağlayan geniş otobanlar, yüksek hızlı trenler, fiber optik hatlar, ticari limanlar, enerji nakil hatları, ekonomik anlaşmalar ve devasa altyapı yatırımları ile Çin’den Batı Avrupa’ya kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Projenin amacı ekonomik çıkarlardan ziyade Çin’in politik ekonomi araçlarını kullanarak, kendi periferisinden başlayarak Avrupa’ya kadar uzanan bölge üzerinde

⁸ Bkz: Callahan, W. A. (2008). *Chinese visions of world order: post-hegemonic or a new hegemony?* International Studies Review, 10(4), 749-761.

⁹ Bkz: Zhang, D. (2018). *The concept of ‘community of common destiny in China’s diplomacy: Meaning, motives and implications.* Asia & the Pacific Policy Studies, 5(2), 196-207.

¹⁰ BBC News. (2013, Haziran 5). What does Xi Jinping’s China Dream mean? BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-22726375> [Erişim Tarihi: 11.03.2021].

¹¹ Bkz: Zenglein, M. J., &Holzmann, A. (2019). *Evolving made in China 2025.* MERICS Papers on China. https://merics.org/sites/default/files/2020-04/MPOC_8_MadeinChina_2025_final_3_0.pdf

¹² Bkz: Kania, E., &Laskai, L. (2021). *Myths and Realities of China’s Military-Civil Fusion Strategy.* CNAS. <https://www.cnas.org/publications/reports/myths-and-realitiesof-chinas-military-civil-fusion-strategy>.

¹³ McMaster, H. R. (2020, Nisan 17). How China Sees the World. The Atlantic. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2020/05/mcmaster-china-strategy/609088/> [Erişim Tarihi: 11.03.2021].

etkinliğini artırmak, bölge ülkelerini ekonomik açıdan kendisine bağımlı birer uydu devlet haline getirmektedir.

Bu bağlamda, Asya ve Avrupa arasındaki önemli bağlantı bölgelerinden bir olarak Güney Kafkasya, Çin'in giderek artan yayılmacı politikasında önemli bir durak haline gelmiştir. Bölge ülkeleriyle yapılan ticari anlaşmalar, altyapı yatırımları ve diplomatik girişimleri sayesinde Çin, bölgedeki yumuşak gücünü arttırma peşindedir.

3. ÇİN'İN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKALARI

Çin'in Güney Kafkasya politikalarının temelinde ekonomik ve jeopolitik çıkarlar yatmaktadır. Ekonomik perspektiften bakıldığında; dışa açılma stratejisi kapsamında yapılan ekonomik yatırımlar, ticari anlaşmalar ve ortaklıklar, Çin'in küresel çapta büyüyen politik-ekonomi gücüne katkı yaparken, elde ettiği güç sayesinde bölge ülkeleri üzerinde kontrol mekanizmaları oluşturmaya olanak sağlamaktadır. Jeopolitik açıdan değerlendirildiğinde ise; Trans-Sibirya Koridoru adı verilen Kuzey Koridoruna alternatif olarak geliştirilen ulaşım ağlarının, Güney Kafkasya'dan da geçmesi bu bölgeyi coğrafi olarak ön plana çıkarmaktadır. Orta Asya üzerinden Hazar Denizine ve Azerbaycan'a, daha sonra Bakü Tiflis Kars (BTK) hattı üzerinden Avrupa'ya bağlanan bu hattın nihai hedefi Avrupa pazarına alternatif bir yol yaratmaktır.¹⁴

Bölge ülkelerinin zayıf ve yatırıma açık ekonomileri Çin açısından bir fırsat yaratmaktadır. Bununla birlikte, Çin'in bölgede yaşanan çatışmalardan uzak kalması, güvenlik boyutunda bir tehdit yaratmaması ve birçok bölgede uyguladığı "iç işlerine müdahil olmama" stratejisi nedeniyle, Güney Kafkasya ülkelerinin Çin'e bakış açısı olumlu yönde ilerlemektedir. Fakat bölgede yaşanan sıcak çatışmalar, politik gerilimler, kültürel, dini ve etnik çatışmalar, Çin'in bölgeye olan ilgisini ve yatırımları olumsuz yönde etkileyen etmenlerdir. Çin bu yüzden Güney Kafkasya'yı ana ticari yol olarak değerlendirmekten ziyade alternatif bir güzergâh olarak görmektedir. Siyasi istikrarsızlığın yanında bölgenin ulaşım ağının Kuzey koridoruna göre daha fazla geçiş ve ulaşım türü değişikliği (Hazar Denizi-Boğaz Geçişi)

¹⁴ Zeybek, H. (2019). *Uluslararası Ticarete Yeni Avrasya Ulaşım Yolları Arayışı: Demiryolu Yük Taşımacılığına Etkileri*. Avrasya Etüdüleri, 56(2), 136-154. s. 144.

gerektirmesi maliyet ve zaman artışı yaratmaktadır.¹⁵ Bu sebeple Çin'in resmi KvY raporlarında bölgenin ismi bir koridor olarak geçmemektedir.

Güney Kafkasya Çin'in dış politikasında öncelikli alan olarak tanımlanmaması, ayrıca ekonomik ticaret hacmi açısından küçük bir paya sahip olmasına rağmen, bölgenin potansiyeli, Pekin'in bu Güney Kafkasya'ya yönelik politika üretmesini elzem kılmaktadır.¹⁶ Çin'in bölgeye yönelik politikaları analiz edildiğinde, üç devleti kapsayan ortak projelerden ziyade söz konusu ülkelerle geliştirdiği ikili proje ve anlaşmaların varlığı dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda Çin'in Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile ilişkilerini ayrı ayrı değerlendirmek daha isabetli olacaktır.

3.1. AZERBAJYCAN

Güney Kafkasya'nın Hazar'a açılan kapısı, Orta Asya'dan Avrupa'ya erişimin anahtar bölgesi ve hidrokarbon kaynakların mevcudiyetiyle Azerbaycan, bölgenin hem askeri hem de ekonomik olarak en güçlü ülkesi konumundadır. Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, Hazar Denizi'ndeki enerji doğalgaz kaynakları sayesinde bölgesel ve küresel gücün ilgisini çekerken güç mücadelesinin yaşandığı bir alan olarak görülmüştür. Jeopolitik açıdan önemli bir bölgesel güç olan Azerbaycan'a Çin'in ilgisi bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren başlamıştır.

Çin Halk Cumhuriyeti 27 Aralık 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımış, 1992 yılında Bakü'de elçilik açmıştır. Azerbaycan ise Pekin'de elçiliğini 1993'te açmıştır. 1994 yılında dönemin Azerbaycan Başkanı Haydar Aliyev'in Çin'e yaptığı ilk resmi ziyaret ile başlayan diplomatik ilişkiler, zaman içinde güçlenerek devam etmiştir. 17.03.2005 tarihinde İlham Aliyev ve Hu Cinto arasında imzalanan Ortak Deklarasyon'da, her iki ülke birbirlerinin iç işlerinde hassasiyet göstereceğini deklare etmiştir. Deklarasyonun 9. ve 11. maddelerinde her iki ülkenin toprak bütünlüğüne vurgu yapılırken, bu ilke, karşılıklı şekilde desteklenmektedir.

Azerbaycan, dünyada yalnızca bir Çin olduğunu, Çin Halk Cumhuriyeti hükümetinin Çin'i temsil eden tek kanunî devlet olduğunu ve Tayvan'ın Çin topraklarının ayrılmaz bir parçası olduğunu onaylamaktadır. Azerbaycan tarafı, Tayvan ile herhangi bir şekilde resmi ilişki tesis etmeme temas

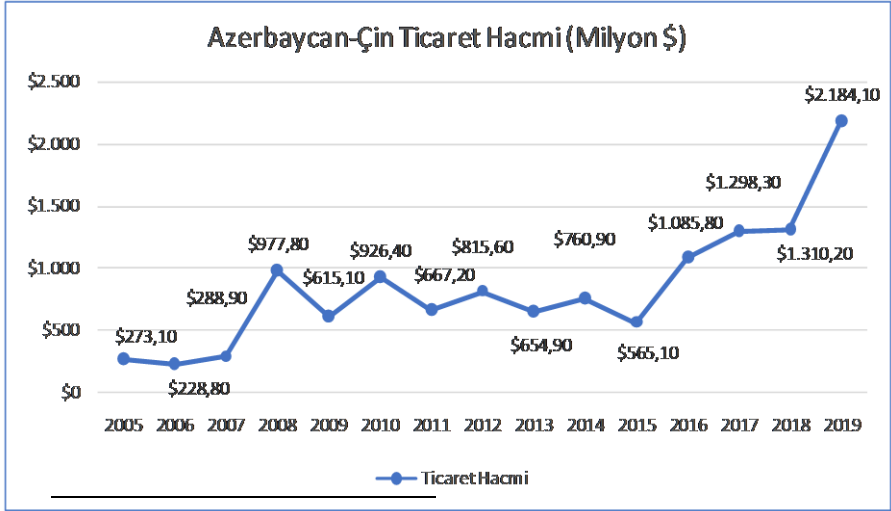
¹⁵ A.g.e. s.147.

¹⁶ Markedonov, S. (2019, Kasım 5). Belt and Road and Beyond: China Makes Inroads into South Caucasus. Carnegie Moscow Center. <https://carnegie.ru/commentary/80268> [Erişim Tarihi: 14.03.2021]

kurmama, onunla resmî karakterli temaslarda bulunmama taahhüdünü onaylar, herhangi şekilde olmasına bakılmaksızın 'iki Çin', 'bir Çin, bir Tayvan' veya 'bağımsız bir Tayvan'a karşı çıkar (md. 9).

Çin tarafı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenliği ve toprak bütünlüğüne destek verdiğini onaylar ve BM Güvenlik Konseyinin Dağlık Karabağ çatışmasına dair ilgili kararlarının uygulanmasına çağırır, bu çatışmanın barış yoluyla çözülmesine taraftar olduğunu bildirir, ayrıca uluslararası topluluğunun bu yöndeki çabalarını destekler (md. 11).¹⁷

Diplomatik ilişkilere paralel olarak iki ülke arasında gerçekleştirilen ekonomik faaliyetlerinde arttığı gözlemlenmiştir. Özellikle 2015 yılından sonra ticaret hacmindeki büyüme; dikkate değer bir artış olarak değerlendirilmektedir. 2015 yılından günümüze kadar geçen sürede artan ticaret hacminin başlıca sebebi, 2015 yılında iki devlet hükümetleri arasında "İpek Yolu İktisadi Kuşağının" Oluşturulmasının Ortak Teşviki hakkında imzalanan "Mutabakat Zaptı" olmuştur.¹⁸ Bu anlaşmayla ilişkilendirilen KvY Girişimi altında veya tamamlayıcısı olarak görülen birçok alt ve üst yapı projeleridir.

¹⁷ Azerbaycan Respublikası və Çin Xalq Respublikasının dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsi haqqında Birgə Bəyannamə, <http://www.e-qanun.az/framework/32179>, Çin Xalq Respublikası və Azerbaycan Respublikası arasında Birgə Bəyannamə, <http://az.china-embassy.org/eng/sbjw/t1833366.htm> [Erişim Tarihi: 15.03.2021]

¹⁸ Azerbaycan Respublikası Hökuməti ilə Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında "İpek Yolu İqtisadi Kəməri"nin yaradılmasının birgə təşviqi haqqında Anlaşma Memorandumu, <http://www.e-qanun.az/framework/31817> [Erişim Tarihi: 15.03.2021]

Kaynak: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan

Çin sermayeli şirketlerin dünyanın farklı bölgelerine yaptığı yatırımlar ikili ticaret hacmini arttırırken, Çin tarafından veya Çin kontrollü Asya Altyapı Yatırım Bankası tarafından sağlanan ucuz krediler ekonomik hareketliliği arttırmıştır. KvY Girişimi içinde duyurulan Çin-Orta Asya- Batı Asya Ekonomik Koridorunun (China-Central Asia-West Asia Economic Corridor, CCAWEC) tamamlayıcısı olarak görülen Trans-Hazar Uluslararası Taşımacılık Rotası (Trans-Caspian International Transport Route, TITR)¹⁹ gerek enerji gerek ulaşım koridoru bağlamında önemli görevler üstlenmektedir. Türkiye-Gürcistan ve Azerbaycan tarafından finanse edilen Bakü-Tiflis-Kars Tren Yolu bu amaçla kurulmuş olup, 2018 yılında Çin'den gelen 19 kargo trenine hizmet vermiştir.²⁰ Bu hattın bir başka önemli projesi ve Avrupa'nın enerji güvenliğine doğrudan katkı yapan Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattının (TANAP), 600 milyon \$'lık kısmı Asya Altyapı Yatırım Bankası tarafından 2016 yılında finanse edilmiştir.²¹ 2019 yılında İlham Aliyev ve Azerbaycan yetkililerin Pekin'de yapılan Uluslararası İşbirliği için İkinci Kuşak ve Yol Forumu'na katılması ve burada imzalanan yaklaşık 821 milyon \$'lık hacme ulaşan anlaşmalar, iki ülke arasındaki ticaret hacmini arttırmıştır.²² Hazar Denizi üzerinden yapılan taşımacılık faaliyetleri Çin'de üretilen malların pazara erişimi için önemli bir aşamadır. Bu sebeple Pekin, 15 Nisan 2020 yılında tamamlanan ve 544 milyon \$'a mal olduğu tahmin edilen Elet Limanının yapımı esnasında 70 milyon \$'lık hibe ve 2milyon \$'lık ekipman yardımı yapmıştır.²³²⁴ Çin'in Azerbaycan ile iş birliği yaptığı bir başka alan silah satışlarıdır. Azerbaycan'ın Belarus'dan aldığı Polonez Çoklu

¹⁹ The Trans-Caspian International Transport Route. (2021). Home. <https://middlecorridor.com/en> [Erişim Tarihi: 15.03.2021]

²⁰ Jafari, S. (2020, Eylül 22). Azerbaijan-China relations. Baku Research Institute. <https://bakuresearchinstitute.org/en/azerbaijan-china-relations/> [Erişim Tarihi: 15.03.2021]

²¹ AIIB. (2021). Our Projects. https://www.aiib.org/en/projects/list/year/All/member/Azerbaijan/sector/All/financing_type/All/status/All [Erişim Tarihi: 15.03.2021]

²² Baghirov, O. (2019, Mayıs 29). Azerbaijan and China Sign \$800 Million Economic Package: The Geo-Economic Implications. The Jamestown Foundation. <https://jamestown.org/program/azerbaijan-and-china-sign-800-million-economic-package-the-geo-economic-implications/>[Erişim Tarihi: 15.03.2021]

²³ Schmidt, K. (2019, Eylül 4). Azerbaijan's Port on China's Road. Center for Strategic and International Studies. <https://reconnectingasia.csis.org/analysis/entries/azerbaijans-port-on-chinas-road/> [Erişim Tarihi: 16.03.2021]

²⁴ Port Technology, (2019, Nisan 28). Baku completes port expansion as Azerbaijan looks to transform economy. <https://www.porttechnology.org/news/baku-completes-port-expansion-as-azerbaijan-looks-to-transform-economy/> [Erişim Tarihi: 16.03.2021]

Fırlatma Roket Sistemi Çin ile birlikte üretilmektedir. Azerbaycan'ın aldığı bir başka silah sistemi olan ve Türkiye'de üretilen Kasırga T-300 çok namlulu roketatar Çin lisansına sahiptir.²⁵ 2019 yılında Azerbaycan Savunma Bakanının Çin'e yaptığı ziyaret sırasında karşılıklı askeri yardım ve Çin silahlarının satın alınmasına ilişkin bir anlaşma yapılmıştır.²⁶

Çin'in Azerbaycan üzerindeki ekonomik diplomatik ve jeopolitik hedeflerinin yanı sıra kültürel alanda da hedefleri vardır. Küresel sisteme hâkim olmak isteyen Çin'in yumuşak gücünü temsil eden Konfüçyüs Enstitüleri bu bağlamda Azerbaycan'da da faaliyet göstermektedir. 2011 yılında Bakü Devlet Üniversitesinde ilk Konfüçyüs Enstitüsü açılmıştır. Anhui Üniversitesi ve Bakü Devlet Üniversitesinin anlaşmasına göre Anhui Üniversitesi her sene Çin dilini öğretmek için uzman gönderecek ve iki üniversite arasında staj programı uygulanacaktır. 2013 yılında Hazar Üniversitesinde, 2016 yılında ise Azerbaycan Diller Üniversitesinde 2018 yılında ise Azerbaycan Üniversitesinde açılan Konfüçyüs Enstitüleri ile Çin; kendi dilini, kültürünü ve felsefesini tanıtmakta, bu sayede küresel bir Çin imajı oluşturmak istemektedir.

Azerbaycan, bulunduğu coğrafi konum sayesinde Çin'den Avrupa'ya giden kargo trenleri için en kısa yolu sunmaktadır. Sahip olduğu hidrokarbon rezervleri ise birçok enerji projesine yatırım çekmektedir. Çin, Azerbaycan'ın jeostratejik konumuna önem vermekte, altyapı ve üstyapı projelerine yatırım yapmaktadır. Gelişen ekonomisi, modern havalimanları, uluslararası tren hatlarıyla Avrupa'ya ulaşım olanakları, Hazar Denizinde bulunan kargo limanları ve enerji ihraç potansiyeliyle Azerbaycan, Çin'in hem mevcut hem de gelecekte oluşturacağı tedarik zincirinin önemli halklarından birini teşkil edecektir.

3.2 GÜRCİSTAN

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra dünya sahnesine çıkan ülkelerden biri olarak Gürcistan, güneyinde; Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan, kuzeyinde Rusya, batısında Karadeniz olmak üzere Güney Kafkasya'nın geçiş noktasında yer alır. Daha geniş perspektiften

²⁵ Shapiro, D. (2020, Ekim 01). US Should Keep an Eye on Rising Chinese Investment in the South Caucasus. Russia Matters. <https://www.russiamatters.org/analysis/us-should-keep-eye-rising-chinese-investment-south-caucasus> [Erişim Tarihi: 16.03.2021]

²⁶ Valiyev, A. (2019, Ekim 28). Azerbaijan Through the Prism of BRI: China's Mounting Interests and Influence in the Region. <https://www.ponarseurasia.org/azerbaijan-through-the-prism-of-bri-china-s-mounting-interests-and-influence-in-the-region/> [Erişim Tarihi: 16.03.2021]

bakıldığında, Asya ile Avrupa arasında doğu-batı ekseninde en önemli geçiş noktalarından birisi olarak kabul edilir. “*Jeostratejik konumu nedeniyle önemli bir ulaşım ağına sahip olan Gürcistan bu sayede hem batılı ülkeler hem de bölge ülkeleri açısından stratejik bir ortak olarak nitelenmekte ve önemli bir gelir elde etmektedir*”²⁷

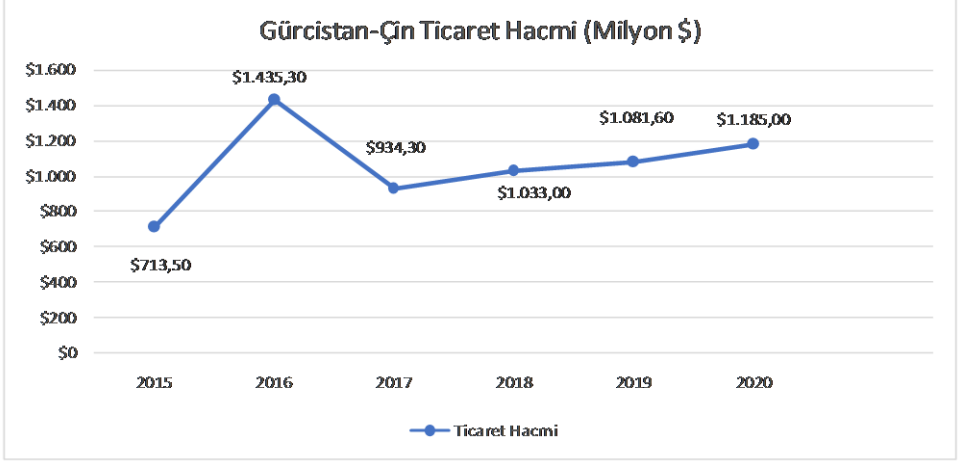
Gürcistan’ın eşsiz coğrafi konumu ve hidrokarbon kaynaklarına yakınlığı; ekonomik alanda şekillenen ulusal stratejilerinin merkezini teşkil eder. Gürcistan, sahip olduğu konumu sayesinde uluslararası ticaret, kargo taşımacılığı, küresel pazarlara erişim ve özellikle enerji yollarının geçişi ve güvenliği noktasında önemli fırsatlara sahiptir.²⁸ Bu yüzden Gürcistan’ın jeopolitik konumunun avantajını kullanmak isteyen Çin, Tiflis yönetimi ile yakın ilişkiler kurarken, Gürcistan’ın ise Çin’den gelen yatırım dalgasını ülkesine çekmek istemektedir. Karşılıklı çıkarlara dayanan bu birlikteliğin sonucu olarak, Aralık 2013’te Çin’in Gürcistan Büyükelçisi Yue Bin ve Gürcistan Maliye Bakanı Nodar Haduri arasında “Ekonomi ve Teknik İş Birliği Antlaşması”²⁹ imzalanmıştır. 2015 yılında Yeni İpek Yolu Projesi kapsamında Çin’in en büyük devlet destekli şirketlerinden Power China ve Gürcü şirketi Anaklia Industrial Eco Park and Port Ltd şirketi arasında yıllık 100 milyon ton kapasiteli bir limanın inşası için 5 milyar \$’lık bir anlaşma imzalanmıştır.³⁰

²⁷ Aydingün, A., & Asker, A. (2012). *Gürcistan: De Jure Üniter, De Facto Parçalı. Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna, Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler*, s.120

²⁸ Government of Georgia. (2014). *Social-economic Development Strategy of Georgia, “GEORGIA 2020”*. <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-geo-2014-2018-sd-01.pdf> s.31

²⁹ Ministry of Foreign Affairs, the People’s Republic of China. (2013, Aralık 16). Ambassador to Georgia Yue Bin and Georgian Minister of Finance Nodar Khaduri Sign the Agreement on Economic and Technical Cooperation Between Chinese and Georgian Governments. Chinese Embassy in Georgia. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjb_663304/zwjg_665342/zwbd_665378/t1110321.shtml [Erişim Tarihi: 16.03.2021]

³⁰ Pale, S. (2015, Nisan 12). On perspective partnerships between Georgia and China in 2015. *New Eastern Outlook*. <https://journal-neo.org/2015/04/12/rus-o-perspektivah-partnerstva-gruzii-i-kitaya-v-2015-godu/> [Erişim Tarihi: 16.03.2021]

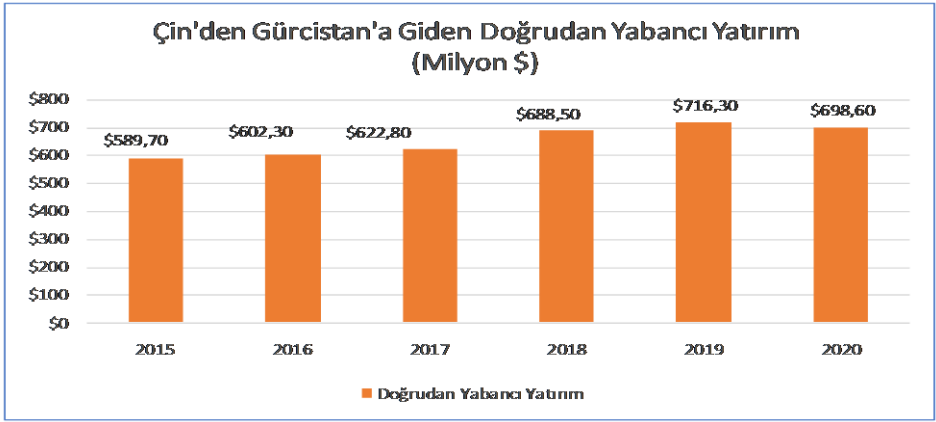
2015-2017 yılları arasında devam eden görüşmelerin ardından Çin ve Gürcistan arasında “Serbest Ticaret Antlaşması” imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Gürcistan Çin’den gelen ürünlerin %96,5’lik kısmının vergilerini kaldırırken, Çin ise Gürcistan’dan gelen ürünlerin %90,9’unun vergilerini kaldıracaktır.³¹ Gürcistan Başbakanı Giorgi Kvirikashvili bu anlaşmayla iki ülke arasındaki ilişkilerin yeni bir boyuta geçtiğini belirtmiş ve iki ülke arasındaki ticaretin artacağını söylemiştir.³² Çin menşeli firmaların Gürcistan’a olan ilgisinin bir başka nedeni de, 2014 yılında Avrupa Birliği ile Gürcistan arasında yapılan Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Alanları Antlaşmasıdır (Deep and Comprehensive Free Trade Area, DCFTA). Bu anlaşma sayesinde Gürcü firmaları Avrupa ticaretinde birçok avantaj sağlamışlar. Zaman zaman Çin sermayeli firmalara yaptırım uygulayan Batının bu engelini aşmak için Çin, Gürcistan’ın jeoekonomi avantajını kullanmak isterken, Gürcistan da Çin’in bu isteğine olumlu yaklaşmaktadır. Avrupa ile yapılan bu anlaşmanın önemi dönemin Ekonomi Bakanı Giorgi Kvirikashvili tarafından “Çinli şirketlerin Gürcistan’ı Avrupa marketine sıçrama tahtası olarak kullanmasını arzuluyoruz. Eğer Çin’in Avrupa’ya olan

³¹ Xinhuanet, (2017 Mayıs 14). China, Georgia ink free trade agreement. http://www.xinhuanet.com/english/2017-05/14/c_136280144.htm [Erişim Tarihi: 16.03.2021]

³² Karelidze, T. (2018, Ocak3). China-Georgia FTA Takes Effect. Emerging Europe. <https://emerging-europe.com/news/china-georgia-fta-takes-effect/> [Erişim Tarihi: 16.03.2021]

ticaretinin %1'i ülkemizden geçerse ticari hacmimiz 2 katına çıkar³³ şeklinde ifade edilmiştir.

Gürcistan'ın Çin ile ekonomik alanda bir başka iş birliği AAYB üzerinden gerçekleşmektedir. Farklı alanlarda toplamda üç proje için 264 milyon \$ yatırım alan Gürcistan, aynı zamanda 200 milyon \$ tutarında iki farklı proje için onay beklemektedir.³⁴ Ticari faaliyetler, altyapı yatırımları ve doğrudan yabancı yatırımlar sayesinde Gürcistan ve Çin arasındaki ekonomik veriler olumlu bir çizgiye seyretilmektedir.

Kaynak: Geostat

CSIS (Center for Strategic & International Studies) tarafından 2016 yılında yayınlanan raporun bir diplomata dayandırdığı alıntısına göre: “Gürcistan, Karadeniz ve Hazar denizleri arasındaki avantajlı konumu sayesinde Yeni İpek Yolunun batı ucu olmaya hazırlanıyor”³⁵

Gürcistan; Güney Kafkasya'nın Çin'e sunmuş olduğu Doğu-Batı hattı içinde bu geçişi sağlayan en önemli ülke olarak Azerbaycan'dan başlayıp Karadeniz'e, ayrıca Türkiye üzerinden Avrupa'ya giden yolların vazgeçilmez coğrafyasında konumlanmaktadır. Coğrafi avantaja sahip olmakla birlikte, Avrupa aidiyetine kuvvetli vurgu yapması, bu unsuru dış siyaset stratejisinin

³³ Democracy&Freedom Watch, (2015, Mart 23). Georgia wants to be a springboard for Chinese trade with Europe. <https://dfwatch.net/georgia-wants-to-be-a-springboard-for-chinese-trade-with-europe-34575> [Erişim Tarihi: 16.03.2021]

³⁴ AIIB. (2021). Our Projects. https://www.aiib.org/en/projects/list/year/All/member/Georgia/sector/All/financing_type/All/status/All [Erişim Tarihi: 16.03.2021]

³⁵ Kuchins, A. C., Mankoff, J., & Backes, O. (2016). *Georgia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests*. Rowman&Littlefield.s.22.

önemli bir maddesi haline getirmesi Gürcistan'ın siyasi ve ekonomik iklimini önemli yönden etkilemekte olup, bu ülke açısından Güney Kafkasya içinde pozitif ayrışma oluşturmaktadır. Çin'in Avrupa ile entegrasyon sürecinin politik ekonomi açısından analiz ettiğimizde Gürcistan'ın bu süreç kapsamındaki önemi daha fazla anlaşılmaktadır.

3.3 ERMENİSTAN

Türkiye, İran, Azerbaycan ve Gürcistan'a sınırı olan Ermenistan, denize çıkış yolunun olmaması nedeniyle (*landlocked country*) dış ticari faaliyetlerini sürdürebilmesi için bölge ülkelerinin sınırlarına ihtiyaç duymaktadır. Lakin, Doğu-Batı hattında bulunan Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı düşmanca tavrı yüzünden yaşadığı çatışmalara bağlı olarak kapalı olan sınırı, bölgenin jeopolitik avantajını kullanmasının önünde engel teşkil etmiş, sadece Gürcistan ve İran ile sınırının açık olması sayesinde hareketliliği az olan Kuzey-Güney hattına hapsolmuştur. Büyük ölçüde Rusya'nın desteğiyle bölgedeki güç mücadelesini sürdüren Ermenistan, İkinci Karabağ Savaşı'nda aldığı ağır yenilgi sonrası işgal altında tuttuğu Azerbaycan topraklarından çekilmek zorunda kalmıştır.

Bölgesel altyapı projelerinden, enerji rotalarından ve karayolu bağlantılarından dışlanmış olan Ermenistan, bölge dışı aktörlerin politik, ekonomik, kültürel ve diplomatik alandaki ilgisini üzerine çekmede başarılı olamamıştır. Çin'in Ermenistan'a ilgisi de bu doğrultuda ilerlemiş ve Azerbaycan ve Gürcistan'a oranla daha kısıtlı kalmıştır. Çin'in Ermenistan'a ilgisi; ekonomik alanda Kuzey-Güney hattındaki ulaşım yatırımları, bazı enerji projeleri, Avrupa ve İran ile yaptığı serbest ticaret anlaşmaları, kültürel alanda Konfüçyüs Enstitüleri ve askeri alanda silah satışları olarak gerçekleşmektedir. Çin ve Ermenistan arasındaki ilk diplomatik ilişkiler 6 Nisan 1992 yılında başlamıştır; aynı sene Erivan'da Çin Büyükelçiliği 1996 yılında ise Pekin'de Ermenistan Büyükelçiliği açılmıştır.

Ermenistan'ın İran'la yapmış olduğu Serbest Ticaret Anlaşması ve güneyinde bulunan Megri Serbest Ticaret Bölgesi³⁶, Çinli iş insanlarının dikkatini çekmekte ve 80 milyonluk nüfusa sahip İran pazarına erişmede önemli bir bölge olarak görülmektedir. Çin ayrıca Ermenistan'ın ürünlerini Avrupa'ya gümrüksüz nakledilmesine olanak sağlayan Genelleştirilmiş

³⁶ Patricolo, C. (2017, Aralık 19). Armenia Opens New Free Economic Zone on Iranian Border. Emerging Europe. <https://emerging-europe.com/news/armenia-opens-new-free-economic-zone-on-iranian-border/> [Erişim Tarihi: 18.03.2021]

Tercihler Sistemi (Generalized System of Preferences Plus, GSP)³⁷ içinde yer almasını bir fırsat olarak görerek, Ermenistan şirketleri üzerinden Avrupa pazarına girmeyi amaçlamaktadır. 2015 yılında Ermenistan ve Çin arasında ilk yerel para birimleri üzerinden ilk takas (swap) anlaşması imzalanmıştır.³⁸ 2017 yılı itibarıyla Ermenistan'da başta gıda ve hizmet sektörü olmak üzere 48 Çin sermayeli şirket bulunmaktadır.³⁹ 2011 yılında Çin menşeli Fortune Oil şirketi, Ermenistan'ın 3 demir madenini 500 milyon \$ karşılığında satın almıştır.⁴⁰ Ayrıca Çin, ülke çapındaki termik santrallerin yeniden inşası ve onarımı dahil olmak üzere çeşitli enerji projelerine katılmaktadır. Özellikle, Hrazdan termik santralinin beşinci ünitesinin onarım ve yeniden inşa çalışmalarının %80'i Çin tarafından gerçekleştirilmiştir.⁴¹ Çin ile Ermenistan arasındaki en büyük yatırım projesi geçtiğimiz yıl imzalanmıştır. Çin Teknolojileri Akademisi, Çin Teknik Geliştirme Şirketi ve Ermenistan Yeniden Yapılanma ve Geliştirme Ajansı (ADKARS) arasında imzalanan bu anlaşmaya göre, 2021 yılında başlanacak olan "Akıllı Bilim Şehri" 15 yıl içinde tamamlanacak olup yatırım miktarı 10-15 milyar \$ arasında olacaktır.⁴²

³⁷ Bkz: *List of GSP beneficiary countries*, https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2019/may/tradoc_157889.pdf [Erişim Tarihi: 18.03.2021]

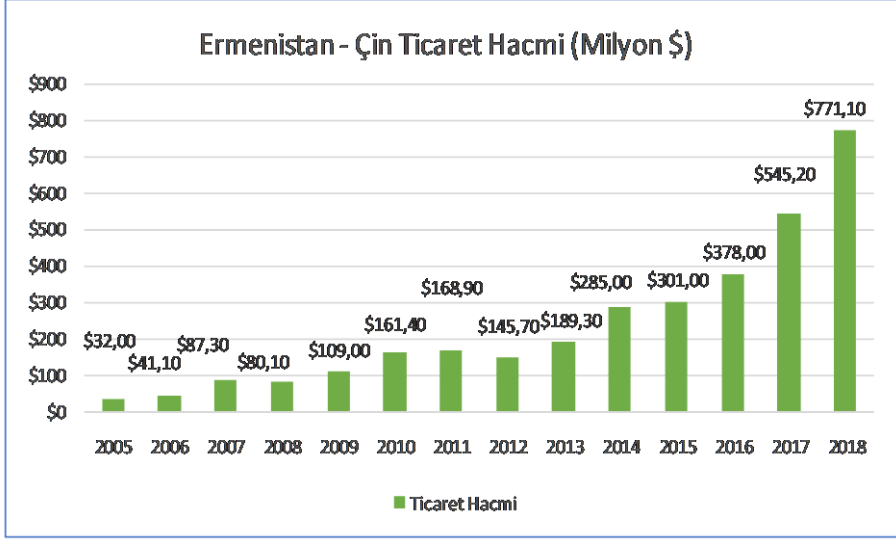
³⁸ Armbanks .(2015, Mart 25). Armenia and China make their first dram-yuan swap deal. <http://www.armbanks.am/en/2015/03/25/85913/> [Erişim Tarihi: 18.03.2021]

³⁹ Armbanks. (2017, Aralık 15). Accumulated Chinese investments in Armenia are about \$1 million. <http://www.armbanks.am/en/2017/12/15/111661/> [Erişim Tarihi: 18.03.2021]

⁴⁰ Danielyan, E. (2011, Şubat 24). Chinese Firm Vows Massive Investments In Armenian Iron Mining. Azatutyun. <https://www.azatutyun.am/a/2318792.html> [Erişim Tarihi: 18.03.2021]

⁴¹ Hovhannisyanyan, A. (2019, Mayıs 22). Armenian-Chinese relations. Orbeli Center. <https://orbeli.am/en/post/214/2019-05-22/Armenian-Chinese+relations> [Erişim Tarihi: 18.03.2021]

⁴² The Armenian Mirror-Spectator. (2020, Ağustos 13). China to Finance Construction of Smart City in Armenia. <https://mirrorspectator.com/2020/08/13/china-to-finance-construction-of-smart-city-in-armenia/> [Erişim Tarihi: 19.03.2021]

Kaynak: The Atlas of Economic Complexity

Ermenistan ile Çin arasındaki askeri iş birliği, yoğun olmasa da askeri eğitim ve silah alımları başta olmak üzere 2007 yılından beri artış göstermektedir. Bu anlamda 2017 yılında Ermenistan Savunma Bakanı'nın Pekin'e yaptığı ziyaret sonucunda 1,5 milyar \$'lık askeri yardım anlaşması imzalanması, kayda değer bir gelişme olarak görülmektedir.⁴³ Askeri personel sayısının az olması, güçsüz ordu yapısı ve bölgedeki diğer dinamikler sebebiyle Çin'in askeri alanda Ermenistan ile kurduğu bağlantılar düşük profillidir.

Kültürel alanda yapılan iş birliğinin vücut bulduğu alan diğer Kafkasya ülkelerinde olduğu gibi Konfüçyüs Enstitüleridir. Ermenistan'da ilk Konfüçyüs Enstitüsü 2008 yılında Erivan'da açılmıştır. Ayrıca, Rus-Ermeni Üniversitesi ve Erivan Devlet Üniversitesi'nde Çin Dili ve Kültürü Araştırma Merkezleri bulunmaktadır. Çin tarafından finanse edilen bir başka proje olan Ermeni-Çin Dostluk Okulu ise 12 milyon \$'a mal olmuştur.⁴⁴

⁴³ Poghosyan, B. (2019, Ekim 09). Armenia-China: Strategic Partnership for Mutual Benefits. Das Institut für Sicherheitspolitik. <https://www.institutfuersicherheit.at/armenia-china-strategic-partnership-for-mutual-benefits/> [Erişim Tarihi: 19.03.2021]

⁴⁴ Bergmann, S. (2019, Aralık16). Armenia in the Belt and Road Initiative. EVN Report. <https://www.evnreport.com/economy/armenia-in-the-belt-and-road-initiative> [Erişim Tarihi: 19.03.2021]

Ermenistan Çin ilişkilerinin seyri, birçok ülkede olduğu gibi Pekin'in artan gücüyle doğru orantılı şekilde ilerlemektedir. Çin, Ermenistan'da yatırım imkanları ve kültürel etkinliğini artırma, ayrıca ihracat kanallarını çeşitlendirme eğilimindedir. Lakin Ermenistan'ın Güney Kafkasya içinde izole durumu birçok açıdan problem teşkil etmektedir. Bu sebeple Çin'in Ermenistan'a olan ilgisi kısıtlı bir şekilde sürmektedir.

4. SONUÇ

Güney Kafkasya geçmişten günümüze; imparatorlukların, büyük devletlerin ve güç odaklarının kazanmak için savaştığı bir bölge olarak tanınmaktadır. Uzun yıllar Sovyetler Birliği'nin elinde bulunan ve ekonomik kaynakları yoğun şekilde sömürülen bu bölge sosyalizm sisteminin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuştuktan sonra, piyasa ekonomisine geçmenin yanı sıra uluslararası ekonomik sisteme entegre olmaya çalışmıştır. Türkiye'nin stratejik bölgesel çıkarları ekseninde yer alan, Rusya'nın "yakın çevre" alanında bulunan, Amerika'nın Rusya'yı çevreleme politikasının bir unsuru saydığı, Avrupa'nın enerji güvenliği için önemli gördüğü ve Çin'in KvY stratejisi dahilinde geçiş bölgesi olarak tanımladığı bu coğrafya büyük güçlerin rekabet alanında yer almaktadır. Topraklar şüphesiz; jeopolitik, jeostratejik, jeoekonomi ve jeokültürel açısından hayli önemlidir. Sinosentrik bir düzen kurmak isteyen Çin'in ilgi alanında yer alan Güney Kafkasya'ya yönelik Çin politikaları bölge ülkeleri açısından karşılıklı ekonomik çıkarların sağlanması, aynı zamanda Rusya'nın bölge politikalarının bir nebze de olsun dengeleme bakımından önemli bulunmaktadır.

Güney Kafkasya'nın jeopolitik potansiyeline rağmen, Ermenistan'ın saldırgan politikaları yüzünden meydana gelen çatışmalar, bölgesel entegrasyonu engelleyici niteliktedir. Bu yüzden Azerbaycan ve Gürcistan bağlantılı projeler aktif durumdayken Ermenistan, bu projelerin dışında kalmıştır. Konuyu, bölgesel güvenlik ve iş birliği ikileminde değerlendirdiğimiz zaman Azerbaycan-Gürcistan bağlantılı projelerde örtülü tehdit altında olduğunu söyleyebiliriz. Bu tehditlerin başında Rusya'nın geçiş yollarının yakınında bulunan Güney Osetya ve Abhazya'yı işgal etmesi ve Dağlık Karabağ meselesine müdahil olma potansiyeli gelmektedir.

Bu ve benzeri sorunlara rağmen Çin'in bölgeye yönelik ekonomik ve dış yatırım politikaları istikrarlı bir şekilde yürütülmektedir. Karabağ'da yaşanan son gelişmeler de dikkate alındığında, ortaya çıkabilecek yeni

yatırım alanları, ulaşım hatları ve enerji projeleri Çin tarafından değerlendirilebilir. Şüphesiz bölge yaşanan çatışmaların azalması eş zamanlı olarak Çin'in bölgeye yönelmesini arttırarak, Güney Kafkasya'nın bir bütün olarak değerlendirilmesini sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AIIB. (2021). Our Projects. https://www.aiib.org/en/projects/list/year/All/member/Azerbaijan/sector/All/financing_type/All/status/All [Erişim Tarihi: 15.03.2021]
- AIIB. (2021). Our Projects. https://www.aiib.org/en/projects/list/year/All/member/Georgia/sector/All/financing_type/All/status/All [Erişim Tarihi: 16.03.2021]
- Armbanks. (2015, Mart 25). Armenia and China make their first dram-yuan swap deal. <http://www.armbanks.am/en/2015/03/25/85913/> [Erişim Tarihi: 18.03.2021]
- Armbanks. (2017, Aralık 15). Accumulated Chinese investments in Armenia are about \$1 million. <http://www.armbanks.am/en/2017/12/15/111661/> [Erişim Tarihi: 18.03.2021]
- Aydınçün, A., & Asker, A. (2012). "Gürcistan: De Jure Üniter, De Facto Parçalı". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna, Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler*.
- Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında "İpək Yolu İqtisadi Kəməri"nin yaradılmasının birgə təşviqi haqqında Anlaşma Memorandumu, <http://www.e-qanun.az/framework/31817> [Erişim Tarihi: 15.03.2021]
- Azərbaycan Respublikası və Çin Xalq Respublikasının dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsi haqqında Birgə Bəyannamə, <http://www.e-qanun.az/framework/32179>, [Erişim Tarihi: 15.03.2021]
- Baghirov, O. (2019, Mayıs 29). Azerbaijan and China Sign \$800 Million Economic Package: The Geo-Economic Implications. The Jamestown Foundation. <https://jamestown.org/program/azerbaijan-and-china-sign-800-million-economic-package-the-geo-economic-implications/> [Erişim Tarihi: 15.03.2021]
- BBC News. (2013, Haziran 5). What does Xi Jinping's China Dream mean? BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-22726375> [Erişim Tarihi: 11.03.2021].
- Bergmann, S. (2019, Aralık16). Armenia in the Belt and Road Initiative. EVN Report. <https://www.evnreport.com/economy/armenia-in-the-belt-and-road-initiative> [Erişim Tarihi: 19.03.2021]
- Berkok, İ. (1958). *Tarihte Kafkasya*. İstanbul Matbaası.
- Callahan, W. A. (2008). Chinese visions of world order: post-hegemonic or a new hegemony? *International Studies Review*, 10(4), 749-761.
- Chen, D., & Wang, J. (2011). "Lying low no more? China's new thinking on the Tao Guang Yang Hui strategy". *China: An International Journal*, 9(02), 195-216.
- Çin Xalq Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında Birgə Bəyannamə, <http://az.china-embassy.org/eng/sbjw/t1833366.htm> [Erişim Tarihi: 15.03.2021]
- Danielyan, E. (2011, Şubat 24). Chinese Firm Vows Massive Investments In Armenian Iron Mining. Azatutyun. <https://www.azatutyun.am/a/2318792.html> [Erişim Tarihi: 18.03.2021]
- De Waal, T. (2018). *The Caucasus: an introduction*. Oxford University Press.

- Democracy&Freedom Watch, (2015, Mart 23). Georgia wants to be a springboard for Chinese trade with Europe. <https://dfwatch.net/georgia-wants-to-be-a-springboard-for-chinese-trade-with-europe-34575> [Erişim Tarihi: 16.03.2021]
- Government of Georgia. (2014). *Social-economic Development Strategy of Georgia, "Georgia 2020"*. <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-geo-2014-2018-sd-01.pdf>
- Hovhannisyan, A. (2019, Mayıs 22). Armenian-Chinese relations. Orbeli Center. <https://orbeli.am/en/post/214/2019-05-22/Armenian-Chinese+relations> [Erişim Tarihi: 18.03.2021]
- Jafarli, S. (2020, Eylül 22). Azerbaijan-China relations. Baku Research Institute. <https://bakuresearchinstitute.org/en/azerbaijan-china-relations/> [Erişim Tarihi: 15.03.2021]
- Jintao, H. (2011, Eylül30). Hold High The Great Banner Of Socialism with Chinese Characteristics and Strive for New Victories in Building a Moderately Prosperous Society in All Respects. Qiushi Online. http://english.qstheory.cn/resources/party_congress_/201109/t20110930_114421.htm [Erişim Tarihi: 11.03.2021].
- Kania, E., & Laskai, L. (2021). *Myths and Realities of China's Military-Civil Fusion Strategy*. CNAS. <https://www.cnas.org/publications/reports/myths-and-realitiesof-chinas-military-civil-fusion-strategy>.
- Karelidze, T. (2018, Ocak 3). China-Georgia FTA Takes Effect. Emerging Europe. <https://emerging-europe.com/news/china-georgia-fta-takes-effect/> [Erişim Tarihi: 16.03.2021]
- Kuchins, A. C., Mankoff, J., & Backes, O. (2016). *Georgia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests*. Rowman&Littlefield.
- List of GSP beneficiary countries, https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2019/may/tradoc_157889.pdf [Erişim Tarihi: 18.03.2021]
- Markedonov, S. (2019, Kasım 5). Belt and Road and Beyond: China Makes In roads Into South Caucasus. Carnegie Moscow Center. <https://carnegie.ru/commentary/80268> [Erişim Tarihi: 14.03.2021]
- McMaster, H. R. (2020, Nisan 17). How China Sees the World. The Atlantic. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2020/05/mcmaster-china-strategy/609088/> [Erişim Tarihi: 11.03.2021].
- Ministry of Foreign Affairs, the People's Republic of China. (2013, Aralık 16). Ambassador to Georgia Yue Bin and Georgian Minister of Finance Nodar Khaduri Sign the Agreement on Economic and Technical Cooperation Between Chinese and Georgian Governments. Chinese Embassy in Georgia. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjb_663304/zwjg_665342/zwbz_665378/t1110321.shtml [Erişim Tarihi: 16.03.2021]
- Pale, S. (2015, Nisan 12). On perspective partnerships between Georgia and China in 2015. New Eastern Outlook. [https://journal-neo.org/2015/04/12/rus-o-perspektivah-partnerstva-gruzii-i-kitaya-v-2015-godu/](https://journal-neo.org/2015/04/12/rus-o-perspektivah-partnerstva-gruzii-kitaya-v-2015-godu/) [Erişim Tarihi: 16.03.2021]

- Patricolo, C. (2017, Aralık 19). Armenia Opens New Free Economic Zone on Iranian Border. *Emerging Europe*. <https://emerging-europe.com/news/armenia-opens-new-free-economic-zone-on-iranian-border/> [Erişim Tarihi: 18.03.2021]
- Poghosyan, B. (2019, Ekim09). Armenia–China: Strategic Partnership for Mutual Benefits. *Das InstitutfürSicherheitspolitik*. <https://www.institutfuersicherheit.at/armenia-china-strategic-partnership-for-mutual-benefits/> [Erişim Tarihi: 19.03.2021]
- Port Technology, (2019, Nisan 28). Baku completes port expansion as Azerbaijan looks to transform economy. <https://www.porttechnology.org/news/baku-completes-port-expansion-as-azerbaijan-looks-to-transform-economy/> [Erişim Tarihi: 16.03.2021]
- Schmidt, K. (2019, Eylül 4). Azerbaijan's Port on China's Road. *Center for Strategic and International Studies*. <https://reconnectingasia.csis.org/analysis/entries/azerbaijans-port-on-chinas-road/> [Erişim Tarihi: 16.03.2021]
- Shapiro, D. (2020, Ekim 01). US Should Keep an Eye on Rising Chinese Investment in the South Caucasus. *Russia Matters*. <https://www.russiamatters.org/analysis/us-should-keep-eye-rising-chinese-investment-south-caucasus> [Erişim Tarihi: 16.03.2021]
- The Armenian Mirror-Spectator. (2020, Ağustos 13). China to Finance Construction of Smart City in Armenia. <https://mirrorspectator.com/2020/08/13/china-to-finance-construction-of-smart-city-in-armenia/> [Erişim Tarihi: 19.03.2021]
- The Trans-Caspian International Transport Route. (2021). Home. <https://middlecorridor.com/en> [Erişim Tarihi: 15.03.2021]
- United States-China Economic and Security Review Commission. (2020). *Hearing on The Chinese View of Strategic Competition with The United States*. United States Congress. https://www.uscc.gov/sites/default/files/2020-08/June_24_2020_Hearing_Transcript_0.pdf
- Valiyev, A. (2019, Ekim 28). Azerbaijan Through the Prism of BRI: China's Mounting Interests and Influence in the Region. <https://www.ponarseurasia.org/azerbaijan-through-the-prism-of-bri-china-s-mounting-interests-and-influence-in-the-region/> [Erişim Tarihi: 16.03.2021]
- Xinhuanet, (2017 Mayıs 14). China, Georgia ink free trade agreement. http://www.xinhuanet.com/english/2017-05/14/c_136280144.htm [Erişim Tarihi: 16.03.2021]
- Yan, X. (2014). From keeping a low profile to striving for achievement. *The Chinese Journal of International Politics*, 7(2), 153-184.
- Zbigniew, B. (1997). *The Grand Chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives*, Perseus Books Group.
- Zenglein, M. J., & Holzmann, A. (2019). *Evolving made in China 2025*. MERICS Papers on China. https://merics.org/sites/default/files/2020-04/MPOC_8_MadeinChina_2025_final_3_0.pdf
- Zeybek, H. (2019). "Uluslararası Ticarete Yeni Avrasya Ulaşım Yolları Arayışı: Demiryolu Yük Taşımacılığına Etkileri". *Avrasya Etüdüleri*, 56(2), 136-154.
- Zhang, D. (2018). The concept of 'community of common destiny in China's diplomacy: Meaning, motives and implications. *Asia & the Pacific Policy Studies*, 5(2), 196-207.

BÖLÜM 3

GÜRCİSTAN BORÇALI BÖLGESİ ÂŞIKLIK GELENEĞİNİN GÜNCEL DURUMU

Ali Hikmet GÖKÇEN*

*Öğr.Gör., E.Ü. Devlet Türk Musikisi Konservatuarı, Türkiye, alihikmetgokcen@hotmail.com,
ORCID: 0000-0002-7166-6382.

GİRİŞ

Türk Edebiyatının köklerinin karakteristik olarak sözlü geleneğe dayandığı ve bu gelenek üzerinden şekillendiği genel olarak kabul gören bir görüştür. Türk edebiyatının kurucularından M. Fuad Köprülü, yazının yaygınlaşmasından çok önce millî bir sözlü edebiyatın Türkler arasında yaşatıldığını, bu edebiyatın yazının yaygınlaşmasıyla birlikte Türklerin girdiği çeşitli medeniyet dairelerinde sürdüğünü, ilk edebî tür, şekil ve konuların hayat şartlarına göre şekillenip çeşitlenerek karşımıza çıktığını belirtmektedir (Köprülü 1989:57). Köprülü'nün bahsettiği bu çeşitlilikten ve aynı zamanda Türk anlatı geleneğinin önemli yapı taşlarından biri olan âşıklık geleneği, “âşik” adı verilen geleneğin temsilcileri tarafından, farklı coğrafyalarda ve bazen farklı isimlendirmelerle sosyal, kültürel ve ekonomik değişim ve etkileşimlere rağmen günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Bununla birlikte âşıklık geleneğinin taşıyıcıları olan âşıkların sayısı ve geleneğin sürdürülebilirliğini sağlayan icra ortamları değişmekte, farklılaşmakta ve çeşitli nedenler yüzünden gün geçtikçe azalmaktadır.

Türkiye sahası âşıklık geleneğinin önemli bir parçası da ülkemiz sınırları dışında kalan Gürcistan'ın Borçalı bölgesidir. Gürcistan'ın güneydoğusunda yer alan ve başkent Tiflis şehrinin güney çıkışından başlayan Borçalı bölgesi Rustavi, Gardabani, Bolnisi, Dmanisi, Marneuli, Lagodekhi (Laqodexi), Tetri –Tskaro, Zalka ve Sakareco ilçelerinden oluşan bir beldedir. Borçalı dışında Gürcistan'ın Telavi, Kareli, Kaspi, Gori (Qori) ve Mtskheta (Mtsxeta) gibi bölgelerinde de Türk yerleşim yerleri bulunmaktadır. Nüfusu hakkında kesin bir rakam verilmemekle birlikte tahmini rakamın 600 bin civarında olduğu söylenmektedir. (Memmedli 1995: 7-11, Albayrak 2004: 19-24, aktaran Askerov: 2020) Borçalı bölgesi üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlar; Dağ Borçalı, Aran Borçalı ve Bağ Borçalı'dır. Aran Borçalısı, Marneuli ve yöresi, Yağlıca Düzü, Bala Muğanlı köyüne kadar uzanan bölge; Bağ Borçalısı, Bala Muğanlı'dan başlayarak merkezi Bolnisi (Bolu Kepenekçi) olmak üzere Güvenç ve yöresi, Bala Dmanis'in aşağılarına kadar olan bölge; Dağ Borçalısı ise Bala Dmanisi'den başlamak üzere Başkeçid yöresinden Doğu Anadolu'ya kadar olan bölgeyi içermektedir (Memmedli 2006:5).

Âşıklık geleneğiyle ilgili çalışma yapan birçok araştırmacı ve bugüne kadar çeşitli vesilelerle görüşme imkânı bulduğumuz birçok âşik; Borçalı bölgesi âşıklık geleneğinin Türkiye ve farklı coğrafyalardaki âşıklık geleneklerine kaynaklık ettiği görüşünü ileri sürmüşlerdir. Ancak âşıklık geleneği için bu kadar önem arz eden bir bölge hakkında bugüne dek

ülkemizde ciddi ve ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. Örneğin; Borçalı folkloruyla ilgili önemli çalışmaları bulunan Prof. Dr. Semra Alyılmaz “Borçalı Edebî Muhiti Üzerine” adlı makalesinde; Borçalı folklor ve edebiyatının, yüzyıllar boyu Azerbaycan Türk folklor ve edebiyatı ile Anadolu (Türkiye) Türk folklor ve edebiyatı arasında bir köprü görevi gördüğüne ayrıca Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye’de yaşayan Türkler arasında sağlanan iletişim ve etkileşimin de kendini en açık bir biçimde “Âşık Edebiyatı”nda gösterdiğine vurgu yaparak Borçalı âşıklık geleneğinin etki alanının önemine değinmiştir (Alyılmaz 2017:45). Bir başka araştırmacı Prof. Dr. Şüreddin Memmedli ve Doç. Dr. Gülnara Gocaeva Memmedova’nın “Gürcistan’daki Borçalı Azerî Türklerinde Âşıklık Geleneği” adlı makalesinde ve Borçalı kökenli başka bir edebiyat bilimcisi Arif Emrahoğlu’nun; “Saz-söz perestişkârlarına yahşi malûmdur ki, sazın da, saz meclisi yönetmeğinde en eski biçimini saf yaşatanlar Borçalı sanatkârları olmuşlar” görüşüne yer vererek yine Borçalı âşıklık geleneğinin önemine değinmişlerdir (Memmedli, Memmedova 2012:32). Yine aynı makalede Borçalı âşıklık geleneğinin önemi ve diğer bölgelerdeki âşıklık geleneğine etkileri üzerinde durularak 17. yüzyıldan 1920 yılına kadar Borçalı edebi muhitini temsil eden 104 usta aşığın tespit edildiğinin ve bu sayının Borçalı âşıklık geleneğinin ne kadar köklü bir tarihe sahip olduğunun bir kanıtı olarak görülmesi gerektiğinin önemine değinilmektedir (Memmedli, Memmedova 2012:30). 1920’lerden günümüze kadar da özellikle üstat âşıklardan; Âşık Mehmed, Aşık Hüseyin Saraçlı, Âşık Gullabi Xındimehmedov, Âşık Göyçe Borçalı, Aşık Hındı Mehmed, Âşık Kamandar, Âşık Nureddin, Âşık Yusuf gibi âşıkların isimleri ön plana çıkmaktadır.

28 Ocak 2020 ve 03 Şubat 2020 tarihleri arasında Borçalı bölgesi Marneuli kasabası ve çevresinde bulunan; Qasımlı, Qeyagocalı, Qaçaçan, Kürtler, Mecidli Gorarxı, Baydar, Sadaxlı, Keşarlı köyleri ve Gürcistan’ın başkenti Tiflis şehrinde gerçekleştirdiğimiz derleme çalışması kapsamında, Borçalı âşıklık geleneğinin yaşayan ve âşıklık geleneğini aktif olarak devam ettiren; Âşık Mehman Mehemedoğlu, Âşık Kemandar Letifoğlu, Âşık Samir Aslanov, Âşık Hümmet Hüseyinguliyev, Âşık Şahbaz Göyçeoğlu, Âşık Heveskâr Kurbanov, Âşık Ziyeddin Mehemedoğlu Eliyev, Âşık Nargile Mehtiyeva ve Âşık Bafeli Elioğlu Adıgözelov ile görüşmeler gerçekleştirdik. Bu görüşmeler bağlamında söz konusu bölgedeki güncel âşıklık geleneğine katkıları, âşıklık sanatındaki tecrübeleri ve tanınırlıkları göz önüne alınarak; Âşık Mehman Mehemedoğlu, Âşık Şahbaz Göyçeoğlu, Âşık Ziyeddin Mehemedoğlu Eliyev, Âşık Heveskâr Gurbanov ve yörede âşıklık sanatını

aktif olarak devam ettiren tek kadın âşık Âşık Nargile Mehtiyeva'nın kısa hayat hikâyelerini, âşıklık geleneğiyle tanışmalarını, çıraklıktan ustalığa uzanan süreçlerini, repertuarlarını ve Borçalı bölgesi âşıklık geleneği hakkındaki görüşlerini aktarmaya çalışacağız. Umuyoruz ki vereceğimiz bu bilgiler Borçalı bölgesi âşıklık geleneğinin güncel durumunun anlaşılabilmesi için önemli katkılar sunacaktır.

AŞIK MEHMAN MEHEMEDOĞLU

Âşık Mehman Mehemmedoğlu 25.01.1962 Sadaxlı köyü doğumludur. Ortaokul mezunu, evli iki çocuk babasıdır. Bâdeli âşık olmadığını söyleyen Âşık Mehman, âşıklığa küçük yaşlardan itibaren babası Âşık Mehmed'den dersler alarak başlamıştır. Özellikle eskiden evlerine gelip giden ve babasıyla birlikte çalıp söyleyen âşıklardan çok etkilendiğini söylemektedir. Âşık ilk saz derslerine babasıyla birlikte başladığını ancak esas saz ustasının Âşık Gullabi Xındımehmedov olduğunu ifade etmektedir. Âşık çırağı olmadığını ancak âşıklığa meraklı olan oğlu ve torununa fırsat buldukça zaman ayırdığını söylemektedir. Genellikle usta malı şiirler okuduğunu söyleyen âşık, çoğunlukla “koşma” ve “geraylı” türlerinde olan kendi şiirlerinin de bulunduğunu, Abbas Tufarganlı ve Köroğlu destanını, Âşık Garip ve Şahsenem hikâyelerini bildiğini söylemektedir. Yörede içten gelen, birdenbire anlamında kullanılan “bedaheten” şiir okuma geleneğini yani doğaçlama olarak şiir okuyabildiğini söyleyen âşık, yörede bilinen 72 “makam”- “hava” olduğunu ve kendisinin de bunların neredeyse tamamını bildiğini söylemektedir. “Ayak”, “ayak verme”, “atışma”, “deyişme”, “muamma”, “lebdeğmez”, “dil dönmez” gibi âşıklık geleneği terimlerini ve Koşma, Geraylı, Tecnis, Divani gibi şiir türlerini bildiğini söyleyen âşık, muamma sorma-çözme ve yörede “deyişme” olarak bilinen atışma geleneğinin neredeyse kaybolduğunu söylemektedir. Âşık Mehman Mehemmedoğlu âşıklık sanatını çoğunlukla düğünlerde icra ettiğini, daha önce birçok festival ve etkinliğe katıldığını ifade etmektedir.

AŞIK ŞAHBAZ GÖYÇEOĞLU

Âşık Şahbaz Göyçeoğlu 05.09.1968 Qaçagan köyü doğumludur. Ortaokul mezunu, evli ve iki çocuk babasıdır. Bâdeli âşık olmadığını söyleyen âşık, 7-8 yaşlarında bir gün evde kimse yokken duvarda asılı olan babasının sazını aldığını ve sazı ilk defa eline almasına rağmen hemen bir şeyler çalmaya başladığını görür. Yörenin önemli âşıklarından babası Âşık

Göyçe Borçalı bu durumu daha sonra şaşkınlıkla ve biraz da ürkerek fark eder. Bundan sonra babasından dersler almaya başlayan âşık, çıraklığa da ilk adımlarını atmış olur. Âşıklığa olan hevesine en büyük etkinin babası olduğunu söyleyen âşık, aynı zamanda yöredeki ünlü âşıklardan da çok etkilendiğini ifade etmektedir. Çırağının olmadığını söyleyen âşık, oğlunun ve kardeşinin saz çaldıklarını ancak âşıklık yapmadıklarını söylemektedir. Genellikle usta malı şiirler okuduğunu söyleyen âşık, kendisine ait, ağırlıklı olarak “koşma” türünde, yaklaşık otuz şiirinin olduğundan bahsetmektedir. Âşık Garip, Telli Hasan, Köroğlu ve Şair Nebi gibi destan ve halk hikâyelerini bildiğini söyleyen âşık, doğaçlama şiir söyleme ve muamma sorma-açma geleneğine hâkim olmadığını, bu durumun kendi kuşağındaki âşıkların neredeyse tamamında benzerlik gösterdiğini ve bu duruma dinleyici-izleyici davranışlarının ve icra ortamlarının neden olduğuna inandığını söylemektedir. Âşık yörede “atışma”-“deyişme” geleneğinin de yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu, kendisinin de sadece usta âşıkların atışmalarını okuduğunu söylemektedir. “Ayak”, “ayak verme”, “saz asma”, “tapşırma”, “fasıl”, “mat etme”, “lebdeğmez”, “dil dönmez” vb. gibi âşıklık geleneği terimlerinden haberdar olduğunu söyleyen âşık, okuduğu şiirlerin türlerini, hece yapısını bildiğini ifade etmektedir. Âşık yörede bilinen 72 “makam”-“hava” olduğunu ve bunların tamamını bildiğini söylemektedir. Âşık Şahbaz Göyçeli âşıklık sanatını genellikle düğünlerde icra ettiğini; şimdiki kadar Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan’da birçok festival ve etkinliğe katıldığını söylemektedir.

ÂŞIK ZİYEDDİN MEHEMMEDOĞLU ELİYEV

Âşık Ziyettin Mehemedoğlu Aliyev 20.09.1950 yılında Keşarı köyünde dünyaya gelmiştir. Âşık Ziyettin mahlasını kullanan âşık, yörenin önemli âşıklarından Âşık Mehemed ve annesi Nene Hanım’ın ilk çocuklarıdır. Ortaokul mezunu, evli ve iki çocuk babasıdır. Babasının etkisiyle küçük yaşlarda âşıklığa heves ettiğini söyleyen âşık, Bâdeli Âşık olduğunu ifade ederek; 15 yaşındayken sıcak bir yaz günü evde uyuya kaldığını, rüyasında evlerinin duvarının yıkıldığını ve nurani bir gök atlı pirin içeriye girdiğini ve pirin kendisine nazar eyledikten sonra bir anda korku içinde uyandığını anlatmaktadır. Tekrar uyumak istese de bir daha uyuyamayan âşık, bu rüyanın etkisiyle şaşkın ve bitkin düşmüş ve yaklaşık 3 ay kendine gelememiştir. Âşık bu rüyadan sonra âşıklığa daha çok heves etmiş ve neredeyse sazla yatıp kalkmaya başlamıştır. Özellikle uzun kış gecelerinde evlerinde yapılan âşık toplantılarında ve düğünlerde dinlediği

âşıklar, bu hevesinin iyice artmasına neden olmuştur. Saz çalmayı ilk olarak babasından öğrenen âşık, 16 yaşında yine yörenin önemli âşıklarından Aşık Hındı Mehmed'e üç yıl çıraklık yapmıştır. Ustası Âşık Hındı Mehmet öldükten sonra yine yörenin önemli âşıklarından Âşık Kamandar'a çırak olarak gitmiştir. Kendisinin şu anda Terxan adında bir çırağının olduğunu söyleyen âşık, daha önce de kısa süreli birkaç çırağının olduğunu ifade etmektedir. Hem usta malı hem de kendine ait şiirleri okuduğunu söyleyen âşığın, kendi şiirlerinden oluşan yayınlanmış; Ruhani Ruha Dermandır, Telli Sazlı Yarım Benim, Üstat Nefesi adlı üç kitabı bulunmaktadır. Etkinliklerde daha çok ezberinde olan usta malı ve kendi şiirlerini okuduğunu söyleyen âşık, doğaçlama olarak da şiir söyleyebildiğini ifade etmektedir. Âşık "ayak", "ayak verme", "saz asma", "tapşırma", "fasıl", "mat etme", "lebdeğmez", "dil dönmez" vb. gibi âşıklık geleneği terimlerini iyi bildiğini; muamma sorma- açma geleneğine hâkim olduğunu ve kendine ait muamma örneklerinin de bulunduğunu ifade etmektedir. Okuduğu şiirlerin türlerini, hece yapısını bildiğini söyleyen âşık, Âşık Garip, Tahir ile Zühre, Dollu Mustafa ile Ağacan, Zergamşah gibi hikâye ve destanları anlatabilmektedir. Âşık Ziyettin âşıklık sanatını genellikle düğünlerde icra etmekte, ayrıca Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan'da organize edilen birçok festival ve etkinliğe de katılmaktadır. İcra ortamlarının her geçen gün azaldığını söyleyen âşık, artık düğünlerde bile kendilerine çok kısa bir süre yer verildiğinden yakınmaktadır.

ÂŞIK NARGİLE MEHTİYEVA

Âşık Nargile Mehtiyeva 03.06.1980 yılında, çoğunluğu Gürcülerden oluşan ve sadece dört Türk ailenin yaşadığı Kısani köyünde dünyaya gelmiştir. Ortaokul mezunu, evli ve iki çocuk annesidir. Küçük yaşlardan itibaren âşıklığa ilgi duyan Âşık Nargile, babası Nebi Bey ve annesi Nazile Hanım'ın kendisini bu konuda çok desteklediklerini, annesinin babası Oruç Bey'in de yöredeki âşıklık geleneğiyle ilgili kendisine çok önemli şeyler öğrettiğini ifade etmektedir. Bâdeli âşık olduğunu belirten Âşık Nargile; bir gün rüyasında bulutların arasında bir halının üzerinde uçtuğunu görür. Uçarken yanında beyaz giyinmiş bir kadın da vardır ve bu kadın kendisine sürekli "aşağıya bak korkma" diyerek cesaretlendirmeye çalışır. Korkarak da olsa aşağıya baktığında merdivenle yukarıya çıkmaya çalışan ama çabalarına rağmen bir türlü yukarı çıkamayan insanları görür. Kadın bir âşık olarak âşıklık sanatına profesyonel olarak adım atmaya başlamayı düşündüğü ve toplumsal baskı altında sanatıyla ilgili zorluklar yaşadığı dönemlerde gördüğü bu rüyanın, kendisine gerçekten büyük bir cesaret

verdiğini ve bundan sonra sanatına daha da sıkı sarılmaya başladığını ifade etmektedir. 1992 yılında ailesiyle birlikte Bakü'ye taşınır ve bu durum Âşık Nargile için sanat hayatında önemli bir dönüm noktası olur. Bakü Devlet Konservatuvar'ında İlgar Aliyev'den tar dersleri almaya başlayan âşık, ilk ustası ve aslen Boçalılı olan Azerbaycan âşıklık geleneğinin önemli temsilcilerinden Âşık Termihan'la çalışma fırsatı bulur. Dört yıl boyunca konservatuvarda tar derslerine devam eden âşık, bu süre zarfında ilk ustası Âşık Termihan'a da çıraklık eder. Aile bir süre sonra Bakü'den ayrılıp Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e yerleşir. Âşık Tiflis'e yerleştikten sonra ikinci ustası ve Borçalı bölgesinin önemli âşıklarından Âşık Gulabi ile çalışma fırsatı bulur ve bir süre kendisine çıraklık yapar. Ailesinde kendisinden başka âşıklık mesleğini yapmadığını söyleyen Âşık Nargile'nin, Renat ve Şöhret (kadın) adında iki tane çırağı bulunmaktadır. Genelde usta malı şiirler söylediğini belirten âşık, bazı etkinliklerde kendi şiirlerini de okuduğunu, ayrıca yörede gün geçtikçe azalan doğaçlama şiir okuma geleneğini sürdürmeye çalıştığını ve bunu özellikle Türkiye de yapılan bazı etkinliklerde daha sık yaptığını ifade etmektedir. Âşığın yayınlanmış şiirleri, besteleri ve müziği kendine ait olan "Terlan Balam" adlı video klip çalışması bulunmaktadır. Âşık "ayak", "ayak verme", "saz asma", "tapşırma", "fasıl", "mat etme", "lebdeğmez", "dil dönmez" vb. gibi âşıklık geleneği terimlerini bildiğini; "muamma" sorma-açma geleneğini sürdürmeye çalıştığını ancak bunların usta malı muamma örnekleri olduğunu belirtmektedir. Okuduğu şiirlerin türlerini ve hece yapısını bildiğini söyleyen âşık, Âşık Garip, Köroğlu, Şahsenem, Kerem ile Aslı gibi destan ve hikâyeleri anlatabilmektedir. Âşık Nargile âşıklık sanatını genellikle düğünlerde icra etmekte ayrıca birçok Avrupa ülkesinde ve Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan'da organize edilen birçok festival ve etkinliğe de katılmaktadır. Âşık Nargile, günümüzde yörede yaşayan tek kadın âşık olması sebebiyle yörede yaşayan Türk ve Gürcü toplumu arasında kendisine çok büyük saygı ve sevgi duyulduğunu ifade etmektedir. Âşık özellikle yörede yaşayan Türk toplumundaki bu kabullenme sürecinde kadın olmasından dolayı çok zorluklar yaşadığını özellikle erkek âşık ağırlıklı icra ortamları bağlamında cinsiyetçi söylem ve davranışlara maruz kaldığını ancak yılmadan verdiği mücadeleyle bu algıyı yıktığını söylemektedir.

ÂŞIK HEVESKÂR GURBAVOV

Âşık Heveskâr Gurbanov 06.05.1966 yılında Qasımlı köyünde dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlardan itibaren âşıklığa ilgi duyan Âşık Heveskâr, âşıklığa başlama sürecinde, Borçalı âşıklık geleneğinin önemli temsilcilerinden dedesi Âşık Yusuf, babası Âşık Nureddin ve annesi Tehran Hanım'ın kendisine çok destek verdiklerini belirtmektedir. Ortaokul mezunu, evli ve iki çocuk babası olan Âşık Heveskâr, ortaokuldan sonra Azerbaycan'nın başkenti Bakü'de iki yıl muhasebe eğitimi aldıktan sonra tekrar köyüne geri dönmüştür. Bâdeli âşık olmadığını söyleyen âşık, 12-13 yaşından itibaren babası Âşık Nurettin'le birlikte düğünlere gitmeye başlamasının ve evlerine gelip giden yörenin ünlü âşıklarına olan hayranlığının âşıklığa başlamasında önemli bir rol oynadığını ifade etmektedir. Babası Âşık Nureddin'e uzun yıllar çıraklık yaptıktan sonra, yirmili yaşlardan itibaren tek başına âşıklık yapmaya başlamıştır. Bakü'de yaşayan amcasının kızı Âşık Telli Borçalı, ailesinde kendisinden başka âşıklık sanatını devam ettiren ve Azerbaycan âşıklık geleneğinin önemli kadın âşıklarından biridir. Âşık Heveskâr, amcasının kızı Âşık Telli Borçalı'nın toplumsal baskılar sebebiyle Borçalı bölgesinde âşıklığa devam edemediğini ve bu yüzden Bakü'ye taşınmak zorunda kaldığını söylemektedir. Genellikle usta malı şiirler söylediğini belirten âşık, bazen kendi şiirlerinden de örnekler verdiğini ancak doğaçlama olarak şiir okumadığını ve bu geleneğin yavaş yavaş kaybolmaya başladığını ifade etmektedir. Âşık, yörede bilinen 72 "makam"- "hava"nın tamamını bildiğini ayrıca Azerbaycan ve Türkiye deki bazı farklı havaları da fırsat buldukça çalıştığını belirtmektedir. "Ayak", "ayak verme", "saz asma", "tapşırma", "fasıl", "mat etme", "lebdeğmez", "dil dönmez" vb. gibi âşıklık geleneği terimlerini bildiğini; "muamma" sorma-açma geleneğini sürdürmeye çalıştığını ancak bunların tamamen usta malı muamma örnekleri olduğunu belirtmektedir. Okuduğu şiirlerin türlerini ve hece yapısını bildiğini söyleyen âşık, Âşık Garip, Alihan, Mehsun Dilefruz, Köroğlu gibi destanları bildiğini, eskiden bunları düğünlerde de okuduklarını, hatta babasının okuduğu Selimşah destanının bazen iki gün sürdüğünü ve başka bir düğünde bu destana devam ettiğini ifade etmektedir. Âşık Heveskâr âşıklık sanatını genellikle düğünlerde icra etmekte ayrıca Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan'da organize edilen birçok festival ve etkinliğe de katılmaktadır. S.S.B.C. döneminde köylerinde inşa edilen "medeniyet evi" nde 20 yıl müdürlük yapan ve saz eğitimi veren Âşık Heveskâr, Gürcistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra bölgede bütün sanatsal ve kültürel

faaliyetlerin sürdürüldüğü bu kurumların birçoğunun işlevsizleştirilerek kapatıldığını ve bu durumun bölgedeki âşıklık geleneğinin gelişimi ve gelecek kuşaklara aktarımı üzerinde olumsuz etkiler yarattığını düşünmektedir

SONUÇ

Âşıklık geleneğinin önemli bir parçası ve geleneğin aktif olarak sürdürüldüğü bölgelerden biri olan Gürcistan'ın Borçalı bölgesi, birçok âşığın yerelde âşıklık sanatını devam ettirebildikleri önemli merkezlerden biridir. Saha çalışmamız sırasında yörede dokuz âşıkla görüşme şansı bulduk ve âşıklık geleneğine katkıları, âşıklık sanatındaki tecrübeleri ve tanınırlıklarını göz önüne alarak çalışmamızda beş âşığa yer verdik. Görüştüğümüz âşıklar; geleneğin en önemli aktarım ögesi olan çıraklığı yörenin üstat âşıklarının yanında tamamlama şansı bulduklarını ancak kendilerinin günümüzde çırak bulma konusunda ciddi sıkıntılar yaşadıklarını ifade etmektedirler. Teknik açıdan sazlarına olan hâkimiyetleriyle dikkat çeken âşıklar, ağırlıklı olarak usta malî âşık edebiyatı ürünlerini çalıp söylemektedirler. Âşıklar, âşıklık sanatını genellikle düğünlerde ve nadiren de olsa çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından organize edilen festival ve şenlik benzeri etkinliklerde icra etmektedirler. Ağırlıklı olarak “koşma”, “geraylı”, “tecnis” ve “divani” türünde şiirler okuduklarını ifade eden âşıkların, destan ve halk hikâyesi repertuarları da sınırlıdır. Âşıklar günümüzde âşık fasıl ve meclislerinin bulunmamasının, âşıklık sanatını sadece düğün ve çeşitli etkinliklerde sınırlı bir zaman içerisinde icra etmelerinin, bölgedeki âşıklık sanatının gelişim ve gelecek kuşaklara aktarımı üzerinde olumsuz etkiler yarattığını ifade etmektedirler. Borçalı âşıklık sahasında geleneğin aktarımının en önemli yapı taşlarından olan “çıraklık” kurumu ve âşık edebiyatının önemli türlerinden olan “doğaçlama şiir söyleme”, “atışma” ve “muamma” gibi türler neredeyse yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Âşıklar, S.S.C.B döneminde hemen hemen her köyde inşa edilen ve bütün sanatsal ve kültürel faaliyetlerin sürdürüldüğü “medeniyet evleri” isimli kurumların, Gürcistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra birçoğunun zaman içerisinde işlevsizleştirilip ve kapatıldığını, geçmişte yöredeki âşıklık sanatının özellikle eğitim boyutuyla kendine yer bulabildiği bu kurumların kapatılmasıyla birlikte, bölgedeki âşıklık geleneğinin de bu durumdan olumsuz şekilde etkilendiğini düşünmektedirler. Türkiye sahası âşıklık geleneğinin yaşadığı çıraklık, repertuar, sınırlı icra ortamı, bilinçli izleyici ve dinleyici sıkıntısı Borçalı âşıklık sahasında da kendisini göstermektedir.

KAYNAK KİŞİ LİSTESİ

Âşık Mehman Mehmedoğlu

Baba Adı: Mehmed

Anne Adı: Senem

Mahlas: Âşık Mehman

Görüşme Tarihi ve Yeri: 30.01.2020, Sadaxlı Köyü

Âşık Şahbaz Göyçeoğlu

Baba Adı: Göyçe

Anne Adı: Zöhre

Mahlas: Göyçeoğlu

Görüşme Tarihi ve Yeri: 31.01.2020, Qaçaqan Köyü

Âşık Ziyeddin Mehmedoğlu Eliyev

Baba Adı: Mehmed

Anne Adı: Nene Hanım

Mahlas: Âşık Ziyeddin

Görüşme Tarihi ve Yeri: 31.01.2020, Keşarı Köyü

Âşık Nargile Mehtiyeva

Baba Adı: Nebi

Anne Adı: Nazile

Mahlas: Âşık Nargile

Görüşme Tarihi ve Yeri: 01.02.2020, Tiflis

Âşık Heveskar Kurbavov

Baba Adı: Nureddin

Anne Adı: Tehran

Mahlas: Heveskar

Görüşme Tarihi ve Yeri: 31.01.2020, Qasımlı Köyü

KAYNAKÇA

- KÖPRÜLÜ, M. F. (1989). *Edebiyat Araştırmaları 1*. (3.Baskı). İstanbul: Ötüken.
- ALYILMAZ, S. (2017). Borçalı Edebî Muhiti Üzerine, *Türk Dünyası, Dil Ve Edebiyat Dergisi*, s. 45-54
- MEMMEDLİ, Şüreddin, Gocaeva Memmedova, G. (2012). Gürcistan'daki Borçalı Azerî Türklerinde Aşıklık Geleneği, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 4(14), 28-36
- MEMMEDLİ, Şüreddin, (2006) *Gürcistan Azerbaycanlıları*, Tiflis: Kolori Yayıncılık
- MEMMEDLİ, Şüreddin , (1995) *Paralanmış Borçalı*, Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı
- ALBAYRAK, Recep, (2004), *Toponim Teknikleri ve Kafkasya – Borçalı Yer Adları*, Ankara: Elektronik Basım Evi
- ASKEROV, Gusan,(2020), *Borçalı Bölgesi (VII-XX. Yüzyıllar)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

BÖLÜM 4

MİLLİ TARİXİMİZİN ŞANLI ZƏFƏRİ

Atamoğlan MƏMMƏDLİ*

* Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan, atamoglan_1982@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9557-305X.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Tarix həmişə, müxtəlif dövrlərdə millətləri və xalqları sınağa çəkir. Azərbaycan xalqı da əsrlər boyu öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda istiləçilərə qarşı ölüm-dirim savaşına çıxmış və bu yolda milyonlarla şəhid vermişdir. Birinci Qarabağ savaşında (1988-1994) SSRİ, sonra isə Rusiya rəhbərliyinin hərtərəfli dəstəyindən istifadə edərək Ermənistan rus və xarici mizumlu qüvvələrlə birlikdə Azərbaycanın 20 faiz ərazisini işğal etdi. Minsk qrupu (Fransa, Rusiya və ABŞ) nəinki problemi çözmə bilmədi, əksinə təcavüzkar Ermənistanı həmişə yardım göstərdi. Məsələn, işğal dövründə ABŞ-ın Ermənistanı yardımına adambaşına 42 dollar olduğu halda, Azərbaycanda bu göstərici 4 dollar 20 sent olmuşdur.

Ermənistan Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi layihələrdə iştirakını təhdid edir, onun Qərbbə gedən enerji kəmərlərini sıradan çıxarmağa çalışırdı. Təsadüfi deyil ki, Ermənistan hərbi qüvvələrinin 2012-ci ilin 1-13 oktyabr tarixlərində keçirdiyi təlimlərin təməlinə "düşmənin neft infrastrukturuna" hücum ssenarisi dayanırdı (1).

İkincisi, Azərbaycan tərəfi BMT TŞ-nin və Baş Məclisinin qəbul etdiyi 5 qətnamə, habelə AŞPA və ATƏT-in özünün qəbul etdiyi qətnamə və qərarların da kağız üzərində qalması ilə razılaşa bilməzdi.

Üçüncüsü, Ermənistan rəhbərlərinin Azərbaycanın suveren hüquqlarını pozan kobud hərəkətlərə əl atmaları. 2019-cu ilin avqustunda Dağlıq Qarabağda təşkil olunan Ümumerməni oyunlarının açılışında Ermənistan Baş naziri N.Paşinyan "Qarabağ Ermənistanıdır!" şüarı səsləndirmişdi. Sülh danışıqları prosesi 2018-ci ildə Ermənistanda rəngli inqilab nəticəsində hakimiyyətə gəlmiş N.Paşinyanın populist bəyənətləri və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə ardıcıl qanunsuz səfərləri kimi təxribatçı xarakter daşıyan hərəkətləri ilə ciddi ölçüdə sarsıldı.

2019-cu ilin martında Ermənistanın müdafiə naziri D.Tonoyan ABŞ-da rəsmi səfərdə olarkən, "yeni torpaqlar üçün yeni müharibə" çağırışı etdi. Ermənistan silahlı qüvvələri 2020-ci ilin iyulunda Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədinin Tovuz istiqamətində əlverişli mövqeləri ələ keçirmək məqsədilə artilleriya atəşindən istifadə edərək hücumu keçməyə cəhd göstərsə də, müvəffəq ola bilmədi. 23 iyulda isə Ermənistan Rusiya ilə ortaq hava hücumundan müdafiə sistemi təlimlərinə başladığını elan etdi. Birbaşa hərbi təxribatlarla yanaşı, Ermənistan tərəfindən beynəlxalq hüquqi prinsiplərə zidd olaraq Azərbaycanın işğal altındakı ərazilərinə çox sayda YPG, PKK terrorçularının o cümlədən, Beyrut limanındakı partlayışlardan

sonra minlərlə Livan ermənilərinin köçürülməsi münaqişəni daha da alovlandırdı.

Azərbaycan 2019-cu ildə Türkiyədən 20,7 milyonluq hərbi məhsul idxal edib. 2020-ci ildə bu rəqəm 6 dəfə artaraq 123 milyon dollara çatıb. Türkiyə İxracatçılar Məclisinin (TİM) hesabatında deyilir ki, müharibədən qabaq, yalnız sentyabr ayında Türkiyənin Azərbaycana silah ixracatı 77,1 milyon dollara qədər yüksəlib.

2020-ci ilin fevralında Azərbaycan və Türkiyə “Hərbi Maliyyə əməkdaşlığı haqqında razılaşma” imzalayıblar. Bu razılaşma Türkiyənin Azərbaycana 200 milyon türk lirəsi dəyərində maliyyə krediti verməsini nəzərdə tutub, Azərbaycanın Türkiyədən silah almasına yol açıb. Sənəd imzalananda mütəxəssislər Azərbaycanın daha çox PUA-lara üstünlük verəcəyini bildirirdi. Qarabağda effektiv tətbiq edilən Bayraktar dronları proqnozların doğru olduğunu göstərdi (2).

Digər tərəfdən Ermənistan ərazisində olduğu kimi, qondarma “Dağlıq Qarabağ Qurumu”nun parlamentinin qərarları ilə 120-dən çox azərbaycanlı yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilmişdir. Tarixi Azərbaycan toponimlərinin, abidələrinin erməniləşdirilməsi prosesi son həddə çatmışdı.

Vəziyyətin gərginliyi 2020-ci ilin avqustunda Ermənistan baş nazirinin həyat yoldaşı Anna Hakopyanın Azərbaycanın işğal altındakı ərazilərində qeyri-leqal təşkil olunmuş hərbi təlimdə iştirakını ictimailəşdirməsi ilə son həddə çatdı.

25 sentyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasının ümumi debatlarında videoformatda çıxışında Ermənistanın təxribatları nəticəsində azərbaycanlı hərbcilərin və 76 yaşlı mülki vətəndaşın həlak olması, habelə mülki infraqurultura vurulan ciddi ziyan qeyd olundu. O cümlədən, Prezident iyulun 17-dən sentyabr ayınadək hərbi yük təyyarələri ilə Ermənistana min tondan artıq hərbi avadanlığın daşındığını bildirdi.

2020-ci ilin iyulunda Dağlıq Qarabağla birbaşa əlaqəsi olmayan Tovuz rayonu istiqamətində dövlət sərhədində 3 günlük döyüş olub. Azərbaycanın general Polad Həşimov və üç yüksək rütbəli zabit başda olmaqla 11 hərbcisi şəhid düşdü. Tovuz döyüşlərindən sonra Rusiyadan və Serbiyadan Ermənistana silah-sursat daşınması Azərbaycanda geniş qınaq predmeti oldu.

HƏRBİ ƏMƏLİYYATLARIN BAŞLANMASI VƏ GEDİŞİ

Hərbi-siyasi vəziyyətin kəskinləşdiyi bir şəraitdə 2020-ci il sentyabrın 27-də Azərbaycan milli ordusu bütün cəbhə boyu hücumu keçərək bir sıra kəndləri və bəzi hakim yüksəklikləri (Gamışdağ və Ömər aşırımı) nəzarətə götürdü, Murov dağının zirvəsi işğaldan azad edildi. Düşmənin işğal etdiyi ərazilərdə yerləşdirdiyi S-300 zenit-raket sistemi, silah-sursat anbarı məhv edildi.

Sentyabrın 28-də mühüm əhəmiyyətə malik Vardenis-Ağdərə M11 avtomobil yolu Azərbaycanın nəzarətinə keçdi. Həmin gün Prezident İ.Əliyevin sərəncamı ilə qismən səfərbərlik elan edildi. Təmas xəttində bombardman nəticəsində Ermənistan Ordusu Baş Qərargahının Kəşfiyyat Müdirliyinin başçısı, general-mayor Arakel Martikyan, həmçinin daha iki yüksək rütbəli zabiti, o cümlədən Xüsusi təyinatlı briqadanın komandiri məhv edildi. Həmin gün ilk ərazilərin azad olunma xəbərindən sonra Ermənistan mülki hədəfləri - Gəncə, Mingəçevir, Xızı, Abşeron, Füzuli, Tərtər, Cəbrayıl və Bərdə şəhərlərini raket atəşinə tutdu.

Döyüşlər sentyabrın 29-da Ermənistanın Vardenis rayonundan Azərbaycanın Daşkəsən rayonunun atəşə tutulması ilə davam etdi. Xocavənd rayonu ərazisində yerləşən 3-cü "Martuni" motoatıcı alayı darmadağın edildi. Günortadan başlayaraq ermənilər kütləvi şəkildə Xankəndi şəhərini tərk etməyə başladı. Həmin gün BMT Təhlükəsizlik Şurası Dağlıq Qarabağdakı vəziyyətlə əlaqədar təcili iclas keçirdi. Lakin heç bir nəticə hasil olmadı.

Sentyabrın 30-da sosial şəbəkələrdə İran ərazisindən Ermənistanı aparılan silah-sursat, hərbi texnika yüklü maşınların Cənubi Azərbaycanlılar tərəfindən Azərbaycana dəstək məqsədilə yandırılmasına aid görüntülər yayımlandı. Ermənistanın 1-ci ümumqoşun ordusunun 10-cu dağatıcı diviziyasının Tonaşəndə yerləşən 7-ci dağatıcı alayının 2-ci taburunun şəxsi heyəti ağır itkilərə məruz qalaraq müdafiə mövqelərini özbaşına tərk edərək qaçmağa başladı.

Otyabrın 1-də səhər saatlarında Ermənistanın Gorus rayonu ərazisindən Azərbaycanın Cəbrayıl-Füzuli cəbhə xətti bölgəsi raket zərbələri ilə atəşə tutuldu. Xocavənd ərazisindəki toqquşmaları işıqlandıran "Le Monde" qəzetinin iki fransız jurnalisti yaralandı. İran mediasının verdiyi məlumata əsasən, Ermənistan ordusunun atdığı raketlər Cənubi Azərbaycanın Pərvizxanlı kəndinə düşmüş, bir mülki şəxs yaralanmış, altı ev və bəzi nəqliyyat vasitələri zərər görmüşdür. Həmin gün erməni

separatçılarının başçısı Arayik Harutyunyan ermənilərin uzunmüddətli müharibəyə hazırlaşmalarının lazım olduğunu bildirdi.

Oktyabrın 2-də Ermənistan ərazisindən Şəmkir rayonunun Sabirkənd yaşayış məntəqəsinə atılan 10-a yaxın raket "Toçka-U" taktiki raket kompleksindən buraxılmışdır. Ertəsi gün Madagiz işğaldan azad edildi və onun tarixi Suqovuşan adı bərpa edildi. Madagiz-Ağdərə istiqamətində gedən döyüşlər zamanı Ermənistan silahlı qüvvələrinin 77-ci tank taburunun 4 tankı məhv edilmiş, 3 tankı isə qənimət götürülmüşdür.

Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyi oktyabrın 3-də utanmadan beynəlxalq ictimaiyyəti "bölgədə sülh və təhlükəsizliyin bərpası" üçün qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikasının" müstəqilliyini tanımağa çağırdı. Ermənistanın özünün tanımadığı bir qurumu başqalarının tanımasına çalışması, onun beynəlxalq hüquq normalarına hörmət etmədiyini bir daha göstərdi.

Oktyabrın 4-də Cəbrayıl şəhəri və rayonun bir neçə kəndi işğaldan azad edildi. Həmçinin Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimovun 2010-cu il iyunun 18-də təkbaşına döyüşərək Tərtər bölgəsində xeyli sayda düşmən qüvvəsini məhv etdiyi posta Azərbaycan bayrağı sancıldı. Mingəçevir şəhərinə Ermənistan tərəfindən dörd ədəd orta mənzilli "Toçka-U" ballistik raket, Xızı və Abşeron bölgələrinə isə iki 300 km məsafəli orta mənzilli raket atıldı. Bir gün sonra, 5 oktyabrda Azərbaycanın radiolokasiya sistemləri Ermənistanın Cermuk, Qafan və Berd rayonları ərazisində yerləşən start mövqelərindən Azərbaycan ərazisinə atılan raket buraxılışını qeydə almışdır.

Oktyabrın 6-da "Dəhşət" ləqəbli polkovnik-leytenant Artur Qalstyan məhv edildi. Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti tərəfindən Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzündə xarici muzdlulardan, o cümlədən İraq və Suriya ərazisindən gətirilmiş kürd terrorçu qruplaşma üzvlərindən fəal istifadə etdiyini sübut edən radio danışıqları ələ keçirildi (3). Həmin gün Azərbaycanın müdafiə naziri Zakir Həsənov xüsusi xidməti müşavirədə düşmən tərəfindən "İsgəndər" əməliyyat-taktiki raket komplekslərinin tətbiq olunacağı halda adekvat tədbir görülcəyini bildirdi. Ermənistan silahlı qüvvələri regionun ən böyük strateji layihəsi, Avropanın enerji təhlükəsizliyi sahəsində mühüm yer tutan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə hədəfə almaqla kəmərin Yevlax rayon ərazisindən keçən hissəsinə raket zərbələri endirsə də, Azərbaycan Ordusunun qətiyyətli tədbirləri nəticəsində həmin terror cəhdinin qarşısı alındı.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi oktyabrın 7-də gecə boyu cəbhənin bütün istiqamətlərində şiddətli döyüşlərin getdiyini açıqladı. Həmin gün Xankəndində erməni hərbiçiləri formasında rusdilli insanlara rast gəlinməyə başlayıb.

Azərbaycan Ordusu tərəfindən oktyabrın 8-də Ermənistanın milli qəhrəmanı Vartan Markaryanın adını daşıyan Ermənistan ordusunun 8-ci əlahiddə motoatıcı briqadasının döyüş bayrağı ələ keçirildi. Ertəsi gün canını qurtarıb qaçan erməni ordusunun 49-cu tank briqadasına məxsus 6 ədəd T-72 tankı tam işlək vəziyyətdə ələ keçirildi.

Düşməne ardıcıl sarsıdıcı zərbələr endirən Azərbaycan ordusu oktyabrın 10-da Ermənistan silahlı qüvvələrinə məxsus S-300 zenit raket sistemini, Ermənistan ordusunun bütün havadan müdafiə sistemini yönəldən və Xocalıda yerləşən ən bahalı 19J6 (ST-68U) radilokasiya stansiyası məhv etdi.

Oktyabrın 11-də Gəncə şəhərinə raket hücumunun Ermənistanın Vardenis rayonundan həyata keçirilməsi həm də müharibəyə üçüncü dövləti, xüsusilə Rusiyanı cəlb etmək cəhdi idi.

Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi tərəfindən dəstəklənən və həm Ermənistan, həm də Azərbaycan tərəfindən qəbul edilən humanitar atəşkəs rəsmi olaraq 10 oktyabr tarixində qüvvəyə minsə də, Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin mülki vətəndaşları hədəfə alan terror aktları nəticəsində atəşkəs yenidən pozulmuş, yaralıların və məhbusların mübadiləsi dayandırılmışdır.

Atəşkəsin səhəri günü Ermənistanın Azərbaycanın Gəncə şəhərinə raket zərbəsi nəticəsində 42 nəfər öldü, 200-dən çox adam yaralandı. Bu hücumdan sonra Azərbaycan tərəfi Ermənistan və Qarabağ ərazilərində oktyabrın 14-də 3 ədəd, oktyabrın 20-də isə 2 ədəd "Elbrus" raket kompleksini məhv etdi.

Oktyabrın 17-də Azərbaycan ordusu Füzuli şəhərini və onlarla kəndi işğaldan azad etdi. Elə həmin gün Ermənistan Azərbaycanın Gəncə və Mingəçevir şəhərlərinə raket hücumu etdi. Bunun ardınca oktyabrın 18-də Azərbaycan və Ermənistan ikinci humanitar atəşkəs razılığına gəlsələr də, tərəflər atəşkəsi pozmaqda bir-birini ittiham ediblər. Elə həmin gün Azərbaycanın tarixi Xudafərin körpüsü azad olundu. İki gün sonra oktyabrın 20-də isə Zəngilan şəhəri işğaldan azad edildi.

Həmin vaxtda Ermənistan Qəbələ, Kürdəmir və Siyəzən kimi cəbhə bölgəsindən yüzlərlə kilometr uzaqda olan şəhərlərə də taktiki-operativ

raketlər atdı. Oktyabrın 25-də Qubadlı şəhəri və bəzi kəndləri işğaldan azad edildi.

Sayca üçüncü atəşkəs razılaşması oktyabrın 26-da Vaşinqtonda ABŞ-in vasitəçili ilə baş tutsa da, bu sazişin də ömrü qısa oldu. Oktyabrın son günü İkinci Qarabağ Müharibəsi dövründə Ermənistan ilk dəfə Rusiyadan kömək istədi.

Noyabrın 8-də Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi. Bu xəbər Azərbaycanda, Türkiyədə, İranda azərbaycanlılar tərəfindən böyük coşqu ilə qarşılandı. Qarabağın tacı, döyünən ürəyi Şuşa təbii istehkam olduğundan şəhərə tanklarla, yaxud digər ağır silahlarla girmək mümkün deyildi. Onu almağın iki variantı vardı. Birinci halda şəhərdəki düşmən qüvvələrini hava zərbələri, top atəşləri ilə məhv etmək olardı. Komandanlıq buna getmədi. Çünki şəhərin bombardman edilməsi böyük dağıntılara səbəb olacaqdı. Buna görə də alternativ variant kimi əlbəyaxa döyüş taktikası seçildi. Bu əməliyyatı xüsusi təyinatlı “Yaşma-52” alayı və Naxçıvan taburu həyata keçirdi. Qəhrəman əsgər və zabitlərimiz yüngül silahlarla qalın meşələrdən, dərin dərələrdən keçərək, qayalar, dağlar aşaraq düşməni üzbəüz döyüşdə məhv etdi. Şuşa döyüşlərinin getdiyi vaxt Xankəndidə olan xarici jurnalistlərdən biri ermənilərin düşdüyü acınacaqlı vəziyyəti belə təsvir edirdi: Şuşanı müdafiə edənlər pərən-pərən düşüblər. Hərbi təcili yardım maşınlarında onlarla yaralı qan içində Xankəndi xəstəxanasına daşınır. Qalan döyüşçülər yorğun halda yolboyu hərbi geyimlərini çıxarıb ataraq dağdan enirlər. Təcili yardım maşınları aramsız olaraq gedib-gəlir. Avtomobildə yaralı əsgərlər bir-birinin üstünə qalaqlanıb. Onların aldığı xəsarətlər əlbəyaxa döyüşlər getdiyinin sübutudur. “Le Monde” nəşrinin həmin günlərdə yaydığı başqa bir reportajda deyilirdi ki, Ermənistan ordusunun məğlubiyyətə uğradılmış hərbiçiləri yaralı halda Şuşanı tərk edərək Xankəndiyə qaçırırlar. Rusiya prezidenti Putin bildirdi ki, bu şəhər və ümumiyyətlə Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsidir (4).

Artıq noyabrın 9-da separatçılar Şuşa şəhərinə nəzarəti itirdilər. Azərbaycan Ordusu Xankəndinin astanasında idi. Elə həmin gün Qarabağın müxtəlif rayonlarının ərazisində olan 70-ə yaxın kəndin işğaldan azad olunduğu elan edildi.

Ermənistanın Baş naziri xalqa müraciətində deyib ki, atəşkəs razılaşmasını imzalamaq məcburiyyətində qalıb. O bildirib ki, Dağlıq Qarabağ üzrə razılaşmanı imzalamaq qərarını "ordunun təkidlə ısrarından sonra" qəbul edib. Azərbaycanda bu razılaşma qələbə, Ermənistanda isə

kapitulyasiya kimi qəbul edilib. Sonradan Paşinyan dəfələrlə etiraf etmişdi ki, əgər həmin gün saziş imzalanmasaydı, 25 minlik erməni ordusu əsir düşə bilərdi.

Atəşkəs razılaşmasına görə Ağdam, Kəlbəcər, Laçın rayonları dekabrın 1-dək Azərbaycana qaytarılmalı idi. Dağlıq Qarabağa Rusiya sülhməramlı qüvvələri gətirildi. Sazişə görə Rusiya Dağlıq Qarabağa 1.960 nəfər sülhməramlı hərbiçi və helikopterlər, dronlar da daxil olmaqla yüzlərlə digər texnika da gətirdi. Sonradan isə sazişi pozaraq canlı qüvvələrin sayını artırdı və səlahiyyətlərini aşan fəaliyyətlərlə məşğul olmağa başladı.

Azərbaycan İkinci Qarabağ Müharibəsi boyunca hərbi itkilərini açıqlamayıb, amma sonradan 2.841 hərbinin həlak olduğunu bəyan edib. İkinci Qarabağ müharibəsində mülki itkilərin sayı isə 100-dən çox olub. Müharibədə 64 hərbi qulluqçu itkin düşüb. Bu müddət ərzində üç dəfə humanitar atəşkəs elan edilib. Lakin o hər dəfə ermənilər tərəfindən pozulub.

ƏCNƏBİLƏRİN, MUZDLU TERROR QRUPLAŞMALARININ MÜHARİBƏDƏ İŞTİRAKI

Müharibədən əvvəl İraq və Suriyadan bir çox YPG və PKK üzvü Azərbaycana qarşı erməni yaraqlıları yetişdirmək üçün Dağlıq Qarabağa köçürüldü. 30 sentyabrda 300-ə yaxın PKK döyüşçüsü İran vasitəsilə Dağlıq Qarabağa köçürüldü. 28 sentyabrda erməni itkiləri arasında Suriyadan və Yaxın Şərqi müxtəlif ölkələrindən olan erməni mənşəli muhdullar vardı. Bir sıra PKK, YRG mənsubları da sonralar müxtəlif mətbuat orqanlarına verdikləri müsahibələrdə terror təşkilatı mənsublarının Qarabağda ermənilər tərəfdə döyüşdüyünü etiraf etmişdilər. Həmçinin Livan, Fransa və Latın Amerikasını ölkələrindən olan erməni könüllüləri və digər muhdullar da döyüş əməliyyatlarında fəal iştirak edirdilər (3).

Livandakı "Erməni İncilabi Federasiyası"nın başçısının sözlərinə görə, onun ölkəsindən olan könüllülər münəqışə bölgəsinə təkbaşına gedirlər, heç bir təşkilat Livandan qeydiyyatdan keçməyib və ya könüllülər yola salmayıb (5).

Bununla yanaşı, Livan, Suriya, Fransa və bəzi Latın Amerikasını ölkələrində yaşayan erməni əsilli vətəndaşların erməni diasporunun çağırışları ilə beynəlxalq hüquq prinsiplərinə zidd olaraq, döyüşlərdə iştirakı məlum olmuşdur. Belə ki, oktyabrın 1-də Suriya İnsan Haqları Monitoring Mərkəzi erməni əsilli suriyalı döyüşçülərin Suriyadan Ermənistanı aparıldığını təsdiqləyib.

AZƏRBAYCANIN HƏRBİ ÜSTÜNLÜYÜ

Azərbaycan ərazilərinin işğal altında qalması ilə barışmayaraq, ATƏT-in Minsk qrupunun ikili standartlara əsaslanan səmərəsiz danışıqları nəzərə alaraq ciddi sürətdə müharibəyə hazırlığını davam etdirdi. 2003-cü ildən bəri ölkə büdcəsində müdafiə xərcləri 15 dəfə artırılaraq 4 milyard manata çatdırıldı. Müasir hərbi-sənaye kompleksinin formalaşdırılması və qısa zaman ərzində 20-dən çox hərbi zavodun işə salınması Azərbaycanın öz daxili imkanları hesabına arsenalını formalaşdırmaq üçün əhəmiyyətli baza rolunu oynadı.

Azərbaycan ordusu 44 günlük müharibə ərzində “Bayraktar TB2” zərbə pilotsuz təyyarələrindən, “Harop” zərbə pilotsuz aparatlarından, o cümlədən İsrail ilə birgə Azərbaycanda istehsal olunan “Zərbə” dronlarından və digər PUA-lardan geniş istifadə etdi. Təkcə Bayraktar TB2 dronları vasitəsilə Azərbaycan Ermənistanın bir milyard dollar dəyərində hərbi texnikasını məhv etdi. Dronlar həm düşmənin texnikasına və canlı qüvvəsinə dəqiq zərbələrin endirilməsi, həm artilleriya atəşini korreksiya etmək və kəşfiyyat aparmaq məqsədləri ilə tətbiq olundu. Rus hərbi ekspert qeyd etmişdi ki, təxminən bərabər hərbi vəziyyətlərə baxmayaraq, Azərbaycan ordusu texnoloji üstünlüyə sahib idi.

Ermənistan Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahının keçmiş rəisi general-polkovnik Movses Akopyan noyabrın 19-da İrəvanda keçirdiyi mətbuat konfransında bildirib ki, Ermənistan tərəfi döyüşlərin gedişatında Rusiyadan alınmış “Pole-21” radioelektron mübarizə (REM) kompleksi ilə ilk günlər TB2-lərin işini müəyyən dərəcədə pozmağı bacarsa da 4 gün sonra adıçəkilən sistem heç bir işə yaramayıb. PUA-lar əvvəlki qaydada Ermənistan Ordusunun ön xətdə və cəbhənin dərinliyindəki obyektlərə zərbələr endirməyə davam edib (6).

“Komandos” ləqəbli erməni general-mayoru Arkadiy Ter-Tatevosyan etiraf etmişdir ki, Azərbaycan Qarabağ uğrunda döyüşlərdə müharibə qanunlarına əməl edərək qələbə qazanıb”(7). Maraqlı haldır ki, bu general müharibə ərəfəsində Qarabağ ərazisində erməni gəncləri Azərbaycan ordusuna qarşı partizan müharibəsinə hazırlayan, onlara məsləhət verən şəxslərdən biri olub.

ERMƏNİSTAN ÜÇÜN MÜHARİBƏNİN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ

Ermənistan hökumətinin qərarına əsasən 27 sentyabr 2020-ci il tarixdə qəbul edilmiş 1585N sayılı qərara uyğun olaraq 55 yaşadək şəxslər

üçün səfərbərlik elan edib. Bu elana əsasən, Ermənistanda 18 yaşdan 55 yaşınadək kişilər ölkəni yalnız ərazi hərbi komissarlıqlarının yazılı icazəsi ilə tərk edə bilərdilər. Oktyabrın 2-də Ermənistan Dağlıq Qarabağa gedən bütün avtomobil yollarını mülki gediş-gəliş üçün bağladı. Yollar sadəcə hərbi yerdəyişmə məqsədilə istifadə edilirdi. Ermənistan silahlı qüvvələrinin bir sıra ön xətt bölmələrinin şəxsi heyətinin demoralizə olunması, bir çox hərbi qulluqçunun isə ümumiyyətlə döyüşdən imtina etməsi səbəbilə Ermənistan Müdafiə Nazirliyi orduda boş qalmış yerləri doldurmaq üçün ölkə qadınlarına müraciət etdi. Elə həmin gündən başlayaraq Ermənistan Müdafiə Nazirliyi tərəfindən qadın batalyonu yaradılıb və komplektləşdirilməyə başlandı.

Ermənistan tərəfi müharibə zamanı 3.363 hərbiçisinin öldüyünü təsdiq etsə də, reallıqda bu rəqəmin daha çox olduğu bilinən həqiqətdir. 44 gün davam edən müharibə nəticəsində Ermənistana məxsus 10 ədəd S-300 və onun taktiki-döyüş vasitələri, 366 tank, 352 müxtəlif çaplı top, 22 ədəd pilotsuz uçuş aparatı, 5 ədəd Su-25 təyyarəsi, 50 Tor, Osa, Kub, Kruq markalı zenit-raket kompleksi məhv edilib. Eyni zamanda döyüş əməliyyatları çərçivəsində xüsusi əhəmiyyətə malik 97 ədəd Qrad, 4 ədəd Smerç, 1 ədəd Tos odsaçan, 2 ədəd Urağan, 1 ədəd Yars, Toçka-U, ballistik raketlər, Elbrus raket kompleksləri də məhv edilib. Azərbaycan ordusunun məhv etdiyi və ya qənimət kimi götürdüyü hərbi texnikanın dəyəri ən azı 3,8 milyard dollar məbləğindədir.

Azərbaycan atəşkəs sazişindən bir ay sonar dekabrın 10-da Bakıda Azadlıq meydanında Zəfər paradı ilə qeyd edib. Parada Türkiyə Prezidenti Recep Tayyib Erdoğan, Türkiyə nümayəndə heyəti və hərbciləri qatıldı. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, hələ pandemiya vəziyyətinə baxmayaraq müstəqillik dönəmində heç bir dövlət başçısını Bakı küçələrində bu cür əhali izdihamı qarşılamamışdı. Hərbi paradda Ermənistandan qənimət kimi götürülmüş hərbi texnikanın bir hissəsi nümayiş olunub. Prezident Erdoğan demişdir ki, "Təbii ki, belə bir zəfərə görə təbrik etmək, "Mübarək olsun!" demək vəzifəmizdir. Rəbbim bundan sonrakı prosesi, inşallah, uğurla davam etdirməyi də nəsim etsin".

Lakin müharibə başa çatsa da, Hadrut rayonunun Çaylaqqala və Hin Tağlar kəndləri istiqamətində dekabrın 11-12-də döyüşlər gedib. Dekabrın 13-də Rusiya sülhməramlılarının müdaxiləsi ilə bu döyüşlər dayandırılıb.

Müharibə bitdikdən sonar türk hərbciləri azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsində Azərbaycana sanballı köməyini göstərdi. Türkiyə Quru Qüvvələrinə məxsus Xüsusi Mina Axtarış Təmizləmə

qrupundan 136 nəfər Qarabağda mina təmizləmə işlərinə kömək etmək üçün Azərbaycana göndərilib.

AZƏRBAYCANIN QƏLƏBƏSİNİ TƏMİN EDƏN AMİLLƏR

Düşmənin son 30 ildə xarici mütəxəssislərinin yaxından köməyi ilə inşa etdiyi və müasir electron mühafizə sistemlərilə təchiz etdiyi keçilməz sədlərin və istehkamların 44 gün ərzində az itki ilə ələ keçirilməsi Azərbaycan ordusunun döyüş ruhunun, əzminin, bacarığının, cəsarətinin, qətiyyətinin yüksək səviyyədə olduğunu göstərdi. Təkcə mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən Şuşanın bir neçə gün ərzində az itkilərlə və şəhərə böyük ziyan vurmada ələ keçirilməsi böyük peşəkarlıq və rəşadət nümunəsi oldu.

Müqəddəs Vətən müharibəsinin başlanması əhalinin dərhal vahid bayraq altında birləşməsinə səbəb oldu. Azərbaycanda orduya könüllü yazılmaq üçün yaşıdan asılı olmayaraq minlərlə vətəndaşın çağırış məntqələrinin qarşısında toplanması düşmən qüvvələri heyrətə və qorxuya saldı. Hətta öz xəstəliyini gizlədib cəbhəyə yollananlar da oldu

Bütün cəmiyyət qələbə əhval-ruhiyyəsinə kökləndi. Hətta iri marketlərdə belə vətənpərvərlik mövzusunda mahnılar və meyxanalar səslənməyə başlamışdı. Küçə və meydanlarda hamı bir-birinə qarşı daha mehriban və daha qayğıkeşliklə yanaşırdı.

Əhalidə milli ruhun, Vətənə məhəbbət ruhunun yüksəlişi də qələbədə mühüm rol oynadı. Sentyabrın 30-da "Biz birlikdə güclüyük" adlı bayraq aksiyasında Bakı şəhərinin 3 fərqli hissəsində əhaliyə minlərlə bayraq paylandı.

Vahid informasiya məkanı yaradıldı və senzura tətbiq olundu. Müharibə zamanı Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı aparılan informasiya müharibəsinin qarşısı layiqincə alındı. Azərbaycan informasiya müharibəsi sahəsində də Ermənistanı üstələdi. Ermənistanın yaydığı yalan xəbərlər vaxtında təkzib olunur, dünya ictimaiyyətinə obyektiv məlumatlar çatdırıldı. Təkcə Azərbaycan dövlətinin başçısı dünyanın aparıcı mediasına verdiyi 30-a yaxın müsahibə dünya informasiya məkanında ölkəmizə qarşı olan hücumları darmadağın etdi (8).

Erməni kiber hücumlarının da qarşısı layiqincə alındı. Azərbaycan hakerləri tərəfindən bir sıra erməni saytları sındırılaraq Prezident İlham Əliyevin beynəlxalq tribunada səsləndirdiyi "Qarabağ Azərbaycandır və Nida işarəsi", həmçinin "Əgər erməni əsgəri ölmək istəmirsə rədd olsun

Azərbaycan torpağından" fikirləri yerləşdirildi. Həmçinin erməni saytlarında Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimovun fotoları da yerləşdirildi. Sentyabrın 27-də günorta saatlarında başlayan hücumlarla ümumilikdə 90 erməni saytı sındırıldı. Bu saytlar arasında Ermənistanın ən məşhur xəbər və video portalları da yer aldı. Həmin gün axşam saatlarında başlayan hücumlarla birlikdə isə Ermənistanın dövlət strukturlarına məxsus çox sayda məxfi sənədlər azərbaycanlı hakerlər tərəfindən ələ keçirildi. Bu sənədlər arasında Ermənistanın Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinə, Ermənistan Prezidentinə, Ermənistanın Xarici İşlər Nazirliyinə aid xeyli məlumatlar vardı.

Həmçinin, mümkün erməni təxribatının qarşısını almaq məqsədilə, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında Elektron Təhlükəsizlik Xidməti, vətəndaşları sosial mediada, telefon mesaj bölməsində və ya e-poçt adreslərinə daxil olan heç bir linkə daxil olmamağı, heç bir faylı yükləməməyə çağırırdı. 29 sentyabr tarixində Anti-armenia Team haker qrupu tərəfindən Ermənistan silahlı qüvvələrinə məxsus 10 GB həcmində məxfi sənədlər ələ keçirilmişdir. "Karabakh Hacking Team" qrupundan olan bir neçə haker Ermənistan hökumətinin elektron sənəd dövriyyəsi sistemini sındırdı. Nəticədə 50 TB həcmində sənədlər əldə edildi.

Bütün bunlarla yanaşı qardaş Türkiyənin həmşə Azərbaycanın yanında olması və onu hərtərəfli dəstəkləməsi həlledici əhəmiyyətə malik oldu.

Azərbaycanın qardaş və dost ölkələrdən aldığı mənəvi, siyasi dəstəklə yanaşı müasir texnologiyalara əsaslanan silah-sursat da mühüm rol oynadı. Müharibənin ilk günlərindən Türkiyə, İsrail, Pakistan, Əfqanıstan, Ukrayna və Şimali Kipr Türk Respublikası Azərbaycana dəstək olduqlarını bəyan etdilər.

MÜHARİBƏNİN BEYNƏLXALQ ƏKS-SƏDASI

Türkiyədə qardaş Azərbaycanın haqq işinə həmrəylik hərəkatı geniş vüsət aldı. Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ünvanına "ermənilərə qarşı döyüş əmri" gözləyən minlərlə Türkiyə vətəndaşı məktub göndərərək, qardaş ölkənin işğalçılardan azad olunması üçün daim hazır olduqlarını bildirdilər.

Pakistan Xarici İşlər Nazirliyi müharibənin ilk günlərindən bildirdi ki, Ermənistan hərbi əməliyyatını dayandırmalıdır. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağla bağlı mövqeyini dəstəkləyirik və bu, yekdilliklə qəbul edilmiş BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarına uyğundur. Pakistan 44 günlük müharibə dövründə hər an Azərbaycanın yanında oldu.

Böyük Britaniya İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə edərək, onun ərazi bütövlüyünü dəstəklədi. BMT TŞ-də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar Təhlükəsizlik Şurasının sədri adından hazırlanan və Azərbaycanın əleyhinə olan bəyanat layihəsi BMT TŞ-nin daimi üzvü olan Böyük Britaniyanın vetosu ilə rədd edildi. ATƏT-in Minsk qrupunun amerikalı sabiq həmsədri Riçard Hoqland bildirdi ki, "Beynəlxalq hüquqa görə, Ermənistan başqa bir suveren dövlət olan Azərbaycanın suveren ərazisinə soxulub və işğal edib" (9).

Ermənistana hərbi yardımını fasiləsiz davam etdirən Rusiya prezidenti V. Putin çıxışlarında dəfələrlə vurğuladı ki, "Ermənistan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı çərçivəsində müttəfiqdir, amma Dağlıq Qarabağ Ermənistana aid deyil, odur ki, Qarabağ ərazisindəki hərbi əməliyyatlarla bağlı Rusiya vasitəçilikdən savayı, hər hansı öhdəlik daşımır". Rusiya XİN-yi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tərəflərini dərhal atəşi dayandırmağa çağırırdı. Müharibə dövründə Rusiyadan Ermənistana silah-sursat və hərbi texnika daşınmışdır (1 milyard dollarlıq). Bütün bunlar Gürcüstan tərəfindən hərbi yüklərin onun ərazisindən daşınmasına qoyulan qadağa ilə əlaqədar olaraq Qazaxıstan - Türkmənistan – İran hava yolu marşrutu üzrə daşınmışdır. Rusiya tərəfi dəfələrlə rəsmi olaraq daşınan yüklərin Ermənistandakı Rusiya hərbi bazasının ehtiyacları üçün tikinti materialı olduğunu bildirsə də yüklər sırf hərbi təyinatlı olmuşdur.

Digər tərəfdən Rusiyanın dövlət informasiya agentliyi TACC-ın Qarabağda müharibənin işıqlandırılmasında Ermənistan haqqında yazıları üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, 27 sentyabr- 1 noyabr tarixlərində 40 açıqlama Ermənistandan, 28 açıqlama Azərbaycandan alınmış, 31 yazı isə ümumi xarakterli olmuşdur. 3-10 noyabr tarixlərində 32 xəbər Ermənistanın, 3 xəbər Azərbaycanın mövqeyi ilə bağlı olmuş, 8 xəbər isə ümumi xarakterli açıqlama olmuşdur (10).

İtaliya obyektiv və ədalətli mövqe tutaraq İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə edərək, onun ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir. Fransa isə İrəvan və Bakını hərbi əməliyyatları dərhal dayandırmağa və danışıqları yenidən başlamağa çağırırdı. Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin sözcüsü etdiyi açıqlamada "Fransa qarşıdurmadan son dərəcə narahatdır" ifadəsini işlətməmişdir. Fransa Azərbaycan - Ermənistan müharibəsində işğalçı Ermənistanı dəstəkləmişdir. Hətta 2020-ci il oktyabrın 3-də və 11-də Ermənistana hərbi yardım təklif etmişdir. Fransa prezidenti E. Makronun sentyabrın 30-da Ermənistan və Azərbaycan arasında baş verən münaqişə ilə bağlı bəyanatı, bu problemin həll edilməsi üçün yaradılan Minsk

Qrupunun həmsədri kimi ölkənin vasitəçilik missiyası ilə uyğun gəlmir və bu missiyanı şübhə altına alır. Fransa Senatının 2020-ci il noyabrın 25-də qəbul etdiyi "Dağlıq Qarabağ respublikası"nın tanınmasına dair qətnamə layihəsi haqlı olaraq Azərbaycanın etirazına səbəb oldu.

Gürcüstan 44 günlük müharibə dövründə onun ərazisindən və hava məkanından istifadə olunaraq Ermənistanla hərbi yüklərin daşınmasına qadağa qoyub.

Serbiya isə 44 günlük müharibə ərafəsində və dövründə Ermənistanla müasir silah-sursat satışını davam etdirmişdir. Xüsusilə yeni minaatanların erməni ordusuna verilməsi döyüşlərdə xeyli sayda Azərbaycanlı hərbiçilərin öldürülməsinə və yaralanmasına səbəb olmuşdur. Bu isə Azərbaycanın haqlı narazılığına səbəb olmuş və bu ölkəyə etiraz bildirilmişdir. Halbuki, Azərbaycanın ən çox humanitar layihələri təmənnasız maliyyələşdirdiyi ölkələrdən biri də Serbiya olmuşdur.

Yunanıstan da müharibə dövründə dolayısıyla Ermənistanı dəstəkləmişdir.

Rəsmi Tehran Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəs əldə olunması üçün vasitəçilik etməyə hazır olduğunu bildirsə də əməldə İrəvanı dəstəkləmişdir. Müharibə gedişində İran ərazisindən Ermənistanla hərbi yüklərin daşınması haqqında yayılan məlumatları İran rəsmiləri təkzib etmişdir. İran öz hava məkanını və quru yollarını Ermənistanla hərbi yüklərin daşınmaması üçün bağlandığını elan etsə də bu həqiqəti əks etdirmir. İranın müxtəlif şəhərlərində Azərbaycanın qələbələrinə dəstək aksiyaları da diqqəti cəlb edirdi. Şuşanın azad edilməsi və Azərbaycanın İranla sərhədə nəzarətini bərpa etməsi Təbriz, Ərdəbil, Urmiya və digər şəhərlərdə xüsusi sevinclə qarşılandı. Hətta Şuşanın işğaldan azad edilməsinə sevinən Urmiya dükən sahibləri küçədən keçənlərə pulsuz şirniyyat paylamışlar. İranla sərhədboyu ərazilərdən Azərbaycan ordusunun işğalçılara zərbələr endirilməsinin Arazın o biri tayından izlənməsinə dair görüntülər internetdə xeyli izlənmişdi.

İsrailin sabiq xarici işlər və müdafiə naziri Aviqdor Liberman yerli "Vesti" nəşrinə açıqlamasında Dağlıq Qarabağın Azərbaycan torpağı olduğunu xatırladaraq demişdir: "Elə buna görə də BMT üzvü olan heç bir dövlət, o cümlədən Ermənistanın özü də Dağlıq Qarabağı suveren qurum kimi tanımayıb. Tarixi gerçəklik, beynəlxalq hüquq, İsrail dövlətinin mənafeyi baxımından bizim mövqeyimiz tamamilə birmənalıdır. Biz Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir və bu ərazi bütövlüyü bərpa olunmadan

regionda məsələnin həllinin mümkün olmadığını düşünürük. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü tarixi, beynəlxalq, milli mənafe baxımdan İsrailin rəsmi mövqeyidir", - deyə bildirib.

Təəssüflər olsun ki, Avropa qurumları münaqişəyə münasibətdə ikili standartlar nümayiş etdirmiş, Azərbaycanın beynəlxalq hüquqda təsbit olunan ərazi bütövlüyünü bərpa etmək hüququnu real olaraq dəstəkləməmişlər.

Keçmiş müharibələrdə "Yandırılmış torpaq" adlandırılan bir taktika vardı. İşğalçı ordu geri çəkilmək zorunda qalanda hər şeyi dağıdır, yaxud talayib aparır, apara bilmədiyinə od vurub yandırır. Bu, həm də ona görə edilirdi ki, yerli əhali, torpağın əsl sahibi bir daha o yerlərdə məskunlaşa bilməsin. 1977-ci ildə Cenevrə Konvensiyasının bir nömrəli Protokolunun 54-cü maddəsi ilə "Yandırılmış torpaq" taktikası qadağan olunub və belə əməllər müharibə cinayəti sayılır. Erməni təcavüzkarları işğal zonasını xarabazara çeviriblər. Ağaclar kəsilmiş (hətta meyvə və bəzək kolları da), meşələr qırılmış və yandırılmışdır, torpaqlar yararsız hala salınmışdır. Ağdam, Fizuli, Xocalı ruhlar şəhərinə çevrilib, atom bombası heç Xirosimani da belə dağıtmamışdı. Erməni vandallar ərazilərin 30 illik işğal ərzində Azərbaycana 150-300 milyard dollar ziyan vurmuşlar.

NƏTİCƏ

- 44 günlük müharibə Azərbaycan xalqının qürurunu, mənliliyini və şərəfini özünə qaytardı. Xalqımızın və ordumuzun milli vətənpərvərlik ruhu və mənəvi-psixoloji vəziyyəti daha da yüksəldi. Bu uğur beynəlxalq miqyasda bundan sonra aparılacaq sülhə məcburetmiş əməliyyatlarında Azərbaycan Ordusunun potensialından və təcrübəsindən geniş yararlanmağa imkan verəcək.
- Peşəkarlıq, qəhrəmanlıq nümunəsi sayəsində, cəsarət, hünər, əzm hesabına 44 gün ərzində 300-ə yaxın kənd, 5 şəhər, 4 qəsəbə, çoxsaylı strateji yüksəkliklər azad olundu. Düşmənin texnikası tam məhv edildi, canlı qüvvəsinə ciddi zərbə vuruldu. Ermənistan ordusu darmadağın edildi, atəşkəs ərəfəsində isə artıq vahid komandanlığı olmayan, müqavimət qabiliyyətini itirən, başıpozuq dəstələrə çevrildi.
- Azərbaycan ordusu ay yarım ərzində Ermənistan, Qarabağ və xaricdə yaşayan ermənilərdən, PKK, PYD/YPG, ASALA və Yaxın Şərqi digər terrorçu təşkilatlarından ibarət işğalçı və cinayətkar hərbi gücün qarşısında sinəsini sipər edərək şanlı bir zəfərə imza atdı.

- Azərbaycan Silahlı Qüvvələri qısa zaman kəsiyində "məğlubedilməz erməni ordusu" mifini dağıtdı və Ermənistan hakimiyyətini 44 gün ərzində 3 dəfə atəşkəs istəməyə və nəhayət, təslim olmağa vadar etdi.
- Dağlıq Qarabağın statusu məsələsi danışıqların predmetindən çıxmış oldu. Orada yaşayan ermənilərə öz müqəddəratını təyinetmə prinsipinin heç daxili aspekti də şamil edilməyəcək. Onlar adi Azərbaycan vətəndaşına verilən hüquqlardan yararlanmalı olacaqlar.
- Münaqişənin tənzimlənməsinin beynəlxalq hüquqi bazasının yenilənməsi zərurəti yarandı. Azərbaycan BMT TŞ-nin 4 qətnaməsini təkbaşına icra etdi və bu istiqamətdə BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsini əldə rəhbər tutaraq fərdi qaydada həmin qətnamələrin tələblərini yerinə yetirmiş oldu.
- İran ilə dövlət sərhədinin 132 km-lik hissəsi işğaldan azad edildi və orada sərhəd zastavaları yenidən quruldu. Məlum olduğu kimi, uzun müddət həmin istiqamətdə transmilli cinayətkarlığın bəzi təzahürləri geniş inkişaf etmiş və kriminal işbirliyi formasında həyata keçirilmişdir.
- Dəhlizlərin mübadiləsi ideyası gündəmə gəldi. Bu, Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan, Ermənistanla Xankəndi arasında birbaşa quru yolunun olması deməkdir. Ermənistana yalnız Laçın dəhlizi vasitəsilə və qarşıdan gələn 3 il ərzində o istiqamət üzrə inşası nəzərdə tutulan yolla Azərbaycana daxil olmağa icazə verildiyi halda, Azərbaycana da həm Laçın, həm də ölkəmizin digər qərb rayonları vasitəsilə Naxçıvana çıxış imkanı verilir. Şübhəsiz, Azərbaycandan Naxçıvana, oradan isə Türkiyəyə çıxış, əks-istiqamətdə isə Türkiyədən Cənubi Qafqaz, Orta Asiya və Çin Xalq Respublikasına kimi nəhəng türk zolağı uzanacaq.
- İşğaldan azad edilmiş ərazilər qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətlərdən, cinayətkar qruplaşmalardan (terrorçulara orda təlim düşərgələrinin salınması, narkotiklərin becərilməsi və trafiki, Rusiyadan 1992-1996-cı illərdə qanunsuz yolla gətirilmiş 1 milyard dollar dəyərində silahların gizlədilməsi və s.) və qeyri-qanuni məskunlaşmalardan (Suriya, Livan və digər ölkələrdən erməni və kürd ailələrini burada yerləşdirməklə həmin əraziləri erməniləşdirmək və kürdləşdirmək) azad edilərək Azərbaycana qaytarılır.
- Ermənistan son 30 il ərzində ölkəmizə vurduğu ziyanı ödəməli olacaq. Prezident İlham Əliyevin 2020-ci il noyabrın 6-da imzaladığı, "Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisinə təcavüzü nəticəsində mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, o cümlədən infrastruktur

obyektlərinə, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi və aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında" Sərəncama uyğun olaraq Dövlət Komissiyası və müxtəlif regionlar üzrə 9 işçi qrupu yaradılıb. Həmin qruplar artıq yerlərdə işə başlayıb. Təzminatın məbləğinin artacağı istisna edilmir.

- Azərbaycan ordusunun zəfər qazanması belə bir reallığı ortaya qoydu ki, artıq Ermənistanın bir dövlət kimi gələcək mövcudluğu diasporaya deyil, məhz Azərbaycana göstərəcəyi hörmət və səmimiyyətdən asılı olacaq.
- Həmçinin 44 günlük müharibənin erməni milli şüurunda radikal dəyişikliyə yol açacağı inkar edilmir.
- Həmçinin 44 günlük müharibənin praktiki nəticələrindən biri 2021-ci il aprelin 12-də açıq səma altında salınmış Hərbi Qənimətlər Parkının açılışı oldu. Düşməndən qənimət götürülmüş 2000-dən çox avtomobilin nömrə nişanından hazırlanan lövhə isə ermənilərin bəd əməllərinə verilən tutarlı cavab kimi erməni əsgərinin fərariyini sübut edən rəmzi kompozisiyalardan biridir. burada Şuşaya atılmış "İskəndər M" raketinin qalıqlarının hərbi cinayətin əyani sübutudur.
- Ən nəhayət bu Zəfər dünyada türk-islam birliyinin möhkəmləndirilməsinə Azərbaycanın töfəsi və beynəlxalq qanunları, hüquqları çeynəyən, onları tapdaq altına salan təcavüzkar güclərə, hadisələrə ikili standartlarla yanaşan böyük dövlətlərə Azərbaycanın praktiki mesajı oldu!

QEYDLƏR

<https://azlogos.eu/ikinci-qarabag-muharibe>

Roza Məmmədova. 44 günlük müharibə neçəyə başa gəldi? <http://openazerbaijan.org/topics/ara-d-rma/44-gunluk-muharib-nec-y-ba-a-g-ldi/>

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin Mətbuat xidmətinin gündəlik məlumatı.

<https://www.youtube.com/watch?v=F1XWO8TAI2k>.

Maria Semerdjian, Ellen Francis. Despite Lebanon's woes, Armenians spring to action for Nagorno-Karabakh.Reuters (01.11.2020).

<https://azeridefence.com/ermni-general-etiraf-etdi-bu-rem-sistemi-d-bayraktari-dayandira-bilmdi-foto/>

<https://www.youtube.com/watch?v=EK9n0EwD1QE>.

<https://xalqgazeti.com/pdf/xalq/OPT.pdf>.

<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html>

https://apa.az/az/siyasi_xeberler/lkinci-Qarabag-muharibsi-Qrb-v-Rusiya-mediasinin-yanasmasi-coloredTHLILcolor-619554.

BÖLÜM 5

GÜNEY KAFKASYA'DA JEOPOLİTİK DURUM – 2020: İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI, GERÇEKLER VE ANALİZLER

Emin Arif ŞİHALİYEV*

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçıvan Şubesi, Kafkasya Tarihi Masası Başkanı, Nahçıvan Devlet Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Azerbaycan, e-posta: emin.amea@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-3194-8964.

GİRİŞ

Jeopolitik ve jeostratejik konumu itibariyle Güney Kafkasya oldukça önemli bir coğrafyada yerleşmektedir. Orta Doğu, Avrupa ve Asya arasında yer alan, tarih boyu jeopolitik çıkarların çatıştığı alan olan Güney Kafkasya'yı sadece coğrafi konumu itibariyle değil, enerji kaynakları dikkate alındığında "Avrasya'nın dayanak noktası" olarak karakterize etmek mümkündür. Asırlar boyu emperyalist güçler bu bölgeye sahip olmayı hedeflemiş ve kendi etki alanlarını diğer bölgelere taşımak için Güney Kafkasya'dan bir üs olarak yararlanmak istemişler. Bu yolda kullanılan faktör ise Ermeniler olmuştur. XX. yüzyıl başlarında büyük güçler tarafından Türk Dünyası'nın bağrına saplanan bir hançer olarak teşekkül eden Ermenistan günümüzde de aynı misyonu layıkı ile taşımakta, özellikle Rusya'nın bölgedeki jeopolitik çıkarlarının uygulayıcısı görevini başarıyla yürütmekte, Güney Kafkasya'da istikrarı bozan ve güvenliği tehdit eden bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yaklaşık 30 senedir, çözüm yolları çıkmaza giren Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ çatışmasının ne zaman sonlandırılacağı belirsizliğini son dönemlere kadar korumaktaydı. Öncelikle her iki ülkede karşılıklı olarak birbirilerine asla bir araya gelemeyecek düşman gözüyle bakılmaktaydı. Keza durum bu gün de değişmemiştir. Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ çatışmasının çözümü yolunda en büyük engellerden biri her iki tarafın Dağlık Karabağ'a diğer taraftan önce geldiğini ve bu topraklar üzerinde kendi varlığının meşru olduğunu iddia etmeleri olmuştur. Halbuki belgeler Ermenilerin bölgeye günümüzdeki Dağlık Karabağ sorununa da sebebiyet teşkil eden 1828 tarihli Türkmençay antlaşmasının XV. maddesi gereğince Ruslar tarafından göçürüldüklerini onaylamaktadır.¹

Kaynaklarda bu yerleşmelerin Azerbaycan Türklerinin evlerine zorla sahip olarak gayri yasal yollarla gerçekleştirildiği geçmektedir.² Evlerine el

¹Bu konuda geniş bilgi için bkz: Шавров, Н.Н. (1911). *Новая Угроза Русскому Делу в Закавказье: Предстоящая Распродажа Мугани Инородцамъ*. изд-во Репринт, с. 63-64; Нерсисян, М.Г. (1956). *Из Истории Русско-Армянских Отношений*. Книга I. изд-во "Академия Наук Армянской ССР", с. 227; Ениколопов, И.К.(1954). *Грибоедов и Восток*. Айпетрат, с. 137; Шостакович, С.В. (1960). *Дипломатическая деятельность А.С.Грибоедова*. изд-во "Социально-экономической литературы", с. 154.

²Глинка, С.Н. (1990). *Описание Переселения Армян Азербайджанских в Пределы России, с Кратким Предварительным Изложением Исторических Времен Армении*. изд-во Элм, с. 114; Ениколопов, И.К.(1954). *Грибоедов и Восток*. Айпетрат, с. 135; Акты Собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею: Архив Главного Управления Наместника Кавказа (АКАК), Тифлис, 1866, Том VII, с: 618, с. 642.

konulan Türklerin büyük çoğunluğu ya yok edildi ya da göçe zorlanıp sürüldü.³ Müslüman Türk nüfusun yok edilmesi ya da göç etme zorunda bırakılması Rusların bu yöreyi farklı bölgelerden getirilmiş Ermenilerle nüfuslandırmasına büyük olanak sağladı. Bu göç hareketlerinin vahim bir sonucu olarak Ermenilerin bir kısmının yerleştirildiği Erivan ve Nahçıvan hanlıkları, 1828 yılında “Ermeni Vilayeti” denilen yeni bir devlet idari birimine dönüştürüldü. I. Nikolay’ın 21 Mart 1828 tarihli emrinde şöyle denilmektedir: *“İran ile yapılan anlaşma gereğince, İran’dan (Türk Kacarlardan E.Ş.) ayrılarak Rusya’ya iltihak edilen Erivan ve Nahçıvan hanlıkları bundan böyle Rusya bütünlüğü içinde “Ermeni Vilayeti” olarak biline...”*⁴

Burada dikkat çeken unsur Çar I Nikolay’ın “Ermeni Vilayeti” adlı idari birimin oluşturulmasına ilişkin verdiği fermanın 10 Şubat 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması’ndan yaklaşık bir buçuk ay sonra (21 Mart 1828) olmasıdır. Buradan Ermenilerin çok kısa bir süre içerisinde göçürülmesindeki asıl amacın Osmanlılara ve Türk Kacarlara (İran’a) yönelik tampon bölge oluşturmak olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç itibarile Rusya, Erivan hanlığını ortadan kaldırıp onun toprakları üzerinde Ermeni Vilayeti oluşturmakla Ermeniler için gelecekte kurulacak Ermenistan Devleti’nin temelini de atmış oldu. Aşırı milliyetçi görüşleri ile tanınan Ermeni yazar Zori Balayan “Oçak” isimli kitabında *“1828 yılında ünlü Türkmençay Antlaşması olmasaydı, Rus askerleri olmasaydı, günümüzde modern köy ve şehirlere dönüşen yüzlerce yeni oluşturulan Ermeni yerleşim merkezleri olmayacaktı”*, diyerek gerçekleri belirtmektedir.⁵

Diğer taraftan, Ermenistan adında devletin ilk kez XX. yüzyıl başlarında büyük güçlerin jeopolitik çıkarlarına uygun olarak kurulduğunu da özellikle belirtmek gerekir. Nitekim İngilizlerin çok ünlü diplomatlarından Lord Curzon’un söyledikleri oldukça düşündürücüdür: *“Türkiye ile diğer Türk halkları arasında tampon bir devletin oluşturulması kaçınılmazdır. Sorunun ortadan kalkması için yeni Ermeni Devleti tezahüründe Hıristiyan bir topluluğun oluşturulması şarttır”*.⁶

³Geniş bilgi için bkz: Шопен, И. (1852). *Исторический Памятник Состояния Армянской Области в Эпоху ее Присоединения К Российской Империи*. В типографии Императорской Академии Наук, с. 510-518.

⁴Собрание Актов, Относящихся к Обозрению Истории Армянского Народа, часть I, Москва, 1833, с. 178-179.

⁵Балаян, З.Г. (1984). *Очаг*. Советакан грех, с. 120, 273.

⁶Джордж Л. (1957). *Правда о Мирных Договорах*. В 2-х томах: Т. 2. иностр. Литературы, с. 427.

Antanta devletleri, özellikle İngiltere Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Türk tehdidine karşı bariyer olarak kullanılması mukabilinde Ermenilere garanti vermiş, Bağımsız Ermenistan'a yönelik ciddi vaat ve göndermelerde bulunmuştu. Ermeni Devleti'nin Türkiye ile Azerbaycan arasında kurulması İngiliz planları içerisindeydi.

İngiltere karşılıklı kullanma ilişkileri çerçevesinde vadettiği "Büyük Ermenistan" devletini meydana getirmese de, Türkiye ile Türk Dünyası arasında tampon devlet olarak bağımsız Taşnak Ermenistanı'nın kurulmasında bizzat rol oynamış, Türk birliği arasına bariyer olarak Ermenileri yerleştirerek kendi milli ve jeopolitik çıkarlarına uygun olarak Turancılığın önüne set çekmiş, bu şekilde kendi görevini tamamlamıştır. Diğer bir deyişle, Ermenistan Devleti'nin kurulması Antanta ve özellikle İngiltere'nin amaçları içerisinde olup, bu yolda milyonlarca sterlinler harcanmıştır. Nitekim 1918 yılında İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour, Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Pogos Nubar Paşa'ya gönderdiği yazıda, Ermenistan Devleti'nin kurulmasını Antanta'nın savaş amaçlarından biri olduğunu göstermekteydi.⁷ Bu yazı açık bir itiraf niteliğindedir.

Meselenin derinliklerine indikçe, İtilaf devletleri, özellikle İngiltere'nin iradesi olmasaydı Ermeni Devleti'nin kurulmasının ve mevcudiyetinin söz konusu bile olamayacağı açıkça ortaya çıkar. Nitekim Fransız bilim adamı Jorj de Malevil de "1918 yılı Ermeni Trajedisi" isimli eserinde Ermeni Cumhuriyeti'nin kurulmasının İtilaf devletlerinin, özellikle de İngiltere'nin yardımı sayesinde gerçekleştiğini belirtmektedir: "*İngiltere'nin iradesi ile Çarlık Rusya'nın harabelikleri üzerinde kurularak kısa bir yaşam süren (1918-1920) Ermeni Cumhuriyeti bütün tarihi boyu mevcudiyeti kayda alınan tek bağımsız Ermeni Devleti idi*".⁸

Taşnak Ermeni devletinin kurulması ile "Kafkas seddi" projesi çerçevesinde Azerbaycan'ın, dolayısı ile Türk Dünyası'nın Türkiye ile doğrudan bağlantısının kesilmesi sağlandı ve Türk Dünyası'nın kalbine bir hançer olarak saplandı. Müteakiben de İngilizler bölgeyi terk ettiler. Sonradan bölgede Bolşevik hakimiyetinin kurulmasıyla inisiyatifi ele geçiren Sovet Rusya Ermenistan'ı sovyetleştirdi.

Görüldüğü gibi, konuya tarihi gerçekler ışığında bakılırsa, Ermenilerin Dağlık Karabağ'a Azerbaycan Türklerinin kendilerinden sonra geldiklerini ve

⁷PRO. FO. 371/3404/162745, Arthur James Balfour to Boghos Nubar Pasha, (12, Avenue du Trocadero, Paris), October 12nd, 1918.

⁸Малевил, Ж. (1990). *Армянская Трагедия 1915 года*. изд-во Элм, с. 15.

bu topraklar üzerinde kendi varlığının meşru olduğunu iddia etmelerinin hiçbir dayanağı bulunmamaktadır. Fakat sorunun tarihi bilgiler esasında çözüleceği de gerçeği hiçbir şekilde yansıtmaz. Zaten Ermenistan'ın bütün devlet başkanları “hedeflerinin hiçbir zaman Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan yönetimine bırakmak olmadığını” net bir şekilde ifade etmişlerdir.⁹ Böyle bir durumda çatışan taraflar arasında uzlaşmanın mümkün olmayacağı ve barışın sağlanamayacağı kanaati oluşmuştur. AGİT'in Minsk Grubu'nun girişimiyle çözüm bulunma çabalarına hız verilse de, 26 yıl süren barış görüşmeleri beklentileri karşılayamamış ve hiçbir sonuç vermemiştir. Çünkü öneriler ya çatışan taraflarca kabul görmemiş ya da taraflardan biri önerilere sıcak baksa da, diğer taraf kendisi açısından tamamen olumsuz karşılamıştır. Ermenistan tarafı çözümün yalnız Karabağ'a bağımsız devlet statüsü verilirse mümkün olabileceğini dile getirirken, Azerbaycan tarafı son dönemlere kadar Karabağ'a otonomi hakkı verilmesinin ötesinde bir çözümün olamayacağını vurgulamaktaydı. Otuz sene zarfında sorunun çözümünde istekli görünmeye çalışan AGİT'in Minsk Grubu eşbaşkanları, tarafların karşılıklı tavizlerde bulunmasını daha gerçekçi kabul ederek, bu çatışmanın çözümünde galip tarafın olamayacağını ve eğer sorunun halli yönünde uluslararası hukuk kurallarına istinat edilemezse, o zaman tarafların ortak anlaşmaya varmaları gerektiğini vurgulamışlardır. Ermenistan'ın da işgal ettiği topraklardan gönüllü olarak çekileceği de bir hayli mantıksız gözükmekteydi. Azerbaycan tarafı da işgal altındaki topraklar konusunda hiçbir şekilde tavizde bulunmayacağını beyan etmiş ve etmektedir.

Son dönemlere kadar Karabağ sorununun çözümü “Keşmir Sorunu” veya “Filistin Sendromu” kadar umutsuz görülüyor ve bu sorun bir “labirent” olarak değerlendiriliyordu. Çünkü gerçekten labirentin girişi olsa da, çıkışı zor bulunur ve yolları karmakarışıktır. Labirente girip belirli bir mesafe kat ettikten sonra doğru yolu bulamadıkta giriş ve çıkışın statüsü eşit hale gelir. Böylece, çıkış yolu bulmak ümidi ile sıkılanadek ortada dolaşmaktan başka bir yol kalmıyor. İşte bu bağlamda Ermenistan-Azerbaycan çatışması da labirentə benzetilmiştir. Barış görüşmelerinin 1990'lı yıllardaki ve XX. yüzyıl başlarındaki gelişim süreci şöyle bir gözden geçirilirse eğer, sorunun her defa düzene sokulması yolunda durgunluk ortaya çıktığında ve Azerbaycan'ın alternatif çözüm yolları aramaya başladığı zaman karşı taraf

⁹“Azerbaijan and Armenia: Peace prospects, Military Realities&the role of the Armenian Diaspora”, Caspian Information Center, no.16, October 2011, pp.1-2, <http://www.caspianinfo.com/wp-content/uploads/2011/10/OP-No-16-Armenia-and-Azerbaijan-Peace-Prospects-Military-Realities-and-the-Role-of-the-Armenian-Diaspora.pdf>.

veya AGİT'in Minsk Grubu'nun eşbaşkanları hemen yeni öneriler sunarak Azerbaycan'ın görüşmelere olan sarsmış güvenini yeniden sağlamaya çalışıyor, görüşmeler nihai aşamaya geldiğinde Ermenistan tarafının geri çekilmesi sonucu bütün işlemler yeniden durgunluk haline geri dönüyordu. Ateşkesin sağlandığı 1994 yılından 2020 Eylül ayına değin aynı durgunluk devam etmekteydi. Uzun süre zarfında sorunun bu senaryo doğrultusunda devam etmesi olasılığı da yüksek idi. Çözüm yolunda AGİT'in Minsk Grubu nezdinde hiçbir ilerleme katedilememesi ve her defasında yeniden durgunluk haline gelmesi, dolayısı ile "Filistin Sendromu"na veya "Keşmir Sendromu"na dönüşmesi sorunun daha uzun yıllar devam etmesi veya "ani savaş"ın patlak vermesi yönünde kaygılar uyandırmaktaydı.

BM GÜVENLİK KONSEYİ'NİN KARARLARI VE AGİT'İN MİNSK GRUBU'NUN FAALİYETİ

Çatışma ile ilgili, haklı veya haksız tarafın belirlenmesi konusunda devletlerin ve uluslararası kurumların tutumu gerçekçi olmamıştır. Süreç içerisinde Ermeni birliklerinin işgal ettikleri bölgelerden geri çekilmelerine yönelik bazı BM Güvenlik Konseyi kararları alınmıştır. Bunlar: **822** sayılı 30 Nisan 1993 tarihli, **853** sayılı 29 Temmuz 1993 tarihli, **874** sayılı 14 Ekim 1993 tarihli ve **884** sayılı 11 Kasım 1993 tarihli kararlardır. Bu kararlarda işgalci güçlerin işgal edilen bölgelerden çekilmesi talebinde bulunulmasına ve kararın yürürlüğe girmesine rağmen işgalci taraf bu kararları ihlal etmiştir.¹⁰

BM Genel Kurulu'nda 14 Mart 2008 tarihinde alınan karar ise 1993 tarihinden itibaren konu ile ilgili alınan en önemli kararlardan biri olmuştur. 39 lehte, 7 karşı oy ile alınan karar, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne vurgu yapmakta ve Ermeni kuvvetlerin işgal altındaki topraklardan çekilmesini istemekteydi. Karar ayrıca yerinden edilen nüfusun geri dönme hakkını da içermekteydi. 14 Mart 2008'de BM Genel Konseyi'nin 62. oturum

¹⁰Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Qarabağ münacişesi. <https://static.president.az/media/W1siZiIsIjIwMjAvMDkvMDEvNTZtcm9kM296MV9RYXJhYmFnXzIwMjBfQVpFLnBkZiJdXQ?sha=28b54e9a4dadc33f>; Aslanlı, A. (2003). "Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarını İşgali Sorununun Hukuki Boyutu: Azerbaycan'ın Meşru Müdafaa Hakkı Devam Ediyor mu?". *Ermeni Araştırmaları Dergisi*. 9, 94-117, s. 104; Şihaliyev, E.A. (2018). *Geosiyasi marağların toğuşması kontekstinde Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Garabağ münacişesi*. Ecemi yayınları, s. 228, 229; Memmedova, H. (2009). *Azerbaycan Respublikasının harici siyasetinde Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ münacişesi*. Elm yayınları, s. 203, 209, 212, 217; Ahmedov, E. (1998). *Ermenistanın Azerbaycana tecavüzü ve beyneihalk teşkilatlar*. Turan yayınları, s. 112-113, 114-115, 116-117, 118-119.

çerçevesinde düzenlenen toplantısında, Konsey'in talepte bulunduğu "Ermeni güçlerinin kayıtsız, şartsız işgal edilmiş Azerbaycan topraklarını derhal terk etmeleri" ile ilgili 2. maddesi oylamaya sunulurken AGİT'in Minsk Grubu eşbaşkanları olan Rusya, ABD ve Fransa'nın karşı oy kullanmaları ve bu kararın yürürlüğe girmesine tepki göstermeleri ise Azerbaycan'da Minsk Grubu'na olan güveni sarstı. Eğer bu madde yerine getirilmiş olsaydı, çatışma daha o zamanlarda tamamen çözüme kavuşmuş olacaktı. Fakat bu çözümü engelleyen Minsk Grubu'nun eşbaşkanları, kararın Ermenistan'ın da rızasının alınmasıyla yürürlüğe girebileceğini belirterek dengeli toprak bütünlüğü tekliflerini öne sürdüler.¹¹ Hâlbuki uluslararası hukukta dengeli toprak bütünlüğü terimine rastlanmamaktadır. Arabuluculuk misyonunu yüklenen devletler, BM Genel Konseyi'nde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıyan ve Ermenistan'ın işgalci devlet olduğunu beyan eden karara tepki göstermekle Ermenistan'ı desteklediklerini açık şekilde göstermişlerdir. Azerbaycan tarafı bütün resmi ve gayri resmi boyutlarda düzenlenen görüşmelerde çatışmanın barış yolu ile çözümünün yalnız uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde olabileceğini defalarca beyan etmesine rağmen problemin çözümünde istekli görünmeye çalışan güçler, tarafların karşılıklı tavizlerde bulunmasını daha gerçekçi kabul etmişlerdir. Tabii ki, bu reel çözüm yolu olmamıştır.

26 sene devam eden görüşmelere rağmen Minsk Grubu'nun bölgede barışı sağlama çabaları bir sonuç vermemiş, faaliyetinde ciddi eksiklikler olmuştur. Öncelikle AGİT devletlerarası kurum olarak olağanüstü güce sahip değildir. Bu ifadenin açılımı şu şekilde açıklanabilir: AGİT'in kuruma üye olan devletlerdeki faaliyeti ve misyonu tüm üyelerin oybirliğiyle rızası, özellikle de kurumun misyonunun gerçekleştirildiği ülkelerin rızası ile yerine getirilir. AGİT'in Minsk Grubu'nun faaliyetindeki asıl eksiklik, bu kurumun çatışan taraflara zarar vermemeye çalışmasıdır. Minsk Grubu tarafsız olmaya çalışmış, fakat bu tarafsızlık onun adil davranmasının önünü kesmiştir. Grubun eşbaşkanları çatışma konusunda kesin tutumlarını ve işgal faktörünü belirtmekten çekinmişlerdir. AGİT'in Minsk Grubu Azerbaycan ile Ermenistan'ın sorunu kendi aralarında çözümlenmesi gerektiğini ve alınacak tüm kararların kurum tarafından destekleneceğini belirtmiştir. Bu tür yaklaşımın ve kurumun mekik diplomasisinin iflası Azerbaycan'da haklı olarak AGİT'in Minsk Grubu'nun faaliyetine olan güvenini tamamen kaybetti.

¹¹Mustafa, A. (19 Mart 2008). "Arabuluculardan Yeni İkiyüzlülük", *Zaman Gazetesi*.

Eğer sorunu çatışan taraflar kendileri çözeceklerse, o zaman AGİT'in Minsk Grubu'nun hangi görevi yerine getirdiği anlaşılabilmiş değildir.

Bilindiği üzere, AGİT'in Minsk Grubu eşbaşkan üyelerinin her biri ayrı küresel güç merkezlerini temsil etmektedir. Bu ülkeler işgalci taraf üzerinde baskı yapmak için jeopolitik nüfuza sahiptirler. Fakat asıl sorun büyük güçlerin çatışmayı çözme yeteneğinden değil, onların politik iradelerinden kaynaklanmaktadır. AGİT'in Minsk Grubu eşbaşkanları çatışmanın daha da körüklenmesini önlemek için Azerbaycan ve Ermenistan'a seferler gerçekleştirmekteydiler. Bu şekilde onlar çatışmanın çözüm yolları üzerine değil, daha çok yönetilmesine kafa yormaktaydılar. Bu nedenle Azerbaycan'da hem resmi düzeyde, hem de kamuoyunda eşbaşkanların her iki ülkeye seferleri haklı olarak **"turistik sefer"** şeklinde değerlendirildi.¹² Bunu koz olarak elinde tutan Ermenistan, mevcut statükonun devamına çalışmış ve sorunun çözüme kavuşmasında isteksiz bir tutum sergilemiştir.

ERMENİSTAN-AZERBAYCAN, DAĞLIK KARABAĞ ÇATIŞMASINDA RUSYA'NIN JEOPOLİTİK ÖNCELİKLERİ

Sorunun günümüze kadar çözüme kavuşmamasında asıl önemli etken Rusya faktörü olmuştur. Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ çatışması Rusya'nın jeopolitik öncelikleri ve çıkarları çerçevesinde farklı bir konuma sahiptir. Rusya, uzun süredir Ermenistan'ı desteklemektedir. Hâlbuki AGİT'in Minsk Grubu'nun eşbaşkanlarından biri olarak bu devletin asıl görevi her iki devlet arasında kalıcı ve adaletli bir barışın egemen olmasına çalışmaktı. Belirtilmesi gereken hususlardan biri AGİT'in Minsk Grubu'nun eşbaşkanlarından biri olarak Rusya, kendisini çatışma yörüngesine dahil ettirmekle sorunun anahtarının bizzat kendi elinde olduğunu bir daha beyan etmiştir.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'ın kendi sınırları içerisinde Rus askeri üslerini kabule yanaşmayarak Moskova'nın taleplerini reddetmesi ile "güven vermeyen ülke" konumuna gelmesi üzerine Rusya, Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ çatışmasındaki pozisyonunu kötüye kullanarak Ermenistan'daki askeri varlığını yasallaştırmış ve Azerbaycan'a siyasi baskı uygulamıştır. Bu durumu fevkelade fırsat olarak değerlendiren Ermenistan, kendisini adeta Rusya'nın kucağına atmıştır. Ermenistan kendisini

¹²Azad Garibov. Why the OSCE Keeps Failing to Make Peace in Nagorno-Karabakh. <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/why-the-osce-keeps-failing-make-peace-nagorno-karabakh-16161?page=2>, erişim tarihi: 02.04.2019.

Kafkasya'da Rusya'nın jeopolitik operasyon arenasını ve "uygulayıcısı" olarak görmüştür. Çünkü düşüncesine göre, Rusya olmadan bu ortamda rahat nefes alabilmesi söz konusu olamaz. Rus askeri kuvvetleri Azerbaycan'dan çıkarıldığı ve Gürcistan'a da güveni olmadığı için Ermenistan, Rusya'nın "çıkarları" ve "amaçları" yolunda tek uygulayıcısına dönmüştür.

AGİT'in Minsk Grubu'nun eşbaşkanlarından biri olarak Rusya'nın bu adımı onun arabulucu misyonu için kabul edilemez. O, hem çatışan taraflar arasında arabuluculuk yapmakta, diğer taraftan da Ermenistan'ı silahlandırmaktaydı. Moskova'nın Ermenistan'ın silah ithalatındaki payı %96'dır.¹³ Bu durum Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkmasından günümüze kadar Rusya'nın oynadığı rolü gözler önüne sermektedir. Fakat Rusya bu adımı atmakla sırf Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü olarak Ermenistan'la ilişkiler kurduğunu ve bunun AGİT'in Minsk Grubu'ndaki faaliyeti ile hiçbir bağlantısının olmadığını iddia etmiştir. Hatta eğer Azerbaycan da bu örgütün üyesi olsaydı, onun da Rusya'dan aynı yardımı alabileceğini belirtmiştir. Azerbaycan'ın %20 topraklarını işgal altında tutan Ermenistan'ın bu örgütte yer aldığı dikkate alınırsa, Azerbaycan'ın da aynı örgüte üye olması hiçbir şekilde düşünülemez. Ermenistan Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'ne üye olmakla ve Rus askeri üslerini kendi topraklarında konuşlandırmakla kendisini hem Türkiye ve Azerbaycan'dan korumayı hedeflemiş, hem de Dağlık Karabağ'ın güvenliğinin garantörü olarak görmüştür.¹⁴

Rusya genel olarak attığı adımlarla, AGİT'in Minsk Grubu'nun eşbaşkanlarından biri olarak tarafsız davranması gerekirken Ermenistan'ı silahlandırması Karabağ sorununun çözümünün Moskova'nın çıkarlarına uygun olmadığını göstermiştir. Aksi takdirde Rusya Azerbaycan topraklarını işgal eden ve hatta savaşın tüm şiddetiyle devam ettiği bir sırada Ermenistan'a çok sayıda silah ve cephane vermezdi. Bu hareket bölgede barışa hizmet etmemekle birlikte Güney Kafkasya'da gerginliğin artması ve istikrarın bozulmasına da ortam yarattı.

Özellikle 2-5 Nisan 2016 tarihli "Dört Gün Savaşı"ndan sonra askeri dengiyi koruma adına Rusya Ermenistan'a yeni silahlar – "İskender" operatif-taktik füzelerini verdi ve bunun yanı sıra Ermenistan'da ortak hava

¹³Paul Holtom v.d. "Trends in International Arms Transfers 2011", SIPRI, March 2012, <http://books.spri.org/files/FS/SIPRIFS1203.pdf>, erişim tarihi: 13.09.2012.

¹⁴Bu konuda bkz: Smigielski, R. (2009, February 16). "Prospects for Nagorno-Karabakh Settlement Following the Russia-Georgia Conflict", *Polish Institute of International Affairs*, 10 (10), p. 19-20.

savunma sistemlerini de kurdu.¹⁵ Hatta Ermenistan 21 Eylül 2016'da bağımsızlığının 25. yıldönümüne adanan askeri geçit töreninde Rus silahları olan "İskender" operatif-taktik füze sistemlerini, "Smerç" reaktif yayılım ateşi sistemlerini, "İnfauna" radyoelektron mücadele sistemini, "Toçka – U" ve "Elbrus" (R-17 balistik füzeleriyle) taktik füze sistemlerini ve diğer askeri silah çeşitlerini gösterdi.¹⁶ Aslında Rusya, kendi üretimi olan "İskender" operatif-taktik füze sistemlerinin ve diğer füzelerin Erivan'da gösterilmesine izin vererek bunu dünyaya tanıttırmak istiyordu. Ermeniler de bundan faydalanarak Azerbaycan'a yönelik olası savaşta zafer kazanacaklarını beyan ediyorlardı. Üstelik, tüm Ermeni analistleri, politikacıları ve memurları savaştan bahsediyorlardı.¹⁷

"İskender" operatif-taktik füze sistemleri Rusya'nın NATO ve ABD'ye yönelik dengeleyici unsur özelliği taşıyan bir silah olarak nitelendirilebilir. Bu füzelerin Rus arsenalinde yer alan en etkin silah olduğu, 7 metre çapında kesinlik ve hedefe erişebildiği, ciddi hasar potansiyeline sahip olduğu bilinmektedir. Fakat bu sistemlerin Ermenistan'da yerleştirilmesi adığeçen devlete gösterilen desteğin de açık şekilde teyit edilmesi olarak yorumlanabilir. Fakat İskender füzelerinin Ermenistan'da bulunması bu devleti Rusya'nın bölgesel askeri yapılanması haline getirdi.¹⁸ Azerbaycan da bu silahlanmaya cevap olarak, İsrail ve Pakistan ile askeri işbirliğini daha da genişlendirdi ve kısa süre içerisinde resmi düzeyde silah aldıklarını belirtti.¹⁹ Her ne kadar Rusya bu silahlanmanın Azerbaycan'a karşı yönelmediğini belirtse de, ortada değişmeyen bir hakikat vardı ki, bu da Rusya'nın Ermenistan'ı güçlü şekilde silahlandırmasıydı. Azerbaycan'ın da Rusya'dan silah aldığı bir gerçektir. Bu yönüyle Rusya Ermenistan'ın güvenliğine katkı yapmadı, aksine, Rus silahlarının önemli tedarikçilerinden Azerbaycan ile silahlanma yarışını da artırdı. Böyle bir rekabette çatışma

¹⁵Sebastien Roblin. This is the armas race from hell (and Russia is adding fuel to the fire). <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/the-arms-race-hell-russia-adding-fuel-the-fire-18475>.

¹⁶Ermenistan "İsgender-M" raketlerini və "Smerç"ləri ilk dəfə nümayiş etdirdi. <http://anaxeber.az/files/25382-ermenistan-sgender-m-raketlerini-ve-smerchleri-ilk-defe-numayish-etdirdi.html>

¹⁷Экс-министр: Поставки "Искандеров" остудят горячие головы в Баку / "EADaily", 23 Eylül 2016.

¹⁸Aslan Yavuz Şir. Rüşvet mi? Yeni bir sorun mu? Ermenistan'ın İskender füzeleri. <http://avim.org.tr/tr/Yorum/RUSVET-MI-YENI-BIR-SORUN-MU-ERMENISTAN-IN-YENI-ISKENDER-FUZELERI>.

¹⁹Bakıdan İrəvana gözdağı, Kremlə mesaj. http://pia.az/_Bakidan_Irevana_gozdagi_-173199-xeber.html#.WFegCtJ97cs; Elxan Şahinoğlu. Netanyahu'nun Bakı səfəri və Tehranın "böyük şeytan" gedişi. http://pia.az/_Netanyahunun_Baki_seferi_-173081-xeber.html#.WFefHNJ97cs.

tarafı ister-istememez silah tedarikçisi olan devletlerin “müşteri”sine dönüşür ki, bu da başta Rusya olmakla silah ticaretinde önemli rol oynayan güçler için etkin bir faktördür. Böyle bir durumda Güney Kafkasya’da istikrarın sağlanması ve Ermenistan’la Azerbaycan arasında yaşanan sorunun çözüme kavuşması Rusya açısından arzu edilen olmamıştır. Sonuç olarak, Rusya’nın Güney Kafkasya’da Ermenistan’a önemli ölçüde askeri yardımda bulunması, bu ülkenin işgalci ordusunu silahlandırması Ermenistan’ın siyasi yönetimini Dağlık Karabağ sorununun barışçıl yollardan çözüme kavuşturulmasından uzaklaştırmış ve müzakerelerde yapıcı davranmaktan kaçınmaya teşvik etmiştir. Bu nedenle Dağlık Karabağ sorunu Ermenistan ve Azerbaycan’ı baskı altında tutmak için Rusya’nın elinde bulundurduğu ciddi bir araç olmuştur. Böylece, çatışmanın hukuki ve politik çözümü sınırlı olduğundan sadece bir yol kalıyordu: **Azerbaycan, işgal altında tutulan topraklarını geri alması için uygun stratejik ortamı beklemek zorundaydı.**

Nitekim Paşinyan bu stratejik ortamın habercisi oldu. O, kendi yönetimi altında Ermenistan’ı eksen değişikliğine götürürken, diğer taraftan da Azerbaycan’a yönelik yeni bir macera hevesiyle saldırgan adımlar attı. 8 Mayıs 2018 tarihinde “Kadife Devrim” sonucunda iktidara gelen Nikol Paşinyan’ın yönetimi altında Ermenistan hükümetinin Batı yönlü politika yürütmesiyle, Rusya Erivan’ın yeni imajından rahatsızlık duymaya başladı. Bu sebepten savaşın başlamasıyla çatışmaya geçici olarak sessiz kalmaya üstünlük verdi ve Ermenistan’ı Azerbaycan’la baş-başta bıraktı. Batı ile ilişkilerinde kendi demokrat kimliğini ön plana çıkararak işbirliği geliştirmeye çalışan ve dolaylı olarak Rusya’dan uzaklaştığı sinyali veren Başbakan Nikol Paşinyan her defasında Ermenistan’ın Batı’ya doğru eğilimini açık bir şekilde gösteriyordu. Paşinyan, yeni Ermenistan’ın “yozlaşmış yönetim sistemleri” ile özdeşleşen Rusya’nın yakın çevresi ile değil, Batı ve genel olarak demokratik toplumlarla ortak değerler paylaştığına inanıyordu.²⁰ Fakat onun “Ermeni Kadife Devrimi”, “Halk devrimi” şeklinde söylemleri Moskova’yı rahatsız ediyordu. “Kadife Devrimi”, “Renkli Devrim” ya da “Bahar” gibi söylemler Rusya’nın desteklediği otokrat yöneticilere karşı yapılan ayaklanmalar için kullanılmaktadır, Batı ise bu halk ayaklanmalarına destek vermiştir. Sonuç itibarıyla Ermenistan’ın böyle bir eksen değişikliğine sürüklenmesi karşısında Rusya savaşta Ermenistan’ı kendi haline bıraktı.

²⁰Dinmuhammed Ametbek, “Nikol Paşinyan’ın Çok Taraflı Dış Politikası”, <https://ankasam.org/nikol-pasinyanin-cok-tarafli-dis-politikasi/>, erişim tarihi: 09.12.2020.

İŞGAL ALTINDAKİ TOPRAKLARIN KURTARILMASI İÇİN AZERBAYCAN'IN ASKERİ KUVVETE BAŞVURMASI İHTİMALİNİN SON DÖNEMLERE KADARKİ ANALİZİ

Bu konuda 2013 yılında "Ermeni Araştırmaları dergisi"nde yayımlanan "Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının yakın geleceği: barış mı, savaş mı, yoksa ateşkes mi?" başlıklı makalemizde yer verilse de, yeniden ele alınması gerektiğinin faydalı olabileceği kanatindeyiz.²¹ Gerçekten de Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün bozulması ve işgalin gerçekleşmesiyle 1990'lı yılların başlarından 2010 ve de 2020'lere kadar Ermenistan'ın Rusya ile ittifak kurarak Türkiye ve Azerbaycan'a karşı bölgede tesis etmeye çalıştığı güç dengesi Azerbaycan'ı askeri bir harekate başvurma hususunda dikkatli davranmaya itmekteydi.²² Kimi analistlere göre, Azerbayca'nın askeri bir harekate başlaması için öncelikle Rusya'nın tarafsızlığını sağlaması gerekmektedir. Bunun için Moskova'ya siyasi, askeri veya ekonomik alanda tavizler verilmeli, enerji ulaşımı ve üretimi konusunda Rusya muhatap kabul edilmeli, Azerbaycan topraklarında Moskova'ya askeri üs verilmeli ve Azerbaycan Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'ne üye olmalıydı.²³

Azerbaycan'ın %20 topraklarını işgal altında tutan Ermenistan'ın bu örgütte yer aldığı dikkate alınırca, Azerbaycan'ın da aynı örgüte üye olması hiçbir şekilde düşünülemezdi. Ermenistan bu örgüte üye olmakla kendini Türkiye ve Azerbaycan'dan korumak istemiştir. Peki, Azerbaycan aynı örgüte üye olmakla kendini kimden koruyacaktı? Ermenistan ve Rusya'dan mı? Diğer bir taraftan, Azerbaycan'ın BDT'ye üye olması, Moskova ile geliştirilen enerji alanındaki işbirliği Dağlık Karabağ sorununda Moskova'nın tutumunda hiçbir değişiklik yaratmamıştır. Dolayısıyla Azerbaycan'ın verebileceği hiçbir taviz Rusya'nın sorunun çözümünde radikal bir değişikliğe giderek Azerbaycan'ı desteklemesine yol açmamıştır.

Kimi analistlere göre de Azerbaycan ordusu işgal altındaki topraklarını ele geçirebilecek geniş çaplı bir askeri operasyonu gerçekleştirebilecek

²¹Şihaliyev, E. (2013). Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının yakın geleceği: barış mı, savaş mı, yoksa ateşkes mi?. *Ermeni Araştırmaları dergisi*, 45, 73-91.

²²Gayane Novikova, "Implications of the Russian-Georgian War in the Nagorno-Karabakh Conflict: Limited Maneuverability" Caucasus Edition, <http://caucasusedition.net/analysis/implications-of-the-russian-georgian-war-in-the-nagorno-karabakh-conflict-limited-maneuverability>,

erişim tarihi: 18.09.2012.

²³Aleksandra Jarosiewicz, Krzysztof Strachota, "Nagorno-Karabakh-conflict unfreezing" Center for Eastern Studies, p.6, <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2011-10-26/nagornokarabakh-conflict-unfreezing>, erişim tarihi: 18.09.2012.

yeteneğe sahip değildi.²⁴ Aynı zamanda 2010 yılında imzalanan ve 2044'e kadar devam edecek olan Rusya-Ermenistan askeri işbirliği anlaşması gereğince, Rus askeri üslerinin Ermenistan'ın güvenliğini koruması da dikkate alınırsa, Azerbaycan'ın kendi yasal haklarından yararlanarak işgal altında bulunan topraklarını geri alma girişiminde bulunduğu takdirde Rusya'nın silahlı müdahalesi ile karşılaşabileceği de ihtimal edilmekteydi.

Batı devletlerinden askeri ve politik destek alması da gerçekçi değildi. Zaten çatışmanın çözümü yolunda AGİT'in Minsk Grubu'nun kararsızlığı ve devletlerin soruna çifte standartlardan yaklaşımı Azerbaycan'da Batı'ya olan güveni tamamen sarsmış durumdadır. Azerbaycan tarafı Rusya'nın gücünü ve Batı'nın güven vermeyen "dostluğunun" ve kararsızlığının en iyi örneğini Rusya-Gürcistan savaşında gördü. Bu savaşta saldırının esas amacı Rusya'nın hala sert oynayabileceğini göstermekti. Bunun yansısı Rus ordusu eski Sovyetler Birliği üyelerine Amerikan ve Batı dostluğunun ve garantilerinin bir değeri olmadığını da göstermek istiyordu. Küçük bir devlete karşı küçük bir saldırıydı, ama ABD'ye fazlasıyla yaklaşmış bir devlete saldırıydı. Operasyona Amerika'nın tepkisizliği ve Avrupa'nın aldırmaazlığı hem bölgeyi, hem de Doğu Avrupa'yı şaşırttı. Diplomatik notalarla sınırlı kalan ABD eylemsizliğinin gösterdiği mesaj Amerika'nın çok uzak, Rusya'nın çok yakın olduğuydu ve ABD kara askerlerini Ortya Doğu'ya bağladığı sürece bu harekete geçememe durumu devam edecekti.²⁵ Rusya, kuşkusuz bu adımını ABD'nin gerçek çıkarlarının Güney Kafkasya'da değil, Orta Doğu'da olduğunu düşünerek atmıştı. Azerbaycan Batı'ya olan güvensizliğin diğer bir ispatını ise Rusya'nın Ukrayna'ya olan saldırısında da gördü.

Diğer bir taraftan, Azerbaycan kendi toprak bütünlüğünü korumak amacıyla askeri operasyonlara başlayacağı takdirde dünyanın demokrasileşmesi için girişimlerde bulunan Batı devletleri ve uluslararası kurumlarla işbirliği, aynı zamanda bu kurumlara entegre sürecinde de ciddi engeller ortaya çıkabileceği de düşünölmekteydi. Çünkü çatışmanın savaş yolu ile çözümü Azerbaycan'ın işbirliği içerisinde olduğu ve üyeliği bulunan bütün uluslararası kurumlarca asla kabul görmemiştir. Aksi halde Azerbaycan'ın bu kurumlarda üyeliğinin dondurulması ve hatta dışlanması bile ihtimal ediliyordu. Çatışmanın politik ve hukuki çerçevede çözümü sınırlı

²⁴Blandy, C.W. (2008). *Azerbaijan: Is War Over Nagorny Karabakh a Realistic Option?*, Advanced Research and Assessment Group. Caucasus series 08 (17), Defence Academy of the United Kingdom, p. 7.

²⁵Friedman, G. (2011). *Gelecek 10 Yıl*. Pegasus yayınları, s. 169-170.

idi. Böyle bir durumda güç faktörü ağırlık kazanıyordu. Azerbaycan, işgal altında tutulan topraklarını geri alması için uygun “stratejik ortam”ı beklemek zorundaydı. Aksi takdirde hazırlıksız savaşa başlaması ülkede ciddi kaosa neden olabilirdi. Bu yüzden Azerbaycan öncelikle askeri eğitimini tamamlamalı, güçlü orduya ve gelişmiş silahlara sahip olmalıydı. Zaten Azerbaycan, sorunun barışçıl çözümüne taraf olmakla birlikte toprak bütünlüğü konusunda asla taviz vermeyeceğini ve son aşamada gerekirse askeri yola baş vuracağını da belirtmekteydi. Özellikle Azerbaycan’ın Askeri Doktrini’nin savunma harcamalarının ordunun taktiksel ve stratejik kapasitesinin kullanımına yönlendirilmesi ve Dağlık Karabağ sorununun çözümünün öncelikli ulusal konu olarak belirtilmesi uluslararası kamuoyunda büyük yankı uyandırmaktaydı. Azerbaycan’ın askeri harcamalarını artırması Ermenistan tarafından politik manevra olarak kabul edilse de, 8 Haziran 2010 tarihinde Askeri Doktrin’in kabulü Azerbaycan’ın blöf yapmadığını gösterdi. Askeri Doktrin’de Dağlık Karabağ sorununun çözümünde askeri müdahalenin jeopolitik gerçekler doğrultusunda kaçınılmaz olması halinde müdahale edileceği ibaresi yer almaktadır. Doktrinde uluslararası sorunların uluslararası hukuka aykırı yollarla desteklenmediği ifade edilerek, uluslararası hukukun Azerbaycan’a tanıdığı haklar çerçevesinde askeri güce başvurularak Dağlık Karabağ ve çevresindeki 7 bölgenin Ermeni işgalinden kurtarılması öngörülmüş, bu husus belgede defalarca tekrarlanmıştır.²⁶

YENİ PROVOKASYONLAR VE SAVAŞLAR: 2-5 NİSAN 2016 VE 12 TEMMUZ 2020 SAVAŞLARI

Genel olarak meseleye bakılırsa, hem uluslararası organizasyonların, hem AGİT’in Minsk Grubu üyelerinin, hem de diğer devletlerin çifte standartlar politikasının sonucu olarak Ermenistan, sorunun gerçek çözüme kavuşmasına engel olmuş, ayrıca ateşkes durumunu her defasında ihlal etmiştir. Sonuçta 2-5 Nisan 2016’da gerçekleşen savaş, Karabağ çatışmasının aslında dondurulmuş olmadığını ortaya koydu.

Son dönemlere kadar Ermenistan tarafı **Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü – Collective Security Treaty Organisation** (KGAÖ)’nün Azerbaycan’ın işgal altında tutulan Dağlık Karabağ ve 7 bölgeyi kurtarmak çabalarını önleyeceğini düşünüyordu. Kendi kanaatine, örgüt Ermenistan’ın güvenliğinin garantörüdür. Fakat 2016 yılı Nisan ayı başlarında

²⁶Bu konuda geniş bkz: Azerbaycan Respublikasının Herbi Doktrinası, Azerbaycan Respublikasının Milli Meclisi, 08 Haziran 2010. <http://meclis.gov.az/?/az/law/183#comment>

Azerbaycan'la Ermenistan arasında çatışmalar tırmandığı zaman KGAÖ üyelerinden hiçbiri Ermenistan'a açık destekte bulunmadı. Aksine, KGAÖ ve Avrasya Ekonomi Birliği'nin iki üyesi olan Belarus ve Kazakistan Azerbaycan'ın tutumunu açık şekilde savundu ve bu durum Ermenistan'da hayal kırıklığı yarattı. Ermenistan'ın örgütün üyesi olmasına rağmen bu devletlerden destek alamamasının nedeni kuşkusuz KGAÖ'nün diğer üyeleriyle birlikte aynı hukuka sahip olamamasından kaynaklanmaktadır. Ermenistan örgüte üye olan devletler tarafından Rusya'nın Güney Kafasya'daki ileri karakolu olarak görülmektedir. Bu yüzden Erivan'ın örgütte siyasi etkisi bulunmamaktadır.²⁷ Genel olarak Rusya Ermenistan tarafından ona yönelmiş tüm eleştirilere rağmen bu devletin kendi etki alanından uzaklaşmayacağından da son derece emindir.

"Dört Gün Savaşı"nda Rusya diğer devletlerden farklı olarak Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki savaşa derhal müdahale ederek durumu kontrolü altına aldı. Moskova bu adımıyla Azerbaycan ve Ermenistan kamuoyunda kendisinin Güney Kafasya'da ateşekse ilişkin çağrı yapan tek devlet olduğunu göstermek istedi. Bunun yanısıra ateşkesin ihlali ile yaşanan gerginlikler ve çatışmalar Rusya'nın Güney Kafasya'da kendi etkisini sürdürmesi ve güçlendirmesi açısından elinde tuttuğu bir araç olmuştur. Bu sebepten elde tutulan bir aracın ortadan kaldırılması kesinlikle Rusya açısından kabul edilebilir değildi ve çıkarları dışındaydı. Bu bağlamda 2-5 Nisan 2016'da gerçekleşen savaş, Karabağ çatışmasının aslında dondurulmuş olmadığını ortaya koysa da, Rusya'nın müdahalesiyle durum eski mecrasına döndü.

Ermenistan durumun sürekli bu şekilde devam edeceğini düşünerek yeniden provokasyonlara başladı, destek umduğu devletlerden adeta ilham alarak 12 Temmuz 2020'de yeni bir provokasyona başvurarak Azerbaycan'ın Tovuz bölgesine saldırdı. Karabağ bölgesinden uzakta olan ve önemli enerji hatlarının geçtiği Tovuz bölgesine saldırmakta esas hedef, stratejik öneme sahip yükseklikleri ele geçirmek ve bölgeden geçen enerji, demiryolu ve karayolu hatlarını ateş altına almaktı. Bölgeden enerji hatlarının geçtiği de dikkate alınırsa, bu saldırının yalnız Azerbaycan'a yapıldığını düşünmek yanlış olur. Bu saldırıyla bölgeden geçen enerji hatlarının ateş altına alınması, Türkiye'ye daha fazla baskı kurulması isteniyordu. Eğer Ermenistan'ın niyeti sadece Azerbaycan'a saldırmak olsaydı, asıl tercih

²⁷Farhad Mammadov, Azad Garibov. Why Armenia's Allies Are Letting It Down. <http://nationalinterest.org/feature/why-armenias-allies-are-letting-it-down-16455>.

Karabağ bölgesi olacaktı. Türkiye, Ermenistan'ın bu hamlesine karşı **“tüm gücümüzle Azerbaycan'ın yanında durmaya hazırız”** mesajı vererek iradesini ortaya koydu.

Bu çatışmanın bir takım devletler tarafından tahrik edildiğine dair çeşitli görüşler vardır. Bazı analistlere göre, Türkiye petrol ve doğalgaz tedarikinin %50'sini Rusya'dan temin ediyordu. Mart 2020 itibariyle Türkiye Rusya'ya bağımlılığını %17'lere düşürdü. Türkiye'nin Rusya ve İran yerine Azerbaycan'ı tercih etmesi Rusya ve İran'ı rahatsız etti. Ayrıca, Türkiye'nin Suriye, Libya ve Akdeniz'de yeni kazanımlar elde etmesi bazı ülkelerin işine gelmemiştir. Bu gerçekler nazarı dikkate alındığında, saldırının arka planında kimlerin olduğu görülecektir.²⁸ Gerçekten de Rusya'nın TANAP projesi ile ilgili tavrı değerlendirilirse, güçlü enerji kaynaklarına sahip olan Rusya, enerji konusunu gerektiği zaman politik araç olarak kullanmıştır. Rusya kaynak çeşitliliğini arttıracak ve kendini dışarıda bırakacak projelere karşı çıkmakta ve karşı hamle olarak kendisi proje geliştirmektedir. Rusya Nabucco projesine de aynı nedenlerle olumsuz yaklaşmıştır. Hazar enerji kaynaklarının Nabucco projesi ile açılan yeni bir Doğu-Batı koridorundan Avrupa pazarlarına ulaştırılmasını ise kendisini by-pass edilmesi olarak değerlendirilmektedir. TANAP boru hattıyla ileride Azerbaycan gazından sonra Türkmen gazının da bu proje ile birlikte Batıya taşınması durumunda Gazprom'un uluslararası gaz pazarında payının azalacağından ve doğalgaz fiyatlarının düşeceğinden endişe etmektedir.²⁹

“21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü Rusya-Türkistan Araştırmaları” uzmanı Suinbay Suyundikov, Ermenilerin Tovuz bölgesine saldırısının arka planını şu şekilde değerlendirmektedir: **“Ermenistan'ın bazı stratejik konumları ele geçirecek ulaştırma ve enerji hatlarını kontrol etme isteği, Tovuz'a yapılan saldırının nedenlerinden biri bilinmektedir. Tabii ki bu stratejik bölgeleri ele geçirmede Ermenistan'ın tek başına hareket etmesi imkânsızdır. Arkasına Rusya ve Fransa'yı almaktadır. Rus ekonomisinin gücü Rus doğalgazı ve petrol ihracatına dayanır. Enerji ihracatı azalırsa Rusya'nın ekonomik gücü de dengeli olarak küçülecektir. Bakü-Tiflis-Ceyhan ve TANAP enerji projelerinin işlem**

²⁸Mehmet Koçak. Ermeni saldırılarının arkasında kimler var? <https://hyetert.org/2020/07/29/ermenisaldirilarinin-arkasinda-kimler-var/>, erişim tarihi: 20.07.2020

²⁹Erdoğan, N. (2017). “TANAP Projesinin Türkiye ve Azerbaycan Enerji Politikalarındaki Yeri ve Önemi”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 10 (3), s. 16; Özbay, F. (2011). “Soğuk Savaş Sonrası Türkiye – Rusya İlişkileri: 1992-2010, *Bilge Strateji*. 2 (4), s. 60.

görmesi ve Rus doğalgaz ve petrolüne rakip ve alternatif olması Rusya'nın aleyhinedir. Bakü-Tiflis-Kars demir yolu hattı, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve TANAP'ın başlangıcı olan Güney Kafkasya doğal gaz boru hattı, Tovuz bulunduğu bölgeden geçmektedir. Azerbaycan'ı Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaştıran tek kara yolu da bu rotada bu güzergâhta bulunmaktadır. Hâlihazırda soykırım iddialarının Avrupa'daki merkezine dönüşen ve bu konuyu her zaman gündemde taze tutan Fransa'nın, Tovuz'a yapılan bu saldırıda büyük olasılıkla çatışmayı körükleyici bir etkisi vardır. Libya krizinde Halife Hafter'i açık bir şekilde destekleyen Fransa ve Rusya'nın, Türkiye'nin Libya'daki politikasına karşı gösterdikleri hareket de aşikârdır. Geçtiğimiz 26 Haziran'da Putin ile Macron Libya, Suriye ve Ukrayna meselelerini görüşmüştü. Bununla beraber Ermenilerin işgalci saldırılarına karşılık olarak tepki vermeyen bir uluslararası kuruluşlar ve uluslararası insan hakları örgütleri sivil insanlara yapılan saldırılara hiçbir tepki vermemektedir".³⁰

Ortaya konulan gerçekler ve analizler doğrultusunda saldırının Rusya ve Fransa tarafından tahrik edildiği ve arka planda bu devletlerin olduğu görüşü ağırlık kazansa da, Paşinyan hükümetinin mutlak şekilde büyük devletlerin desteğini alacağını hesaba katarak ve buna inanarak "yeni savaş ve yeni topraklar" tezisinden yola çıktığı ve bu tür saldırı hareketini başlattığı da gözardı edilmemelidir. Zira kendisini büyük güçlerin Güney Kafkasya'daki jeopolitik çıkarlarının uygulayıcısı olarak gören Ermenistan her ne olursa olsun, daim destekleneceğini umut ediyordu.

AZERBAYCAN TOPRAKLARININ KURTARILMASI İÇİN OLUŞAN STRATEJİK ORTAM

Ermenistan'ın yeni topraklar iddiası, Şuşa'yı başkente dönüştürme çabası, yeni savaş tezisi, işgal edilen bölgeleri asla geri vermeyeceği ve buna dayanarak başlattığı saldırılar, aynı zamanda Azerbaycan'ın işgal altında bulunan bölgelerin kurtarılması yönünde kararlılığı da "ani savaş"ın patlak vereceğinin bir işareti oldu. Kendisini büyük güçlerin Güney Kafkasya'daki jeopolitik çıkarlarının uygulayıcısı olarak gören ve daima destekleneceğini umut eden Ermenistan, sınır hattını ihlal etti. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın "**Karabağ Ermenistan'dır ve nokta**" şeklinde

³⁰Suinbay Suyundikov. "Ermeni Saldırılarının Arka Planı ve Türk Dünyası". <https://www.21yyte.org/tr/fikir-tanki/ermenisaldirisinin-arka-planı-ve-türk-dünyası>

son derece kendinden emin ve uluslararası hukuka zıt olan resmi açıklaması, yeni toprakların elde edilmesi düşüncesi ve yeni bir macera hevesiyle attığı adımlar Azerbaycan açısından beklenen stratejik durumun habercisine dönüştü. Hâlbuki N. Paşinyan'a kadar Ermenistan yöneticileri ve resmi kaynakları, dünyaya çatışmanın asıl tarafları olarak "Azerbaycan ve Dağlık Karabağ"ı gösteriyor ve çatışmanın Azerbaycan'la Dağlık Karabağ arasında olduğunu öne sürüyorlardı. Onlar güya Ermenistan tarafının müzakere sürecinde yapıcı olmak istediklerini belirtmekteydiler. Hatta dünya birliğine Dağlık Karabağ Ermenilerinin kendi kaderlerini kendilerinin belirlemeleri gerektiği, "self-determination" ilkesini istedikleri, hiçbir toprak iddialarının olmadığı şeklinde açıklamalarda bulunuyorlardı. Elbette, bunların yalnız açıklamalardan ibaret olduğu, gerçekte saldırgan tarafın Ermenistan olduğu aşikardı. Eğer Ermenistan müzakere sürecinde Dağlık Karabağ'ı bağımsız devlet olarak tanısaydı, bu durum Erivan'ın müzakerelerden çekilmesi ve Azerbaycan'a savaş açması anlamına gelirdi. Fakat Başbakan Nikol Paşinyan, resmi şekilde bütün dünyaya "**Karabağ Ermenistan'dır ve nokta**" açıklaması ile aslında Ermenistan'ın Dağlık Karabağ çatışması ile ilgili itiraf içerikli işgalci politikasını ortaya koydu ve açık şekilde dünyaya nasıl bir devlet olduğunu göstermiş oldu.³¹

Ermenistan'ın 27 Eylül 2020 tarihli sınır ihlali ve işgalci tavrı "ani savaş"ın başlangıcı idi. Azerbaycan'da hem resmi düzeyde, hem de halkta artan toprakların geri alınması ve kurtarılması isteği de Ermenistan'ın saldırılarının karşılıksız kalmamasını sağladı. Sonuçta Azerbaycan tarafı meşru müdafaa hukukuna dayanarak stratejik bölgeleri ve yükseklikleri ele geçirdi, işgal altındaki topraklarının büyük bir kısmını kurtardı. Büyük güçlerin ve uluslararası organizasyonların geleneksel bir tutum sergileyerek savaşın derhal durdurulması ve barış müzakerelerine başlanması gerektiğini bildirmelerine rağmen Türkiye, Pakistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Ukrayna, İsrail ve birkaç devlet Azerbaycan'ın yanında olduklarını gösterdiler.

³¹Bu konuda geniş bilgi için bkz: Joshua Kucera, "Pashinyan calls for unification between Armenia and Karabakh", Aug. 6, 2019, <https://eurasianet.org/pashinyan-calls-for-unification-between-armenia-and-karabakh>, erişim tarihi: 10.21.2020; Armenia declares martial law, total military mobilization amid clashes with Azerbaijan. <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/armenia-declares-martial-law-total-military-mobilization-amid-clashes-with-azerbaijan>, erişim tarihi: 27.09.2020.

ERMENİ PROVOKASYONLARI, CİHAATÇI GRUPLAR, PARALI ASKERLER İDDİASI VE DEVLETLERİN TUTUMU

“Karabağ Ermenistan’dır ve nokta” açıklamasını yapan, tarihi Türk toprağı olan Şuşa’da halay çeken, işgal edilmiş topraklara başka ülkelerden Ermenileri getirtip yerleştiren ve teröristler barındıran Paşinyan, adeta mazlum duruma düşerek dünya liderlerinden yardım çağrısında bulundu. Çünkü 2018 senesinden itibaren yürüttüğü politikanın sonucu olarak bölgede savaşın başladığını, gerginliğin tırmandığını, Ermenilerin toprak ve insan kaybı nedeniyle kendisini affetmeyeceklerini çok iyi biliyordu. Paşinyan, içinde bulunduğu durum karşısında geleneksel Ermeni psikolojisinden yola çıkarak Azerbaycan’da güya Suriye’den getirilen paralı askerlerin, özellikle cihatçıların olduğuna dair sahte haberler yaymaya çalıştı. Elbette, dünya çapında provakasyon içerikli bu tür haberleri ortaya atmakla Ermenistan tarafı Hıristiyan ülkelerin, özellikle büyük güçlerin dikkatini çekmeye ve Hıristiyan devletlerin Azerbaycan’a yönelik Haçlı seferi başlatmasını sağlamaya çalıştı. Nitekim Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron, **“Dağlık Karabağ’da Suriyeli cihatçılar meselesi ‘oyunu değiştiren’ çok ciddi bir gerçek”** ifadesini kullanarak konunun Avrupa Konseyi’nin gündemine alınması gerektiğini dile getirdi.³² Halbuki Irak ve Suriye’den PKK’lı teröristlerin Ermenistan’a getirilmesi ve daha sonra Ermenistan tarafından işgal edilmiş Karabağ’daki Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi, ASALA gibi Ermeni teröristlerinin bölgedeki faaliyetlerine yönelik bilgiler mevcuttur. Fakat Fransa ve diğer bazı devletler nedense Ermenistan’ın terörist örgütleriyle sıkı işbirliğini görmezden geldiler ve gelmektedirler.

27 Eylül 2020’de Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev çok tutarlı cevap ve argümanlarla cihatçı gruplarla ilgili Rusya devlet televizyonu Rossiya 1’in **“60 dakika”** programında Suriyeli militanların olmadığını, bu konunun Ermeni propagandası tarafından yayıldığını belirterek şu açıklamaları yaptı: **“Bu iddiaların herhangi bir belgesi, herhangi bir kanıtı yok. Bu konu Ermeni propagandası tarafından yayılıyor, farklı sitelerde ve medya araçlarında yayınlanıyor. Buna herhangi bir gerek de yok, Azerbaycan’ın iyi hazırlanmış bir ordusu ve çok büyük bir seferberlik rezervi bulunuyor. Daha dün kısmi seferberlik ilan ettim, on binlerce**

³²Fransa Cumhurbaşkanı Macron: cihatçılar Gaziantep üzerinden Karabağ’a gitti, elimizde kanıtlar var. <https://tr.euronews.com/2020/10/01/fransa-cumhurbaskan-macron-ehatc-lar-gaziantep-uzerinden-karabag-a-gitti-elimizde-kan-tla>

yedek askeri silah altına alıyoruz ve Ermenistan'ın 2 milyonluk nüfusuna karşı 10 milyonluk nüfusumuz ile insan kaynağına ihtiyacımız yok. Biz kendimizi savunmaya ve işgaliciyi öylesine cezalandırma gücüne sahibiz ki o, bir daha bizim taraflara dönüp bakmaya bile cesaret edemez. Azerbaycan ordusu kendi halkı ve toprağının savunmasını sağlamak için yeteri düzeyde hazırlıklıdır".³³

Bunun yanısıra, Ermenistan Türk Silahlı Güçlerinin de savaşa katılması yönünde sahte haberler ortaya atarak ayrı-ayrı ülkelerin medya araçlarında bu yalanları gündeme getirerek büyük güçlerden destek almaya çalışmaktadır. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, aynı programda sorulan soruya da tutarlı argümanlarla yanıt vererek Türkiye'nin Dağlık Karabağ'daki çatışmanın taraflarından biri olmadığını, Ankara'nın bölgedeki rolünün istikrar kazandırmayı amaçladığını ifade etti ve Ankara'nın Bakü'ye sadece manevi destek verdiğine dikkat çekti: **"Türkiye'nin bölgedeki rolünün istikrar kazandırmaya yönelik olduğu görüşündeyim. Türkiye bizim kardeş ülkemiz, müttefikimizdir. Dünya toplumu Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırdığını öğrendiği ilk saatten itibaren, Türkiye Cumhurbaşkanı diğer önde gelen isimler düzeyinde uluslararası hukuku desteklemek adına açıkça Azerbaycan'ı desteklediğini açıkladı. Dayanışma ve destekleri için Türk devletine ve halkına minnettarız. Türkiye bu çatışmaya başka herhangi bir sıfatla katılmıyor ve Ermeni tarafının Türkiye'nin çatışmaya taraf olarak katıldığına dair yaydığı tüm söylentiler kışkırtıcı nitelik taşıyor, yani şu anda kabul edilen şekliyle yalan haber. Türkiye'nin çatışmaya dahil olduğuna dair hiçbir kanıt yok. Ve böyle bir ihtiyaç da yok."**³⁴

Suriye ve Libya'dan paralı askerlerin çatışma bölgesine getirilmesi ile ilgili haberler ve suçlamalar özellikle bizzat Rusya Dış İstihbarat Servisi Başkanı tarafından da yapılmış, fakat hiçbir kanıt sunulmamıştır. Nitekim Rusya'nın ünlü "TASS" haber ajansı adına Yuliya Şarifulina'nın 19 Ekim'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'e yönelttiği **"Sayın Cumhurbaşkanı, Rusya, sır değildir ki, Orta Doğu'dan, özellikle Suriye ve Libya'dan çatışma bölgesine paralı askerler getirilmesine dair ortaya çıkan haberlerden rahatsızlık duymaktadır. Siz bunu nasıl**

³³Prezident İlham Əliyev "Rossiya-1" telekanalının "60 dəqiqə" programında sualları cavablandırıb. <https://www.youtube.com/watch?v=AhVDFekmoDY>, erişim tarihi: 28.09.2020; Prezident İlham Əliyevin "Rossiya-1" kanalına müsahibəsi. <https://xeberoxu.az/Prezident-Ilham-Əliyevin-Rossiya-1-kanalına-musahibesi-/20200929203710932>, erişim tarihi: 28.09.2020

³⁴ibid

açıklayabilirsiniz” sorusuna, Aliyev’in yanıtı şu şekilde oldu: “...Şimdiye kadar bize kimse kanıt sunmadı. Bu tür söylentiler sadece Rusya tarafından değil, Fransa tarafından da dile getirildi ve biz de hangi teröristleri davet ettiğimize dair ellerindeki net kanıtları bize sunmalarını istedik. Bize sözlerden başka hiçbir kanıt sunulmamıştır. Eğer kanıt varsa neden bize sunulmuyor? Bazı gazete yayınlarına atıfta bulunuyorlar. Biz bu tür yaklaşımları asla kabul etmiyoruz. Azerbaycan ordusu hem savaş alanında, hem de askeri teçhizat açısından üstün taraf olduğunu göstermiştir. Azerbaycan’ın düzenli ordusunda 100 bin askerimiz var. Biz hatta seferberlik bile ilan etmedik. Niçin? Çünkü bize gerek değil. Biz kısmi seferberlik ilan ettik... Ben bu tür söylentilerin yayıldığına çok üzülüyorum. Azerbaycan’ı karalamaya çalışıyorlar. Çatışmaya hiçbir ülkeyi dahil etmedik, tarafımızda hiçbir terörist bulunmamaktadır. Çatışmanın aktif aşamasında Rus şehirlerinden Ermenistan topraklarına büyük miktarda silah aktarıldığına dair endişelerimizi Rusya’ya ilettik. Bizde bu konuda uçuşların haritası, silahların listesi vardır. Bu, elbette, toplumumuzda pek çok soru ve şaşkınlık uyandırmaktadır. Dolayısıyla durum böyledir. Gerekirse, bu süre zarfında Ermenistan’ın Rusya’dan aldığı malzemelerin listesini, hangi nakliye araçlarının kullanıldığı ve hangi havayolları tarafından ulaştırıldığına dair bilgileri yayımlayabiliriz. Bunlar çoğunlukla yasadışı malzemelerdir. Biz ICAO’ya resmi olarak başvurduk. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı ICAO’ya başvurdu. Bazı şirketlerin nakliye araçları hakkında bilgi verdik. Aslında Acil Durumlar Bakanlığı’nın insani kargo ve kargo kisvesi altında Ermenistan’a ölümcül silahların teslim edildiğine dair basında da haberler vardır. Hem Gürcistan, hem de İran hava sahasını askeri kargo için kapattıklarından bu tür kaçakçılık yöntemlerine başvurulmaktadır. Biz Rusya tarafına, bu işlerin kaçakçılık yoluyla yapıldığını düşündüğümüzü ilettik. Çünkü Rusya’nın, Fransa ve ABD gibi AGİT’in Minsk Grubu eşbaşkanı olan, tarafsızlığını koruması gereken bir ülke olarak çatışmanın aktif aşaması döneminde Ermeni tarafını silahlandırmasına inanmamız zordur. Bizde olan bilgilere göre, bu plana Ermeni asıllı büyük Rus girişimciler dahildir, uluslararası yaptırımlara uğramış ünlü silah satıcıları da işin içinde. Bizim Rusya’ya çağrımız bu sorunu çözme amaçlıydı. Çünkü Rus silahları kaçırılıyorsa, nakit olarak ödenirse, bunun nasıl mümkün olabileceğini araştırmamız gerekir. Bu tür endişelere sahibiz ve

endişelerimiz gerçeklere dayalıdır. Sözde teröristlere gelince, bunlar sadece aslı olmayan sözlerdir”³⁵

Türkiye'nin desteklediği paralı askerlerin çatışma bölgesine getirilmesi ve Azerbaycan ordusunun safında savaşmasına dair yalan haberlerle ilgili aynı provokatif sorular 25 Ekim 2020'de ABD'nin “**Fox News**” kanalının muhabiri tarafından Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'le gerçekleştirilen röportajda da ısrarlı şekilde soruldu ve delil olarak Fransız, Rus kaynaklarına, özellikle “New York Times”ta yayımlanan makaleye atıfta bulunulduğu iddia edildi. İlham Aliyev ise bu sorulara anlamlı cevap vererek adı geçen devletlerin bu tür sorumsuz açıklamalar yapmasından hoşnut olmadığını dile getirdi ve delillerin sunulması talebinde bulundu. Ayrıca “New York Times”ı da ABD Başkanı Donald Trump'ın fake news, yani yalan haberler yazan gazete olarak nitelediğini muhabire hatırlatmış oldu. Aliyev, muhabirin Türkiye'nin Dağlık Karabağ bölgesinde problem yaratması, Azerbaycan'ı savaşa zorlaması gibi kışkırtıcı soru ve iddialarını da kesin bir dille reddederek, Türkiye'nin Azerbaycan'a politik destek sağladığını, Azerbaycanın dostu ve müttefiki olduğunu, Azerbaycan'ın da bu kadar harika bir dostu olduğu için oldukça gururlu ve mutlu olduğunu belirtti.³⁶

Genel olarak, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev diğer ülkelerin devlet televizyonlarına da cihatçılar, paralı askerler ve Türkiye'nin savaşa katılması ile ilgili provokatif iddialara yönelik ciddi kanıtlarla açıklama yaparak, bu iddiaları ortaya atanları ağır şekilde eleştirdi. Nitekim Irak ve Suriye'den PKK'lı teröristlerin Ermenistan'a getirildiği ve daha sonra Ermenistan tarafından işgal edilmiş Karabağ'daki Azerbaycan topraklarına yerleştirildiği ve Ermenilerin safında savaşa katıldıklarına dair Azerbaycan'ın elinde oldukça ciddi bilgiler mevcuttur.³⁷

³⁵İlham Aliyev was interviewed by Russian TASS news agency. <https://en.president.az/articles/43547>, erişim tarihi: 21.10.2020

³⁶President İlham Aliyev gave interview to US Fox News TV channel. <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3323234.html>, erişim tarihi: 27.10.2020

³⁷Ermenistan PKK'lı teröristleri Azerbaycan cephe hattında kullanıyor. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ermenistan-pkkli-teroristleri-azerbaycan-cephe-hattinda-kullaniyor-518306.html>, erişim tarihi: 08.10.2020; Gazeta.ru: Зачем Ереван затеял интриги на Ближнем Востоке, начав игру «не своей лиге»? <https://1news.az/news/gazeta-ru-zachem-erevan-zateyal-intrigina-blizhnyem-vostoke-nachav-igru-ne-v-svoey-lige>, erişim tarihi: 08.10.2020.

MÜDAHALELER, ATEŞKESLER, İHLALLER VE SAVAŞIN SONU (MU?)

1994 yılında imzalanan ateşkes anlaşmasının üzerinden 26 yıl geçmesinin ardından siyasi konjonktürün oluşması ile Azerbaycan'ın misilleme olarak Ermenistan'ın işgal altında tuttuğu bölgelerde ilerlemesi, uluslararası literatürde “dondurulmuş sorunlar” olarak tanımlanan Karabağ savaşının ezberini bozduğu ve kontrolü ele geçirdiği bir zamanda bölgedeki gerginlikte kilit bir aktör olan Rusya'nın pozisyonu merak konusu idi. Zira Rusya dönemselsel olarak yaşanan çatışmalarda bir tarafın üstünlüğü eğer Moskova'nın genel politikalarının dışına taşmıyorsa veya taraflara kendi varlığının önemini hissettirmek istiyorsa buna izin veriyordu.³⁸ Nitekim 2016 yılı Nisan ayında “**4 Gün Savaşı**”nda bunu gösterdi. 27 Eylül'de başlayan kritik savaşın 13. gününde ise tekrar müdahale etmeye çalışarak Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri bakanlarını Moskova'ya davet etti ve tarafları ateşkes konusunda uzlaştırdı. 10 Ekim'de insani gerekçelerle esirlerin ve cenazelerin değişimi amacıyla insani ateşkes ilan edildi.³⁹ Güney Kafkasya'yı kendi “arka bahçesi” olarak tanımlayan Rusya açısından ateşkesin sağlanması son derece zorunlu idi. Kendi nüfuzunu ortaya koyması ve çatışmada kilit öneme sahip olduğunu bir daha dünyaya göstermesi gerekiyordu. Fakat ateşkesin kalıcı olmayacağı açıktı. Toplantının üzerinden 24 saat (veya daha az) bile geçmeden Gence, Mingeçevir, Berde, Terter, Goranboy, Ağdam ve s. gibi bölgelere Ermenistan topraklarından füzeler atıldı.⁴⁰ Özellikle sivillerin hedef alındığı, çok sayıda kişinin öldüğü ve yaralandığı ikinci büyük kent olan Gence'nin vurulması hem Ermeni terörünün yeni bir tezahürü oldu. Bu durum Ermenistan'ın sivillere terör uygulayacak kadar zavallı duruma düştüğü şeklinde de nitelendirilebilir. Erivan'ın tek umudu bu saldırılara Bakü'nün Ermenistan topraklarında cevap vermesiyle Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nü (KGAÖ) devreye sokmak olmuştur. Moskova ikili ilişkiler ve Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü üzerinden Ermenistan'a güvenlik garantisi vermiştir, ama resmi düzeyde bunun uluslararası toplum tarafından kabul edilen Azerbaycan'ın parçası

³⁸Araz Aslanlı, “Karabağ'da hiç kesilmeyen ateş ve Rusya”. <http://aljazeera.com.tr/gorus/karabagda-hic-kesilmeyen-ates-ve-rusya>, erişim tarihi: 04.04.2016.

³⁹Azərbaycan, Rusiya və Ermənistanın XİN başçıları bəyanat qəbul ediblər. <https://report.az/dagliq-qarabag-munaqishesi/azerbaycan-ve-ermenistan-xin-bascilarinin-ucterefli-gorusu-basa-catdi/>, erişim tarihi: 11.10.2020.

⁴⁰Prezidentin köməkçisi: “Ermenistanın bu tərribatı beynəlxalq ictimaiyyətə və Rusiyaya da qarşı hörmətsizlikdir”. <https://www.baki-xeber.com/siyaset/108970.html>, erişim tarihi: 11.10.2020.

olan Dağlık Karabağ'ı kapsamadığını belirtmiştir.⁴¹ Bu açıklamayla Ermenistan bir nevi yalnızlığa sürüklendi.

Tarafların uzlaştırılması konusunda sağlanan ateşkesin Ermenistan tarafından ihlal edilmesi aslında Putin'in ve Moskova'nın karizmasının çizilmesi şeklinde de algılanabilir. Ateşkesi ilan eden Rusya'nın karizmasını çizen ateşkes ihlali Ermenistan'daki Amerika yanlısı durumu ortaya koydu. Zira resmi müttefiki olan Ermenistan, Moskova'nın rakiplerinin desteklediği bir isim olan Batı ve Soros destekli Paşinyan tarafından yönetilmektedir. Fakat Rusya'nın Kafkaslardaki en önemli dayanak ayağı ve resmi müttefiki olduğu için Ermenistan'dan vazgeçmesi de söz konusu değildir. Azerbaycan da 1990'lı yıllardaki durumda değil, oldukça güçlü bir orduya ve gelişmiş silahlara sahiptir. Aynı zamanda Karabağ çatışması Dışişleri bakanları nezdinde çözümlenebilecek bir sorun da olmayıp, daha kapsamlı bir muhteva içermektedir. Zaten Azerbaycan Ermenistan'ın ateşkesi bozacağını hesaba katarak masaya oturdu. Bu, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in tabirince, Azerbaycan tarafından Ermenistan'a verilen şans idi.⁴² Fakat Ermenistan ateşkesi ihlal ederek sivillere saldırdı ve barış yolu ile toprakları geri vermeyeceğini göstermiş oldu. Özellikle Gence ve Mingeçevir'i hedef alan füze saldırısında aralarında çocukların da bulunduğu çok sayıda kişi hayatını kaybetti. Azerbaycan ordusu da ilerlemeye devam ederek, işgal altında bulunan topraklarını kurtarmaya devam etti. Savaş bölgesinde istediğini alamayan Ermenistan yeniden sivillere saldırmaya devam etti ve 17 Ekim'de gece saatlerinde Azerbaycan'ın Gence kentindeki sivilleri ortamen zilli balistik füzeyle uykudayken vurdu. Düzenlenen füze saldırısında çok sayıda sivil enkaz altında kaldı, yine aralarında çocukların olduğu çok sayıda insan yaşamını yitirdi, 40'tan fazla ev yıkıldı.⁴³ AĞİT'in Minsk Grubu'nun müdahale etmesi, özellikle Fransa'nın arabuluculuğu ile taraflar arasında 18 Ekim'de yerel saatle 00:00'dan itibaren ikinci defa yeni bir geçici

⁴¹Laurence Broers, "Dağlık Karabağ: Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmalar daha büyük bir savaşa yol açabilir mi?" <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54372019>, erişim tarihi: 21.10.2020.

⁴²Esed Memmedov, "Ermənistana son şans: danışıqların gedişində şərtləri Azərbaycan müəyyən edir", https://azertag.az/xeber/Ermenistana_son_sans_danisiqlarin_gedisinde_sertleri_Azerbaycan_mueyyen_edir-1609905, erişim tarihi: 16.10.2020.

⁴³Hikmet Hacıyev. Gence ve Mingeçevir raket hücumlarına meruz galıb. <https://www.dominant.az//hikmet-haciyev-gence-ve-mingecevir-raket-hucumlarina-meruz-qalib>, erişim tarihi: 18.10.2020; Azerbaycan Prezidenti: "Gencede mülki vatandaşlara hücum onların tecavüzkar siyasetini eks etdirir". <http://ganjanews.az//2020/10/15/siyaset/azerbaycan-prezidenti:-'gencede-mulki-vetendaslara-hucum-onlari-tecavuzkar-siyasetini-eks-etdirir'.html>, erişim tarihi: 21.10.2020

ateşkes ilan edildi.⁴⁴ Fakat yeni bir geçici insani ateşkesin kabul edilmesine rağmen, üzerinden 2 dakika geçmeden Ermenistan ordusu bir kez daha anlaşmayı büyük ölçüde ihlal etti.

Ateşkesin her defasında ihlal edilmesi Ermenistan'ın bu savaşta kesin yenilgisini ve Paşinyan hükümetinin sonunu hazırlamaktaydı. Ermenistan-Azerbaycan çatışması bir Vatan savaşı idi. Bu savaşın kaderini belirleyen asıl unsur Azerbaycan ordusunun, uğruna ölebileceği Vatan sevgisi ve gösterdiği reşadettir. Ermenistan ordusunun işgalci hamleleri ve Türk topraklarından çekilmek istememesi karşısında Azerbaycan askerleri kendi toprakları uğruna tüm kalbiyle savaşmayı ve şehit olmayı amaç edindi. Ermeniler ise kendilerine özgü olmayan topraklar için savaştı ve bunun mücadelesini yaptı, fakat güçlü silahlarla donatılmış düzenli Azerbaycan ordusu karşısında ağır kayıplar verdi. Ağır kayıplara rağmen Ermenistan yönetimi kendi politikasından vazgeçmeyerek 15 yaş ve altı çocuk askerleri bile cepheye sürerek ve savaşta onları kullanarak savaş suçu işledi.⁴⁵

Bu savaşın kaderinin daha çok silahlar tarafından belirlendiği de özellikle vurgulanmalıdır. Azerbaycan'ın askeri kapasitesinin gelişmiş olduğu artık tüm dünyada bilinmektedir. Bunun en önemli ayağını, ülkenin sahip olduğu zengin doğalgaz ve petrol yataklarındaki kaynaklar karşılığında Türkiye, İsrail ve Rusya'dan satın aldığı modern ve ağır silahlar ile ekipmanlar oluşturuyordu. Azerbaycan bu süreçte ordunun haberleşme ve uydu sistemlerini yeniledi. Türkiye'nin savunma sanayi şirketi ASELSAN (Askeri Elektronik Sanayii) bu kapsamda Azerbaycan'ın geliştirdiği bazı mühimmatları akıllı hale getirmede ve drone savar geliştirilmesinde rol oynadı.⁴⁶ İşgalci Ermenistan'a karşı yürüttüğü mücadelede Ermeni kuvvetlerine karşı büyük zaferler kazanan Azerbaycan, Türkiye'den aldığı insansız hava aracı (İHA) ve silahlı insansız hava aracı (SİHA)'larla Ermenistan ordusu karşısında üstünlüğünü tam şekilde sürdürdü.

Libya ve Suriye'de savaşın dengesini değiştiren Türk SİHA'ları, Azerbaycan mevzilerine saldıran Ermenistan'a çok ağır darbeler vurdu. Bu

⁴⁴Azerbaycan ve Ermenistan humanitar ateşkes barede razılığa geldi. <https://modern.az/az/news/260857>

⁴⁵Ermenistan Azerbaycan ordusuna karşı çocukları cepheye sürüyor. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ermenistan-azerbaycan-ordusuna-karsi-cocuklari-cepheye-suruyor-525797.html>, erişim tarihi: 27.10.2020

⁴⁶Ece Göksedef, "Dağlık Karabağ: Türkiye Azerbaycanın askeri kapasitesini geliştirmesinde nasıl rol oynadı?" <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54379105>, erişim tarihi: 22.10.2020

silahlar daha önce asimetrik hedeflere, terör örgütlerine karşı kullanılıyordu. Bugün gelinen noktada Suriye rejimi ve Ermenistan düzenli ordularının da yok edilmesinde kullanılmıştır. Ermenistan ordusuna ait binlerce zırhlı araç ve hava savunma sistemi Türk SİHA'ları tarafından imha edilmiştir. Savunma politikası analisti Turan Oğuz'un tabirince **“bu silahlar yeni bir çağın başlangıcıdır”**.⁴⁷

“France 24” kanalına konuşan Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, verdiği röportajda Türk İHA'larının saha çatışmasında Ermeni kuvvetlerine büyük zarar verdiğini açıkladı. Fransız muhabirin **“kaç tane Türk drone'unuz var?”** sorusuna, gülererek **“yeterince var”** yanıtını veren Aliyev, sayı vermenin güvenlik açısından doğru olmadığını vurguladı. Türk İHA'ları sayesinde 1 milyar dolardan fazla Ermeni mühimmatının yok edildiğini söyleyen İlham Aliyev, işgalci kuvvetlere karşı Azerbaycan ordusunun tüm silahlarını bir yana koyarak en büyük başarıyı bu silahlar sayesinde elde ettiğini söyledi.⁴⁸Tüm bunlara dayanarak Ermenistan-Azerbaycan savaşı **“silahların savaşı”** olarak da nitelendirilebilir.

Ermenistan'ın işgal hareketinin seyrini değiştiren bir başarı sergileyen Türk Bayraktar TB2 sayesinde sahada birçok zafer elde eden Azerbaycan, her fırsatta Türkiye'yle olan dayanışmasının da altını çizmiştir. Ermenistan tarafı ise Türk Silahlı Güçlerinin savaşa katılması yönünde sahte haberler ortaya atarak ayrı-ayrı ülkelerin medya araçlarında bu yalanları her defasında gündeme getirmiştir. Halbuki Türkiye ile Azerbaycan arasında özel bir ilişki ve kardeşlik bağı vardır. Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği destek moral, diplomatik ve coğrafi içeriklidir. Türkiye bölgesel bir ülkedir. Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği diplomatik ve moral destek esasen uluslararası kanunlar temelinde gerçekleşmiştir. Elbette ki, Türkiye ile Azerbaycan arasında savunma alanında işbirliği bulunuyor, fakat bu, Azerbaycan'ın savunma kapasiteleriyle ilişkilendirilemez veya üçüncü bir ülkenin savaşa katılımı olarak değerlendirilemez.

Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırması ile ilgili meselelerin bazı karanlık yönlerinin açıklanmasında büyük fayda vardır. Kanaatimizce, arka planda **“silahların savaşı”** şeklinde ortaya konulan bu nitelendirmeler doğru

⁴⁷Türk SİHA'ları Dağlık Karabağ'da destan yazdı: bu yeni bir çağın başlangıcı. <https://www.haber7.com/dunya/haber/3018377-turk-sihalari-daglik-karabagda-destan-yazdi-bu-yeni-bir-cagin-baslangici>, erişim tarihi: 22.10.2020

⁴⁸President İlham Aliyev was interviewed by France 24 channel. https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_was_interviewed_by_France_24_TV_channel_VIDEO-1613207, erişim tarihi: 16.10.2020

olsa da, gerçekte açık şekilde Türkiye ile Rusya'nın sıcak savaşın içine çekilmesi istenmekteydi. Bu konudaki subjektif tespitlerimizi aşağıdaki şekilde ifade edebiliriz: Bilindiği üzere Paşinyan Soros destekli birisidir. Bunu Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Rus haber ajansı TASS'a verdiği röportajda da onun Soros'un adamı olduğunu açık şekilde belirtmiştir.⁴⁹ 27 Eylül'de "yeni savaş – yeni topraklar" senaryosu çerçevesinde Ermenistan tarafından Azerbaycan topraklarına saldırı düzenlendi. Paşinyan hükümeti ve destekçileri belirli bir senaryo çerçevesinde Azerbaycan'ın bu saldırıya karşı atakla yanıt vereceğini, bunu topyekün savaşa dönüştürerek Türkiye ile Rusya'nın savaşın içine çekileceğini hesaba katmış olabilirler. Rusya zaten çok sayıda çatışma ve sorunların içerisinde. Nitekim Rusya Ukrayna'daki Donbas, Gürcüstan'daki Güney Osetya, Abhazya, Suriye, Libya, Belarus, diğer taraftan Kırgızistan gibi çatışma ve sorunlara ya bizzat askeri gücü ile, ya da parasal olarak karışmıştır. Böyle bir durumda Ermenistan-Azerbaycan çatışmasında Rusya'nın işin içine çekilmeye çalışılması ve Türkiye ile karşı karşıya getirilme çabaları Rusya'nın çıkarlarıyla örtüşmemektedir. Rusya'nın kuşkusuz, Kafkaslardaki en önemli dayanak ayağı ve ileri karakolu olduğu için Ermenistan'dan vazgeçmesi de söz konusu değildir. Büyük ihtimalle Paşinyan Batı ve Soros'un planını uygulamaktadır. Batı'nın asıl hedefi Dağlık Karabağ çatışmasının boyutunu genişletmek, Rusya'yı çatışmanın içine çekmek, Türkiye ile aralarında sıcak savaş çıkarmak, sonuç itibarıyla taraflara ağır kayıplar verdirmek, ekonomik sarsıntılara uğratmak, Rusya dahilindeki etnik unsurların bağımsızlık mücadelesini körüklemek, bölgesel çatışmalarda Moskova'yı mağlup duruma düşürmektir. Fakat amaçladıkları plan gerçekleşmedi. Yukarıda da belirtildiği gibi, her ne kadar Ermenistan bu savaşta Rusya'nın tam desteğini almaya ve Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nü (KGAÖ) devreye sokmaya çalışsa da, Moskova ikili ilişkiler ve Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü üzerinden sadece Ermenistan'a güvenlik garantisi verdiğini, ama bu garantinin Azerbaycan'ın parçası olan Dağlık Karabağ'ı kapsamadığını belirtmiştir.⁵⁰ Bunun yanısıra Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in, video konferans yoluyla katıldığı Uluslararası Tartışma Kulübü Valday'ın toplantısında, **"Azerbaycan topraklarının önemli bir kısmının kaybedildiği durum sonsuza kadar devam edemez"**

⁴⁹Алиев: Баку приостановит военные действия, если Ереван будет конструктивен на переговорах. <https://tass.ru/interviews/9755773>, erişim tarihi: 20.10.2020

⁵⁰Путин: События в Карабахе – это трагедия, мы очень переживаем (видео). https://moscow-baku.ru/news/politics/putin_sobytiya_v_karabakhe_eto_tragediya_my_ochen_perezhivaem/

açıklaması da Ermenistan'a vurulan ciddi bir darbe olarak değerlendirilebilir.⁵¹ Çünkü Ermenistan bu süreç içerisinde Rusya'ya kurtarıcı gözüyle bakıyordu.

Rusya'dan gereken desteği alamayan Ermenistan devam eden çatışmalar kapsamında Avrupa'da destek arayışına girdi ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan, Brüksel'deki NATO Genel Merkez Karargahında Genel Sekreter Jens Stoltenberg'le kısa bir görüşme gerçekleştirdi. Fakat bu görüşmeden de umulan destek bulunamadı ve Sarkisyan'a NATO'nun bu çatışmanın bir parçası olmadığı hatırlatıldı.⁵²

Çatışmaya AGİT'in Minsk Grubu'nun diğer eşbaşkanlarından olan ABD'nin de müdahale edeceği aslında beklenen bir durumdu. ABD Dışişleri Bakanı Mike Pompeo, her iki ülkenin Dışişleri Bakanı'nı ülkesine davet etti ve 23 Ekim'de her iki bakanla ayrı-ayrılıkta görüş gerçekleştirdi.⁵³ Bu görüşmeden sonra ABD'nin müdahalesi ile 26 Ekim'de üçüncü kez ateşkes ilan edildi, fakat üzerinden 5 dakika geçmeden yeniden Ermenistan tarafından ihlal edildi.⁵⁴

Atışkesi defalarca ihlal etmesine rağmen balistik füzelerle sivillere saldırarak aralarında çocukların da olduğu çok sayıda insanları katleden Ermenistan'ın işlediği insanlıkdışı cinayet ve saldırgan hareketlerine yönelik BM, Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği ülkeleri, AGİT'in Minsk Grubu eşbaşkanları olan Rusya, Fransa ve ABD, büyük devletler ve uluslararası örgütler tarafından hiçbir kınama gelmedi. Zaten çatışmanın yaklaşık 30 sene çözümlenmemiş olarak kalmasında en büyük sorumluluğu Minsk Grubu eşbaşkanları taşımaktadır. Arabulucuların işgalci devlet ile işgale uğrayan devlet arasında adil seçim yapmamaları ve işgalci devleti

⁵¹Bu konuda bkz: Путин: Ситуация, при которой значительная часть территории Азербайджана утрачена, не может продолжаться вечно (видео).

https://moscow-baku.ru/news/politics/putin_u_rossii_osobyie_svyazi_i_s_armeniyey_i_s_azerbaydzhanom/

⁵²Paşinyanın Rusiyaya növbeti xeyaneti: Ermenistan bu defe NATO-dan imdad dileyir. <https://azerbaijan.az/news/4425>; Ömer Tuğrul Çam. NATO: Dağlık Karabağdaki çatışmanın tarafı değiliz. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/nato-daglik-karabagdaki-catismanin-tarafidegiliz/2014340>

⁵³Pompeo Azerbaijan ve Ermenistan Xarici İşler Nazirləri ile görüşdü. www.amerikaninsesi.org/a/pompeo-azerbaycan-ve-ermenistan-xarici-isler-nazirleri-ile-gorusub/5633126.html, erişim tarihi: 27.10.2020

⁵⁴Ermenistan-Azerbaycan arasında daimi ateşkes yalnız BMT qetnamelerinin şartları dahilinde mümkündür. <https://fed.az/az/qarabag/turkiye-xin-ermenistan-azerbaycan-arasinda-daimi-ateskes-yalniz-bmt-qetnamelerinin-sertleri-daxilinde-mumkundur-91600>, erişim tarihi: 27.10.2020

destekleyen adımları Ermenistan'ın saldırgan politikasının daha da şiddetlenmesiyle sonuçlanmıştır. Ermenistan'da iktidara gelen yönetimlerin hangi yönlü olmaları (ister Rusya karşıtı, isterse de Batı karşıtı) ve yürüttükleri politikaya rağmen AGİT'in Minsk Grubu eşbaşkanları olan ülkelerin – Rusya, Fransa ve ABD'nin Ermenistan'dan vazgeçmeleri söz konusu değildir. Bu devletlerin farklı coğrafi alanlarda çıkarları çatışabilir, fakat Ermeni meselesi ve Türk düşmanlığı onları birleştiren ana faktördür. Nitekim adigeçen üç arabulucu devlet bu konudaki gerçek yaklaşımlarını 19 Ekim 2020 tarihli BM Güvenlik Konseyi'nin çatışma ile ilgili gerçekleştirilen kapalı toplantısında gösterdi. Bu toplantıdan sonra AGİT'in Minsk Grubu eşbaşkanları Rusya, ABD ve Fransa tarafından Güvenlik Konseyi Başkanı'nın (rotasyon kuralları gereğince Ekim ayı için Rusya) beyanatı hazırlandı ve üye devletlerin onaylanmasına sunuldu. Fakat bu beyanatta dikkat çeken en önemli mesele Ermeni birliklerinin işgal ettikleri bölgelerden geri çekilmelerine yönelik BM Güvenlik Konseyi'nin 1993 tarihli 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarına atıfta bulunulmamasıydı. Bu beyanat uluslararası hukukun en önemli dayanaklarından olan toprak bütünlüğü ilkesinin ve BM Güvenlik Konseyi'nin kararlarının hiçe sayılması ve çiğnenmesi anlamına gelmektedir. Asıl amaç 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararları tarihe gömmekle unutturmak, Ermenistan lehine yeni kararlar almak ve Azerbaycan'ın işgal altında bulunan topraklarını kurtarma girişimlerini engellemektir. Fakat Bağlantısızlar Hareketi'ne ve aynı zamanda Güvenlik Konseyi'ne üye olan 7 ülke – **Endonezya, Niger, Vietnam, Tunus, Güney Afrika, Dominik Cumhuriyeti, Saint Vincent ve Grenadine** – Güvenlik Konseyi'nin kararlarına atıfta bulunulması gerektiğini önerdiler. Minsk üçlüsünün bunun kabuledilemez olduğunu vurgulamalarına rağmen Bağlantısızlar Hareketi'ne isimleri belirtilen üye devletlerin ısrarcı tutumları üzerine bu beyanat geri çekildi.⁵⁵

Buradan anlaşıldığı üzere BM Güvenlik Konseyi daimi üyelerinin değişmez kalması bu kurumun yalnız politik çıkarlara hizmet ettiğini, uluslararası hukukun uygulayıcısı değil, ihlalcisi olduğunu göstermektedir. AGİT'in Minsk Grubu eşbaşkanları tarafsızlığını bir tarafa bırakarak eskiden olduğu gibi tekrar taraf tutmaya devam etti ve açık şekilde Ermenistan'ı desteklediler. Bağlantısızlar Hareketi üye devletleri ise uluslararası hukuku destekleyerek hareketin ilke ve değerlerine sadık kaldıklarını tüm dünyaya

⁵⁵Elçin Ahmedov. Azerbaycanın diplomatik, herbi uğurları ve büyük güçlerin ermeniperest siyaseti. <http://newtimes.az/az/organisations/6883/>

segilediler. Bu aynı zamanda Bağlantısızlar Hareketi'nin uluslararası ilişkiler sisteminde ciddi bir faktör olduğunun da göstergesidir.

Azerbaycan savaşta ve diplomaside sonuna kadar haklı mücadelesine devam etti ve uygun zamanda ortaya çıkan fırsatları kendi lehine çevirmeye çalıştı. Nitekim bu yolda oldukça başarılı bir garfik de çizdi. Cumhurbaşkanı Aliyev'in talebi doğrultusunda belirlenecek takvim çerçevesinde Ermenistan, 10 Kasım tarihine kadar işgal ettiği topraklardan çekilmemekte direnmekte ve her defasında ağır kayıplar vermekteydi. Fakat Azerbaycan gücünü hem savaş, hem de diplomasi alanında göstererek topraklarını işgalden kurtarmaya devam etti. 8 Kasım'da 28 yıllık hasretten sonra Azerbaycan halkı için büyük önem ve remzi anlam taşıyan Şuşa kenti işgalden kurtuldu. Bundan sonra Ermenistan'ın teslim olmaktan başka yolu kalmadı. Rusya'nın da araya girmesiyle 10 Kasım tarihinde Rusya ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile Ermenistan Başbakanı ortak bildiri yayınladılar. Ermenistan 2020 yılı Kasım ayından 1 Aralık tarihine kadar aşamalı olarak Azerbaycan'ın işgal altında olan Ağdam, Kelbecer ve Laçın bölgelerinden ordusunu çıkarması konusunda taahhütte bulundu.⁵⁶ Bildiri Rusya silahlı güçlerinin barış gücü statüsünde belirli sayıda bölgeye yerleştirilmesini ihtiva etmektedir. Anlaşmadan sonra Rusya silahlı güçleri derhal barış gücü statüsünde Karabağ'a yerleşti. Fakat geldikleri tarihten itibaren Dağlık Karabağ'da görevde bulunan Rus askeri unsurların bazı taraflı faaliyetleri ve zaman zaman asıl görevlerinin dışına çıkarak Ermeni yanlısı eylemlerde bulunması Azerbaycan'da tepkilere neden olmaktadır. Olayların bundan sonra nasıl gelişeceğini zaman gösterecek.

Bunun yanı sıra, Ermenistan'ın Azerbaycan karşısında yenilgiyi kabul ettiği anlaşmayla, Nahçıvan ile Azerbaycan'ın batısındaki toprakları arasındaki ulaşım koridorunun yeniden açılacak olması Türkiye ile Azerbaycan arasında kesintisiz ulaşım imkanı sağlayacak. Türkiye ile Azerbaycan'ın sahada ve masada elde ettiği kazanımların Nahçıvan koridorunun açılmasıyla Türk dünyasına psikolojik kazanım getirerek meseleye bambaşka bir boyut kazandırdığı da bir gerçektir.

Rus ordusunun barış gücü statüsünde Karabağ'a yerleşmesine ilişkin bazı hususlara dikkat çekmenin faydalı olabileceği kanısındayız. Öncelikle konuya daha gerçekçi açıdan bakılması gerekir. Beyinleri meşgul eden çok sayıda sorular ortaya çıkmaktadır: Rusya'nın baskıları (belki de tehditleri)

⁵⁶İlham Aliyev xalga müraciet edib. <https://president.az/articles/45924>

karşısında ne yapılabilirdi? En kötü ihtimal olarak değerlendirilirse, Rusya ile savaş kaçılmaz olacaktı. Türkiye'nin de savaşa girmesiyle bölge savaş alanına dönüşecekti. Karşı koymakla Rusya, mutlaka askeri müdahalede bulunacaktı. Aynı Gürcistan ve Ukrayna'ya müdahale ettiği gibi. Diyelim, Azerbaycan Karabağ sorununu tamamen çözdü, Ermenistan'ın bütün işgalci güçlerini kendi meşru topraklarından çıkardı, Rusya hiçbir tepki göstermeden sakinliğini sonuna kadar koruyabilecek miydi? Kuşkusuz, yeni bahaneler üreterek Ermenistan'ı tahrik edecek, Azerbaycan da karşı saldırı gerçekleştirmekle Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün bir üyesi olan Rusya'yı karşısına almış olacaktı. Türkiye her defasında Azerbaycan'a gerekirse askeri destek verebileceğini ifade etmiş ve her zaman Azerbaycan'ın yanında olduğunu belirtmiştir. Fakat buna rağmen Azerbaycan'ının Rusya'ya meydan okuması bölgenin ve topraklarının güvenliği ve istikrarı açısından son derece tehlikeli bir adım olarak değerlendirilebilir. Aksi takdirde bölge, yukarıda da belirtildiği gibi, savaş alanına dönüşür, tüm altyapı, projeler çöker, maddi ve manevi düşüş başlar, toplum olarak psikolojik şok yaşanır. Mevcut jeopolitik realiteni dikkate alarak Azerbaycan'ın belirli riskler dahilinde en iyisini elde ettiğini söylemek mümkündür. Ermenistan'ın bu savaşta mağlup olduğu açıktır. Bölge her ne kadar Paşinyan yönetimi altında Batı'ya yol almaya çalışsa da, Azerbaycan karşısında aldığı ağır yenilgi ve Rusya'nın müdahalesi sonrası yeniden Moskova'nın etkisi altına girmiş oldu, aynı zamanda Azerbaycan karşısında açık mağlubiyetini ve gücünün oldukça kısıtlı olduğunu da kabul etti. Rusya ise Batı'nın garantilerinin ve desteğinin bir değeri olmadığını Ermenistan'a göstererek, onsu bir şey yapamayacağını açık şekilde kanıtlamış oldu.

SONUÇ

Sonuç olarak Azerbaycan hem askeri cephede, hem de siyasi ve diplomatik cephede Ermenistan karşısında "Demir Yumruk" operasyonu ile bariz üstünlüğünü sergiledi. Hem sahada hem de masada Azerbaycan karşısında yenildiğini anlayan Ermenistan ise çareyi, sahte haberler yayarak üçüncü devletleri savaşın içine çekmekte aradı. Defalarca ateşkesin ilan edilmesine rağmen onu ihlal eden Ermenistan, daha da ileriye giderek Azerbaycan'ın Gence, Mingeçevir, Terter, Berde, Goranboy, Beylegan ve diğer önemli kentlerine füzeler attı. Bu durum Ermenistan devletinin işgalci devlet olmasının tam tezahürü ve göstergesidir. Fakat BM, Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği ülkeleri, AGİT'in Minsk Grubu eşbaşkanları olan Rusya, Fransa ve ABD tarafından Ermenistan'ın Karabağ'dan uzakta olan,

Azerbaycan'ın diğer önemli kentlerindeki sivilleri hedef alan saldırgan hareketine yönelik hiçbir kınama gelmedi. Bunun yerine savaşın durdurulması, silahların susması, derhal müzakerelere başlanması gibi ifadelere yer verildi. Azerbaycan tarafı askeri operasyonları işgal altındaki kendi topraklarında yürüttüğünü, bu savaşta haklı taraf olduğunu belirterek kendi "Vatan savaşı"ndan hiçbir şekilde taviz vermeyeceğini ve geri çekilmeyeceğini büyük bir azim ve cesaretle göstermiş oldu. Zaten yaklaşık 30 senedir, uluslararası örgütlerin, AGİT'in Minsk Grubu'nun faaliyeti hiçbir sonuç vermemiştir. Eğer uluslararası organizasyonlar ve devletler gerçekten savaştan rahatsızlık duyuyorlardıysa, insan ölümüne sebep olan bu duruma acıyorlardıysa, adaletin yerini bulmasını istiyorlardıysa, işgalci taraf olan Ermenistan'ın, BM kararlarına uyararak derhal işgal ettiği bölgelerden çekilmesini sağlamalı, gerektiğinde baskıda bulunmalıydılar. Fakat yapmadılar. Azerbaycan, hiçbir devletin toprağına saldırmamış, sınır ihlali yapmamıştır. Azerbaycan, askeri operasyonları sadece kendi işgal altındaki topraklarında yürütmüştür. Bu, Azerbaycan'ın haklı davasıdır ve Azerbaycan halkı bu savaşta birliğini, gücünü ve topraklarını geri alma kararlılığını gösterdi. Ermenilerin mukadderatı XX. yüzyıl başlarında belirlenmiştir. Onların Ermenistan isimli devleti vardır. Azerbaycan topraklarında ikinci bir Ermeni devletinin kurulması asla mümkün değildir. Eğer Ermeniler yaşadıkları her yer yerde "self-determination" ilkesini, kendileri için otonomi hakkını kabul ettirmeye çalışsalar, dünyada çok sayıda Ermeni devleti ortaya çıkar. Eğer AGİT'in Minsk Grubu eşbaşkanları olan Rusya, ABD ve Fransa gerçekten Ermenistan için "self-determination" ilkesinin gerçekleşmesini istiyorlarsa, Ermenilerin çoğunluk olarak yaşadıkları Kaliforniya (ABD), Krasnodar (Rusya) ve Marsilya'ya (Fransa) özerklik vermeleri daha makul olur.

Genel olarak ister uluslararası politikada, isterse de Güney Kafkasya'daki real durum analiz edilirken bir takım hususlar kendini gösterir: herhangi bir tutum veya hareket süpergüçlerin çıkarlarına uygundursa veya değilse, o zaman onun uluslararası hukuka uygun olup olmadığı arka plana geçer ve bu güçler kendi menfaatlerine uygun adımı atarlar. Yani büyük güçler kendilerini "istisna faktör" olarak görmeye başlarlar. Bu, büyük güçlerin "dünya düzeni"dir ve bu düzeni uluslararası hukuk, kurum veya enstitüler değil, kilit jeopolitik aktörlerin güç potansiyellerinin oranı belirler. Güney Kafkasya'daki sorunlara, özellikle Karabağ meselesine de aynı çerçevede bakılması gerekir. Bu bağlamda "Karabağ sorunu"nun tam çözümünün Rusya'nın çıkarlarına uygun olmadığı kanısına varılabilir. Çünkü

Moskova sorundan yararlanarak her iki ülkenin uluslararası faaliyetini ve bölgesel politikasını kendi etkisi altında tutmak istemektedir. Bazı Post-Sovyet ülkelerinde olduğu gibi, Güney Kafkasyadaki sorun ve çatışmaların tamamen çözüme kavuşturulması, bölgede kalıcı barışın olması Rusya'nın bölgesel güvenlik politikasının uzunsürelî çıkarlarıyla kesinlikle örtüşmemektedir. Rusya hem Ermenistan, hem de Azerbaycan üzerinde etkisini sürdürebilmek için ciddi mekanizmalara sahiptir. Azerbaycan, elbette, bu meselede gücünün yettiği kadar elinden gelen bütün fırsatlardan yararlandı. Savaş harp meydanında Azerbaycan'ın tarihi zaferiyle sonuçlansa da, politik ve diplomatik alanda devam etmektedir. Bundan sonra da gidişata uygun olarak satranç tahtasında kendi oyununu oynamalı, her hamleye karşı yeni bir strateji oluşturmalıdır. Bu bir jeopolitik realitedir ve Azerbaycan kendi stratejisini belirlemektedir. Özellikle böyle bir dönemde Türkiye'nin tutumu oldukça belirleyici olacaktır. Görünen o ki, Azerbaycan-Türkiye askeri işbirliği ve üslerin konuşlandırılması artık tarihi bir zarurete dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

Azerbaycan Türkçesinde:

- Ahmedov, E. (1998). *Ermenistanın Azərbaycana tecavüzü ve beynelxalk teşkilatlar*. Turan yayınları.
- Memmedova, H. (2009). *Azerbaycan Respublikasının harici siyasetinde Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ münagişesi*. Elm yayınları.
- Mustafa, A. (19 Mart 2008). "Arabuluculardan Yeni İkiyüzlülük", *Zaman Gazetesi*.
- Şihaliyev, E.A. (2018). *Geosiyasi marağların toğuşması kontekstinde Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Garabağ münagişesi*. Ececi yayınları.

Türkiye Türkçesinde:

- Aslanlı, A. (2003). "Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarını İşgali Sorununun Hukuki Boyutu: Azerbaycan'ın Meşru Müdafaa Hakkı Devam Ediyor mu?". *Ermeni Araştırmaları Dergisi*. 9, 94-117.
- Erdoğan, N. (2017). "TANAP Projesinin Türkiye ve Azerbaycan Enerji Politikalarındaki Yeri ve Önemi", *Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 10 (3), 10-26.
- Friedman, G. (2011). *Gelecek 10 Yıl*. Pegasus yayınları.
- Özbay, F. (2011). "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye – Rusya İlişkileri: 1992-2010, *Bilge Strateji*. 2 (4), 35-77.
- Şihaliyev, E. (2013). Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının yakın geleceği: barış mı, savaş mı, yoksa ateşkes mi?. *Ermeni Araştırmaları dergisi*. 45, 73-91.

İngilizce:

- Blandy, C.W. (2008). *Azerbaijan: Is War Over Nagorny Karabakh a Realistic Option?*, Advanced Research and Assessment Group. Caucasus series 08 (17), Defence Academy of the United Kingdom.
- Smigielski, R. (2009, February 16). "Prospects for Nagorno-Karabakh Settlement Following the Russia-Georgia Conflict", *Polish Institute of International Affairs*, 10 (10).

Rusça:

- Балаян, З.Г. (1984). *Очаг. Советакан грох*.
- Глинка, С.Н. (1990). *Описание Переселения Армян Азербайджанских в Пределы России, с Кратким Предварительным Изложением Исторических Времен Армении*. изд-во Элм.
- Джордж Л. (1957). *Правда о Мирных Договорах*. В 2-х томах: Т. 2. иностр. Литературы.
- Ениколопов, И.К.(1954). *Грибоедов и Восток*. Айпетрат.
- Малевил, Ж. (1990). *Армянская Трагедия 1915 года*. изд-во Элм.

- Нерсисян, М.Г. (1956). Из *Истории Русско-Армянских Отношений*. Книга I. изд-во “Академия Наук Армянской ССР”.
- Шавров, Н.Н. (1911). *Новая Угроза Русскому Делу в Закавказье: Предстоящая Распродажа Мугани Иностранцам*. изд-во Репринт.
- Шопен, И. (1852). *Исторический Памятник Состояния Армянской Области в Эпоху ее Присоединения К Российской Империи*. В типографии Императорской Академии Наук.
- Шостакович, С.В. (1960). *Дипломатическая деятельность А.С.Грибоедова*. изд-во “Социально-экономической литературы”.

Belgeler:

- Акты Собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею: Архив Главного Управления Наместника Кавказа (АКАК), Тифлис, 1866, Том VII, с: 618.
- Собрание Актов, Относящихся к Обозрению Истории Армянского Народа, часть I, Москва, 1833.
- PRO. FO. 371/3404/162745, Arthur James Balfour to Boghos Nubar Pasha, (12, Avenue du Trocadero, Paris), October 12nd, 1918.

İnternet sitesi:

- Aleksandra Jarosiewicz, Krzysztof Strachota, “Nagorno-Karabakh-conflict unfreezing” Center for Eastern Studies, p.6, <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2011-10-26/nagornokarabakh-conflict-unfreezing>, erişim tarihi: 18.09.2012.
- Алиев: Баку приостановит военные действия, если Ереван будет конструктивен на переговорах. <https://tass.ru/interviews/9755773>, erişim tarihi: 20.10.2020
- Araz Aslanlı, “Karabağ'da hiç kesilmeyen ateş ve Rusya”. <http://aljazeera.com.tr/gorus/karabagda-hic-kesilmeyen-ates-ve-rusya>, erişim tarihi: 04.04.2016.
- Armenia declares martial law, total military mobilization amid clashes with Azerbaijan. <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/armenia-declares-martial-law-total-military-mobilization-amid-clashes-with-azerbaijan>, erişim tarihi: 27.09.2020.
- Aslan Yavuz Şir. Rüşvet mi? Yeni bir sorun mu? Ermenistan'ın İskender füzeleri. <http://avim.org.tr/tr/Yorum/RUSVET-MI-YENI-BIR-SORUN-MU-ERMENISTAN-IN-YENI-ISKENDER-FUZELERI>.
- Azad Garibov. Why the OSCE Keeps Failing to Make Peace in Nagorno-Karabakh. <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/why-the-osce-keeps-failing-make-peace-nagorno-karabakh-16161?page=2>, erişim tarihi: 02.04.2019.
- Azərbaycan Respublikasının Herbi Doktrinası, Azərbaycan Respublikasının Milli Meclisi, 08 Haziran 2010. <http://meclis.gov.az/?/az/law/183#comment>
- Azərbaycan, Rusiya və Ermənistanın XİN başçıları bəyanat qəbul ediblər. <https://report.az/dagliq-qarabag-munaqishesi/azerbaycan-ve-ermenistan-xin-bascilarinin-ucterefli-gorusu-basa-catdi/>, erişim tarihi: 11.10.2020.

- Azerbaycan Prezidenti: “Gencede mülki vatandaşlara hücum onların tecavüzkar siyasetini eks etdirir”. <http://ganjanews.az//2020/10/15/siyaset/azerbaycan-prezidenti-gencede-mulki-vetendaslara-hucum-onlari-tecavuzkar-siyasetini-eks-etdirir.html>, erişim tarihi: 21.10.2020
- “Azerbaijan and Armenia: Peace prospects, Military Realities&the role of the Armenian Diaspora”, Caspian Information Center, no.16, October 2011, <http://www.caspianinfo.com/wp-content/uploads/2011/10/OP-No-16-Armenia-and-Azerbaijan-Peace-Prospects-Military-Realities-and-the-Role-of-the-Armenian-Diaspora.pdf>. Bakıdan İrevana gözdağı, Kremlə mesaj. http://pia.az/_Bakidan_Irevana_gozdagi_-173199-xeber.html#.WFegCtJ97cs
- Dinmammed Ametbek, “Nikol Paşinyan’ın Çok Tarafı Dış Politikası”, <https://ankasam.org/nikol-pasinyanin-cok-tarafli-dis-politikasi/>, erişim tarihi: 09.12.2020.
- Ece Göksedef, “Dağlık Karabağ: Türkiye Azerbaycanın askeri kapasitesini geliştirmesinde nasıl rol oynadı?” <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54379105>, erişim tarihi: 22.10.2020
- Elçin Ahmedov. Azerbaycanın diplomatik, herbi uğurları ve büyük güçlerin ermeniperest siyaseti. <http://newtimes.az/az/organisations/6883/>
- Elxan Şahinoğlu. Netanyahu’nun Bakı seferi ve Tehranın “büyük şeytan” geçişi. http://pia.az/_Netanyahunun_Baki_seferi_-173081-xeber.html#.WFefHNJ97cs.
- Ermənistan-Azerbaycan Dağlık Qarabağ münaqişəsi. <https://static.president.az/media/W1siZiIsIjwMjAvMDkvMDEvNTZtcz9kM296MV9RYXJhYmFnXzlwMjBfQVpFLnBkZiJdXQ?sha=28b54e9a4dad33f>
- Ermenistan Azerbaycan ordusuna karşı çocukları cepheye sürüyor. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ermenistan-azerbaycan-ordusuna-karsi-cocuklari-cepheye-suruyor-525797.html>, erişim tarihi: 27.10.2020.
- Ermenistan-Azerbaycan arasında daimi ateşkes yalnız BMT qetnamelerinin şartları dahilinde mümkündür. <https://fed.az/az/qarabag/turkiye-xin-ermenistan-azerbaycan-arasinda-daimi-ateskes-yalniz-bmt-qetnamelerinin-sertleri-daxilinde-mumkundur-91600>, erişim tarihi: 27.10.2020.
- Ermenistan “İsgender-M” raketlerini ve “Smerç”leri ilk defe nümayiş etdirdi. <http://anaxeber.az/fles/25382-ermenistan-sgender-m-raketlerini-ve-smerchleri-ilk-defe-numayish-etdirdi.html>
- Ermenistan PKK’lı teröristleri Azerbaycan cephe hattında kullanıyor. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ermenistan-pkkli-teroristleri-azerbaycan-cephe-hattinda-kullaniyor-518306.html>, erişim tarihi: 08.10.2020.
- Esed Memmedov, “Ermenistana son şans: danışıqların geğişinde şartları Azerbaycan müeyyen edir”, https://azertag.az/xeber/Ermenistana_son_sans_danisiqlarin_gedisinde_sertleri_Azerbaycan_mueyyen_edir-1609905, erişim tarihi: 16.10.2020.
- Farhad Mammadov, Azad Garibov. Why Armenia’s Allies Are Letting It Down. <http://nationalinterest.org/feature/why-armenias-allies-are-letting-it-down-16455>.

- Fransa Cumhurbaşkanı Macron: cihatçılar Gaziantep üzerinden Karabağ'a gitti, elimizde kanıtlar var. <https://tr.euronews.com/2020/10/01/fransa-cumhurbaskan-macron-cihatc-lar-gaziantep-uzerinden-karabag-a-gitti-elimizde-kan-tla>
- Gayane Novikova, "Implications of the Russian-Georgian War in the Nagorno-Karabakh Conflict: Limited Maneuverability" Caucasus Edition, <http://caucasusedition.net/analysis/implications-of-the-russian-georgian-war-in-the-nagorno-karabakh-conflict-limited-maneuverability>, erişim tarihi: 18.09.2012.
- Gazeta.ru: Зачем Ереван затеял интриги на Ближнем Востоке, начав игру «не своей лиге»? <https://1news.az/news/gazeta-ru-zachem-erevan-zateyal-intrigi-na-blizhnem-vostoke-nachav-igru-ne-v-svoey-lige>, erişim tarihi: 08.10.2020.
- Hikmet Hacıyev. Gence ve Mingeçecir raket hücumlarına meruz galib. <https://www.dominant.az/hikmet-haciyev-gence-ve-mingecevir-raket-hucumlarina-meruz-qalib>, erişim tarihi: 18.10.2020.
- İlham Aliyev xalga müraciət edib. <https://president.az/articles/45924>, erişim tarihi: 20.11.2020.
- İlham Aliyev was interviewed by Russian TASS news agency. <https://en.president.az/articles/43547>, erişim tarihi: 21.10.2020.
- Joshua Kucera, "Pashinyan calls for unification between Armenia and Karabakh", Aug. 6, 2019, <https://eurasianet.org/pashinyan-calls-for-unification-between-armenia-and-karabakh>, erişim tarihi: 10.21.2020.
- Laurence Broers, "Dağlık Karabağ: Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmalar daha büyük bir savaşa yol açabilir mi?" <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54372019>, erişim tarihi: 21.10.2020.
- Mehmet Koçak. Ermeni saldırılarının arkasında kimler var? <https://hyetert.org/2020/07/29/ermeni-saldirilarinin-arkasinda-kimler-var/>, erişim tarihi: 20.07.2020
- Paul Holtom v.d. "Trends in International Arms Transfers 2011", SIPRI, March 2012, <http://books.spri.org/files/FS/SIPRIFS1203.pdf>, erişim tarihi: 13.09.2012.
- Pompeo Azerbaycan ve Ermenistan Xarici İşler Nazirleri ile görüşdü. www.amerikaninsesi.org/a/pompeo-azərbaycan-və-ermənistan-xarici-işlər-nazirləri-ilə-görüşüb/5633126.html, erişim tarihi: 27.10.2020
- Prezident İlham Əliyev "Rossiya-1" telekanalının "60 dəqiqə" programında sualları cavablandırıb. <https://www.youtube.com/watch?v=AhVDFekmoDY>, erişim tarihi: 28.09.2020
- Prezident İlham Əliyevin "Rossiya-1" kanalına müsahibəsi. <https://xeberoxu.az/Prezident-İlham-Əliyevin-«Rossiya-1»-kanalina-musahibesi-20200929203710932>, erişim tarihi: 28.09.2021.
- President İlham Aliyev was interviewed by France 24 channel. https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_was_interviewed_by_France_24_TV_channel_VIDEO-1613207, erişim tarihi: 16.10.2020.
- President İlham Aliyev gave interview to US Fox News TV channel. <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3323234.html>, erişim tarihi: 27.10.2020.

- Prezidentin köməkçisi: “Ermenistanın bu texribatı beynelxalk ictimaiyyete ve Rusiyaya da qarşı hörmetsizlikdir”. <https://www.baki-xeber.com/siyaset/108970.html>, erişim tarihi: 11.10.2020.
- Путин: События в Карабахе – это трагедия, мы очень переживаем. https://moscow-baku.ru/news/politics/putin_sobytiya_v_karabakhe_eto_tragediya_my_ochen_perezhi_vаем/
- Путин: Ситуация, при которой значительная часть территории Азербайджана утрачена, не может продолжаться вечно (видео). https://moscow-baku.ru/news/politics/putin_u_rossii_osoby_svyazi_i_s_armeniyey_i_s_azerbaydzhanom/
- Sebastien Roblin. This is the armas race from hell (and Russia is adding fuel to the fire). <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/the-arms-race-hell-russia-adding-fuel-the-fire-18475>.
- Suinbay Suyundikov. “Ermeni Saldırılarının Arka Planı ve Türk Dünyası”. <https://www.21yyte.org/tr/fikir-tanki/ermeni-saldirisinin-arka-planı-ve-turk-dunyasi>
- Türk SİHA'ları Dağlık Karabağ'da destan yazdı: bu yeni bir çağın başlangıcı. <https://www.haber7.com/dunya/haber/3018377-turk-sihalari-daglik-karabagda-destan-yazdi-bu-yeni-bir-cagin-baslangici>, erişim tarihi: 22.10.2020.
- Экс-министр: Поставки “Искандеров” остудят горячие головы в Баку / “EADaily”, 23 Eylül 2016.

BÖLÜM 6

RUSYA'NIN GÜNEY KAFKASYA'YA ASKERİ DÖNÜŞ HAMLESİ: DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI VE SONRASI

Erhan CANİKOĞLU*

* Dr.Öğr.Üyesi, İstanbul Esenyurt Üniversitesi, erhancanikoglu@esenyurt.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8670-3003.

GİRİŞ

Kafkasya tarih boyunca jeopolitik mücadeleye tanıklık etmiş, güney-batı ve kuzey-doğu istikametlerinde çeşitli toplulukların yayılma alanı içinde kalmıştır. Çarlık Rusyası, Sovyetler Birliği ve son olarak Rusya Federasyonu güney, NATO kuzey-doğu, İran ve radikal dinci terör örgütleri ise kuzey-batı istikametine ilerlemek için bölgeye yönelmiştir. Soğuk Savaş sonrasında Kafkasya stratejik konumunun yanı sıra enerji kaynakları açısından uluslararası dikkatleri çekerken, bölgesel kutuplaşmanın artmasına neden oldu. ABD ve AB gibi bölge dışı aktörler Kafkasya'da nüfuz sahibi olmak, bölgesel güçler ise hem nüfuz hem de enerji kaynaklarının kontrolü için yarışa girdiler. Kafkasya, Avrupa ve Asya arasında ticaret yolu olan İpek Yolu üzerinde önemli bir bağlantıyı oluşturmaktadır. Öte yandan AB ve NATO'nun genişlemesiyle Avrupa güvenlik mimarisi doğuya doğru ilerleyerek Kafkasya'da yeni sınırlarına ulaşmıştır. Kafkasya'nın istikrarsızlığı Karadeniz Bölgesi'nin jeopolitik durumunu da etkilemektedir.¹

Kafkasya'da başlıca stratejik rekabet Rusya ve ABD arasında yaşanmaktadır. Rusya, ABD, AB ve NATO'nun bölgedeki hareketleri dikkatle izleyerek karşı hamleler geliştirmektedir. Türkiye ve İran'ın Güney Kafkasya'da nüfuzlarını arttırmasına sıcak bakmamaktadır. Milliyetçi ve dinci akımların bölgede güçlenerek ülkesine sıçramasından bir kez daha dağılmaya neden olacağı gerekçesiyle endişe duymaktadır. Öte yandan dış politika araçlardan biri olarak konumlandığı enerji stratejisinin başarısı için Güney Kafkasya'da yeniden hakimiyet kurmaya çalışmaktadır. Bunun için de askeri mevcudiyetini her fırsatta arttırmak istemektedir.

Soğuk Savaş sona erdiğinde Sovyetler Birliği coğrafyasında birçok askeri üs ve tesis bulunmaktaydı. Bloklar arasında meydana gelebilecek olası bir savaşa göre konumlandırılan üs ve tesislerden bir kısmı Güney Kafkasya'daydı. Rusya, bağımsızlıklarının ardından Batı'ya yönelen Gürcistan ve Azerbaycan'daki askeri üslerini kapatmak zorunda kaldı. Buna karşın bölgedeki stratejik hedeflerine ulaşmak için farklı adımlar izledi.

Öncelikle Güney Kafkasya'da anlaşmazlıkları uzun süre "dondurarak" bölge ülkelerinin Moskova'ya bağımlı kalmalarını sağladı. Gürcistan'ın Acaristan Özerk Cumhuriyeti'ni topraklarına katmasına göz yumdu. Ancak Tiflis'in aynı stratejii Abhazya ve Güney Osetya'da uygulamasına izin vermedi. Tiflis ile özerk cumhuriyetler arasındaki çatışmalarda barış koruma

¹ Coene F. (2010). *The Caucasus: An Introduction*, Routledge, s.27.

güçlerini bölgeye göndererek ayrılıkçı cumhuriyetleri koruma altına aldı. Gürcistan'ın 2008 yılında Güney Osetya'ya yönelik askeri saldırısı üzerine müdahalede bulundu. Güney Osetya'nın yanı sıra Abhazya'nın da fiilen Gürcistan'dan ayrılmasını sağladı. Her iki ayrılıkçı cumhuriyetin bağımsızlığını tanıyan ilk ülke oldu.

Ermenistan'da Batı yanlısı bir hükümetin iş başına gelmesinin ardından bu ülke üzerindeki kontrolünün azalması riskiyle karşı karşıya kaldı. Böylece bölgedeki tek müttefiki Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'daki fiili işgalini desteklemekten vaz geçti. Azerbaycan ordusunun Karabağ'ı ve etrafındaki rayonları yeniden topraklarına katmak amacıyla başlattığı askeri harekate sessiz kaldı. Erivan'ın, başlangıçta çok taraflı Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü (OGAÖ), ardından ikili Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması çerçevesinde Azerbaycan'ı durdurması çağrılarını karşılık vermedi. Bununla birlikte Azerbaycan'ın Karabağ'ı tamamen ele geçirip nihai zafer kazanmasını da beklemedi. Harekatın son safhalarında devreye girdi ve tarafları kırılgan bir ateşkese zorladı. Kendisini de ateşkese ve müteakip anlaşmayı denetleyen güç olarak konumlandırdı. Böylece Dağlık Karabağ'a barış koruma adı altında asker göndererek Azerbaycan topraklarına yeniden dönme fırsatı buldu.

Rusya Dağlık Karabağ'da imzalanmasında rol oynadığı ateşkes anlaşması sayesinde Ermenistan'dan sonra Azerbaycan topraklarına da asker gönderdi. Böylece kırılgan barışın garantörü olarak Bakü ve Erivan'ı kendisine bağımlı hale getirdi. Karabağ-Ermenistan arasındaki Laçın Koridoru ve Azerbaycan-Nahçıvan arasında açılacak otoyolu kontrol ederek fiziki zemin kazanmış oldu. Barış koruma ve sınır güvenliği gibi rollerle Güney Kafkasya'da askeri açıdan etkinliğini yeniden artırma imkanı buldu.

RUSYA'NIN GÜNEY KAFKASYA'DAKİ STRATEJİK ÇIKARLARI

Rusya'nın Güney Kafkasya'daki çıkarları ve buna bağlı olarak politikaları farklılık göstermekteydi. Ruslar 1801 yılında Gürcistan'ı işgal ederek girdikleri Kafkasya'yı aralıklı olarak 1990'lı yılların başına kadar egemenliği altında tuttular.² Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Rusya, Gürcistan'a karşı Abhazları ve Osetleri desteklemek suretiyle Tiflis'i BDT'ye katılmaya ve Moskova'ya askeri üs vermeye zorladılar. Benzer şekilde

² Cemilli, E.(2007). *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s.22.

Dağlık Karabağ savaşında Ermenilere destek vererek Bakü'yü BDT üyeliğine zorlamıştı.³

Rusya'nın 1990'lı yıllarda Güney Kafkasya politikası, ülkenin bütünlüğü açısından anahtar öneme sahip Kuzey Kafkasya ile ilişkili hale geldi. Güney Kafkasya, Rus iç güvenlik mülahazaları doğrultusunda ele alındı.⁴ Bu dönemde Rusya'nın Azerbaycan ve Gürcistan politikaları doğrudan Çeçenistan sorunuyla yani Rusya'nın iç sorunuyla ilişkilendirildi.⁵ Kasım'a göre, Rusya "Yakın Çevre" doktriniyle Güney Kafkasya ülkelerinin sorunlarını üzerinden iç işlerine müdahale ederek bölgede etkinlik kurmaya çalıştı. Ancak bu politikasıyla Bakü ve Tiflis'in Batıya yaklaşmalarına ve Batı'dan güvenlik garantisi beklentisine girmelerine yol açtı.⁶ Kamalov ise, Rusya'nın Kafkasya'daki en önemli iki amacının Hazar havzasıyla genel olarak Kafkasları siyasi denetim altında tutmak ve başta Hazar enerji kaynakları olmak üzere bölgedeki enerji kaynaklarının işletilmesinde söz sahibi olarak bu ülkelerin ekonomilerini Rusya'ya bağımlı hale getirmek olduğunu vurguladı.⁷

Rusya'nın Güney Kafkasya'daki çıkarları resmi doktrinlerinde açık bir şekilde sıralanmaktaydı. 1993 Ulusal Güvenlik Doktrini'nde ülkesine yönelik tehditler arasında Transkafkasya (Güney Kafkasya)'da pozisyonunun zayıflatılmasına dönük çabalara dikkat çekildi.⁸ "Yakın Çevre" olarak nitelendirilen Sovyet sonrası coğrafyada yaşayan Rus vatandaşlarının korunması da doktrinlerde yer alan bir gerekçeydi. Moskova bu çıkarını Ağustos 2008'de Gürcistan'a yönelik askeri hareketini meşrulaştırma çabalarında başlıca gerekçe olarak kullanmıştı.⁹ Gürcistan Savaşı aynı zamanda yeni bir döneme işaret etmekteydi. Soğuk Savaş'tan sonra ilk kez

³ Cemilli, a.g.e., s.23.

⁴ Remler, a.g.e.

⁵ Kamalov, İ. (2008). *Putin Dönemi Rus Dış Politikası: Moskova'nın Rövanşı*. Yeditepe Yayınevi, s.101.

⁶ Kasım, K. (2009). *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, USAK Yayınları, s.156-157.

⁷ Kamalov, a.g.e., s.101-102.

⁸ "Russian National Security Concept-2000", Permanent Representation of the Russian Federation to the Council of Europe, <<http://www.russiaeurope.mid.ru/russiastrat2000.html>> [Erişim Tarihi:6.2.2007]

⁹ Haas, M. (2009, June 18). "Medvedev's Security Policy: A Provisional Assessment", *Russian Analytical Digest*, No. 62, 2-5, s.3-4.

kez Rusya bölgesel hakimiyet elde etmek için devlet içi bir savaşın çıkmasına izin vererek Batılı ülkelere karşı kırmızı çizgilerini belli etmişti.¹⁰

Rusya'nın 2000 yılında yayınlanan dış politika doktrininde; BDT ülkeleri arasında Rusya'nın "eşitler arasında birinci" konumunun sürdürülmesi; BDT'nin dış sınırlarının korunması, eski Sovyet Cumhuriyetleri'nde yaşayan Rus azınlığının korunması; bu ülkelerde istikrarın, insan haklarının ve özgürlüğünün sağlanmasında sorumluluk üstlenilmesi; bu ülkelerdeki askeri üslerin korunması, gibi hedefleri içermekteydi. Doktrin yurt dışındaki Rus vatandaşlarının hak ve çıkarlarının anlaşmalar ve uluslararası hukuk temelinde korunması gerektiğini vurguluyordu. BDT üyesi ülkelerle ikili ve çok taraflı işbirliğinin Rusya'nın ulusal çıkarlarıyla uyumlu hale getirilmesi gerektiği, BDT ülkeleriyle iyi komşuluğa ve stratejik ortaklığa dayalı ilişkiler geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğu, bunun için Gümrük Birliği ve Ortak Güvenlik Anlaşması kapsamındaki ilişkilerin önem taşıdığı belirtildi.¹¹

Bir sonraki doktrin 2008'de yayınlandı ve eski Sovyet Cumhuriyetleriyle ilişkilerin yanı sıra bu ülkelerin yeniden bütünleşmesini teşvik edecek çabaların önemi vurgulandı. Bunlar ortak güvenlik sisteminin oluşturulması, ortak sınır düzenlemeleri ve Rusya'ya BDT sınırlarında düzeni sağlama/sürdürme rolü verilmesi gibi hedefleri içeriyordu. Böylece Rus askerlerinin BDT üyelerinin topraklarında bulunmasının hukuki meşruiyeti sağlanacaktı.¹² 2013 yılı doktrininde "Bölgesel Öncelikler" başlığı altında Rusya'nın ortak sınımlar ve tehditlerle mücadelede BDT üyeleriyle işbirliğini geliştireceği vurgulandı. Orta Asya'nın yanı sıra Transkafkasya (Güney Kafkasya) da durumun istikrarsız hale gelmesinin önlenmesi öncelikler arasında yer aldı. Bu doğrultuda OGAÖ Sovyet sonrası coğrafyada modern tehditlerle mücadelede modern güvenlik sisteminin en önemli unsurlarından biri olarak tanımlandı.¹³ 2016 yılında yayınlanan doktrin tehditler ve OGAÖ'nün rolü benzer şekilde vurgulanırken, Rusya'nın

¹⁰ Klein, M. (2019, January). *Russia's Military Policy in the Post-Soviet Space, Aims, Instruments and Perspectives*, German Institute for International and Security Affairs, Berlin, s.5.

¹¹ The Foreign Policy Concept of the Russian Federation, Approved by the President of the Russian Federation, <https://fas.org/nuke/guide/russia/doctrine/econcept.htm> [Erişim Tarihi: 1.3.2021]

¹² White, S. (2004). *Russia's New Politics The Management of a Postcommunist Society*, Cambridge University Press (Fourth Printing), s.228.

¹³ Concept of the Foreign Policy of the Russian Federation, 18 February 2013, https://www.mid.ru/en/foreign_policy/official_documents/-asset_publisher/CptlCk6BZ29/content/id/122186 [Erişim Tarihi: 7.3.2021]

Güney Kafkasya'da mevcut siyasi durumu dikkate alarak Gürcistan ile ilişkileri bu ülkenin de istekli olduğu alanlarda normalleştirmeden yana olduğu vurgulandı.¹⁴

Rusya Federasyonu'nun ilk Askeri Doktrini 2 Kasım 1993'te yayınlandı. Doktrin, "Yakın Çevre"ye yönelik stratejilere önem verdi ve BDT güvenlik politikalarını büyük ölçüde etkiledi. Doktrin'de Rusya'nın diğer devlet topraklarında barışı koruma operasyonları düzenleyebileceği belirtilirken "nükleer silahları ilk kullanan devlet olmama prensibinin terk edileceği" hususu tüm dünyada endişe uyandırdı.¹⁵ Doktrin, Rusya'nın kendisiyle müttefiklerinin egemenlikleri, toprak bütünlükleri ve yaşamsal çıkarlarının korunmasını öncelikli görev olarak kabul ediyordu. Savunma alanında BDT ülkelerine ve bu ülkelerin içinde yer aldığı ortak savunma mekanizmalarına öncelik verildi. BDT üyelerinde mevcut ya da muhtemel silahlı çatışmalar Rusya için önemli tehdit kaynağı olarak gösterildi.

Rusya'nın 2014 yılında yayınlanan son askeri doktrininde Güney Kafkasya'yı ilgilendirebilecek başlıca askeri riskler; NATO'nun gücünün artırılması, görev alanının genişletilmesi, ittifakın daha da genişleyerek üye ülkelerin askeri alt yapısının Rusya'nın sınırlarına getirilmesi; yabancı devletlerin Rusya ya da müttefiklerinin sınırlarına yakın ülkelere ve denizlere Rusya'ya siyasi ve askeri baskı amacıyla birlik konuşlandırmaları; Rusya sınırlarına yakın ülkelerde meşru yönetimlerin uzaklaştırılarak politikaları Rusya'nın çıkarlarına tehdit oluşturan rejimlerin iş başına getirilmesi şeklinde sıralanmıştı.¹⁶ Öte yandan doktrin 3. bölümünde Rusya'nın askeri politikasının amaçlarının başında askeri çatışmaların caydırılması ve önlenmesi sıralanmaktadır. Halbuki Rusya'nın Karabağ Savaşı sırasında izlediği tutum söz konusu politika ile çelişmiştir.

Rusya'nın güncel güvenlik doktrinleri ve strateji belgeleri 2014-2020 yılları arasında yayınlanmış bir dizi dokümanda detaylı bir şekilde ortaya konulmaktadır. Bunlar 2014 Askeri Doktrini, 2015 Ulusal Güvenlik Stratejisi, 2016 Dış Politika Stratejisi, 2017 Deniz Stratejisi, 2020 Nükleer Caydırma

¹⁴ Foreign Policy Concept of the Russian Federation (approved by President of the Russian Federation Vladimir Putin on November 30, 2016), 1 December 2016, https://www.mid.ru/en/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptlCk6BZ29/content/id/2542248 [Erişim Tarihi:7.3.2021]

¹⁵ Purtaş, F. (2005). *Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*, Platin. s.92-93.

¹⁶ The Military Doctrine of the Russian Federation, Approved by the President of the Russian Federation on December 25, 2014.

Stratejisi İlkeleri şeklinde sıralanmaktadır. Bu dokümanlar Rus liderliğinin tehditleri nasıl algıladığını ve karar alıcıların askeri ve güvenlik siyasetine ilişkin çatışmaların geleceğini nasıl öngördüklerini kapsamlı bilgi vermektedir.¹⁷

GÜNEY KAFKASYA'DAKİ RUS ASKERİ ÜSLERİ

Soğuk Savaş sona erdiğinde, Sovyetler Birliği'nin yasal varisi olan Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya'da çeşitli askeri üsleri ve tesisleri bulunmaktaydı. Soğuk Savaş'ın stratejik koşullarına göre kurulmuş olan üs ve tesisler Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra da belirli bir süre bölgede kalmayı sürdürdüler. Gürcistan ve Azerbaycan ülkelerinden Rus askeri varlığının çıkarılmasını isterken, Ermenistan ise Azerbaycan topraklarındaki işgal politikasının başarısı için Rus ordusunun desteğine ihtiyaç duymaktaydı.¹⁸

Azerbaycan'da Gebele Radar İstasyonu'nu Sovyetler Birliği döneminde Rusya'nın stratejik füzelere karşı savunma amacıyla inşa edilmişti. Ortadoğu, Afrika'nın önemli bir kısmı, Pakistan, Hindistan ve Çin'in büyük bir bölümünü kontrol altına alan radar istasyonu söz konusu coğrafyalardan fırlatılan füzeleri tespit etme imkanına sahipti. 1985 yılında hizmete geçirilen Gebele Radar İstasyonu Sovyetler Birliği'nin sekiz ana radar istasyonundan biri olarak kullanılmaktaydı. Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilanından sonra tartışma konusu haline gelen radar istasyonu 2012 yılında kapatılmıştı.¹⁹ Nitekim Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov Azerbaycan ile tesisin kirası konusunda anlaşamadıklarını belirtip, istasyonu kapatma kararı aldıklarını, sürecin bir kaç ay alacağını, bu konuda Azeri mevkidaşlarını bilgilendirdiklerini açıkladı.²⁰

Gürcistan'da 1990'lı yıllarda Rusya Federasyonu'na bağımlı üç üs bulunmaktaydı. Bunlar Batum, Vaziani ve Ahılkelek'te konuşlu idi. Gürcistan'da renkli devrimler sonucu Batı yanlısı Mihail Saakaşvili'nin 2003

¹⁷ Bowen, S.A.(2020). *Russian Armed Forces: Military Doctrine and Strategy*, Congressional Research Service, <https://www.crsreports.gov> [Erişim Tarihi:3.3.2021]

¹⁸ Asker, A. (2012). Rusya'nın Ermenistan'da Askeri Varlığı: Hukuki ve Politik Bakış Açısıyla Bir Değerlendirme, *Ermeni Araştırmaları*, 2012 (41), 93-112, s. 93.

¹⁹ "Rusya radar üssünü kapattı". (2012, 11 Aralık). <http://www.aljazeera.com.tr/haber/rusya-radar-ussunu-kapatti> [Erişim Tarihi:7.3.2021]

²⁰ "Sergey Lavrov: "The issue on Gabala radar station is closed"", https://apa.az/en/foreign-news/news_sergeri_lavrov_the_issue_on_gabala_rada_-186486 [Erişim Tarihi:7.3.2021]

yılında iktidara gelmesiyle Moskova-Tiflis ilişkileri gerilmeye başladı. Gürcistan'ın Batı yönelimine karşı Rusya'nın bu ülkenin ayrılıkçı cumhuriyetlerini desteklemesi taraflar arasında güvensizlik duygularını giderek arttırırken anlaşmazlıkların derinleşmesine yol açtı. Gürcistan'ın ısrarlı talebi üzerine Rusya 2007 yılında Batum ve Ahılkelek üslerini kapattı.

Gürcistan'ın Kuzey Osetya'ya yönelik saldırısını fırsat gören Rusya Ağustos 2008'de Gürcistan'a yönelik düzenlediği askeri hareket sonucunda bu ülkeye hukuken bağlı iki özerk cumhuriyet olan Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlık ilanı yoluyla Gürcistan'dan ayrılmalarını sağladı.

Gürcistan'ın güneyinde Türkiye ve Ermenistan sınırları yakınlarında yer alan Ahılkelek Sovyetler Birliği döneminde Motorize Piyade Tümeni'ne ev sahipliği yapıyordu. Bu dönemde üste yaklaşık 7-8 bin asker kalmaktaydı. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Rusya Federasyonu üste 1500-2000 civarında asker konuşlandırmayı sürdürdü.²¹ Kimi Amerikalı analizciler Suriye'den ayrılacak Amerikan askeri unsurlarının söz konusu üsse konuşlandırılmasını ve Suriye'de IŞİD kaynaklı bir tehdit ortaya çıktığında Suriye'ye karşı bu üssü kullanmasını önerdiler. Öte yandan Amerikalı ve Gürcü analizciler ABD'nin ileride Gürcistan'da üs açması halinde başkent Tiflis yakınlarındaki Vaziani gibi yerler üzerinde duymuşlardı. Hali hazırda Gürcistan tarafından kullanılan başlıca askeri tesislerden biri olan Vaziani üssü ABD ve NATO tarafından müşterek eğitim amacıyla kullanılmakta.²²

Rusya, Gürcistan ve Azerbaycan'daki üs ve tesislerini kapatmak zorunda kalmasına karşın Ermenistan'da iki üssünün faaliyetleri devam etmiştir. Bu üslerin biri başkent Erivan'daki Erebuni Askeri Üssü, diğer ise Gümrü Askeri Üssü'dür. Ancak Dağlık Karabağ hareketinden sonra Gümrü Üssü'nün Azerbaycan sınırına ve Kelbecer bölgesine yakın bir bölgeye taşınması gündeme geldi. Söz konusu taşıma işlemi Ermenistan'daki Rus askeri üssünün güçlendirilmesi ve genişletilmesi kapsamında gündemde yer almaktaydı.

²¹ Chedia, B. (2019, November 4). US base in Georgia – A scarecrow in Russia's backyard?, <https://neweasterneurope.eu/2019/11/04/us-base-in-georgia-a-scarecrow-in-russias-backyard/> [Erişim Tarihi:7.3.2021]

²²Chedia, a.g.e.

NATO VE OGAÖ REKABETİNDE GÜNEY KAFKASYA

Güney Kafkasya, giderek doğuya doğru genişleyen ve bölgede işbirliği programları uygulayan Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ile Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü (OGAÖ) arasında bir rekabet alanı haline de dönüşmektedir.

Bugün Güney Kafkasya ülkelerinden sadece Ermenistan, Rusya'nın öncülük ettiği OGAÖ'nün üyesidir.²³ OGAÖ 1992'de imzalanan Özbekistan/Taşkent Anlaşmasıyla (Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Tacikistan ve Özbekistan) hayata geçirilmiş, Azerbaycan ve Gürcistan ise 1993'de Belarus ile birlikte anlaşmaya imza atmışlardır. NATO'nun kolektif güvenlik anlayışını benimseyen örgüt buna 4. maddesinde yer vermiştir. OGAÖ'nün kolektif güvenlik anlayışı Örgüte veya üyelerinden herhangi birine yönelik saldırıların toplu olarak püskürtülmesi esasına dayanmaktadır.²⁴ 1999 yılında ilk imzacılardan Özbekistan ve 1993'de imza atan Azerbaycan ve Gürcistan dışındaki ülkeler anlaşmanın otomatik olarak beşer yıl süreyle uzatılmasını kabul etmişlerdir. Böylece Ermenistan dışındaki Güney Kafkasya ülkeleri Azerbaycan ve Gürcistan, OGAÖ'den ayrılmışlardır.

Rusya OGAÖ vasıtasıyla üye ülkelere güvenlik garantisi sağlamakta. Ancak bu garantiye karşılık belki de elde ettiği en önemli şey üye devletlerin örgüt dışı yabancı askerleri ülkelere gelişlerine, üs veya tesis kurulmasına izin vermemeleri. OGAÖ bunun için izin alınmasını şart koşmakta. Nitekim 20 Aralık 2011'de alınan bir kararla üye ülkelere herhangi birinin diğer üyelerin tümünün rızası olmaksızın topraklarında yabancı askeri üs bulundurmaları yasaklandı.²⁵ Tacikistan-Fransa işbirliğine yönelik olmakla beraber tüm üyeleri ilgilendiren bir tedbirdir.

Öte yandan NATO 1990'lı yılların başlarından itibaren Güney Kafkasya ülkeleriyle işbirliği yapmakta. Bu ülkeler belirli ölçüde NATO operasyonlarına destek veriyorlar, karşılığında NATO'dan güvenlik ve savunma ile ilgili

²³ Collective Security Treaty Organization 2002-2009, <https://en.odkb-csto.org/25years/> [Erişim Tarihi:6.3.2021]

²⁴ Semirikov, V. (T.Y.). *KGAÖ'nün Kolektif Güvenlik Sistemi*, https://tasam.org/Files/Icerik/File/Valeri_SEMERYAKOV-TR_pdf_83087e36-07b3-4026-9520-92c738a761eb.pdf [Erişim Tarihi:6.3.2021]

²⁵ Sodiqov, A. (2012, January 16). *CSTO Agreement on Foreign Bases Frustrates Tajikistan's Ambitions*, Eurasia Daily Monitor, Volume 9, Issue 10.

kapasite geliştirme ve reform konusunda destek almaktalar. Yine sınır güvenliği, siber güvenlik ve felaketlere karşı hazırlık ve mücadele konuları NATO ile bölge ülkelerinin işbirliği konuları arasında yer alıyor.²⁶

Öte yandan Rusya OGAÖ içindeki hakim konumuyla bölgede Ermenistan'ı yanında tuttu. OGAÖ, Rusya'nın Ağustos 2008'de Gürcistan'a yönelik askeri hareketini destekledi. Üyeler Tiflis yönetiminin Abhazya ve Güney Osetya halklarının taleplerine karşı kuvvet kullanmasını kınadılar ve Rusya'yı desteklediler. Bununla birlikte örgüt Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlık ilanına ilişkin ortak bir hareket tarzı belirlenmedi. Üyeler iki ayrılıkçı cumhuriyeti tanıma konusunda serbest bırakıldı.²⁷

Dolayısıyla OGAÖ, Sovyet sonrası coğrafyada NATO benzeri kolektif güvenlik anlayışıyla bir taraftan bölge ülkelerini Moskova'nın etrafında tutarken, öte yandan bölge dışı aktörlerin askeri olarak bölgeye girişlerini-üs kurma, asker gönderme- izne bağlayarak önlemiş oldu. NATO ve OGAÖ Güney Kafkasya'da birbirleriyle rekabet içinde güç ve nüfuz mücadelesini sürdürmektedirler.

DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞIYLA RUS ASKERLERİNİN AZERBAYCAN'A DÖNÜŞÜ

Azerbaycan, Ermenistan'ın işgali altındaki Dağlık Karabağ'ı ve etrafındaki rayonları yeniden topraklarına katmak amacıyla 27 Eylül 2020'de askeri harekate başladı. Azerbaycan ordusunun askeri stratejisi, savaşa hazırlık durumu ve modern silah sistemlerini kullanma yeteneği bu savaşta kendisini gösterdi. Azerbaycan ordusu Ermeni askeri ve stratejik hedeflerine yönelik başarılı hareketlerle ilerlerken, Ermeni kuvvetleri ise Azerbaycan'ın sivil hedeflerini vurarak ilerleyişi durdurmaya çalıştı.²⁸ Bu süreçte Ermenistan bir taraftan kara propaganda yaparak Türkiye'nin savaşa dahil olduğunu ileri sürerken öte yandan güvenliğini sağlaması için Rusya'dan talepte bulundu.

²⁶ "NATO's partners in the South Caucasus", https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_89866.htm?Selected+Locale=en [Erişim Tarihi:6.3.2021]

²⁷ "CSTO Summit Signs Joint declaration on South Ossetia", September 5, 2002, <https://asbarez.com/58609/csto-summit-signs-joint-declaration-on-south-ossetia/> [Erişim Tarihi:6.3.2021]

²⁸ Kaya, Ö.C. (2020), "Doç.Dr.Ali Asker:Kremlin'den umduğunu bulamayan Paşinyan çaresiz bir şekilde yenilgiyi seyrediyor", 08 Ekim 2020, <https://qha.com.tr/haberler/doc-dr-asker-kremlin-den-umdugunu-bulamayan-pasinyan-caresiz-bir-sekilde-yenilgiyi-seyrediyor/255810/> [Erişim Tarihi:8.3.2021]

Ermenistan yönetimi Rusya'dan Azerbaycan'ın ilerleyişini durdurması için müteaddit defalar çağrıda bulundu. Önce Rusya'nın liderliğini yaptığı Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü (OGAÖ)'yü harekete geçirmesini istedi. Ancak Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin Rusya'nın örgüt kapsamında Ermenistan'a yönelik yükümlülüklerinin çatışmaların sürdüğü Dağlık Karabağ bölgesini kapsamadığını söyledi. Putin gelişmelerden üzgün olduğunu vurgularken, çatışmaların Ermenistan topraklarında gerçekleşmediğini belirtti.²⁹ Böylece Putin Dağlık Karabağ'ın hukuken Azerbaycan'a ait olduğunu resmi olarak kabul ettiklerini de tüm dünyaya açıklamış oldu.

OGAÖ'nün harekete geçirilmemesi üzerine istediğini alamayan Paşinyan, Ekim ayı sonunda Putin'e bir mektup daha göndererek ülkesinin güvenliğinin sağlanması için destek verilmesi talebinde bulundu.³⁰ Paşinyan mektubunda çatışmaların Ermenistan sınırına yaklaşmakta olduğunu, Azerbaycan'ın müttefiki Türkiye'nin de Bakü'yü desteklediğini vurguladı. Rusya Federasyonu'nun Ermenistan'ın güvenliğinin sağlanmasında yapacağı yardımın türü ve miktarının belirlenmesi amacıyla ivedi görüşme talebinde bulundu. Bu kez talebini taraflar arasında imzalanan 29 Ağustos 1997 tarihli Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması'nın 2. maddesine ve müttefiklik ilişkilerine dayandırmıştı.³¹ Rusya yine tutumunu değiştirmedii. Çatışmanın Ermenistan topraklarına yayılması halinde Erivan'a gerekli desteği vereceğini bildirdi.³²

Sonunda kendi hesapları açısından uygun gördüğü bir zamanda Rusya tarafları masaya davet etti. Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan tarafından 10 Kasım 2020'de Moskova'da imzalanan Üçlü Bildiri ile ateşkes sağlandı.³³ Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan anlaşmayı kendisi ve halkı için ıstırap verici olarak nitelendirdi. Azerbaycan tarafında da mutlak zafere giden hareketin sona erdirilmesi ihtiyatla karşılandı. Kuşkusuz bu

²⁹ "Russia's Security Guarantees for Armenia Don't Extend to Karabakh, Putin Says", (2020, October 7). <https://www.themoscowtimes.com/2020/10/07/russias-security-guarantees-for-armenia-dont-extend-to-karabakh-putin-says-a71687> [Erişim Tarihi:7.3.2021]

³⁰ "Pashinyan asks Putin to help ensure Armenia's security". (2020, October 31). <https://tass.com/world/1218647> [Erişim Tarihi:7.3.2021]

³¹ Ibid

³² "Russia Pledges Help to Yerevan if Fighting Reaches Armenia", (2021, October 31). <https://www.themoscowtimes.com/2020/10/31/russia-pledges-help-to-yerevan-if-fighting-reaches-armenia-a71920> [Erişim Tarihi:7.3.2021]

³³ "Armenia, Azerbaijan and Russia sign Nagorno-Karabakh peace deal", (2020, November 10). <https://www.bbc.com/news/world-europe-54882564> [Erişim Tarihi:8.3.2021]

süreçten en karlı Rusya çıktı. Öncelikle Ermenistan'daki çıkarlarına zarar verdiği gerekçesiyle Paşinyan hükümetini cezalandırmış oldu.³⁴ İkincisi zor denklemlerle kurguladığı kırılğan barışın hamisi olarak Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan ve Ermenistan'ı kendisine bağımlı hale getirdi. Üçüncüsü ve en önemlisi ise Dağlık Karabağ'a barış koruma kuvvetleri yerleştirerek Azerbaycan topraklarına bir kez daha Rus askerlerini konuşlandırmış oldu.³⁵

Böylece Rusya hem dünyaya "Karabağ sorununu çözebilecek tek devlet" olduğu mesajını vermiş, 200 yıldır elinde bulundurduğu "Ermeni kozu"nu kaybetmeyerek Ermenilerin "hamisi" rolünü sürdürme imkanı bulmuş, hem de askeri olarak Azerbaycan'a yeniden dönebilmişti. Öte yandan küresel ve bölgesel aktörlerin nüfuzlarını arttırmaya çalıştığı bölgede Rusya yeniden mevcudiyet göstermesinin yanı sıra güçlenmesinin de yolunu açmıştır.³⁶

Anlaşmaya göre Karabağ'ın başkenti Hankendi'ni Ermenistan'a bağlayan Laçin Koridoru'nu korumak üzere en az 2000 Rus askerinin bölgeye konuşlanması öngörüldü.³⁷ Öte yandan Azerbaycan ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında Ermenistan toprakları üzerinden bir ulaşım yolu açılması kabul edildi. Söz konusu yol üzerinden yapılacak ulaşımın güvenliği Ermenistan'a bırakılırken, taşınacak mal ve ürünlerin kontrolü Rusya Federal Güvenlik Servisi Sınır Servisi'ne bırakıldı.³⁸ Böylece Rusya hem Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkilerde belirleyici aktör konumunu hem de Türkiye'yi sürece katarak Ankara'nın desteğini elde etmiş oldu.

Rusya'nın daha genel stratejik çıkarları açısından bakıldığında Güney Kafkasya'da sürekli nüfuz peşinde olan Batı'ya karşı üstünlük sağladı. ABD, AB ve NATO'nun savaş süresince çağrılarını karşılık bulmadı. Savaş Rusya

³⁴ Demirdaş, A. (2020, October 22). Why is Putin punishing Armenia? <https://theusatribune.com/2020/10/why-is-putin-punishing-armenia/> [Erişim Tarihi:8.3.2021]

³⁵ "Nagorno Karabakh: Russia deploys peacekeeping troops to region". (2020, November10). <https://www.bbc.com/news/world-europe-54885906> [Erişim Tarihi:8.3.2021]

³⁶ "Doç.Dr.Ali Asker ile mülakat". 5 Mart 2021. Saat 13:00.

³⁷ "Nagorno Karabakh: Russia deploys peacekeeping troops to region". (2020, November 10). <https://www.bbc.com/news/world-europe-54885906> [Erişim Tarihi:8.3.2021]

³⁸Avdaliani, E. (2020). The Emerging Nakhchivan Corridor". <https://moderndiplomacy.eu/2020/11/24/the-emerging-nakhchivan-corridor/> [Erişim Tarihi:8.3.2021]

istediği anda sona erdi, barış anlaşması Rusya'nın istediği biçimde formüle edildi.

SONUÇ

Azerbaycan'ın Eylül 2020'de başlattığı Dağlık Karabağ ve etrafındaki yedi rayonu yeniden topraklarına katmaya dönük askeri hareket başarılı bir şekilde ilerlerken, Rusya'nın ateşkes çağrısı üzerine 10 Kasım'da imzalanan "Üçlü Bildiri" ile sona erdirildi. Ermenistan hükümeti Rusya'dan başlangıçta Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü (OGAÖ)'nü harekete geçirerek Azerbaycan'ı durdurmasını istemişti. Rusya ise hareketin Azerbaycan topraklarında yürütülmesi nedeniyle ittifakın harekete geçemeyeceğini cevabını verdi. Bunun üzerine Erivan yönetimi Rusya'ya bir kez daha başvurarak Rusya-Ermenistan ikili anlaşması çerçevesinde Azerbaycan ordularını durdurmasını istedi. Rusya'nın cevabı yine olumsuz oldu. Bununla birlikte 10 Kasım'da tarafları masaya oturttu ve ateşkes anlaşmasını imzalattı.

Savaşın sonunda Azerbaycan 1990'lı yıllarda Ermenistan ve Dağlık Karabağ kuvvetlerine kaybettiği toprakların çoğu üzerinde yeniden kontrolü sağladı. Bu topraklar Dağlık Karabağ'ın belirli bir kısmını ve çevresindeki yedi rayonu kapsamaktaydı. Ermeniler ise Dağlık Karabağ'ın geri kalan kısmını ve Hankendi'nin şehir merkezini ellerinde tutmayı sürdürdüler.

Anlaşmayla hukuken Azerbaycan'a ait olan Dağlık Karabağ ve etrafındaki yedi rayon fiilen de Bakü'nün denetimine girecekti. Bununla birlikte Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenilerin güvenliği garanti altına alınacaktı. Hatta Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasındaki Laçın Koridoru açık kalacak, bölgede Rus barış kuvvetleri görev yapacaktı. Rus askerleri çatışma bölgesinde barış koruma görevinin yanında Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasındaki koridorun güvenliğini sağlayacaktı. Böylece Rus ordusu Gebele Radar İstasyonu'nu boşalttıktan dokuz yıl sonra yeniden Azerbaycan topraklarına dönmüş olacaktı.

Rusya Güney Kafkasya'daki anlaşmazlıklarda ulusal çıkarlarına uygun tutum sergilemekteydi. Abhazya ve Güney Osetya'nın Ağustos 2008 savaşını müteakip Gürcistan'dan bağımsızlıklarını ilan etmelerini teşvik etmiş, ayrılıkçı cumhuriyetleri tanıyan ilk ülke olarak bölgede stratejik açıdan iki önemli bölgeyi kontrolü altına almıştı. Öte yandan Dağlık Karabağ sorununu uzun süre Batılı ortaklarıyla sembolik Minsk Grubu'nda ele alarak uzun süre çözümsüz kalmasına yol açmıştı. Rusya, Ermenistan'ın Batı

yanlısı yönetiminin izlediği politikaların ardından Azerbaycan'ın başlattığı harekate ses çıkarmayarak, hem Azerbaycan'ın haklarına saygı duyuyor imajı vermiş hem de hem Erivan yönetimini cezalandırmıştır. Daha da önemlisi Azerbaycan topraklarına bir kez daha asker gönderme imkanı elde etmiş, kırılgan barışın kontrolünü elinde tutarak iki ülke üzerindeki nüfuzunu sürdürme araçları elde etmiştir.

KAYNAKÇA

- “Armenia, Azerbaijan and Russia sign Nagorno-Karabakh peace deal”, (2020, November 10). <https://www.bbc.com/news/world-europe-54882564> [Erişim Tarihi:8.3.2021]
- Asker, A. (2012). Rusya'nın Ermenistan'da Askeri Varlığı: Hukuki ve Politik Bakış Açısıyla Bir Değerlendirme, *Ermeni Araştırmaları*, 2012 (41), 93-112, s. 93.
- Avdaliani, E. (2020). The Emerging Nakhchivan Corridor”. <https://modern diplomacy.eu/2020/11/24/the-emerging-nakhchivan-corridor/> [Erişim Tarihi:8.3.2021]
- Bowen, S.A.(2020). *Russian Armed Forces: Military Doctrine and Strategy*, Congressional Research Service, <https://www.crsreports.gov> [Erişim Tarihi:3.3.2021]
- Coene F. (2010). *The Caucasus: An Introduction*, Routledge, s.27.
- Cemilli, E.(2007). *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Chedia, B. (2019, November 4). US base in Georgia – A scarecrow in Russia's backyard?, <https://neweasterneurope.eu/2019/11/04/us-base-in-georgia-a-scarecrow-in-russias-backyard/> [Erişim Tarihi:7.3.2021]
- Collective Security Treaty Organization 2002-2009, <https://en.odkb-csto.org/25years/> [Erişim Tarihi:6.3.2021]
- Concept of the Foreign Policy of the Russian Federation, 18 February 2013, https://www.mid.ru/en/foreign_policy/official_documents/-asset_publisher/CptlCkB6BZ29/content/id/122186 [Erişim Tarihi:7.3.2021]
- “CSTO Summit Signs Joint declaration on South Ossetia”, September 5, 2002, <https://asbarez.com/58609/csto-summit-signs-joint-declaration-on-south-ossetia/> [Erişim Tarihi:6.3.2021]
- Demirdaş, A. (2020, October 22). Why is Putin punishing Armenia? <https://theusatribune.com/2020/10/why-is-putin-punishing-armenia/> [Erişim Tarihi:8.3.2021]
- “Doç.Dr.Ali Asker ile mülakat”. 5 Mart 2021. Saat 13:00.
- Foreign Policy Concept of the Russian Federation (approved by President of the Russian Federation Vladimir Putin on November 30, 2016), https://www.mid.ru/en/foreign_policy/official_documents/-asset_publisher/CptlCkB6BZ29/content/id/2542248 [Erişim Tarihi:7.3.2021]
- Haas, M. (2009, June 18). “Medvedev's Security Policy: A Provisional Assessment”, *Russian Analytical Digest*, No. 62, s.2-5.
- Kamalov, İ. (2008). *Putin Dönemi Rus Dış Politikası: Moskova'nın Rövanşı*. İstanbul, .
- Kasım, K. (2009). *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, Ankara, USAK Yayınları.
- Kaya, Ö.C. (2020), “Doç.Dr.Ali Asker: Kremlin'den umduğunu bulamayan Paşinyan çaresiz bir şekilde yenilgiyi seyrediyor”, 08 Ekim 2020, <https://qha.com.tr/haberler/doc-dr-asker-kremlin-den-umdugunu-bulamayan-pasinyan-caresiz-bir-sekilde-yenilgiyi-seyrediyor/255810/> [Erişim Tarihi:8.3.2021]
- Klein, M. (2019, January). *Russia's Military Policy in the Post-Soviet Space, Aims, Instruments and Perspectives*, German Institute for International and Security Affairs, Berlin.

- “Nagorno Karabakh: Russia deploys peacekeeping troops to region”. (2020, November 10). <https://www.bbc.com/news/world-europe-54885906> [Erişim Tarihi:8.3.2021]
- “ NATO’s partners in the South Caucaus”, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_89866.htm?Selected+Locale=en [Erişim Tarihi:6.3.2021]
- “Pashinyan asks Putin to help ensure Armenia’s security”. (2020, October 31). <https://tass.com/world/1218647> [Erişim Tarihi:7.3.2021]
- Purtaş, F. (2005). *Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*, Ankara, Platin.
- Remler, P. (2020, October 20). *Russia’s Stony Path in the South Caucasus*. <https://carnegieendowment.org/2020/10/20/russia-s-stony-path-in-south-caucasus-pub-82993> [Erişim Tarihi:6.3.2021]
- “Russia Pledges Help to Yerevan if Fighting Reaches Armenia”, (2021, October 31). <https://www.themoscowtimes.com/2020/10/31/russia-pledges-help-to-yerevan-if-fighting-reaches-armenia-a71920> [Erişim Tarihi:7.3.2021]
- “Russian National Security Concept-2000”, Permanent Representation of the Russian Federation to the Council of Europe, <<http://www.russiaeurope.mid.ru/russiastrat2000.html>> [Erişim Tarihi:6.2.2007]
- “Russia’s Security Guarentees for Armenia Don’t Extend to Karabakh, Putin Says”, (2020, October 7). <https://www.themoscowtimes.com/2020/10/07/russias-security-guarantees-for-armenia-dont-extend-to-karabakh-putin-says-a71687> [Erişim Tarihi:7.3.2021]
- “Rusya radar üssünü kapattı”. (2012, 11 Aralık). <http://www.aljazeera.com.tr/haber/rusya-radar-ussunu-kapatti> [Erişim Tarihi:7.3.2021]
- Semirikov, V. (T.Y.). *KGAÖ’nün Kolektif Güvenlik Sistemi*, https://tasam.org/Files/lcerik/File/Valeri_SEMERYAKOV-TR_pdf_83087e36-07b3-4026-9520-92c738a761eb.pdf [Erişim Tarihi:6.3.2021]
- “Sergey Lavrov: “The issue on Gabala radar station is closed””, https://apa.az/en/foreign-news/news_sergeri_lavrov_the_issue_on_gabala_rada_-186486 [Erişim Tarihi:7.3.2021]
- Shaffer, B. (2013, April 16). *Azerbaijan’s Cooperation with Israel Goes Beyond Iran Tension*. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/azerbaijans-cooperation-israel-goes-beyond-iran-tensions> [Erişim Tarihi:6.3.2021]
- Sodiqov, A. (2012, January 16). *CSTO Agreement on Foreign Bases Frustrates Tajikistan’s Ambitions*, Eurasia Daily Monitor, Volume 9, Issue 10.
- The Foreign Policy Concept of the Russian Federation, Approved by the President of the Russian Federation, <https://fas.org/nuke/guide/russia/doctrine/econcept.htm> [Erişim Tarihi:1.3.2021]
- The Military Doctrine of the Russian Federation, Approved by the President of the Russian Federation on December 25, 2014.
- White, S. (2004). *Russia’s New Politics The Management of a Postcommunist Society*, United Kingdom, Cambridge University Press, (Fourth printing).

BÖLÜM 7

AZERBAYCAN'IN İSTİKLAL MÜCADELESİNDE ADI KONUŞULMAYAN KOMUTAN MÜRSEL BAKÜ PAŞA VE ONUN BİR MEKTUBU

Ferruh KAYALAN*

* Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye,
ferruh_81@hotmail.com, ORCID No: 0000-0003-0544-0454.

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra Osmanlı Devleti ilk başlarda tarafsızlığını korumuşsa da daha sonra Almanlar ile 2 Ağustos 1914 tarihinde bir dostluk antlaşması imzaladı. Bu kararın ardından aynı tarihlerde İngilizlerden kaçan ve Çanakkale'ye sığınan iki Alman gemisi Goeben ve Breslau Enver Paşa'nın talimatıyla satın alındı. Hemen arkasından bu iki gemi İstanbul'dan hareketle Karadeniz'de Rus hedeflerini topa tuttu. Böylece Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaş başladı. Rusların 1 Kasım 1914'te Türk topraklarına girmeye balamasıyla Osmanlı Devleti de savaşa dahil oldu ve Kafkas Cephesi adını verdiğimiz cephe teşkil edildi.¹

Savaşın ilk yılında 1914'te İki taraf arasında Köprüköy muharebesi ve Sarıkamış Harekâtı meydana geldi. Fakat iki ordu da henüz emellerine ulaşamadıklarından savaş, 1915 yılında bir takım taktiksel harpler ile devam etti. 1916 yılında Rusların ileri harekâtı Osmanlı Devleti'ni zora soktu. 1917 yılında ise Ruslar, Erzincan'a kadar olan yerleri işgal etmişlerdi.² Fakat Rusların cephedeki bu başarılı durumu ülkenin iç siyasetinde aynı şekilde gerçekleşmedi.

Savaş yılları Rusya, tam anlamıyla bir kaynaşma içine girdi. Uzun zaman devam eden savaşın bir türlü başarıya ulaşamaması, boğazlar açılmadığından müttefiklerden yardım alınamaması, açlığı ve yoksulluğu arttırmış, bu nedenle de Rus iç siyaseti dengesizleşmişti. Ekonomik sıkıntılardan bunalan halk ve işçiler sokaklara dökülmüş ve yönetimle sokak çatışmalarına girmiştir. Böylece uzun süren halk ayaklanmaları sonucu Bolşevikler 8 Kasım 1917'de Petrograd'da yönetimi ele geçirerek Bolşevik İhtilalini ilan ettiler.³

Yönetime gelen Bolşevikler, Rusya'nın savaşa devam etmeyeceğini açıkladılar. Bunun da ötesinde kendilerinin de dahil olduğu İtilaf grubunun aralarındaki bütün gizli anlaşmaları ifşa ettiler. Böylece Rusya savaştan çekildi. Bu anlamda Osmanlı Devleti ile de 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı.⁴

¹ Çakmak, Fevzi. (2005). *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi s.18.

² Harp Akademileri Komutanlığı (1982). *Birinci Dünya Savaşında Erzincan ve Dolaylarında Cereyan Eden Türk-Rus Muharebeleri*, Harp Akademileri Basımevi, s. 1-15.

³ Bayur, Y. Hikmet. (1967). *Türk İnkılap Tarihi, C. III, Kısım III*, TTK. Basımevi, s.92-93.

⁴ Kocabaşoğlu Uygur, Belge Metin. (2006). *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İletişim Yay., s.140.

KAFKASYA'NIN DURUMU

Bolşevikler idareyi ele geçirdi, ilk olarak 15 Kasım 1917 günü, Rusya'da yaşayan bütün milletlerin eşit ve egemen olduklarını ve diledikleri takdirde Rusya'dan ayrılıp bağımsız hükümetler kurabileceklerini duyurdular. Bu gelişmeden sonra birçok millet bağımsızlıklarını kazandı.⁵ Bu kapsamda Kafkasya Milletleri (Gürcüler, Azeriler, Dağıstanlılar ve Ermeniler) Maveray-ı Kafkas Federal Cumhuriyeti'ni kurduklarını ilan ettiler.⁶

Bu durum üzerine Osmanlı Devleti bu yeni Cumhuriyeti Trabzon'da görüşmeye davet etti. 8 Mart günü yeni devletin temsilcileri Trabzon'a geldi. Görüşmeler, Ermenilerin savaşı tutumları yüzünden tıkanı. Bunun üzerine 5 Nisan 1918'de Sarıkamış, 7 Nisan'da Rus ve Ermenilerin korkunç katliamlar yaptığı Van ve etrafındaki bölge ele geçirildi. 14 Nisan'da Batum ve 25 Nisanda Kars, Türk Ordusu tarafından ele geçirildi. Böylece Doğu Anadolu ve Karadeniz büyük oranda temizlenmiş oldu.⁷

Osmanlı Ordusu'nun bu ileri harekâtı Maveray-ı Kafkas Federal Cumhuriyeti'ni tekrar masaya oturtmak zorunda bıraktı. Yeniden başlayan müzakerelerde Osmanlı Devleti Brest-Litovsk Antlaşması'nın görüşmelere temel teşkil edemeyeceğini bildirerek üç aydan beri savaştan Türkiye'nin dökülen kanlarına bedel olarak yeni yerler istedi. Müzakereler devam ederken Federal Cumhuriyet arasında da anlaşmazlıklar ortaya çıkınca birlik bozuldu ve Federal Cumhuriyet dağıldı. Böylece Güney Kafkasya'da üç devlet ortaya çıktı. Bunlardan Gürcistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistan'ın Erivan ve Azerbaycan'ın ise Bakü olacaktır. Fakat Azerbaycan'ın başkenti Bakü, Bolşeviklerin elinde bulunduğu için geçici olarak Gence başkent olmuştur.⁸

Bu üç devlet ayrı ayrı Osmanlı Devleti ile barış antlaşmaları imzaladılar. Fakat Gürcistan ve Ermenistan antlaşmalarının baskı altında imzalandığını ileri sürdüler ve Almanya'ya bir heyet göndererek bu ülkeden yardım istediler. Bu yardım çağrısı bölgedeki petrolden pay almak isteyen Almanlar için büyük bir fırsat oldu ve bu fırsatı kaçırmayan Almanya

⁵ Gürün, Kamuran. (2010). *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, T.T.K. Basımevi s.1.

⁶ Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, IQ Kültür sanat Yay., İstanbul, 2002, s.19.

⁷ Boğuşlu, Mahmut. (1990). *Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları*, Kastaş Aş. Yay., s.162-163.

⁸ Kılıç, Selami. (2003). "Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya'daki Bazı Askeri ve Siyasi gelişmeler" *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, s.s. 329-337, s.334.

Gürcistan'a bir miktar asker gönderdi.⁹ Bununla beraber Azerbaycan'ın durumu tehlikeyeydi. Nitekim Türkiye'den çekilen Ruslar, silah ve cephanelerini Ermenilere bıraktıklarından Ermeniler, Azeriler için büyük bir tehdit haline gelmişlerdi. Zira Bolşevik kuvvetlerle beraber hareket eden Ermeniler kanlı eylemlerine 17 Mart tarihinde başlamışlardı. Bu kanlı eylemlerde sadece 31 Mart-3 Nisan tarihleri arasında 5000 civarında Azeri halkın öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Bunun yanı sıra katliamlardan kurtulmak isteyen halk, Bakü'yü boşaltmak zorunda kalmıştır.¹⁰ Bu gelişmeler Osmanlı Devletinde Azerbaycan'da bir İslam Ordusu kurma fikrini ortaya çıkardı.¹¹

Bu fikir, Kafkasya'da ki Türker'in de yardım talepleri üzerine iyice güçlendi. Bunun üzerine Enver Paşa, kardeşi Nuri Paşa idaresinde oluşturulacak bir ordu kurulması emrini verdi. Bu ordunun ismi Kafkas İslam Ordusu olarak kararlaştırıldı ve emrine de 3. Ordu bünyesinde bulunan 5. Kafkas Tümeni verildi. Bu tümen, Kafkas İslam Ordusu'nun bel kemiğini oluşturacak ve Bakü'nün alınmasında kritik harekâtlar yapacaktı. Tümenin başında ise konumuz olan Albay Mürsel Bey olacaktı.

AİLESİ

Mürsel Bey 1881¹² yılında Erzurum'da doğdu. Erzurumlu Hacı Kula Oğulları diye bilinen bir sülaleye mensup olan Mürsel Beyin babasının ismi Hafız İsmail Hakkı Bey, annesinin ismi ise Ümmü Gülsüm Hanımdır.¹³

Mürsel Bey, ilköğrenimini Erzurum'da tamamladıktan sonra İstanbul'a giderek burada askeri okula girdi.¹⁴ Aşağıda ayrıntısını vereceğimiz askerlik

⁹ Çolak, Mustafa.(2003). "Alman Belgelerinde Bakü Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, s.s. 543-571, s. 547-548.

¹⁰ Erşan Mesut. (2002). "Kafkasya'da Son Türk Zaferleri", *Türkler*, c.13, Y.T.Y, s.s. 434-439, s.434-435.

¹¹ Boğuşlu, Mahmut. (1990). *Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları*, Kastaş Aş. Yay s.164.

¹² TBMM Arşivi, Mürsel Paşa Şahsi Dosyası, Devre VII., No 483, Kutu No:39. Bu konuda Ankara İl Emniyet Müdürlüğü Mernis Nüfus Bilgi Sisteminden edindiğimiz bilgiye göre tam doğum tarihi 01.07.1881'dir. Bu bilgiye Azmi Süslü ve Mustafa Balcıoğlu'nun hazırladıkları "Atatürk'ün Silah Arkadaşları" kitabında da ulaşılmaktadır. Süslü Azmi, Balcıoğlu Mustafa. (1999). *Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, Divan Yay. S. 87. Fakat Mürsel Bakü'nün kendi ifadesi ise 1882'dir. Mürsel Bakü Paşa'nın fotoğrafı için bkz: ek:1.

¹³ TBMM Arşivi, Mürsel Paşa Şahsi Dosyası, Devre VII., No 483, Kutu No:39. Genel Kurmay (1989), *Türk İstiklal Harb'ine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1989, s. 146

¹⁴ Nevin Çiğiltepe, Mülakat, 10 Nisan 2011

hayatı yıllarında eşi Müjgân Hanım ile evlendi.¹⁵ Bu evliliğinden üç kızı oldu. Kızlarının isimleri sırasıyla Lamia, Adalet ve Aliye'dir.¹⁶ Mürsel Bey'in en büyük kızı Lamia'yı kendisi gibi bir asker olan Fuat Ziya Çiğiltepe'nin oğlu Muhiddin Çiğiltepe ile evlendirdi.¹⁷ 21 Haziran 1934'te yürürlüğe giren Soyadı Kanunu hükmünce; Bakü'ye giren birliğin komutanı olduğundan kendisine "Bakü" soyadı verildi.¹⁸

ASKERİ HAYATI

İlk tahsilini Erzurum'da yaptıktan sonra İstanbul'a gelen Mürsel Bey, 13 Mart 1898'de Harp Okulu'na girdi. 2 Ocak 1901'de Süvari Mülâzim-i Sani (Süvari Teğmeni) olarak mezun oldu. 9 Ocak 1902'de Erkan-ı Harbiye Namzed Sınıflarında Üsteğmen oldu. 4 Ocak 1904'de Süvari Mümtaz Yüzbaşı olarak mezun olduktan sonra 3 Mart 1904'de 4.Orduya bağlı 22. Süvari Alayı 2. Bölük Komutanlığına tayin edildi. 28 Haziran 1904'de Sabık 4.Ordu Komutanı Müşir Mehmet Zeki Paşa ile beraber Sivas'a giderek burada kırk gün görev yaptı.¹⁹ 18 Mayıs 1906'da Erzincan Askeri Lisesi'nde Matematik Öğretmenliğine tayin oldu. Daha sonra 22 Haziran 1907'de Erzincan Askeri Lisesi'nde Süvari Talim Öğretmen Yardımcılığına tayin edildi.²⁰

7 Haziran 1909'da, Sabık Dördüncü Ordu Erkan-ı Harbiye Dairesi İkinci Şubesi Mülhak Zabıtlığına tayin olundu. Bu memuriyette iken 15 Eylül 1910'da yapılan sınav sonucunda öğrenim için Almanya'ya gönderildi. Almanya'nın Kasel şehrinde 11. Kolorduya bağlı 22. Süvari Tugayının 14. Husar Alayının 2. Bölüğünde süvari sınıfının mesleği olan binicilik eğitimini aldı. Eğitimde olduğu dönemde 26 Haziran 1912'de Binbaşılığa terfi

¹⁵ Ankara İli Emniyet Müdürlüğü Mernis Nüfus Bilgi Sistemi Vukuatlı Nüfus Kayıt Örneği.

¹⁶ Ankara İli Emniyet Müdürlüğü Mernis Nüfus Bilgi Sistemi Vukuatlı Nüfus Kayıt Örneği.

¹⁷ Nevin Çiğiltepe, Mülakat, 10 Nisan 2011. Nevin Çiğiltepe, Mürsel Bey'in kızlarından Lamia Hanım'ın oğlu Kemal Reşat Çiğiltepe'nin eşi olup, kendisiyle 10 Nisan 2011 tarihinde Tekirdağ'daki evinde görüşülmüştür.

¹⁸Berkes, Niyazi. (1997). *Unutulan Yıllar*, İletişim Yay, s.228.

¹⁹ MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi. Belgenin aslı için bkz: ek:2

²⁰ MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi ; Süslü Azmi, Balcıoğlu Mustafa. (1999). *Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, Divan Yay. s. 87.

ettirildi.²¹ Almanya'da bulunduğu esnada, 8 Ocak 1912' de Numune 19. Süvari Alayına rütbesi ile birlikte atandı. 1912 Haziran'ında Dersaadet'te yeni kurulan Emir Talimgâhı Süvari Öğretmenliğine, bir süre sonra da Bakırköy'deki Süvari Tatbikat Mektebi Süvari Öğretmenliğine tayin olundu. 25 Eylül 1912 tarihinde, Almanya'dan dönüşünde, Bağdat Valiliği'ne ve 4. Ordu Müfettişliğine tayin olunan Müşir Mehmet Zeki Paşa'nın isteği üzerine 12 Ekim 1912'de 13. Kolordu açığına tayin olunarak Müşir Mehmet Zeki Paşa ile Bağdat'a gitti. Burada 4. Ordu Müfettişliği İkinci Erkan-ı Harbiye Zabıtlığı memuriyetinde istihdam olundu. 8 Aralık 1912 tarihinde 25. Süvari Alayı Binbaşılığına atandı. 20 Ocak 1913 tarihinde 11. Süvari Tugay Komutanlığına atanarak tugay merkezi olan Elazığ'a gitti. Burada bir süre görev yaptıktan sonra, 11. Kolordu Komutanı Tuğgeneral Galip Paşa ile birlikte Van ve Erciş'e giderken 3 Ağustos 1914'de genel seferberlik ilan edildi. Erciş'te 14 Eylül 1914'e kadar 24. Süvari Alayının eğitimiyle ve tugayın merkez alaylarının seferberlik hazırlıklarıyla meşgul oldu. Birinci Dünya Savaşında 3 Kasım 1914'de Kafkas Cephesinde, 2. Süvari Tümenin kuruluşunda yer alarak, bu tümenin 7 Kasım 1914 tarihine kadar yaptığı Köprüköy Muharebesi'nde bulundu. Bu muharebede, elde ettiği başarılarından dolayı, üç sene kıdem zammı ile fevkaladeden 24 Aralık 1914'de Yarbaylığa terfi ettirildi.²²

6 Ocak 1915'de 34. Piyade Tümen Komutanlığına atandı. Kısa bir süre bu komutanlıkta çalıştıktan sonra, 7 Ocak 1915 'de Süvari 2. Tümen Komutanlığına tayin olundu. Daha sonra 21 Nisan 1916'da Piyade 32. Tümen Komutanlığına atandı.²³ Bundan sonra 22 Eylül 1916'da 14. Piyade Tümen Komutanlığına hemen ardından da 23 Aralık 1916'da 12. Piyade Tümen Komutanlığına tayin edildi.²⁴ Daha sonra 29 Ocak 1918'de 5. Kafkas

²¹ MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi ; Süslü Azmi, Balcıoğlu Mustafa. (1999). *Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, Divan Yay s.87.

²² MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi; Süslü Azmi, Balcıoğlu Mustafa. (1999). *Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, Divan Yay.,s.87.

²³ MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi; Süslü Azmi, Balcıoğlu Mustafa. (1999). *Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, Divan Yay. ,s.87.

²⁴ MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

Tümen Komutanlığına atanarak Türk Ordusunun 1877-1878 sınırına ilerlemesi sırasında görev aldı.²⁵

Birleşik Bolşevik-Ermeni Ordusunun Azerbaycan topraklarını işgal ederek buradaki Türk unsurunu acımasızca katletmesi üzerine, Osmanlı Devleti Azerbaycan'a askeri yardımda bulundu. Bu yardım kapsamında Yarbay Mürsel Bey, 8 Haziran 1918'de 5. Kafkas Tümeni ile Azerbaycan'a gönderildi. Bu dönemde 28 Temmuz 1918'de Albaylığa terfi ettirildi. Burada görev yaptığı süre içinde rütbesi fahri olarak Tümgeneralliğe yükseltildi. 5. Kafkas Tümeni ile çok sayıda muharebelere katıldı. Bu komutanlıkta iken Bakü Harekâtını yaparak Bakü'yü zapt etti. 20 Kasım 1918 tarihinde 5. Kafkas Tümeni ile Bakü'den Batum'a geldi. Burada bir yıl sonra 20 Kasım 1919 tarihinde İngilizlerin bir hilesi ile tutuklandı. 7,5 ay Batum'da, 5 ay Çanakkale'de, 20 ay da Malta'da tutuklu kaldı.²⁶

1 Kasım 1921 tarihinde Malta'dan Ankara'ya döndü. 24 Kasım 1921'de 6. Süvari Tümeni Komutanlığına tayin edildi. Fakat daha sonra 1 Mayıs 1922'de 1. Süvari Tümeni Komutanlığına tayin edilerek Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nde görevlendirildi. Bu tümen ile İzmir'in kurtuluşunda bulundu. Dumlupınar ve Başkomutanlık muharebelerinde yapmış olduğu hizmetlerine karşılık olarak 31 Ağustos 1922'de rütbesi Tümgeneralliğe yükseltildi. 9 Eylül 1922'de bir Fransız gemisinden İzmir'in düşmandan kurtuluşunu telsizle Ankara'ya bildirdi. İzmir'in tamamen Yunanlılardan temizlenmesinden sonra 16 Aralık 1922 tarihine kadar adı geçen tümen ile Kırkağaç civarında kaldı. Ocak 1924'de Mardin'e gönderildi. 15 Haziran 1924 tarihine kadar Mardin'de kaldı. Aynı tarihte Cizre'ye gönderildi. 2,5 ay burada kaldıktan sonra 10 Eylül 1924'de Nasturî Harekâtı'na katıldı. Bu harekâta Nasturîleri sınır dışı etti. 8 Ekim 1924 tarihine kadar Zap ve Halbur nehirleri arasında Aşına bölgesinde bekledi. Bu tarihte tekrar Mardin'e geldi. 31 Ekim 1924'de 7. Kolordu Komutanlığı Vekâletine tayin edilerek Diyarbakır'a geldi. 14 Şubat 1924'de Şeyh Sait İsyanı başladı. Bu İsyanın bastırılmasında etkin görev aldı.²⁷ 20 Eylül 1925 tarihinde 2. Süvari Tümen Komutanlığına daha sonra ise 13 Şubat 1931'de Süvari Müfettişliği'ne tayin edildi. 18 Mayıs 1935'te Niş Müsabakalarına

²⁵ MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

²⁶ MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi; Süslü Azmi, Balcıoğlu Mustafa. (1999). *Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, Divan Yay., s.88.

²⁷ MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

katılan süvari ekibiyle birlikte Almanya'ya gitmesine izin verildi.²⁸ 8 Nisan 1936'da 23. Tümen Komutanlığına atandı. Bu görevinden sonra 1 Ağustos 1938'de Askeri Yargıtay Üyesi oldu.²⁹

Bu görevde iken rahatsızlığını ileri sürerek 23 Ağustos 1938'de emekli oldu.³⁰ Emekli olduktan sonra 1943 seçimlerine girerek, Kocaeli'nden Milletvekili seçildi.³¹ Paşa, milletvekili iken 22 Eylül 1945'te altmış dört yaşında vefat etti.³²

MÜRSEL BAKÜ'NÜN BAKÜ TAARRUZLARI

Yarbay Mürsel Bey Bakü'nün ele geçirilmesi gibi önemli bir göreve tayin edildi. Bu görevinde iken ona fahri Tümgenerallik rütbesi verildi. Böylece Tümgeneral Mürsel Bakü, bu görevi ifa etmek üzere emrindeki 5. Kafkas Tümeni ile birlikte 01 Haziran 1918 tarihinde Azerbaycan'a gitmek üzere yola çıktı.³³

08 Haziran 1918 tarihinde Gence'ye ulaşan Tümgeneral Mürsel Bey, buradan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığının emri üzerine 20 Haziran 1918 tarihinde Gökçay kasabasına ulaştı. Bu günlerde Kafkas İslam Ordusu'nun morali bozuktu. Çünkü Gence'de Kurmay Yarbay Osman Bey komutasındaki takviyeli 10. Kafkas Alayı, 17 Haziran 1918 günü düşman tarafından pusuya düşürülerek ağır bir zayıyata uğratılmıştı.³⁴

Bu atmosferde Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı bundan sonra yapılacak tüm harekâtlarda bütün sorumluluğu Tümgeneral Mürsel Bey'e ve onun idaresi altındaki 5. Kafkas Tümenine verdi. Böylece Tümgeneral Mürsel Bey kritik olan bu günlerde komutayı ele aldı.³⁵ Moral anlamda üstün olan Bolşevik-Ermeni Kuvvetleri ise bu arada boş durmadılar ve 30 Haziran

²⁸ MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

²⁹ MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

³⁰ B.C.A., S.141148, F.30,11,1, Y.NO:123,29,6.

³¹ TBMM Arşivi, Mürsel Paşa Şahsi Dosyası, Devre VII, no 483, Kutu No:39.

³² "İki Millet Vekili vefat etti.",Vatan, 23 Eylül 1945, s.1. Gazeteye göre ölüm nedeni kalp krizidir.

³³ Hasanlı, Cemil. (1998). *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., s.105.

³⁴ Ertürk, Yaşar. (2010). "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 186, Haziran, s.s.. 89-114. s.104-105.

³⁵ Türker, Rüştü. (2006). *Birinci Dünya Harbinde Bakü Yollarında 5. Kafkas Tümeni*, Genelkurmay Basımevi s.47.

1918'de Gökçay'a ani bir baskın düzenlediler.³⁶ Bu ani baskında Gökçay'da bulunan Tümgeneral Mürsel Bey, durumu toparlamayı bildi ve Bolşevikleri geri püskürttü. Düşman, bu beklenmedik direnç karşısında bocaladı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra üstünlük artık 5. Kafkas Tümen komutanı Tümgeneral Mürsel Bey'in eline geçti.³⁷ O, sırasıyla Aksu, Kürdemir ve Bakü'nün alınması için elzem olan Şamahı'yı yerinde ve etkili askeri taktiklerle ele geçirdi.

Fakat bu süreçte düşman geri çekilirken 5. Kafkas Tümeni birçok zayıyat aldı. Bunda etkili olan diğer sebepler ise bölgedeki salgın hastalıklar ve su kaynaklarının azlığı idi. Bu şartlar altında 5. Kafkas Tümeni ve Tümgeneral Mürsel Bey, nihayet Bakü önlerine kadar geldi. Bakü zaman kaybetmeksizin ele geçirilmeliydi. Nitekim Kafkas İslam Ordusu Komutanlığından gelen direktifler de bu yöneydi.³⁸ Fakat Tümgeneral Mürsel Bey, bu konuda tümenin hem personel ve hem de top mermisi gibi askeri teçhizat bakımından bu harekât için hazırlıksız olduğunu rapor etmesine rağmen Birinci Bakü Taarruzu 05 Ağustos 1918 tarihinde başladı.³⁹ Top başına 45 mermi gibi bir rakam hasıl olunca ileri çıkan piyadeler savunmasız kaldı ve düşman, top atışının durması nedeniyle karşı taarruza geçti. Böylelikle Birinci Bakü Taarruzu olumlu sonuçlandırılmadı.⁴⁰

Fakat düşmanın taarruz yeteneği olmadığı anlaşılınca İkinci Bakü taarruzu için hazırlıklar süratle yapılmaya başlandı. Bu hazırlıklar daha önce Tümgeneral Mürsel Bey'in de işaret ettiği eksiklikler merkezinde yerine getirildi. Tümgeneral Mürsel Bey'in emrinde bulunan 5. Kafkas Tümeni, Albay Süleyman İzzet Bey'in emrinde olan 15. Piyade Tümeni ile desteklenerek top başına 500 mermiye ulaşılırken, personel sayısı

³⁶ Yüceer, Nasir. (1996). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağistan Harekati*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s. 86-87.

³⁷ Türker, Rüştü. (2006). *Birinci Dünya Harbinde Bakü Yollarında 5. Kafkas Tümeni*, Genelkurmay Basımevi s.66; Süleymanov, Rıhtım, M. (2012). "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Uğrunda Mücadelesi" *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu, Atatürk Üniversitesi Ortadoğu ve Ortaasya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi*, s.s. 261-295, s.279.

³⁸ Türker, Rüştü. (2006). *Birinci Dünya Harbinde Bakü Yollarında 5. Kafkas Tümeni*, Genelkurmay Basımevi s.113

³⁹ Bal, Halil. (2010). *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yay.,s.193.

⁴⁰ Komisyon. (1993). *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı Cilt II*, Genelkurmay Basımevi, s.579-580.

anlamında da bir kolordu seviyesine çıkarıldı.⁴¹ Böylece Tümgeneral Mürsel Bey uğruna çok emek verdiği Bakü'nün kurtarılması görevinde ziyadesiyle güçlendi. İkinci Bakü taarruzu öncesinde bu sefer Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa da cephede yerini almıştı. Komuta kademesinin İkinci Bakü taarruzu hareket planlamasında yapılan istişarelerde 15. Piyade Tümeni Albay Süleyman İzzet Bey'in 5. Kafkas Tümenine bir gösteri taarruzu rolü vererek kendi tümenin Bakü'ye girme taktiği Nuri Paşa tarafından kabul görmedi.⁴² Zannımızca Nuri Paşa da Bakü'ye girmeyi hak eden muzaffer birliğin bu işin başından beri emek sarf eden 5. Kafkas Tümenin ve onun komutanı Tümgeneral Mürsel Bey'in olması gerektiği yönünde hareket etmiştir.

Ortaya çıkan plana göre taarruz; 15. Piyade Tümenin kuzeyden bir gösteri taarruzu yapmak suretiyle düşmanın dikkatini burada yoğunlaştırılacak ve 5. Kafkas Tümenin tüm birlikleriyle şehri kolay bir şekilde batı tarafından ele geçirilmesi olacaktı. Böylece plana göre 14 Eylül 1918 tarihinde akşama doğru 15. Piyade Tümeni kuzeyden bir gösteri taarruzu yaparak düşmanın dikkati burada toplandı. Ardından asıl taarruzu gerçekleştirecek olan 5. Kafkas Tümeni ve Tümgeneral Mürsel Bey tümeni ile birlikte 14 Eylül 1918 gece yarısı şehrin batısından Bakü'ye çok fazla zorlanmadan girerek 15 Eylül 1918 tarihinde saat 10.30'ta Bakü'yü ele geçirdi.⁴³

Bakü'nün kurtarılması gibi büyük bir başarıya imza atan Albay Mürsel Bey, bundan sonra İngilizlerin bir hilesi ile 20 Kasım 1919 tarihinde Batum'da tutuklandı. Batum'da 7,5 ay boyunca tutuklu kaldıktan sonra Çanakkale'ye Mecidiye Tabyasına gönderildi. Burada da 5 ay tutuklu kaldıktan sonra 1 Mart 1920'de Malta'ya sürüldü. Malta'da yaklaşık iki sene sürgün hayatı yaşadı.⁴⁴

⁴¹ Türker, Rüştü. (2006). *Birinci Dünya Harbinde Bakü Yollarında 5. Kafkas Tümeni*, Genelkurmay Basımevi s.190-191.

⁴² Yeğin, Süleyman İzzet. (2006). *Birinci Dünya Harbinde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15. Piyade Tümeni*, Genelkurmay Basımevi, s.30-39.

⁴³ Yüceer, Nasir. (1996). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay.,s.219.;Bal, Halil. (2010). *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yay. s.117.

⁴⁴ MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

MÜRSEL BAKÜ'NÜN MEKTUBU

Albay Mürsel Bey, arkadaşları ile beraber günlerini Malta'da Veletta Kasabası'nda bir tepede bulunan San Salvador Kalesi'nde geçirmiştir. Sıkı bir disiplin içerisinde günlerini geçiren Paşa ve arkadaşları sabahları uyanırken, yemek ve yatma zamanlarında boru sesiyle hareket etmişlerdir. Verilen asker yemeklerini karavanalarda yerlerken ne zaman kesildiği belli olmayan dondurulmuş etleri pek tercih etmemişlerdir. Geceleri beşer onar kişilik koğuşlarda, ranzalarda yatmışlardır. On beş günde bir, iki üç saat kadar kasabada sivil memurların gözetiminde serbest dolaşmalarına izin verilmiştir. Kaleye dönünce de sıkı bir sayım ve kontrolden geçirilmişlerdir.⁴⁵

Bu dönemde Albay Mürsel Bey günlük gazetelerden hem yurtiçi hem de yurtdışı siyasi ve askeri gelişmeleri takip etmeyi de ihmal etmemiştir. O, sürgünde olmasının sebebi olan İngilizler şahsında Batı dünyasının, hem Türkiye konusunda hem de genel dünya siyasetinde müşkül bir duruma düşmesini doğal olarak arzu etmekteydi. Nitekim elimize geçen bir mektubundan bunu anlamaktayız. Ayrıca bu mektubundan Bolşevikler hakkındaki düşünceleri de sadır olmaktadır.

Bu mektup, yine Mürsel Bey gibi Malta'da sürgün olan ve daha sonra serbest bırakılan Cenub-i Garb-i Kafkas Hükümeti Reisi İbrahim Cihangiroğlu vasıtasıyla Mürsel Bey tarafından o tarihte Amasya'da bulunan 5. Kafkas Tümen Komutanı Cemil Cahit Bey'e gönderilmiştir.⁴⁶ Mektubun aslını okumadan önce bu tarihlerde dünya siyaseti ve Bolşeviklerin durumundan bahsederek mektubun ihtiva ettiği anlam daha iyi anlaşılacaktır.

11 Haziran 1920 tarihli mektubun yazıldığı dönemde Bolşeviklerin Batı ile olan ilişkilerine baktığımızda; Bolşevikler Polonya meselesinde Batılı devletler ile karşı karşıya gelmişti. Nitekim Polonya barış antlaşmaları ile bağımsızlığını kazandıktan sonra kendilerinin 1772 Polonya'sını gerçekleştirmek için Rusya'nın da zayıf durumundan faydalanarak 1920 yılının başlarında Ukrayna'yı gözlerine kestirdiler. Fakat Bolşevikler bu duruma daha fazla kayıtsız kalamadılar ve yaz ortalarında Varşova'ya kadar ilerlediler. Böylece Polonya'nın düşme riski meydana geldi. Bunun üzerine

⁴⁵Birinci, İhsan. (1966). "Kurtuluş savaşı sırasında Malta'ya sürülen aydınlarımızın günlük hayatı Malta Sürgünlüleri", Tarih Mecmuası, Yıl:2, C: 2, sayı 9, s.s. 22-25, s.22.

⁴⁶ Zeyrek, Yunus. (2018). "Mürsel Bakü Paşa ve Bir Mektubu", *Bizim Ahıska Dergisi*, 52, s.s. 13-14, s.13-14.

İngiltere ve Fransa Polonya'nın imdadına koşular ve Varşova önünde Bolşevikleri ağır bir yenilgiye uğrattılar.⁴⁷

Bu gelişmeler o dönem Batı ile kavgalı olan tüm İslam Aleminde dikkatle takip edilmekteydi. Zira Bolşevikler galip gelirse bu durum tüm batı için bir Bolşevik istilasına dönüşebilirdi. İşte Mürsel Bey de tarihin bir cilvesi olsa gerek, Azerbaycan'da Bakü'de savaştığı Bolşeviklerin bu sefer Avrupa'da üstün gelmesini isteyecekti. Bu düşüncelerini yukarıda bahsettiğimiz mektubunu okuduğumuzda daha iyi anlayacağız:

"Birader-i Muhteremim Efendim,

Son gönderdiğiniz mektubun cevabını Malta'dan ailem vasıtasıyla göndermiş idim. Bilmem vasıl oldu mu? Bu mektubumu Kars Hükümet-i Sâbıkası Reisi İbrahim Bey'le takdim ediyorum. Mümkün olursa Amasya'dan geçip takdim edecektir. Bendeniz afiyetteyim. Tabii maddî ve manevî ıstırap çekiyorum. Malta'da bulunanlardan bu defa yigirmi kişi terhis edilerek İstanbul'a gönderildi. Buradaki hayatım Batum'a bir derece benzer. Çanakkale'de son derece bendenizi sıkıyorlardı. Ne yapalım bunlar da gelip geçecektir. Biz burada yevmî ajanslardan ve İngilizce, Fransızca, İtalyanca gazetelerden istifade ediyoruz. Ahvâl-i umumiyye dair iyi malûmat alıyoruz. Bolşevikler Leh cephesinde muvaffak olurlarsa Avrupa Bolşeviklik istilâsından kutulamayacaktır. Bolşeviklerin Leh cephesinde de muvaffak olmaları ihtimali çoktur. Muvaffakiyetlerine dua edilmektedir. Ahvâl ve vaziyet-i umumiye, âlem-i İslâm'ın hamdolsun lehine inkişâf ediyor. Zaman geçtikçe daha ziyade iyi olacaktır."

İlmuhaberlerim Fırkada kaldı. Hesaplarımız neticelenmedi. Bundan da müteessir bulunuyorum. İnşallah bir an evvel vaziyet inkişâf eder. Anadolu ile irtibat hâsıl olursa memleket ve millet selâmet bulur da neticeden mes'ud oluruz. Anadolu'nun neticeyi kazanacağını kaviyyen ümit etmekteyim. Marttan itibaren İstanbul'da açıklar nizamnamesine tevfikân aileme maaşımı vermeye başladılar. Yüzde yigirmi noksan veriliyor. Felâket felâket üzerine inzımam ediyor. Hâlbuki harpte vatan ve millete hizmet ettiğimi zannediyorum. Ne yapalım, bu da bütün milletle beraber benim taliim.

Bu defa Malta'da bulunanlardan yigirmi kişi terhis olunarak İstanbul'a celp edildi. İngiliz sefarethanesinde Malta'dakilerin ahvâlini tedkik edip terhisi icap edenleri İstanbul'a celbetmek üzere bir komisyon teşekkül ettiğini haber aldık. Bakalım benim hakkımda son ne karar verecekler...

Kısağıma ve tayına iyi baktrılmasını hasseten zât-ı alilerinden ve yaverden rica ederim. Bâki hasretle gözlerinizden öper muvaffakiyetinize dualar ederim kardeşim."⁴⁸

⁴⁷ Armaoğlu, Fahir. (2019). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995), Kronik Yay., s.130.

⁴⁸ Zeyrek, Yunus (2018). "Mürsel Bakü Paşa ve Bir Mektubu", Bizim Ahıska Dergisi, 52, s.s. 13-14, s. 14. Mektubun Osmanlıca metni için bkz: ek:3.

SONUÇ

1918 yılı Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesinde Bakü Harekâtı bu mücadelenin en önemli bir merhalesi olmuştur. Böylesine önemli bir harekâtı kendisini her şartta ispatlamış bir komutanın idare etmesi gerektiği Osmanlı Genel Kurmayınca da takdir edilmiş ve bu harekâta Albay Mürsel Bey 5. Kafkas Tümeni Komutanı olarak tayin edilmiştir.

Fakat Mürsel Bey Karargâhına varmadan önce Kurmay Yarbay Osman Bey komutasındaki takviyeli 10. Kafkas Alayı, 17 Haziran 1918 günü uygun şartlar gözetilmeden yapılan ileri bir harekâta Ermeniler tarafından pusuya düşürülmüş ve Kafkas İslam Ordusu harekâtın ilk dönemlerinde büyük bir moral çöküntüsü içerisine girmiştir.

İşte tam bu sırada Tümgeneral Mürsel, Bakü Harekâtında komutayı ele almış, stratejik bir akılla düşman kuvvetlerinin pozisyonuna göre Kafkas İslam Ordusu'nu konuşlandırmış ve Ermenilerin baskın tarzındaki bir hücumuna karşı beklenmedik bir atakla savaşın kaderini değiştirmiştir. Artık savunma konumunda kalan Ermeniler, saldırı inisiyatifi eline alan Tümgeneral Mürsel Bey karşısında tutunamayarak Aksu, Kürdemir ve Bakü'nün alınması için elzem olan Şamahı'yı boşaltmak zorunda kalmışlardır.

Bakü istikametinde ilerleyen Tümgeneral Mürsel ve Tümeni savaşın ağır şartlarından dolayı bir hayli yıpranmıştır. Nitekim Mürsel Bey bu durumu defaatle Nuri Paşa'ya raporlar halinde bildirmesine rağmen top başına 45 mermi düştüğü halde Birinci Bakü Harekâtı icra edilmiştir. Tabi Nuri Paşa da sonuçta Enver Paşa'dan direktif alan bir komutandı. Fakat Mürsel Bey tarafından gönderilen raporlar dikkate alınmış olsaydı Birinci Bakü Harekâtı başarıya ulaşabilir mi idi bilemeyiz ama İkinci Bakü Taarruzu Mürsel Beyin işaret ettiği gereksinimler karşılandıktan sonra yapılmış ve Bakü ele geçirilmiştir.

Bunun dışında varabildiğimiz bir diğer sonuç ise Nuri Paşa'nın Mürsel Bey hakkındaki vefakâr tutumudur. Zira takviye bir güç olarak gelen 15. Piyade Tümeni Komutanı Albay Süleyman İzzet Bey'in II. Bakü Taarruzunda kendi tümenini muzaffer bir pozisyonda Bakü'ye girmesi teklifi karşısında Nuri Paşa buna onay vermemiştir. Zannımızca Nuri Paşa da Bakü'ye girmeyi hak eden muzaffer birliğin bu işin başından beri emek sarf eden 5. Kafkas Tümenin ve onun komutanı Tümgeneral Mürsel Bey'in olması gerektiği yönünde hareket etmiştir.

O, Bakü'de yalnızca Bolşevik ve Ermenileri yenilgiye uğratmamış bir de daha sonradan can düşmanı olacak olan İngilizleri de mağlup etmiştir. Bunun da bir sonucu olarak Mondros Ateşkes Antlaşmasından hemen sonra İngilizlerin bir hilesi ile Malta'ya sürgün edilmiştir. İki sene kadar sürgünde kalan Mürsel Bakü Paşa, bu dönemde cepheden uzak da olsa kalbi hep Türk İstiklal Mücadelesinin heyecanı ile çarpmıştır. Ezeli düşmanı olan İngilizlerin ve onların şahsında Batı Aleminin bir gün gelip yenileceği ümidini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Onun bu ümidini Malta'dan göndermiş olduğu mektubundan da anlamaktayız. Mektubundan anladığımız bir diğer özelliği de onun gerçekçi bir düşünce yapısına sahip olduğudur. Zira O, Bakü önlerinde savaştığı ve yendiği Bolşeviklerin, bu sefer Leh Cephe'sinde Batı için bir tehdit olduğunu ve bu konuda da Bolşeviklerin başarısının Türk-İslam Aleminin yararına olacağını tefekkür etmek ile ne kadar stratejik bir akla sahip olduğunu da bize göstermiştir.

Sonuç olarak Atatürk'ün Bakü'ye giren birliğin komutanı olduğundan kendisine "Bakü" soyadı vermesi, Atatürk'ün Mürsel Beye ne kadar vefalı olduğunun göstermesi bakımından önemlidir. Atatürk'ün göstermiş olduğu bu vefa, bugünde Bakü Zaferi yıl dönümlerinde Mürsel Bakü'nün isminin anılmasında bize ışık gösterecektir.

KAYNAKÇA

Arşiv

B.C.A., S.141148, F.30,11,1, Y.NO:123,29,6.

MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

TBMM Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Devre VII., No 483, Kutu No:39.

Ankara İl Emniyet Müdürlüğü Mernis Nüfus Bilgi Sistemi Vukuatlı Nüfus Kayıt Örneği.

Kişi ile Mülakat

Nevin Çiğiltepe, Mülakat, 10 Nisan 2011.

Kitap ve Makaleler

Armaoğlu, Fahir. (2019). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Kronik Yay., İstanbul.

Bal, Halil. (2010). *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yay., İstanbul.

Bayur, Y. Hikmet.(1967). *Türk İnkılap Tarihi, C. III, Kısım III*, TTK. Basımevi, Ankara.

Berkes, Niyazi. (1997). *Unutulan Yıllar*, İletişim Yay., İstanbul.

Birinci, İhsan. (1966). "Kurtuluş savaşı sırasında Malta'ya sürülen aydınlarımızın günlük hayatı Malta Sürgünleri", *Tarih Mecmuası*, Yıl:2, C: 2, Sayı 9, s.s. 22-25.

Boğuşlu, Mahmut. (1990). *Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları*, Kastaş Aş. Yay., İstanbul.

Çakmak, Fevzi. (2005). *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Çolak, Mustafa. (2003). "Alman Belgelerinde Bakü Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi" *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24 - 26 Ekim 2001 - İstanbul)*, Ankara. s.s. 543-555.

Erşan Mesut. (2002). "Kafkasya'da Son Türk Zaferleri", *Türkler*, c.13, Y.T.Y., s.s. 434-439, Ankara.

Ertürk, Yaşar. (2010). "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 186, Haziran, s.s. 89-114.

Genel Kurmay (1989), *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Gürün, Kamuran. (2010). *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, T.T.K. Basımevi, Ankara.

Harp Akademileri Komutanlığı (1982). *Birinci Dünya Savaşında Erzincan ve Dolaylarında Cereyan Eden Türk-Rus Muharebeleri*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul.

Hasanlı, Cemil. (1998). *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara.

Kılıç, Selami. (2003). "Brest - Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya'daki Bazı Askeri ve Siyasi gelişmeler" *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001 -İstanbul)*, Ankara. s.s. 329-337.

Kocabaşoğlu Uygur, Belge Metin. (2006). *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İletişim Yay., İstanbul.

- Komisyon. (1993). *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı Cilt II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Süleymanov, Rıhtım, M. (2012). "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Üçünde Mücadelesi" *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu, Atatürk Üniversitesi Ortadoğu ve Ortaasya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi*, s.s. 261-295, Erzurum.
- Süslü Azmi, Balcıoğlu Mustafa. (1999). *Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, Divan Yay. Ankara.
- Şimşir, Sebahattin (2002). *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, IQ Kültür sanat Yay., İstanbul.
- Türker, Rüşü. (2006). *Birinci Dünya Harbinde Bakü Yollarında 5. Kafkas Tümeni*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Yeğin, Süleyman İzzet. (2006). *Birinci Dünya Harbinde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15.Piyade Tümeni*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Yüceer, Nasir. (1996). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara.
- Zeyrek, Yunus. (2018). "Mürsel Bakü Paşa ve Bir Mektubu", *Bizim Ahıska Dergisi*, Sonbahar 52, s.s.13-14.

BÖLÜM 8

ULUSLARARASI HUKUK AÇISINDAN DAĞLIK KARABAĞ'IN DURUMU

Fırat YALDIZ*

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, firatyaldiz@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-5152-2050.

GİRİŞ

Soğuk Savaş'ın sona erdiği ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağıldığı 1991 ve sonrası dönem, sadece eski Sovyet coğrafyası açısından değil, küresel anlamda da uluslararası ilişkilerin yeniden şekillendiği önemli bir dönem olmuştur. 1991 ve sonrasında, SSCB'ye bağlı eski Cumhuriyetler bağımsızlıklarını ilan etmiş, bağımsızlık ilanı ile birlikte devlet olmanın gereği olan siyasi sınırlar, aradan geçen 30 yıla rağmen halen devam etmekte olan politik sorunların en temel nedenlerinden bir olmuştur. Bu sorunlar içerisinde, özellikle Dağlık Karabağ sorunu, diğer bölgesel sınır sorunlarından farklı olarak küresel bir sorun haline gelmiş, uluslararası hukuk, uluslararası örgütler, uluslararası politika, uluslararası işbirliği gibi birçok uluslararası boyuta kavuşmuştur. Bu nedenle, Dağlık Karabağ sorununu, bölgesel değil uluslararası bir sorun olarak tanımlamak mümkündür.

1. Dünya Savaşı'nda yaşanan gelişmelerin ardından Azerbaycan, 28 Mayıs 1918'de Dağlık Karabağ'ı da kapsayan bir şekilde bağımsızlığını ilan etmiştir. 12 Ocak 1920'de düzenlenen Barış Konferansı'nda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı -Dağlık Karabağ bölgesi ile birlikte- uluslararası kamuoyu tarafından tanınmıştır. Konferanstan birkaç ay sonra, 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'da Sovyet yönetimi ilan edilmiş ve Dağlık Karabağ bölgesi Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde yer almıştır. Ancak, yaşanan gerginliklerin ardından ve SSCB'nin de baskısıyla 7 Temmuz 1923'de Dağlık Karabağ'da Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı bir özerk bölge (Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi) oluşturulması kararı alınmıştır. SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle yaşanan gelişmeler sonucunda, 12 Ocak 1989'da SSCB, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin yönetimini Azerbaycan'dan alarak Moskova'ya bağlamış; kısa bir sonra ise 28 Kasım 1989'da, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin yönetimi yeniden Azerbaycan'a bırakılmıştır. 26 Kasım 1991 tarihinde, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin statüsü Azerbaycan yönetimi tarafından kaldırılmış ve Bakü'ye bağlanmıştır. Bu tarihten sonra ise, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'a ilişkin politikalarında değişiklik olmuş ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması yerine bağımsız bir devlet olması tezi savunulmaya başlanmıştır. Nitekim 6 Ocak 1992'de, Dağlık Karabağ'da "Artsak Ermeni Cumhuriyeti" ilan edilmiştir.¹ Yukarıda kısaca

¹ Aliyev, T. (2006). Dağlık Karabağ Sorunu ve Uluslararası Örgütler. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 13-26.

özetlenen bu tarihsel süreçten de görüleceği üzere, Dağlık Karabağ'ın yasal statüsü (i) SSCB öncesi dönemde, (ii) SSCB döneminde ve (iii) SSCB sonrası dönemde farklılaşmakla kalmamış; bu dönemlerin içinde dahi, yasal statüsünde değişiklikler yaşanmıştır.

Bu yasal statüye ilişkin değişiklikler, 1991 yılında bağımsızlıklarını ilan eden Azerbaycan ve Ermenistan arasında günümüze kadar devam eden güncel ve küresel bir sorun haline gelmiştir. Ermenistan 1991 yılında Rusya'nın da desteği ile Dağlık Karabağ bölgesine saldırarak 1993 yılına kadar, bölgeyi büyük oranda işgal etmiş; Hocalı katliamı gibi tarihe geçecek ağır insanlık suçları işlemiştir. 1994 yılında imzalanan Bişkek anlaşması ile çatışmalar durdurulmuş; Ermenistan'ın onlarca yıl sürecek fiili işgali zemin kazanmıştır.

Bu çalışmada 1994 – 2020 yılları arasında devam eden bu işgalin, uluslararası hukuk açısından durumuna bakılacak ve 2020 sonrası dönemde meydana gelebilecek gelişmeler, uluslararası hukuk açısından çözümlenmeye çalışılacaktır. İlk bölümde, 1991 sonrası fiili durumun uluslararası hukuka yansımaları araştırılacaktır. Bu kapsamda, Bileşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) Dağlık Karabağ'a ilişkin kararları incelenecektir. İkinci olarak, Eylül – Kasım 2020 tarihleri arasında yaşanan çatışmaların uluslararası hukuk açısından değerlendirilmesi yapılacaktır. Nitekim bu dönem, donmuş ve uluslararası hukuka aykırı bir sorun olan Dağlık Karabağ konusunda, uluslararası hukuka aykırı yeni suçların işlendiği bir dönemdir. Son olarak ise, Kasım 2020'de varılan mutabakat sonrası ortaya çıkan yeni durum uluslararası hukuk açısından tartışılacaktır. Bu tartışmanın amacı, Dağlık Karabağ'da yaşanan savaşın ardından yapılması gereken çalışmalara ilişkin tartışmalara katkı sunmaktır. Dağlık Karabağ'da yaşanan askeri çatışmalar Azerbaycan'ın zaferi ile sona ermiş olmakla birlikte, Dağlık Karabağ konusunda yapılması gereken diplomatik ve yasal mücadele yeni başlamıştır. Türk tarihinin sahada kazanılan zaferlerin masada kaybedildiği örneklerle dolu olduğu değerlendirildiğinde Dağlık Karabağ konusunda askeri zaferin, sorunun çözümü için gerekli olan adımların en önemlilerinden biri olduğu elbette söylenebilir. Ancak bu askeri zaferin, ulusal / uluslararası hukuk bağlamında atılacak yeni adımlarla, uluslararası örgütlerin devreye sokulmasıyla ve diplomatik çabalara ağırlık verilmesiyle güçlendirilmesi gereklidir.

EYLÜL 2020 ÖNCESİ YASAL ARKA PLAN

Dağlık Karabağ konusunu uluslararası hukuk bağlamında tartışmadan önce belki de ilk olarak bahsedilmesi gereken konuların başında, *uti possidetis juris* ilkesi ve Dağlık Karabağ bölgesinin Azerbaycan'la *uti possidetis juris* ilkesi doğrultusunda olan yasal ilişkisi gelmektedir. Kısaca sınırların değişikliğinin yasaklanması ilkesi olarak belirtebileceğimiz *uti possidetis juris* ilkesinin kökenleri Roma Hukuku'na kadar dayanmaktadır. Bu ilke 19. yüzyıldan itibaren İspanyol nüfuz sınırlarının saptanması, Yugoslavya'nın dağılması, Burkino Faso ve Mali arasındaki sınır sorunlarının çözümlenmesi gibi birçok durumda dikkate alınmış ve uluslararası hukuk bağlamında önemli bir ilke haline gelmiştir.²

21 Aralık 1991'de Kazakistan - Almatı'da toplanan on bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Kırgızistan, Kazakistan, Moldova, Özbekistan, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna) temsilcileri bağımsızlıklarını ilan etmiş ve böylece 1921'de kurulmuş olan SSCB'nin devletler hukuku tüzel kişiliği sona ermiştir.³ Almatı Bildirisi'nin üçüncü paragrafında imzacı devletlerin "birbirlerinin toprak bütünlüğünü ve mevcut sınırlarının dokunulmazlığını tanıyacağı ve bunlara saygı duyacağı" ifadesi yer almaktadır. Akçay⁴ "Sovyetler Birliği'nin bu şekilde dağılmasıyla bir yerde klasik devletler hukukundaki *uti possidetis juris* kuralı uygulanarak, dağılma sonucunda, her yeni devletin dağılmadan önceki sınırlarının aynen korunması öngörülmüştür." demektedir. Nitekim SSCB'nin dağılmasının ardından, bağımsızlığını ilan eden devletlerin sınırlarının belirlenmesi de *uti possidetis juris* ilkesine uygun bir şekilde olmuş; Azerbaycan Cumhuriyeti de bağımsızlığını SSCB dönemindeki Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde yer alan Dağlık Karabağ'ı da kapsayacak şekilde ilan etmiştir. Seyidova da⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1991 yılında, Dağlık Karabağ da dâhil olmak üzere Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin eski idari sınırlarını

² Shaw, M. (1996). The Heritage of States: The Principle of Uti Possidetis Juris Today. *British Yearbook of International Law*. 67, 75-154.

³ Almaty declaration (1991). <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=4744> [Erişim tarihi: 18.03.2021].

⁴ Akçay, D. (2020). Dağlık Karabağ Uyuşmazlığında Self-Determinasyon Tezlerinin Göreceliği. *Ermeni Araştırmaları*. 65, 101-130, s.103.

⁵ Seyidova, S. (2014). Uluslararası Kuruluşların Dağlık Karabağ Sorununa Bakış Açıları ve Etkileri. *Turkish Studies*. 9(4), 1035-1048, s. 1039-1042.

uluslararası sınırlar sayarak ve *uti possidetis juris* ilkesine uygun olarak bağımsızlığını ilan ettiğini belirtmektedir.

Azerbaycan ve Ermenistan, bağımsızlıklarının hemen ardından 2 Mart 1992 tarihinde Birleşmiş Milletler'e (BM) üye olmuşlardır.⁶ Avrupa Konseyi'ne (AK) ise Azerbaycan ve Ermenistan 25 Ocak 2001 tarihinde üye olmuşlardır.⁷ Her iki devletin BM ve AK gibi iki önemli uluslararası ve bölgesel örgüte üye olmaları, uluslararası hukuk açısından değerlidir. Bağımsızlıklarının ardından özellikle BM üyeliği ile Azerbaycan ve Ermenistan uluslararası toplumun bir parçası olmayı ve uluslararası sistemin işleyişini düzenleyen uluslararası hukuk kurallarına uygun hareket etmeyi kabul etmişlerdir.

Bu noktada, Azerbaycan ve Ermenistan'ın BM üyesi oldukları 2 Mart 1992 tarihinden önce başlamış olan ve sonrasında da devam eden Dağlık Karabağ sorununu uluslararası hukuka uygun bir şekilde çözmüş olması beklenmelidir. Nitekim üyesi oldukları BM Antlaşması⁸, bu konuda bağlayıcı ve önemli hükümler içermektedir.

BM Antlaşması m.2/4 "Tüm üyeler, uluslararası ilişkilerinde gerek herhangi bir başka devletin toprak bütünlüğüne ya da siyasal bağımsızlığa karşı, gerek Birleşmiş Milletler'in amaçları ile bağdaşmayacak herhangi bir biçimde kuvvet kullanma tehdidine ya da kuvvet kullanılmasına başvurmadan kaçınırlar." hükmünü içermektedir. Bu madde içeriğinden de anlaşıldığı üzere, kuvvet kullanma yasağı *jus cogens* bir niteliğe sahiptir.

Buna ek olarak BM Antlaşması m.51 "Bu Antlaşma'nın hiçbir hükmü, Birleşmiş Milletler üyelerinden birinin silahlı bir saldırıya hedef olması halinde, Güvenlik Konseyi uluslararası barış ve güvenliğin korunması için gerekli önlemleri alıncaya dek, bu üyenin doğal olan bireysel ya da ortak meşru savunma hakkına hanel getirmez. Üyelerin bu meşru savunma hakkını kullanırken aldıkları önlemler hemen Güvenlik Konseyi'ne bildirilir ve Konsey'in işbu Antlaşma gereğince uluslararası barış ve güvenliğin korunması ya da yeniden kurulması için gerekli göreceği biçimde her an hareket etme yetki ve görevini hiçbir biçimde etkilemez." demektedir.

⁶ Member States. <https://www.un.org/en/about-us/member-states>. [Erişim tarihi: 18.03.2021].

⁷ 47 Member States. <https://www.coe.int/en/web/portal/47-members-states>. [Erişim tarihi: 18.03.2021].

⁸ Birleşmiş Milletler Antlaşması. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf. [Erişim tarihi: 13.03.2021].

BM Antlaşması'nın m.2/4 ve m.51 hükümleri, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ işgalinin uluslararası hukuka aykırı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim her ikisi de BM üyesi olan BM Antlaşması'nı kabul eden Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorunu, BM Antlaşması'nın m.2/4'te açıklanan kuvvet kullanma yasağının Ermenistan tarafından açık bir şekilde ihlalidir. Bu ihlale karşı olarak da, BM Antlaşması'nın m.51 hükümleri doğrultusunda, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) yetkili ve görevlidir.

Nitekim BMGK, BM Antlaşması'nın m.51 hükümleri doğrultusunda kendisine verilen sorumluluğun bir gereği olarak Dağlık Karabağ'daki duruma ilişkin peş peşe dört ayrı karar almıştır. BMGK'nın 30 Nisan 1993 tarih ve 822 sayılı bildirgesinde Konsey'in Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki silahlı çatışmalara ilişkin endişelerini dile getirmiş ve Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'daki durumunu işgal olarak nitelemiş ve Ermenistan güçlerinin derhal başta Kelbecer bölgesi olmak üzere Dağlık Karabağ'dan çekilmesini istemiştir.⁹ BMGK 29 Temmuz 1993 tarih ve 853 sayılı ikinci kararında ise, bir önceki kararını tekrar vurgulayarak, Ermenistan işgal güçlerinin başta Ağdam bölgesi olmak üzere Dağlık Karabağ'dan derhal çekilmesini istemiştir.¹⁰ BMGK 14 Ekim 1993 tarih ve 874 sayılı üçüncü kararında¹¹ ve 12 Kasım 1993 tarih ve 884 sayılı dördüncü kararında da¹² Dağlık Karabağ konusundaki karar ve isteklerini tekrarlamıştır. BMGK'nın kararlarında ayrıca Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) bünyesinde kurulan Minsk Grubu'nun çabalarına da atıf yapılmış ancak AGİT Minsk Grubu'nun uzun süre sürdürdüğü görüşmeler sonuç vermemiş, Dağlık Karabağ'daki Ermenistan işgali sonlandırılmamıştır.

Yukarıda açıklandığı üzere, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı işgali hem BM Anlaşması hükümleri hem de BMGK kararları doğrultusunda uluslararası hukuka açıkça aykırıdır. Uluslararası ilişkiler sisteminde ve küresel bağlamda, uluslararası hukuka aykırılığı bu kadar açık ve net olan,

⁹ UNSC Resolution 822 (1993). <https://digitallibrary.un.org/record/165604>. [Erişim tarihi: 18.03.2021].

¹⁰ UNSC Resolution 853 (1993). <https://digitallibrary.un.org/record/170257>. [Erişim tarihi: 23.03.2021].

¹¹ UNSC Resolution 874 (1993). <https://digitallibrary.un.org/record/174420>. [Erişim tarihi: 23.03.2021].

¹² UNSC Resolution 884 (1993). <https://digitallibrary.un.org/record/176731>. [Erişim tarihi: 23.03.2021].

uluslararası hukuka uygun olup olmadığını tartışmaya bile gerek olmayan az sayıda sorun olduğunu belirtmekte yarar vardır.

Sonuç olarak, Eylül 2020’de yaşanan sürecin öncesinde Dağlık Karabağ konusunun uluslararası hukuk açısından dört önemli boyutu olduğu görülmektedir:¹³ (i) meşru müdafaa hakkı, (ii) işgalci güçlerin kişisel suç oluşturan ihlalleri, (iii) verilen zararların giderimi ve (iv) yerinden olmuşların mülklerine ve yerleşim yerlerine dönme haklarının sağlanması.

EYLÜL 2020 SONRASI

1990’ların başından 2020 yılına kadar geçen süre içerisinde, uluslararası hukuka açık bir şekilde aykırı olan Ermenistan’ın Dağlık Karabağ’ı işgali, Eylül 2020’de başlayan çatışmalarla bir kez daha uluslararası kamuoyunun gündemine gelmiştir. Bu dönemde yaşanan çatışmalara ilişkin gözden kaçırılan önemli bir konu, BM Antlaşması’nın ilgili maddelerinin (m.2/4 ve m.51) Ermenistan tarafından bir kez daha ihlal edildiğidir. Nitekim Acer (2020: 8) Eylül 2020 sonrasında meydana gelen çatışmaları BM Antlaşması’nın m.2/4’te açıklanan meşru müdafaa hakkı kapsamında değerlendirerek “bir ateşkes anlaşması olması ve bir görüşme sürecinin devam ediyor olması durumunda dahi, şayet Ermenistan silahlı saldırıları devam ederse, Azerbaycan’ın hukuken meşru müdafaa hakkının doğduğu ve bu hakkının bütün işgal altındaki toprakların kurtarılmasına kadar devam edebileceği”ni belirtmektedir. 27 Eylül 2020 tarihinde Dağlık Karabağ ve civarında yeniden başlayan çatışmalar, 10 Kasım 2020 tarihinde bir mutabakatla¹⁴ sona ermiş ve Ermenistan Dağlık Karabağ’ın büyük bir kısmından çekilmeyi kabul etmek durumunda kalmıştır. Bu çatışmalar esnasında, Ermeni güçleri, savaş bölgesinde (hatta savaş bölgesi olmayan yerlerde) Azerbaycan yerleşim yerlerini hedef almış, bu saldırılar sonucunda çok sayıda sivil ölmüş ve yaralanmış, birçok sivil yerleşim yeri de ağır hasar görmüştür.

Dolayısıyla Eylül 2020’den sonra Ermenistan tarafından işlenen suçların tespit edilmesi ve sorumluların yargı önüne çıkarılması önemli bir konudur. Suçların ve suçluların tespit edilmesi ve delillerin toplanması

¹³ Acer, Y. (2020). Ermenistan’ın Karabağ İşgali ve Uluslararası Hukuk. *ULISA*. 12 (8), 7-8, s. 8.

¹⁴ Text of Ceasefire Agreement: Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation. https://web.archive.org/web/2020111212431if_/http://en.kremlin.ru/events/president/news/64384. [Erişim tarihi: 13.03.2021]

amacıyla, Azerbaycan makamları (özellikle Azerbaycan Başsavcılığı ve Azerbaycan İnsan Hakları Ombudsmanlığı) tarafından kapsamlı çalışmaların yürütüldüğü belirtilmektedir. Bu çalışmaların tamamlanmasının ardından, sorumluların ulusal ve uluslararası mahkemelerde yargılanması sağlanmalıdır.¹⁵

Eylül 2020'de yaşanan çatışmalar, sadece BM Antlaşması'nın m.2/4'ün ihlali ile kalmamış, Ermenistan'ın Azerbaycan toprağı olan Dağlık Karabağ'daki saldırıları ve hatta Azerbaycan'ın başta Gence ve Mingeçevir şehirlerine yönelik saldırıları ile Cenevre Sözleşmeleri'ni de ihlal etmiştir. Bu kapsamdaki iddiaların, (i) Savaş Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin Cenevre Sözleşmesi (1949), (ii) Savaş Esirleri Hakkında Uygulanacak Muameleye İlişkin Cenevre Sözleşmesi (1949) ve (iii) Savaş Halindeki Silahlı Kuvvetlerin Hasta ve Yaralılarının Durumlarına İlişkin Cenevre Sözleşmesi (1949) hükümleri doğrultusunda ve savaş suçları boyutuyla incelenmesi özellikle önem taşımaktadır.

Buna ek olarak, başta Azerbaycan toprağı olan Dağlık Karabağ olmak üzere, Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde Ermenistan ordusu tarafından düzenlenen saldırılarda öldürülen sivillerin de Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde koruma altına alınan yaşam hakları (m.2) ihlal edilmiştir. Bu konuda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde dava açılması, Ermenistan'ın insan hakları ihlallerinin tespiti ve yargılanması açısından örnek olacaktır.

Son dönemde yaşanan bu gelişmeler uluslararası hukuk bağlamında son derece önemli bir konu olan kendi kaderini tayin hakkı (self-determination) kavramını yeniden gündeme getirmiştir. 1992 yılında bağımsızlığını ilan eden fakat hiçbir devlet tarafından tanınmayan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti, sıklıkla *self-determination* ilkesi ile ilişkilendirilmiştir. Ancak kendi kaderini tayin ilkesi konusundaki eserlerin birçoğunda, uluslararası hukuka göre Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan hukuken ayrılmayacağı sonucuna varılmaktadır.¹⁶ Eylül 2020'de başlayan çatışmaların ardından Kasım 2020'de imzalanan antlaşma ile ortaya çıkan yeni siyasi ve idari durum, *self determination* kavramının Dağlık Karabağ konusunda daha sık bir şekilde gündeme geleceğini göstermektedir.

Bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer kavramsal çerçeveye de, uluslararası hukuk açısından önemli bir tartışmanın öznesi olan *anklav*

¹⁵ Acer, Y. (2020). Ermenistan'ın Karabağ İşgali ve Uluslararası Hukuk. *ULISA*. 12 (8), 7-8, s. 8.

¹⁶ Sterio, M. (2016). Self-Determination and Secession Under International Law: Nagorno-Karabakh. *German Yearbook of International Law*. 59, 81-113.

(enclave) ve *eksklav* (exclave) kavramlarıdır. *Anklav* siyasi coğrafyada tamamen başka bir ülkenin sınırları içerisinde yer alan yabancı toprak parçasını; *eksklav* ise siyasi olarak bağlı olduğu ülkeye coğrafi açıdan bağlı olmayan, bu bölge ile arasında başka bir yabancı ülke ya da ülkeler bulunan toprak parçasını ifade etmektedir.¹⁷ 10 Kasım 2020 tarihli mutabakat uyarınca Dağlık Karabağ bölgesinde ortaya çıkan ve başka bir çalışmanın konusu olabilecek boyutlara sahip olan fiili durum, *anklav* ve *eksklav* kavramları üzerinden ayrı bir araştırma ve tartışma konusudur.

SONUÇ

SSCB'nin dağılmasının hemen sonrasında Ermenistan tarafından işgal edilen Dağlık Karabağ, bölgesel ve küresel bir soruna dönüşmüştür. Bu sorunun tarihsel, siyasi, ekonomik ve hukuki arka planları bulunmaktadır. Bu çalışmada, diğer alanlara kıyasla görece daha az incelenen uluslararası hukuk boyutu incelenmiştir. Dağlık Karabağ sorunu, Türk Dünyası'nda var olan sorunlar içerisinde, uluslararası hukuk açısından en haklı ve en güçlü olunan konuların başında gelmektedir. Buna rağmen, son olarak Eylül 2020'de yaşanan çatışmalar ve devamında ortaya çıkan gelişmeler doğrultusunda Dağlık Karabağ'ın uluslararası hukuk açısından yeterince incelenmediği, araştırılmadığı ve tartışılmadığı görülmektedir.

Öncelikle, Azerbaycan'ın SSCB'den ayrılarak bağımsızlığını ilan ettiği süreç göz önünde bulundurularak *uti possidetis juris* ilkesi uyarınca Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu vurgulanmalıdır. Nitekim 1991'de dönemin Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan ve Azerbaycan Devlet Başkanı Ayaz Mutalibov da dâhil olmak üzere on bir devlet tarafından imzalanan Almatı Bildirisi de, taraf devletlerin "birbirlerinin toprak bütünlüğünü ve mevcut sınırlarının dokunulmazlığını tanıyacağı ve bunlara saygı duyacağı"nı belirtmektedir. Almatı Bildirisi'nin ardından BMGK 1993 yılında dört ayrı karar (822, 853, 874, 884) alarak Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'da işgalci olduğunu tespit etmiş ve işgale son vermesini istemiştir. Ermenistan, Dağlık Karabağ'ı işgal ederek BM Antlaşması hükümlerini (m.2/4 ve m.51) ihlal etmiştir.

Eylül 2020'de başlayan çatışmalar ise, BM Antlaşması'nın yeniden ihlaline neden olmuş, yaşanan çatışmalarda Cenevre Savaş Suçları

¹⁷ Demir, T. (2020). Anklav, Eksklav ve Uç Topraklar-Güvenlik İlişkisi. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*. UGK Özel Sayısı, 51-77, s. 52.

Sözleşmeleri ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ihlal edilmiştir. 10 Kasım 2020'de imzalanan anlaşma ile ortaya çıkan fiili durum ise uluslararası hukuk açısından *self determination* ve *enclave / exclave* kavramlarının araştırılmasını, tartışılmasını gerekli hale getirmiştir.

Bu süreçte, Dağlık Karabağ konusunda kesin bir başarıya ulaşılabilmesi için askeri zaferin ardından sürdürülmesi gereken yeni bir mücadele alanı ortaya çıkmış, uluslararası hukuk ve diplomasi mücadelesine gereksinim her zamankinden daha fazla artmıştır. Başta BM nezdinde olmak üzere, Avrupa Konseyi, AGİT, AB, Türk Konseyi gibi bölgesel ve uluslararası örgütler ve ulusal / uluslararası mahkemelerde yürütülecek diplomatik ve yasal mücadele, Dağlık Karabağ'ın geleceğini belirleyecektir.

KAYNAKÇA

- Acer, Y. (2020). Ermenistan'ın Karabağ İşgali ve Uluslararası Hukuk. *ULİSA*. 12 (8), 7-8.
- Akçay, D. (2020). Dağlık Karabağ Uyuşmazlığında Self-Determinasyon Tezlerinin Göreceliği. *Ermeni Araştırmaları*. 65, 101-130.
- Aliyev, T. (2006). Dağlık Karabağ Sorunu ve Uluslararası Örgütler. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Almaty declaration (1991). <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=4744>. [Erişim tarihi: 18.03.2021].
- Birleşmiş Milletler Antlaşması. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf. [Erişim tarihi: 13.03.2021].
- Demir, T. (2020). Anklav, Eksklav ve Uç Topraklar-Güvenlik İlişkisi. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*. UGK Özel Sayısı, 51-77.
- Member States. <https://www.un.org/en/member-states/>. [Erişim tarihi: 18.03.2021].
- Seyidova, S. (2014). Uluslararası Kuruluşların Dağlık Karabağ Sorununa Bakış Açılı ve Etkileri. *Turkish Studies*. 9(4), 1035-1048.
- Shaw, M. N. (1996). The Heritage of States: The Principle of Uti Possidetis Juris Today. *British Yearbook of International Law*. 67, 75-154.
- Sterio, M. (2016). Self-Determination and Secession Under International Law: Nagorno-Karabakh. *German Yearbook of International Law*. 59, 81-113.
- Text of Ceasefire Agreement: Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation. https://web.archive.org/web/2020111212431if_/http://en.kremlin.ru/events/president/news/64384. [Erişim tarihi: 13.03.2021].
- UNSC Resolution 822 (1993). <https://digitallibrary.un.org/record/165604>. [Erişim tarihi: 18.03.2021].
- UNSC Resolution 853 (1993). <https://digitallibrary.un.org/record/170257>. [Erişim tarihi: 23.03.2021].
- UNSC Resolution 874 (1993). <https://digitallibrary.un.org/record/174420>. [Erişim tarihi: 23.03.2021].
- UNSC Resolution 884 (1993). <https://digitallibrary.un.org/record/176731>. [Erişim tarihi: 23.03.2021].
- 47 Member States. <https://www.coe.int/en/web/portal/47-members-states>. [Erişim tarihi: 18.03.2021].

BÖLÜM 9

DAĞLIK KARABAĞ SORUNU

G. Saynur DERMAN*

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, İstanbul/Türkiye. saynurderman@gmail.com

GİRİŞ VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Dağlık Karabağ bölgesi, Güney Kafkasya'nın en önemli alanlarından biri olarak 19. yüzyıldan beri karşımıza çıkmaktadır. O dönemden beri bölge üzerinde Çarlık Rusya'sı, İran ve daha sonra Osmanlı'nın devamı olarak Türkiye çeşitli hedefler peşindedir. Karabağ bu üç aktör için bir anahtar nokta rolünü üstlenmiştir. Bu öneminden dolayı Rusya, Çarlık döneminden başlayan daha sonra SSCB ile devam eden süreçte buraya yoğun bir Ermeni göç politikası uygulamıştır. Uygulanan bu politika nedeniyle bölgede etnik ve dinsel milliyetçilik ön plana çıkmıştır (Sariahmetoğlu, 2011:175). Hızla tırmanan bu etnik dinsel sorun takvimler 1988 yılını gösterdiğinde Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgali ile farklı bir boyuta ulaşmıştır. Bu işgal ile birlikte şiddetli bir çatışma ortamı baş göstermiş ve Rusya gibi büyük güçlerin desteğini arkasına alan Ermenistan sorumsuzca hareket ederek binlerce insanın acımasızca ölümüne, binlerce insanın mülteci durumuna düşüp, topraklarını terk etmesine neden olmuştur. Bu işgale sırasında insanlığın bile utandığı Hocalı Katliamı yaşanmıştır. Ermeni işgal güçleri Hocalı kasabasında yaşayan binlerce insanı çocuk, kadın, yaşlı gibi herhangi bir ayırım gözetmeksizin canice katletmiştir. Bu işgal sonrasında Ermenistan, Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmiş ve bu işgal ateşkes antlaşması ile birlikte günümüze kadar yürürlükte kalmıştır. İşgal sonrasında sorunun çözümü için çaba sarf eden uluslararası kuruluşlardan en çok öne çıkanlar ise AGİT, BM ve İKÖ olmuştur. Bu örgütler işgalin bir an önce son bulması ve uygulanan haksız tutumun sonlandırılması adına çağrıda bulunmuşlardır. Ancak bu çağrılar Ermenistan tarafından dikkate alınmamış ve uluslararası hukuk açıkça ihlal edilmiştir. Ermenistan'ın bu cesur tavırları arkasında yatan en önemli sebep ise tabii ki Rusya'nın vermiş olduğu destek ve örgütlerde Ermenistan'a uygulanacak yaptırımları önlemesidir. Sorunun tarafı olarak tavır ortaya koyan ya da çözüm için faaliyetlere katılan örgütler: AGİT, BM, AK, NATO, İKÖ, KEİ; devletler ise ABD, Rusya, Türkiye, İran, Fransa'dır.

Ermenistan'ın bu sorumsuzluğu arkasındaki gücün ve uygulanmayan yaptırımların bir diğer sebebi ise batı devletlerinde uygulanan yoğun lobi faaliyetleridir. Bu sorun ülkeler arası ilişkilerin kurulması ve gelişmesi yönündeki en büyük engellerdendir. Buna çalışmamızda yer verdiğimiz Türkiye – Azerbaycan ve Ermenistan ilişkilerini örnek verebiliriz. Zira bu doğrultuda Dağlık Karabağ sorununun önce Azerbaycan – Ermenistan ilişkilerini çıkmaza soktuğu dolayısıyla da her iki ülke ile özellikle Ermenistan'la ilişki kurmada Türkiye'nin elini zora soktuğunu görmekteyiz.

İlişkilerin gelişmesi için öncelikli hedefin, çözümü şimdilik imkânsız olan Dağlık Karabağ sorununun halledilmesi olması gerektiğini söyleyebiliriz.

Çalışmanın Konusu:

Çalışmamızın konusu Dağlık Karabağ sorununun nedenleri, çözüm için atılan adımlar, çözümü önündeki engeller ve çözüme dair atılacak adımlardır. Çalışmada Dağlık Karabağ'ın tarihsel gelişiminden, sorunun ortaya çıkışını ve ardından sorunun ne yönde ilerlediğini ve soruna etki eden faktörleri birer birer inceleyeceğiz.

Çalışmanın Önemi:

Çalışmanın önemi, her ne kadar taraf tutulacak boyutta bir sorun olmasına rağmen özgün ve objektif bir yaklaşımla ele alınmış olmasıdır. Bu sorunla ilgili günümüze kadar yapılan birçok çalışma, olayda yaşananlar ve çalışmayı ele alanların duygusal tutumlarından dolayı zaman zaman objektifliğini ve beraberinde bilimselliğini yitirmiştir. Bizim bu çalışmada objektif olmamızın nedenlerinden biride olayın tarihsel bir çerçevede işlenmiş olmasıdır. Çünkü bu konuda yazılan eserler ne kadar taraflı olursa olsun tarih ve gerçekler asla değişmez.

Çalışmanın Amacı:

Bu çalışmada Dağlık Karabağ sorununun tarihsel arka planına ışık tutulmuş ve bu perspektifte gelece ilişkin yaşanması muhtemel senaryoların neler olduğunu ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Bu bağlamda sorunun çözümüne ilişkin atılacak adımların neler olabileceği, atılan bu adımlar sonrasında sorunun nasıl ve hangi yöne evrileceği, daha sonra ise çözüm ya da çözümsüzlük durumunda bunun ikili, bölgesel ve küresel anlamda ne gibi yansımalarının olabileceği ortaya konulmak istenmiştir.

Çalışmanın İçeriği:

Bu çalışmada öncelikle konuya ilişkin bir özet geçilmiş ardından kısa ve sade bir giriş bölümüyle çalışmanın gidişatı ele alınmıştır. Giriş bölümünün detayında ise çalışmanın önemi, amacı, içeriği, yöntemi ve kapsamı ele alınarak bunlara ilişkin açıklamalarda bulunulmuştur. Üç bölümde ele alınan çalışmanın ilk bölümünde Karabağ'ın yapısıyla ilgili genel bir değerlendirmede bulunduk. Bu anlamda Karabağ'ın siyasi yapısı, tarihsel gelişimi, ekonomik – sosyal yapısı ve jeopolitik konumu hakkında incelemelerde bulunulmuştur. İkinci bölümde Karabağ sorununun detayına inilmiş, sorunun başlangıcı, sorun devam ederken yaşanan gelişmeler ve bu gelişmeler ışığındaki planlar ele alınmıştır. Bununla beraber soruna ilişkin uluslararası örgütlerin, bölgesel ve küresel güçlerin soruna yaklaşımı ve

çözümüne ilişkin tavırları incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise sorunun bölgedeki ikili ilişkilere ve bunun Türkiye'ye yansımaları değerlendirilmiş ve daha sonra çözüme ilişkin yaklaşımlar ele alınmıştır. Son bölümde sonuç kısmında ise konu işlenirken elde edilen verilerden sorunun çözümüne ve geleceğine ilişkin bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmanın Yöntemi:

Bu çalışmada yöntem olarak literatür taraması yöntemi kullanılmıştır. Bu doğrultuda birçok kütüphanede kaynak taraması yapılmış birçok makale ve dergiden yararlanılmıştır.

Çalışmanın Kapsamı:

Çalışma kapsamında Karabağ sorununun tarihsel süreci, gelişimi, bölgesinde yarattığı etkiler, aktörlerin soruna yaklaşımı ve sorunun geleceği masaya yatırılmıştır. Çalışmada akademik kurallara uygun hareket edilmiş ve birçok kitap, makale, dergi, internet kaynağı ve dijital dokümandan yararlanılmıştır.

1. DAĞLIK KARABAĞ'IN YAPISINA GENEL BAKIŞ

Dağlık Karabağ Bölgesi, Güney Kafkasya'nın her anlamda birbirine zıt ve rakip iki ülkesi olan Azerbaycan ve Ermenistan arasında uzunca mücadelenin yaşandığı bir bölgedir. Tarihsel olarak baktığımızda sorunun ortaya çıktığı ilk yıllara kadar yani 1988 döneminin öncesine kadar bölge Ermenistan tarafından sürekli sahiplenilmekteydi. Sorunun diğer tarafında bulunan Azerbaycan ise bu toprakların geçmişten beri kadim bir Türk yurdu olduğuna vurgu yapıp, Ermenistan'ın bu topraklar üzerindeki iddia ve emellerinden rahatsızlık duyduğunu belirtmekteydi. Dağlık Karabağ sorununu iyi analiz edebilmek, fikir beyan edebilmek ve sorunun çözümü için katkıda bulunmak için öncelikle tarihsel olarak bir çerçeve oluşturmak şarttır.

Coğrafi konumuna baktığımızda Karabağ bölgesi bir kısmı Ermenistan diğer kısmı ise Azerbaycan toprakları içinde yer almaktadır. Ermenistan toprakları içinde yer alan Gökçe Göl ve Azerbaycan'da bulunan Kür ve Aras nehirleri arasındaki bölge Karabağ'ı oluşturmaktadır (Cabbarlı, 2009:1). Karabağ'ın günümüzdeki alanına baktığımızda karşımıza Kafkas sıradağlarının güney doğusunda bulunan 4400 kilometrekarelik bir alan çıkmaktadır ve bu bölge statü gereği Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölgedir. Yine coğrafi bir tanımla açıklamak gerekirse Azerbaycan topraklarında bulunan nehirler bölgenin doğal sınırlarını oluşturmaktadır. Karabağ ise

volkanik dağlarla kaplı yüksek bir yayla olup aynı zamanda 18 bin kilometrekare yüzölçümüne sahiptir (Abbaslı, 2011:167).

Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Ermenilerin eline geçen Erivan, Zengezur ve Gökçe bölgeleriyle birlikte Nahcivan bölgesi arasında bütünlük oluşturan Karabağ'ın nüfus yoğunluğuna baktığımızda ise Ermeni kökenlilerin çoğunluğu oluşturduğunu görmekteyiz. Ancak bunun tarihsel birtakım demografik olaylar sonucunda ortaya çıktığını görmekteyiz. Nitekim 1800'lü yıllardan beri özellikle Rus'ların baskı politikaları sonucunda bölgeye göç ettirilen Ermeniler burada nüfus yoğunluğu sağlamaya başladı. 1896 ve 1908 yıllarında devam eden bu göç dalgası beraberinde 400 bin Ermeni'yi bölgeye getirdi. Bu dönemde gerçekleşen diğer göç dalgaları da hesaplandığında aslında Güney Kafkasya bölgesinde yaşayan 1.3 milyon Ermeni'den yaklaşık olarak 1 milyonunun bu toprakların yerli halkından olmadığını görmekteyiz (Hasanov, 2013:304-305).

Nüfus yoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Karabağ'ın nüfusu 1979 sayımına bakıldığında 162 bin civarındaydı. Bu rakamın 37 binini Azeriler oluştururken, 123 binini Ermeniler oluşturmaktaydı. (Attar, 2005:6). Aradaki bu devasa farkında belirttiğimiz gibi 1800'lü yıllardan beri süregelen demografik politikalar sonucunda oluştuğunu görmekteyiz. Yine Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngilizlerin yapmış olduğu araştırmalara göre daha önce bölgede çoğunluğu oluşturan Azeriler karşısında nüfus olarak üstünlük sağlayan Ermenilere en önemli destek ve katkı SSCB döneminde gerçekleşmiştir (Hasanov, 2013:306).

Karabağ'ın coğrafi konumu ve özellikleri aynı zamanda iklimi ile entegre bir görünüm sergilemektedir. Azerbaycan'ın bulunduğu iklim kuşağının bulunduğu bölgede yıllık ortalama sıcaklık 0-10 derece iken fazla yağış almadığını ve yağış miktarının ise yine yıllık bazda 600-1200 mm olduğunu görmekteyiz. Karabağ'da ise karasal iklimin etkisini görmekteyiz. Sıcaklık değerlerinde kış aylarında en düşük -13 derece iken yaz aylarında ise en yüksek 26 dereceyi görebilmek mümkündür. Bitki örtüsü açısından da aynı şekilde önemli bir zenginliğe sahip olan Karabağ, edebiyatla ilgilenen Azeri sanat adamlarının ilham kaynağı olmuştur. Su kaynakları, temiz havası, kalın kış ve kar örtüsüyle tarih boyunca göç eden kavimlere de ev sahipliği yapmıştır (Attar, 2005:7).

Merkez olarak değerlendirdiğimizde ise Karabağ doğusuna Bedre, Mirbeşir, Ağdam, Ağrabeti ve Fuzuli; güneyine Cebrail, Gubadlı; batısına Laçın ve Kelbecer ve kuzeyine ise İsmailie illerini almış bir bölgedir. Coğrafi

potansiyelinden dolayı tarih boyunca yerleşim yeri olarak büyük bir görev üstlenmiştir (Attar, 2005:7).

Tarihi milat öncesine dayanan Ablan Krallığı ve bu krallığa bağlı etnik grupların ortaya çıkışı Sakların etkisiyledir. Saklar bu bölgede yaşayan en eski etnik grup olarak bilinmektedir. Geçmişten günümüze Karabağ'da yaşayan Türklerin kökeninin ise Saklar'a dayandığı tahmin edilmektedir. Tabi tüm bu olası tahminlere karşı Ermenilerde antitezler üretip bölgenin Azerbaycan tarihinde yer edinmesine karşı çıkmaya çalışmaktadır (Attar, 2005:3-5).

Ünlü gezgin ve bilim adamı Evliya Çelebi meşhur eseri Seyahatname'de Azerbaycan topraklarını anlatırken Karabağ'ı Küçük Azerbaycan olarak tanımlamaktadır. Tabi Ruslar bölgeyi işgal ettikten sonra farklı isimlerde burayı anmaktan geri durmamışlardır. Arap, Fars, Azeri ve diğer bir çok milletin kaynaklarına bakıldığında Karabağ adı, Kara ve Bağ kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelen bir kelimedir. Büyük ve muhteşem anlamını taşıyan Kara, Farsça kökenli Türkçe bir kelimedir. İsim olarak kökeni bile Türkçeye dayanan Karabağ'ın bu şekilde Ermeni iddialarını çürüttüğünü görmemiz mümkündür (Latifaci, 2011:36).

1.1. DAĞLIK KARABAĞ'IN SİYASİ YAPISI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Arkeolojik çalışmalar sonucu elde edilen verilerden oluşturulan raporlar incelendiğinde Karabağ, insanlığın en eski yerleşim merkezlerinden biri olarak karşımıza çıkıyor. Azıh ve Tağla mağaralarında ve daha sonra Hocalı Yapıtlarındaki çalışmalar bizi M.Ö. 17-18. Yüzyıllara götürmektedir. Bu veriler Karabağ'ın eski yıllardan beri bir yerleşim merkezi olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır (Abbaslı, 2011:31).

İçine Karabağ'ıda dahil ettiğimiz günümüz Azerbaycan'ında türk soyundan gelmiş olan Sakalar hakimiyet kurmuştur. Sakalar aynı zamanda Gökçegöl, Gence, Nahçıvan, Karabağ ve Muğan bölgelerinde yaşamışlardır. Yine gürcü kaynaklarına bakıldığında Hun Türklerinin bu bölgede varlık gösterdiğini daha sonraki dönemlerde ise yine Türk soyundan gelen Arskılıklar, Mamıklar, Saragurlar ve Hazarlar da hakimiyet kurduğunu görmekteyiz (İşyar, 2004:90).

M.S. 4. Yüzyılda bölgede hakim olan Hunlar, dönemin güçlü devletleri Sasanilere rağmen bu coğrafyaya akın etmişler ve hakimiyet kurmayı başarmışlar. Müslümanlığın yayıldığı ve güç kazandığı dönemde İslamiyetin hakimiyet alanına giren bu bölge sonra Selçuklu ve ardından büyük Moğol

istilasına uğramıştır. Oğuz Türklerinin de 10. Yüzyılın başlarında bölgeye yoğun bir göçü görülmektedir. Nitekim devam eden dönemde Türkmen – Oğuz boyları burayı kendilerine yurt edinmişlerdir. Bölgeye hakim olan boylar Bizans tehdidinden endişe duymuşlar. Bu endişelerine karşılık olarak Bizans bölgedeki toplumlari Ortodoks mezhebine girmeye zorlamış ve akabinde hakimiyet altına almıştır. Bu olaylar sonucunda ise bölgede bir Ermeni toplumu ve Ermenilere ait bir devlet kalmamıştır. 1071 yılından itibaren başlayan Türk akınları yoğunlaşmış, Selçuklu hâkimiyetinin ardından ise buradaki Ermeniler Kilikya bölgesine göç etmeye başlamışlardır. Zayıflayan Selçuklu döneminde geri dönme eylemi içinde olan Ermeniler bu defa Moğol tehdidi ile karşı karşıya kalmışlardır. Yine İlhanlı, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türklerinin yönetimi altına giren Karabağ Bölgesi son olarak Osmanlı ve Safevi devletleri arasında bir tampon bölge görevini yerine getirmiştir. Çalışmamızın konusu olan Karabağ ise bir hanlık olarak 1747 yılında Şuşa merkezli olarak kurulmuştur. Kuruluşundan beri Karabağ'da Penah Ali Han Saraşlı, İbrahim Halil Han Penah Ali oğlu ve Mehdikulu Han hükümdarlık yapmışlardır (Attar, 1990:1).

Ele aldığımız perspektiften bakacak olursak geçmiş dönemden işgal edilene kadar Karabağ tamamen bir Türk yurdu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermenilere ait hakim bir yönetim yada güç unsuru bulunmamaktadır. Var olan Ermeni toplumunun da bir devlet, hanlık veya herhangi bir hegemonya oluşturacak seviyede olmadığını görmekteyiz. Türk yurdu ve egemenliği altında bulunan Karabağ 1805 yılında Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmiş ve ardından 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşmasıyla yine Rusya'ya bırakılmıştır. Bu tarihten sonra yoğun bir Rus baskısı altında kalan bölgede Türk nüfusu üzerinde etkin politikalar işletilmiş ve Türkler bölgeden uzaklaştırılmıştır (İşyar, 2004,173). Yine Türklerin bölgeden uzaklaştırılması sağlanırken boşalan yerleşim yerlerine Ermenilerin iskan ettirilmesi tabii ki Osmanlı'ya karşı bir tampon bölge kurmanın yani Osmanlı'nın Kafkasya'ya ilerlemesini durdurmak yada oradaki Türklerden yardım almasını engellemek bu politikanın yegane sebebiydi.

Bolşevik Devrimi sonrası SSCB döneminde Dağlık Karabağ bölgesinin 3/4'ünün Sovyet Ermenistan'a verilmesi kararı alındı ancak daha sonra karar tekrar değerlendirildi ve Dağlık Karabağ, Azerbaycan SSCB'ye bağlı otonom bir özerk bölge ilan edildi. Bu kararda en büyük etki şüphesiz Stalin olarak karşımıza çıkmaktadır. SSCB 1936'da ilan ettiği anayasasında Dağlık Karabağ'ın mevcut statüsünün korunmasını karara bağlamıştır. Yine bu yıllarda Türklere karşı haksız ve tutarsız bir takım baskılar yapılmaktaydı.

Sebepsiz yargılamalar, gerekçesiz infazlar, hukuksuz mahkemeler ve mahkemelerin başında bulunan kural tanımayan Ermeniler Türklere karşı zalimce tavırlar sergilemiş ve Türklerin anayurtlarını terk etmelerini sağlamışlardır (Attar, 2005:92-93).

1988 yılına gelindiğinde yani SSCB'nin dağılışından hemen önce Karabağ sorunu ortaya çıkıyor ve bu sorun Azerbaycan – Ermenistan savaşına ve bölgenin istikrarsızlığına neden oluyor.

1.2. DAĞLIK KARABAĞ'IN EKONOMİK YAPISI

Azerbaycan ve Ermenistan arasında ki mücadelenin merkezi olan Karabağ ekonomisi tüm bu olumsuzluklara ve çıkmazlara rağmen büyüme trendini kaybetmemiştir. Savaş sonrasında parçalanmış bir bölge olarak karşımıza çıkan Karabağ, ekonomik olarak gelişim sağlamıştır. GSYH'sı 1999'da 59 milyon dolar olan Karabağ, SSCB yönetimi altındayken bu rakamın %80 daha aşağısındaydı. 21. Yüzyıla gelindiğinde ise daha büyük ekonomik ilerleme sağlayan Karabağ'ın GSYH'sı 114 milyon dolara yükselmiştir. Enflasyon oranlarında ise yine 2000'li yıllarda TÜFE %34 artarken, GSYH %116 artış sağlamıştır. GYSH'nın önemli bir kısmı hizmet sektöründe bulunurken diğer tarafa baktığımızda tarım, imalat ve inşaat sektörlerini görmektediriz (www.diplomatictraffic.com/highlights_archives.asp?ID=163, 11.02.2010).

Karabağ'da yatırım anlamında ise altın madenciliği, elmas parlatma, kuyumculuk, telekomünikasyon ve tabii ki tarım bulunmaktadır. Karabağ'ı genel çerçevede ele alırken coğrafyasından, ikliminden özellikle bahsetmiştik. İşte bu alandaki avantajlardan dolayı tarım ve tarımla birlikte hayvancılık önemli bir sektör haline gelerek ekonomiye dinamizm kazandırmıştır. Enerji alanında dışa bağımlılığı göze çarpan Karabağ bu alanda gelişimi öngören planlar yapmaktadır.

Enerjide üstün verimlilik sağlayarak hem kendi ihtiyacını karşılamak hemde ihracat alanında avantaj sağlamak hedefleniyor. Yer altı kaynakları açısından da çok verimli ya da çok verimsiz olduğu söylenemeyecek olan Karabağ, mermer, alçı taşı, kireç, bakır ve altın yataklarına sahiptir (Attar, 2005:7)

1.3. DAĞLIK KARABAĞ'IN SOSYAL YAPISI

Ekonomik alanda gelişme sağlayan ve ilerleme kaydeden Dağlık Karabağ sosyal alanda bu kadar şanslı ve becerikli olamamıştır. Ermenistan işgali sonrasında uygulanan zorunlu göç politikası insanları yurtlarından etmiş ve mülteci durumuna düşürmüştür. Mülteci durumuna düşen toplumda hem sosyal hemde ekonomik sorunlar baş göstermiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Stalin politikaları sonrasında Ermenistan'da yaşayan Azeriler zorunlu göçe maruz bırakılmışlardır. Bu göçler bizzat devlet eliyle yapılmış ve Azeriler Azerbaycan sınırlarına gönderilmiştir. Bu göçler ve baskılar aynı zamanda Azerlerin yaşadıkları bölgede bir Ermeni sosyolojik tabanı oluşturmuş ve Azeriler bıraktıkları yerde azınlık konumuna düşmüşlerdir. Karabağ işgali sonrasında da devam eden zorunlu göçlerde yurtlarını terk edenlerin etnik olarak Oğuz Türklerine, dinsel olarakta Müslümanlığa bağlı Caferi/Şii mezhebine bağlı olduğunu görmekteyiz. Aslında tüm bunlara baktığımızda yapılanlarda etnik olduğu kadar dinselde bir tasfiye politikasının olduğunu görmekteyiz. Bu politikalara maruz kalan Azeriler gittikleri genellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşmak zorunda kalmışlardır (Cabbarlı, 2009:8).

1.4. DAĞLIK KARABAĞ'IN JEOPOLİTİK VE JEOSTRATEJİK KONUMU

Ülkeler, milletler yüzyıllar boyunca bir bölgeye ya da toprağa sahip olmak için, orada kendi egemenliklerini kurmak, kendi uluslarını yaşatmak ve ideallerini gerçekleştirmek için karşılıklı mücadele etmişlerdir. İşte bu mücadelenin bir örneği de Karabağ'da görülmektedir. Karabağ, Güney Kafkasya bölgesinin hakimiyetini sağlamak açısından önemli bir noktadır. Bu bölgeyi elinde bulunduran gücün kim olduğuna bakarak hangi tehditlere karşı önem arz edeceğini ortaya çıkarmamız kolay olacaktır. Rusya açısından baktığımızda Karabağ'ın kontrolü geçmiş tarihte Osmanlı, günümüzde Türkiye, İran gibi ülkelere karşı kullanılabilecek bir bölge olarak karşımıza çıkıyor. Osmanlı Devleti açısından baktığımızda Çarlık Rusyası, Safeviler gibi tehditlere karşı tampon bölge görevi üstelenebilecek bir yerdir Karabağ. Yine Azerbaycan ve Ermenistan açısından da birbirlerine karşı üstünlük sağlayabilecekleri stratejik bir noktadır. Karabağ'ı elinde bulunduran ülke ya da güç hiç şüphesiz Trans-Kafkasya olarak adlandırılan stratejik bölgenin kontrolünde güç kazanacak ve bölgedeki hedefleri konusunda avantaj elde edecektir.

Enerji alanında dünyada önemli bir yere sahip olan Kafkasya'da petrol ve doğal gaz kaynaklarının kontrolünü sağlamak açısından, bölgeden geçen petrol ve doğalgaz boru hatlarında söz sahibi olma bağlamında ve ekonomik gelir elde etme konusunda çok önemli bir bölgedir Dağlık Karabağ. Bu özelliklerinden dolayı bölgesel ve küresel güçlerin ilgi odağı olmasını normal karşılayabiliyoruz. Bu özelliğinden dolayı Karabağ sorununda bölge ülkeleri bir yana ABD, Fransa, Almanya, İngiltere gibi ülkelerinde soruna doğrudan ya da dolaylı ilgi gösterdiğini görmekteyiz. Yine AB açısından enerji transferi konusunda ilişkili bir bölge olan Karabağ, ayrı bir önem arz etmektedir. Elimizdeki tüm bu argümanları bir araya getirdiğimizde Dağlık Karabağ'ın jeopolitik ve jeostratejik açıdan ne denli önemli olduğunu görebilmekte ve anlayabilmekteyiz.

2. GÜNEY KAFKASYA'NIN KANAYAN YARASI: DAĞLIK KARABAĞ

İkinci bölümde Dağlık Karabağ'ın ve bu sorunun Azerbaycan ve Ermenistan arasında nasıl ortaya çıktığını, sürecin nasıl geliştiğini, tarafların gerçekleşen olaylar karşısında ortaya attıkları iddialarını inceleyeceğiz. Beraberinde uluslararası kamuoyunun, uluslararası kuruluşların, bölge ve dünya ülkelerinin soruna yaklaşımını ve çözüm önerilerini ele alacağız. Bunları değerlendirirken dünya ülkelerinde ermeni lobi faaliyetlerini ve bunun sürece etkisini de işleyeceğiz.

2.1. TARİH İÇİNDE DAĞLIK KARABAĞ SORUNU

Birinci Dünya Savaşından sonra ortaya çıkan Wilson İlkeleri ve Milletlerin Haklar Bildirgesinde her ulusun kendi geleceğini tayin edebilme konusunda hak sahibi olduğu belirtilmiştir. Dönemin Bolşevik yönetimi de bu ilkeyi benimseyince bölgede bir güç boşluğu ortaya çıkmıştır. Dünya savaşının galipleri tarafında yer alan Ermeniler kurdukları bölgesel terör gruplarıyla büyük katliamlara imza atmışlar ve yaklaşık 30 bin Azerbaycan Türkü'nü katletmişlerdir (Abbaslı, 2011:16). Karabağ'ın siyasi geçmişini ele aldığımız bölümde bahsettiğimiz gibi 1921 yılında Karabağ'ın yönetimi önce Ermenilere ardından Azerilere verilmiştir ve Azerbaycan'a bağlı otonom bir bölge haline gelmiştir (Gürses, 2001:253).

Silahlı eylem ve işgal her ne kadar 1988 tarihini gösterse de Ermenilerin Dağlık Karabağ hevesleri 1960'lı yıllarda kendini göstermiştir. Ermenilerin ideali olarak bilinen “ denizden denize büyük Ermenistan “

söylemi doğrultusunda bu stratejik bölge işgale uğratılmıştır (Şimşir, 2009:24).

2.1.1. SORUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE BAŞLANGICI

Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıktığı 1988 yılına gelmeden önce değinilmesi gereken birkaç husus var. Olayların başlamasından önce, başladığı dönem ve SSCB'nin çöküşüyle devam eden süreçte Ermeniler SSCB merkezi yönetimi tarafından açıkça desteklenmiştir. Bu açık desteği arkasında hisseden Ermenistan bir saldırganlık politikası güderek binlerce sivilin katledilmesine, çok sayıda yerleşim biriminin yağmalanıp yıkılmasına sebep olmuştur. SSCB hükümeti ise tüm bu haksız ve hukuksuz zalimce işgal tavrılarına karşısında herhangi bir önlem almamış ve buna gerek duymadığını da açıkça ortaya koymuştur. Yine Sovyet merkezi basınında aynı şekilde olaylarda kesinlikle taraf tutarak gerçeklerin konuşulması ve tartışılmasının önünde bir engel olmuştur. SSCB'nin kararsızlığı ve ilkesizliği Ermenistan'ın önünü açtı ve olaylar artık farklı bir boyuta ulaştı. Bu noktadan sonra ise artık Azerbaycan'da tepkisiz kalmayarak elinde bulunan toprakları korumak için mücadele etmeye başladı (Hasanov, 2013:309-310).

Takvimler 22 Şubat 1988'i gösterdiğinde Dağlık Karabağ Özerk Sovyet'i, Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması yönünde bir karar almıştır ancak bu karar Moskova yönetimi tarafından reddedilmiştir (Oran, 2005:401). Moskova yönetiminin bu kararının ardından şiddetlenen olaylar sonucunda Dağlık Karabağ Özerk bölgesi Azerbaycan sorumluluğundan alınıp özel bir komisyon tarafından yönetilmek üzere merkezi hükümete bırakılmıştır. Daha sonra ise yine Ermenileri rahatsız eden bir karar alınarak bölgenin yönetimi tekrar Azerilere bırakılmıştır. Bu kararın ardından Azeriler ve Ermeniler arasındaki çatışmalar büyüdü ve akabinde 1990 yılında Sovyet ordusu Azerbaycan'a müdahale etti (Yalçınkaya, 2006:446). Azeriler ve Ermeniler arasında 1990'da imzalanan ateşkes antlaşması tarafların sorumluluklarını yerine getirmediklerinden dolayı başarılı olamamıştır. Bu süreç devam ederken Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. Ancak bu bağımsızlığa Ermenistan ve Ermenistan'ın Karabağ bölgesinde bulunan silahlı milisleri tepki göstererek silahlı eylemlere başladı. Bu eylemler sonucunda Azerbaycan toprakları bir kez daha işgale uğradı. Bu işgal politikası devam ederken Ermenistan tavrını ve amacını belirten bir tutum sergilemiş ve bu yönde açıklamalar yapmıştır. Ermenistan, Azerbaycan'dan bir toprak talep etmediğini, sorunun Azerbaycan'ın bir iç meselesi olduğunu ve bu meselenin çözümünü istediklerini belirtmiştir. Aslında bu açıklama her

ne kadar olumlu düşünceler barındırsada burada Ermenistan'ın asıl amacı meseleyi self determinasyon ilkesi çerçevesinde çözmek ve bunu empoze etmektir. Böylece yapmış olduğu işgal ve hukuka aykırı eylem ve tutumlarında üstünü kapatmayı hedeflemiştir.

2.1.2. KRİZ VE SAVAŞ ORTAMINDA YAŞANAN GELİŞMELER

Karabağ krizinin ortaya çıktığı ilk yıllardan itibaren başlayan bağımsızlık dalgası 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte sona ermiştir. 1991 ekiminde Azerbaycan parlamentosu bağımsızlık hakkında gelen anayasal bildiriye kabul etmiştir. 21 Aralık 1991'de SSCB hukuki anlamda sona ermiştir ve Azerbaycan'la birlikte Ermenistan bağımsızlığını kazanmışlardır. Bu bağımsızlık sonrasında Azerbaycan Dağlık Karabağ'ın özerk statüsünü feshettiğini ve tamamen merkezi yönetime bağladığını duyurmuştur. Bu karara Ermenistan'ın tepkisi gecikmemiş ve bağımsızlık referandumuyla bağımsızlık ilan ederek karşılık vermişlerdir ve Yukarı Karabağ Özerk cumhuriyeti adıyla BDT'ye başvurmuşlardır ancak bu talep BDT tarafından reddedilmiştir (Oran, 2005:401).

İki taraf arasında yaşanan silahlı ve çatışma boyutundaki mücadele 1988-1994 Karabağ savaşı olarak kayıtlara geçmiştir. Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB)'ndeki bazı Azeri yerleşim birimlerine Ermeniler tarafından baskınlar düzenlenip ve her yer ateşe verilmiştir. Yine bu dönemde Moskova-Bakü seferini yapan yolcu trenine, Tiflis-Bakü, Bakü-Ağdam, Ağdam-Şuşa, Ağdam-Hocalı seferlerini yapan otobüslere Ermenilerce terör saldırıların düzenlenmiş ve binlerce sivil hayatını kaybetmiştir (Hasanov, 2013:309).

Devam eden şiddetli çatışmalar 1992 yılına gelindiğinde Rus birliklerinin bölgeden çekilmesiyle daha da artmış ve yüzbinlerce Azeri mülteci Karabağ'dan yani özyurtlarından kaçmak zorunda bırakılmıştır. Şubat ayı boyunca devam eden çatışmalar kendi sınırlarının aşılıp Şuşa, Akdam, Laçin bölgesine ve Azerbaycan-Ermenistan sınırına yayılmıştır. Çatışmalar beraberinde büyük bir etnik kıyımında beraberinde getirmiştir. Barış inşa etmek, çatışmaları dindirmek ve sivilleri korumak adına bölgeye tekrar intikal ettirilen Rus askerleri geliş amaçlarının aksine bölge halkının sürgün edilmesine ve katledilmesine yardım etmişlerdir. Sorunun belkide en çok göze çarpan dikkat çeken bir diğer trajedisi ise Hocalı adlı yerleşim biriminde yaşanan katliamlardır (Abbaslı, 2011:41). Hocalı katliamında yaş

ve cinsiyet gözetilmeksizin binlerce insan insanlık onuru ayaklar altına alınırçasına katledilmiştir (Laçiner, 2004:218). Hocalı katliamına karşı dışarıdan ilk tepki Tahmin edilebileceği üzere Türkiye'den gelmiştir. Türkiye AGİK Dışişleri Bakanları konseyini toplantıya çağırılmış ve soruna çözüm aranmıştır ancak insani yardım ve ateşkes önerisi kabul edilmemiştir.

Karabağ işgalinde önemli ilerleme sağlayan Ermeni güçleri 1992 yılında bu bölgeden Laçin'e bir koridor açmayı başarmışlardır (Oran, 2005:401). Bu tehditler ve saldırılarla birlikte birde Nahçıvan işgal edilmek istenince aralarında Türkiye, Rusya, ABD, BM ve AGİT gibi ülke ve uluslararası kuruluşlar arasında müzakereler gerçekleşmiştir. Bu işgal girişimlerine karşı adımlar atılırken Ermenistan geri durmadı ve 1993 yılında Kelbecer bölgesini işgal etti (Davutoğlu, 2011:127).

Kelbecer'in işgali Ermenistan-Karabağ arasındaki ikinci koridorun açılmasına neden olmuştur. Yine Kelbecer işgali ile birlikte Azerbaycan topraklarının onda biri işgale uğramış oldu. Bu işgalle birlikte önemli ilerleme kaydeden Ermenistan bir yandan da asimilasyon ve zorunlu göç politikasını hayata geçirmeye çalışmıştır. Bu dönemde Azeriler açısından olumlu sayılabilecek hiçbir gelişme yaşanmamıştır. Önemli seviyede askeri ve politik üstünlük sağlayan Ermeniler bu şekilde Karabağ savaşında amacına ulaşmış oldu (Uçarol, 2000:828).

Karabağ'da bağımsızlık ilan eden Ermeniler ve Azerbaycan arasında 12 Mayıs 1994 tarihinde ateşkes ilan edilmiş ve önceki anlaşmaların aksine bu defa ateşkes yürürlükte kalmıştır (Davutoğlu, 2002:75). Karabağ'ın coğrafi ve ekonomik yapısını ele aldığımız kısımda bahsettiğimizde ne kadar önemli ve verimli bir bölge olduğunu belirtmiştik. Ancak yaşanan bunca işgal ve silahlı mücadele her iki taraftan da on binlerce insanın ölümüne neden oldu ve bununla birlikte bölgenin doğal yapısına zarar verdi. Sonuç olarak bir değerlendirme yaparsak tüm bu mücadelenin reel kaybedeni Azerbaycan, topraklarının yaklaşık olarak %20'sini kaybetti ve bu topraklar Ermenistan işgali altında kaldı (Davutoğlu, 2002:19).

Sorunu ele alırken dikkat çekmeye çalıştığımız bir diğer konu bu hukuksuz süreçte Azerbaycan'ın pasif kalmasıydı. Rusya'nın askeri desteğini arkasında bulunduran Ermenistan'a karşı pasif kaldığını gördük ancak bunun hukuksal boyutunu özellikle Hocalı Soykırımını uluslar arası kamuoyuna anlatmakta ve dünyanın dikkatini buraya çekmekte gerçekten bir çaba sarfedilmemiş ve başarısız olunmuştur. Buna karşılık ise Ermenistan bu alanda da kayıtsız kalmamış ve yaptığı işgale dünya kamuoyunda

meşruiyet kazandırmak için bir diplomasi atağı gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda daha önce kendi topraklarına kattığını ilan ettiği Karabağ'ın artık Dağlık Karabağ Cumhuriyeti olarak kurulduğunu ilan etmiştir. Bu şekilde işgalci ülke konumundan bağımsızlık hakkı savunan ülke pozisyonuna gelmek hedeflenmiştir (Attar, 2005:140).

Şubat 1998'e gelindiğinde ise sorunun işgalci gücü Ermenistan'da iktidar değişikliği yaşanmıştır. Levon Ter-Petrosyan görevinden istifa etmiş Robert Koçaryan'ın lider olabilmesi için bir fırsat doğmuştur. İstifa eden Petrosyan barış yanlısı olduğu için milliyetçi cephelerin çok sert bir şekilde eleştirisi ve tepkilerine maruz kalmıştı. Bu olayların akabinde Robert Koçaryan, 1998'de Ermenistan Devlet Başkanlığı'na seçildi.

2.1.3. ERMENİSTAN'IN DAĞLIK KARABAĞ İLE İLGİLİ PLANLARI

İşgal yılı olan 1988'e kadar Ermeniler, Karabağ bölgesine göç politikasını uygulamaya ve aynı zamanda bölgede hak iddia etmeye devam ettiler. Bu süreç Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkileri germeye devam etti. 1945 yılından itibaren sırasıyla 1948, 1963, 1967 ve son olarak 1977 yılında yani toplamda beş kez Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması talebinde bulunmuşlar ancak bu talepleri SSCB yönetimi tarafından her defasında reddedilmiştir (İşyar, 2004:371-372).

Ermeniler tüm bu ret kararlarına rağmen Karabağ ile ilgili ideallerinden vazgeçmemişler ve bir kez de Gorbaçov döneminde aynı başvuruda bulunmuşlar ancak Gorbaçov yönetimi kararı reddetmekle kalmamış aynı zamanda bölgenin Azerbaycan'a bağlı kalacağını duyurmuştur. Ermenistan'ın bu karar ilişkin reddi ise Sovyet yönetimi tarafından tanınmadı. İdeallerinden vazgeçmeyen Ermeniler bu defa farklı bir yöntem izleyerek hem Karabağ hem de Nahçıvan'ın Ermenistan'a bağlanması adına imza toplamaya başladılar ve yetmiş beş bin kişi bu kampanyaya destek verdi. Bu kampanyalar sonucunda Karabağ, Azerbaycan'dan ayrı bir yönetim olarak ilan edildi. Bu olay iki taraf arasında gerilimi tırmandırdı ve yine siviller bundan zarar gördü. Her iki tarafta yaşayan insanlar diğer tarafa göç etmek zorunda kaldı (Gürses, 2001:255-257).

Ermenistan yapmış olduğu bu işgali ve mücadeleyi önce uluslararası kamuoyuna ve sonrada Azerbaycan'a kabul ettirmekte kararlı görünüyor. Bunu yaparken de bölgede ki üstünlük ve avantajını kaybetmemek adına yıllık bütçesinin önemli bir kısmını askeri harcamalar kaleminde bu bölgeye aktarmaktadır.

2.2. DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE ULUSLARARASI KAMUOYU

Dağlık Karabağ sorununu ele aldığımızda dikkat çeken unsurlardan biri uluslararası örgütlerin yaklaşımıdır. Sorunun çözümüne ilişkin atılan adımlarda alınan skandal kararlar ve bu kararlar doğrultusunda uygulamaya konulamayan adımlar karşımıza çıkmaktadır. Bu konuyla ilgili detaylı incelemeyi aşağıdaki başlıklar altında birer birer ele alacağız.

2.2.1. ULUSLARARASI ÖRGÜTLERİN SORUNA YAKLAŞIMI

Sovyetler Birliğinin dağılmasından yaklaşık üç ay önce bağımsızlığını ilan eden Ermenistan, böylece fiili ve hukuki anlamda tamamen bağımsız olmuştur. Türkiye, Dağlık Karabağ gibi büyük bir olayın yaşandığı bu dönemde bile Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biri olmuş ve savaşın etkisini buraya yansıtmayarak diplomasiye önem vermiştir. Ermenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra hem Dağlık Karabağ'da yaşananlarla ilgili lobi oluşturabilmek hem de bağımsızlığına garantör bulabilmek açısından uluslararası örgütlere üye olmuştur. Bu uluslararası kuruluşlar arasında Karabağ sorununda baş aktör olan AGİT ile birlikte BM, IMF ve WB yer almıştır. Türkiye, Ermenistan'ı tanımakla birlikte bağımsızlık ilanı ardından Azerbaycan'ı tanıyan ilk devlet olmuştur. Azerbaycan ve Ermenistan, Karabağ sorununu gündeme getirmek için üye oldukları BM'de aktif faaliyetlerde bulunmuşlardır.

2.2.1.1. SORUNUN BİRLEŞMİŞ MİLLETLER GÜVENLİK KONSEYİNDE MÜZAKERE EDİLMESİ

Birleşmiş Milletler yapı itibariyle kendi içinde sorunları bulunan ancak bu sorunların dahi çözümüne ilişkin bir adım atılmayan, bazı bölgesel ve küresel güçlerin tekelinde bulunan bir uluslararası kuruluştur. BM'nin işlemesi için kurulan organlar ve karar mekanizmaları tamamen bu güçlerin istediği doğrultuda dizayn edilmiş ve bu güçlerin çıkarlarına aykırı her türlü durumda süreç sabote edilmeye ve tıkanmaya müsait kılınmıştır. BM içinde yer alan en önemli ve yetkili karar organı Güvenlik Konseyi aralarında ABD, Rusya, İngiltere, Fransa ve Çin'in bulunduğu 5 daimi ve 10 geçici üyeden oluşmaktadır. Bu karar organında alınacak bir karar daimi üyelerin en az biri tarafından veto edilirse süreç tıkanır ve bu yönde bir karar alınması imkansız hale gelir.

Dağlık Karabağ meselesinde de işleyişteki bu sıkıntı ile karşı karşıya kalmaktayız. BM, Karabağ sorununun çözümüne ilişkin bir takım kararlar alıp Ermenistan güçlerinin Azerbaycan topraklarından çekilmesi çağrısında bulunmuştur (Oran, 2005:401). Ancak bu karar Ermenistan tarafından dikkate alınmamış ve işgal durumu mevcudiyetini korumuştur.

BM daha sonra Genel Kurul kararı ile olaya doğrudan müdahaleden kaçınmış ancak AGİK'in izleyeceği adımları destekleme kararı almıştır. AGİK'in girişimlerine daha sonra AGİK'le ilgili başlıkta yer vereceğiz. BM daha sonraki dönemde barış çabalarında bulunarak Kelbecer bölgesinin boşaltılması yönünde kararlar almış ve kararda Kelbecer işgalinden duyulan rahatsızlık dile getiriliyor, uluslararası kuralların ihlal edildiği beyan ediliyor ve bütün devletlerin toprak bütünlüğüne saygı duyulması gerektiği ifade edilmiştir (Cicioğlu, 2007:313).

Aslında alınan tüm bu kararlar uluslararası hukuku, devletlerin toprak bütünlüğünü ve devletlerin egemenliklerini güvence altına alan bir tutum içindedir ancak bu kararlara uyulması konusunda BM yetersiz olmasını rağmen elindeki itici gücü işleyiş mekanizmalarındaki sıkıntılar yüzünden hayata geçirememiştir. Burada dikkatten kaçırılmamız gerek husus Rusya'nın BMGK üyesi olmasıdır. Ermenistan arkasındaki bu politik gücü iyi değerlendirmiştir.

BMGK 31 Temmuz 1993 tarihinde Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu yönünde bir karar almış ve bu karar doğrultusunda Ermenistan işgal güçlerinin bölgeyi terk etmeleri gerektiğini belirtmiştir. Ermenistan alınan bu kararları uygulamamış ve işgale devam etmiştir. BM ise 24. ve 51. Madde gereğince önce yetkilerini kullanacağını belirtmiş ve daha sonrada Azerbaycan'ın meşru müdafaa hakkının doğduğunu ve bunu kullanabileceğini ifade etmiştir (Abbaslı, 2011:133-134).

Güvenlik Konseyinden çıkan kararlar olsa da bu kararlar Rusya'nın Ermenistan'a vermiş olduğu destek dolayısıyla Ermenistan tarafından dikkate alınmamış ve işgal devam etmiştir. Bununla beraber aldığı bunca kararın yanında skandal bir ifadeye yer vermiştir. Alınan her kararın gündeminde sürekli şu dile getirilmiştir. Karabağ sorunu Azerbaycan – Ermenistan sorunu değil, Azerbaycan ile- Dağlık Karabağ arasından yaşanan bir etnik çatışmadır şeklinde beyan edilmiştir (Hasanov, 2013:312).

2.2.1.2. AĞIT MİNSK GRUBU'NUN KURULMASI VE SORUNA BARIŞÇIL YOLLARDAN ÇÖZÜM ARAYIŞI

Dağlık Karabağ sorununda aklımıza gelen en önemli aktörlerden birisi şüphesiz AĞİT'tir. AĞİT, sorunun en başından beri takipçisi olmuş ve daha sonra çözüme katkıda bulunmak için sorumluluk almıştır. Ancak burada da bölgesel ve küresel güçlerin çıkarları doğrultusunda atılan taraflı adımlardan dolayı sonuç alınamamış ve başarısız olunmuştur. Ancak tüm bunlara rağmen şimdi AĞİT'in bu sorun çerçevesinde işlettiği mekanizmaları ve atmış olduğu adımları ele alacağız.

AĞİT'in bu soruna dikkat çekmesinde en önemli husus şüphesiz Azerbaycan'ın bu örgüte üye olmasıdır. Azerbaycan, 30 Ocak 1992'de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AĞİK)'na üye olmuştur. Üyelikten sonra ilk Dışişleri Bakanları Konsey toplantısında Karabağ sorunu ele alınmış ve sorunun çözümüne ilişkin müzakereler yapılması için özel bir barış konferansı düzenleme kararı alınmıştır. Alınan karara göre konferansa Rusya, Türkiye, ABD, Fransa, Almanya, İtalya, İsveç, Slovakya, Çekya ile sorunun tarafı olan Azerbaycan ve Ermenistan katılacaktır. Bu karar alındıktan sonra Ermenistan'ın yapmış olduğu işgallere devam etmesi süreci olumsuz etkiledi. Ermenistan'ın bu yapıcı olmayan tavırlarının arkasında yine Rusya'nın doğrudan desteğini görmemiz mümkündür (Hasanov, 2013:312-313).

Minsk Grubu oluşturma kararının alınmasından sonra hazırlanan barış planında hedefin sürekli ateşkesi sağlamak, Ermenistan işgal güçlerinin bölgeden çekilmesini ve Azerbaycan tarafından uygulanan ambargonun kaldırılmasını mümkün kılmaktır. Bu aşamalardan sonra AĞİT gözlemcileri bu süreçten sonra bölgede inceleme ve araştırma yapmak için bulunacaklardı (Cicioğlu, 2007:312-313).

Minsk Grubu'nun çabaları devam ederken Ermenistan'ın işgalci tutumunu sürdürmesine karşın, Azerbaycan'ın müzakere e çözümden yana tutum sergilemesi ve Minsk Grubu ile işbirliğine devam etmesi uluslararası kamuoyu tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. 1996 Lizbon zirvesinde Dağlık Karabağ ile ilgili olarak işgal kuvvetlerinin çekilmesini, Azerbaycan toprak bütünlüğün garanti altına alınmasını öngören bir karar alınmış ve bu karar Ermenistan dışındaki 53 üye tarafından kabul edilmiştir. Plan çerçevesinde Karabağ'a özerklik verilmesi Azerbaycan tarafından kabul edilirken (Oran,2005:401), Ermenistan'nın kabul etmesi için uluslararası

baskı gecikmedi. Karabağ sorunu bu şekilde devam edecek ve kriz konumunu sürdürecekti (Derman, 2016:217).

Lizbon Zirvesi'nin önemli gelişmelerinden biride Rusya, ABD ve Fransa'nın Minsk Grubu eş başkanları olarak ilan edilmesidir.bu eş başkan ülkeler Lizbon prensipleri çerçevesinde sorunun çözümüne dair üç öneride bulunmuşlardır. Haziran 1997'de ortaya atılan ilk öneri "çözüm paketi" olarak kayıtlara geçmiştir. Çözüm paketi Dağlık Karabağ'ın statüsünde içinde olduğu tüm meselelere aynı anda çözüm aranmasını öngörüyordu. Aynı yıl eylül ayında sunulan ikinci paket ise "aşamalı çözüm" olarak biliniyor. Bu öneride adından da anlaşılacağı üzere sorunun ilk paketteki gibi hep birlikte ve aynı anda değil aşama aşama çözülmesini planlanıyordu. Yapılan bu iki öneriye daha önceki süreçte olduğu gibi Azerbaycan olumlu yaklaşmış ve sorunun çözümünden yana tutum sergilemiş ancak Ermenistan her iki öneriyi de reddederek yapıcı olmayan bir tavır ortaya koymuştur. Bu gelişmeler sonucu bir sonraki yılın 9 Kasım'ında Azerbaycan tarafından kabul edilmesi söz konusu bile olamayacak bir öneri sunulmuştur. Daha önce düzenlenen Budapeşte ve Lizbon zirvelerinde alınan kararlarla çelişen bu öneri "ortak devlet" olarak karşımıza çıkıyor. Dönemin Azerbaycan lideri Haydar Aliyev bunun kesinlikle kabul edilemeyeceğini belirtmiş ve Minsk Grubu eş başkanı ülkelere mektup göndererek bu paketi sert bir dille eleştirmiştir (Hasanov, 2013:315).

Budapeşte, Lizbon zirveleri ve ardından ortaya atılan üçlü çözüm paketleri başarı elde edemeyince Minsk Grubu yeni bir dönem başlatmak adına ve ilerleme kaydedebilmek için Prag Süreci adı verilen müzakereleri başlattılar.bu süreçte Madrid İlkeleri adından dördüncü bir çözüm önerisi ortaya atılmış ve tarafların bunu tartışmasını beklemişlerdir. Madrid ilkeleri doğrultusunda taraflar arasında müzakere yapılması öngörülmüş, taraflar bu ilkeler altında 20 kez görüşme gerçekleştirmiş ancak henüz bir sonuç alınamamıştır. 2010 yılında AGİT dönem başkanı olarak karşımıza çıkan Kazakistan, çözüm için girişimlerde bulunmuş ve dönemin dışişleri bakanı Saudabayev taraflarla ikili görüşmeler gerçekleştirmiştir. Ardından yapılan Astana Zirvesi'nde de birkez daha sonuç alınamamış ve bununla birlikte süreci tıkayan Ermenistan'a da baskı yapılamamıştır (Hasanov, 2013:315-316).

AGİT'in bu sorun karşısında ilerleme kaydedememesinde büyük güçlerin etkisini görmemiz mümkündür.

AGİT Minsk Grubu'nun yoğun çabaları ve Rusya'nın desteğiyle 24 Mayıs 1994'te ilan edilen ateşkes anlaşması, Ermenistan'ın saldırgan ve anlaşmaya aykırı tavır ve tutumuna rağmen halen yürürlüktedir (Oran, 2005:401).

2.2.1.3. AVRUPA BİRLİĞİ'NİN SORUNA YAKLAŞIMI VE ÇÖZÜM İÇİN ATTIĞI ADIMLAR

Avrupa Birliği ülkeleri AGİT'in çözüm çalışmalarına verdiği destekle birlikte aynı zamanda kendi nüfuz ve etkilerini de kullanarak Dağlık Karabağ sorununa çözüm bulabilmek adına harekete geçmişlerdir. Ermenistan hükümeti ile diyaloga giren AB'ye karşı Ermenistan, bu sorunun kendileriyle ilgili olmadığını ve sorunun Karabağ'da yaşayan Ermenilerle – Azerbaycan arasında olduğunu dile getirmiştir.

Kafkasya'daki bu sorun karşısında birçok bölgesel ve küresel aktör doğrudan ilgi gösterirken AB'de buna kayıtsız kalamamış ve güvenliği açısından önemli bir bölge olan Kafkasya'nın sorunlarını gidermesi adına girişimlerde bulunmuştur. AB için burada önemli bir tehdit olarak Rusya'yı saymamızda elbette mümkündür. Bölgenin Rusya tarafından kontrol edilmesi ve Rusya'nın hegemonyası altında bulunması AB gibi özellikle enerjide Rusya'ya bağımlı bir örgüt için istemeyeceği bir durum olacaktır.

AB, bölgedeki krizin çözümü için seyirci kalamazdı çünkü güvenlik kaygısı taşıyordu. Bu nedenle kendi sivil metotlarını kullanarak sorunun çözümüne katkı sağlamayı amaçlamıştır. Bunun için yetkili organı olan AB Dış İlişkiler Konseyi kararına dayanarak Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı Komşuluk Politikası kapsamına dâhil etmiştir (Hatipoğlu, 2005:22). Bu politika zamanla daha geniş bir Avrupa düşüncesine dönüşse de Rusya'nın bölgeyi AB etkisinde bırakmayacağını düşünmemek elde değil. AB genişlemeye yakın politikalar izlediği için doğruya doğru olası bir genişleme durumunda sınırlarının çatışma ve kriz bölgelerine yakın olması veya sınır olması konusunda endişe duyuyordu. Hem güvenlik hem de çıkarları doğrultusunda hareket eden AB, Ermenistan ve Azerbaycan ile Karabağ sorununun çözümünde birlikte çalışabileceklerini taraflara belirtmiştir.

Bağımsız olduğu ilk günlerde Azerbaycan'ı tanıyan AB, hemen diplomatik temaslar kurmuştur. Bu yaklaşımın temelinde AB'nin enerjide dışa bağımlılığı yatmaktadır. Tabi AB'nin bu yakın politikaları bölge ülkeleri Rusya ve İran'ın yakın takibinden kaçmamaktadır.

AB'nin soruna bu perspektiften yaklaştığını görürken bir yandan da Azerbaycan ve Ermenistan'ın buna vermiş olduğu tepkiyi ele alalım. Ermenistan bu süreci çok iyi kullanmış ve Avrupa'nın her yerinde lobi faaliyetlerinde bulunmuştur. Özellikle Minsk Grubu eş başkanı olan Fransa'da bu faaliyetlerine ağırlık veren Ermenistan bu şekilde süreci kendi lehine işletmeyi amaçlamıştır. Azerbaycan ise buna karşılık aktif bir tutum sergileyememiş sadece AB ile olan olumlu diplomasisini korumaya ve geliştirmeye çalışmıştır. Bu yaklaşımlar karşısında AB tekeli elinde bulunduran güçlü ülkeler olan Fransa, İngiltere ve Almanya gibi ülkeler Karabağ sorununa ilişkin çözümün çözümsüzlük olduğu fikrinde bir araya gelmişlerdir (Attar, 2005:145).

2.2.1.4. DİĞER ULUSLARARASI ÖRGÜTLERİN DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNDAKİ TUTUMU VE ÇÖZÜM İÇİN ATTIĞI ADIMLAR

Ele aldığımız başlıklar altında Karabağ sorununun çözümü için aktif faaliyette bulunan örgütleri AGİT ve BM olarak gördük. Bununla beraber AB'de kendi çıkarlarını gözetererek birtakım çözüm önerilerinde ve diplomatik eylemlerde bulunmuştur. Ancak bunlarla beraber ele alacağımız sorunun doğrudan tarafı olmayan ancak çözüm için samimi katkıda bulunan bir diğer örgüt ise İslam Konferansı Örgütü (İKÖ)'dür.

İKÖ sırasıyla Kazablanka, Cakarta ve Tahran Zirvelerinde bu konuyu gündeme getirmiş, çözüm önerisinde bulunmuş ve taraf ülkelere görüşlerini beyan etmiştir. İKÖ bu zirvelerde Ermenistan'ın işgalci tutumundan vazgeçmesini dile getirmiştir. Bu faaliyetlerde Azerbaycan'ın etkisi büyüktür, nitekim Müslüman bir ülke olan Azerbaycan, İKÖ üyesidir (Hasanov, 2013:318).

Sorunun çözümü için samimi adımlar atmanın peşinde olan Azerbaycan bu defa da Avrupa Konseyi'ni çözüme davet etmiş ve buradaki etkisini kullanmak istemiştir. Ermenistan'ın işgali, soykırımı, rehinelere ve savaş esirleri konusunda alınan kararlar AKPM resmi belgelerindeki yerini aldı. Yine Hocalı Katliamı ve birçok Azerbaycan kentinin Ermenistan tarafından işgal edildiği, kültürel bir yağmalamanın ve insanlık suçlarının işlendiğine dair raporlar hazırlandı ve Avrupa kamuoyunun dikkatine sunuldu. Ancak AKPM, İKÖ gibi cesur açıklamalar ve çağrılarda bulunmamıştır. Ermenistan'ın işgaline rapolarında yer vermemiş bunu Azerbaycan'ın topraklarından çekilme çağrısında bulunarak geçiştirmiştir (Hasanov, 2013:319-329).

Bu örgütlerin yanı sıra sorunla ilgilenen bir diğer kuruluş ise NATO'dur. NATO sorunu Riga Zirvesi'nde gündeme getirmiş ve bu zirve sonucunda yayımladığı bildirmede Azerbaycan toprak bütünlüğünün sağlanması ilkesine dikkat çekilmiştir. Daha sonraki dönemde 2008-2009 zirvelerinde aynı şekilde sorunla ilgilenen NATO yaklaşımını değiştirmemiş ve Lizbon Zirvesi'nin sonuç bildirmesinde yer alan Azerbaycan toprak bütünlüğünün korunmasına ilişkin tavrını devam ettirmiştir (Hasanov, 2013:322).

2.2.2. BÖLGESEL VE KÜRESEL GÜÇLERİN SORUNA YAKLAŞIMI

Bölgesel ve küresel aktörlerin soruna yaklaşımında samimiyetten öte çıkarlarını ön planda tuttuğunu görmekteyiz. Ancak ABD ve bazı Avrupa ülkelerinin bu soruna bakışında Ermenistan yanlısı bir tavır sergilemelerinde Ermeni lobi faaliyetlerinin etkisini göz ardı edemeyiz. Şimdi soruna taraf olan aktörlerin en çok ön plana çıkanlarından Türkiye, ABD, Rusya ve İran'ın politikalarını ele alacağız.

2.2.2.1. TÜRKİYE

Tarihi Selçuklu ve Osmanlı'ya giden Dağlık Karabağ sorunu Türkiye için pek çok nedenle önem arz etmektedir.

SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan ve Gürcistan'la olduğu gibi Ermenistan'la da aynı şekilde diplomatik ilişki kurmayı hedefleyen ve bu doğrultuda adımlar atan Türkiye, kuruluşunun hemen ardından tanıdığı Ermenistan'a çeşitli yardımlar yapmıştır. Sınır komşusu olması hasebiyle kara yolu üzerinden Ermenistan'a yapılacak olan yardımların geçişine kolaylık sağlamıştır. Aynı zamanda Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) örgütüne üye olması yönünde de bir engel çıkarmamıştır.

Türkiye'nin bu sağduyulu ve yardımsever adımları karşısında Azerbaycan'a yönelik saldırgan tutumunu devam ettiren Ermenistan, ilişkilerin bozulmasında ve uzun yıllar düzelmemesindeki temel unsurdur (Derman, 2015a: 295).

Türkiye, Karabağ işgaline karşı net bir tavır içine olmuş ancak tepkisini Rusya'ya rağmen dile getirememiştir. Ancak bu durumda bile Azerbaycan'a yönelik yardımlarına devam etmiş ve kamuoyunun gündeminden bu konuyu asla düşürmemiştir. Türkiye ile Ermenistan arasındaki diplomatik ilişkiyi kesen temel neden ise Ermenistan'ın Kelbecer'i işgal etmesi olmuştur.

Nitekim bu olaydan sonra Türk hava sahası ve kara sınırı Ermenistan'a kapatılmış, tüm diplomatik ilişkiler kesilmiştir (Zengin, 2010:387).

Bu sürecin Türkiye – Ermenistan arasındaki ikili ilişkilere yansıyan kısmını daha sona ele alacağız. Karabağ bağlamında bölgeyi genel bir değerlendirmeye alacak olursak, Kafkasya bölgesi enerji açısından önemli yer altı kaynaklarına sahip bir bölge olarak karşımıza çıkıyor ((Derman, 2015b: 637). Türkiye ise Kafkasya ve Avrupa arasında bir enerji koridoru görevi üstlendiği için bölgenin istikrarını istemekte ve istikrar için bölgedeki sorunlara doğrudan taraf olmaktadır. İmzalanan boru hattı anlaşmalarının gerçekleşmesi için Türkiye'nin Azerbaycan'ı yalnız bırakmaması gerekmektedir. Aksi takdirde Azerbaycan bu stratejik hamleyi Rusya ile birlikte hayata geçirecektir buda Türkiye'nin zararına neden olacaktır. Yine 2000'li yıllarla birlikte Türkiye'nin ritmik diplomasi, komşularla sıfır politika, bölgesel meselelerde inisiyatif alma gibi politikaları hayata geçirmiştir.

2.2.2.2. AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ (ABD)

ABD'nin soruna yaklaşımında en etkili faktör şüphesiz Ermeni lobilerinin ABD'de yapmış olduğu faaliyetleridir. Bununla beraber SSCB'nin dağılması ve ardından bağımsızlığını kazanan ülkelerle ilişkileri iyi tutup bu ülkeleri Rusya'nın hegemonyasına bırakmamak için bölgede aktif rol üstlenmiştir. Bununla birlikte bölgeyi yakından takip eden NATO'da en önemli aktör olan ABD, Türkiye'nin de bölgedeki rolünü dikkate alarak hareket etmektedir. Ancak tüm bunlara rağmen lobilerin ABD kongre üyelerine yaptığı baskı nedeniyle istedikleri yönde kararlar çıkarttığını görmekteyiz (Yalçınkaya, 2006:1349). ABD'de daha önce Avrupalı ülkelerin beyan ettiği gibi çözümsüzlüğü çözüm olarak görmekte ve bu yönde hareket etmektedir (Attar, 2005:145).

Burada dikkat edilmesi gereken bir başka husus da şudur. Daha önce belirttiğimiz üzere bölge zengin yer altı kaynaklarına sahip olmasıyla öne çıkıyor. İki küresel güç olan ABD ve Rusya Federasyonu (RF) bu anlamda bölgeye yoğun ilgi gösteriyor. Rusya eski toprak parçalarını kaybetmemek için bölgeye yoğunlaşırken ve bölge ile ilgili politikalar, yeni dış politika açıklamaları üretirken, ABD bölgedeki boşluğu değerlendirip, yine bölgedeki aktörlerle bu coğrafyada etkin olmak istiyor. ABD bu boşluğu doldurmak ve Rusya'ya engel olmak için uluslararası örgütleri yani AGİT ve NATO gibi bölge sorunlarıyla ilgilenen özellikle Dağlık Karabağ sorununa aktif çözüm üretme derdinde olan kuruluşlardaki etkisini de kullanmak istiyor.

Dağlık Karabağ sorununun çözümü için aralarında ABD, RF ve Türkiye gibi ülkelerin bulunduğu bir grup barış girişimleri için 3 Mayıs 1993'te harekete geçiyorlar. Ancak bu girişimler Ermenistan'ın ret kararlarıyla sonuca ulaşamamıştır. ABD'nin sorunun çözümünde ki temel düşüncesi ve hedefi, Rusya'nın bölgesel etkinliğini kırmak olarak görebiliriz (Gürses, 2001:262).

Yine 2000'li yılların başında taraflar ABD'nin girişimleriyle davet edilmiş ve çözüme dair müzakereler yapılmıştır. Ancak bu müzakerelerde sonuç vermemiş ve süreç aynı şekilde devam etmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 2001:9).

2.2.2.3. RUSYA FEDERASYONU (RF)

Rusya, Çarlık dönemi ile başlayan ardından Sovyetler döneminde devam eden bölgesel kriz etnik bir mücadeleye dönüşmüştür. Bu mücadelede taraflardan Ermenistan geçmişten beri devam eden bir asimilasyon politikası ve zorunlu göç politikası uygulamıştır. Bunu yaparken de Rusya hiçbir döneminde buna karşı çıkmamıştır. Rusya'nın bu taviz veren tavırları SSCB dağıldıktan sonra bağımsızlığını kazanan Ermenistan ve Azerbaycan gibi ülkelere Ermenistan'ı daha fazla cesaretlendirmiştir. Ermenistan'ın aldığı bu cesaret çok yıkıcı bir senaryoya imza atmıştır.

Ermenistan'ın hukuksuz işgalleri karşısında sorunu çözmesi gerekirken Rusya, aksine hareket etmiş ve Ermenistan'a doğrudan destek vermiştir. Azerbaycan karşısında Rusya'nın desteğini arkasına alan Ermenistan işgal girişimine devam etmiştir. Rusya Ermenistan'a her ne kadar destek verse de zaman zaman Ermenistan ve Azerbaycan'a uyarılarda bulunmak için iki devleti birbirine karşı kullanmıştır (Zengin, 2010:386). Dağlık Karabağ sorunu sürecinde daha önce Ermenistan'a verdiği destekten dolayı Azerbaycan'dan eleştiri almıştır. Bu eleştiriler ise Rusya'nın çözüm aşamasında aktif olmamasını sağlamış ancak bu tutum da Azerbaycan'ın aleyhine olmuştur. Çünkü Rusya'nın pasif kalması Ermenistan'a bir müdahalenin olmaması Ermenistan'ın önünü açmıştır.

Dağlık Karabağ sorununa geldiğimizde ise SSCB'nin tavrı Gorbaçov döneminde Azerbaycan lehine olmuştur. Bunu o dönem Sovyetlerin içinden çıkmaya çalıştığı ekonomik bunalıma bağlamamız mümkündür. Çünkü Gorbaçov yönetimi enerjisini bu sorun üzerinde harcamaktan uzak durmuştur (Gürses, 2001:255). Rusya Transkafkasya bölgesinde enerji kontrolünü elinde tutmak için Dağlık Karabağ'ın stratejik öneminin

farkındadır. O dönem uygulanması planlanan yakın çevre doktrinine göre Orta Asya ve Kafkasya Rusya'nın arka bahçesidir. Bu plan çerçevesinde Moskova yönetimi bu krizi fırsata çevirip bölge kontrolünü elinde tutmayı amaç edinmiştir (İşyar, 2004:74).

20. yüzyılın sonlarına doğru SSCB'nin dağılması ve bölgedeki bağımsızlık hareketleri Kafkasya'yı huzursuz bir hale sokmuştur. Rusya bu dönemde ABD'nin ve diğer güçlerin bölgede aktif rol alacağını düşünüp, bu stratejik bölgeyi rakiplerine kaptırmamak adına girişimlerde bulunmuştur. Rusya'da konuşulan yaklaşımlardan Avrasyacı düşüncenin tezine göre Ermenistan, Azerbaycan'dan daha yakın ilişkiler kurulabilecek ve sorun çıkarmayacak bir ülkedir. Bu fikirlerin farkında olan Ermenistan'da bunu fırsata çevirmesini bilmiş ve Karabağ işgalini devam ettirmiştir.

Bu doğrultuda devam eden Rusya – Ermenistan ilişkileri 1994 yılında imzalanan ikili anlaşma ile taçlanmış. Bu anlaşma gereğince (Cabbarlı, 2011)

- Rus birliklerinin Ermenistan'da kalması,
- Gümrü ve Erivan'da iki üs tesis edilmesi,
- Türkiye-Ermenistan sınırlarının Rus sınır birliklerince korunması,
- Rusya Federasyonu kuvvetlerinin hava savunma sistemleri, uçak ve helikopterlerle takviyesi kararlaştırılmıştır.

Azerbaycan bu adımlar karşısında bir alternatif politika üretmek zorundaydı ve bu alanda attığı adım Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'na üye olmaktır. Azerbaycan BDT'ye iç muhalefetin engellemelerine karşın üye olmuştur. Bu üyelik politikasının altında Rusya yanlısı bir tutum sergilendiğini görmekteyiz. Nitekim Azerbaycan Almatı Bildirisine imza atarak resmen bu topluluğun bir üyesi olmuştur. Mutalibov'un Rus yanlısı politikalarına karşın Elçibey yönetimi Türkiye'ye yakın bir politika sergilemiş ancak Rusya'dan da uzak kalmamıştır. Ancak Azerbaycan'ın bu politikası Dağlık Karabağ sorununda aleyhinde gelişmeler olmasına neden olmuştur (Attar, 2005:140).

Bu karmaşık ve aleyhte yaşanan gelişmeler devam ederken Azerbaycan'da yaşanan iktidar değişikliği artık gerçekçi ve sürekli bir politikanın işlemesine neden olmuştur. Bu politikayı izleyecek isim ise Haydar Aliyev (Oran, 2005:214). Aliyev döneminde daha sistematik ve planlı adımların atılması öngörülmüştür. Bu planlar çerçevesinde Rusya'nın bölge

ile ilgisini azaltmak ve daha sonra Rusya'ya birtakım tavizler vererek batı ile yakınlaşmak hedeflenmiştir. Bu ilkeler doğrultusunda atılan ilk adımlarda karşılık olarak Rusya'nın Karabağ konusunda tarafsız olması ve süreci olumsuz yönlendirecek müdahalelerden kaçınması hedeflenmiştir.

Azerbaycan ortaya koyduğu ilkeli politikanın ilk aşamasından umduğunu bulamamış ve Karabağ konusuyla kendi imkanlarıyla başa çıkmaya çalışmış ancak kaybeden taraf olmuştur. Bu kayıplar sonrasında yüzünü tekrar batıya dönen Azerbaycan yönetimi artık batıda müttefik edinerek çözüme katkı sağlamak ve avantaj elde etmek istemiştir. Bu çerçevede batılı devletlerle enerji alanında görüşmelere geçmiştir. Ancak bu girişimlerde Karabağ sorununun çözümüne katkı sağlayamamış ve Azerbaycan buradan da avantaj elde edememiştir (Yalçınkaya, 2006:123).

2.2.2.4. İRAN

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki yaşanan bu savaş sürecinin sona ermesi ve silahlı çatışmaların durdurulması adına faaliyet gösteren ve barışın tesis edilmesi için adım atan bölgesel güçlerden bir diğeri de İran'dır. İran, Karabağ savaşında ateşkes ilan edilmesi için arabuluculuk yapmıştır. İran'ın bölgeye bakışında etnik, dinsel meseleler ve enerji alanındaki birkaç başlık ön plana çıkıyor. Azerbaycan'da var olan Şii nüfusu ve İran'da yaşayan Azeri kökenli insanlar İran'ın temkinli adımlar atmasına neden olmaktadır. Ancak İran enerji alanında pragmatist bir tutum sergilemekten geri durmamıştır. İran'ın bölgede Azerbaycan aleyhine tutum takınmasında Azerbaycan'ın Türkiye ile olan sıkı dostluk ilişkilerini de gösterebiliriz. Zira İran, Türkiye'nin bölgede var olmasını istememekle birlikte bunu kendine gerekçe göstererek Ermenistan safında kendine yer bulmuştur (Oğan, 2008:189).

Azerbaycan'ın Baba Aliyev döneminden itibaren batı ile olan yaklaşımı ve işbirliği politikası İran'ı rahatsız eden bir husustur. İran'da bu tutuma karşılık Karabağ meselesinde asla Azerbaycan tarafında olmamıştır. İran'ın planlarında Azerbaycan'ın mutlaka batıdan kopacağı ve bir gün kesinlikle İran'a yanaşacağı kanısı yatmaktadır. İran Karabağ konusunda kesin çözüm yanlısı görülmemektedir. İran'ın tutumunu ne öldür ne oldur diye yorumlayabiliriz.

2.2.3. ERMENİLERİN ABD VE AVRUPA BİRLİĞİ'NDE YAPTIĞI LOBİ FAALİYETLERİ

Lobicilik denilince aklımıza gelen ilk ülkenin İsrail olması gayet doğal karşılanabilir bir durum ancak bu alanda olağanüstü bir mücadele sarf eden diğer ülke olarak Ermenistan'ı sayabiliriz. Ermeni lobisi Avrupa Birliği ülkelerinde ve özellikle ABD'de çok müthiş faaliyet göstermektedir.¹ Daha önce ABD başlığında ele aldığımız gibi burada da şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki lobinin Kongre üyeleri üzerindeki etkisi nedeniyle ABD'den Ermenistan'a birçok kalemde yardım sağlanmaktadır (Karaca,2006:23). Ayrıca lobi faaliyetlerinin etkisini Dağlık Karabağ sorusunda da görmekteyiz. ABD kongre üyelerinin bölgeyi ziyaret etmesindeki temel etkenin bu lobi faaliyetleri olduğu düşünülmektedir.

Ermeni lobilerinin Amerika Birleşik Devletleri'ndeki faaliyetlerini üç başlık altında sıralayabiliriz. Bu başlıklardan birincisi yapılan yardımların artırılması, ikincisi Ermeni politikalarına meşruiyet sağlanması ve üçüncüsü ise düşman olarak kabul edilen Azerbaycan'a yapılacak her türlü yardımın önüne geçilmesidir (Arı, 1997:47). Bunlara ek olarak önem arz eden bir diğer hedefte soykırım meselesinde Türkiye aleyhindeki faaliyetlerin desteklenmesi ve önünün açılmasıdır (Laçiner, 2004:200).

1991 yılında dağılan SSCB'den bağımsızlığını alan Ermenistan gücünün sınırlı olduğunun farkındaydı. Bu anlamda politik güç ve avantaj elde edebilmek için yabancı devletlerde diaspora ve lobiler oluşturdu. Ermenistan dış politikasının şekillenmesinde ve görece başarı elde etmesinde bu diaspora ve lobi faaliyetlerinin etkisi büyüktür.

Nitekim bu diaspora ve lobi faaliyetlerinin en önemli ayağı ABD'de çalışmalarını sürdüren Amerika Ermeni Asemblisi (Armenian Assembly of America - AAA) bu anlamda başarılı bir çalışma yürütmüştür. ABD'de bu oluşumun başkanlık görevini yapan Ross Vartian, yaptığı bir açıklamada soykırımın dünya ülkeleri tarafından kabul edilmesinin Ermenistan dış politikasının en önemli unsurlarından biri olduğunu dile getirmiştir.² Günümüzde ABD'de etkili olan en önemli lobi grupları olarak karşımıza Amerika Ermeni Asemblisi ve tarihi birinci dünya savaşının sonuna kadar uzanan Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (Armenian National Committee of

¹ Giray Saynur Derman (2015), "Ermeni Diasporası'nın Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Etkisi "- *Türkler ve Ermeniler* -<http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/yazarlar/giray-saynur-derman/>

² "European Parliament, Resolution on a Political Solution to the Armenian Question", Doc. A2-33/87, 18.6.1987.

America-ANCA) gelmektedir.³ Yine bu diaspora ve buna bağlı lobi grupları tarafından araştırma merkezleri ve süreli yayın yapan gazete, dergi, internet sayfası gibi yayın organlarının kurulmasında soykırım gibi iddiaların toplum tarafından kanıksanmasını sağlayan diğer bir unsurdur.⁴ Tabii bunlara ek olarak unutmamız gereken bir örgüt daha var ki bu örgüt Ermeni iddialarını ve ideallerini, yaşayan ve bu anlamda en radikal görüş ve davranışlara sahip olan Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu (Armenian Secret Army for Liberation of Armenia - ASALA)'dur (Gürün, 2005:87). Bu örgüt amacına ulaşmakta en önemli güç olarak ve en etkin araç olarak terör eylemlerini kullanmayı hedef edinmiştir (Kumkale, 2007:75). Bu amaç ve hedef doğrultusunda birçok Azeri ve Türk vatandaş, diplomat v.b. insanın hayatına son vermiştir.

Partizan lobi faaliyeti yürüten ve bunların içerisinde AAA ve ANCA ile birlikte hareket eden diğer bazı kuruluşları da şunlar oluşturmaktadır (Kantarci, 2004:173-174):

- Ermeni Devrimci Federasyonu (Armenian Revolutionary Federation (ARF)),
- Doğu Amerika Hınçak Sosyal Demokrat Partisi (Hunchakian Social Democratic Party of Eastern USA),
- Ermeni Liberal Demokratik Partisi (Armenian Democratic Liberal Organization) ve
- Milli Ermeni Amerikan Cumhuriyet Meclisi (National Armenian American Republican Council (NAARC)).

3. DAĞLIK KARABAĞ SORUNU'NUN ÇÖZÜMÜ

Konumuzun en başından beri ele aldığımız üzere ortaya çıkan en önemli kriz Karabağ sorununun çözümüdür. Karabağ sorununda çözümün gerçekleşebilmesi için tarafların yani Ermenistan ve Azerbaycan'ın yalnız kalması ve sorunu dışarıdan kesinlikle destek almadan kendi güçleri ve diplomatik kabiliyetleriyle çözmeleri mümkündür. Ancak sorunun başlangıcından bugüne gerek Rusya gerekse batılı ülkeler ve uluslararası

³ Giray Saynur Derman (2015), "Ermeni Diasporası'nın Türkiye-ABD İlişkilerine Etkisi - *Türkler ve Ermeniler*,-<http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/yazarlar/giray-saynur-derman/>

⁴ "European Parliament, Report On The 2000 Regular Report From The Commission On Turkey's Progress Towards Accession" (COM(2000) 713 – C5–0613/2000 – 2000/2014(COS)), 11.10.2001.

örgütlerin başat aktörleri çözümün ilerlemesi için yapılan görüşmeler ve müzakerelerde Ermenistan'ı hem askeri hem de ekonomik ve siyasi açıdan desteklemişlerdir. Ateşkesin ilan edildiği 1994'ten beri çözüme yönelik somut bir adım atılamamıştır. İki taraf ülkenin eş zamanlı olarak üye oldukları uluslararası kuruluşlarda yapılan çalışmalar tarafların süreci tıkamaları sebebiyle başarısız olmuştur. Buna AGİT'in yapmış olduğu konferanslar dizisini örnek verebiliriz. Yine Rusya'nın tavır koymasıyla Soçi'de barış için bir araya gelen taraflar iyi niyet konusunda söz vermektan başka hiçbir adım atmamıştır.

3.1. DAĞLIK KARABAĞ SORUNU'NUN ÇÖZÜMÜNÜN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

Dağlık Karabağ sorununun çözümünde işgalde olduğu gibi temel aktör Azerbaycan ve Ermenistan değil Rusya'dır. Rusya kendi politikaları ve çıkarlarına aykırı bir durum olmadığı sürece çözümden yana görünmüyor. Sorunun tarafları arasında Ermenistan'ı kendine daha yakın gören Rusya, tavrını ve tarafını bu ülkenin lehine kullanmıştır (İşyar, 2004:74).

Rusya'nın burada çözümden yana olmamasında Kafkasya'yı kontrol etmek ve buradaki enerji kaynaklarında söz sahibi olmak düşüncesi vardır. Bununla birlikte Ermenistan, Rusya'nın bölgede daha kolay kullanabileceği bir aktör olduğu için sorunda Ermenistan tarafında yer almış ve bu da sorunun çözümünde Ermenistan'ın cesur ve sorumsuz hareket etmesine dolayısıyla sorunun çözülmemesine yol açmıştır (Oran, 2005:213).

Karabağ sorununun çözümü önünde ki engellerden bir diğeri ise AGİT, BM gibi çözüm için faaliyet gösteren örgütlerin uygulamış olduğu çifte standarttır. Örgütlerdeki önde gelen ülkelerin burada Ermenistan'dan yana olması ve bazılarında ise Ermeni lobilerinin etkili olması sürecin tıkanmasına ve somut adımlar atılamamasına neden olmuştur (Abbaslı, 2011:171-173).

3.2. SORUNUN ÇÖZÜLMESİ VE ÇÖZÜME DAİR ÖNERİLER

Karabağ sorusunda ateşkes ilanından bugüne tek bir adım dahi ilerleme kaydedilememiştir. Geleceğe baktığımızda ise sorunun çözülebilmesine dair tek bir umut bile yoktur. Bu sorun iki ülke arasındaki en önemli kriz olarak varlığını sürdürecektir (Attar, 2005:139).

Kısa, orta ve uzun vadede çözümün mümkün olmadığı Dağlık Karabağ'da daha önce ele aldığımız gibi çözüme dair ortaya atılan üç plan vardı, ancak bunlar hayata geçmedi. Bu üç çözüm teklif; toptan çözüm

taslağı, aşamalı çözüm taslağı ve ortak devlet taslağıdır. Çözüm için ortaya koyulan bu tekliflerin ilk ikisi Ermenistan'ın sonuncusu ise Azerbaycan tarafından reddedilmiştir.

SONUÇ

Dağlık Karabağ sorunu, Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan bölgesel olduğu kadar küresel etkileri de olan bir sorundur. SSCB'nin dağılması ile ortaya çıkan bu sorunun temelinde Ermenistan'ın hak iddia ettiği toprakları işgal etmesi yatmaktadır. Bu iddia ve işgalin arkasında Ermenistan ulusunun ideali olan Büyük Ermenistan hayali yatmaktadır.

Dağlık Karabağ sorunu beraberinde bir trajediye de imza atmış ve büyük bir insanlık suçu işlenmiştir. Buna verebileceğimiz en gerçekçi örnek hiç şüphesiz Hocalı Katliamı'dır. Bu katliamda binlerce insan hayatını kaybetti, binlercesi yaşadığı yeri terk etmek zorunda kaldı. Bu yaşananlar bile Ermenistan'a bir yaptırım uygulanmasına yetmemiştir. Bu konuda verdiği tepkiyi somut adımlara dönüştüren tek ülke Türkiye olmuştur. Türkiye bu süreçten itibaren Ermenistan ile ilişkilerini kesmiş ve çeşitli yaptırımlar uygulamıştır. Buradan da anlamaktayız ki bu sorun hem kendi taraflarına hem de üçüncü ülkelere zarar vermiştir.

Sorunun çözümü için hem devletler hem de ulus üstü örgütler devreye girmiştir ancak olumlu bir sonuç alınamamıştır. Bu olumsuz karşılığın sebeplerinden en önemlileri Rusya'nın Ermenistan'ı ekonomik ve siyasi anlamda desteklemesi, hem güçlerin bölgedeki çıkarları doğrultusunda hareket etmesi hem de Ermeni lobi faaliyetlerinin etkisi vardır. Bu anlamda çıkarları doğrultusunda hareket etmeyen tek örgüt olarak İslam Konferansı Örgütü diyebiliriz. AGİT, BM, AP gibi örgütlerin itici güçleri sorunun çözümünden yana olmadıkları için somut adımlar atılmasına izin vermemiş ve süreci sürekli tıkayan Ermenistan'a bir yaptırım uygulanmasına müsaade etmemiştir.

Dağlık Karabağ sorununu ele alırken en çok üzerinde durduğumuz konulardan biri de jeopolitik konumu ve yer altı kaynakları zenginliği idi. Bu iki özellik nedeniyle hem bölgenin hem de bölgeyi yakından takip eden öteki güçlerin ilgisi ve çıkarı burada çakışıyordu. Buradaki çıkar çatışması da sorunun çözümüne engel olan bir diğer sebeptir. Bu doğrultuda Ermenistan'a sınırsız destek veren Rusya, zengin kaynaklara sahip olan Azerbaycan ile ilişkilerini göz ardı etmemiş ve sürekli takipte kalmıştır.

Türkiye bu soruna rağmen her iki ülke ile olan ilişkilerini geliştirme gayretinde olmuştur. Ancak Ermenistan'ın işgalci tavrı buna engel olmuştur. Ermenistan'ın bu tutumu karşısında ilişkilerin normalleşmesi imkansızdı, buna rağmen normalleşse bile Azerbaycan faktörünü göz ardı etmek istemeyen bir Türkiye buna yanaşmadı.

Dağlık Karabağ sorununun çözümü için atılması gereken en önemli adım, dışarıdan müdahale olmaksızın tarafların çözüme mecbur bırakılması. Burada Ermenistan'a verilen askeri, siyasi, ekonomik ve politik gücün önüne geçilmesi şarttır. Bu doğrultuda Ermenistan öncelikle yıllardır çiğnediği uluslararası hukuka uygun davranmalı ve işgal haline son vermelidir. Çözümün en çok insan hayatı ve onuru için gerekli olduğuna taraflar inanmalıdır. Çözümün çözümsüzlük olduğu düşüncesine hakim olan örgütler ve devletler artık samimiyet ortaya koyup, insan hakları ve onurunu yüceltmek adına bir kez olsun çıkarları doğrultusunda, bu realist politikalarından ödün vermelidirler.

Türkiye ise ulu önder Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün hedef olarak ortaya koyduğu “ Muasır medeniyetler seviyesinin üzerine çıkmak ” ve tüm dünyada uygulanmak üzere benimsediği “ Yurtta sulh, cihanda sulh “ ilkesi doğrultusunda politikalar geliştirmeye devam ederek, sorunun biran önce çözülmesi için gerekli gayreti ve samimiyeti göstermelidir.

KAYNAKÇA

- ARI, Tayyar (1997), ABD'de Siyasal Yapı, Lobiler ve Dış Politika, İstanbul.
- ABBASLI, Nazile (2011), *Yüzyılın Soykırımı Hocalı*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul.
- ATTAR, Aygün (Haşimizade) (2005), *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- CABBARLI, Hatem (2009) "Dağlık Karabağ Savaşı: Kaçkın ve Mecburi Göçmen Sorunu", Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, e-bülten, ss.1-19 www.koksav.org.tr, 02.11.2009
- CİCİOĞLU, Filiz (2007), "Azerbaycan-Ermenistan Çatışması: Kafkasya'da Bitmeyen Mücadele", *Dünya Çatışma Bölgeleri*, (Ed. K. İnat, B. Duran ve M. Ataman), 2. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara, ss.309-318.
- DAVUTOĞLU, Ahmet (2002), *Küresel Bunalım*, 10. Basım, Küre Yayınları, İstanbul.
- DAVUTOĞLU, Ahmet (2011), *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, 71. Basım, Küre Yayınları, İstanbul.
- DERMAN, Giray Saynur (2016), Etnik Çatışma Teorileri ve Kafkasya Güvenliği Bağlamında Dağlık Karabağ ve Güney Osetya Sorunu", Editör: Hasret Çomak, Caner Sancaktar, Sertif Demir, *Uluslararası Güvenlik Yeni Politikalar, Stratejiler ve Yaklaşımlar*.İstanbul.
- DERMAN Giray Saynur (2015a), "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Türkiye Azerbaycan İlişkilerine Etkisi." *Yeni Türkiye*, 7(77), 295-309.
- DERMAN Giray Saynur (2015b), "Ermeni Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi". *Yeni Türkiye*, 8 (78), 602-637.
- DERMAN Giray Saynur (2015), "Ermeni Diasporası'nın Türkiye-ABD İlişkilerine Etkisi, *Türkler ve Ermeniler*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/yazarlar/giray-saynur-derman/>
- DERMAN Giray Saynur (2015), "Ermeni Diasporası'nın Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Etkisi", *Türkler ve Ermeniler*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/yazarlar/giray-saynur-derman/>
- "European Parliament, Report On The 2000 Regular Report From The Commission On Turkey's Progress Towards Accession" (COM(2000) 713 – C5–0613/2000 – 2000/2014(COS)), 11.10.2001.
- "European Parliament, Resolution on a Political Solution to the Armenian Question", Doc. A2–33/87, 18.6.1987.
- GÜRSES, Emin (2001), "Kafkasya'da Uluslararası Rekabet", Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, *Avrasya Dosyası -Azerbaycan Özel-, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Avrasya Bir Vakfı, Cilt:7, Sayı: 1, İlkbahar, ss.250-273.
- GÜRÜN, Kamuran (2005), *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- HASANOV, Ali (2013), *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ulusal Kalkınma ve Güvenlik Politikası*, Ötügen Yayınları, İstanbul, ss.303-324.

- HATİPOĞLU, Esra (2005), “Avrupa Komşuluk Politikası'nın Güney Kafkasya Boyutu”, *Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya*, Ed. Okan Yeşilot, Kitabevi Yayınları, ss.19-30.
- İŞYAR, Ömer Göksel (2004), *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- KARACA, Birsen (2006), *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi*, İstanbul
- KANTARCI, Şenol (2004), *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, Aktüel Yayınları, İstanbul.
- KUMKALE, Tahir Tamer (2007), *Diaspora Ermenilerinin Soykırım Yalanları ve Mücadele Yöntemleri*, Pegasus Yayınları, İstanbul.
- LAÇİNER, Sedat (2004), *Türk Ermeni İlişkileri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- LATİFACİ, Nurettin (2011), *Dağlık Karabağ Sorunu Bağlamında Türkiye – Azerbaycan – Ermenistan İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- OĞAN, Sinan (2008), “11 Eylül Sonrası İran-Rusya İlişkileri”, *Ortadoğu'da Hedef Neden İran?*, Yayına Hazırlayan Mehmet Tuncel, Etkileşim Yayınları, İstanbul, ss.181-235.
- ORAN, Baskın (2005), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001*, Cilt: 2, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 213 – 401
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin (Karagür) (2011), *Karabağ*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- ŞİMŞİR, Bilal N. (2009), *Ermeni Meselesi 1774-2005*, 5. Basım, Bilgi Yayınları, Ankara.
- UÇAROL, Rifat (2000), *Siyasi Tarih (1789-1999)*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- YALÇINKAYA, Alaeddin (2006), *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan*, 2. Bsk, Lalezar Yayınları, Ankara.
- www.diplomatictraffic.com/highlights_archives.asp?ID=163, 01.05.2017.

BÖLÜM 10

KARABAĞ: YER ADLARI VE MİLLİ KÜLTÜR MİRASININ MAHV EDİLİŞİ

Güntekin NACAFLİ*

* Doç., Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, "Karabağ Tarihi" bölümü başkanı. guntekin.cemil@gmail.com Bakú/ Azerbaycan

GİRİŞ

XIX. asrın başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya'yı ele geçirmek için yaptığı işgal amaçlı savaşlarda İran ve Türkiye topraklarında yaşayan Ermeniler kendi devletlerine karşı Rus birliklerine aktif yardım etmişlerdir. Ermeniler bunun karşılığında işgal edilecek Türkiye ve Azerbaycan topraklarında Rusya'nın yardımı ile kendi devletlerini kurmaya çalışmışlardır. Çar Rusya'sı İran ve Osmanlı Devletine karşı savaşlarda kendi devletlerine ihanet eden Ermenilerden bir araç gibi yararlanmıştır.

Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilen Azerbaycan topraklarında, yani İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları'nın topraklarında Ermeni vilayetinin oluşturulmasından hemen sonra Azerbaycan tarihi acımasızca tahrif edilmeye başlanmıştır. Ermeni milliyetçileri kendi destekçileri olan Rusya işgalcilerinin yakından katılımı ve yardımı ile sahte Ermeni tarihi oluşturmaya başlamışlardır. Bütün arşiv vesikaları, hatta Rusya İmparatorluğu'nun Azerbaycan hanlıkları, İran ve Türkiye ile imzaladığı antlaşmaların adları ve metinleri de sahteleştirilmiştir. Rusya ve Sovyetler Birliği'nin yüksek himayesinde, devlet ve hükûmet kadrolarında önemli mevkiler ele geçiren Ermeniler kendi maksatlarına aslında ulaşmışlardır. Sonuçta, XIX. Asrın 20 - 30'uncu yıllarından başlayarak Rusya tarafından Güney Kafkasya'ya toplu halde göç ettirilen Ermeniler bu bölgenin *en eski yerli ahalisi*, ata - baba toprakları ellerinden alınıp Ermenilere dağıtılan yerli Azerbaycanlılar ise, *gelme, göçeri yırtıcılar* olarak yazılmaya başlanmıştır. Ermeni milliyetçileri bütün dünyaya Azerbaycan ve Azerbaycanlılar hakkında utanmadan sahte ve kasıtlı tahrif edilmiş bilgiler yaymışlardır.¹

1805 yılında Rusya ile Azerbaycan Devleti olan Karabağ Hanlığı arasında Kürekçay antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın tam adı; “*Трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года*” (*Hanlığın Rus egemenliğine geçmesi hakkında Karabağ Hanı ile Rusya İmparatorluğu arasındaki 14 Mayıs 1805 yıl tarihli antlaşma*). Aynı antlaşmaya göre, Karabağ Hanlığı Rusya'nın himayesini kabul etmiş, Rusya da Karabağ Hanlığına dahil olan topraklarını İbrahimhalil Han'a, daha doğrusu, Azerbaycan'a ait olduğunu ve gelecekte de Karabağ Han'ının varislerine ait olacağını tasdik etmiştir. Ermeni tarihçileri ise gerçek tarihi ve Kürekçay antlaşmasını sahteleştirerek Karabağ Hanlığı topraklarının güya Ermenilere

¹ İrevan Hanlığı. Rusya işgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına Göç Ettirilmesi. Çaşioğlu, Bakü, 2009, s.24.

ait olduğunu ve Kürekçay antlaşmasının da güya Ermeniler ile Rusya arasında imzalandığını iddia etmişlerdir.² Halbuki, Ermenilerin İran ve Türkiye'den Azerbaycan'a, özellikle Karabağ Hanlığı'nın topraklarına göç ettirilmesine Kürekçay antlaşmasının imzalandığı 1805 yılından çok daha sonra, 1828 yılında başlanmıştır.³

KARABAĞ'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİNE ÖZGÜ YER ADLARININ ERMENİLEŞTİRİLMESİ

Hitler faşizmi eylemlerini arkada bırakan, dünyada bir benzeri daha görülmemiş olan ermeni vandalizmi hatta tarihi yer adlarımıza bile soykırım uygulamıştır. Uydurma Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin (DKC) sözde Merkezi Yönetim Kurulunun kararları ile işgal edilmiş bölgelerde yeni yerel yönetim birimleri kuruluyor ve yerel arazi bölgeleri değiştiriliyor, "tarihi adların geri getirilmesi" adı altında toponimlerimiz değiştiriliyor. Uydurma DKC'nin Merkezi Yönetim Kurulunun 2 Aralık 1993 tarihli kararı ile işgal edilmiş Laçın, Gubadlı ve Zengilan rayonlarını kapsayan Kaşatağ rayonu oluşturulmuş ve rayon merkezi olarak ise, Laçın şehrinin adı değiştirilerek "Berdzor" adlandırılmıştır. Hocalı rayonu ve Ağdam rayonunun işgal edilmiş toprakları Esgeran rayonunun, Fuzuli ve Cebrayıl rayonlarının işgal edilen toprakları ise Hadrut rayonuna aitmiş gibi resmileştirilir. Uydurma DKC'nin sözde parlamentusunun kararları ile Ağdam şehri "Akn", Fuzuli şehri "Varanda", Zengilan şehri "Kovsakan", Gubadlı şehri "Sanasar", Kelbecer şehri "Karvacar", Cebrayıl şehri "Crakan" olarak değiştirilmiştir. Dünyanın gözü önünde soykırıma uğrayan Hocalı şehrine ise, bu şehrin işgal planını hazırlayan Rus ordusunun generali olan Hristofer İvanyan'ı onore etmek için İvanyan adı verilmiştir.⁴

ABD'li araştırmacı Benjamin Foster devrim öncesi (1917 Ekin devrimi) Çar Rusya'sının düzenlediği haritalarda Karabağ'ın bütün arazisinin Türk toponimlerinden oluştuğunu detaylıca yansıtmıştır. Araştırmacı yazar, 1915 yılında Rusya Merkezi Kurulunun yayınladığı haritalarda Dağlık Karabağ için sınırların ayrı şekilde gösterilmediğini ve aynı haritanın Karabağ bölgesini

² Ayrıntılı bilgi için bkz; Kürekçayskiy dogovor – 200. (2005), Bakü, Tahsıl; Azerbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1828). I cild. (2009), (Araştırma, tercüme, qeyd və əlavələrin müəllifləri akad.müx. üzvü Y.M.Mahmudov, t.e.d. K.K.Şükürov). Bakı: "Regionların inkişafı ictimai birliyi", s.366-367.

³ İrevan Hanlığı. Rusya işğali ve Ermenilerin s.24.

⁴ Mustafa N. Ermenistanın toponimik cinayetleri. "Xalq qezeti" 09.06.2020 // <https://xalqqazeti.com/az/news/49373>

kapsayan kısmında tahminen 334 isim, aynı zamanda yerleşim birimlerinin, dağların ve nehirlerin isimlerinin aktarıldığı belirtilmektedir.⁵ Yazar bununla ilgili bir diyagram düzenlemiş (bak. Makalenin sonu). Bu diyagramda 1915 yılında Karabağ'ın dağlık bölgesinde Azerbaycan Türkçesinde 319, ermeni dilinde 30, karışık olarak ise*? toponim olduğu görülmektedir. Artık 1961 yılına gelince ise Azerbaycan türkçesindeki toponimlerin sayısının azalarak 165' e düştüğünü, ermeni dilindekiler ise çoğalarak 46 olduğunu, diğerlerinin ise her iki dilden etkilenmiş olduğunu görüyoruz.⁶

30 yıla yakın bir süre zarfında ermeni işgali altında kalan Azerbaycan Türkelerine özgü yerleşim birimlerinin çoğu, tamamen harabelere dönüştürülmüştür. Diğer yerleşim birimlerine ise Ermenistan'dan, Suriye ve Lübnan'dan getirilmiş ermeniler ve Yezidi kürtler yerleştirilmiş ve bu köylerin isimleri de tamamen ermenileştirilmiştir. Genel olarak, edinilen bilgilere esasen, uydurma DKC'ni idari bölge birimlerine esasen Esgeran rayonunda 18, Hadrut rayonunda 22, Kaşatağ rayonunda 28, Mardakert rayonunda 24, Martuni rayonunda 11, Şuşa rayonunda 10 ve Sovyet yönetimi yıllarında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesine ait olmayan eski Şaumyan rayonunun (şimdiki Goranboy rayonu) 9 köyünün isimleri değiştirilerek ermeni isimleri verilmiştir.⁷

Karabağ bölgesinde son 27 yıl içerisinde ermenileştirilerek değiştirilmiş 280'e yakın coğrafi adın listesini düzenleyip ve tahrip düzeğine göre sınıflandırmışlar. “Örneğin, ermeniler büyük yerleşim birimlerinden olan Ağdam şehrini – Akna, Hocalı'yı – İvanyan, Gubadlı'yı – Sansar, Laçın'ı – Berdzor, Kelbecer'i – Karvacar, Fuzuli'ni – Varanda, Cebaylı'ı – Crakan diye değiştirerek tamamen, bazı yer isimlerini ise kısmen, diğer bir kısmını ise ermenicedeki karşılığıyla değiştirerek kullanmışlar. Hatta bastırdıkları haritalarda ve kitle iletişim araçlarında Azerbaycan'nın ikinci büyük şehri olan kadim Gence şehrini “Gandzak”, Berde şehrini “Partav”, Kepez dağını “Alparak” gibi yazmış olmaları uluslararası hukuk kurallarına aldırış etmemek,

⁵ Benjamin Foster (2009). Empire and Names: The Case of Nagorno Karabakh. York University, p.428. // Provided by: Diacronia.ro.forIP185 30.88.87 (2021-02-26.19:44:04 UTC)

⁶ Benjamin Foster (2009). Empire and Names: The Case of Nagorno Karabakh. York University. <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/V223/pdf>

⁷ Mustafa N. Ermenistanın toponimik cinayetleri. “Xalq qəzeti” 09.06.2020 // <https://xalqgazeti.com/az/news/49373>

Azerbaycan halkına karşı ise manevi terör olduğu inkar edilemez bir gerçektir.⁸

KARABAĞ'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİNE AİT TARİHİ-MİMARİ YAPILARIN MAHV EDİLMESİ

Ermenilerin Azerbaycan topraklarına karşı işgalinin ve terör faaliyetlerinin hedeflerinden bir diğeri ise özellikle tarihi-dini yapılarımızın yok edilmesidir. Ermenistan Cumhuriyeti Dağlık Karabağ'da kurulan sözde yönetimle beraber işgal ettiği Azerbaycan Cumhuriyeti'nin topraklarında tarihi ve kültürel yapılarımızı sahiplenmekle, oradaki Azerbaycan türklerine ait bütün toponimleri ermeniceleştirmekle, halkımızı kendi maddi ve manevi değerlerinden mahrum etmeye çalışıyorlardı. Bunun beraberinde, ermeniler Dağlık Karabağ ve ona komşu rayonların ermeni toprakları olduğu hakkındaki iddialarını dayandırmak için işgal altında tuttıkları Azerbaycan topraklarındaki çok sayıdaki tarihi, kültürel yapılarını, aynı zamanda yerleşim birimlerini dağıtarak yok etmişler. Bu yüzden de, işgalden kurtarılmış topraklarımızda ermeni vandalizminin izleri saymakla bitmiyor, bu vandallık örnekleri yüzlerce, binlercedir...

Karabağ'ın incisi, alınmaz kale, Şuşa şehri, ihanet sonucunda düşman eline geçtikten sonra (08.05.1992), burada yaşamaya başlamalarına rağmen ermeniler çok sayıda tarihi yapılarımıza karşı vandalizmlerini sürdürmüşler. Ermeniler Şuşa mağarasını, Şuşa'nın kale duvarlarını, meşhur Azerbaycan şairi Molla Penah Vagif'in türbesini mahvetmişler, Hurşidbanu Natavan'nın, Üzeyir Hacıbeyli'nin, Bülbül'ün büstlerini tanınmaz hale getirmişler.

Ermenistan silahlı kuvvetleri işgal altında tuttıkları Fuzuli, Cebrayıl ve Ağdam bölgesine ait köy ve şehirleri tamamen harabeye çevirmiş, yerle yeksan etmişler. Oysa ki, işgalden önce değerli tarihi-mimari yapıları ile zengin olan bu bölgeler hem de Azerbaycan'nın en verimli ve gelişmiş rayonları idi.

Fuzuli bölgesinde 20'ye yakın cami, bir bu kadar da ziyaretgahlar ve yatırırları, onlarca diğer tarihi mimarlık yapıtları, ayrıca, meşhur Şeyh Yakup (Şih Baba) (XII yüzyıl) türbesi, Koçehmedli Cuma camii, Hacı Alesger camii, Aşağı Veyselli köyündeki Mir Ali (XIV yüzyıl), ve Ahmedallar köyündeki türbeler (XIV yüzyıl), Şeyh İbrahim Türbesi (XVII yüzyıl), Garğabazar köyündeki Hacı Giyaseddin Camii (XVII yüzyıl), Şah Abbas karvansarayı

⁸ <https://aqreqator.az/az/siyaset/719388>

(XVII yüzyıl), Horadiz köyündeki XIX. Yüzyıla ait iki cami – Cüme camii, Mehelle camii ve s. yapılarımız;

Cebrayıl bölgesinde 10 adet civarında camii, 50' ye yakın ziyaretgah ve yatırlar, onlarca diğer tarihi mimari yapılar, meşhur Kız kalesi (XII yüzyıl), Şıhlar türbesi, (XIV yüzyıl), Çelebiler camii, (XVI yüzyıl) ve s.

Ağdam bölgesinde Şahbulag karvasarayı (XVIII yüzyıl), Şahbulag surları(XVIII yüzyıl) Haçın-Derbend köyü yakınlarında 12 köşeli türbe, Ağdam Cüme camii (1870), Abdal-Gülablı köyünde hamam binası (XX yüzyılın başları) ve s. yapıtlarımız;

Zengilan bölgesinde onlarca camii, 19 ziyaretgah ve yatırlar, onlarca diğer tarihi mimarlık eserleri, Zengilen şehrindeki İmam Hüseyin camii, (XII yüzyıl), Memmedbeyli köyündeki Sekizköşeli türbe (XIV yüzyıl), Guylag köyünde Kız Kalesi (ortaçağ) Köroğlu taşı (XVII-XVII yüzyıl) Bartaz köyünde Kız Kalesi(XIV yüzyıl) ve s. yapıtlarımız; Gubadlı bölgesinde 10'a yakın cami, 2 mağara, 23 ziyaretgah ve yatırlar, onlarca diğer tarihi mimarlık yapıları, Gavur deresinde ibadetgah mağarası(IV yüzyıl), Cavanşir türbesi (XIV yüzyıl), Mirler camii (XVIII) yüzyıl), Yusifbeyli camii(XVIII yüzyıl), Demirçiler köyündeki türbeler (XIV yüzyıl) ve s. bunun gibi daha pek çok milli manevi değerlerimizin nadir incileri, ne yazık ki, ermeni vandalizminin kurbanı olmuştur.⁹

Ermeni vandalları özellikle yurtdışından getirdikleri ermenileri yerleştirdikleri Kelbecer, Laçın ve Gubadlı bölgelerindeki eski Alban türklerine ait hıristiyan abidelerimizi de ermenileştirmeye çalışmışlar. Kelbecer bölgesinde çok bilinen Hudavend manastırı (VI-VII yüzyıl) , Genceser mabedi (XIII yüzyıl), Veng köyündeki Alban mabedi (V-IX yüzyıl), Çerekdar köyündeki Alban kilisesi (V-VII yüzyıl) ve s. yapıtlarımız bunlardandır.

Laçın bölgesinde kadim Alban-Türk mimarisine ait Açoğlan mabedini ermenileştirmek için düşmanımız elinden gelen herşeyi yapmıştır. Şöyle ki, 2006 yılında ermeniler yurtdışından edindikleri bağışlar hesabına bu yapıtı onarmak bahanesiyle mabedin duvarlarının çeşitli bölgelerine buranın

⁹Bax: İsmayılov F. (2016) Azerbaycan'ın işgal olunmuş topraklarındaki tarihi ve kültürel yapılara vurulan zarar. Bakı, s.82-96.

ermenilere ait olduğunu gösterecek 26 adet yazılı tabaka yerleştirmiş ve esere zarar verilmiştir.¹⁰

Ermenistan işgal ettiği Azerbaycan topraklarında tarihi ve kültürel yapıtlarımızı benimsemekle halkımızın kültürel değerlerini zorla elinden almak, millileştirmek siyaseti yürütmüştür. Örneğin: Şimdiki Hocalı'daki Esgeran kalesi XVIII yüzyılın ortalarında Penahali Han'ın emri ile hanlığın doğu sınırında Eski Aran adlanan bölgede inşa edilmiş. Bu kale ermeniler tarafından bütün dünyaya "Mayraberd" adı ile eski ermeni kalesi gibi lanse edilmişti.¹¹

Saldırgan Ermenistan yönetiminin organizasyonu ile Hocavend rayonunda bulunan Azıh mağarası, Ağdam rayonunda bulunan Şahbulak köşkü yakınlığında yabancı ülkelerden olan uzmanların da katıldığı sahte arkeolojik araştırmacılar tarafından izinsiz kazı çalışmaları yapılmıştır. Ermenistan tarafı daha bir provakasyona başvurarak, Şuşa şehrindeki Yukarı Gövher Aağa camiinde "onarım" çalışması adı altında yapının tarihi özelliklerini sahtelemiştir, halkımıza ait bu tarihi eserin fars camisi olduğunu iddia etmiştir.¹²

Bugün işgalden kurtarılmış topraklarımızda tarihi mimarlık yapılarımızın çoğu tamamen dağıtılmış, mahvedilmiş, bunun yerine çok sayıda ermeni kilisesi inşa edilmiş. Ermeniler dini manevi duygularımıza hakaret etmek için kullanışsız duruma düşürdükleri camilerimizde domuz beslemiş, eski Alban kiliselerimizi silah depoları olarak kullanarak kullanılmayacak hale düşürmüş ve en çok tanınanlarını ise ermenileştirerek soykırım uygulamışlar. İşgal altındaki topraklarımızın çoğunda yüzlerle ermeni haç simgesi takılmış, tanınmış ermeni teröristlerin anısına anıtlar yapılmıştır.

Karabağda 30 yıla yakın mevcut işgal rejimi ekolojimize de ağır darbeler vurmuştur. Bütün yerleşim birimlerimiz soyguna maruz kaldıktan sonra mahvedilmiştir. Ermeni vandalları orman, bağ ve bahçelerimizdeki değerli ağaç türlerinin hepsini kesip götürmüşler, geri kalanlarını ise defalarca yakmışlar. Bunun sonucunda güzelim bağ-bahçelerimizi çalılar kaplamış, bakımlı, ferah yerleşim birimlerimiz harabeliklere dönüştürülmüş.

¹⁰https://strateq.az/medeniyyet/483227/erm%c9%99nil%c9%99rd%c9%99n-daha-bir-saxtakarlik.html?news_id=483227

¹¹ http://www.armeniapedia.org/wiki/Mayraberd-Askeran_Fortress

¹² <http://mct.gov.az/az/umumi-xeberler/13467>

O bereketli topraklarımız erozyona uğratılmış, kehrizlerimiz, bütün sulama sistemlerimiz kullanılamaz hale getirilmiş.

Ermenistan tarafının kültürel yapılara karşı bu tür vandalizminin tutanakları pek çok uluslararası belgelere, ayrıca da 1954 yılında Haaqa'da kabul edilmiş olan " Silahlı çatışmalar zamanı kültürel değerlerin korunması hakkında sözleşme"nin, "Arkeolojik mirasın korunması hakkında" Avrupa Sözleşmesinin, Dünya genelindeki kültürel ve doğal mirasın korunması hakkındaki sözleşme"nin maddelerini kaba bir şekilde bozmuştur.

2020 yılı 27 Eylül'den itibaren Ermenistan silahlı kuvvetlerinin bir kaç yönden çeşitli silahlardan, ağır topçu silahlarını kullanarak yerleşim birimlerimizi, aynı zamanda, askeri mevzilerimizi ateşe tutması sonucunda askerlerimiz, sivil vatandaşlarımızla birlikte, tarihi eserlerimiz de hedef oldu. İşgalcilerin yerleşim birimlerine yönlendirdikleri ateş darbelerinin Fuzuli rayonunun Babı köyünün yakınlığında yerleşen mezarlığa düşmesi devlet koruması altına alınmış, ülke için çok önemli, tarihi mimarlık yapısı olan Şeyh Babı türbesine ve Gence'deki tarihi yapıya zarar vermiştir. Dini değerlerimize daim yüksek ilgi ve sevgiyle yaklaşan Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 4 Ekim 2020 tarihinde halka sesleniş konuşmasında ermeniler tarafından Azerbaycan tarihi kültürel mirasının yok edilmesi çabalarına son verileceğine ve toprak bütünlüğümüzü tamamladıktan sonra dağıtılmış olan bütün camiilerimizin onarılacağını söyledi.¹³

SONUÇ

Ermenistan'nın askeri saldırısı sonucunda 2 bin 645 tarihi ve kültürel yapı, bin 814 mimari yapı, 747 arkeoloji alanı, 64 park ve bahçe sahası, anıtlar, büstler ve heykeller, 23 müze yerle bir edilmiş. Aynı zamanda, müzelerimizin envanterinde bulunan toplam 102 bin 757 adet çeşitli eser, 4 adet devlete ait resmi galeri, 376 adet tablo, 4,6 milyon adet kitap, 13 arşiv, 260 bin arşiv belgesi, vatandaşların özel koleksiyonlarında bulunan 50 binden fazla çeşitli eşya, aynı zamanda , tarihi açıdan çok değerli olan av ve ev eşyaları (halı, kilim, paspas, heybe, işlemeler, nakışlar, kemerler, ve.s.) mahv edilmiş veya çalınmıştır. Azerbaycan'ın da üyesi olduğu "Silahlı çatışma zamanı kültürel varlıkların korunması hakkında" Haaqa Sözleşmesine göre saldıran tarafın kültürel varlıklara saygı gösterip, korumakla beraber, işgal edilen topraklarda bu değerlerin çalınmasını

¹³<http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/9557/dovlet-komitesi-ermenilerin-tarixi-medeni-abidelerimizi-dagitmasi-butun-besher-medeniyetine-qarshi-tecavuzdur>

önlemesine yönelik, yasal sürece uyma yükümlülüğü bulunmaktadır. Ayrıca, “kültürel değerlerin yasadışı yollarla getirilmesinin, götürülmesinin ve yasal mülkiyet hakkının verilmesinin yasaklanması ve bunun önlenmesine yönelik çalışmalar hakkında” Paris ve “Çalınmış ve yasadışı yollarla ülkeden kaçırılmış kültürel değerler hakkında” 1995 yılı sözleşmelerinde tespit edilmiş olan iddialarla ilgili olarak silahlı çatışmalar sırasında kültürel mülkiyet ve kültürel mirasa karşı davranışlar, uluslararası ceza hukukuna esasen savaş suçu sayılır.¹⁴

Uluslararası hukuka aykırı olarak, Ermenistan geçen bunca zaman sürecinde işgal altında tuttuğu Azerbaycan topraklarından, yağmalayıp götürdüğü tarihi ve kültürel eserlerimizi sahiplenerek, onların bir kısmını dünyanın çeşitli ülkelerinde satışa çıkarmış, bir kısmını ise nüfuzlu şahıslara hediye etmiş, diğer bir kısmını ise İrevan şehrinin çeşitli kurumlarında tutmaktadır. 1993 yılında Laçın Tarih ve Etnografya müzesinden çalınmış gümüş el çantası, Londra’da açık artırmada 80 bin ABD dolarına satılmıştır. 1998 yılında bir kitabe ermeni etnograflar tarafından İrevan şehrine götürülerek Matadaran Antik Elyazmalar müzesinde 3 bin 437 numaralı eser olarak tutulmaktadır. 1993-2016 yıllarında ABD, Almanya, Fransa, İngiltere, Suudi Arabistan ve diğer ülkelerde Azerbaycan’dan çalınıp götürülen halılar, ermeni markaları adı altında satışa çıkarılmıştır.” Ermeni vandalizmi sonucunda 63 cami tamamen yerle yeksan edilmiş, 4 cami ise yıkılarak tanınmaz duruma getirilmiştir. Ayrıca, 7 bin mimari yapı bakımsızlıktan yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kalmış, 71 türbe, 500 mezarlık ise darmadağın edilmiş.¹⁵

Karabağ’ımızı iğrenç düşmandan kurtarmak uğrunda Azerbaycan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı, Baş Kumandan İlham Aliyev’in diplomatik, yılmaz mücadelesi ve Azerbaycan ordusunun 44 gün süren İkinci Karabağ ve ya Vatan Muharebesinde gösterdiği üstün cesareti, şanlı, gururverici bir tarih yazdı. Muzaffer ordumuzun yürüttüğü askeri operasyonlar sonucunda 30 yıla yakın süren ermeni işgali altında kalan topraklarımız düşman zulmünden kurtarıldı.

¹⁴ https://youthportal.az/az/news_details/ishgal-altinda-olan-medenitarixi-abidelerimizin-dagidilmesi-yolverilmezdir-foto

¹⁵ Sarıyeva İ. Ermeniler Azerbaycanın işgal olunmuş arazilerinden qaret edilmiş tarihi numunelerin üzerinde biznes qurublar. " http://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2018/avqust/603716.htm

Muzaffer ordumuz tarafından işgalden kurtarılan topraklarımızda ermenilerin uyguladığı vandalizmin tutanaklarını öğrenmek ve dünyaya duyurmak bugün biz araştırmacıların Vatana karşı olan en kutsal borcumuzdur!!

KAYNAKÇA

- Azərbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1828). I cild. (2009), *(Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akad. müx üzvü Y.M.Mahmudov, t.e.d. K.K.Şükürov)*. Bakı, "Regionların inkişafı ictimai birliyi".
- Benjamin Foster. (2009), *Empire and Names: The Case of Nagorno Karabakh*. York University.
- <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/V223/pdf> [Erişim Tarihi: 24.02.2021].
- İrevan Hanlığı. Rusya işğali və Ermenilərin Kuzey Azərbaycan topraklarına Göç Etilməsi. Çaşioğlu, Bakı, 2009.
- İsmayılov F. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulan zərər. Bakı, 2016.
- Karabak. Kürekçayskiy dogovor – 200. (2005), Bakı.
- Mustafa N. Ermənistanın toponimik cinayətləri. "Xalq qəzeti" 09.06.2020 // <https://xalqqazeti.com/az/news/49373> [Erişim Tarihi: 13.02.2021].
- Saryeva İ. Ermenilər Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən qəzet edilmiş tarixi nümunələrin üzərində biznes qurublar. " http://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2018/avqust/603716.htm [Erişim Tarihi: 02.03.2021].
- <http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/9557/dovlet-komitesi-ermenilerin-tarixi-medeni-abidelerimizi-dagitmasi-butun-besher-medeniyyetine-qarshi-tecavuzdur>
- https://youthportal.az/az/news_details/ishgal-altinda-olan-medenitarixi-abidelerimizin-dagidilmasi-yolverilmezdir-foto
- https://strateq.az/medeniyyet/483227/erm%99nil%99rd%99n-daha-bir-saxtakarlik.html?news_id=483227
- http://www.armeniapedia.org/wiki/Mayraberde-Askeran_Fortress
- <http://mct.gov.az/az/umumi-xeberler/13467>

BÖLÜM 11

GÜNEY KAFKASYA'DA İKTİSADİ AÇIDAN POTANSİYEL FIRSATLAR VE BÖLGE EKONOMİLERİNDE YAPISAL DÖNÜŞÜM SÜRECİ

Hamit ÖZMAN*

* Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, hamit.ozman@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2637-2414.

GİRİŞ

Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı içine alan G. Kafkasya'da yaşanan çatışma ve gerginlikler, başta enerji olmak üzere, bölge ülkeleri için ekonomik önemi büyük olan bölgesel projelerin güvenliğini tehdit etmenin yanı sıra, çatışma bölge ülkelerindeki iş ortamını da olumsuz etkilemektedir. G. Kafkasya bölgesinde en önemli aktör Azerbaycan olup bölgenin yarattığı katma değer yaklaşık 2/3'ünü tek başına üretmektedir. Milli gelir açısından Azerbaycan 2019 verileri itibarıyla yaklaşık 48 milyar \$ büyüklüğünde olup Gürcistan'ın milli geliri 17,7 milyar \$ ve Ermenistan'ın 13,6 milyar \$ seviyesindedir. Azerbaycan, 2019 verileri ile yaklaşık 20 milyar \$ ihracat geliri elde ederken, Gürcistan'ın ihracat geliri 3,7 milyar \$, Ermenistan'ın ise 2,6 milyar \$ seviyesindedir. Bu bölgeye Rusya, ağırlıklı olarak toplumsal ve stratejik açıdan yakın ilgi gösterir iken Avrupa ise enerji güvenlik politikaları nedeniyle bölgedeki gelişmeleri dikkatlice izlemektedir. Avrupa'nın enerji konusunda bu bağımlılığı aynı zamanda siyaset arenasındaki stratejilerini de olumsuz anlamda etkilemekte ve Kırım'ın ilhak edilme meselesinde olduğu gibi Rusya'ya karşı uygulanacak olan olası bazı yaptırımlar konusunda ABD kadar agresif bir pozisyon almasını güçleştirmektedir. Yine Avrupa içinde enerji açısından Rusya'ya Almanya kadar bağımlı olmayan Fransa ABD kadar olmasa da, eleştirilerini Almanya'ya göre daha sert dile getirmektedir.

Avrupa, 2018 verileri ile toplam enerji üretiminde petrolün payı sadece % 4 olup, doğalgazda bu oran % 9 civarındadır. Bu kıta, toplam enerji ihtiyacının % 34'ünü yenilenebilir enerjiden, % 30'unu ise nükleer enerjiden elde etmektedir. Toplam enerji üretiminde nükleer enerjinin payının en yüksek olduğu Avrupa ülkesi % 78 ile Fransa'dır. Portekiz'de ise yenilenebilir enerjinin toplam enerji üretimindeki payı % 90'ın üzerindedir. 2018 verileri itibarıyla Avrupa, toplam petrol ihtiyacının % 30'unu Rusya'dan karşılamakta olup bu ülkeyi % 9 ile Irak, % 7 ile S. Arabistan takip etmektedir. Türk Dünyası devletlerinden Kazakistan'ın payı % 7, Azerbaycan'ın ise % 5 düzeyindedir. Benzer durum doğalgaz için de geçerlidir; Avrupa, ihtiyaç duyduğu doğalgazın % 40'ını Rusya'dan temin etmektedir. Rusya'yı bu alanda % 18 ile Norveç, % 11 ile Cezayir takip etmektedir. Başta kömür olmak üzere katı yakıtta da benzer görünüm söz konusu olup Rusya % 42'lik bir pazar payına sahiptir.¹

¹ Eurostat (2019). Energy Trade. Erişim Tarihi: 01.03.2021.
https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy_trade/entrade.html

Rusya'ya enerji bağımlılığı konusunda kıta Avrupa'sının iki büyük devleti arasında farklılıklar söz konusu olup örneğin Almanya doğalgazın % 51'ini Rusya'dan alırken, bu oran Fransa'da sadece % 20'dir. Fransa bu anlamda daha çeşitlendirilmiş bir enerji politikasına sahip olup Rusya dışında Norveç, Nijerya, Cezayir, Hollanda gibi ülkelerden doğalgaz temin etmektedir. İspanya'nın doğalgaz ithalatında Rusya'nın payı sadece % 9 olup bu ülke Almanya ve Fransa'dan farklı olarak Katar, ABD gibi ülkelerden de doğalgaz ithal etmektedir. Avrupa'nın önemli ekonomilerden İtalya ise Almanya gibi doğalgazda büyük oranda Rusya'ya (% 47) bağımlıdır.² Avrupa'da doğalgaz ithalatında Rusya'nın payının en büyük olduğu ülke ise % 97'lik bir oranla Finlandiya'dır. Türkiye ise 2018'de toplam doğalgaz ihtiyacının % 47'sini Rusya'dan gerçekleştirmiş olup 2019'da ise bu oran sadece % 33 olmuştur³.

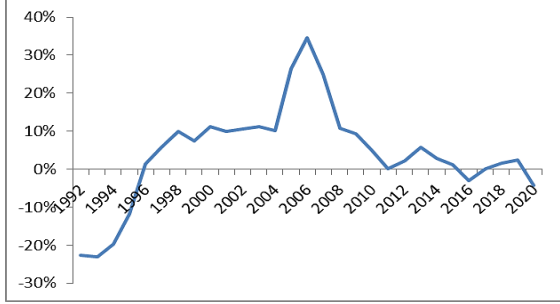
BAĞIMSIZLIK SONRASI BÖLGELERİN EKONOMİK DURUMU

Bölge ülkeleri 1990'ların başında SSCB'den ayrıldıktan sonra birçok ekonomik fırsat imkânına sahip oldukları gibi aynı zamanda birçok risk unsuru ile de karşı karşıya kalmışlardır. Özellikle bağımsızlıkları kazandıkları ilk yıllarda bölge ülkeleri önemli ekonomik sorunlar yaşamışlardır. Örneğin Azerbaycan'da, Ermenistan ile 1992-1994 yılları arasında yaşanan savaşın etkisiyle 1992-1994 döneminde enflasyon % 1.600'lere kadar yükselmiş olup ülkede hiperenflasyon dönemi yaşanmıştır. Yine bu dönemde 1993 yılında Azerbaycan ekonomisi yıllık bazda % 23, 1994'de % 20, 1995'de ise % 12 küçülmüştür. Ülkede yaşanan bu ekonomik sıkıntılar sonrası 1995 yılında enflasyonun düşürülmesi ve yerel para birimi Manat'ın sabitlemesini içeren bir IMF programına başvurulmuştur. Azerbaycan IMF'ye 1992 yılında üye olmuştur. Bu tarihten sonra enflasyon kontrol altına alınmaya başlanmış ve 1996 yılının ikinci yarısından itibaren ülke milli geliri artmaya başlamıştır. 2008'de dünyada görülen ekonomik krizin hemen öncesinde 2006 yılında ise ülkenin yıllık büyüme oranı % 35'lere kadar yükselmiştir.

² Eurostat (2019). a.g.m.

³ Temizer, M. (2020, Haziran 5). *Doğal gaz ithalatında Rusya'nın ağırlığı azalıyor*. Anadolu Ajansı. Erişim Tarihi: 07.02.2021. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/dogal-gaz-ithalatinda-rusyanin-agirligi-azaliyor/1866177>

Grafik.1: Azerbaycan Yıllık Milli Gelir Büyümesi

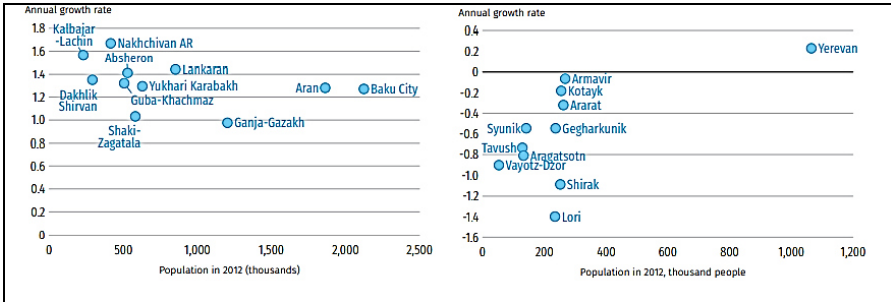
Kaynak: Azerbaycan İstatistik Komitesi

Bölge ülkelerinin bağımsızlıkları sonrası yaşadıkları ekonomik sorunların arka planında SSCB döneminde uygulanan merkezi planlamaların büyük bir rolü bulunmaktadır. SSCB, bir strateji olarak kendi himayesindeki ulusları iktisadi olarak kendisine bağımlı kılmak için her ülkenin sınırlı sayıdaki belirli sektörlerde yoğunlaşmasına izin vermiştir. Bu politika nedeniyle ülkeler iktisadi yapılarında kendi kendine yetebilir bir ülke konumunda olamamışlar ve bağımsızlık sonrasında ekonomik dengelenmeyi kısa dönem içerisinde gerçekleştirememişlerdir. Bu durum sadece G. Kafkasya için geçerli olmayıp diğer birçok eski SSCB ülkesi için de geçerlidir. Bağımsızlık sonrasında ilk yıllarda bocalayan bölge devletlerin daha sonra farklı alanlarda düzenlemelere giderek ekonomik anlamda gelişme göstermişler. Örneğin Gürcistan'da 2003 yılında yaşanan Gül Devrimi sonrasında siyasal ve iktisadi alanda büyük reformlar gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan ise doğal kaynaklarına yönelmiş, uluslararası kuruluşlarla işbirliği yaparak petrol üretimini ve ihracatını arttırmıştır. Yine altyapı ve inşaat sektörlerinde yapılan ciddi kamu yatırımları ülkenin hızlı bir şekilde kalkınmasında önemli bir rol oynamıştır. Ermenistan ise ağırlıklı madencilik sektörü olmak üzere Rusya'dan gelen yabancı yatırımlar ve yurtdışında yaşanan Ermeni vatandaşların ülkeye dövizlerini getirmesi ile kaynak problemini aşmaya çalışmış ve bu şekilde ekonomisini düzeltmeye çalışmıştır. 2004-2008 döneminde Ermenistan'da yoksulluk oranında hızlı bir

düşüş görülürken 2010-2015 döneminde bu iyileşmenin gücü giderek zayıflamıştır. ⁴

G. Kafkasya bölgesindeki ülkeler kısmen yoksulluk oranlarında son 10-15 yılda, ilerleme kaydetmiş olsalar da bölgede yaşanan gerginliklerden kaynaklı olarak bireyler ve firmalar, henüz tam olarak ekonomik potansiyellerini gerçekleştirebilmiş değillerdir. Yine bölgede bu durumun da etkisi ile gelir dağılımı adaletinde arzu edilen seviyeye ulaşılamamıştır. Azerbaycan'da daha az olmakla beraber, her üç ülkede bölgesel dengesizlikler de göze çarpmaktadır; diğer bir ifade ile ülkelerin başkentleri olan Bakü, Tiflis ve Erivan, ekonomik alanda bu coğrafyadaki diğer bölgelere nazaran gelişmiş durumdadır. Azerbaycan'da demografik yapı daha sağlıklı ilerlemekte olup başkent Bakü dışında da nüfusun yıllık büyüme oranlarında önemli ilerleme sağlanmaktadır. Bu durum ekonomik anlamda başkent ile diğer şehirler arasındaki bölgesel gelişmişlik farklarının giderek azaldığını göstermektedir. Her ne kadar şehirler bazında bu gelişmişlik farkı azalsa da Azerbaycan'da kentli nüfusun oranı % 50 civarında olup bu açıdan bakılacak olur ise Ermenistan ve Gürcistan'a da göre daha kırsal bir demografik yapıya sahiptir. Kentli nüfusun oranının düşük olmasında ağırlıklı olarak petrol ve doğalgaz temelli bir ekonomi olmasının etkisi büyüktür.

Grafik.2: Azerbaycan ve Ermenistan'da Demografik Değişim (2012-2015)

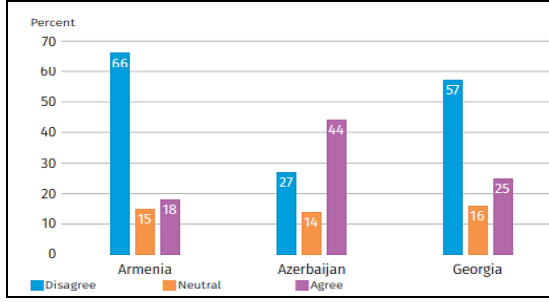
Kaynak: Dünya Bankası

Günümüzde petrol ve doğalgaz üretimi, Azerbaycan milli gelirin % 30'unu oluşturmaktadır. Devlet, elde ettiği bu geliri orta sınıfın büyümesi ve yoksulluğun azaltılmasında son yıllarda aktif bir şekilde kullanmaktadır.

⁴ Dünya Bankası (2019). South Caucasus in Motion. Erişim Tarihi: 07.02.2021. <http://documents1.worldbank.org/curated/en/614351556553124178/pdf/South-Caucasus-in-Motion.pdf>. s.34

Nitekim 2000 yılında asgari ücret 5 manat iken, 2010 yılına gelindiğinde bu rakam 80 manata yükselmiştir. Benzer şekilde ülkede emeklilik sisteminde yapılan reformlar sonucu bu kesimin satın alma gücü yükselmiştir. Nitekim yapılan araştırmada G. Kafkasya bölgesinde son on yıla göre yaşam koşullarının günümüzde daha iyi olduğunu değerlendirenlerin sayısı Azerbaycan'da Ermenistan ve Gürcistan'a göre daha yüksektir. Bununla birlikte katılımcıların % 27'si ise bu soruya olumsuz yanıt vermişlerdir. Diğer ülkelerde ise bu oran Gürcistan'da % 57, Ermenistan'da ise % 66 düzeyindedir. Her üç ülkede de yaşam koşullarda daha iyi bir iyileşmenin sağlanabilmesi için gerek bölgesel işbirliği gerekse ülke içinde ekonomik reformların yapılması önem arz etmektedir.

Grafik.3: Hanehalkı Değerlendirmesi (2016)

Kaynak: Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (akt .Dünya Bankası,2019: 33)

Petrol ve doğalgaz fiyatlarında son 20-30 yılda ciddi bir volatilité (oyunluk) söz konusu olup bu dalgalanma petrol ihraç eden ülkelerin ekonomik kırılganlıklarını arttırmaktadır. Nitekim 1998 yılında petrol fiyatları dünyada 18 \$'a kadar düşmüş olup bu durum karşısında Rusya, ciddi bir ekonomik kriz yaşamıştır. Bu nedenle krizler karşısında sağlam finansman imkânları oluşturmak ve ekonomide tek bir sektöre (doğal kaynaklar) bağımlı olmamak, ülkelerin iktisadi anlamda dayanıklılığını arttıracak ve sürdürülebilir bir büyüme modelini ortaya çıkaracaktır.

Azerbaycan'da kişi başına düşen nominal milli gelir oranı özellikle 2006 yılından sonra hızlı bir şekilde 8000 \$'a kadar yükselmiştir, fakat sonrasında bu tarihten itibaren yerel para biriminin yüksek değer kaybı yaşamamasından kaynaklı olarak, kişi başına düşen milli gelir gerilemiştir. 2005-2014 döneminde yerli para birimi Manat, ABD doları karşısında 0,78-0,80 manat aralığında işlem görürken 2015 yılında ülke merkez bankasının kararı ile 1,05 düzeyine yükseltmişti. Petrol fiyatlarındaki gerilemenin de

etkisi ile ülke 2015'in sonlarına doğru dalgalı kur sistemine geçti. Kur sistemindeki değişikliğin hemen ardından yerel para biriminde Euro ve USD karşısında yaklaşık % 48'lik bir değer kaybı (devalüasyon) yaşandı. Bu durum dolar bazında kişi başına düşen milli gelirin de gerilemesine neden oldu. 2019 itibariyle kişi başına düşen milli gelir açısından G. Kafkasya ülkeleri birbirine yakın durumda olup 4.700 \$ seviyesindedir. Dünyada ülkeler dört gelir grubu içerisinde sınıflandırılmakta olup kişi başına düşen gelir bakımından yaklaşık 1.000 \$'ın altındakiler düşük gelirli ülkeler, 1.000-4.000 \$ arasındakiler alt-orta gelirli ülkeler, 4.000-12.500 \$ arasındakiler orta-üst gelirli ülkeler, 12.500 \$ üzeri gelire sahip olan ülkeler ise yüksek gelirli ülkeler olarak sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre her üç ülke de 2008 krizinin hemen öncesinde, alt-orta gelirli ülke grubundan orta-üst gelirli ülkeler düzeyine yükselmişlerdir. Bununla birlikte alt-orta gelirli ülke grubu içerisinde alt banda daha yakın bulunmaktadırlar.

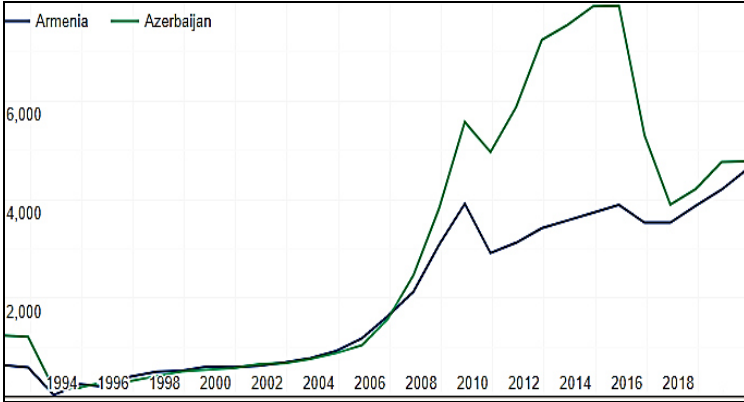
Dünya Bankası 2007 yılında yayınladığı bir raporda 'orta gelir tuzağı' kavramına yer vermiştir. 'Orta gelir tuzağı' bir ülkenin belirli bir kişi başına düşen milli gelir seviyesine geldikten sonra bu düzeyde sıkışıp kalması ve daha ileriye gidememesi halidir. Diğer bir ifade ile geçmişte hızlı bir şekilde ekonomik büyüme gösteren ülkelerin orta gelir düzeyinde iken iktisadi büyümelerinin durgunlaşmasıdır. Nitekim Dünya Bankası verilerine göre, 1960 yılında orta gelir grubunda yer alan 101 ülkeden sadece 13 tanesi günümüzde yüksek gelir grubu ülkeleri arasına girebilmiştir. Latin Amerika ülkeleri bu tuzağa yakalan ülkeler olarak göze çarpar iken Uzakdoğu ülkelerinden G.Kore, Tayland, Singapur ekonomilerinde yaptıkları yapısal dönüşümler ile birlikte yaklaşık 25 yıl içerisinde orta-gelir tuzağından çıkarak yüksek gelirli ülkeler grubuna yükselmişlerdir. Yaklaşık olarak 25 yıldır orta gelir grubunda bulunan Çin'in de yakın bir zaman dilimi içerisinde yüksek gelir grubu ülkeleri arasına girmesi beklenmektedir. Bu tuzağa düşen ülkelerin genel görünümünde Eğilmez şu işaretlerin görülmekte olduğunu belirtir:⁵

- Tasarruf ve yatırımlarda düşük düzey
- İmalat sanayide yavaşlama
- Sanayide az çeşitlilik
- İstihdam piyasasında zayıf koşullar

⁵ Eğilmez, M. (2012). Orta Gelir Tuzağı ve Türkiye. Erişim Tarihi: 17.02.2021. <https://www.mahfiegilmez.com/2012/12/orta-gelir-tuzag-ve-turkiye.html>

'Orta gelir tuzağı' sorunu büyük ölçüde, bir ülkenin düşük katma değerli sektörlerden yüksek katma değerli endüstrilere geçme sürecini sürdürememesinin sonucudur. Özellikle düşük işgücü maliyeti, orta ve yüksek gelir grubuna gelindiğinde istidam ücretlerinde reel iyileşmeyi de beraberinde getirdiğinden ülkeler için artık bir avantaj olmaktan çıkmaktadır. Larson vd. için 'orta gelir tuzağı' olgusunun politika yapıcılara, geleneksel ekonomik büyümenin kaynakları güçlerini yitirdikten sonra, üretkenliği artırmaya dayalı stratejilerini yeniden değerlendirmeleri için ivme sağlar.⁶ Yazarlara göre orta gelirli ülkeler, büyümeyi teşvik eden ve dengeleyen ekonomik temelleri güçlendirirken üretkenliğin, yeniliğin ve rekabet gücünün itici güçlerini de bulmalıdır. Diğer bir ifadeyle, bu ülkeler eğer yüksek gelirli ülke grubuna gelecek dönemlerde yükselmek istiyorlar ise bölgenin ekonomik potansiyelini öne çıkarmak ve ülkelerde ekonomik reformları gerçekleştirmek konusunda ülkedeki iktidarlara büyük görev düşmektedir.

Grafik.4: Azerbaycan ve Ermenistan'da Kişi Başına Düşen Milli Gelir (Nominal)

Kaynak: Azerbaycan İstatistik Komitesi ve Dünya Bankası

İktisat literatüründe 'Hollanda Hastalığı' olarak ifade edilen olgu, ekonomide bir sektörün (özellikle doğal kaynaklar) hızlı gelişiminin diğer sektörlerde düşüşe neden olduğu durumdur. İlk kez 1977 yılından itibaren kullanılmaya başlanmış olan bu teori, aynı zamanda 'Kaynak Laneti' olarak da

⁶ Larson,G.& Loayza,N. & Woolcock,M. (2016). The Middle-Income Trap: Myth or Reality?. *Research and Policy Brief*, From the World Bank Malaysia Hub. No.1

bilinir. 1960'lı yıllarda Hollanda'nın doğalgaz keşfetmesi sonucu özellikle 1973'de yaşanan petrol krizi sonrası fiyatların aşırı yükselişi Hollanda'nın zenginleşmesine büyük katkıda bulunmuş, ülke para birimi oldukça değerlenmiştir. Bu durum ithalatı aşırı ucuz hale getirerek yerli sanayinin gelişimini baltalamıştır. İthalatla rekabet edemeyen yerli sanayide üretim durmuş ve ülkede işsizlik oranları yükselmiştir. Benzer durum önemli bir kahve üreticisi olan Kolombiya'da da yaşanmış, artan kahve fiyatları neticesinde aşırı değerlenen yerel para birimi ithalatı arttırarak, yerel sanayinin büyümesini engelleyerek ülkede ekonomik dengesizlik yaratmıştır. Azerbaycan ekonomisinin de söz konusu tehlikenin farkında olarak ülke milli gelir büyümesini çok büyük bir oranda doğal kaynaklara dayandırmaması ve ekonomide farklı sektörel alanlarda uzmanlaşması, ülkede sürdürülebilir bir iktisadi büyümenin geleceği açısından son derece önemlidir.

EKONOMİDE YAPISAL DÖNÜŞÜM VE BEŞERİ SERMAYE

SSCB'nin hâkimiyeti altındaki topluluklara yıllarca uygulanmış olduğu merkezi planlama stratejisi nedeniyle, G. Kafkasya da dâhil olmak üzere iktisadi planlama tek elden yürütülmüştür. Bu ülkelerin ekonomilerinde dönüşüm yaşayabilmesi için bazı reformlar yapmakta oldukları görülmekte ve serbest girişim teşvik edilmektedir. Bu konudaki ilerlemeleri görmek için 'İş Yapma Kolaylığı Endeksi' önemli bir kaynak olarak belirtilebilir. G. Kafkasya ülkelerine merkezi kalkınma planları Dünya Bankası her yıl ülkeleri karşılaştırdığı 'İş Yapma Kolaylığı Endeksi' (Doing Business) raporunu yayınlamaktadır.⁷ Bu raporda ülkeler iş kurma, yer temini, finansmana erişim, gündelik faaliyetlere ilişkin işlemler, güvenli bir iş ortamında faaliyet gösterme gibi ana başlıklar dikkate alınarak sıralanmaktadır. Bu ana başlıkların altında ise iş kurma, inşaat izinleri, tapu siciline kayıt, iş gücü piyasası düzenleneme, vergi ödeme, sınır ötesi ticaret, azınlık haklarının korunması vb. gibi alt başlıklar bulunmaktadır. G. Kafkasya bölgesinde Gürcistan bu sıralamada aralarında yaşanan çatışmaların da etkisi ile Azerbaycan- Ermenistan'a göre daha üst sıralarda yer almaktadır. 2020 raporuna göre Gürcistan, 190 ülkenin yer aldığı listede 7. sırada yer almakta olup Azerbaycan, 34. sırada, Ermenistan ise 47. sırada yer almaktadır. Dünya Bankası'na göre bu endekste görülen iyileşmelerin büyük bir kısmını

⁷ Dünya Bankası (2020). İş Yapma Endeksi. Erişim Tarihi: 23.02.2021. <https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreconomies/azerbaijan>.

ekonomik nedenler oluşturmak ile beraber, komşu ülkelerde bu alanda görülen iyileşmeler aynı zamanda ülke için de bir ek ivme sağlamaktadır. Sıralamalar, ülkelerin elde ettiği genel puanlama sonucunda oluşmakta olup alt başlıklar bazında ise ülkelerin sıralamaları değişebilmektedir. Örneğin Azerbaycan, şirketlere finansman imkânı temini açısından birinci sırada yer alırken, azınlık hakları sıralamasında ise 105. sırada yer almaktadır. Tarihsel açıdan bakıldığında da Azerbaycan'ın bu alanlarda ilerleme kaydettiğini söylemek mümkündür. Örneğin aynı raporda 2004 yılında ülkenin 'işe başlama' alt başlığında aldığı puan 53,8 iken 2020 yılında ise 96,2'dir. Yine 'kredi temini -finansmana erişim'de ülkenin 2004 yılında aldığı puan 31,3 iken 2020'de 100 olmuştur.

Grafik.5: İş Yapma Kolaylığı Endeksi - Azerbaycan

Kaynak: Dünya Bankası

Ekonomilerinde dönüşüm yaşamak isteyen ülkeler bu değişimi yaşarken piyasalardaki rekabetçilik düzenini iyi tesis etmeli ve sektörlerin birkaç büyük firmanın tekeline bırakılmamasına dikkat etmelidir. Bu noktada Dünya Ekonomik Forumu tarafından 1979 yılından bu yana yayınlanan 'Küresel Rekabet Endeksi' ülkeleri etkin çevre, beşeri sermaye, piyasalar ve inovasyon (yenilikçi) ekosistemi gibi başlıklar üzerinden analiz etmektedir. Azerbaycan bu endekste 2017 yılında 35.sıraya kadar yükselmiş olup, 2019 yılında ise aldığı 63 puan ile 58. sıraya gerilemiştir. Ermenistan ise son yıllarda iyileşme göstermesine rağmen aldığı 69. sırada yer almıştır. Gürcistan ise 2019 verileri itibarıyla 74. sırada yer almaktadır.

Bölge bulunduğu coğrafi güzellikler nedeniyle turizm potansiyeline de sahiptir. Fakat yaşanan çatışmalar, bölgede bulunun ülkelerin turizmden yeterince gelir elde etmesini mümkün kılamamaktadır. Örneğin Azerbaycan,

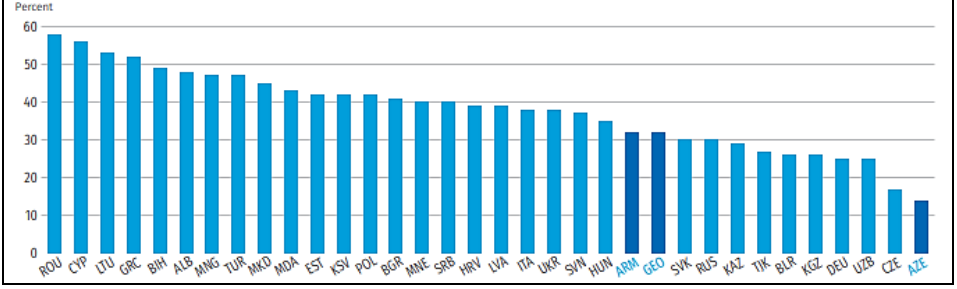
son on yılda senelik bazda yaklaşık 2-3 milyar \$ gelir elde etmektedir. Ermenistan'da bu rakam 2019 verileri ile 1,5 milyar \$, Gürcistan'da ise 3,5 milyar \$ seviyesindedir olup Rusya'nın turizm geliri ise bu aynı dönem itibariyle 18 milyar \$ seviyesindedir. Ortadoğu ve Arap ülkelerine bakılacak olur ise Lübnan 9 milyar \$, Katar 15 milyar \$ ve S. Arabistan 27 milyar \$ turizm geliri elde etmişlerdir. Bölgede yaşanan siyasi gerginliklerin azalması bu anlamda ülkelerin turizm potansiyellerine de katkıda bulunacak ve Ermenistan ve Gürcistan gibi dış ticaret açığı veren ekonomilerin cari açıklarını düzeltmelerine yardımcı olacaktır. Azerbaycan ise dış ticaret açığı veren bir ülke olmayıp petrol ve doğalgaz ihracatının önemli katkısı ile 2019 yılında ülke milli gelirine oranla yaklaşık % 17 dış ticaret fazlası vermiştir. 2008 yılında bu oran Azerbaycan'da % 47'ye kadar ulaşmış olup ülkede biriken sermaye Azerbaycan Devlet Petrol Fonu'nda (SOFAZ) değerlendirilmektedir. Bu fonun büyüklüğü Nisan-2020 itibariyle 41,3 milyar \$ olup fonun yatırım stratejisi kapsamında söz konusu rakamın maksimum % 65'i USD, % 20'si EUR, kalanı ise diğer para birimlerine yatırılabilir. ⁸

Beşeri sermaye, bir ülke için fiziki sermaye ile birlikte son derece önemli bir kavramdır. Ülkedeki ekonomik refah ve üretkenliğin temel itici gücünü oluşturan bu kavram en genel haliyle, bireylerin ve nüfusların yetenek ve becerileri şeklinde tanımlanabilir. G. Kafkasya ülkelerinin ekonomilerinde yapısal dönüşümü gerçekleştirebilmesi nitelikli insan kaynağı ile mümkündür. Bunun farkında olan Azerbaycan hükümeti yaklaşık 5.000 öğrenciyi yurtdışında üniversiteler burslu olarak göndermiştir. Yine 2019 yılında bütçeden milli gelire ayrılan pay % 13 düzeyinde gerçekleşmiştir ki bu oran AB'de 2019 yılında % 4,9 olarak gerçekleşmiştir. ⁹ Alttaki grafikte de görüldüğü üzere Azerbaycan'da ailelerinden daha iyi eğitime sahip olanların payı birçok gelişmekte olan ülkeye göre daha geridedir. Dünyadaki birçok ülkeye göre eğitime daha yüksek pay ayırmış olması ülkenin bu alandaki sorunun farkında olduğunu ve üstüne önemle eğildiğinin bir göstergesidir. G. Kafkasya'nın diğer ülkeleri olan Ermenistan ve Gürcistan'da da bu oranlar genel ortalamanın altındadır. G. Kafkasya'nın bu üç ekonomisi dünyada rekabet gücünü arttırmak yolunda eğitime ve dolayısı ile beşeri sermayeye daha fazla önem vermelidir.

⁸ Azerbaycan Devlet Petrol Fonu (TY). Wikipedia. Erişim Tarihi: 23.02.2021. https://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan_Devlet_Petrol_Fonu

⁹ Eurostat (TY). Government expenditure on education. Erişim Tarihi: 01.03.2021. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics->

Grafik.6: Ailelerinden Daha İyi Eğitime Sahip Olanların Oranı (2018)

Kaynak: Tiwari et al. 2018. (aktaran: Dünya Bankası,2019: 45)

Solow'un öncülük ettiği neo-klasik iktisatçılar, iktisadi büyümenin ana motorunun sermaye ve emek birikimi olduğunu belirterek teknolojik gelişmeyi dışsal bir faktör olarak ele alırlar.¹⁰Ünlü iktisatçı, tasarruf miktarının (sermaye) uluslararası gelir farklılıklarını açıklamadaki etkisinin küçük düzeyde olduğunu belirtir. Bununla birlikte yazarın bu makalesi sonrasında, maddi olmayan sermayenin (beşeri sermaye) önemi giderek önem kazanmaya başlar; üretimde maddi ve maddi olmayan sermayenin ağırlığı ve önemi artar. Nitekim sonrasında gelen Romer¹¹, Lucas¹², gibi iktisatçılar, teknolojinin büyümede dışsal değil, içsel bir faktör olduğunu savunur ve uzun vadeli büyümeyi açıklamada beşeri sermayenin önemini vurgular. Buna karşılık, gelişmiş Batı ülkelerinde 1970'lerden itibaren görülen verimlilik yavaşlaması ilginçtir ki beşeri sermaye niteliğinin en fazla arttığı ve teknolojinin en hızlı değiştiği dönemde gerçekleşmiştir.

Beşeri sermaye kısaca, eğitim ve öğretim sonucu işgücündeki kalitede gerçekleşen iyileşmeler olarak tanımlanabilir. Nitekim 1960-1990 döneminin baz alındığı 21 OECD ülkesini kapsayan ekonometrik araştırmada beşeri sermaye ve üretkenlik arasında pozitif bir ilişki (korelasyon) bulunmuştur.¹³ Barro ise 1965-1995 dönemine ilişkin olarak 100 ülkeyi kapsayan araştırmasında iktisadi büyümenin, erkeklerin lise ile üniversitede geçirdikleri

¹⁰ Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The quarterly journal of economics*, 70(1), 65-94.

¹¹ Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of political economy*, 94(5), 1002-1037.

¹² Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of monetary economics*, 22(1), 3-42.

¹³ De la Fuente, A., & Domenech, R. (2006). Human capital in growth regressions: How much difference does data quality make? *Journal of European Economic Association*, 4(1), 1-36.

eğitim süreleriyle ve öğrencilerin aldıkları başarı test puanlarıyla önemli ölçüde ilişkili olduğunu tespit etmiştir.¹⁴ Dolayısıyla eğitimde sadece sayısal bir nicelik artışı yeterli değil aynı zamanda eğitimin niteliksel kalitesi de ekonomik büyümede önemlidir. Aynı çalışmada, kadınlar için iktisadi büyüme ve okulda geçirdikleri süre arasındaki ilişki önemsiz olarak ölçülmüş olup, bu durum 20. yüzyılda kadınların, birçok ülkenin işgücü piyasasında etkin bir şekilde kullanılmadığını göstermektedir. 21.yy'da ise bu durumun neyse ki farkına varılmış olup her ne kadar arzu edilen seviye henüz yakalanamamış olsa da, artık birçok ülkede kadınların işgücü piyasasıyla olan entegrasyonu konusunda daha somut adımlar atılmaya başlanmıştır.

Teknoloji ve bununla ilişkili olarak yaşanan inovasyon süreçleri, gelecek nesillerin ihtiyaç duydukları bilgi birikimini aktarma rolünü başarıyla gerçekleştirmektedir. Böylelikle, sonraki nesillerin iktisadi büyüme ve gelişimleri, inşa edilen bu temeller üzerinden daha kolay bir şekilde gerçekleşebilmektedir. Örneğin, görece daha yakın zamanda Japonya ve G. Kore'nin kişi başına düşen gelirini ikiye katlaması on yıldan az bir süre içinde gerçekleşirken 1856 yılı milat olarak alındığında ABD'nin gelirini ikiye katlaması ise tam 44 yıl sürmüştür.¹⁵

Beşeri sermaye unsurlarındaki önemli kavramlardan biri de girişimciliktir. Küçük işletmelerin gelişimi, bir zamanlar SSCB hâkimiyeti altında yer alan Doğu Avrupa ülkelerinde mevcut geçiş sürecinin hayati bir parçası olarak kabul edilmektedir. Özellikle Stalin döneminde uygulanan merkezi planlama nedeniyle bu tür serbest küçük işletmelerin kurulmasına izin verilmiyordu. Bu nedenle SSCB'den ayrılıp bağımsızlığını ilan eden ülkelerde G. Kafkasya da dâhil olmak üzere büyüme ve kalkınmanın özellikle erken dönemlerinde gerekli olan nitelikli serbest girişimlik ruhu görülmemiş olup hala da arzu edilen seviyede değildir. Bununla birlikte girişimcilik ve verimlilik arasındaki uzun vadeli ilişki konusunda iktisat literatüründe net bir kanıt söz konusu değildir. Lever ve Nieuwenhuijsen (1999) artan işletme sayısı ile ölçülen rekabetin, toplam faktör verimliliği artış hızı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu vurgulamıştır.¹⁶ Carree ve Thurik (1998) Avrupa

¹⁴ Barro, R. J. (2001). Human capital and growth. *American economic review*, 91(2), 12-17.

¹⁵ Prescott, E. C. (1998). Lawrence R. Klein lecture 1997: Needed: A theory of total factor productivity. *International economic review*, 525-551.

¹⁶ Lever, M.H.C. and H.R. Nieuwenhuijsen (1999), The Impact of Competition on Productivity in Dutch Manufacturing. In: D.B. Audretsch and A.R. Thurik, *Innovation, Industry Evolution and Employment*, Cambridge: Cambridge University Press, 111-128.

ülkelerindeki imalat sanayilerinde küçük firmaların payının, sanayi çıktı büyümesini olumlu etkilediği sonucuna varmışlardır.¹⁷

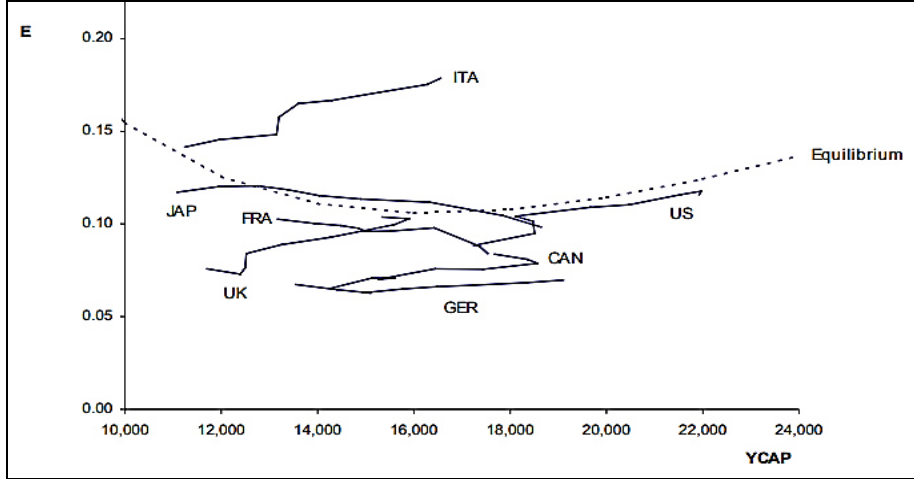
Dünya Bankası verilerine göre düşük gelir düzeyine sahip ekonomilerde serbest meslek sahibi çalışanların toplam çalışanlara oranı % 80 iken, orta düzey gelire sahip ekonomilerde bu oran % 52, yüksek gelir grubunda ise % 12 seviyesindedir. Her ne kadar ekonomik gelişmişlik düzeyi ile serbest girişimcilik arasında bu anlamda ters yönlü bir ilişki söz konusu olmakla birlikte yukarıda da ifade edildiği üzere ekonomik gelir düzeyinden farklı olarak ülkenin geçmişte etkisi altında olduğu ideolojik kültürün de belirli bir süre boyunca bu oran üzerinde etkisi olabilmektedir. Örneğin yaklaşık 6.700 \$ kişi başına düşen nominal milli gelire sahip olan Beyaz Rusya'da (Belarus) bu oran sadece % 4'dür. Yine Estonya'da ise söz konusu oran % 11 düzeyindedir.

Carree vd. çalışmalarında 1976-1996 dönemine ilişkin olarak 23 ülkeyi analiz etmişlerdir.¹⁸ Buna göre işletme sahipliği oranı ile kişi başına düşen gelir arasında düz çizgili bir trendden ziyade U-biçimli bir denge ilişkisi bulunmaktadır. Ülkelerin düşük gelirli oldukları zamanlarda yüksek işletme sahipliği oranının zamanla ölçek ekonomisi ve seri üretim sonucunda azaldığını belirten yazarlar bunun belirli bir aşamadan sonra yeniden artmakta olduğu belirterek bu artışın nedenini ise ekonomik kalkınma da bir üst aşamaya geçişin belirtisi olarak yorumlamaktadırlar. Gerçekten de bilgi teknolojileri sayesinde artık küçük bazı firmalar, büyük ölçekli firmalar ile bazı niş alanlarda rekabet edebilme gücüne kavuşabilmişlerdir. Yine birçok küresel fon, artık daha fazla sayıda küçük inovatif girişimcileri desteklemekte ve fikri/ideali olan küçük girişimcilerin finansmana erişimini kolaylaştırmaktadır. Gelişmiş ülkeler de dâhil dünya genelinde serbest çalışan oranı her ne kadar düşmeye devam etse de sanayileşmenin ilk başladığı ülke olan İngiltere'de diğer gelişmiş ülkelerden farklı bir şekilde serbest çalışanların toplam istihdamdaki payı 2001'de % 12 iken, 2019 yılında % 16'ya yükselmiştir.

¹⁷ Carree, M.A. and A.R. Thurik (1998), Small firms and economic growth in Europe, *Atlantic Economic Journal*, Vol. 26, no 2, 137-146.

¹⁸ Carree, M., Van Stel, A., Thurik, R., & Wennekers, S. (2002). Economic development and business ownership: an analysis using data of 23 OECD countries in the period 1976–1996. *Small business economics*, 19(3), 271-290.

Grafik.7: İşletme Sahipliği ve Kişi Başına GSYİH (\$), 1970–2004

Kaynak: Carree et al. (2007: 19)

Azerbaycan ekonomisine bakıldığında serbest çalışanların toplam çalışanlara oranı 1992'de % 54 iken 2005'e gelindiğinde bu oran % 70'e çıkmıştır. Bu orandaki yükseliş o dönemde ülkede yaşanan ekonomik sıkıntılarının bir göstergesi olup sonrasında yavaş ve küçük de olsa kısmen gerilemiştir. Söz konusu oran 2019 verileri itibariyle % 68 seviyesinde olup orta gelir düzeyine sahip ekonomilerin üzerindedir. Söz konusu oran 2019 verileri itibariyle Gürcistan'da % 50, Ermenistan'da ise % 34'dür.¹⁹ Bu veriden hareketle Azerbaycan ekonomisinin orta ve üst gelir grubu ülkelerin istihdam piyasalarında görülen gelişim düzeyine geçmesi için biraz daha zamana ihtiyacı bulunmaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere serbest girişimciliğin bir takım avantajları olmakla birlikte gereğinden fazla sayıda, atıl şirket sayısı verimliliği negatif etkileyebilmektedir. Bunun yanı sıra ülkeler açısından en zor vergi toplama alanlarının başında serbest girişimciler gelmekte olup bu sektörün gereğinden fazla büyük olması ülkelerin kamu gelir potansiyelini de olumsuz etkileyebilmektedir.

Her ne kadar girişimcilik ve yabancı sermaye bir ülkenin kalkınmasında önemli roller üstlenmekte olsa da bu iki kavrama da ihtiyatlı yaklaşmakta yarar bulunmaktadır. Dış ülkelerde aşırı bir sıcak para akışı

¹⁹ Dünya Bankası (TY). Self-employed, total (% of total employment). Erişim Tarihi: 23.02.2021. <https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.SELF.ZS?locations=AZ>

(portföy yatırımları) ilk zamanlar ülke ekonomisini ivmelendirmede itici bir güç oluştursa da zaman içerisinde dış ticaret dengesinde bozulmalara yol açabileceği gibi aynı zamanda yabancı sermayenin hızlı ve kontrolsüz bir şekilde geri çekilmesi durumunda ülkeleri krizlerle baş başa bırakabilmektedir. Nitekim 1990'lı yıllarda yaşanan Latin Amerika ve Güneydoğu Asya krizi bu durumun tipik örnekleridir.

SONUÇ

Güney Kafkasya'da yaşanan askeri çatışma ve siyasal gerginlikler, başta enerji olmak üzere, bölge ülkeleri için ekonomik önemi büyük olan bölgesel projelerin güvenliğini tehdit etmekte olup bunun yanı sıra bölge ülkelerindeki iş ortamını, bölge içi ticaret entegrasyonunu ve olası gelişme alanlarını olumsuz etkilemektedir. Avrupa Birliği enerji politikalarında kaynak ülke çeşitlendirmesine son yıllarda giderek daha fazla önem vermektedir. Eğer bu bölgede çatışmasızlık ortamı orta ve uzun vadede sürdürülebilir ise bölgeye yönelik yabancı yatırımların artması mümkün olabilecektir.

Bölge ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıkları ilk yıllarda merkezi planlamanın getirdiği bir takım dezavantajlar nedeniyle bir süre ekonomik olarak bocalama dönemi yaşamışlardır. Bununla birlikte başta Azerbaycan olmak üzere ülkelerde refah düzeyinde önemli iyileşmeler görülmüştür. İlk olarak Azerbaycan 2008 yılında alt-orta gelirli ülkeler kategorisinden yükselerek orta-üst gelir grubuna geçmiş olup bu ülkeyi 2011 yılında Gürcistan, 2018 yılında ise Ermenistan takip etmiştir. Her ne kadar bu ülkeler mevcut gelir seviyeleri bakımından sınıf atlamış olsalar da yeni buldukları kategoride alt sıralarda yer almaktadırlar. Bu grupta yerlerini sağlamlaştırmak ve sonrasında bir üst kategoriye geçebilmeleri için bu ülkelerin ekonomik yapılarında önemli dönüşümler geçirmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

Azerbaycan özelinde, doğal kaynaklara olan bağımlılığı azaltılması, sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için temel öncelik alanlarından biri olmalıdır. İktisadi literatürde 'orta gelir tuzağı' olarak bilinen olgu karşısında özellikle Azerbaycan'ın yapması gerekenlere bakılacak olur ise farklı sektörler aracılığı ile ekonomisini çeşitlendirmesi önem arz etmektedir. Bu durum makro iktisadi açıdan istikrarının artmasına imkân tanıyacaktır. Özellikle petrolün düştüğü dönemler bu çeşitlendirme için fırsat oluşturmaktadır. Bunu yaparken belirli sektörler lehine doğrudan bir

müdahaleden ziyade verimlilik artışının önündeki engellerin kaldırılması daha uygun bir politika tercihi olacaktır.

Azerbaycan'ın dikkat etmesi gereken bir diğer husus ise "Hollanda Hastalığı" olgusu olup 'Kaynak Laneti' olarak da bu durum, özellikle doğal kaynak zenginliğine dayalı ülkelerin karşı karşıya kaldıkları risklerden biridir. Ekonomide bir sektörün (özellikle doğal kaynaklar) hızlı gelişiminin diğer sektörlerde düşüşe neden olması şeklinde özetlenebilecek bu durum, dalgalı kur rejimine sahip ülkelerde elde edilen döviz kazancı ile birlikte yerel para biriminin değer kazanmasına neden olmaktadır. Aşırı değerlendirilen yerel para birimi dış ticarete dengesizliklere yol açarak ülkenin ekonomisini bozmakta, üretim imkânlarını azaltarak işsizliğin artmasına neden olmaktadır. Her ne kadar böyle bir durum oluşmamış olsa da bu riskin farkında olunarak para politikalarında doğru adımların atılması son derece önemlidir.

'İş Yapma Kolaylığı Endeksi'ne bakıldığında Gürcistan, yabancı yatırımcı çekebilmek için büyük bir çaba içinde olduğu görülmektedir; nitekim bu endekste hem Azerbaycan hem de Ermenistan'ın önünde yer almaktadır. 'Dünya Rekabet Endeksi'nde ise Azerbaycan bölge ülkelerine göre her ne kadar son birkaç yılda gerileme yaşamış olsa da hala önde bulunmaktadır.²⁰ Yaşanan bazı sorunlar birtakım yeni fırsatlar da yaratabilmektedir. Örneğin 1973 yılında yaşanan petrol krizi sonrasında Japonya, petrole dayalı endüstriyi terk edip elektronik alanda ilerleme stratejisini benimsemiştir. Güney Kafkasya ülkeleri de eğer stratejik alanlarda girişimciliği teşvik edip, beşeri sermayeye (nitelikli insan kaynağı) gerekli önemi verir ise ülke ekonomilerinde çeşitlenmeyi sağlayabilecek ve gerekli teknolojik dönüşümü gerçekleştirebileceklerdir.

²⁰ WEF (2020). Dünya Rekabet Endeksi. Erişim Tarihi: 25.02.2021.
http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2020.pdf

KAYNAKÇA

- Azerbaycan İstatistik Komitesi (TY). Erişim Tarihi: 21.02.2021.
https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/?lang=en
- Azerbaycan Devlet Petrol Fonu (TY). Wikipedia. Erişim Tarihi: 23.02.2021.
https://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan_Devlet_Petrol_Fonu
- Barro, R. J. (2001). Human capital and growth. *American economic review*, 91(2), 12-17.
- Carree, M.A. and A.R. Thurik (1998), Small firms and economic growth in Europe, *Atlantic Economic Journal*, Vol. 26, no 2, 137-146.
- Carree, M., Van Stel, A., Thurik, R., & Wennekers, S. (2002). Economic development and business ownership: an analysis using data of 23 OECD countries in the period 1976–1996. *Small business economics*, 19(3), 271-290.
- De la Fuente, A., & Domenech, R. (2006). Human capital in growth regressions: How much difference does data quality make? *Journal of European Economic Association*, 4(1), 1–36.
- Dünya Bankası (2019). South Caucasus in Motion. Erişim Tarihi: 07.02.2021.
<http://documents1.worldbank.org/curated/en/614351556553124178/pdf/South-Caucasus-in-Motion.pdf>
- Dünya Bankası (2020). İş Yapma Endeksi. Erişim Tarihi: 23.02.2021.
<https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreconomies/azerbaijan>.
- Dünya Bankası (TY). The World Bank in Azerbaijan. Erişim Tarihi: 23.02.2021.
<https://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan/overview>
- Dünya Bankası (TY). Self-employed, total (% of total employment). Erişim Tarihi: 23.02.2021.
<https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.SELF.ZS?locations=AZ>
- Eğilmez, M. (2012). Orta Gelir Tuzağı ve Türkiye. Erişim Tarihi: 17.02.2021.
<https://www.mahfiyegilmez.com/2012/12/orta-gelir-tuzag-ve-turkiye.html>
- Eurostat (2019). Energy Trade. Erişim Tarihi: 01.03.2021. https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy_trade/entrade.html
- Eurostat (TY). Government expenditure on education. Erişim Tarihi: 01.03.2021.
https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Government_expenditure_on_education
- Larson, G. & Loayza, N. & Woolcock, M. (2016). The Middle-Income Trap: Myth or Reality?. *Research and Policy Brief*, From the World Bank Malaysia Hub. No.1
- Lever, M.H.C. and H.R. Nieuwenhuijsen (1999), The Impact of Competition on Productivity in Dutch Manufacturing. In: D.B. Audretsch and A.R. Thurik, *Innovation, Industry Evolution and Employment*, Cambridge: Cambridge University Press, 111-128.
- Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of monetary economics*, 22(1), 3-42.
- Prescott, E. C. (1998). Lawrence R. Klein lecture 1997: Needed: A theory of total factor productivity. *International economic review*, 525-551.

- Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of political economy*, 94(5), 1002-1037.
- Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The quarterly journal of economics*, 70(1), 65-94.
- Temizer, M. (2020, Haziran 5). *Doğal gaz ithalatında Rusya'nın ağırlığı azalıyor*. Anadolu Ajansı. Erişim Tarihi: 07.02.2021. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/dogal-gaz-ithalatinda-rusyanin-agirligi-azaliyor/1866177>
- WEF (2020). Dünya Rekabet Endeksi. Erişim Tarihi: 25.02.2021. http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2020.pdf

BÖLÜM 12

KARABAĞ SAVAŞI ÖNCESİ DÜNYADA YAKIN DÖNEMDE YAŞANAN SOSYAL, EKONOMİK, SİYASAL GELİŞMELER VE DAĞLIK KARABAĞ BÖLGESİNİN STRATEJİK ÖNEMİ

Hamit ÖZMAN*

* Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, hamit.ozman@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2637-2414

GİRİŞ

Gorbaçov, 1986 yılında uygulamaya koyduğu 'Perestroika' (Yeniden Yapılanma) ve 'Glastnost' (Açıklık) politikalarıyla komünizmin baskıcı politikalarını yumuşatmaya çalışmış, bu dönemde saf liberal bir demokrasi mümkün olmasa da ılımlı bir demokrasiye yönelik adımlar atılmıştır. Komünist ideolojinin en büyük temsilcisi olan SSCB'nin devlet başkanı Gorbaçov'un ilgili eylemleri, bu ideolojinin büyük güç kaybetmesine neden olmuştur. 1989 yılında ilk olarak Polonya'da başlayan, sonrasında Orta ve Doğu Avrupa'ya yayılan komünist devrimler sonucu, komünist ideoloji ağır bir darbe alarak büyük bir yenilgiye uğramıştır. Nitekim aynı yılın Kasım ayında Berlin Duvarı'nın yıkılması, komünizmin çöküşünü net bir şekilde sembolleştirmiştir. İdeolojik aygıtını kaybeden SSCB ise, ülkede yaşanan siyasi ve iktisadi sorunlar neticesinde Aralık-1991'de resmen dağılmış ve böylelikle Soğuk Savaş dönemi herhangi bir çatışma yaşanmadan barışçıl bir şekilde sona ermiştir.

1. KARABAĞ SAVAŞI ÖNCESİNDE DÜNYADA YAKIN DÖNEMDE YAŞANAN GELİŞMELER

Soğuk Savaş döneminin bitmesi sonrasında yaşanan iyimserlikte birlikte özellikle doğu toplumlarında 'güdümlü demokrasi' kavramı ön plana çıkmış; demokrasiye geçiş sürecinde bu ülkelerin önemli bir kısmı, demokrasiyi tabana ve kurumlara doğru derinleştirme yeteneği olan demokratik konsolidasyonu yeterli ölçüde tamamlayamamışlardır. SSCB'nin dağılması ile birlikte aynı zamanda ABD'nin dünyaya ihraç ettiği 'yeni dünya düzeni' kavramı, uluslararası alanda odak merkezlerinden biri olmuş ve politik, akademik çevrelerce tartışılmıştır.

1990'lı yıllarda esen bu değişim rüzgarlarıyla birlikte Batı'daki birçok akademisyen ve siyasetçi tarafından, farklı tarih, kültür ve değerlere sahip olan ülkelerin kutuplaşmalardan uzaklaşıp giderek birbirlerini yakınsayacağı düşünülmüştü. Bu süreçte, azınlık hakları veya sınır anlaşmazlıkları gibi bölgesel/yerel problemlerin yerini istihdam politikaları, insan hakları, uluslararası ticaret politikaları, iklim değişiklikleri, silahlanma yarışı (özellikle nükleer ve kitle imha) gibi küresel tartışma konularının ön plana çıkacağı tahmin edilmiştir. Fakat kimlik odaklı bu bölgesel gündemler ve problemler sadece gelişmekte olan ülkelerde değil; İspanya ve Britanya gibi gelişmiş ekonomilerde bile güncelliğini, geçerliliğini hala korumaktadır. Artık, Katalanlar ve İskoçlar ayrılma taleplerini daha yüksek ses ile dile getirmekte

ve buna yönelik referandum kararları almaktadır. Nitekim AB referandumunda (Brexit) İngiltere'nin aksine % 62 ile AB'den ayrılmama kararı veren İskoçya'da, gelecekte yeni bir olası bağımsızlık referandumunda nasıl bir karar çıkacağı konusu bilinmezliğini sürdürmektedir. (2014'de ülkede yapılan bağımsızlık referandumunda Birleşik Krallık'tan ayrılmak isteyenlerin oranı % 45 idi).

Bazı ülkelerin Soğuk Savaş sonrası gerçekleşen tek kutuplu bir dünyada bağımlılıklarından kurtulmaları, bu ülkelere yeni bir hareket alanı kazandırmış ve özellikle bölgesel siyaset (örneğin Yugoslavya'nın bölünmesi) daha karmaşık bir hal almıştır. Nitekim özellikle son yirmi yılda dünyada uluslararası ilişkiler ve diplomasi faaliyetleri oldukça yoğun bir gündemde gerçekleşmektedir. Uluslararası ilişkiler, belirsizliklerle dolu bir çalışma sahası içinde, çeşitli uluslar ve kültürler arasında var olan ilişkileri anlamaya odaklanan bir çalışma ve uygulama alanıdır. Söz konusu bu ilişkiler, uluslararası politika, hukuk ve ekonomiden güvenlik, diplomasi ve yönetişime kadar birçok değişken üzerinde etkiye sahiptir. Uluslararası ilişkilerin bir alt disiplini olarak tanımlanabilecek olan diplomasi ise uluslararası barışın temin edilmesi ve sürdürülebilir olması için çok önemli bir kavram olmakla birlikte ne yazık ki diplomasi genel itibarıyla tehditler, ultimatomlar ve uzlaşma kültürüne yönelik bir isteksizlik yoluyla yürütülmekte; nadiren başarılı veya kalıcı sonuçlar üretebilmektedir.

Totaliter rejimler sonrasında bu ülkelerde yeni ve etkili hükümetlerin oluşumu oldukça zor bir süreçtir. Nitekim Libya ve Irak'ta yaşanan rejim değişiklikleri sonrasında ortaya çıkan istikrarsız tablo, bu dönüşümlerin ne kadar sancılı olduğunu bir kez daha göstermiştir. Son yirmi yılda dünyada yaşanan deneyimler, bölgesel sorunların sadece birkaç küresel gücün tekelinde olmadığını, güçlü bölgesel aktörlerin de sorunun ve aynı zamanda çözümün önemli bir parçası olmada önemli roller oynadığını göstermektedir. Bu nedenle sürdürülebilir/kalıcı bir barış iklimi için küresel ve bölgesel güçlerin yerel halkın taleplerini de dikkate alarak stratejiler belirlemesi oldukça önem arz etmektedir.

Küresel ve bölgesel aktörlerin de içinde yer aldığı, yakın dönemde yaşanan ve birbirinden bağımsız gibi görünen ama aslında birçoğu birbirleriyle belirli ölçüde bağlantılı olan önemli siyasal, iktisadi ve toplumsal gelişmeler, çalışmada başlıklar altında özetlenmiştir. Bu çalışma, ABD'deki 11 Eylül saldırıları sonrasında dünyada yaşanan önemli gelişmelere odaklanmıştır. 11 Eylül'ün önemine kısaca değinmek gerekir ise, SSCB'nin çöküşü ile birlikte her ne kadar çok kutuplu bir dünyadan ABD merkezli tek

kutuplu bir dünya düzenine doğru bir eksen kayması yaşanmış olsa da, üst satırlarda ifade edilen bu 'yeni dünya düzeni' politikası uzun ömürlü olmamış ve ABD'de yaşanan 11 Eylül saldırıları, uluslararası ilişkilerde yeni bir dönüm noktasının başlangıcını beraberinde getirmiştir. Bu yeni dönem, ABD'nin, gerektiğinde uluslararası kurumsal diplomatik ilişkileri bir kenara bırakıp kendi güvenlik politikalarını merkeze alarak tek başına adım atabileceğini net bir şekilde dünyaya göstermiştir. Dolayısıyla 1991-2001 döneminde ABD'nin dünya siyasetini daha idealist ve çok taraflı olarak tanımlamak mümkün iken 11 Eylül-2001 sonrası bu siyaset, daha realist ve kısmen tek yanlı bir perspektife bürünmüştür.

1.1. GÜL DEVRİMİ (2003)

Kasım 2003'te, çalkantılı bölgenin daha önce hiç görmediği türde bir devrim olan Gürcistan'da bir devrim gerçekleşti. Parlamento seçimlerinin hatalı sonuçlarını protesto etmek için on binlerce gösterici ellerinde güllerle sokaklara çıktı. Güller protestocuların barışçıl niyetlerini simgeliyordu; bir kişi yaralanmadı, bir damla kan dökülmedi. Göstericiler, Gürcistan'ı toplamda 30 yıldan fazla yönetmiş olan Eduard Shevardnadze' nin istifasını istediler. Shevardnadze, protestoculara bir iç savaşa neden olma riskini taşıdıklarını söyledi ve Tiflis sokaklarına yüzlerce asker yerleştirdi. Bu noktada öğrenci göstericiler, askerlere kırmızı güller vermeye karar verdi; bu durum karşısında birçok asker silahlarını bıraktı. Ocak-2004'de Saakashvili başkan seçildi. Şubat-2004'de gerçekleşen Anayasa değişiklikleri ile Saakashvili daha güçlü yetkilere sahip olurken, parlamentonun gücü zayıfladı. Mart 2004'te ise Saakashvili'nin önderi olduğu Ulusal Hareket-Demokratik Cephesi, parlamento seçimlerinde büyük bir zafer elde etti.¹

5 Ocak-2008'de yapılan seçimde ise Gürcistan Cumhurbaşkanı Saakashvili'nin genel olarak adil kabul edilen bir oylamada yeniden seçilmesi, demokratik kimliğini geri kazanmasına yardımcı oldu; ancak zayıf zafer, devrim sonrası balayının bittiğini gösterdi. 2004 seçimlerinde % 90 olan oyları % 52'ye gerilemesine karşın seçimi ilk turda kazanan Saakashvili, bu seçimlerde radikal reformları zorlamak ve Moskova'nın tepkisine karşı Batı

¹ BBC Staff. (2005, Mayıs 10). *How the Rose revolution happened*. BBC News. Erişim Adresi: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/4532539.stm>. (Erişim Tarihi: 20.11.2020)

ile daha yakın entegrasyon arayışında olmak için bir halk desteği talep etmişti.²

2008 Ağustos'unda yaşanan ve ülkenin fiilen üçe bölünmüşlüğüne tescil eden savaşa götürmüştü. Bu savaşın ardından ülke çapında ve uluslararası arenada ciddi bir itibar kaybına uğrayan Saakaşvili, partisinin 2012'deki seçimleri kaybetmesi ve cumhurbaşkanlığı görevinin süresinin dolması nedeniyle 2013 yılında yapılan seçimleri ise destek verdiği ismin kaybetmesi üzerine ikinci plana itilmişti. Eski Sovyet coğrafyasında seçimler kişisel mücadelelerin ve özellikle Batı ile Rusya arasındaki stratejik anlaşmazlığın bir parçası olarak okunabildiği için, Gürcistan'daki seçimlerin de bunun dışında kalması pek mümkün olmadı. İvanişvili'nin ön plana çıkması ve Batılı ülkelerle kurduğu yakın ilişkilerin yanı sıra, aleyhinde açılan yolsuzluk davalarından sonra Saakaşvili Gürcistan'dan ayrılmıştı. "Yevromaydan" gösterileri esnasında Ukrayna'daki Batı yanlısı gruplara destek veren ve daha sonra da Ukrayna vatandaşlığına geçen Saakaşvili, bir dönem Odesa valisi olarak mevcut Ukrayna Başbakanı Petro Poroşenko'ya en yakın isimlerden biri olmuştu. Bu süreçte Gürcistan vatandaşlığından çıkarılan Saakaşvili, Ukrayna'da da hırslı davranışları ve iktidarı elde etmeye yönelik girişimlerinden sonra Poroşenko ile anlaşmazlığa düşmüş, hem AB hem de ABD'den beklediği desteği bulamayınca, Poroşenko'ya karşı giriştiği "umutsuz" çabaların da sonuç vermemesi üzerine Ukrayna hükümeti tarafından sınır dışı edilmişti.³

1.2. TURUNCU DEVRİM (2004) VE MAİDAN DEVRİMİ (2013)

2004 yılı sonunda, Ukrayna'da devlet başkanlığı seçimleri düzenleniyordu. Ülkeyi on yıl boyunca otoriter şekilde yöneten dönemin Devlet Başkanı Leonid Kuçma, üçüncü dönem görev yapamayacağı için devlet başkanlığına adaylığını koymamış ve yerine, Rusya'ya yakınlığıyla bilinen ve Doğu Ukraynalı iş çevrelerinin temsilcisi olan Viktor Yanukoviç'e destek vermişti.⁴ Kasım-2004'deki seçimlerde Yuşçenko ve Yanukoviç aday

² Kilner, J. (2008, Ocak 7). *Georgia vote shows Rose Revolution honeymoon over*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-georgia-election-future-analysis/georgia-vote-shows-rose-revolution-honeymoon-over-idUSL0759867520080107>. (Erişim Tarihi: 25.11.2020)

³ Tüysüzöğlü, G. (2018, Kasım 12). *Gürcistan'da cumhurbaşkanlığı seçimleri ve kişiselleşen siyaset*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/gurcistanda-cumhurbaskanligi-secimleri-ve-kisisellesen-siyaset/1308860>. (Erişim Tarihi: 17.11.2020)

⁴ Berktaş, D. (2010, Ocak 22). *Ukrayna'da turuncu devrim biterken*. BBC News. https://www.bbc.com/turkce/izlenim/2010/01/100122_foc_ukraine. (Erişim Tarihi: 01.12.2020)

olmuşlardı. Seçim sonucu olarak Yuşçenko'nun % 46,7 oy oranına karşılık Yanukoviç'in % 49,4 ile seçimleri kazandığı ilan edildi. Bunun üzerine Yuşçenko bazı bölgelerde seçime hile karıştırıldığını belirterek taraftarlarından Kiev'de gösteri düzenlemesini istedi. Gösterilerin büyümesi üzerine seçim Aralık-2004'de yenilenmiş ve Ocak-2005'de kesin olarak açıklanan sonuçlara göre Yuşçenko, Cumhurbaşkanı olarak seçilmiş ve görevine başladı. Turuncu Devrim, herhangi bir demokratik devrimdeki en fazla katılımcıyı harekete geçirmiş 22 Kasım-2004'de başlamış ve 23 Ocak-2005'e kadar devam etmiştir. Ancak Turuncu Devrim, aynı zamanda, Batı ve Orta Ukraynalıların protestoculara hâkim olduğu ve Doğu Ukraynalıların ise protestolara karşı çıktığı demokratik devrimlerin bölgesel olarak bölünmüş haliydi.

Gürcistan'da 2003 yılında yaşanan Gül Devrimi ve Ukrayna'da 2004'de gerçekleşen Turuncu Devrim, Batı'da bölge üzerindeki nüfuzun arttığı şeklinde algılandı. Devrimden bir yıl sonra ise, bu halk iktidarı zaferinin coşkusu acı bir hayal kırıklığına dönüştü; yapılan bir kamuoyu yoklaması, Ukraynalıların % 57'sinin turuncu vaatlerinin yerine getirilmediğini düşündüğünü gösterdi.⁵

Turuncu kesim içinde kısa sürede baş gösteren iç çatışmalar ve eski Başkan Kuçma döneminin görece istikrarından sonra ülkenin sürekli istikrarsızlığa sahne olması, Yuşçenko'yu destekleyenlerde de hayal kırıklığı yarattı. Ülke, son beş yıldır, sürekli siyasi çatışmalar ve istikrarsızlık içinde. 2005'deki turuncu devrimin yıldızı olan ve o dönemde % 50'den fazla oyla devlet başkanlığına seçilen Viktor Yuşçenko, 2010'daki seçimlerde % 5,5 oranında oy alarak, daha ilk turda elendi.⁶

2013'de yaşanan kriz ise, 21 Kasım 2013'te dönemin Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç'in Avrupa Birliği ile ortaklık anlaşmasının uygulanması ile ilgili hazırlıkları askıya almasıyla alev aldı. Karar, anlaşmayı savunanların kitlesel protestolarına yol açtı. Diğer bir ifadeyle, Kriz Kasım ayında Ukrayna'nın dönemin cumhurbaşkanı Yanukoviç'in Rusya'nın baskısı altında AB ile ticaret anlaşmasına sırtını dönmesi ve Moskova'dan 15 milyar dolarlık kurtarma paketini kabul etmesiyle başladı. Bu, 22 Şubat'ta Yanukoviç'in devrilmesine yol açan üç aylık sokak protestolarına yol açtı. Maidan olarak

⁵ Parfitt, T. (2005, Kasım 19). *One year on, the orange uprising leaves a bitter aftertaste*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2005/nov/19/ukraine.tomparfitt>. (Erişim Tarihi: 03.12.2020)

⁶ Bertay, D. (2010, Ocak 22). *a.g.m*

bilinen Kiev'in merkezindeki Bağımsızlık Meydanı'ndaki şiddet olaylarında 100'den fazla kişi öldü.⁷

01 Aralık tarihinde Kiev'de yaklaşık 350.000 kişi protesto gösterisi düzenledi; 08 Aralık'ta ise gösterici sayısı 800.000'e yükseldi. 17 Aralık tarihinde Putin, Ukrayna'nın 15 milyar dolarlık borcunu silmeyi ve Rusya'nın Ukrayna'ya gaz arzının fiyatını üçte bir oranında azaltmayı kabul etti. 28 Ocak'ta Ukrayna Başbakanı Azarov, görevinden istifa etti. 21 Şubat'ta Muhalefet liderleri, en az 77 kişinin ölümüne yol açan şiddeti sona erdirmek için AB arabuluculuğundaki barış paktını imzaladı. 22 Şubat'a gelindiğinde Ukrayna Parlamentosu, Yanukoviç'in görevden alınmasını onayladı ve Timoşenko hapistan çıkarıldı. 26 Şubat'ta ise yeni hükümetin bakanları belirlendi.⁸

Komünizmin dağılmasının ardından Balkanlar, Kafkaslar ve dünyanın diğer bölgelerindeki etnik çatışmalar, milliyetçiliğin yaygın olarak demokratik gelişmeye karşı bir düşman gibi görülmesine yol açtı. Kuzio (2010), çalışmasında demokratik atılımların ve demokratik devrimlerin milliyetçilik kavramına başvurulmadan tam olarak anlaşılamayacağını savunur.⁹ Yazara göre demokratik gelişmeleri incelemenin bir yolu, Komünizm sonrası devletlerdeki devrimleri, farklı milliyetçilik biçimleri ile ulusal kimlikler arasındaki çatışmalar şeklinde incelemektir. Örneğin Turuncu Devrim'de olduğu üzere Batı yanlısı sivil milliyetçilik, Batı karşıtı etnik ve Rusya yanlısı Slav milliyetçiliğine karşı rekabet etti. Yine de, Batı yanlısı sivil milliyetçiliğin zaferi, Sırbistan ve Ukrayna'daki Batı karşıtı milliyetçiliğin direncinde görüldüğü gibi, rakip milliyetçiliği tamamen ortadan kaldırmadı.

Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç ve Başbakan Mykola Azarov'u AB ile bir ortaklık anlaşması imzalamaya zorlamak için düzenlenen öğrenci protestoları, sonrasında hükümeti deviren ve Ukrayna'nın Doğu Donbas bölgesinde ise karşı devrimi ateşleyen bir devrime dönüştü. Olayların büyümesi ve devlet binalarının Batı yanlısı protestocular tarafından ele geçirilmeye başlamasıyla Devlet Başkanı Viktor Yanukoviç Rusya'ya kaçtı.

⁷ BBC Staff. (2015, Şubat 20). *Ukraine accuses Russia over Maidan 2014 killings*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-31548896>. (Erişim Tarihi: 03.12.2020)

⁸ Reuters Staff. (2014, Mart 8). *Timeline: Political crisis in Ukraine and Russia's occupation of Crimea*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-timeline-idUSBREA270PO20140308>. (Erişim Tarihi: 02.12.2020)

⁹ Kuzio, T. (2010). Nationalism, identity and civil society in Ukraine: Understanding the Orange Revolution. *Communist and Post-Communist Studies*, 43(3), 285-296.

Devrim sonrası devlet başkanlığına seçilen Petro Poroşenko Batı tarafından desteklenmiştir.

Kurulan Batı yanlısı geçici yönetim ülkenin doğusunda ve Kırım'da tepkilere neden oldu. Bu defa Ukrayna'nın Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde Rusya yanlısı gösteriler başladı. Üzerlerinde aidiyet belirten işaretler bulunmayan asker üniformalı silahlı kişiler, yarımada hükümet binalarını ele geçirdi. Ukrayna'da Rus kökenli nüfusun yoğun olarak yaşadığı Donetsk ve Lugansk (Donbas) bölgelerinde ayrılıkçı gruplar ağır silahlarla hükümet yanlısı birliklere saldırdı. Ayrılıkçılar sözde halk oylamalarıyla Donetsk Halk Cumhuriyeti ve Lugansk Halk Cumhuriyeti isminde iki ayrı sözde yönetim oluşturdu. Kiev yönetiminin kontrolünü kaybettiği Rusya-Ukrayna sınırından Rus askeri araçlar ve ağır silahlar Donbas'a girdi. Rusya'nın inkar ettiği bu duruma Avrupa Güvenlik İşbirliği ve Teşkilatı'nın raporlarında yer verildi.¹⁰

Ukrayna Cuma günü, Moskova'nın sınırdan Rusya yanlısı isyancıların hükümet güçleriyle savaştığı doğu Ukrayna'ya bir yardım kamyonu konvoyu göndermesinin ardından Rusya'nın kendi topraklarını "doğrudan işgal" başlattığını duyurdu. Sınırın Rus tarafına yakın binlerce askeri bulunan Moskova, tamamen insani bir operasyon olduğunu söylediği konvoyu "bozma" girişimlerine karşı uyardı; ancak Kiev ordusu müdahale ederse ne gibi bir eylem yapacağını söylemedi. Avrupa Birliği, Rusya'yı Ukrayna sınırının açık bir ihlali olarak nitelendirdiği şeyi tersine çevirmeye çağırdı. Ukrayna Cumhurbaşkanı Petro Poroshenko, kamyonların Kiev'in izni olmadan girişini "uluslararası hukukun açık bir ihlali" olarak nitelendirdi. Ukrayna'da yaşananlar, Batı devletlerinin Moskova ve Kremlin'e misilleme yaptığı ekonomik yaptırımlar uygulayarak, Moskova ile Batı arasındaki ilişkileri Soğuk Savaş'tan bu yana en düşük seviyeye taşıdı. NATO, Baltık ülkeleri ve Polonya da dâhil olmak üzere Rusya ile sınır komşusu olan üye devletlerde fazladan asker konuşlandırdı.¹¹ 6 Nisan-2014'de Donbas'da Rusya ve Ukrayna arasında başlayan çatışmalarda, Birleşmiş Milletler'in (BM) son verilerine göre, çoğunluğu sivil olmak üzere 10 bin 225 kişi hayatını kaybetti, 24 bin 541 kişi yaralandı.¹²

¹⁰ Cura, A. (2017, Kasım 21). *Ukrayna'da meydan olaylarının 4. yıl dönümü*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/ukraynada-meydan-olaylarinin-4-yil-donumu-/972712>. (Erişim Tarihi: 01.12.2020)

¹¹ Natalia, Z.& Madorsk, D. (2014, Ağustos 14). *Ukraine accuses Russia of cynicism over convoy; death toll rises sharply*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-convoy-idUSKBN0GD0PA20140814>. (Erişim Tarihi: 29.11.2020)

¹² Cura, A. (2017, Kasım 21). *a.g.m*

1.3. KIRGIZISTAN I. LALE DEVRİMİ (2005) VE II. LALE DEVRİMİ (2010)

Kırgızistan, demokratikleşme adımları açısından bakılacak olur ise özellikle Türkmenistan ve Özbekistan gibi Türki Cumhuriyetleri'ne kıyasla her ne kadar eksiklikleri olsa da daha ileridedir. Özellikle 1990'lı yılların sonuna kadar bu bakımdan ülke iyileşme gösterdi. Söz konusu demokratikleşme adımları iktisadi açıdan da daha liberal bir anlayışı beraberinde getirdi.

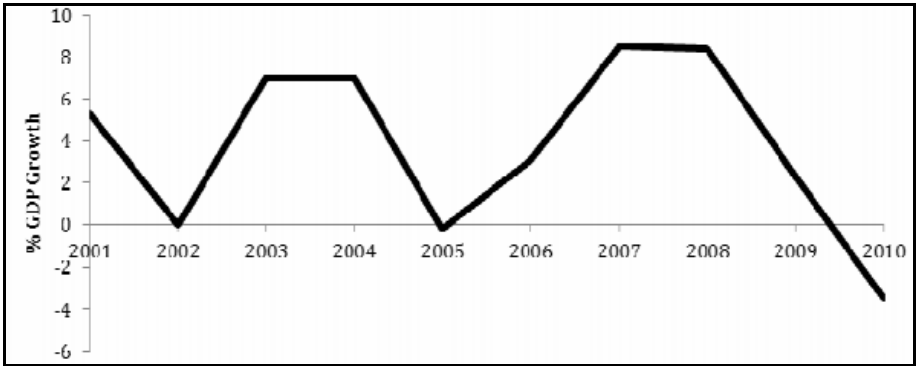
22 Mart- 11 Nisan 2005 döneminde Cumhurbaşkanı Askar Akayev'e yönelik yolsuzluk, adam kayırmacılık (nepotizm), medya baskısı gibi suçlamalar üzerinden başlayan gerginlik, toplumsal bir ayaklanmaya dönüştü. Akayev, Kırgızistan'ın 1991 yılında bağımsızlığı elde etmesi ile birlikte 1991 ve 1995'de direkt halkoyu ile Cumhurbaşkanı seçildi. ABD ve Rusya ile iyi ilişkiler kurmaya gayret eden Akayev, her iki ülkenin de Kırgızistan'da askeri üs buldurmasına izin verdi. Ekim-2000'de üçüncü kez Cumhurbaşkanı olarak seçildi. Fakat bu seçimde Batı'daki gözlemciler ve muhalefet, seçimde usulsüzler yapıldığına dair tespitlerde bulundu. Bununla birlikte, 11 Eylül-2001'de ABD'de yaşanan terör olayları neticesinde ABD'nin Afganistan'daki politikalarına sıcak bakmayan ve yine o dönemde Şanghay İşbirliği Örgütü'ne kurucu üye olarak katılan Akayev, bu uygulamaları ile ABD tarafından da örtük bir şekilde istemeyen kişi ilan edildi. Yaşanan toplumsal gerginlik ve isyanlar sonucunda Akayev, Kazakistan üzerinden Rusya'ya gitti ve Moskova'da Kırgızistan büyükelçiliğinde Cumhurbaşkanlığı görevinden istifa ettiğini kamuoyuna duyurdu.

2010 Kırgız Devrimi ise 2005'deki devrime göre daha hızlı, daha spontane ve daha şiddetli olarak gerçekleşti. Kırgızistan'ın dağlık Orta Asya cumhuriyetinde gerçekleşen ve Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in kaçışıyla sonuçlanan Lale Devrimi'nden sonra, muhalefet lideri Kurmanbek Bakiyev, başkanlık yetkilerini kısıtlama ve yolsuzluk ve adam kayırmayı ortadan kaldırma sözü verdi. % 53'lük bir seçmen katılımıyla bir seçimde oyların yaklaşık % 90'ını kazandı. Fakat seçildikten sonra Bakiyev, sözlerinin bir kısmını unuttu. Parlamento ile Cumhurbaşkanı arasında iktidarın bölünmesi konusunda uzun süredir devam eden çekişme yeniden başladı. Yeni bir seçim yasası çıkararak ve kendi partisi Ak Zhol Demokratik Parti'sini (Parlak Yol) kurarak, 2007 parlamento anketinde yasama meclisinin kontrolünü ele geçirdi (90 sandalyenin 71'ini kazandı). Güçlendirilmiş yetkilerine rağmen Bakiyev, kayıtdışı ekonominin yükselişi, ısrarlı yolsuzluk ve ekonominin

genel zayıflığı ile de baş edemedi.¹³ Nisan ayı başlarında binlerce protestocu, hükümeti devirme çabasıyla Bişkek'teki ana hükümet binasına saldırmaya çalıştı. 07 Nisan-2010 tarihinde protestocular ve güvenlik güçleri arasındaki çatışmalarda o gün 89 kişi öldü ve Bakiyev başkentten Belarus'a sürgün için kaçtı. Sonrasında gıyaben yargılandığı davada, görevini kötüye kullanmaktan yirmi dört yıl hapis cezasına çarptırıldı.

Yaşanan her iki devrim, aynı zamanda Kırgızistan'da görülmekte olan ekonomik kriz ile ilişkilidir. Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan gibi diğer Türk Cumhuriyetleri'ne kıyasla Kırgızistan'da kişi başına düşen milli gelir daha düşüktü (2010 yılı IMF verilerine göre yaklaşık 2.100 \$). Ülkede yaşanan iktisadi durgunluk ve daralma, istihdam piyasasında zayıflık yaratarak işsizlik oranlarının artmasına neden oldu. Her iki devrim arasında bir karşılaştırma yapmak gerekirse 2010 yılında yaşanan devrimde iktisadi faktörlerin daha ön planda olduğunu söylemek mümkündür. 2004-2005 döneminde işsizlik oranları % 8'lerden sert bir şekilde % 18'lere kadar yükselmiştir. Bununla birlikte 2005 yılında gerçekleşen Lale Devrimi'nden sonra 2007-2008'e kadarki iktisadi toparlanmaya karşılık 2010 yılına kadar işsizlik oranları % 18 düzeylerinde kalmaya devam etmiş ve söz verilen gerekli siyasi ve ekonomik reformların yapılmaması, kitlesel hoşnutsuzluğa neden olmuştur.

Grafik 1: Kırgızistan Yıllık Ekonomik Büyüme

Kaynak: Dünya Bankası

¹³ Hiro, D. (2010, Nisan 8). *Kyrgyzstan's second tulip revolution*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2010/apr/08/kyrgyzstan-second-tulip-revolution>.(Erişim Tarihi: 13.02.2021)

1.4. RUSYA-GÜRCİSTAN SAVAŞI (2008)

Rusya yanlısı Güney Osetya ve Abhazya, 1990'ların başında Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile birlikte savaşlarda Gürcü yönetiminden ayrıldı. Gürcistan, Güney Osetya'nın başkenti Tshinvali ve Akhagori bölgesi çevresinde bulunan Gürcü nüfuslu köyleri ve Abhazya'daki Kodori geçidini kontrol etmeye devam etti. Çatışmalar, eski Gürcistan cumhurbaşkanı Shevardnadze'nin yönetimi sırasında donmuş halde kaldı, ancak 2003 "Gül Devrimi" nden sonra iktidarı ele geçiren ve Gürcistan'ı NATO'ya alıp Güney Osetya ve Abhazya üzerindeki kontrolü geri getirme sözü veren halefi Saakashvili yönetimi altında ısınmaya başladı.¹⁴

Rusya ile ABD müttefiki olan ve NATO'ya üye olmak için çaba gösteren Gürcistan arasında 2008 yılında yaşanan, Güney Osetya ve Abhazya'nın özerkliği nedeniyle çıkan çatışmalarda başta Almanya, Fransa olmak üzere Avrupa Birliği ülkeleri, Rusya ile olan önemli iktisadi ilişkileri nedeniyle Rusya'ya karşı sert önlemler alamamışlardır. Aynı zamanda Rusya'nın Birleşmiş Milletler 'de veto hakkı olması nedeniyle iki ülke arasındaki çatışmaları engelleme konusunda uluslararası bir karar mekanizması işletilememiştir. Benzer şekilde ABD'nin, 2008 Küresel Krizi'nin içinde olmasından dolayı ve ülkenin başkanlık seçimlerinin arifesinde olması nedeniyle Gürcistan'a güçlü bir destek veremediği de görülmektedir. Her iki ülkenin de NATO'ya üye olmaması bu ülkeler arasındaki çatışmaya taraf olmanın da önüne geçmekte ve meşru bir gerekçe üretememekteydi. 1992'den itibaren Birleşmiş Milletler 'in de soruna yönelik bir çözüm üretememiş olması süreci bu noktaya getirmiştir. Yine NATO üye ülkelerinin neredeyse tamamının Sırbistan'dan ayrılan Kosova'nın bağımsızlığını tanımaları, Rusya'nın Gürcistan'da aksiyon almasının bir diğer nedeni olmuştur. Gürcistan'da 2004'de devlet başkanı seçilerek göreve gelen Saakaşvili'nin ABD'ye yakın politikaları da Rusya'nın dikkatini çeken bir diğer husustu.

Uluslararası toplumun yaşadığı bu zayıflığın farkında olan Rusya ise sonrasında Ukrayna'da benzer politikaları uygulama ve ülkenin içişlerine müdahil olma konusunda herhangi bir çekinceyi kendisinde görmemiştir. "Savaş Rusya'nın Soğuk Savaşın bitiminden sonra ilk kez bağımsız bir ülkeye yönelik müdahalesi ile ortaya çıktı. Sovyetlerin dağılmasından sonra,

¹⁴ Reuters Staff. (2009, Ağustos 4). *Factbox: Facts about the 2008 war in Georgia*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-georgia-war-conflict-sb-idUSTRE5732TH20090804>. (Erişim Tarihi: 25.11.2020)

Rusya ile Batı arasında Bosna-Hersek ve Kosova benzeri bazı sorunlarda anlaşmazlıklar çıkmış, fakat Rusya doğrudan bu çatışmalarda yer almamıştı” (Erkan, 2016; 42).

Ağustos ayında Gürcü ve Güney Osetya güçleri arasında ölümcül çatışmalar yaşandı ve Rus güçleri yıllık tatbikatların ardından Kuzey Kafkasya sınırında yoğunlaştı. Saakaşvili, yoğun çatışmaların ardından 7 Ağustos'ta ateşkes ilan etti. Saatler sonra Gürcistan, Gürcistan köylerine ateş etmeye devam ettiğini söylediği "ayrılıkçı pozisyonları etkisiz hale getirmek" için Tşinvali'ye hava ve kara saldırısı başlattı. Rus kuvvetleri Güney Osetya'ya girdi ve Gürcü ordusunu hızla geri püskürttü. Rus destekli Abhaz güçleri, Gürcü polisini Abhazya'nın Kodori geçidinden çıkardı. Rus kuvvetleri Gürcistan'a Güney Osetya ve Abhazya'dan girdi ve Tiflis'in 40 km (25 mil) yakınına kadar ilerledi. AB, 12 Ağustos'ta bir ateşkes planına aracılık etti. Gürcistan 228 Gürcü sivilin öldüğünü ve 184 Gürcü askerinin öldüğünü veya kaybolduğunu söyledi. Rusya, 64 askerinin ve 162 Güney Osetli sivilin öldüğünü söyledi. İnsan hakları dernekleri, her iki tarafın msket bombası kullanmasını kınadı. Çatışmanın doruğunda, her iki taraftaki on binlerce sivil yerinden edildi. Binlerce Güney Osetli sivil evsiz kaldı. Yaklaşık 25.000 Gürcü Güney Osetya'ya dönemedi.¹⁵

08 Ağustos-2008'de başlayan ve Rusya'nın orantısız güç kullandığı beş günlük savaşta AB Dönem başkanlığını yürüten Sarkozy'nin çabaları ile ateşkes antlaşması yapıldı. Rusya savaştan kısa bir süre sonra 25 Ağustos-2008'de Güney Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlarını tanıma kararı aldı. Avrupa Birliği'nden hiçbir ülke ve ABD bu cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını hali hazırda tanımamaktadır. Yaşanan bu gelişmeler neticesinde NATO ile Rusya arasında önemli bir gerilim oluştu. Bu savaş sonrası Putin ve dolayısıyla Rusya bölgede etkin bir aktör olacağını diğer ülkelere göstermiş olup AB ülkeleri ise özellikle enerji konusunda Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltacak stratejik arayışlara yönelmişlerdir.

1.5. KÜRESEL FINANS KRIZI (2008)

ABD'de başlayan küresel kriz ipoteğe dayalı finansman modeline dayalı ABD konut piyasasında yaşanan balon neticesinde başladı. Krizin ortaya çıkış nedenleri kısaca, aşırı risk alma iştahı, artan borçluluk oranları ve regülasyonlarla ilgili yapılan hatalar şeklinde özetlenebilir. ABD Merkez

¹⁵ Reuters Staff. (2009, Ağustos 4). *a.g.m*

Bankası FED, 1990'lı yıllarda düşük faiz politikası uygulamış, bu durum risk iştahının artmasına ve varlık balonlarının oluşmasına neden olmuştur. 2004 yılından itibaren FED'in enflasyonu dizginlemek için faiz oranlarını artırma kararı alması, konut piyasasında batık kredilerin artmasına neden oldu. Finansal sektörde yaşanan bu problem sonrasında bankalar önemli zararlar yazmaya başladı.

2007'in sonlarından 2009 yılına kadar ABD borsası 8 trilyon \$ değer kaybetti. Ekim-2009'da ABD'de işsizlik oranları % 4,5 seviyelerinden % 10'a kadar yükseldi. ABD'de dünyaca ünlü yatırım bankası Lehman Brothers iflas etti. Yine birçok ABD ve Avrupa kökenli banka kriz döneminde milyarlarca dolar zarar etti ve bu bankalardan bazıları ya el değiştirdi (örneğin Merrill Lynch, Bank of America tarafından satın alındı) ya da kamulaştırıldı. Bu dönemde yaşanan kriz sadece ABD'yi değil, tüm dünyayı etkiledi; dünya ekonomilerinde negatif büyüme oranları görüldü.¹⁶

Krizin sonuçları açısından bakılacak olur ise özellikle gelişmiş ülkeler açısından 1930'lardaki Büyük Buhran'dan bu yana en derin resesyon dönemi olarak tarif etmek mümkündür. Örneğin ABD'de işsizlik oranları yaklaşık dokuz yıl sonra, kriz öncesi seviyelerine dönebildi. Yaşanan küresel kriz, özellikle ilk yıllarında gelişmekte olan ülkeleri de etkiledi ve dünya ticaretinde daralma yaşandı. Kriz döneminde aynı zamanda gelir dağılımında da bozulma yaşandı. Bununla birlikte gelişmekte olan ülkelerin daha düşük seviyelerdeki borçluluk oranlarının da etkisi ile krizden daha hızlı bir şekilde çıktığını söylemek mümkündür. Bu dönemde gelişmekte olan ülkelerin dünya ekonomisindeki payı arttı. Bununla birlikte kriz döneminde petrol fiyatlarının (Brent) 140 dolardan 40 dolara kadar gerilemesi özellikle Rusya, Azerbaycan, Kazakistan, S. Arabistan gibi petrol ihracatçısı ülkeleri olumsuz etkilemiştir.

Hükümetler bu dönemde krize çare olması açısından özellikle gelişmiş ülke merkez bankaları faiz oranlarını düşük seviyelere (hatta sifıra kadar) indirdi ve finansal menkul kıymet satın alarak niceliksel genişlemeye gitti. Hükümetler, toplam talebi canlandırmak ve istihdam piyasasındaki kötüleşmeyi durdurmak amacıyla kamu harcamalarını arttırdı. Regülatörler,

¹⁶ Merle, R. (2018, Eylül 10). *A guide to the financial crisis — 10 years later*. The Washington Post. https://www.washingtonpost.com/business/economy/a-guide-to-the-financial-crisis--10-years-later/2018/09/10/114b76ba-af10-11e8-a20b-5f4f84429666_story.html. (Erişim Tarihi: 15.01.2021)

risk yönetimi ve diğer alanlarda düzenleyici prosedürlere ağırlık verdiler ve özellikle finans sektöründeki denetimlerini arttırdılar.

1.6. ARAP BAHARI (2011)

Tunuslu bir sokak satıcısı olan Mohamed Bouazizi, Ocak 2011'de polislerin kendisine gösterdiği şiddet sonrası kendini yakarak öldürmesinden sonra Tunuslular sokaklara döküldü. Hükümet yolsuzluğuna ve Tunus'un otokratik başkanı Zine al-Abidine Bin Ali'ye karşı gösteri yaptılar. Bir ay sonra, 23 yıllık iktidardan sonra Suudi Arabistan'a kaçtı. Tunus'taki protestolar komşu ülkelere yayıldı. Kısa süre sonra, protestocuların siyasi mahkûmların serbest bırakılmasını ve insan hakları reformlarını talep ettiği Bahreyn'de hükümet karşıtı gösteriler patlak verdi. Ürdün, Kuveyt ve Libya'ya da gösteriler sıçradı; Yemen'de kitlesel protestoların siyasi bir krize yol açtı ve başkan istifa etmeye zorlandı.

Sosyal medya nedeniyle hızla yayılan demokratik yanlısı protestolar, Tunus, Mısır, Libya ve Yemen hükümetlerini devirdi. Ancak, demokratik liderliği kurmaya ve hükümetin baskısını bastırmaya hazır gibi görünseler de, ayaklanmalar Suriye, Irak, Libya ve Yemen'deki iç savaş da dahil olmak üzere bazı ülkelerde silahlı çatışmaya da yol açtı.¹⁷

Mısır'da, Kahire'nin Tahrir Meydanı, cumhurbaşkanları Hüsnü Mübarek'in istifa etmesini talep eden on binlerce Mısırlıyı bir araya getiren 18 günlük büyük protestoların yapıldığı yerd. Dramatik protestolar sonunda 30 yıldır hüküm süren Mübarek görevi bırakmak zorunda kaldı. Devrim, Mısır'da vatandaşlarını baskı altına almaya devam eden bir siyasi kaos ve istikrarsızlık dönemini başlattı.

Ayaklanmalar, aynı zamanda kitlesel gösterilerin ve barışçıl protestoların gücünü ve sosyal medyanın hem protestoları ateşleme hem de hedeflerini dış dünyaya iletme yeteneğini gösterdi. Arap Baharı aynı zamanda otokratik hükümetlere - ve dünyanın geri kalanına - İslam ülkelerinde yaşayan milyonlarca insanın ifade özgürlüğüne ve demokratik yönetime inandığını gösterdi.¹⁸

¹⁷ Blakemore, E. (2019, Mart 29). *What was the Arab Spring and how did it spread?*. National Geographic. <https://www.nationalgeographic.com/culture/article/arab-spring-cause>. (Erişim Tarihi: 20.10.2020)

¹⁸ Blakemore, E. (2019, Mart 29). *What was the Arab Spring and how did it spread?*. National Geographic. <https://www.nationalgeographic.com/culture/article/arab-spring-cause>. (Erişim Tarihi: 20.10.2020)

1.7. SURİYE İÇ SAVAŞI VE GÖÇMEN KRİZİ (2011 -)

Suriye’de iç savaş Mart-2011’den itibaren başladı ve yaşanan çatışmalar neticesinde binlerce Suriyeli komşu ülkelere göç etmek zorunda kaldı. Babasının ölümü sonrası iktidarı devralan Beşar Esad yönetimindeki ülkede birçok Suriyeli, ülkedeki yüksek işsizlik oranları, yolsuzluk ve siyasi özgürlüğün bulunmamasından şikâyet ediyordu. Mart-2011’de ülkenin güneyindeki Deraa kentinde demokrasi yanlısı gösteriler düzenlendi. Esad, bu gösterilerde ölümle sonuçlanan aşırı güç kullandı ve Esad’ın istifasını talep eden protestolar ülke çapına yayıldı. Esad, ise bu gösterileri “dış destekli terörizm” olarak nitelendirdi ve şiddetin dozunu protestoları bastırmak için giderek arttırdı.

Arap Baharı ile birlikte başlayan demokrasi rüyası, barışçıl demokrasi yanlısı protestocuların hükümetin muhalefetiyle karşılandığı Suriye’de de geçici oldu. Suriye hükümetinin Arap Baharı protestocularını öldürüp hapse atmasının ardından ülke farklı gruplara bölündü ve mezhepsel şiddet patlak verdi. Kısa süre sonra iç savaş izledi. Dış müdahale, Suriyelilerin yarısından fazlasını yerinden eden ve yarım milyona kadar insanı öldüren savaşı durduramadı.

Suriye İnsan Hakları Gözlemevi (SOHR), Aralık 2020’ye kadar 116.911 sivil olmak üzere 387.118 kişinin ölümünü belgeledi. Rapora göre bu rakama hapishanelerde öldüğü düşünülen 88.000 sivil dâhil değil. Yine kayıp olan ama öldüğü düşünülen yaklaşık 205.000 kişi de söz konusu rakamın içinde bulunmamaktadır. Suriye İnsan Hakları Gözlemevi’ne göre çatışmalarda ayrıca 2,1 milyondan fazla sivil yaralandı ve kalıcı sakatlıklar yaşadı. Savaş öncesi 22 milyonluk nüfusun yarısından fazlası evlerini terk etmek durumunda kaldı. 6,7 milyon kişi ülke içinde yerlerinden edilirken, 5,6 milyon kişi ise yurtdışına mülteci olarak gitmek durumunda kaldı. Bu mültecilerin % 93’üne başta Türkiye olmak üzere Lübnan ve Ürdün ev sahipliği yaptı ve yapmaya devam etmektedir. Bunun yanı sıra yaklaşık 1 milyon Suriyeli mülteci çocuk ise sürgünde dünyaya geldi.¹⁹

2015 yılında Göçmen krizi Avrupa’ya da yayıldı. Suriye’deki çatışma, göçün en büyük itici gücü oldu. Uluslararası Göç Örgütü (IOM), 2015 yılında 1.011.700’den fazla göçmenin deniz yoluyla ve yaklaşık 34.900 göçmenin karadan geldiğini tahmin ediyor. 2014 yılında ise bu rakam 280.000 kişiydi. 100.000 kişiye düşen sığınma talebi açısından en yüksek oran 2015 yılında

¹⁹ BBC Staff (2021, Mart 12). *Why has the Syrian war lasted 10 years?*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35806229>. (Erişim Tarihi: 17.02.2021)

1.800 ile Macaristan'a olurken, bu ülkeyi 1.667 ile İsveç takip etti. Her ne kadar en fazla mülteci başvurusu olsa da Almanya için bu oran 587'de kaldı. AB'de 1 milyonun üzerindeki sığınma başvurusuna karşılık 2015 yılında yaklaşık 292.000 kişiye sığınma hakkı verildi. AB ortalaması ise 260 oldu. Mülteci krizinin yaşandığı dönemde AB ülkeleri arasında önemli görüş ayrılıkları yaşandı.²⁰ AB'de yaşanan göçmen krizi sonrası Türkiye ile ABD arasında 18 Mart-2016 tarihinde bir protokol imzalandı ve kriz kontrol altına alındı.

Bölgede çıkarları birbirleri ile örtüşmeyen çok sayıda aktör bulunmakta olup Suriye'de çok taraflı bir denklem söz konusudur. Rusya ve İran, Suriye'de rejim güçlerini desteklerken ABD, İngiltere ve Fransa başlangıçta "ılımlı" isyancı gruplar olarak gördükleri gruplara destek verdiler. İran etkisinden rahatsızlık duyan S. Arabistan da savaşın başında muhalif savaşçıları finanse etti ve destekledi. Türkiye ise Suriye'nin kuzeyinde YPG'nin etkisini arttırmaması için bölgeye operasyonlar düzenledi ve Afrin, El-Bab, Azez, Cerabulus, Tel Abyad ve Rasülayn gibi bölgedeki kritik noktaları kontrol altına aldı. Bölgede kısmen göreceli bir sakinlik olsa da, zaman zaman çatışmalar devam etmekte olup soruna kalıcı bir çözüm henüz bulunamadı.

1.8. RUSYA'NIN KIRIM'I İLHAKI (2014)

Ukrayna'nın başkenti Kiev'de 2013 sonunda Batı yanlılarının protesto gösterileri başlatmasıyla Rusya'nın da Kırım'ı ilhak operasyonu hızlandı. Moskova olayları gayri meşru bir darbe olarak kınadı ve yeni Ukraynalı yetkilileri tanımayı reddetti. Şubat ayının sonlarında Rus birlikleri, Kırım yarımadasını kansasız bir askeri devralma ile ele geçirdi.²¹

Kiev'de Bağımsızlık Meydanı'ndaki olaylar can kayıplarına neden olunca Kırım yarımadası dâhil tüm ülkede toplum Ukrayna ve Rusya yanlıları diye ikiye ayrıldı. Kırım'ın Rusya'ya bağlanması için 25 Şubat 2014'te Rusya yanlıları parlamentoya baskı uygulamaya başladı. Parlamento Başkanı Konstantinov, 26 Şubat'ta Genel Kurulda referandumu görüşeceklerini

²⁰ BBC Staff (2016, Mart 4). *Migrant crisis: Migration to Europe explained in seven charts*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-34131911> . (Erişim Tarihi: 15.02.2021)

²¹ Reuters Staff. (2014, Mart 8). *Timeline: Political crisis in Ukraine and Russia's occupation of Crimea*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-timeline-idUSBREA270PO20140308>. (Erişim Tarihi: 02.12.2020)

açıkladı. Kırım Parlamentosu önünde, 26 Şubat 2014'te, Kırım Tatar Milli Meclisi ve Rus Birliği Partisinin karşı karşıya geldiği büyük mitingler yapıldı.

Mitingler sırasında çıkan arbedede iki kişi öldü. Parlamentoda Kırım'ın Ukrayna'dan ayrılmasına neden olacak referandumun görüşülmesi bu olaylar nedeniyle ertelendi. Hemen ardından silahlı kişiler, Kırım yarımadasındaki kilit tesisleri ve kontrol noktalarını işgal etmeye başladı. Kendilerini ve silahlarını kullanma biçimlerinde açıkça profesyonel askerler, Rus muharebe kıyafetleri giyiyorlardı, ancak kimliklerini belirleyen bir işaret yoktu. Ukraynalılar onlara " yeşil adamlar" diyorlardı.

Rus yanlısı eli silahlı "yeşil adamların" gölgesinde 6 Mart'ta toplanan Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu, Kırım'ın Rusya'ya bağlanması için referandum yapılması kararı alındığını açıkladı. Yeşil adamların kontrolünde 16 Mart'ta gerçekleştirilen sözde referandumdan Kırım'ın Rusya'ya bağlanması yönünde karar çıktı. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, 21 Mart'ta Kremlin Sarayı'nda düzenlenen törenle "Kırım ve Sivastopol'ün Rusya'ya bağlanmasını ve yeni federal bölgeler oluşturulmasını" öngören yasayı imzalayarak yarımadanın yasa dışı ilhakını tamamladı.²²

Referandumun gidişatı kaotik bir şekilde gerçekleşmiş olup ve hiçbir güvenilir uluslararası gözlemci olmadan gerçekleşmişti. Yerel makamlar, % 83'lük bir katılım bildirmiş; Rusya'ya katılım % 96,7 oyla kabul edilmişti. Etnik Ukraynalılar ve Kırım Tatarlarının yarımadanın nüfusunun neredeyse yüzde 40'ını oluşturduğu düşünülüğünde, rakamlar mantıksız görünüyordu. (İki ay sonra, Rusya cumhurbaşkanının İnsan Hakları Konseyi'nden sızdırılan bir rapor, katılımın yalnızca yüzde 30 olduğunu ortaya koydu ve bunların yaklaşık yarısı Rusya'ya katılmak için oy kullandı.)²³

Kırım'ın hala Ukrayna'nın bir parçası olduğu konusunda ısrar eden Avrupa Birliği liderleri, aralarında Rusya başbakan yardımcısı Rogozin ve Putin'in iki yardımcısının da bulunduğu 12 kişiye kendi yaptırımlarını uyguladılar, Kanada ise 14 kişiye yaptırım uyguladı. Soğuk Savaş'tan bu yana görülen en kötü Doğu-Batı kriziyle sarsılan AB, Rusya'nın enerjisine olan bağımlılığını kesme sözü verdi (AB hali hazırda ihtiyaç duyduğu petrol ve doğalgazın yaklaşık 1/3'ü Rusya'dan temin ediyor). Şubat-2014'de

²² AA Staff. (2020, Şubat 26). *Kırım'ın ilhaki 6 yıl önce '26 Şubat olayları' ile başladı*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kirim-in-ilhaki-6-yil-once-26-subat-olaylari-ile-basladi/1745243> (Erişim Tarihi: 11.12.2020)

²³ Pifer, S. (2020, Mart 17). *Crimea: Six years after illegal annexation*. Brookings Institute. <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/03/17/crimea-six-years-after-illegal-annexation/> (Erişim Tarihi: 09.12.2020)

Moskova destekli Devlet Başkanı Viktor Yanukovich'in devrilmesinden sonra iktidarı ele geçiren Batı yanlısı Ukraynalılarla siyasi bir anlaşma imzaladı.²⁴

Kırım, son altı yılda önemli değişiklikler geçirdi. 2014'ten bu yana çok sayıda etnik Ukraynalı ve Kırım Tatarı - bazıları toplam 140.000 kişi - yarımadaı terk etti. Kırım Tatarları taşınma nedenlerinden biri olarak sindirme ve baskıdan şikâyet ediyor. Aynı dönemde yaklaşık 250.000 kişi Rusya'dan Kırım'a taşındı²⁵ Yine, Birleşmiş Milletler, Rusya'nın Kırım'daki "geçici işgalini" kınadı ve onu bölgede çok sayıda insan hakları ihlaliyle suçladı. Kararda, 13. ila 17. yüzyıllarda Kırım Yarımadası'nda oluşan bir Türk etnik grubu olan "Kırım Tatarları da dâhil olmak üzere geçici olarak işgal edilen Kırım sakinlerine" yönelik suiistimler ve ayrımcılık kınanıyor.²⁶

1.9. CEMAL KAŞIKÇI CİNAYETİ (2018)

ABD'de yaşayan Suudi gazeteci Cemal Kaşıkçı 2018'de yaptığı bir konuşmada, "İslam ve demokrasi arasındaki ilişki hakkındaki tartışma, Arap Baharı'nın gelişyle kesin olarak sona erdi" demişti.²⁷ Kaşıkçı, Türk nişanlısıyla evlenmesi gerektiğine dair bir belge almak için 2 Ekim 2018'de Türkiye'deki Suudi konsolosluğuna girdi ve hiçbir zaman ortaya çıkmadı. Onun vücudu hiç bulunamadı. Suudi Veliâht Prensi Muhammed bin Selman, The Washington Post köşe yazılarında kendisini eleştiren Suudi gazeteci Cemal Kaşıkçı'nın öldürülmesinin "tüm sorumluluğunu" üstlendiğini söyledi, ancak öldürme emrini verdiği iddialarını reddetti.²⁸ Kaşıkçı'nın ölümü, Suudi Arabistan'dan ölüm emrini vermekle suçlanan veliâht prens Muhammed bin Selman için uluslararası kınamalara neden oldu. Muhammed bin Selman ise

²⁴ Gutterman, S. & Croft, A. (2014, Mart 21). *Putin completes Crimea's annexation, Russia investors take fright*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-idUSBREA2K0MC20140321> (Erişim Tarihi: 09.12.2020)

²⁵ Pifer, S. (2020, Mart 17). *Crimea: Six years after illegal annexation*. Brookings Institute. <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/03/17/crimea-six-years-after-illegal-annexation/> (Erişim Tarihi: 09.12.2020)

²⁶ Osborne, S. (2016, Kasım 16). *UN accuses Russia of multiple human rights abuses in Crimea*. Independent. <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/russia-ukraine-crimea-putin-human-rights-abuses-un-accusations-claims-a7421406.html> (Erişim Tarihi: 12.12.2020)

²⁷ Blakemore, E. (2019, Mart 29). *What was the Arab Spring and how did it spread?*. National Geographic. <https://www.nationalgeographic.com/culture/article/arab-spring-cause>. (Erişim Tarihi: 20.10.2020)

²⁸ Sky Staff. (2019, Eylül 30). *Saudi Crown Prince Mohammed bin Salman denies ordering Jamal Khashoggi murder*. Sky News. <https://news.sky.com/story/saudi-crown-prince-mohammed-bin-salman-denies-ordering-jamal-khashoggi-murder-11823440> .(Erişim Tarihi: 24.10.2020)

ünlü gazetecinin ölümünü, kendisinden bağımsız hareket eden bir ajan ekibinin eylemi olarak niteledi.

Olayın gerçekleştiği İstanbul'da görülen dava ile ilgili olarak iddianamede 20 sanığa "kasten ve canavarca öldürme" suçlamasıyla ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası isteniyor. Suud el-Kahtani ve eski istihbarat şefi Ahmed el-Assiri de dâhil olmak üzere sanıklar, Suudi Arabistan'ın Interpol'ün sorumluların iadesi kararlarına uymayı reddetmesi ve Türk mahkemesinin yargı yetkisini sert bir şekilde reddetmesi nedeniyle gıyaben yargılandı.²⁹

Suudi yetkililer 2019 yılında sanıklardan bazıları için bir duruşma düzenledi ve beş alt düzey kişiyi idam cezasına çarptırırken, saydamlık ve yasallık açısından uluslararası standartların çok altına gerçekleşen yargılamada üst düzey yetkilileri temize çıkardı. Duruşmada Kaşıkçı'nın bedeninin kalıntıları hakkında ise hiçbir bilgi verilmedi. Mayıs ayında Kaşıkçı'nın krallıktaki akrabaları ölüme mahkûm edilen beş kişiyi merhamet göstererek affetti.³⁰

1.10. KORONAVİRÜSÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE EKONOMİK DARALMA (2019 -)

Koronavirüs, 12 Aralık 2019'da Çin'in Hubei Eyaletindeki Wuhan şehrinde (nüfusu yaklaşık 11 milyon) ilk olarak tespit edildi. Wuhan yerel hükümeti, 11 Ocak'ta virüsün salgına dönüştüğünü açıkladı ve ilk can kaybı yaşandı. Koronavirüs, 13 Ocak-2020'de ilk defa Çin dışında Tayland'da görüldü. Çin 23 Ocak'ta virüsün çıkış noktası Wuhan'ı karantinaya aldı. 11 milyon nüfuslu kente tüm girişler ve çıkışlar yasaklandı. Avrupa'da ise ilk vaka Ocak ayının sonlarına doğru Fransa'da görüldü.³¹

Çin'de alınan sert önlemler neticesinde salgın ülkede kısa sürede kontrol altına alındı. Sonrasında ise salgının merkez üstü ilk olarak Avrupa'ya taşındı. Avrupa'dan sonra merkez üstü Amerika Birleşik Devletleri

²⁹ Daragahi, B. (2020, Temmuz 3). *Jamal Khashoggi: New details surrounding journalist's death emerge as Turkey begins trial without Saudi suspects*. Independent. <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/jamal-khashoggi-death-saudi-arabia-trial-istanbul-journalis-a9600291.html>. (Erişim Tarihi: 23.10.2020)

³⁰ Daragahi, B. (2020, Temmuz 3). *a.g.m*

³¹ Bağ, M. & Sade, G. (2020, Mayıs 4). *Dünyada Covid-19: İlk 4 ayında neler yaşandı? Salgının seyri ne durumda?*. Euronews Türkçe. <https://tr.euronews.com/2020/05/04/dunyada-covid-19-salg-n-n-ilk-100-gununde-yasanlar-ilk-nerede-ortaya-c-kt-nas-l-yay-ld>. (Erişim Tarihi: 22.04.2021)

oldu ve ülkedeki vaka sayısında ABD dünyada ilk sıraya yükseldi. 11 Mayıs-2021 tarihi itibarıyla 3,3 milyon kişi bu salgında hayatını kaybetti. En fazla ölüm yaklaşık 600.000 ile ABD'de görülürken, bu ülkeyi 425.000 ile Brezilya, 255.000 ölüm ile Hindistan izlemektedir.³²

Normalde 10-15 yılda tamamlanan aşuların insanlara uygulanma aşaması, salgının şiddetini arttırması neticesinde daha öne çekildi. Bu süreçte aşı firmaları etkinlik oranlarını % 70 ile % 95 oranında açıkladılar. 12 Mayıs-2021 itibarıyla dünyada 1,34 milyar kişi aşılanmış olup aşılama miktarı açısından ülke olarak ilk sırada Çin (343 milyon) bulunmaktadır. Bu ülkeyi 263 milyon ile ABD izlerken Türkiye, yaklaşık 25 milyon aşılama ile dünyada sekizinci sırada yer almaktadır.³³ Az gelişmiş ülkelerin aşuya ulaşmada sorun yaşadığı ve bu ülkelere yeterince aşı gönderilmemiş olması ise konunun iktisadi ve ahlaki boyutunu göstermesi açısından üzerinde durulması gereken bir diğer husustur.

Koronavirüs salgını iktisadi açıdan ülkelerin ve hanehalklarının önemli sıkıntılar yaşamasına neden oldu. Özellikle turizm, ulaşım ve diğer hizmet sektörleri salgından en fazla etkilenen sektörler oldu. Gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde işsizlik oranlarında önemli artışlar yaşandı (örneğin ABD'de işsizlik oranları 2019'da % 3,7 iken 2020'de % 8,9'a yükseldi) ve ülkeler salgının ekonomik etkilerini minimuma indirmek için kamu harcamalarını arttırmak durumunda kaldı. Kamu gelirlerinden ise belirli oranda feragat eden ülkeler, bütçe açığı ve yüksek borç stoku tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Nitekim 2020 yılsonu projeksiyonlarında gelişmiş ülkelerin kamu borç stoklarının milli gelire oranı % 124 olarak tahmin edilirken, gelişmekte olan ülkelerde ise bu oran % 62,5 olarak öngörüldü. Uluslararası Finans Enstitüsü'nün tahminlerine göre 2020 yılında dünya ekonomilerinde 19,5 trilyon \$ borç artışı yaşandı.³⁴

Buna karşın ilaç, iletişim, teknoloji ve perakende firmaları ise salgından olumlu etkilendi ve hisse senedi değerlerinde yükselişler yaşandı. Yıllık büyüme oranları açısından bakıldığında 2020 yılında İspanya'da

³²Worldometer (2021, Mayıs 12). Covid-19 coronavirus pandemic. <https://www.worldometers.info/coronavirus/> (Erişim Tarihi: 12.05.2021).

³³ Holder, J. (2021, Mayıs 13). *Tracking Coronavirus Vaccinations Around the World*. The New York Times. <https://www.nytimes.com/interactive/2021/world/covid-vaccinations-tracker.html>. (Erişim Tarihi: 13.05.2021)

³⁴ McCormick, L.C, Torres, C. , Benhamou, M. & Pogkas, D. (2021, Ocak 28). *The Covid-19 Pandemic Has Added \$19.5 Trillion to Global Debt*. Bloomberg. <https://www.bloomberg.com/graphics/2021-coronavirus-global-debt/#:~:text=The%20Covid%2D19%20Pandemic%20Has%20Added%20%2419.5%20Trillion%20to%20Global%20Debt>. (Erişim Tarihi: 13.05.2021)

ekonomi % 11, Fransa'da % 8,1, Almanya'da % 4,9, ABD'de %3,5 oranında küçülme yaşanırken Çin'de % 2,3, Türkiye'de ise % 1,8'lik bir yıllık büyüme yaşandı. Ekonomi ve İş Araştırmaları Merkezi'ni raporuna göre ise Çin'in salgın etkisini ABD'ye göre daha kısa sürede ve hafif atlatmasından kaynaklı olarak ABD'yi 2033 yılı yerine bu süreyi beş yıl öne çekerek 2028 yılında geçeceği tahmin edildi.³⁵

Salgın, iş dünyasında ve toplumsal hayatta dönüşümü de beraberinde getirdi. Dijital dönüşüm, uzaktan çalışma, sanal ofis ve toplantılar, uzaktan eğitim gibi yeni iş modelleri yeni dünya düzeninde yerini aldı. Bu süreçte e-ticaretin toplam ticaret içindeki payında artış görüldü, lojistik ve tedarik zinciri yönetimi daha fazla önem kazandı. Sağlık, teknoloji ve gıda sektörü salgın döneminin diğer parlayan alanları oldu. İktisadi ideoloji ölçeğinde bakılacak olur ise salgın, saf bir kapitalizmin yerine sosyal devlet anlayışının daha fazla ön plana çıktığı bir düzeni de beraberinde getirdi ve daha sert kapitalist kurullarla yönetilen ülkelerin, iktisadi yönetim modellerini kısmen yumuşatmalarına neden oldu. Devletler arasındaki ilişkilerde ise işbirliği içinde çalışmanın önemi, koronavirüs salgını ile daha net bir şekilde görüldü.

1.11. GERİLEN ABD – İRAN İLİŞKİLERİ (KASIM SÜLEYMANI'NIN ÖLDÜRÜLMESİ) – (2020)

Donald Trump, Washington ile Tahran arasında bölgede nüfuz sahibi olmak için kanlı bir mücadelenin dramatik bir tırmanışında, 03 Ocak-2020'de İran'ın en güçlü generalini öldüren bir hava saldırısı emri verdi. Qassem Süleymani insansız hava aracı saldırısıyla vuruldu. Pentagon'dan yapılan açıklamada, "General Süleymani Irak'ta ve tüm bölgede Amerikalı diplomatlara ve hizmet üyelerine saldırmak için aktif olarak planlar geliştiriyordu" dedi. "Bu grev, gelecekteki İran saldırı planlarını caydırmayı amaçlıyordu." Beyaz Saray, görevin "cumhurbaşkanının talimatıyla" gerçekleştirilen "kararlı bir savunma eylemi" olduğunu belirten bir açıklama yaptı. İran Cumhurbaşkanı Hassan Rouhani ise yaptığı açıklamada: "Süleymani'nin şehitliği, İran'ı Amerika'nın yayılmacılığına direnme ve İslami değerlerimizi savunma konusunda daha kararlı hale getirecek. Şüphesiz İran

³⁵ BBC Staff. (2020, Aralık 26). *Chinese economy to overtake US 'by 2028' due to Covid*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-55454146>. (Erişim Tarihi: 24.04.2021)

ve bölgedeki diğer özgürlük arayan ülkeler onun intikamını alacak." şeklinde değerlendirmede bulundu.³⁶

1.12. İNGİLTERE'NİN AB'DEN ÇEKİLMESİ (2020)

İngiltere AB'ye girebilmek için 1961 ve 1967 yıllarında başvuruda bulunmuş, fakat dönemin Fransa Cumhurbaşkanı Charles De Gaulle'un onaylamaması sonucunda bu başvurular reddedilmişti. 1969 yılında De Gaulle'un Cumhurbaşkanlığı görevinden ayrılışı sonrası 1973 yılında AB'ye üye olabilmışti.

AB'ye üye olmak için geçmişte büyük çaba gösteren İngiltere, 29 Mart-2017 tarihine gelindiğinde ise AB Konseyi'ne Avrupa Birliği'nden ayrılma planının resmi olarak tebliğ etti. Bu başvuru, İngiltere'nin 23 Haziran-2016'da yaptığı 33 milyon kişinin oy kullandığı referandum sonucunda gerçekleşti. Yapılan referandum oylamasında AB'den ayrılmak isteyenlerin oranı % 51,8 olarak gerçekleşmişti. Birleşik Krallık'ta yapılan referandum oylamasında AB'de kalmak isteyenlerin oranının en yüksek olduğu bölge % 62 ile İskoçya olmuştu.

Referandum sonrası David Cameron, görevi Muhafazakar Parti lideri Theresa May'e bıraktı. May, "Brexit Anlaşması'nı Parlamento'dan geçiremedi. May'in istifası sonrası Temmuz ayında parti lideri seçilen ve başbakan olan Boris Johnson da, AB'yle yeni bir anlaşmaya varmasına karşın, tıpkı May gibi anlaşmayı Parlamento'dan geçirmekte başarısız oldu."³⁷ 12 Aralık-2019'da yapılan erken seçimde Boris Johnson'un lideri olduğu Muhafazakar Parti, İşçi Parti'ne karşı büyük bir üstünlük sağlayarak onbir puanlık bir fark attı ve tek başına iktidar için gerekli olan asgari 326 milletvekilinin üzerinde bir milletvekili sayısına (364) ulaştı. Johnson'un seçimlerden güçlü bir şekilde çıkması sonucunda Brexit anlaşması hızlı bir şekilde yasalaştı ve 31 Ocak-2020 tarihinde İngiltere, AB'den resmi olarak ayrıldı.

İngiltere'nin AB'den ayrılması AB'nin geleceği üzerinde de birtakım belirsizliklere neden oldu. Benzer hamlelerin gelecekte diğer AB üyesi

³⁶ Borger, J. & Chulov, M. (2020, Ocak 3). *US kills Iran general Qassem Suleimani in strike ordered by Trump*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/jan/03/baghdad-airport-iraq-attack-deaths-iran-us-tensions>. (Erişim Tarihi: 26.10.2020)

³⁷ Temel, E. (2019, Aralık 12). *İngiltere seçimleri: Gündemdeki hükümet ve Brexit senaryoları neler?*. BBC News Türkçe. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50738434>. (Erişim Tarihi: 06.02.2021)

ülkelerden de gelebilme ihtimaline karşılık AB içinde gelecek dönemlerde bazı hamleler gelebilir. Yine Avrupa'nın en büyük finans merkezi olan İngiltere, AB'den ayrılması sonrasında bu özelliğini giderek kaybetmektedir. Nitekim basında yer alan son haberlere göre göre Amsterdam Borsası, işlem hacmi bakımından Londra Borsası'nı geçmiş durumda.³⁸ Brexit sonrası İngiltere ekonomisi kısa vadede olumsuz bir takım sıkıntıları da beraberinde yaşamaktadır. Nitekim en büyük neden Koronavirüs olmakla birlikte bu Brexit sürecinin de etkisi ile 2020 yılında İngiltere ekonomisi yıllık bazda % 9,9 oranında küçüldü. 2008 Küresel Krizi'nde ise ülke yaklaşık % 4 küçülmüştü.

İngiltere açısından AB'den ayrılış, aynı zamanda siyasal birlik açısından bir tehdit oluşturabilecektir. Nitekim İskoçya ve İrlanda'da AB'den ayrılmamak isteyenlerin payı yapılan referandumda daha yüksek iken İngilizlerin oylarının baskın gelmesi sonucunda AB'den çıkıldı. Özellikle İrlanda sahip olduğu tarım alanlarından kaynaklı olarak AB bütçesinden önemli oranda destek alıyordu. İskoçya'da ise 2014 yılında yapılan bağımsızlık referandumunda İskoç halkı % 55 oyla Birleşik Krallık' ta kalmaktan yana oy kullanmışlardı. Bununla birlikte o dönem Brexit söz konusu değildi; AB'den ayrılık sonrası, gelecek dönemlerde tekrar bir yeni bağımsızlık referandumu ülkede gündeme gelebilir.

1.13. ABD'DE GEORGE FLOYD'UN ÖLDÜRÜLMESİ (2020)

25 Mayıs-2020 tarihinde 20 \$'lık sahte banknot ihbarı ile başlayan süreçte, ABD'nin Minnesota eyaletine bağlı Minneapolis kentinde meydana gelen olayda polis memuru Derek Chauvin, George Floyd'u yere yatırarak şüphelinin yaklaşık yirmi kez "nefes alamıyorum" demesine rağmen 8 dakika 46 saniye boyunca boynuna diziyi bastırarak Floyd'un hayatını kaybetmesine neden oldu. Polis memuru Chauvin, olaydan sonra cinayetten tutuklandı.³⁹ Olayın hemen ardından 26 Mayıs'ta kentte protesto gösterileri düzenlenmeye başladı. 27 Mayıs'ta gösterilerin ABD'nin diğer kentlerine de sıçradı. 28 Mayıs'ta ABD Başkanı Trump, şiddetin nedenini Minneapolis'teki liderlik eksikliğine bağladı ve attığı bir tweet ile Ulusal Muhafızları kente

³⁸ BBC Staff (2021, Şubat 11). *Brexit: Amsterdam hisse senedi işlemlerinde Londra'yı geçti.* BBC News Türkçe. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56025033> (Erişim Tarihi: 13.02.2021)

³⁹ BBC Staff. (2020, Temmuz 16) . *George Floyd: What happened in the final moments of his life.* BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52861726>. (Erişim Tarihi: 14.01.2021)

göndermekle tehdit etti. 29 Mayıs'ta ilgili polis memuru görevden alınarak tutuklandı.

31 Mayıs'ta protestolar, ABD'nin birçok eyaletine yayıldı. Indianapolis'ten Chicago'ya düzenlenen protestolarda en az beş kişi hayatını kaybetti. 75'ten fazla şehir protestolara sahne oldu. En az 4.400 kişi tutuklandı. Kargaşayı durdurmak için ABD genelinde sokağa çıkma yasakları uygulandı.⁴⁰ 4 Haziran'da Floyd için büyük bir katılım ile anma töreni düzenlendi. 7 Haziran'da ABD'de gösteriler sürerken dünyanın diğer ülkelerinde de (Avustralya, Fransa, Almanya, İspanya, İngiltere) ırkçılık karşıtı protestolar yapılmaya başlandı.

12 Mart-2021'de Floyd'un ailesine 27 milyon \$ tazminat ödenmesine karar verildi ve 20 Nisan-2021 tarihinde görülen davada Chauvin, Floyd'un ölümündeki suçlardan (2 ve 3. dereceden cinayet ve ölüme sebebiyet verme) suçlu bulundu.⁴¹

1.14. ABRAHAM ANTLAŞMASI (2020)

Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn, İsrail ile Eylül-2020'de tarihi bir anlaşma imzaladı ve bölgedeki siyasi dinamikleri dramatik bir şekilde yeniden şekillendiren bir hareketle ilişkileri resmen normalleştiren ilk Körfez ülkeleri oldu. Böylelikle BAE ve Bahreyn'in 70 yıllık İsrail-Filistin ihtilafına resmi bir çözüm bulunmamasına rağmen İsrail ile diplomatik ilişkiler kurmayı ilk kez kabul etmiş oldu.

Abu Dabi'nin güçlü veliaht prensinin kardeşi olan Birleşik Arap Emirlikleri dışişleri bakanı, "Bugün Ortadoğu'da kalpte bir değişime, dünyaya umut gönderecek bir değişime tanık oluyoruz" dedi ve anlaşmanın "daha müreffeh ve güvenli bir gelecek" inşa edeceğini sözlerine ekledi. Bahreyn dışişleri bakanı anlaşmayı "İsrail-Filistin çatışmasına adil, kapsamlı ve kalıcı iki devletli çözüm" üzerinde çalışmanın "önemli bir ilk adımı" olarak nitelendirdi. Filistin lideri, İsrail'in normalleşme karşılığında somut hiçbir şey vaat etmediğine inandıkları için anlaşmaları "arkadan bıçaklanmak" ve "ihamet" olarak nitelendirdi. Konuşmalarda ise Filistin konusundan hiç bahsedilmemesi dikkat çekici bir unsur olarak kayıtlara geçti. Anlaşmanın, Suudi Arabistan öncülüğündeki Arap Barış Girişimi'nden kaynaklandığı ve

⁴⁰ BBC Staff. (2020, Temmuz 16). a.g.m.

⁴¹ Deliso, M. (2021, Nisan 21). *Timeline: The impact of George Floyd's death in Minneapolis and beyond*. ABC News. <https://abcnews.go.com/US/timeline-impact-george-floyds-death-minneapolis/story?id=70999322>. (Erişim Tarihi: 26.04.2021)

İsrail'in yalnızca Filistinlilerle olan çatışmayı çözmesi ve onlara bağımsız bir devlet hakkı vermesi halinde Arap dünyasından tam olarak tanınacağını belirten Arap Barış Girişimi'ne dayandığı iddia ediliyor. Filistin ise anlaşmanın bunu yapmadığını, aksine İsrail'i eylemleri için etkin bir şekilde ödüllendirdiğini söyledi.⁴²

1.15. BEYAZ RUSYA'DA YAŞANAN PROTESTOLAR (2020)

Rusya'nın NATO'ya karşı bir güvenlik tamponu olarak gördüğü 9,5 milyonluk bir ülke olan Belarus'da, eski Cumhurbaşkanı Alexander Lukashenko'nun kazandığını söylediği 9 Ağustos'ta yapılan oylamadan sonra defalarca kitlesel protestolar yaşandı. Rakipleri, oylamanın hileli olduğunu belirterek ve istifasını talep ettiler. Muhalefet liderleri, Ağustos ayındaki protestoların başlamasından bu yana Belarus'ta 30.000'den fazla kişinin gözaltına alındığını belirttiler.⁴³

Lukashenko, resmi sonuçların açıklanması ile birlikte oyların % 80'ini alarak Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde zaferini ilan etti. AB, Alexander Lukashenko'yu Belarus cumhurbaşkanı olarak tanımadığını söyledi ve Lukashenko'nun 26 yıllık iktidarını sarsan on günlük protestolara cevaben acil bir zirvenin ardından hükümete karşı yaptırımları sürdürme sözü verdi. Merkel ve Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron, ayrı telefon görüşmelerinde Rusya Devlet Başkanı ile konuştu. Lukashenko'nun şiddetten kaçınması, siyasi tutukluları serbest bırakması ve muhalefetle diyalog kurması yönündeki beklentilerini ortaya koydular. Kremlin'in verdiği bilgilere göre, Putin her iki görüşmede de Beyaz Rusya'daki "dış müdahaleye" karşı çıktı.⁴⁴

Tartışmalı 9 Ağustos seçimleri sonrasında her Pazar günü, başkent Minsk'in merkezine 100.000'den fazla kişi gösterilere katıldı. Gösterilerin arka planına bakılacak olursa, Avrupa'nın en uzun süre hizmet veren hükümdarı olan Cumhurbaşkanı Lukashenko, 1991'de Sovyetler Birliği'nin

⁴² Trew, B. (2020, Eylül 15). *UAE, Bahrain and Israel sign historic 'peace deal'*. Independent. <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/uae-bahrain-israel-peace-deal-trump-b448237.html>. (Erişim Tarihi: 15.12.2020)

⁴³ Psaledakis, D. (2020, Aralık 23). *U.S. expands sanctions on Belarus over August election, crackdown on protesters*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-belarus-election-usa-sanctions-idUSKBN28X1ZG>. (Erişim Tarihi: 27.12.2020)

⁴⁴ Rankin, J., Roth, A. & Walker, S. (2020, Ağustos 19). *Belarus crisis: EU says it does not recognise election results*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/aug/19/belarus-crisis-eu-leaders-emergency-talks-lukashenko-protests>. (Erişim Tarihi: 25.12.2020)

çöküşünün yol açtığı kaos ortamında 1994'te göreve başladı. Genellikle Avrupa'nın "son diktatörü" olarak tanımlanan, Sovyet komünizminin unsurlarını korumaya çalıştı. Lukashenko, doğrudan bir tavırla, ülkesini zararlı yabancı etkilerden koruyan ve istikrarın garantörü olan sert bir milliyetçi olarak biçimlendirmeye çalıştı. Bu faktörler ona şimdiye kadar sağlam bir destek temeli sağladı, ancak onun yönetimi altındaki seçimler hiçbir zaman özgür ya da adil görülmedi. Cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde muhaliflerin iki muhalif adayın hapse atılması ve diğerinin ülkeden kaçmasıyla baskı altına alınması, bu kampanyalara yakından dâhil olan üç kadından oluşan güçlü bir koalisyonun kurulmasına yol açtı. Oylama günü, muhalefet arasında olası bir sahtekârlığa ilişkin yaygın korkuların ortasında geldi. Hiçbir bağımsız gözlemci davet edilmediğinden, bu korkular sağlam temellere dayanıyor gibiydi ve çok sayıda bariz usulsüzlük belgelendi. Birkaç gün süren bir internet kesintisi başladı.

Seçimden sonraki gün, Tikhanovskaya, sonucun tahrif edilmesi konusunda seçim yetkililerine şikâyetinde bulunmaya çalıştı. Yedi saat gözaltında tutuldu ve daha önce çocuklarını gönderdiği Litvanya'ya gitmek zorunda kaldı. Tikhanovskaya, kocası Sergey hapisanede kalırken çocuklarıyla birlikte Litvanya'da yaşıyor. Yakın müttefiki Veronika Tsepkalo ise ailesiyle birlikte Polonya'da yaşamaktadır. Eski bir ABD büyükelçisi olan kocası Valery Tsepkalo'nun Lukashenko'ya karşı yarışması yasaklanmıştır. Yine bir diğer önde gelen muhalif Olga Kovalkova ise, 5 Eylül'de Polonya'ya taşınmıştır.⁴⁵

Fransa Cumhurbaşkanı Macron, Fransız basınında yer alan yorumlarında Lukashenko'nun kenara çekilmesi gerektiğini söyledi. Macron, verdiği demeçte, "Beyaz Rusya'da demokrasinin mantığını kabul edemeyen otoriter bir yönetimle bir güç krizine tanık oluyoruz" dedi. Lukashenko ise, "Macron mantığına göre, Fransız liderin iki yıl önce ekonomik adalet için 'sarı yelek' protestosu başladığında ve Fransa'da kitlesel gösterilerin olağan hale geldiğinde istifa etmesi gerektiğini" söyledi.⁴⁶

⁴⁵ BBC Staff. (2020, Eylül 8). *What's happening in Belarus?*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-53799065> (Erişim Tarihi: 27.12.2020)

⁴⁶ Makhovsky, A. (2020, Eylül 27). *Tens of thousands rally against Belarus president in 'people's inauguration'*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-belarus-election/belarusian-police-detain-protesters-as-tens-of-thousands-rally-against-lukashenko-idUSKBN2610KV?il=0> (Erişim Tarihi: 25.12.2020)

2. KARABAĞ BÖLGESİNİN STRATEJİK ÖNEMİ

Kafkasya, güneydoğu Avrupa'da stratejik açıdan önemli bir dağlık bölge olup Dağlık Karabağ'ın toplam yüzölçümü 4.800 kilometre karedir. Bölge aynı zamanda, doğal madenler açısından da zengin olup altın, krom, mermer ve Uranyum yataklarına ev sahipliği yapmaktadır. Adının aksine bölge tarım ve hayvancılık yapmaya da elverişlidir; üzüm, buğday, patates ve et-süt üretimi bölgede yaygın şekilde yapılmaktadır.

Dağlık Karabağ, uluslararası pazarlara gaz ve petrol temini için çok önemli geçiş yolları sağlamaktadır. Azerbaycan'dan dünyaya Hazar petrol ve doğalgazını taşıyan boru hatları Dağlık Karabağ'ın yakınından geçmektedir. Avrupa, petrol ve gazının yaklaşık % 5'ini bu bölgeden almaktadır. Azerbaycan ve Ermenistan güçleri arasında 27 Eylül-2020 tarihinde başlayan çatışmalar ve sonrasında yaşanan gelişmeler, iki ülke arasında 2016 yılından bu yana yaşanan en ciddi gerilim olup, bu gelişme uluslararası pazara gaz ve petrol için önemli geçiş yolları sağlayan bir bölgede istikrarsızlık korkularını arttırmıştır.⁴⁷ Bölge, aynı zamanda AB'nin enerji ihtiyacı konusunda Rusya'ya olan bağımlılığının azaltılması noktasında da stratejik bir öneme sahiptir. Özellikle, Almanya, İtalya, Finlandiya ve Doğu Avrupa ülkelerinin önemli bir kısmı petrol ve doğalgaz konusunda Rusya'ya büyük oranda bağımlı olup bu durum Kırım konusunda olduğu üzere Rusya'ya karşı gösterilen siyasi politikada daha dikkatli ve dengeli bir pozisyon alınmasına neden olmaktadır.

Bölgede enerji piyasasının önemli aktörleri de mevcut olup örneğin British Petroleum (BP), Avrupa'nın Rus fosil yakıtlarına olan bağımlılığını azaltabilecek bir Hazar Denizi projesinden enerji sağlama amaçlı bir anlaşma imzaladıktan sonra, 25 yıl içinde 100 milyar \$'a varan dünyanın en büyük doğalgaz satış anlaşmalarından birine imza atmıştır. The Guardian'daki habere göre “ Bu anlaşma ile Azerbaycan karasularında bulunan dev Şah Deniz sahasından yeni rezervleri kullanıma açmak için yılda 10 milyar metreküpten fazla gaz üretilecek ve BP'nin bugüne kadar üstlendiği en büyük plan olacak. Proje Avrupa'nın doğal gaz güvenliğini

⁴⁷ Safi, M. (2020, Eylül 27). *At least 16 dead in Armenia-Azerbaijan clashes over disputed region*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/sep/27/armenia-martial-law-clashes-azerbaijan>. (Erişim Tarihi: 21.11.2020)

artıracak ve Rusya'ya olan bağımlılığı azaltacak olmakla birlikte, Azerbaycan'ın konumunu da güçlendirecek".⁴⁸

Karabağ, hem Ermeniler hem de Azeriler için aynı zamanda sembolik bir öneme sahiptir. Ermenistan'ın geri kalanı İran egemenliği altındayken bağımsız olan tek Ermeni nüfuslu bölgesi olduğundan Ermenistan için özgürlüğün sembolüdür. Aynı zamanda 19. yüzyılda, "Karabağ, yükselen Azerbaycan kültürel ve siyasi milliyetçiliğinin önemli bir merkezi haline gelmiş ve dolayısıyla Azerbaycan milli bilincinde özel bir yer işgal etmiştir."⁴⁹ Bununla birlikte komünist ideolojinin düşüşüyle birlikte milliyetçiliğin, "her cumhuriyetin bürokratik entelektüel seçkinler geliştirdiği" bir duruma yol açan tüm eski Sovyet cumhuriyetlerinde birleştirici güç haline geldiğini savunan görüşler de bulunmaktadır.⁵⁰

"Ermeniler için Karabağ davası, kendi kaderini tayin ilkesi olarak görülürken, Azerbaycanlılar toprak bütünlüğünün en önemli uluslararası ilke olduğunu savunuyorlar. Ayrıca her iki taraf da bu bölgenin kendileri için önemli bir sembolik ve kültürel öneme sahip olduğunu iddia ediyor."⁵¹ Dini açıdan bakılacak olur ise Ermenistan'ın Hristiyanlar için Doğu'da en son kale/sınır olması açısından bir önemi bulunmaktadır.

Yüzyıllar boyunca, bölgedeki hem Hristiyan hem de Müslüman güçler söz konusu alanı kontrol altına almak için mücadele etti. Bölgede barış kısa vadede şimdilik sağlanmış olsa da, Ermenistan'ın orta ve uzun vadede Karabağ üzerindeki ısrarı politik bir risk unsuru olmaya devam etmektedir. Bununla birlikte, Dağlık Karabağ sorununun başarılı bir şekilde çözülmesi, Kafkas bölgesinde daha fazla istikrarı ve Rusya-Batı ilişkileri bağlamında küresel istikrarı teşvik edecektir. Çünkü Ermenistan ile Azerbaycan arasında süregelen gerilim Kafkasya'yı bir bütün olarak olumsuz etkilemekte ve ülkeler arasında yaşanan gerilim nedeniyle bölgenin potansiyelinden yeterince yararlanılamamaktadır. Bununla birlikte, Azerbaycan iktisadi açıdan Ermenistan'a göre daha güçlü bir ekonomiye sahip olup Dağlık

⁴⁸ Macalister, T. (2013, Eylül 19). *BP strikes Azerbaijan gas sales deal*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/business/2013/sep/19/bp-azerbaijan-100bn-dollars-gas-deal>. (Erişim Tarihi: 06.12.2020)

⁴⁹ Hunter, S. (1994). *The Transcaucasus in transition: nation-building and conflict*. Washington, DC: *Center for Strategic and International Studies*.

⁵⁰ Furman, D. & Asenius, C. J. (1996). *The case of Nagorno-Karabakh (Azerbaijan)*. In L. Jonson & C. Archer (Eds.), *Peacekeeping and the Role of Russia in Eurasia* (pp. 139-157). Boulder: Westview Press.

⁵¹ Kaldor, M., Carl, T.L & Said, Y. (2007). *Oil and conflict: the case of Nagorno Karabakh. Oil wars*, 157-182. London: Pluto Press

Karabağ'a yapılacak olan yatırımlar sonucunda Dağlık Karabağ bölgesinin yeniden kalkınması beklenmektedir.

Petrol zengini Azerbaycan, son yirmi yılda yeni bağımsızlık mücadelesi veren bir devletten önemli bir bölgesel enerji aktörüne dönüştü. Uluslararası enerji üreticileriyle yapılan anlaşmalar, ülkenin enerji gelirlerini uluslararası projelerde yer alan devlet tarafından işletilen bir fon oluşturmak için kullanılmasına izin verdi. İlham Aliyev yönetimi altında Azerbaycan, 2012'de Eurovision Şarkı Yarışması'na ve 2015'te Bakü Avrupa Oyunlarına ev sahipliği yapmak da dâhil olmak üzere önemli organizasyonlara imza attı ve kurumsal iletişime önem vererek ülkenin uluslararası profilini yükseltti. Ayrıca 2020'nin sonlarında ise Dağlık Karabağ ve çevresindeki toprakları geri aldığında büyük bir askeri ve politik başarı elde etti.⁵²

Azerbaycan sınırları içinde, dağlık ve karayla çevrili bir bölge olan Dağlık Karabağ, Sovyetler Birliği'nin kurulmasından önce tartışma kaynağı olmuştur. Hem Ermenistan hem de Azerbaycan Sovyet devleti iken gerilimler bastırılmıştı, ancak Soğuk Savaş sona erdiğinde ve bloğun Komünist partisinin kontrolü ortadan kalktığında sorun yeniden patlak verdi. Ermenistan ve Azerbaycan güçleri arasındaki savaş 1994 yılında ateşkesle sonuçlandı; Ermenistan Dağlık Karabağ ve Azerbaycan topraklarındaki diğer çevre yerleşim bölgelerinin tam kontrolünü eline geçirdi. Mevcut haliyle bu sınır bölgesi dünyanın en askerileştirilmiş bölgelerinden biri olarak değerlendirilmektedir.⁵³

Bölgenin tarihsel dinamiklerine bakıldığında, çatışmanın modern çağı, Gorbaçov döneminin Glasnost (açıklık) ve Perestroyka (yeniden yapılandırma) politikaları ile başlamış olsa da, çatışmanın kökleri 20. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Dağlık Karabağ ile ilgili günümüzdeki sorunların kökleri, Josef Stalin ve Kafkasya Bürosu tarafından verilmiş kararlara dayanır. 1917 Rus Devrimi'nden sonra Karabağ, Transkafkasya Demokratik Federasyon Cumhuriyeti'nin bir parçası olmuş, ancak bu Cumhuriyet kısa bir süre sonra Ermeni, Azerbaycan ve Gürcistan devletlerine dönüştürülmüştür. Azerbaycan, ilk olarak 28 Mayıs-1918'de bağımsızlığını ilan etmiştir. I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren antlaşmaların hazırlandığı Paris Barış Konferansında Azerbaycan'ın bağımsızlığı resmen

⁵² BBC Staff. (2020, Kasım 18). *Azerbaijan country profile*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-17043424>. (Erişim Tarihi: 03.12.2020)

⁵³ Safi, M. (2020, Ekim 5). *Why are Armenia and Azerbaijan fighting and what are the implications?* The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/sep/28/why-are-armenia-and-azerbaijan-fighting-what-are-implications>. (Erişim Tarihi: 23.11.2020)

tanınmış ve Dağlık Karabağ bölgesinin Azerbaycan'a bağlı bir vilayet olduğu uluslararası camia tarafından kabul edilmiştir. Nisan- 1920'de Rus ordularının Bakü'yü işgal etmesi sonucu bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ne son verilmiş ve Karabağ olmak üzere bölge Rus hâkimiyetine geçmiştir.

Dağlık Karabağ'ın bölgesel parlamentosu, 1980'lerin sonunda ise Sovyetler Birliği'nin çökmeye başladığı sırada Ermenistan'ın bir parçası olmak için seçime gitti. Azerbaycan, ayrılıkçı hareketi bastırmaya çalışırken, Ermenistan onu destekledi. Bu durum etnik çatışmalara ve Ermenistan ve Azerbaycan'ın Moskova'dan bağımsızlıklarını ilan etmesinden sonra tam ölçekli bir savaşa yol açtı. 1993'e gelindiğinde Ermenistan, Dağlık Karabağ'ı kontrol etti ve çevresindeki Azerbaycan topraklarının % 20'sini işgal etti.

Son yirmi yıldır yaptıklarıyla 1992-94 döneminde, Ermeni güçleri sadece Dağlık Karabağ'ın kontrolünü değil, aynı zamanda yedi Azerbaycan mahallesini de ele geçirdi ve 500.000'e yakın Azerbaycanlıyı evlerinden sürdükleri için insani bir felakete neden oldu. Başlangıçta Ermeni liderler, geçici olarak bir "tampon bölge" ele geçirdiklerini söylediler. Ancak yıllar geçtikçe bu bölgeleri geri vermeyi planladıklarını göstermeye başladılar, onları "özgürleştirildi" olarak adlandırdılar ve yaklaşık 17.000 Ermeni yerleşimcinin oraya yerleşmesine izin verdi.⁵⁴

Azerbaycan'da çoğunluk Müslüman ve Ermenistan'da ise çoğunluk Hristiyan olup her iki taraf da çatışmayı dini terimler üzerinden açıklamaya çalışıyorlar, ancak analistler bu bakış açısının abartıldığını ifade etmektedirler (örneğin Azerbaycan, İsrail ile güçlü savunma bağlarını sürdürüyor). Analistler, Avrupa ve Asya'nın kesişme noktasındaki çatışmanın Rusya, İran ve Türkiye dâhil olmak üzere daha büyük bölgesel güçleri çekme riski taşıdığını belirtmektedir. ⁵⁵ Her iki tarafta da siviller öldürülmekte ve çatışmalar aynı zamanda uluslararası endişeleri de tetiklemektedir. Örneğin Rusya, Türkiye ve İran dâhil olmak üzere bölgesel güçlerin Güney Kafkasya'da birbirinden farklı politikalarının olması, en önemli risklerin başında gelmektedir. Broers, "Eğer mücadele iltihaplanmaya bırakılırsa, I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, daha büyük bir bölgesel çatışmaya doğru bir

⁵⁴ DeWall, T. (2020, Ekim 10). *War has broken out on the edge of Europe. What's behind it?* The Guardian. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/oct/10/war-edge-europe-nagorno-karabakh-conflict-armenia-azerbaijan>. (Erişim Tarihi: 23.11.2020)

⁵⁵ Safi, M. (2020, Eylül 27). *Dozens killed as Armenian and Azerbaijani forces clash for second day.* The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/sep/28/dozens-dead-as-armenia-azerbaijan-clashes-continue>. (Erişim Tarihi: 24.11.2020)

uyurgezerlik sürecine gidilebilir" yorumunda bulunmaktadır.⁵⁶ Özellikle Türkiye, Azerbaycan ile güçlü kültürel ve ekonomik bağlara sahip. Bu açıdan bakılacak olursa Türkiye, koşulsuz bir şekilde Azerbaycan'a diplomatik olarak açık bir destek vermektedir. Türkiye'nin kamu diplomasisinde vermiş olduğu bu destek, Azerbaycan'ın uluslararası camiada yalnız kalmamasını da beraberinde getirmektedir.

Bu süreçte, Rusya arabulucu bir rol oynamaya çalışsa da, çatışmanın tırmanması halinde ülkenin olayların içine çekilebileceğinden korkuluyor. Moskova'nın, egemenliğinin tehdit edilmesi halinde Ermenistan'a yardım etmesi çağrısında bulunan bir askeri antlaşması var - ancak Rusya, Dağlık Karabağ'ı savunmayı yükümlülüklerinin bir parçası olarak görmediğini açıkça belirtti.⁵⁷ Rusya geleneksel olarak Ermenistan'a yakındı, ancak son yıllarda Bakü seçkinleriyle bağlarını güçlendirdi. Rusya'nın her iki ülke ile samimi ilişkileri bulunmakta ve her iki tarafa da silah satıyor. Ancak Ermenistan'da askeri üssü var ve Erivan, Rusya liderliğindeki bölgesel bir güvenlik grubunun üyesi, Bakü ise değil. Çatışmalar esnasında, Ermenistan başbakanı Nikol Pashinyan, iki ülkenin Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü askeri ittifakına (CTSO) üyeliği nedeniyle Rusya'nın yardımına geleceğinden emin olduğunu söyledi. Yine Azerbaycan ile kimi zaman gergin bir ilişkisi olan İran da devreye girebileceği yorumları yapılmıştı.⁵⁸

Trump yönetimi altında ABD ise, önceki yönetimlere kıyasla birçok önemli uluslararası meselede arka planda kaldı. Savaşın patlak vermesinden beş gün sonra çatışmayı kınayan bir Minsk Grubu bildirisi yayınlandı. Fransa ve Rusya ile birlikte, 1993 yılından bu yana çatışmayı sona erdirmek için çalışan bir troyka olan AGİT Minsk Grubu'nu oluşturan ABD, saldırılarla ilgili olarak yapılan açıklamada ise yer almadı. Kafkasya'daki son olaylar, ABD'nin dünya çapındaki gerilim alanlarından diplomatik olarak kopmasının son örneğidir. Amerika'nın Dağlık Karabağ'a ilgisizliği ilk olarak Ağustos 2017'de ABD'nin Minsk Grubu'na yeni temsilcisi A. Schofer'i atması, ancak

⁵⁶ Safi, M. (2020, Ekim 5). a.g.m.

⁵⁷ Safi, M. (2020, Ekim 14). *Russia calls on Armenia and Azerbaijan to respect ceasefire in Nagorno-Karabakh*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/oct/14/russia-calls-on-armenia-and-azerbaijan-to-respect-ceasefire-in-nagorno-karabakh>. (Erişim Tarihi: 24.11.2020)

⁵⁸ Agence France-Presse Staff. (2020, Ekim 8). *Half of Nagorno-Karabakh population displaced by Armenia and Azerbaijan clashes*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/oct/08/half-of-nagorno-karabakh-population-displaced-by-armenia-and-azerbaijan-clashes>. (Erişim Tarihi: 24.11.2020)

ona büyükelçi statüsü vermemesi, onu Fransız ve Rus meslektaşlarından daha düşük bir rütbeye koymasıyla fark edildi.⁵⁹

Kimi yazarlar/akademisyenler tarafından uluslararası toplumun Rusya'ya yaklaşma biçiminde ve Transkafkasya'daki hâkimiyetinde de bir belirsizlik olduğunu vurgulanmaktadır. Batı ve en önemlisi ABD, tamamen Doğu Avrupa ve Yugoslavya'ya odaklanırken, "eski SSCB'nin sorunlarını Rusya'ya bırakma yönünde söylenmemiş bir eğilim vardı" ve böylece onu, başlıca ilgi noktası olan Yugoslavya'dan uzak tuttu. ⁶⁰ Nitekim Rusya'nın 'yakın yurtdışı' olarak adlandırdığı bölgeye olan ilgisi, AGİT'in çatışma yönetimi alanındaki politikalarını uygulamadaki başlıca zorluklarından birini temsil etmiştir.

The Guardian'a göre, "Rusya, Kuzey Kafkasya'da uzun vadede istikrarı bozabilecek bir sorun görmek istemiyor. Hepsinden önemlisi arka bahçesinde Türkiye'yi istemiyor. Ankara ve Moskova'nın pragmatizmi, karşılıklı çıkarların ve rekabetin karmaşık bir karışımının taşmasını önledi. Cumhurbaşkanı Erdoğan, bir kez daha anlaşmaya varmadan elini güçlendirdiğini hesaplıyor. Ancak bağlantıları daha karmaşık hale geldikçe, yanlış hesaplama riski de büyüyor".⁶¹

Çatışma ne kadar uzun sürerse, çatışmanın Rusya ve İran da dâhil olmak üzere bölgesel güçleri sürükleme riskinin o kadar artacağına dair korkular var. Rusya Dışişleri Bakanlığı Çarşamba günü yaptığı açıklamada, yasadışı silahlı gruplardan Suriyeli ve Libyalı savaşçıların Dağlık Karabağ bölgelerine gönderildiğini söyledi. Ermenistan ile komşusu olan ve Azerbaycan ile sıkı bir ilişkisi olan İran Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, savaşta Suriyeli savaşçıların varlığından ve Ermenistan'ın şu ana kadar kanıtlanmamış olan suçlamalarına dair endişelerini dile getirdi. Sözcü, Tahran'da düzenlediği basın toplantısında, "İran İslam Cumhuriyeti, ülkemizin kuzey sınırlarına komşu bölgelerdeki terörist grupların ulusal güvenliğimize yönelik bir tehdit merkezi olmasına izin vermeyecektir" dedi.

⁵⁹ Safi, M. & Borger, J. (2020, Ekim 4). *US silence on Armenia-Azerbaijan conflict reflects international disengagement*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/oct/04/us-armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh>. (Erişim Tarihi: 23.11.2020)

⁶⁰ Maresca, J. J. (2000). *The international community and the conflict over Nagorno-Karabakh*. In B. W. Jentleson (Ed.), *Opportunities missed, opportunities seized: preventive diplomacy in the post-cold war world* (pp. 68-91). Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.

⁶¹ The Guardian Staff. (2020, Ekim 1). *The Guardian view on Nagorno-Karabakh: new interests in an old conflict*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/oct/01/the-guardian-view-on-nagorno-karabakh-new-interests-in-an-old-conflict>. (Erişim Tarihi: 20.11.2020)

İsrail, Ermenistan ile ilişkilerini test eden Azerbaycan'ın uzun süredir silah tedarikçisi olarak dolaylı yoldan çatışmanın içinde yer almaktadır. Perşembe günü, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Anna Naghdalyan, ülkesinin İsrail büyükelçisini geri çağırdığını söyledi. "İsrail'in çalışma tarzı kabul edilemez" dedi. Aylardır Cumhurbaşkanı Erdoğan'a suçlama yönelten Fransa Cumhurbaşkanı Macron, Çarşamba günü Ankara'nın "savaşçı" davrandığını söyledi.⁶²

Rusya, Fransa ve ABD liderliğindeki yıllarca süren müzakereler sorunları çözemedi veya zaman zaman ortaya çıkan şiddeti önleyemedi. Her iki taraf da 1990'ların başından beri yaşanan bu en ağır bilançoda diğerini suçladı. The Guardian'a göre "her iki tarafın da retorikleri giderek daha kavgacı bir hale dönüşmüş durumda ama bu seferki en önemli fark, daha önce barışçıl çözüm çağrısında bulunan Türkiye'nin, doğrudan desteğiyle Azerbaycan'ı cesaretlendirmesidir. Türkiye'de yaşayan büyük bir Azeri topluluğu var ve Ermenistan ile Azerbaycan arasında yaşanan bu çatışma, başka bir derin tarihsel ayrılıkla gölgeleniyor: Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun 1915'te 1,5 milyon Ermeni'yi katletmesini soykırım olarak tanımayı reddetmesi."⁶³

Dağlık Karabağ, çoğu Avrupa sınırları üzerinde olmak üzere her an patlak verme potansiyeline sahip çok sayıda dondurulmuş ihtilaftan biri. Çözmesi çok zor olduğu için, büyük güçler koşullar onları harekete geçmeleri için zorlayana kadar onları dondurma eğilimindedir. Dağlık Karabağ çok büyük bir bölge olmamasına rağmen - yaklaşık 150.000 kişiye ev sahipliği yapmaktadır – uzun zamandır büyük güç rekabeti ve etnik ve dini gerginlikler için bir parlama noktası olmuştur. Sovyet imparatorluğu 1980'lerin sonlarında çökmeye başladığında, çoğunluğu Hristiyan Ermeniler, yine çoğunluğu Müslüman Türk Azerilerin gücünü kırmaya çalışırken, çatışmalar patlak verdi. O zamandan beri Rusya daha çok, Ermenistan'ı beklerken, Türkiye ve İran Bakü'nün tarafında yer aldı. Batının ilgisi ise, öncelikle Azerbaycan'daki çıkarları üzerine odaklanmış durumda.⁶⁴

⁶² Safi, M. (2020, Ekim 1). *Russia says it and Turkey urge end to hostilities in Nagorno-Karabakh*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/oct/01/two-french-reporters-injured-amid-armenia-azerbaijan-conflict>. (Erişim Tarihi: 20.11.2020)

⁶³ The Guardian Staff. (2020, Ekim 1). a.g.m.

⁶⁴ Tisdall, S. (2016, Nisan 3). *Azerbaijan-Armenia conflict is a reminder of Europe's instability*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2016/apr/03/azerbaijan-armenia-conflict-europe-instability-nagorno-karabakh>. (Erişim Tarihi: 27.11.2020)

1994'de yaşanan söz konusu çatışmalarda on binlerce kişi öldü ve bir milyon kişi yerinden edildi. Savaşta yerlerinden edilenlerin çoğu Azerilerdi. Ermenistan güçleri, 1994 yılında Rusya aracılığı ile ateşkes ilan edilmeden önce Dağlık Karabağ'ın ve ona komşu bölgelerin kontrolünü ele geçirdi. Bu anlaşmadan sonra, Dağlık Karabağ Azerbaycan'ın bir parçası olarak kaldı, ancak o zamandan beri çoğunlukla etnik Ermeniler tarafından yönetilen ve Ermeni hükümeti tarafından desteklenen ayrılıkçı, kendi kendini ilan eden bir Cumhuriyet tarafından (Artsah Cumhuriyeti) yönetildi.

Her iki tarafın, bölgede kökleri 20. yüzyılın başlarına dek uzanan meşruiyet iddiaları bulunmaktadır. Dağlık bölge, coğrafi olarak Azerbaycan topraklarındaydı ve birçok Azerbaycanlıya da ev sahipliği yapıyordu. Bolşevikler 1920'de zor kullanarak bölgeye düzen getirmeye çalıştılar. Ancak Bolşeviklerin çözüm olarak sundukları şey, Dağlık Karabağ'ın Ermenilerin egemen olduğu, ancak Azerbaycan topraklarında bulunan yeni bir özerk bölge idi. Bu durum, her iki taraf için de karşılıklı bir güvensizlik kaynağıydı. 1988'de Karabağ Ermenileri, Mikhail Gorbaçov'a Sovyet Azerbaycan'ı bırakıp Ermenistan'a katılmalarına izin vermek için kulis yaptılar. Yaşananlar karşısında düşük düzeyde şiddet patlak verdi. 1991'de SSCB'nin yıkılmasının sonrasında, iki bağımsız ulus devlet arasında Dağlık Karabağ için silahlı çatışmalar yaşandı. Üç yıl süren çatışmaların, 20.000 kişinin ölümünün ve kitlesel yerinden edilmenin ardından, Ermeniler savaş alanında galip geldi ve ateşkes imzalandı.⁶⁵

NATO üyesi Türkiye 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkeydi. Eski Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev iki ülkeyi "iki devletli bir millet" olarak tanımlamıştı. Her devlet de, ortak bir Türk kültürünü paylaşmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin Ermenistan ile resmi bir ilişkisi bulunmamaktadır. 1993 yılında Türkiye, Dağlık Karabağ savaşı sırasında Azerbaycan'ı desteklemek için Ermenistan ile olan sınırını kapattı. Ermenistan'ın ise Rusya ile iyi ilişkileri vardır. Üst satırlarda ifade edildiği üzere, Ermenistan'da bir Rus askeri üssü var ve hem Rusya hem de Ermenistan, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (CSTO) askeri ittifakının üyesidir. Ancak Devlet Başkanı Vladimir Putin, Azerbaycan ile de iyi ilişkiler sürdürmüştür.

Dağlık Karabağ bölgesi üzerindeki gerilimler, 2016 yılında Avrupa'nın 'donmuş çatışmalarından' birinin patlak vermesine neden oldu. Yaklaşık 30 yıldır önemli oranda sönmüş durumda olan çatışmalar, Nisan-2016'da

⁶⁵ DeWall, T. (2020, Ekim 10). *a.g.m*

yeniden alevlenmiştir. Her iki taraf da Cumartesi günü 30 asker ve bazı sivilin öldürüldüğü bildirdikten sonra her ikisi de diğerini ağır silahlar, tanklar ve toplar kullanmak ve sorunu başlatma sorumluluğuyla suçladı. Azerbaycan ve Ermenistan silahlı kuvvetleri arasında yaşanan şiddetli çatışmalar, siyasi ve güvenlik odaklarının dış tehditlere kaymasına rağmen, Avrupa'nın önemli stratejik bölgelerini hala etkileyen çözülmemiş anlaşmazlıklar ve kronik iç istikrarsızlıklara dikkat çekti. Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, çatışmaların 1994 yılında ateşkesin Ermeni destekli savaşıncıların toprakları Azerbaycan'dan ele geçirdiği bir savaşı durdurmasından bu yana "en büyük çaplı düşmanlıklar" olduğunu söyledi. Yaşanan gerilimin artan riski, AB'nin dış politika sorumlusu Mogherini'nin 1994'teki ateşkesine saygı duymaya çağırın açıklamalarına da yansıdı. BM genel sekreteri Ban Ki-moon'un yanı sıra ABD Dışişleri Bakanı John Kerry de ağırlığını koydu. Her üç kişi de Ermenistan ve Azerbaycan'ı Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın (AGİT) denetlenen Minsk sürecine güvenmeye çağırıldı.⁶⁶

2020 yılında ise Dağlık Karabağ'da Arayik Harutyunyan'ın Mayıs ayında devlet başkanı olarak atanmasıyla da siyasi gerginlikler arttı. İlk çatışmanın emektarlarından biri olarak kısa süre önce Dağlık Karabağ'ın başkentini Stepanakert kasabasından bir zamanlar Azerbaycan'ın tartışmalı bölgedeki ana kalesi olan Şuşi kasabasına taşımaya karar verdi. Azerbaycan hareketi bir provokasyon olarak gördü.⁶⁷

Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Ermenistan'a 21 kişinin daha canına mal olan çatışmaların ikinci gününde Dağlık Karabağ'ın parlama noktası bölgesindeki "işgaline" son vermesini söyledi. Ermeni güçleri, on yıllardır orada en şiddetli şiddet olaylarının yaşandığı Pazar gününden beri bölgedeki Azerbaycan askerleriyle şiddetli çatışmalar yaşıyor. Erdoğan, kanlı bir ayrılıkçı savaşın ardından 1990'larda Türk müttefiki Azerbaycan'dan kopan Dağlık Karabağ'da uzun süredir devam eden krizi sona erdirme zamanının geldiğini söyledi. Erdoğan, "Dağlık Karabağ'ın işgaliyle başlayan bölgede yaşanan krize son verme vakti geldi" dedi. "Ermenistan işgal ettiği toprakları derhal terk eder etmez, bölge barışa ve uyuma geri dönecektir."⁶⁸ Türkiye'nin Ermenistan ile diplomatik bir ilişkisi yok

⁶⁶ Tisdall, S. (2016, Nisan 3). *a.g.m.*

⁶⁷ Freeman, C., Vasilyeva, N. & MacDiarmid, C. (2020, Eylül 28). *Fighting rages in Nagorno-Karabakh as Erdogan calls for Armenia to end 'occupation'*. The Telegraph. <https://www.telegraph.co.uk/news/2020/09/28/fighting-rages-innagorno-karabakh-erdogan-calls-armenia-end/> (Erişim Tarihi: 01.12.2020)

⁶⁸ Freeman, C., Vasilyeva, N. & MacDiarmid, C. (2020, Eylül 28). *a.g.m.*

ve bu da Osmanlı döneminin sonlarına kadar uzanan bir sürtüşmenin sonucudur.

Geçtiğimiz birkaç yıl içinde Türkiye, Azerbaycan ordusunun son savaşta Dağlık Karabağ ayrılıkçı güçlerini geride bırakmasına yardımcı olan insansız hava araçları ve roket sistemleri de dâhil olmak üzere Azerbaycan'a son teknoloji silahlar sağladı. Bölgedeki çatışma aynı zamanda Türkiye'nin Güney Kafkasya'da yeni ve önemli bir aktör olduğunu gösterdi. Yaşanan çatışmalar sonrasında, Ermenistan Cumhurbaşkanı Paşinyan ateşkese açık olduğunu söylerken, Azerbaycan lideri İlham Aliyev "Ermeni kuvvetleri bölgeden çekilinceye kadar geri adım atmayacağını" söyledi. Aliyev, diğer ulusların arabuluculuğunu yaptığı yıllarca süren "barış görüşmelerinin bir santim ilerleme sağlamadığı" belirtti. Azerbaycan Cumhurbaşkanı sözlerine şu cümlelerle devam etti. "İşgal edilmiş toprağın bir santimetresini bize geri verilmedi" dedi. "Bazı uluslararası kuruluşların arabulucuları ve liderleri askeri bir çözüm olmadığını söylediler. Teze katılmadım ve haklıydım. Çatışma şimdi askeri yöntemlerle çözülüyor ve ardından siyasi araçlar gelecek."⁶⁹

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev çatışmaların sürdüğü sırada yaptığı açıklamada, Türkiye'nin barış görüşmelerine katılması gerektiğini ve anlaşmazlığın Ankara'nın müdahalesi olmadan çözülemeyeceğini ifade ederek Türkiye'nin rolüne dikkat çekmiştir. 11 üyeli AGİT grubu ABD, Rusya ve Fransa tarafından yönetilmekte olup Türkiye de üyedir ancak Dağlık Karabağ görüşmelerine katılmamakla birlikte, onlara katılmak istediğini söylemiştir.⁷⁰

Aliyev'in bu sözlerinde haklılık payı bulunmaktadır. Nitekim " bir çatışmayı dondurmak, zeminde gerçekler yaratarak yeni bir statüko üretmek amacıyla bir devlet politikasının kasıtlı bir eylemi olabilir. Putin'in 2014'te Kırım'ı işgali ve ilhakı, daha sonrasında Ukrayna'nın doğusunda uygulanan ateşkes böyle bir görünüm arz etmektedir. O dönemde Batılı ülkeler, Kırım'ın topraklarının ilhakının, uluslararası hukukun bariz bir ihlali olduğuna ve ayakta durmasına asla izin verilmeyeceğine söz verdiler. Ama geçen her

⁶⁹ Vasilyeva, N. (2020, Ekim 9). *Hopes rise of Nagorno-Karabakh truce after Russian-brokered peace talks*. The Telegraph. <https://www.telegraph.co.uk/news/2020/10/09/hopes-rise-nagorno-karabakh-truce-russian-brokered-peace-talks/>. (Erişim Tarihi: 03.12.2020)

⁷⁰ Safi, M. (2020, Ekim 14). *Russia calls on Armenia and Azerbaijan to respect ceasefire in Nagorno-Karabakh*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/oct/14/russia-calls-on-armenia-and-azerbaijan-to-respect-ceasefire-in-nagorno-karabakh>. (Erişim Tarihi: 24.11.2020)

ay ile birlikte dikkat başka bir yere kaymıştır ve ilhak her zamankinden daha fazla dondurulmuş görünüyor.”⁷¹

Benzer eleştiriyi T.C. Cumhurbaşkanı Erdoğan da dile getirmektedir. "ABD, Rusya ve Fransa'nın bu sorunu yaklaşık 30 yıldır ihmal ettikleri göz önüne alındığında, ateşkes arayışına girmeleri kabul edilemez" dedi. Konuşması biterken, üç ülke acil ateşkes talep eden bir bildiri yayınladı. Fransa, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri, 1992 yılında Dağlık Karabağ bölgesi konusunda barışçıl bir çözüme arabuluculuk yapmak için kurulan AGİT Minsk Grubu'nun eş başkanlarıdır.⁷²

AGİT'in bölge barışı için yeterli katkısı sunamaması ile ilgili olarak bazı görüşler bulunmaktadır. AGİT üyeleri bölgeyle doğrudan ilgisi olmayan ve Ermenistan ile Azerbaycan arasında tarafsız bir arabulucu olarak hizmet edebilen çok uluslu bir kuruluş gibi görünse de, Minsk Grubu'nun tek tek üye devletlerinin kendi ulusal gündemleri vardır. Amerika Birleşik Devletleri, Hazar Denizi'ndeki petrol rezervlerinde doğrudan ekonomik çıkara sahipken, Ermenistan ile tarihi bağları Fransa'yı Ermenistan'a yöneltir. Türkiye, Azeri yanlısı olarak kabul edilmektedir.⁷³

Kimi yazarlara göre, tarafsızlığın olmamasına ek olarak, anlaşmazlığın çözümünü ve AGİT arabuluculuğunu daha da zorlaştıran başka bir konu daha bulunmaktadır. Bu konu ulusların kendi kaderini tayin hakkı ve toprak bütünlüğüdür. Çatışmanın yasal çerçevesine bakıldığında, pek çok akademisyen, bu çatışmanın uluslararası hukukun birbiriyle kısmen çatışan iki ilkesiyle ilgili olduğu sonucuna varmaktadır.⁷⁴

2018'deki Ermeni devrimi, aslında yeni nesil bir önderliği başlatarak Dağlık Karabağ sorununun çözüme doğru ilerleyebileceğine dair umutları arttırmıştı. Ermenistan başbakanı Nikol Paşinyan'ın konuyla ilgili sert ve Azerbaycanlı liderlerin gözünde kışkırtıcı bir tavır almasıyla bu özelemler o zamandan beri azaldı. ⁷⁵ Ermenistan 2018'de barışçıl bir devrime girmiş ve uzun süredir hükümdarı Serj Sarkisyan'ı iktidardan uzaklaştırmıştı. Protesto

⁷¹ Tisdall, S. (2016, Nisan 3). *a.g.m.*

⁷² Safi, M. (2020, Ekim 1). *Russia says it and Turkey urge end to hostilities in Nagorno-Karabakh*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/oct/01/two-french-reporters-injured-amid-armenia-azerbaijan-conflict>. (Erişim Tarihi: 20.11.2020)

⁷³ Freire, M. R. (2003). *Conflict and security in the former Soviet Union: The role of OSCE*. Aldershot, Hants, England: Ashgate.

⁷⁴ Hunter, S. (1994). *The Transcaucasus in transition: nation-building and conflict*. Washington, DC: Center for Strategic and International Studies.

⁷⁵ Safi, M. (2020, Ekim 5). *a.g.m.*

lideri Nikol Pashinyan, o yıl yapılan serbest seçimlerden sonra başbakan oldu. Paşinyan, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile gerginliği azaltmak ve iki ülke arasındaki ilk askeri yardım hattını kurmak için anlaştı. Ancak Ağustos 2019'da Paşinyan, Karabağ'ın ana kenti Stepanakert'te toplanan etnik Ermeni kalabalığına "Artsakh Ermenistan'dır, nokta. Artsakh, Karabağ'ın Ermeni adıdır." şeklinde seslendi. Bu sözler Azerbaycan'ı kızdırdı ve Cumhurbaşkanı Aliyev tarafından defalarca kınandı.⁷⁶

1994'te ateşkes ilan etmelerine rağmen, hiçbir zaman bir barış anlaşması imzalamayı başaramadılar. En son olay, Ermenistan ve Azerbaycan askerlerinin sınırlarının kuzey kesimine ateş açmasıyla başladı. Her iki ülkedeki yetkililer çatışmayı başlatmak için birbirlerini suçladılar ve ara sıra bombardımanın devam ettiğini söyledi. 27 Eylül'de patlak veren bu son çatışma, şimdiye kadar her iki tarafta da yüzlerce kişinin öldürülmesiyle, on yılların en yoğun çatışması oldu. Ermenistan başbakanı Nikol Paşinyan Pazartesi günü Azerbaycan'ı çatışmaları kışkırtmakla suçladı ve "öngörülemeyen sonuçların sorumluluğunu üstleneceği" konusunda uyardı. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, "Ermenistan'ın bir başka provokasyonu" olarak nitelendirdiği şeyi kınadı ve Azerbaycan'ın ulusal topraklarını koruma sözü verdi.⁷⁷

Çatışmanın çözümünü müzakere etmeye çalışan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın Minsk Grubu'nun eş başkanlığını yapan ABD ve Rusya, şiddeti kınadı ve tedbir çağrısında bulundu. Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov Pazartesi günü Ermenistan ve Azerbaycan'daki muadilleriyle acil ateşkes çağrısı yapmak için ayrı ayrı görüşmelerde bulundu. Vladimir Putin'in sözcüsü Dmitry Peskov, Moskova'nın çatışmalardan "derin endişe duyduğunu" ve arabuluculuk yapmaya hazır olduğunu söyledi. BM genel sekreteri António Guterres de endişelerini dile getirdi. Sözcüsü Stéphane Dujarric, yaptığı açıklamada, BM başkanının "çatışmaya derhal son verilmesi çağrısında bulunduğunu ve ilgili herkesi durumu tırmandırmak ve kışkırtıcı söylemden kaçınmak için acil adımlar atmaya çağırdı" dedi.⁷⁸ Çatışmalar esnasında Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri ve ardından doğrudan

⁷⁶ BBC Staff. (2020, Kasım 12). *Armenia-Azerbaijan: Why did Nagorno-Karabakh spark a conflict?*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-54324772>. (Erişim Tarihi: 05.12.2020)

⁷⁷ Associated Press Staff. (2020, Temmuz 14). *At least 16 killed in Armenia-Azerbaijan border clashes*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/jul/14/soldiers-killed-armenia-and-azerbaijan-border-clashes> (Erişim Tarihi: 05.12.2020)

⁷⁸ Associated Press Staff. (2020, Temmuz 14). *a.g.m.*

Amerika Birleşik Devletleri ile koordinasyon içinde Fransa tarafından iki ek ateşkes müzakere edildi. Bu ateşkesler, hem Ermenistan hem de Azerbaycan tarafından bildirilen ihlallerle çatışmalar sürerken kısa sürede geçerliliğini yitirdi.

Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, güçlerinin Azerbaycan ile tartışmalı Dağlık Karabağ toprakları için yaptığı savaşta önemli kayıplar verdiğini itiraf etti. Paşinyan, Ermeni kuvvetlerinin hala genel kontrolde olduğunu söyledi. Çarşamba günü televizyonda ulusa hitaben yaptığı konuşmada Paşinyan, Ermenistan'ın "çok sayıda zayıat" verdiğini söyledi. "Hepimizin zor bir durumla karşı karşıya olduğumuzu bilmemiz gerekiyor." dedi.⁷⁹ Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, asker ve sivillerin üç bölgeden ayrılmasına neden olan barış anlaşmasını kabul ettiği için protestocular ve muhalefet partilerinden yoğun baskı gördü. On yedi siyasi parti onun istifası ve yeni bir başbakanın atanması yönünde çağrıda bulundu.⁸⁰

BBC, haberinde altı haftadan uzun bir süre boyunca Azerbaycan'ın önemli toprak kazanımları elde ettiği belirterek yaşanan çatışmaların sonuç tablosuna yer vermiştir. Buna göre her iki taraftan toplam ölen asker sayısı 5.000'in üzerindedir. Her iki tarafta da en az 143 sivil öldürüldü ve 100.000'den fazla kişi çatışmalar nedeniyle yerlerinden edildi.⁸¹

Şubat 2017'de gerçekleştirilen referandum ile Dağlık Karabağ Cumhuriyeti olan ülke ismi Artsah Cumhuriyeti olarak değiştirilmişti. 10 Kasım 2020 tarihinde imzalanan ateşkes bildirisi ile bölgenin önemli bir bölümü Azerbaycan Cumhuriyeti'ne teslim edilmiştir. Anlaşma içerisinde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin 28 yıllık fiilî yönetimi resmi olarak son bulmuştur.

The Telegraph'da yayınlanan analize göre, "Kremlin, Ermenistan ile Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ konusunda altı haftalık bir çatışmayı sona erdirmeye anlaşmasıyla Güney Kafkasya'da barışı sağlamış olabilir, ancak Türkiye savaşı kazandı. Güçlü Türk siyasi desteği, son teknoloji insansız hava araçları ve deneyimli Türk askeri tavsiyeleri, dengeyi

⁷⁹ BBC Staff. (2020, Ekim 14). *Nagorno-Karabakh conflict: Armenian PM admits significant casualties*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-54548987>. (Erişim Tarihi: 06.12.2020)

⁸⁰ BBC Staff. (2020, Aralık 3). *Nagorno-Karabakh conflict killed 5,000 soldiers*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-55174211>. (Erişim Tarihi: 06.12.2020)

⁸¹ BBC Staff. (2020, Aralık 3). *a.g.m*

Azerbaycan lehine çevirdi ve bu durum Dağlık Karabağ'ın neredeyse zaptedilemez dağ kalesi olarak kabul edilen yerde Ermenilerin pozisyonlarını kaybetmesine neden oldu. Azerbaycan ve Ermenistan çatışmasında farkı yaratan Türkiye oldu. Türkiye'nin Suriye ve Libya'da güçleri var; şimdi Güney Kafkasya'da büyük nüfuza sahip. Ankara ayrıca Türk ve İslami bağlantıları olan Orta Asya hükümetlerini Azerbaycan'ı desteklemeye zorladı.”

Analizin devamında gazete, Ermenistan ve Başbakan Paşinyan ise en büyük kaybeden olduğunu belirterek, “Paşinyan'ın, bir devrimde iktidara gelmesinden sadece iki yıl sonra bölgenin kontrolünü kaybetmesi, muhtemelen siyasi kariyerini kısaltacaktır” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁸² Aynı analize göre savaş, Rusya'nın Güney Kafkasya'daki sınırlı manevra alanını da ortaya çıkardı. Gazeteye göre, “Rusya'nın istikrarı sağlamak için arka planda da olsa Türkiye'nin desteğine ihtiyacı var”. Kremlin iki kez ateşkes ilan etmeye çalıştı ama ikisi de başarıya ulaşamadı. “Batı ise konuya daha ilgisiz yaklaştı. ABD ile müzakere edilen bir ateşkes girişimi, anlaşmanın mürekkebi kurur kurumaz çöktü. Koronavirüs ve ABD başkanlık seçimleri ile meşgul olan Batı, savaşın önemini gözden kaçırdı.”⁸³

SONUÇ

Soğuk Savaş bir dönüm noktası olarak kabul edilip bu dönemden sonra kimlik siyasetinin öneminin azalacağını ve sorunların daha çok küresel konular üzerinde yoğunlaşacağı öngörülmüştü (Bu dönemde yaygın olmamakla birlikte bu görüşten farklı düşünenerler de söz konusuydu; örneğin Huntington 1993 yılında 'medeniyetler çatışması' olarak kavramsallaştırdığı bir teori ortaya koymakla birlikte yeni bir dönüm noktası olan 11 Eylül saldırılarına kadar bu çalışma büyük bir popülerlik kazanmamıştır). Fakat sonrasında geleneksel bölgesel çatışmaların devam ettiği görüldü. Özellikle Komünist ideolojinin çökmesi ile birlikte tek kutuplu dünyanın ortaya çıkışı, bağımlı birtakım ülkelerin bu bağımlılıktan kurtularak serbestlik yeteneklerini ve hareket alanlarını arttırdı. Bununla birlikte bu ideolojinin bıraktığı siyasal ve toplumsal boşluklar üzerinden gerek Orta ve Doğu Avrupa'da (Çekoslovakya, Yugoslavya, Romanya vb.) gerekse Kafkasya'da

⁸² Kilner, J. (2020, Kasım 10). Analysis: *The biggest winner from the Azerbaijan-Armenia war is Turkey*. The Telegraph. <https://www.telegraph.co.uk/news/2020/11/10/analysis-biggest-winner-azerbaijan-armenia-war-turkey/>. (Erişim Tarihi: 05.12.2020)

⁸³ Kilner, J. (2020, Kasım 10). a.g.m.

kimi zaman kanlı kimi zaman ise daha barışçıl yöntemler ile bir üstünlük mücadelesi ortaya çıktı.

Kimlik odaklı mücadele ve anlaşmazlıklar günümüzde sadece az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin problemleri olmayıp İngiltere ve İspanya gibi ülkelerde de benzer sorunlar yaşanmaya devam etmektedir. Arap Baharı'nda görüldüğü üzere, kimi ülkelerde (Irak, Libya) yaşanan rejim değişiklikleri, sorunların bir kısmını çözerken birçok yeni sorunu da beraberinde getirmiştir. Bu dönüşümler, rejimlerin kalıcılığı ile ilgili soru işaretlerini de yanlarında taşıyarak oldukça sıkıntılı bir şekilde gerçekleşmiştir; hatta Libya örneğinde olduğu gibi problemler devam etmektedir. Çalışma kapsamında detaylarına yer verilen son dönemlerdeki gelişmeler ve bölgesel sorunlar, görüldüğü üzere artık sadece küresel aktörlerin salt politikaları ile çözümlenememektedir, yerel dinamikleri iyi analiz edebilen güçlü bölgesel aktörlerin önemi bu süreçte daha iyi anlaşılmıştır.

Son yaşanan Karabağ Savaşı'nda Türkiye, hem bir kardeş ülke hem de bölgesel bir güç olarak Azerbaycan'a olan desteğini gerek uluslararası alanda gerekse medya aracılığı ile gerginliğin başlamasından itibaren her fırsatta dile getirmiştir. Böylelikle Azerbaycan, uluslararası alanda yalnızlığa/izolasyon politikasına itilememiştir. AGIT Minsk grubu gibi uluslararası oluşumların ve küresel aktörlerin yetersiz kaldığı bu süreçten gerek Azerbaycan gerekse Türkiye daha fazla güçlenerek çıkmışlardır. Çatışma sürecince Türkiye, Rusya, İran gibi önemli aktörlerin yaşanan çatışmanın içine çekilebileceğine yönelik endişeler olmakla beraber korkulan olmamış ve yapılan ateşkes antlaşması ile Azerbaycan, savaştan zafer ile ayrılarak önemli kazanımlar elde etmiştir. Rusya'nın yakın coğrafyasında Batı'yı fazla müdahil olarak görmek istemediği, yaşanan bu son savaşta net bir şekilde hissedilmiştir. Nitekim başta ABD olmak üzere Batılı ülkeler, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki gerilime direkt olarak müdahil olamamışlardır. Her ne kadar tarihsel bağları ve Ermeni diasporası nedeniyle Fransa süreçte aktif bir rol oynamak istese de güçlü bölgesel aktörler buna izin vermemişlerdir.

KAYNAKÇA

- AA Staff. (2020, Şubat 26). *Kırım'ın ilhaki 6 yıl önce '26 Şubat olayları' ile başladı*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kirim-in-ilhaki-6-yil-once-26-subat-olaylari-ile-basladi/1745243> (Erişim Tarihi: 11.12.2020)
- Agence France-Presse Staff. (2020, Ekim 8). *Half of Nagorno-Karabakh population displaced by Armenia and Azerbaijan clashes*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/oct/08/half-of-nagorno-karabakh-population-displaced-by-armenia-and-azerbaijan-clashes>. (Erişim Tarihi: 24.11.2020)
- Associated Press Staff. (2020, Temmuz 14). *At least 16 killed in Armenia-Azerbaijan border clashes*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/jul/14/soldiers-killed-armenia-and-azerbaijan-border-clashes> (Erişim Tarihi: 05.12.2020)
- Bağ, M. & Sade, G. (2020, Mayıs 4). *Dünyada Covid-19: İlk 4 ayında neler yaşandı? Salgının seyri ne durumda?*. Euronews Türkçe. <https://tr.euronews.com/2020/05/04/dunyada-covid-19-salg-n-n-ilk-100-gununde-yasananlar-ilk-nerede-ortaya-c-kt-nas-l-yay-ld>. (Erişim Tarihi: 22.04.2021)
- BBC Staff. (2005, Mayıs 10). *How the Rose revolution happened*. BBC News. Erişim Adresi: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/4532539.stm>. (Erişim Tarihi: 20.11.2020)
- BBC Staff. (2015, Şubat 20). *Ukraine accuses Russia over Maidan 2014 killings*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-31548896>. (Erişim Tarihi: 03.12.2020)
- BBC Staff (2016, Mart 4). *Migrant crisis: Migration to Europe explained in seven charts*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-34131911> . (Erişim Tarihi: 15.02.2021)
- BBC Staff. (2020, Temmuz) 16. *George Floyd: What happened in the final moments of his life*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52861726>. (Erişim Tarihi: 14.01.2021)
- BBC Staff. (2020, Eylül 8). *What's happening in Belarus?*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-53799065> (Erişim Tarihi: 27.12.2020)
- BBC Staff. (2020, Ekim 14). *Nagorno-Karabakh conflict: Armenian PM admits significant casualties*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-54548987>. (Erişim Tarihi: 06.12.2020)
- BBC Staff. (2020, Kasım 12). *Armenia-Azerbaijan: Why did Nagorno-Karabakh spark a conflict?*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-54324772>. (Erişim Tarihi: 05.12.2020)
- BBC Staff. (2020, Kasım 18). *Azerbaijan country profile*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-17043424>. (Erişim Tarihi: 03.12.2020)
- BBC Staff. (2020, Aralık 3). *Nagorno-Karabakh conflict killed 5,000 soldiers*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-55174211>. (Erişim Tarihi: 06.12.2020)
- BBC Staff. (2020, Aralık 26). *Chinese economy to overtake US 'by 2028' due to Covid*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-55454146>. (Erişim Tarihi: 24.04.2021)

- BBC Staff (2021, Şubat 11). *Brexit: Amsterdam hisse senedi işlemlerinde Londra'yı geçti.* BBC News Türkçe. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56025033> (Erişim Tarihi: 13.02.2021)
- BBC Staff (2021, Mart 12). *Why has the Syrian war lasted 10 years?.* BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35806229>. (Erişim Tarihi: 17.02.2021)
- Berktaş, D. (2010, Ocak 22). *Ukrayna'da turuncu devrim biterken.* BBC News. https://www.bbc.com/turkce/izlenim/2010/01/100122_fooc_ukraine. (Erişim Tarihi: 01.12.2020)
- Blakemore, E. (2019, Mart 29). *What was the Arab Spring and how did it spread?.* National Geographic. <https://www.nationalgeographic.com/culture/article/arab-spring-cause>. (Erişim Tarihi: 20.10.2020)
- Borger, J. & Chulov, M. (2020, Ocak 3). *US kills Iran general Qassem Suleimani in strike ordered by Trump.* The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/jan/03/baghdad-airport-iraq-attack-deaths-iran-us-tensions>. (Erişim Tarihi: 26.10.2020)
- Cura, A. (2017, Kasım 21). *Ukrayna'da meydan olaylarının 4. yıl dönümü.* Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/ukraynada-meydan-olaylarinin-4-yil-donumu-1972712>. (Erişim Tarihi: 01.12.2020)
- Daragahi, B. (2020, Temmuz 3). *Jamal Khashoggi: New details surrounding journalist's death emerge as Turkey begins trial without Saudi suspects.* Independent. <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/jamal-khashoggi-death-saudi-arabia-trial-istanbul-journalis-a9600291.html>. (Erişim Tarihi: 23.10.2020)
- Deliso, M. (2021, Nisan 21). *Timeline: The impact of George Floyd's death in Minneapolis and beyond.* ABC News. <https://abcnews.go.com/US/timeline-impact-george-floyds-death-minneapolis/story?id=70999322>. (Erişim Tarihi: 26.04.2021)
- DeWall, T. (2020, Ekim 10). *War has broken out on the edge of Europe. What's behind it?* The Guardian. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/oct/10/war-edge-europe-nagorno-karabakh-conflict-armenia-azerbaijan>. (Erişim Tarihi: 23.11.2020)
- Freeman, C., Vasilyeva, N. & MacDiarmid, C. (2020, Eylül 28). *Fighting rages in Nagorno-Karabakh as Erdogan calls for Armenia to end 'occupation'.* The Telegraph. <https://www.telegraph.co.uk/news/2020/09/28/fighting-rages-innagorno-karabakh-erdogan-calls-armenia-end/> (Erişim Tarihi: 01.12.2020)
- Freire, M. R. (2003). *Conflict and security in the former Soviet Union: The role of OSCE.* Aldershot, Hants, England: Ashgate.
- Furman, D. & Asenius, C. J. (1996). *The case of Nagorno-Karabakh (Azerbaijan).* In L. Jonson & C. Archer (Eds.), *Peacekeeping and the Role of Russia in Eurasia* (pp. 139-157). Boulder: Westview Press.
- Gutterman, S. & Croft, A. (2014, Mart 21). *Putin completes Crimea's annexation, Russia investors take fright.* Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-idUSBREA2K0M C20140321> (Erişim Tarihi: 09.12.2020)

- Hiro, D. (2010, Nisan 8). *Kyrgyzstan's second tulip revolution*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2010/apr/08/kyrgyzstan-second-tulip-revolution>. (Erişim Tarihi: 13.02.2021)
- Holder, J. (2021, Mayıs 13). *Tracking Coronavirus Vaccinations Around the World*. The New York Times. <https://www.nytimes.com/interactive/2021/world/covid-vaccinations-tracker.html>. (Erişim Tarihi: 13.05.2021)
- Hunter, S. (1994). *The Transcaucasus in transition: nation-building and conflict*. Washington, DC: Center for Strategic and International Studies.
- Kaldor, M., Carl, T.L & Said, Y. (2007). *Oil and conflict: the case of Nagorno Karabakh. Oil wars*, 157-182. London: Pluto Press
- Kilner, J. (2008, Ocak 7). *Georgia vote shows Rose Revolution honeymoon over*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-georgia-election-future-analysis/georgia-vote-shows-rose-revolution-honeymoon-over-idUSL0759867520080107>. (Erişim Tarihi: 25.11.2020)
- Kilner, J. (2020, Kasım 10). *Analysis: The biggest winner from the Azerbaijan-Armenia war is Turkey*. The Telegraph. <https://www.telegraph.co.uk/news/2020/11/10/analysis-biggest-winner-azerbaijan-armenia-war-turkey/>. (Erişim Tarihi: 05.12.2020)
- Kuzio, T. (2010). Nationalism, identity and civil society in Ukraine: Understanding the Orange Revolution. *Communist and Post-Communist Studies*, 43(3), 285-296.
- Macalister, T. (2013, Eylül 19). *BP strikes Azerbaijan gas sales deal*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/business/2013/sep/19/bp-azerbaijan-100bn-dollars-gas-deal>. (Erişim Tarihi: 06.12.2020)
- Makhovsky, A. (2020, Eylül 27). *Tens of thousands rally against Belarus president in 'people's inauguration'*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-belarus-election/belarusian-police-detain-protesters-as-tens-of-thousands-rally-against-lukashenko-idUSKBN26I0KV?il=0> (Erişim Tarihi: 25.12.2020)
- Maresca, J. J. (2000). *The international community and the conflict over Nagorno-Karabakh*. In B. W. Jentleson (Ed.), *Opportunities missed, opportunities seized: preventive diplomacy in the post-cold war world* (pp. 68-91). Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- McCormick, L.C, Torres, C. , Benhamou, M. & Pogkas, D. (2021, Ocak 28). *The Covid-19 Pandemic Has Added \$19.5 Trillion to Global Debt*. Bloomberg. <https://www.bloomberg.com/graphics/2021-coronavirus-global-debt#:~:text=The%20Covid%2D19%20Pandemic%20Has%20Added%20%2419.5%20Trillion%20to%20Global%20Debt>. (Erişim Tarihi: 13.05.2021)
- Merle, R. (2018, Eylül 10). *A guide to the financial crisis — 10 years later*. The Washington Post. https://www.washingtonpost.com/business/economy/a-guide-to-the-financial-crisis--10-years-later/2018/09/10/114b76ba-af10-11e8-a20b-5f4f84429666_story.html. (Erişim Tarihi: 15.01.2021)
- Natalia, Z.& Madorsk, D. (2014, Ağustos 14). *Ukraine accuses Russia of cynicism over convoy; death toll rises sharply*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-convoy-idUSKBN0GD0PA20140814>. (Erişim Tarihi: 29.11.2020)

- Osborne, S. (2016, Kasım 16). *UN accuses Russia of multiple human rights abuses in Crimea*. Independent. <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/russia-ukraine-crimea-putin-human-rights-abuses-un-accusations-claims-a7421406.html> (Erişim Tarihi: 12.12.2020)
- Parfitt, T. (2005, Kasım 19). *One year on, the orange uprising leaves a bitter aftertaste*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2005/nov/19/ukraine.tomparfitt>. (Erişim Tarihi: 03.12.2020)
- Pifer, S. (2020, Mart 17). *Crimea: Six years after illegal annexation*. Brookings Institute. <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/03/17/crimea-six-years-after-illegal-annexation/> (Erişim Tarihi: 09.12.2020)
- Psaledakis, D. (2020, Aralık 23). *U.S. expands sanctions on Belarus over August election, crackdown on protesters*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-belarus-election-usa-sanctions-idUSKBN28X1ZG>. (Erişim Tarihi: 27.12.2020)
- Rankin, J., Roth, A. & Walker, S. (2020, Ağustos 19). *Belarus crisis: EU says it does not recognise election results*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/aug/19/belarus-crisis-eu-leaders-emergency-talks-lukashenko-protests>. (Erişim Tarihi: 25.12.2020)
- Reuters Staff. (2009, Ağustos 4). *Factbox: Facts about the 2008 war in Georgia*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-georgia-war-conflict-sb-idUSTRE5732TH20090804>. (Erişim Tarihi: 25.11.2020)
- Reuters Staff. (2014, Mart 8). *Timeline: Political crisis in Ukraine and Russia's occupation of Crimea*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-timeline-idUSBREA270PO20140308>. (Erişim Tarihi: 02.12.2020)
- Safi, M. & Borger, J. (2020, Ekim 4). *US silence on Armenia-Azerbaijan conflict reflects international disengagement*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/oct/04/us-armenia-azerbaijan-nagaon-karabakh>. (Erişim Tarihi: 23.11.2020)
- Safi, M. (2020, Eylül 27). *At least 16 dead in Armenia-Azerbaijan clashes over disputed region*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/sep/27/armenia-martial-law-clashes-azerbaijan>. (Erişim Tarihi: 21.11.2020)
- Safi, M. (2020, Eylül 27). *Dozens killed as Armenian and Azerbaijani forces clash for second day*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/sep/28/dozens-dead-as-armenia-azerbaijan-clashes-continue>. (Erişim Tarihi: 24.11.2020)
- Safi, M. (2020, Ekim 1). *Russia says it and Turkey urge end to hostilities in Nagorno-Karabakh*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/oct/01/two-french-reporters-injured-amid-armenia-azerbaijan-conflict>. (Erişim Tarihi: 20.11.2020)
- Safi, M. (2020, Ekim 5). *Why are Armenia and Azerbaijan fighting and what are the implications?* The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/sep/28/why-are-armenia-and-azerbaijan-fighting-what-are-implications>. (Erişim Tarihi: 23.11.2020)
- Safi, M. (2020, Ekim 14). *Russia calls on Armenia and Azerbaijan to respect ceasefire in Nagorno-Karabakh*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2020/oct/14/russia-calls-on-armenia-and-azerbaijan-to-respect-ceasefire-in-nagorno-karabakh>. (Erişim Tarihi: 24.11.2020)

- Sky Staff. (2019, Eylül 30). *Saudi Crown Prince Mohammed bin Salman denies ordering Jamal Khashoggi murder*. Sky News. <https://news.sky.com/story/saudi-crown-prince-mohammed-bin-salman-denies-ordering-jamal-khashoggi-murder-11823440> .(Erişim Tarihi: 24.10.2020)
- Temel, E. (2019, Aralık 12). *İngiltere seçimleri: Gündemdeki hükümet ve Brexit senaryoları neler?*. BBC News Türkçe. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50738434>. (Erişim Tarihi: 06.02.2021)
- The Guardian Staff. (2020, Ekim 1). *The Guardian view on Nagorno-Karabakh: new interests in an old conflict*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/oct/01/the-guardian-view-on-nagorno-karabakh-new-interests-in-an-old-conflict>. (Erişim Tarihi: 20.11.2020)
- Tisdall, S. (2016, Nisan 3). *Azerbaijan-Armenia conflict is a reminder of Europe's instability*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2016/apr/03/azerbaijan-armenia-conflict-europe-instability-nagorno-karabakh>. (Erişim Tarihi: 27.11.2020)
- Trew, B. (2020, Eylül 15). *UAE, Bahrain and Israel sign historic 'peace deal'*. Independent. <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/uae-bahrain-israel-peace-deal-trump-b448237.html>. (Erişim Tarihi: 15.12.2020)
- Tüysüzoğlu, G. (2018, Kasım 12). *Gürcistan'da cumhurbaşkanlığı seçimleri ve kişiselleşen siyaset. Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/gurcistanda-cumhurbaskanligi-secimleri-ve-kisisellesen-siyaset/1308860>. (Erişim Tarihi: 17.11.2020)
- Vasilyeva, N. (2020, Ekim 9). *Hopes rise of Nagorno-Karabakh truce after Russian-brokered peace talks*. The Telegraph. <https://www.telegraph.co.uk/news/2020/10/09/hopes-rise-nagorno-karabakh-truce-russian-brokered-peace-talks/>. (Erişim Tarihi: 03.12.2020)
- Worldometer (2021, Mayıs 12). *Covid-19 coronavirus pandemic*. <https://www.worldometers.info/coronavirus/> (Erişim Tarihi: 12.05.2021).

BÖLÜM 13

İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NDA ŞEHİTLER

İrade MEMMEDOVA*

* Doç.Dr. İrade MEMMEDOVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Azerbaycan, Bakü, e-mail: irade.mammadli@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2273-5732.

Assoc. Prof., Ph.D., Irada Mammadova, Institute of History named after A.A.Bakikhanov, Azerbaijan National Academy of Sciences .

GİRİŞ

Toprağa su katarsan çamur, kan katarsan Vatan olur. Kanlarını Vatan toprağına katarak canlarını feda etmiş şehitlerimize bir can borcumuz vardır. Onların Vatan Savaşı'nda rölü danılmazdır. Bu makaleyi Vatan uğruna canından geçen şehitlerimize adadım, Ruhları şad olsun!

Ermenistan'ın 27 Eylül'de Azerbaycan topraklarına yönelik saldırılarının ardından Azerbaycan, Ermenistan işgali altındaki toprakları kurtarmak için karşı saldırı başlatdı. Dağlık Karabağ'da Azerbaycan ve Ermenistan devletleri arasında 44 gün süren savaş, 10 Kasım'da Rusya'nın arabuluculuğunda imzalanan anlaşma sonucu Azerbaycan'ın zaferi ile sona erdi. Bu savaşlarda Azerbaycan çok az kayıpla büyük adımlar attı. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, başlangıçta bazı köyleri ve stratejik köprüleri kurtardıktan sonra 22 Ekim'de Karabağ'ın İran ile hudutdaki güney sınırını tamamen kurtardı, 23 Ekim'de ise Laçın Koridoruna doğru ilerlemeye başladı. Laçın Koridoru, Ermenistan'ı Karabağ'deki sözde kurumla bağlayan diğer karayolları ile kıyaslanan tek büyük karayoluydu. Otoyolun kontrolü, Ermenistan'ın yakıt, cephane ve askerî tahkimat stoklamasını engelleyecekti. Azerbaycan geleneksel olarak askerî kervanları önlemek için gün boyunca Ermeni ordusuna topçu, havan ve hatta doğrudan ateş veya güdümlü füzeler attı. Devam eden savaş sırasında 4 Ekim'de Cebrayıl, 17 Ekim'de Füzuli, 20 Ekim'de Zengilan, 25 Ekim'de Gubadlı ve 8 Kasım'da Şuşa şehri işgalden kurtarıldı. 27 Eylül 2020 tarihine kadar Azerbaycan askerî güçleri tarafından başlatılan askerî operasyonlar sonucu Ermenistan işgali altında olan Dağlık Karabağ ve ona bitişik 7 bölgenin topraklarında yerleşen 182 köy, Cebrayıl, Füzuli, Zengilan, Gubadlı şehirleri, Hocavend bölgesindeki Hadrut ve Sugovuşan yerleşimleri, Zengilan bölgesindeki Mincivan yerleşimi, stratejik Murov sıradağları işgalden kurtarıldı. Ermeni güçleri 20 Kasım'da Ağdam'dan, 25 Kasım'da Kelbecer'den ve 1 Kasım'da Laçın'den çekilerek bu toprakları Azerbaycan'a devretti. Azerbaycan Ordusu'nun 27 Eylül'de gerçekleştirdiği karşı taarruz operasyonlarında canlarını vatanları için feda edip şehitlik adını kazananlar, halkın tarihi hafızasına da adlarını kazımışlardır.

İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan Ordusu'nun cephaneliğindeki yüksek performanslı modern silah ve teçhizatlar zor coğrafi yapıları arazilerde yapılan savaşlarda avantaj sağlamıştır. Düşman tarafından uzun yıllar zorlu coğrafi koşullarda inşa edilen savunma baryerleri ve tahkimatlar, profesyonel Azerbaycan askerleri tarafından çok kısa sürede kırıldı. Mesela, Ermeni kuvvetlerinin alınmaz saydığı "Ohanyan Savunma Baryeri" 45 dakikaya

etkisiz hale getirildi. Ermenistan'ın işgal altındaki topraklarda uzun yıllar inşa ettiği savunma bariyerlerini ve tahkimatlarını kırmak, profesyonel savaş becerileri gerektirir. Dağlık alan savunulan tarafı tercih ettiği ve savunma yeteneklerini daha da genişlettiği için karmaşık ve zor coğrafı yapısı olan arazilerin ve güçlü tahkimatların varlığı, çatışmalarda büyük kayıplara neden olan faktörlerdendir. Aynı zamanda, Ermenistan tarafından büyük masraflarla inşa edilen savunma bariyerlerinin modern teknolojilere uygun olarak yapıldığı ve karşı tarafta maksimum kayıp vermeyi amaçladığı göz önüne alındığında, Azerbaycan Ordusu stratejik yükseklikler kurarak düşmanı kendi savunma yeteneklerinden yoksun bıraktığı çok aşıkardır. Kurtarılan Ağdam ve Fizuli bölgelerindeki düşman tahkimatlarının görsel olarak incelenmesi, düşmanın bu tahkimatların inşası için uzun yıllar ve çok para harcadığı ortaya koyduğu için, bu tür askerî operasyonlarda saldıran tarafın ister teçhizat ister de insan gücü açısından ağır kayıplara uğraması gerektiğini şertlendiriyordu. Buna rağmen Azerbaycan ordusunun profesyonelliği, doğru strateji ve taktiklerin uygulanması, en önemlisi askerî tarihte ilk kez modern silah, askerî teçhizat ve teknolojinin yaygın kullanımı ile Azerbaycan, kayıplarını en aza indirmeyi başardı. Doğrulanmamış tahminlere göre Birinci Karabağ Savaşı'nda 15-20 bin şehit verildiğini hesaba katarsak, Azerbaycan'ın İkinci Karabağ Savaşı'ndan en zor koşullarda başarılı bir hareket gerçekleştirerek minimum kayıpla çıktığı söylenebilir. Maalesef şehitlerimiz arasında yıkıcı silahların etkisi altında kaybolan ve tanınmaz hale gelenler de vardır. Azerbaycan devleti onları bulmak ve tanımlamak için mümkün olan her şeyi yapıyordur. Çarpışmalarda daha çok Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin özel kuvvetleri kullanıldığı ve hep önde savaştıkları için onların arasında şehitler de ağır basmaktadır.

Azerbaycan ordusunun, işgal altındaki topraklarını geri almak için Ermenistan'a karşı yürüttüğü operasyonlarda verdiği şehit sayısı ilk önce resmi olarak 2783 olmuş, ardından 2802, daha sonra 2823 olarak güncellenmişti. 2 mart 2021 yılında Azerbaycan Savunma Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada, savaşın ardından 2 bin 881 şehidin defnedildiği duyuruldu. Ayrıca kayıp durumda olan 28 askerin bulunması için çalışmaların devam ettiği aktarıldı.¹ 20 Nisan 2021 tarihine olan resmi açıklamaya göre ise "Vatan Savaşı'ndaki şehit sayısı 2889'a yükseldi ve 24 kişinin kayıp olduğu duyuruldu. 2889 şehitten 1481 cenazenin kimlikleri

¹ Azerbaycan İkinci Qarabağ Müharibesinde şehid olmuş 2881 hərbi qulluqçusunun adını açıqlayıb. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55234647> [Erişim tarihi: 6.3.2021].

(379'u DNA analizi örnekleri alınarak ilgili incelemelerin yapılması, 1022'i parmak izi alarak kimlik belirleyerek) sadece soruşturma sonucu tespit edildi ve yakınlarına teslim edildi. Kayıp askerlerin² nerede olduğunu tespit etmek için arama ekipleri Terter, Fizuli, Cebrayıl, Hocavend ve Hocalı bölgelerinin yanı sıra Şuşa şehri çevresinde arama operasyonları yürütüyor.³ Bu sebeple bu aramalar sonucunda şehit sayısı artıyor.

Askerî rütbeleri gösterilmekle en son yayılan şehit listesini⁴ esas alarak İkinci Karabağ Savaşı'nda genel kuvvetlerde 3 Albay (Polkovnik), 24 Yarbay (Polkovnik-leytenant), 1 tıp hizmeti Yarbay (Polkovnik-leytenant), 52 Binbaşı (Mayor), 60 Yüzbaşı (Kapitan), 1 tıp hizmeti Yüzbaşı (Kapitan), 1 Yüzbaşı Teğmen (Kapitan-leytenant), 105 Üsteğmen (Baş leytenant), 3 tıp hizmeti Üsteğmen (Baş leytenant), 115 Teğmen (Leytenant), 5 tıp hizmeti Teğmen (Leytenant), 5 Asteğmen (Kıçık leytenant), 33 Astsubay Kıdemli Başçavuş (Baş Gizir), 183 Astsubay Başçavuş (Gizir), 58 Astsubay Kıdemli Üstçavuş (Kıçık gizir), 25 Astsubay Üstçavuş (Baş çavuş), 96 Astsubay Kıdemli Çavuş (Çavuş), 139 Astsubay Çavuş (Kıçık çavuş), 7 Erbaş (Baş asker), 1955 Er (asker), deniz kuvvetlerinde 1 denizçi Er (matros), 1 Astsubay Kıdemli Başçavuş (Baş Miçman), 5 Astsubay Başçavuş (Miçman), 1 Astsubay Başçavuş (kıçık Miçman), 3 sivil personel olmakla toplamda 2881 şehit olduğu tespit edilmiştir. En son resmi açıklamaya göre 2889 şehit olduğu ve 24 kayıp tespit edilse de, bunların rütbeleri gösterilmediyi için tarafımızdan askerî rütbelere göre şehit sayımı, 6 mart 2021'de açıklanan rütbelerin de yer aldığı listeye dayanarak hesaplanmıştır. Bu listeye göre kayıp şehitlerin arasında 1 Üsteğmen (Baş leytenant), 3 Teğmen (Leytenant), 2 Yüzbaşı (Kapitan), 1 Astsubay Başçavuş (Gizir), 1 Astsubay Kıdemli Çavuş (Çavuş), 20 Er (asker) bulunmaktadır.

Sonraki aramalarda İkinci Karabağ Savaşı'nın kahramanı Teğmen Abdullayev İntikam Allahverdi oğlu 165 gün sonra, 16 Mart 2021'de

² 10 Kasım 2020'de ateşkes ilan edildikten sonra Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri'ne bağlı 386 askerin kayıp olduğu bildirildi. (*Hazırda 24 hərbçi itkin düşmüş sayılır.* <https://report.az/herbi-xeberler/hazirda-24-herbci-itkin-dusmus-sayilir-resmi/> [Erişim tarihi: 20.04.2021].

³ *İndiyədək 2889 şəhidin meyiti müayinə edilərək şəxsiyyəti müəyyən olunub.* <https://report.az/qarabag/indiyedek-2889-sehidin-meyiti-muayine-edilerek-sexsiyyeti-mueyyen-olunub/> [Erişim tarihi 20.4.2021]; *Hazırda 24 hərbçi itkin düşmüş sayılır - RƏSMİ* <https://report.az/herbi-xeberler/hazirda-24-herbci-itkin-dusmus-sayilir-resmi/> [Erişim tarihi: 20.4.2021].

⁴ *Azərbaycan İkinci Qarabağ Müharibəsində şəhid olmuş 2881 hərbi qulluqçusunun adını açıqlayıb* <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55234647> [Erişim tarihi: 6.3.2021].

Murovdağ yönünde bulundu.⁵ Hocavend istikametindeki çatışmalarda kayıp, 1998 doğumlu Er Memmedov Vusal Elşen oğlunun cenazesi bulunarak, 18 Mart 2021'de Gence'de defnedildi.⁶ Goranboy ilçesinin Karadağlı köyünden olan 2001 doğumlu Er Ali Vagif oğlu İsmayılov, uzun süre komada kaldıktan sonra 25 Mart 2021'de şehit oldu.⁷ Silahlı Kuvvetlerin kayıp askerleri – Er Ceferov Tebriz İlgar oğlunun cenazesi Terter bölgesinin Talış köyü yakınlarında, Er Kerimli Galası Müslim oğlunun cenazesi Şuşa bölgesinin Daşaltı köyü yakınlarında bulundu. 6 Nisan 2021'de şehit Tebriz Ceferov⁸, 21.04.2021'de ise şehit Galası Kerimli⁹ toprağa verildi¹⁰. “Vatan” Savaşı'nın 26 yaşındaki askeri Er Nurlan Abilov, altı ay komada kaldıktan sonra, 19 Nisan 2021'de şehit oldu.¹¹ Bakü'nün Sabunçu ilçesine bağlı Nardaran kasabasında doğan ve “Vatan” Savaşı sırasında Şuşa uğruna verilen

⁵Abdullayev İntikam, 1998 yılında Ordubad'ın Düylün köyünde doğdu. 4 Ekim 2020'den beri ondan haber alınmadı, 16 Mart 2021 Murovdağ yönündeki savaşlarda şehit olduğu tespit edildi (**Daha bir herbçimizin şehid xəbəri gəldi.** <https://konkret.az/daha-bir-herbcimizin-sehid-xeberigeldi-foto-2/> [Erişim tarihi: 17.3.2021]; *165 gündən sonra nəşi tapılan şəhid Ordubadda dəfn edilib.* https://apa.az/az/dagliq_qarabag/165-gundn-sonra-nsi-tapilan-shid-Ordubadda-dfn-edilib-634521 [Erişim tarihi: 18.3.2021].

⁶ *Azərbaycan Ordusunun şəhid olan əsgəri Gəncədə dəfn olunub.* https://apa.az/az/cebhe_xeberleri/Azrbaycan-Ordusunun-shid-olan-sgri-Gncd-dfn-olunub-colorredFOTOcolor-634454 [Erişim tarihi: 18.3.2021].

⁷ *Daha bir şəhidimiz dəfn edildi* <https://525.az/news/162120-daha-bir-sehidimiz-dfn-edildi> [Erişim Tarihi: 23.3.2021]

⁸ Ceferov Tebriz İlgar oğlu 14 Temmuz 1995'te doğdu. 2014-2016 yıllarında orduda görev yaptı. Eylül 2020'de “Vatan” Savaşı patlak verdiğinde askerlik hizmetine tamzamanlı asker olarak başladı. Savaşın en şiddetli anında Sugovuşan'da gerçekleşen çatışmalarda kayıp olduğu belirtildi. (*Vətən müharibəsində şəhid olan herbçi dəfn edildi.* <https://report.az/qarabag/azerbaycan-ordusunun-itkin-dusen-daha-bir-herbcisinin-nesi-tapilib/> [Erişim tarihi: 06.4.2021].

⁹ Galası Kerimli, 8 Ocak 2000 tarihinde Hacıkabul ilçesine bağlı Mugan kasabasında doğdu. Kendisiyle en son 2 Kasım'da temasa geçildi ve sonra ona ulaşılamadı. Şuşa'nın Daşaltı köyü uğruna savaşlarda Kerimli kayıptı. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 18 Aralık'ta imzaladığı kararname ile Er Kerimli Galası Müslim oğlu “Cesur Savaşçı” madalyasına layık görüldü. (*Azərbaycan Ordusunun şəhid əsgəri dəfn edilib.* <https://report.az/qarabag/veten-muharibesi-sehidi-ile-vida-merasimi-kecirilir/> [Erişim tarihi: 21.4.2021]; *Daşaltıda şəhid olan əsgərin nəşi ailəsinə təhvil verilib.* <https://report.az/qarabag/dasaltida-sehid-olan-esgerin-nesi-ailesine-tehvil-verilib/> [Erişim tarihi: 20.4.2021].

¹⁰*Daşaltıda şəhid olan əsgərin nəşi ailəsinə təhvil verilib.* <https://report.az/qarabag/dasaltida-sehid-olan-esgerin-nesi-ailesine-tehvil-verilib/> [Erişim tarihi: 20.4.2021].

¹¹Nurlan Ferruh oğlu Abilov, 1994 yılında Masallı ilçesine bağlı Ağakışibeyli köyünde doğdu. Çocukken babasını kaybetti ve annesi dört yıl önce rahmetli oldu. “Vatan” Savaşı'nın ilk günlerinde orduya katıldı ve 8 Ekim'de Fizuli uğruna yapılan savaşlarda başından ağır yaralandı. Silahlı Kuvvetlerin Genel Klinik Hastanesinde tedavi gördüyse de, 6 ay komada kaldıktan sonra şehit oldu. Şehidin 3 ve 5 yaşında iki oğlu var. (*Daha bir şəhidimiz var: 6 aylıq komadan ayılmadı.* <https://istiqaamet.org/post/daha-bir-sehidimiz-var-6-ayliq-komadan-ayilmadi-2572> [Erişim tarihi: 19.4.2021].

çatışmalarda ağır yaralanan Er Hüseyin Halilov'un, altı ay komada kaldıktan sonra 25 Nisan'da şehit olduğu tespit edildi¹². Bunun ardından daha kayıp iki askerin - Er Mustafayev Elvin Fuad oğlu ve Er Musayev Alekber Alövsat oğlunun 27 Nisan 2021'de cenazeleri tespit edildi.¹³ 8 aydır kayıp olan Teğmen Yusifov Ali Sulhaddin oğlunun, topraklarımızın kurtarılması uğruna savaşlarda şehit olduğu 29 Nisan'da doğrulandı.¹⁴ Böylece, 29 Nisan 2021 tarihi itibarıyla verileri özetleyerek, kayıp er sayısının 20'den 15'e, teğmen sayısının 3'ten 1'ye düştüğü, şehit olan er sayısının 1963'e, teğmen sayısının ise 117'ye yükseldiği belirlendi. Bununla da şehit sayısı toplam **2893**'ye ulaştı ve kayıp asker sayısı **21**'ye düştü.

İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NIN İLK KADIN ŞEHİTİ ARESTE BAHİŞOVA

Kaynak: İlk herbçi xanım şəhidimiz. <https://axar.az/news/kult/516386.html> [Erişim tarihi: 17.11.2020]

¹² *Vətən müharibəsinin şəhidi Nardaranda dəfn edilib.* <https://report.az/qarabag/veten-muharibesi-sehidi-ile-vida-merasimi-kecirilir26/> [Erişim tarihi: 26.4.2021].

¹³ *Vətən müharibəsində itkin düşən daha bir hərbi qulluqçunun nəşi tapılıb.* <https://report.az/herbi-xeberler/itkin-dusmus-daha-iki-herbi-qulluqçunun-seksiyyeti-mueyyenlesdirilib/> [Erişim tarihi: 27.4.2021].

¹⁴ Azərbaycan Cumhuriyyətinə bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyyəti'nin Şarur ilçəsinin Oğuz köyündə doğan Ali Yusifov'un, "Vatan" Savaşı sırasında Füzuli yönündəki çatışmalarda kayıp habəri gəldiği, 8 ay sonra şəhit düşdüyü tespit edildi. *(İtkin düşən zabitimizin səkkiz aydan sonra şəhid xəbəri gəldi.)* <https://report.az/qarabag/itkin-dusen-zabitimizin-sekkiiz-aydan-sonra-sehid-xeberi-geldi/> [Erişim tarihi: 29.4.2021].

Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri Astsubay Kıdemli Çavuş ve askerî sağlık görevlisi **Areste Kerim kızı Bahışova** 4 Mayıs 1989'da Haçmaz'ın Gımılıkışlak köyünde doğdu.¹⁵

Areste Bahışova'nın babası Üsteğmen Kerim Bahışov, Acil Durumlar Bakanlığı Güvenlik Dairesi başkanı olarak çalışmıştır. Areste'nin bu cesareti, yurtseverliği ve cesurluğu ona babasından miras kalmıştı. Kerim Bahışov "Çernobil kazasında" ağır yaralanmış ve sağlığını kaybetmişti. Aresta 4 yaşındayken babası rahmetli oldu.¹⁶

Annesinin gözetiminde güçlükle büyüyen genç kız Azerbaycan Devlet Pedagoji Koleji'nde İngilizce öğrendi. Sonra evlendi ve iki çocuğu oldu. Sonunda çocukları Merdan ve Zahra ile yalnız kaldı. 2018-2019 yıllarında Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri Genel Askerî Hastanesi'nde tıbbi istatistikçi olarak görev yaptı. 12 Temmuz 2019'da Beylegan bölgesinde bulunan Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin "N" sayılı askerî birliğine gönderildi.¹⁷

Areste sağlığında 3. derece "Kusursuz Hizmet" madalyası, 2. derece "Kusursuz Hizmet" madalyası, "Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin 90. Yıldönümü" jübile madalyası, "Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin 95. Yıldönümü" jübile madalyası, "Azerbaycan Ordusu'nun 100. Yıldönümü" jübile madalyası ile taltif edilmiştir.¹⁸

Areste hanım "Vatan" Savaşı sırasında Fizuli, Zengilan ve Gubadlı'nın kurtarılması için verilen savaşlarda yaralanan askerlere savaş alınında tıbbi yardımda bulunuyordu. 23 Ekim 2020, Kubadlı bölgesi uğruna yapılan çatışmalarda şehit oldu¹⁹ ve "Vatan" Savaşı tarihindeki ilk ve tek kadın şehit olarak adını tarihe yazdı.

Şehidin annesi Mektube Bahışova, kızının kendi isteğiyle cepheye gittiğini bu sözlerle anlatmakta: "bana dedi ki, "Anne, askere gitmek istiyorum. Çocuklarım size emanet. Vatan için şehit isem başımın boyudur". Annesi ile telefonda konuşurken demiş ki, "Endişelenme anne her şey

¹⁵ *Vətən müharibəsində şəhid olan hərbi qulluqçuların siyahısı* (PDF). www.mod.gov.az. [Erişim tarihi: 22.1.2021].

¹⁶ *Cənnətdəki ilk Qadınlar Günün mübarək, Arəstə!* <https://525.az/news/163708-cennetdeki-ilk-qadinlar-gunun-mubarek-areste-anim> [Erişim tarihi: 8.3.2021].

¹⁷ Nizamiqızı, H. (2021, Ocak 15). *Baharın payız üzü*. Mədəniyyət. <http://medeniyyet.az/page/news/55594/Baharin-payiz-uzu.html> [Erişim tarihi: 15.1.2021].

¹⁸ *Cənnətdəki ilk Qadınlar Günün mübarək, Arəstə!* <https://525.az/news/163708-cennetdeki-ilk-qadinlar-gunun-mubarek-areste-anim> [Erişim tarihi: 8.3.2021].

¹⁹ *Deputat Şəhid Arəstə Baxışovanın anası ilə görüşüb*. https://modern.az/az/news/280868/deputat-sehid-areste-baxisovanin-anasi-ile-gorusub-foto_ [Erişim tarihi: 6.3.2021].

yolunda. Yakında zafer bizim olacak, çünkü büyük ruh coşkusu var. O kadar gönüllü askerlerimiz var ki, canı gönülden savaşıyorlar.²⁰

Areste'nin kızı Zehra annesiyle gurur duyduğunu şu şekilde ifade etmekte: "Annem her zaman benimle gurur duyuyordu ve şimdi vatan için şehit olduğu için ben annemle gurur duyuyorum".²¹

Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlamak için muharebe operasyonlarına katılarak askerî birliğe verilen talimatların icrası sırasında görevini onurlu bir şekilde yerine getirdiğinden dolayı Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 15.12.2020 tarihli emrine göre Areste Bahışova ölümünden sonra "Vatan Uğruna" madalyası ile taltif olunmuştur.²²

SUGOVUŞAN FATİHİ BABEK SEMİDLİ

²⁰ **Areste Baxışovanın qızı: "Anam mənə həmişə fəxr edirdi, mən də indi anamla fəxr edirəm ki, şəhid oldu".**

<https://ambur.az/areste-baxisovanin-qizi-anam-menle-hemise-fexr-edirdi-men-de-indi-anamla-fexr-edirem-ki-sehid-oldu> [Erişim tarihi: 30.10.2020].

²¹ **2-ci Qarabag müharibəsinin ilk qadın şəhid hərbiçisi haqqında reportaj.** <http://azertimes.az/2ci-qarabag-muharibesinin-ilk-qadin-sehid-herbicisi-haqqinda-reportaj/> [Erişim tarihi: 30.10.2020].

²² **Azerbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Vətən uğruna" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı.** www.president.az. [Erişim tarihi: 15.12.2020]; **Azerbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Vətən uğruna" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı.** www.e-qanun.az. [Erişim tarihi: 15.12.2020].

Kaynak: Vətən müharibəsi şəhidi polkovnik Babək Səmidlinin materialları Muzeyə təhvil verilib <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/3351> [Erişim tarihi: 19.3.2021].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 1.Ordu Kolordusu Komutan Yardımcısı - Genelkurmay Başkanı, "Vatan" Savaşı şəhidi **Albay Babək Metleb oğlu Semidli** 7 Ocak 1974'te Göyçay'da doğdu. 1980-1991'de Göyçay'da 6 numaralı ortaokulda okudu. Babək Semidli, 1993 yılında Türkiyə Cumhuriyeti Ankara'da Kara Qüvvələri Yüksək Askerî Okuluna girdi və 30 Ağustos 1997'de aynı okuldan motorlu atıcılık ixtisası üzərə mezun oldu. O, Eylül 1997'den Mayıs 1998'e kadar İstanbul'daki Tuzla Piyade Okulu'nda subay üzərə ixtisaslaşma kursunda eğitim aldı. Ağustos 1998'e kadar Türk Kara Qüvvələri Birinci Ordu'nun "N" numaralı Tugay'ında motorlu atıcılık müfrezə (takım) komutanı olaraq deneyim yaptı. Eylül 1998'den beri H.Z. Tağıyev kasabasında bulunan "N" numaralı askerî birliğı motorlu atıcılık müfrezəsi komutanı, 2000 yılında Haydar Aliyev adına Yüksək Askerî Liseye müfrezə komutanlığına atandı.²³

Eylül 2020'de başlayan İkinci Karabağ Savaşı sırasında Babək Semidli, Tərter bölgəsinin Sugovuşan kasabasının, Talış köyü çevresinde birkaç elverişli yüksəkliğı ve Murov yüksəkliğinin işgaldən kurtarılması uğrındaki savaşılarının liderlərindən biriydi. Ayrıca, Uluslararası Kızıl Haç Komitesi, Rus barış gücü ve Ermenistan tarafı yetkililerden oluşan grubun üyesiydi. Grubun amacı savaş alanında kalan cesetleri çıkarmaktı. Askerlerini her zaman ön saflarda cesaretlendirdi ve savaşa onlarla birlikte katıldı. Savaş sırasında, hayatlarını kurtarmak için 30'dan fazla yaralıyı savaş alanından çıkararak, defalarca kendi hayatını tehlikeye attı. 10 Kasım zaferinden memnun olmasına rağmen şehitlerimizin cenazelerinin düşman kontrolündeki topraklarda kalmasından çok endişeliydi. 23 Kasım 2020'de Sugovuşan'da şehitlerimizin cenazesini almak için görüşmeler yapılırken bir kara mayına düşerek şehit olmuştur. Şehit Babək Semidli, 24 Kasım 2020'de Göyçay Şehitler Mezarlığı'nda toprağına verildi.²⁴Şehit Babək Semidli'ye ait

²³ Vətən müharibəsi şəhidi polkovnik Babək Səmidlinin materialları Muzeyə təhvil verilib <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/3351> [Erişim tarihi: 19.3.2021].

²⁴ Vətən müharibəsi şəhidi polkovnik Babək Səmidlinin materialları Muzeyə təhvil verilib <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/3351> [Erişim tarihi: 19.3.2021]; *Korpus komandirinin müavini, polkovnik Babək Səmidli şəhid olub.* https://apa.az/az/cebhe_xeberleri/Korpus-komandirinin-muavini-polkovnik-Babk-Smidli-shid-olub-616454 [Erişim tarihi: 23.11.2020].

materyaller Ramiya İsmayılova aracılığıyla Azerbaycan Milli Tarih Müzesi'ne teslim edilmiştir.²⁵

Babek Semidli'nin devlet ödülleri bunlardır: 26.06.2001 "Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin 10. Yıldönümü" Jübile madalyası, 26.06.2002 "Kusursuz Hizmete Göre" 3. derece madalya, 26.06.2007 "Kusursuz hizmete Göre" 2. derece madalya, 26.06.2008 "Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerinin 90. Yıldönümü" Jübile madalyası, 26.06.2012 "Kusursuz hizmete Göre" 1. derece madalya, 26.06.2013 "Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerinin 95. Yıldönümü" Jübile madalyası, 20.04.2016 "Askerlik Hizmetinde Liyakat" 3. derece madalya, 26.06.2017 "Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri Gazisi" madalyası, 25.06.2018 "Askerî Himete Göre" Madalya²⁶, 26.06.2018 "Azerbaycan Ordusu'nun 100.Yıldönümü" Jübile madalyası, 28.05.2019 "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 100. yıl dönümü" Jübile madalyası, 09.12.2020 "Zafer" Nişanı (ölümünden sonra) ²⁷, 15.12.2020 "Vatan Uğrunda" madalyası (ölümünden sonra) ²⁸, 29.12.2020 "Sugovuşa'nın Azat Olunmasına Göre" madalyası (ölümünden sonra)²⁹.

Babek Semidli'nin hep eğittiği askerlere söylediği kelimeler bunlardır: *"Şanlı yolu seçin, doğru yolu seçin, bu üçünden biri başımıza gelsin: ya kazanırsınız, gazi oluruz ya da şehit oluruz. Hiçbir Azerbaycan askerinin başka seçeneği olamaz".*³⁰

²⁵ *Vətən müharibəsi şəhidi polkovnik Babək Səmidlinin materialları Muzeyə təhvil verilib* <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/3351> [Erişim tarihi: 19.3.2021].

²⁶ *Vətən müharibəsi şəhidi polkovnik Babək Səmidlinin materialları Muzeyə təhvil verilib.* <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/3351> [Erişim tarihi: 19.3.2021].

²⁷ *Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 09.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı.* www.e-qanun.az. [Erişim tarihi: 09.12.2020].

²⁸ *Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı.* www.e-qanun.az. [Erişim tarihi: 15.12.2020].

²⁹ *Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Suqovuşanın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 29.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı.* www.e-qanun.az. [Erişim tarihi: 29.12.2020].

³⁰ **Novruzov, K. (2020, Kasım 30). Polkovnikin son döyüş tapşırığı.** <https://sherg.az/x%C9%99b%C9%99r/146315> [Erişim tarihi: 30.11.2020].

AĞIR SİLAHLARIN BABASI ADLANDIRILAN YARBAY ZAUR CEFEROV

Kaynak: “Cəsurluq məktəbi” rubrikasında polkovnik-leytenant Zaur Cəfərov <http://az.baku-art.com/az/cesurluq-mekt-bi-rubrikasinda-polkovnik-leytenant-zaur-c-f-rov> [Erişim tarihi: 04.3.2021]

Ağır Topçu Tuğayı Kurmay Başkanı ve **Yarbay Zaur Hüseyn oğlu Ceferov**, 4 Mart 1980’de Kelbecer ilinin Başlıbel köyünde doğdu. Zaur, doğduğu Başlıbel köyü ortaokulunda birinci sınıfa gitse de, 1993 yılının Nisan ayı başlarında Ermenistan’ın Kelbecer’i işgali sonucu ailesiyle birlikte Delidağ eteklerindeki bu köyünden ayrı düştü.³¹

13 yaşında memleketi Kelbecer’in işgali, köçkün hayatın zorlukları, Birinci Karabağ Savaşı’nda 9 akrabasının şehit düşmesi, 49 akrabasının Ermeniler tarafından kuşatılarak 113 gün zarfında zor günler yaşatılması, bunlardan 18’nin Ermenilere direnirken katledilmesi, diğer 9’nun karlı yollarda şehit olması, 19 kişinin ise rehin alınması, tüm bunlar küçük yaşlardan itibaren Zaur’da düşmana karşı bir nefret ve askerî hizmete ilgi uyandırmıştı.³²

³¹Nərimanoğlu, M. (2021, Ocak, 24). *Sonuncu zəngə cavab verməyən komandir - şəhid polkovnik Zaur Cəfərovun döyüş yolu*. Azərbaycan. <http://koordinat.az/meqale.php?id=30705> [Erişim tarihi: 24.1.2021].

³² Zaur Cəfərov: “Qarabağı can-qan bahasına geri qaytarmaq lazımdır” deyən polkovnik-leytenant. <https://www.memorial.az/en/news/611> [Erişim tarihi: 12.3. 2021].

Ailesi iş nedeniyle önce Gah ilçesine sonra da Bakü'ye taşınmak zorunda kaldı. Bu nedenle Zaur, orta öğrenimini 1997 yılında Bakü'nün Garadağ ilçesinin Kızıldaş kasabasında şehit Azer Namazov'un adını taşıyan okulda tamamladı.³³

Orta öğrenimini başarıyla tamamlayan Zaur, Yüksek Askerî Okuluna girdi. 2001 yılında teğmen rütbesiyle askerî okuldan mezun oldu.³⁴

11-22 Eylül 2000'de kurs, eğitim ve tatbikatlar için Romanya ve Türkiye'ye gönderildi.³⁵

Yüksek Askerî Okuldan mezun olduktan sonra, 2001 yılında Füzeler Topçu Birliklerinin savaş faaliyetinin yönetimi, operasyonel taktik füzeler yerüstü ağır ve kıyı füzeler ağır silahlarından lisans derecesi alan Zaur Ceferov, bu alanda uzman olarak giderek daha fazla tanınmağa başladı. 2002 yılında Silahlı Kuvvetler Eğitim ve Öğretim Merkezinde bir kursu da başarıyla tamamlayan Zaur Ceferov, askerlik hizmetinin bir kısmını Nahçıvan dağlarında geçirdi. 2003 yılında topçu bataryasının komutanı, 2005 yılında Topçu Tümeni Teknik Destek Komutan Yardımcısı, 2008 yılında Topçu Tümeni Kurmay Başkanı, Tümen Komutan Yardımcısı, 2014 yılında topçu tümen komutanı kursunu tamamladı. Orduda yedekte olmaktansa hizmet etmeyi tercih eden Zaur, 2014 yılında bir sınavı kazanarak Silahlı Kuvvetler Harp Akademisi'nde yüksek lisans derecesine girdi. Mezun olduktan sonra yarbay rütbesine yükselen Zaur Ceferov, hizmetine onurla devam etti.³⁶

Yarbay Zaur Ceferov 2016'daki "Nisan Savaşları" sırasında, Ermenistan'ın 2020'de Tovuz bölgesi istikametindeki Azerbaycan sınırına yönelik saldırganlığı sırasında da yönetimindeki askerleri ile birlikte ön saftaydı ve zalim düşmana karşı tavizsiz konumunu gösterdi.³⁷

³³Nərimanoğlu, M. (2021, Ocak, 24). *Sonuncu zəngə cavab verməyən komandır - şəhid polkovnik Zaur Cəfərovun döyüş yolu. Azərbaycan.* <http://koordinat.az/meqale.php?id=30705> [Erişim tarihi: 24.1.2021].

³⁴ "Cəsurluq məktəbi" rubrikasında polkovnik-leytenant Zaur Cəfərov http://az.baku-art.com/az/cesurluq-mekt-bi-rubrikasında-polkovnik-leytenant-zaur-c-f-rov_ [Erişim tarihi: 04.3.2021].

³⁵ Zaur Cəfərov: "Qarabağlı can-qan bahasına geri qaytarmaq lazımdır" deyən polkovnik-leytenant. <https://www.memorial.az/en/news/611> [Erişim tarihi: 12.3. 2021].

³⁶Nərimanoğlu, M. (2021, Ocak, 24). *Sonuncu zəngə cavab verməyən komandır - şəhid polkovnik Zaur Cəfərovun döyüş yolu. Azərbaycan.* <http://koordinat.az/meqale.php?id=30705> [Erişim tarihi: 24.1.2021].

³⁷Nərimanoğlu, M. (2021, Ocak, 24). *Sonuncu zəngə cavab verməyən komandır - şəhid polkovnik Zaur Cəfərovun döyüş yolu. Azərbaycan.* <http://koordinat.az/meqale.php?id=30705> [Erişim tarihi: 24.1.2021].

Hayattaki en büyük hayali Karabağ'ı düşman işgalinden kurtarmaktı. Yarbay Zaur Ceferov, askerlik hizmetinin sona ermesine rağmen vatani kurtarılcaya kadar ordudan ayrılmayacağına yemin etmişti. Savaşın ilk gününden itibaren ailesine Kelbecer'i alıp geri döneceğine söz verdi. Ayrılırken küçük oğlu Hasan'a "Kız kardeşlerine iyi bak" söyleyen³⁸ komutan Zaur Ceferov, 27 Eylül 2020'de başlayan "Vatan" Savaşı'nda tugayıyla birlikte şiddetli çatışmalara katıldı. Düşmanın savaş alanlarında bıraktığı ağır askerî teçhizatın kontrolünü ele geçirdi. Komutan ve silah arkadaşları General Polad Heşimov ve İlgar Mirzayev ile kuzeni Yalçın Mustafayev'in, Başlıbel'de kuşatmada kaldığı günlerin, Hocalı'da esir alınan kız ve gelinlerin intikamını almak için her an ölümle yüz yüzeydi. Zaur, savaştaki en iyi taktiğin düşman teçhizatını kendisine karşı çevirmek olduğunu çok iyi biliyordu. Bu taktiği çok kullandı, çünkü çok yıkıcı olduğunu biliyordu.³⁹

Zaur Ceferov'un komutanlığı altında gerçekleştirilen Madagiz-Akdere yönündeki askerî operasyonlarda Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin 77. tank taburuna ait 4 tank imha edildi ve 3 tank ele geçirildi. Ayrıca, Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin Akdere istikametinde 5. Muhrip Alayı'na yapılan topçu bombardımanı sonucunda alayın 4 aracı imha edildi. Onun, 3 Ekim'de Terter bölgesinin Talış ve Sugovuşan köylerinin ve Murov sıradağlarının işgalcilerden kurtarılmasında istisnai bir katkısı vardır.⁴⁰

Bir defasında çatışmaların en şiddetli vakti Niyameddin hocasının öğrencisinin kardeşi Alekber Alesgerov'un çatışmada şehit olduğu haberini alır. 22 yaşındaki şehit Alekber'in adını yaşatmak için yapılan yoğun ve ağır çatışmada komutan Zaur bir düşman tankını ganimet olarak ele geçirerek, üzerine "Şehit Alekber Alesgerov" yazdırarak, fotoğrafını çekerek, ailesini rahatlatmak için şehitin ebeveynlerine gönderir. Bu, "Alekber'in kanı yerde kalmadı" anlamına geliyordu. 9-10 Ekim 2020 gecesi Akdere, Sugovuşan istikametindeki şiddetli çatışmalar sırasında arabasıyla pozisyonları

³⁸ Şehid topçu polkovnik-leytenant Zaur Cəfərov <https://cigirbirlik.com/sehid-topcu-polkovnik-leytenant-zaur-ceferov/> [Erişim tarihi: 21.11.2020].

³⁹Nərimanoğlu, M. (2021, Ocak, 24). *Sonuncu zəngə cavab verməyən komandır - şəhid polkovnik Zaur Cəfərovun döyüş yolu. Azərbaycan.* <http://koordinat.az/meqale.php?id=30705> [Erişim tarihi: 24.1.2021].

⁴⁰ Zaur Cəfərov: "Qarabağı can-qan bahasına geri qaytarmaq lazımdır" deyən polkovnik-leytenant <https://www.memorial.az/en/news/611> [Erişim tarihi: 12.3.2021].

belirlemek ve düşmanın tank mermilerinden ateşlenen modifiye edilmiş topları ganimet olarak almak için gece saatlerinde yola çıktı.⁴¹

Akdere yönündeki şiddetli çatışmada, Ermeni Silahlı Kuvvetleri'nin saldırısına engel olurken arabası ile mayına düşerek kahramanca şehit oldu.⁴²

Şehidin cenaze töreninde babası Hüseyin Ceferov gururlu düşüncelerini bu şekilde dile getirdi: “*Zaman geçecek, yıkılanlar, yakılan evler ve binalar yeniden inşa edilecek, anneler cesur oğullar doğuracak. Ama Karabağ'ı kim doğacak?! Karabağ doğulmayacak. Karabağ'ı can ve kan bedeli ile geri almak gerekir!*”⁴³

Zaur Ceferov'un devlet ödülleri bunlardır: 26.06.2001 “Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerinin 10. Yıldönümü” Jübile madalyası, 26.06.2008 “Kusursuz hizmete Göre” 3. derece madalya, 19.07.2008 “Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerinin 90. Yıldönümü” Jübile madalyası, 26.06.2013 “Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerinin 95. Yıldönümü” Jübile madalyası, 26.06.2014 “Kusursuz hizmete Göre” 2. derece madalya⁴⁴, 26.06.2018 “Kusursuz hizmete Göre” 1. derece madalya, 26.06.2018 “Azerbaycan Ordusu'nun 100.Yıldönümü” Jübile madalyası⁴⁵, 25.06.2020 “İgidliye Göre” madalya (ölümünden sonra)⁴⁶, 15.12.2020 “Vətən Uğrunda” madalyası (ölümünden sonra)⁴⁷, 29.12.2020

⁴¹Nərimanoğlu, M. (2021, Ocak, 24). *Sonuncu zəngə cavab verməyən komandır - şəhid polkovnik Zaur Cəfərovun döyüş yolu. Azərbaycan.* <http://koordinat.az/meqale.php?id=30705> [Erişim tarihi: 24.1.2021].

⁴² “*Cəsurluq məktəbi*” rubrikasında polkovnik-leytenant Zaur Cəfərov http://az.baku-art.com/az/cesurluq-mekt-bi-rubrikasinda-polkovnik-leytenant-zaur-c-f-rov_ [Erişim tarihi: 04.3.2021].

⁴³ Zaur Cəfərov: “*Qarabağı can-qan bahasına geri qaytarmaq lazımdır*” deyən polkovnik-leytenant <https://www.memorial.az/en/news/611> [Erişim tarihi: 12.3.2021].

⁴⁴ “*Cəsurluq məktəbi*” rubrikasında polkovnik-leytenant Zaur Cəfərov http://az.baku-art.com/az/cesurluq-mekt-bi-rubrikasinda-polkovnik-leytenant-zaur-c-f-rov_ [Erişim tarihi: 04.3.2021].

⁴⁵Nərimanoğlu, M. (2021, Ocak, 24). *Sonuncu zəngə cavab verməyən komandır - şəhid polkovnik Zaur Cəfərovun döyüş yolu. Azərbaycan.* <http://koordinat.az/meqale.php?id=30705> [Erişim tarihi: 24.1.2021].

⁴⁶ Zaur Cəfərov: “*Qarabağı can-qan bahasına geri qaytarmaq lazımdır*” deyən polkovnik-leytenant <https://www.memorial.az/en/news/611> [Erişim tarihi: 12.3.2021].

⁴⁷ *Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının “Vətən uğrunda” medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 15 dekabr 2020.* <https://president.az/articles/49098> [Erişim tarihi: 15.12.2020].

“Suqovuşan’ın Azat Olunmasına Göre” madalyası (ölümünden sonra) ⁴⁸, 30.12.2020 “Askeri Himete Göre” madalyası⁴⁹.

GENERAL POLAD HEŞİMOV’UN İNTİKAMINI ALAN KAHRAMAN CEBRAYIL DEVLETZADE

Kaynak: Daşsalahlı, R. (2020, Kasım 6). Erməni generalını boğaraq öldürən cəsur əsgər. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=13350> [Erişim tarihi: 6.11.2020]; Polad Həşimovun qızasını alan 19 yaşlı qəhrəman <https://azpolitika.info/?p=606506> [Erişim tarihi: 05.10.2020]

Cebayıl Devletzade bu ikisini - Anne ve Vatanı'nı çok sevdi. Her ikisini de canı pahasına kurtardı. Birincisi için eğitimini ve kariyerini, ikincisi için tüm hayatını feda etti. ⁵⁰ Cebayıl Devletzade 11 Eylül 2001'de Sumgayıt'da doğdu. Aslen Zengilan bölgesinden olan Cebayıl çok yetenekliydi: resim yapıyor, gitar çalır, müzik besteliyordu, arap alfabesini birkaç günde öğrenmişti. Matematik becerileri çok yüksek seviyedeydi, 9 yıl boyunca judo yapmıştı. Hatta sporda ödül kazanmıştı. Cebayıl 8

⁴⁸ “Cəsurluq məktəbi” rubrikasında polkovnik-leytenant Zaur Cəfərov http://az.baku-art.com/az/cesurluq-mekt-bi-rubrikasinda-polkovnik-leytenant-zaur-c-f-rov_ [Erişim tarihi: 04.3.2021].

⁴⁹ Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının “Hərbi xidmətlərə görə” medalı ilə təltif edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb. <https://525.az/news/159081-herbi-qulluqular-herbi-xidmetlere-gore-medali-ile-teltif-edilib> [Erişim tarihi: 30.12.2020].

⁵⁰ Daşsalahlı, R. (2020, Kasım 6). Erməni generalını boğaraq öldürən cəsur ƏSGƏR. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=13350> [Erişim tarihi: 6.11.2020].

yaşındayken ebeveynleri boşandı. Ama o yaştan itibaren Cebrayıl ailenin reisi gibi davrandı. Annesi “Sekizinci sınıfı bitirdiği bir yaz günü, işte bir kaza geçirdim. Bacağımdaki ağır travma sonucu uzun süre yataktan kalkamadım. Evde benim dışında çalışacak bir kişinin olmaması nedeniyle, Cebrayıl çalışmak ve eve ekmek parası getirmek zorundaydı” diyor.⁵¹ 12 yaşında garson olarak çalışmaya başlayan Cebrayıl birçok yönden yetenekliydi. Gençken amatör rap bile söylemişti. Cebrayıl Devletzade, Ekim 2019’dan beri Celilabad’daki sınır birliklerinde görev yapıyordu. General Polad Heşimov’un Tovuz savaşlarında şehit olması, 19 yaşındaki askeri çok etkiliyor. O gün söz verdi: Polad Heşimov’un intikamını alacağım.⁵²

Murov’da stratejik olarak önemli bir düşman mevkesini alması talimatı verildiğinde bu görevi yapacak kişiler özel olarak seçilmişti. 28 Eylül’deki karşı saldırı sırasında, er Cebrayıl Devletzade, komuta mıntıkası uğrunda yapılan savaşta 11 subay arasındaydı. Birkaç saat süren bu savaşta ellerinden geleni yaptılar. İleride Ermeni generali ve albayı öldürerek intikam alma fırsatı doğdu. Bu fırsatı kaçıramazdı. Subay arkadaşlarına, “Siz gelmeyin, yolunuzu bekleyenleriniz var. Ben bekarım, ben gideceğim” diyerek ileri atıldı. Devletzade, düşman karakolunda farklı rütbelerden 10 Ermeni subay ile karşı karşıya geldi. Saldırı sırasında ilk olarak Ermeni generali öldürdü. El ele bir savaşta, düşman albayı çıplak elleriyle boğdu. Annesi Meleyke Memmedzade’nin Cebrayıl’ın silah arkadaşlarından aldığı bilgiye göre, o, operasyona tek başına girmiş ve yaklaşık 11 düşman askerini öldürmüş, operasyon sırasında yaralanmıştır. Ancak arkadaşları onu olay yerinden çıkardıklarında, eliyle “mükemmel” işareti gösterme gücünü de bulmuşdu.⁵³ Cebrayıl, ailesini ve genç hayatını feda ettiği ideali olan merhum General Polad Heşimov’un uyuduğu mezarın yanında toprağa gömüldü.

⁵¹ *Erməni generali boğaraq öldürən ŞƏHİD - Cəbrayıl Dövlətzadə barədə Bilinməyənlər.* <https://avtosfer.az/az/oyrenek/ermeni-generalı-bogaraq-olduren-sehi%CC%87d-cebrayıl-dovletzade-barede-bi%CC%87li%CC%87nmeyenler-vi%CC%87deo-131955> [Erişim tarihi: 25.2.2021]; Daşsalahlı, R. (2020, Kasım 6) *Erməni generalını boğaraq öldürən cəsur əsgər.* <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=13350> [Erişim tarihi: 6.11.2020].

⁵² *Erməni generali boğaraq öldürən ŞƏHİD - Cəbrayıl Dövlətzadə barədə Bilinməyənlər.* <https://avtosfer.az/az/oyrenek/ermeni-generalı-bogaraq-olduren-sehi%CC%87d-cebrayıl-dovletzade-barede-bi%CC%87li%CC%87nmeyenler-vi%CC%87deo-131955> [Erişim tarihi: 25.2.2021].

⁵³ Daşsalahlı, R. (2020, Kasım 6). *Erməni generalını boğaraq öldürən cəsur əsgər.* <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=13350> [Erişim tarihi: 6.11.2020]; *Erməni generali boğaraq öldürən ŞƏHİD - Cəbrayıl Dövlətzadə barədə Bilinməyənlər.* <https://avtosfer.az/az/oyrenek/ermeni-generalı-bogaraq-olduren-sehi%CC%87d-cebrayıl-dovletzade-barede-bi%CC%87li%CC%87nmeyenler-vi%CC%87deo-131955> [Erişim tarihi: 25.2.2021].

Ölümünden sonra “Vatan Uğrunda” ve “Azerbaycan Bayrağı” nişanları ile taltif edildi.⁵⁴

Cebrayıl'ın babası Devlet Bey: “*Cebrayıl asker olmak istiyordu. Özel kuvvetler biriminde hizmet etmek istedi. Halkına, toprağına ve silahaşlarına sonuna kadar sadık kaldı. Son nefesine kadar yiğitçe savaştı. 19 yaşında tarih yazdı. Azerbaycan halkının kahramanı böyle olmalı diye düşünüyorum. Oğlum vatanımıza layık bir kahraman. Asla zorluklarından bahsetmedi*”.⁵⁵ Babası, onunla en son temasa geçtiğinde, “*Benim için endişelenme, hayatım Vatan için feda olsun*” dediğini, “*Sevgili vatanı için savaştığı ve şehit edildiği için onunla gurur duyuyorum*” söyledi.⁵⁶ Cebrayıl'ın annesi Meleyke Memmedzade, “*o, boşuna nedenlerle ölmüş olamazdı. Kısa bir süre yaşamasına rağmen o kadar çok iyilik yaptı ki, Allah Teâlâ onu mükâfatlandırdı ve ona şerefli bir ölüm verdi. Kadınlarımızın, kızlarımızın, General Polad Heşimov'un intikamını aldı*”.⁵⁷

Şehidin ailesini Türkiye'den ziyaret eden aydınlar, ismini ve soyadını doğrulayan Cebrayıl Devletzade'nin artık sadece Azerbaycan'ın değil, Türk dünyasının da âzizi, yakın bir akrabası olduğunu söylediler. Aydınlar Türkiye'nin, her zaman Azerbaycan şehitlerini kendi şehiti olarak gördüğünü, bir bedende iki ruh gibi olduğunu dile getirdiler.⁵⁸Böylece kahraman asker Devletzade'nin yolunun sonu, İkinci Karabağ Savaşı'nın ilk günlerine denk geldi. 27 Eylül'de başlayan çatışmalara özel kuvvetlerin askeri olarak katıldı ve adı General Polad Heşimov'un intikamını alan bir asker olarak Karabağ savaşı tarihine geçti.

⁵⁴ *Erməni generalı boğaraq öldürən ŞƏHİD - Cəbrayıl Dövlətzadə barədə Bilinməyənler* <https://avtosfer.az/az/oyrenek/ermeni-generalı-bogaraq-olduren-sehi%CC%87d-cebrayıl-dovletzade-barede-bi%CC%87li%CC%87nmeyenler-vi%CC%87deo-131955> [Erişim tarihi: 25.2.2021].

⁵⁵ Sarabi, L. (2020, Ekim 19). *Şəhid Cəbrayıl Dövlətzadə ilə bağlı atasından ÜRƏK DAĞLAYAN SÖZLƏR: Hələ də elə bilərəm, ayın 28-dir və...* <https://publika.az/projects/xususi/332230.html> [Erişim tarihi: 19.10.2020].

⁵⁶ *Polad Heşimovun qısasını alan 19 yaşlı qəhrəman.* <https://azpolitika.info/?p=606506> [Erişim tarihi: 5.10.2020].

⁵⁷ Daşsalahlı, R. (2020, Kasım 6). *Erməni generalını boğaraq öldürən cəsur əsgər.* <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=13350> [Erişim tarihi: 6.11.2020].

⁵⁸ *Bəşirqızı, Z. (2020, Ekim 20). Şəhid Cəbrayıl Dövlətzadənin ailəsi ziyarət edilib. Xalq qəzeti,* <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/60400>. [Erişim tarihi: 20.10.2020].

NİSAN VE VATAN SAVAŞLARININ KAHRAMANI İNTİKAM ASGERLİ

Kaynak: Rafiqqızı, İ. (2020, Aralık 5). Şəhid qardaşının intiqamını aldı və Şuşa uğrunda şəhid oldu... XÜSUSİ TƏYİNATLILARIN İGİD DÖYÜŞÇÜSÜ-İNTİQAM ƏSGƏROV. <https://aqreqator.az/az/cemiyet/1143682> [Erişim tarihi: 5.12.2020]

İntikam Bayram oğlu Asgerli, 16 Ağustos 1990'da Masallı ilçesinin Vileş köyünde doğdu.⁵⁹ 1997-2008'de S.Hacıyev adına Vileş köy tam ortaokulunda okudu. Okulu bitirdikten sonra sonrakı hakiki askerlik hizmetine çağrıldı. 2011 yılında Kara Kuvvetleri Astsubay Başçavuşluk kursundan mezun oldu ve 2014 yılında Özel Kuvvetlerin Astsubay Başçavuşu olarak göreve başladı. 2015 yılında Türkiye'de keşif kursunu tamamladı.⁶⁰

1-2 Nisan 2016 gecesi Azerbaycan ve Ermenistan Silahlı Kuvvetleri arasında Terter ve Cebrayıl-Fuzuli yönünde yoğun çatışmalar başladı. Tarihe Nisan muharebeleri olarak geçen askeri operasyonlarda İntikam Asgerli, Özel Kuvvetler Astsubay Başçavuşuydu ve Talış köyü yönünde savaşıyordu. Gece çarpışmaları sırasında Terter bölgesinin Talış köyü yönündeki elverişli mevziler, stratejik konumlar ve Talış yüksekliği Azerbaycan Ordusu tarafından işgalden kurtarıldı. İntikam Asgerli, aynı rütbe taşıyan kardeşi Astsubay Başçavuş Nurlan Asgerli ile birlikte savaşıyordu. Kardeşi Nurlan, çok sayıda düşman kuvvetini yok eden bir keskin nişancıydı.

⁵⁹ *Vətən müharibəsində şəhid olan hərbi qulluqçuların siyahısı (PDF)*. www.mod.gov.az/ [Erişim tarihi: 22.01.2021].

⁶⁰ Bayramlı, N. (2020, Aralık 22). *Vətən yolunda canlarını qəhrəmancasına fəda etmiş şəhid qardaşlar - Nurlan və İntiqam*. https://www.yeniazərbaycan.com/SonXeber_e75669_az.html [Erişim tarihi: 22.12.2020]; *İntikam Asgerli və Nurlan Aşgerlinin annesi Ziba hanımla rəportaj*. Doç. Dr. İradə Memmedova tarafından 15 Aralık 2020 tarihinde yapılmıştır.

Kardeşiyle birlikte şehitlerimizin, ayrıca Albay Vugar Yusifov ve Yarbay Raguf Orucov'un cenazelerini savaş alanından çıkardı. 4 Nisan 2016'da kardeşi Nurlan Aşgerli, Talış köyü istikametinde bir muharebe görevi yerine getirirken şehit oldu ve İntikam Asgerli bizzat onun cansız bedenini savaş alanından çıkardı.⁶¹

Azerbaycan Ordusu Sınır kuvvetlerinin Astsubay Başçavuş İntikam Asgerli, 27 Eylül 2020'de başlayan İkinci Karabağ Savaşı sırasında Şuşa'nın kurtuluşu için verilen savaşlarda Ermenilerin işgal ettiği toprakların kurtarılması ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün yeniden sağlanması için savaştı. İntikam "Kardeşimin, arkadaşlarımın, tüm o masum bebeklerin intikamını alacağım" diyordu.⁶² Şuşa yönünde ağır bir çatışmaya girmezden önce komutanı, İntikamdan gayri evlerinde erkek çocuğun olmadığını bildiği için, onun savaşa girmesine izin vermedi. Savaşa katılmak için ısrar eden İntikam, 9 Kasım 2020'de Şuşa yönündeki çatışmada savaş görevini yerine getirirken kahramanca şehit oldu.

Bu şehit kardeşleri büyüten Ziba anne hakkında yazmağı da kendime borç bildim. Çünkü sanırım tüm şehitlerin ana sembolü Ziba hanımdır. Kahraman olarak şehitlerimizin gelişmesinde annelerin rolü yadsınamaz. Ziba annenin hikayesi ise insanı hayran etmekte.

Şehit İntikam ve Nurlan kardeşlerinin annesi Ziba Asgerova ile konuştuğumda, şehitlerin annesinin gururlu tavrı, Allah'a olan bağlılığı, azmi ve parlak ruhu karşısında hayrete düştüm. Bence bir şehidin annesi böyle olmalı! Bu zarif hanımın ne kadar azmi, ne kadar deyaneti, ne kadar yılmaz bir ruhu vardır. Bir askerin ya da bir adamın yükselebileceği en yüksek noktaya - ŞEHİTLİK zirvesine cesurca yükselen iki oğlu var bu annenin. "Ağlamayacağım, düşmana boyun eğmeyeceğim" diyor Ziba hanım. Ziba hanım, bir şehidin annesinin cesur olması gerektiğini ve bir şehidin ailesinin de dik ve gururlu durmasının gerektiğini söylüyor.⁶³

Ziba hanımın oğulları şehit olduklarında biri 21, diğeri 30 yaşındaydı. Ziba hanım benimle repörtajında şehit oğlu hakkında bunları söyledi:

⁶¹ Eyvazlı, A. (2017, Ekim 16). "Aprel döyüşü'nün qəhrəman qardaşları - biri şəhid oldu, o biri şahid. Türküstan, s.13.

⁶² Rafiqqızı, İ. (2020, Aralık 5). Şəhid qardaşının intiqamını aldı və Şuşa uğrunda şəhid oldu... XÜSUSİ TƏYİNATLILARIN İGİD DÖYÜŞÇÜSÜ-İNTİQAM ƏSGƏROV. <https://aqreqator.az/az/cemiyet/1143682> [Erişim tarihi: 5.12.2020].

⁶³ İntikam Asgerli ve Nurlan Aşgerlinin annesi Ziba hanımla röportaj. Doç. Dr. İrade Memmedova tarafından 15 Aralık 2020 tarihinde yapılmıştır.

"Çocuklarıma kendimden masalları uyduruyordum. Masallarımın çoğu Hocalı'ya aitti, askerler olurdu orada, askerler Hocalı soykırımının intikamını alıyorlardı. Masallarımda ya hadisleri, onların anlamlarını açıklıyor, ya da Hocalı'yı anlatırdım. Allah'a olan bağlılığımın ifadesi olarak oğullarımdan birinin adı Nurlan'dı. İkinci oğlumun adı İntikam'dı, Hocalı da dahil Karabağ'ın intikamının alınması umudumdu. Onları Vatan'a bağlı cesur evlat olarak büyüttüm. İkisi de sessiz ve utangaç, iyi huylu çocuklardı. Ben de asker olmak istemiştim, ama olamamıştım. Çocuklarım asker olmak istediklerinde onlara destek oldum. Çok fakir bir aile olmamıza rağmen her zaman maddiyatı değil Vatan'ı düşündük. İnanın, çok zor bir durum yaşadık,ama yine de Vatan'ı düşündük. Nisan savaşlarında İntikam, şehit düşen kardeşi Nurlan'ı omuzlarında taşıdı. İntikam, sadece "Vatan" Savaşı sırasında Hocalı'da öldürülen ihtiyar, kadın, çocuk ve gençlerin değil, aynı zamanda kardeşi Nurlan'ın da intikamını almış oldu. Özel Kuvvetler'de görev yapıyordu, aynı zamanda bir dağcılık kursu eğitmeniydi ve silahdaşlarının söylediğine göre 230-400 dronu yönelterek uçurabiliyordu. Bizimle en son 18 Ekim'de konuştu. Cesurluğuna göre en yüksek cesaret unvanına, "Vatan Savaşı Kahramanı" adına layık görüldü. Türkiye'de okumuştur. Türklere Kızıl (Altın) Elma Nişanı almıştı. Kardeşi Nurlan da almıştı, daha sonrasında kardeşi Nurlan'ın şehadetinden sonra 2.Derece Kızıl (Altın) Elma Nişanı'nı bir albay buraya getirdi. Sanki oğullarım şehit olacaklarını önceden biliyorlarmış gibi, çünkü cennet kokusu gelirdi çocuklarımdan " ⁶⁴.

İntikam'ın babası Bayram Asgerov, çocuklarının Ermenilere duyduğu nefretin nedenlerinden birinin de amcaları Polad'ın Birinci Karabağ Savaşı'nda düşman tarafından vurulmuş olduğunu söylüyor: "Ağabeyim Polad, Akdere'nin Mehmanlı köyünde 1993 yılında yaralandı. Ermenilerle savaşta amcalarının yaralandığını kendilerini tanımağa başlatıklarından biliyorlardı. Nurlan her zaman amcamın intikamını alacağını söylledi. Oğlanlarımın ikisinin de düşmana nefreti sonsuzdu" ⁶⁵.

İntikamın babası Bayram Asgerov, büyük oğlu İntikam'ın hem Vatani'nin, hem de kardeşi Nurlan ve silah arkadaşlarının intikamını alma fırsatı bulduğu söylüyor: "Çocuklarım her zaman Vatan aşkı ile yaşadı. Topraklarımızın düşman tarafından ayaklar altına alınmasını istemediler. Kardeşi şehit olduktan sonra İntikam, bir saldırı emrinin verilmesini ve düşmanın ayağının kesin olarak temizlenmesini bekliyordu. İntikam, Vatani'nin, kardeşinin, silah arkadaşlarının intikamını aldı. Ama kendi

⁶⁴ İntikam Asgerli ve Nurlan Aşgerlinin annesi Ziba hanımla röportaj. Doç. Dr. İrade Memmedova tarafından 15 Aralık 2020 tarihinde yapılmıştır.

⁶⁵ Rafiqqızı, İ. (2020, Aralık 5). Şehid gardaşının intiqamını aldı və Şuşa uğrunda şəhid oldu... XÜSUSİ TƏYİNATLILARIN İGİD DÖYÜŞCÜSÜ-İNTİQAM ƏSGƏROV. <https://aqrəqator.az/az/cemiyyet/1143682> [Erişim tarihi: 5.12.2020].

*ömrüne de şehitlik yazılılbmış. Oğlum Şuşa'da şehit oldu. Şuşa'daki zaferde İntikam'ın da payı vardır..."*⁶⁶

İntikam evliydi ve şehit olmadan önce Nur adında bir kızı var, şehadetinden sonra İntikam adında bir oğlu doğuldu.

İntikam Asgerli 26.06.2013 "Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin 95. Yıldönümü" Jübile madalya, "Kusursuz Hizmete Göre" 3. derece madalya, 26.06.2018 "Azerbaycan Ordusu'nun 100.Yıldönümü" Jübile madalya, ölümünden sonra ise 09.12.2020 "Vatan Savaşı Kahramanı" nişanı⁶⁷, 15.12.2020 "Vatan Uğrunda" madalyası⁶⁸, 29.12.2020 "Sugovuşan'ın Azat Olunmasına Göre" madalyası⁶⁹ ile taltif edilmiştir.

GÜLÜMSEYEREK ŞEHİT OLAN ULVİ KERİMLİ

⁶⁶ Qardaşı Aprel döyüşlərində, özü isə Vətən müharibəsində - Şuşada şəhid oldu. <http://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qardasi-aprel-doyuslerinde-ozu-ise-veten-muharibesinde-susada-sehid-oldu-207054>. [Erişim tarihi: 16.12.2020].

⁶⁷ Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularına "Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı" adının verilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 09.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.president.az. [Erişim tarihi: 9.12.2020].

⁶⁸ Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.president.az. [Erişim tarihi: 15.12.2020].

⁶⁹ Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Suqovuşanın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 29.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.president.az. [Erişim tarihi: 29.12.2020]

“VATAN YAŞİDIR” ŞARKISINI SESENDİRMESİYLE ÜNLÜ OLAN HUDAYAR YUSİFZADE

Kaynak: Xudayar da uğrunda döyüşdüyünə qovuşdu. <https://sputnik.az/karabakh/20201215/425733538/Xudayar-da-urunda-dydyndyn-qovudu.html>[Erişim tarihi:16.12.2020]; Şəhid Xudayar Yusifzadenin büstü hazırlanıb. <https://ordu.az/az/news/179320/sehid-xudayar-yusifzadenin-bustu-hazirlanib-foto> [Erişim tarihi: 8.12.2020].

Hudayar Yusifzade, 15 Temmuz 1998'de Berde'nin Gazigurdalı köyünde doğdu.⁷² Doğumundan 24 gün sonra Berde'nin ünlü akordeon ustalarından biri olan babası Müslüm Yusif oğlunu kaybetti.⁷³ Yusifzade ailesinin 4 çocuğu vardı - 3 erkek ve 1 kız. Hudayar Yusifzade, ailenin son beşiğiydi. Berde şehrinde Bülbül'ün adını taşıyan 1 Nolu Çocuk Sanat Okulu'ndan mezun oldu. O bekardı⁷⁴.

Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Hizmetinde geçici askerlik hizmetini tamamladıktan sonra Sınır Birliklerinde Astsubay Başçavuş olarak hakiki askerlik hizmetine başladı. Tovuz savaşlarından sonra savaşmaya gönüllü oldu. Fuzuli'nin kurtarılmasından sonra orada yeni kurulan sınır kapısında görev yapmaya başladı. Astsubay Başçavuş Hudayar, 27 Eylül 2020'de başlayan İkinci Karabağ Savaşı'na katıldı. Füzuli, Kelbecer ve Zengilan'ın kurtarılması için yapılan çatışmalarda savaştı. 22 Ekim 2020'de Zengilan'ın Ağbend kasabasının azat edilmesi için yapılan savaşta ağır

⁷² *Vətən müharibəsində şəhid olan hərbi qulluqçuların siyahısı (PDF)*. www.mod.gov.az. [Erişim tarihi: 22. 1.2021].

⁷³ *"Vətən yaxşıdır" oxuyub məşhurlaşdı, şəhid olub ürəyimizi dağladı — Xudayar Yusifzadə*. www.youtube.com (YouTube portalı / "AZTV" səhifəsi). [Erişim tarihi: 4.12.2020].

⁷⁴ *"Dumanlar başında özü dastana döndü Xudayar!"*. www.youtube.com. (YouTubeportalı / "ARB TV" səhifəsi). [Erişim tarihi: 4.12.2020].

yaralanan Hudayar, 23 Ekim'de şehit oldu. Berde Şehitler Mezarlığında toprağa verildi⁷⁵.

Hudayar Yusifzade ölümünden sonra 15.12.2020'de "Vatan Uğrunda" madalyası⁷⁶, 15.12.2020'de "Azerbaycan Bayrağı" Nişanı⁷⁷, 25.12.2020'de "Zengilan'ın Azat Olunmasına Göre"⁷⁸ medalyası ile taltif edildi.

22 yaşındaki Hudayar çatışmaların ortasında söylediği bu şarkı ile Azerbaycan'da tanındı. Çatışmadan iki gün önce, Aliğa Vahid'in sözlerine yazılan "Vatan Yahşidir" şarkısını söylerken, silah arkadaşlarıyla birlikte kendisini videoya kaydetti.⁷⁹ Bu video sosyal ağlarda bir trend haline geldi. Bu şarkının ünlü şarkıcısı Alibaba Memmedov'un izni ile Hudayar'ın şehit olmasından sonra şarkının adı şehitimizin anısına "Hudayar Tasnifi" olarak değiştirildi.

Hudayar'ın annesi Rada Kurbanova, atalarının memleketi olan Ağdam'ın 27 yıl boyunca işgal altında olmasının ve vatan özleminin diğer çocukları gibi Hudayar'ı da etkilediğini söylüyor.⁸⁰

2020 yılında heykeltıraş Jale Aliyeva tarafından bir büstü yapıldı.⁸¹ 2021 yılında heykeltıraş Teymur Garibov tarafından daha bir büstü yapıldı.⁸²

⁷⁵Tofiq, E. (2020, Kasım 30). "Vətən yaxşıdır" oxuyub məşhurlaşdı, şəhid olub ürəkləri dağladı. <http://www.aztv.az/az/news/10539/veten-yaxsidir-oxuyub-meshurlasdi-sehid-olub-urekleri-dagladi>. [Erişim tarihi: 30.11.2020]; "Mən onu atasız saxlasam da, məndən çox vətəni sevdi". <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55044795> [Erişim tarihi: 4.12.2020]; *Vətən mahnısı ilə tanınan şəhid Xudayar Yusifzadə: "Şəhid olmağa gedirəm" – Video*. <https://aqreqator.az/az/cemiyet/1129660> [Erişim tarihi: 27.11.2020].

⁷⁶ *Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı*. www.president.az. [Erişim tarihi: 15.12.2020].

⁷⁷ *Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı*. www.president.az. [Erişim tarihi: 15.12.2020].

⁷⁸ *Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Zengilanın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 25.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı*. www.president.az. [Erişim tarihi: 25.12.2020].

⁷⁹ *AzVision (2020, Kasım 23). Döyüş meydanında "Vətən yaxşıdır" oxuyan şəhidimiz*. *AzVision*. [Erişim tarihi: 10.1.2021]. "Şair, sorma vatan neden yahşidir, Adı gelecek könlüm dastana döndü....".

⁸⁰ *Mən onu atasız saxlasam da, məndən çox vətəni sevdi*. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55044795> [Erişim tarihi: 4.12.2020].

⁸¹ *Şəhid Xudayar Yusifzadənin büstü hazırlanıb*. <https://ordu.az/az/news/179320/sehid-xudayar-yusifzadenin-bustu-hazirlanib-foto> [Erişim tarihi: 8.12.2020]; *Cəfəri, K. Şəhid Xudayar Yusifzadənin büstü hazırlanıb*. *Oxu.az* [Erişim tarihi: 7.12.2020]; *CBC TV (2020, Aralık 9). Gənc heykeltəraşlar şəhidlərin büstlərini hazırlayıblar*. *Youtube.com*. [Erişim tarihi: 9.12.2020].

ASKERİNİ CANI PAHASINA KURTARAN KOMUTAN RAMİD HACİYEV

Kaynak: Ramid Hacıyev: "Qarabağ" ordenli şəhid mayor . <https://www.memorial.az/en/news/339> [Erişim tarihi: 26.1.2021].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Binbaşısı **Ramid Nariman oğlu Hacıyev** 11 Şubat 1987'de Cəbrayıl bölgəsinin Mirek köyündə doğdu.⁸³

1994 yılında Hətai ilçəsi 48 Nolu tam ortaokulunun 8. sinifindən məzun olduktan sonra C. Nəhçivanski adını askeri okula girdi, bu okulu bitirdikdən sonra Haydar Aliyev adına Azərbaycan Yüksək Askeri Okuluna qəbul edildi. Harp Okulu'ndan məzun olduktan sonra çeşitli askeri birliklərdə vəzifə yəpan Ramid Hacıyev, tabur komutanı oldu. 2010'da teğmen, 2012'de üstəğmen, 2016'da yüzbaşı və 2020'de binbaşısı rütbesinə tərfi edildi. Üç askeri madaalya və çox sayda onursal dərəcə ilə ödülləndirildi.⁸⁴

Çocukken Cəbrayıl'ın Ermeni işğalcilər tərəfindən işğali sonucunda zorla yerindən edilənin acısını yaşadı. Herkes gibi onun da bir həyalı vardı: askeri olmaq və işğal altındaki toprakları kurtarmaq. Binbaşısı Ramid ölümündən birkaç ay önce,

⁸² Xəzər TV (2021, Ocak 12). *Adı dastana döənən şəhidimizin büstü hazırlanıb* . Youtube.com. [Erişim tarihi: 12.01.2021].

⁸³ *Vətən müharibəsində şəhid olan hərbi qulluqçuların siyahısı* (PDF). www.mod.gov.az. [Erişim tarihi: 9.12.2020].

⁸⁴ *Ramid Hacıyev: "Qarabağ" ordenli şəhid mayor* . <https://www.memorial.az/en/news/339> [Erişim tarihi: 26.1.2021].

general unvanını kazanmak için bir kursa da kaydolmuşdu. Ancak 27 Eylül'de karşı saldırı başladığında o, kursdan imtina ederek doğrudan çatışmanın meydana geldiği alanlara gitti. 16 Ekim'de Sugovuşan'da şehit olan Binbaşı Ramid Hacıyev, 18 Ekim'de 2. Fahri Mezarlıkta toprağa verildi. 3 çocuğunu bizlere emanet etti.⁸⁵

Ölümünden sonra Ramid Hacıyev Azərbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in emrine esasen 09.12.2020'de "Karabağ" nişanı⁸⁶, 15.12.2020'de "Vatan uğrunda" madalyası⁸⁷ ile taltif edildi.

ŞUŞA'DA DESTAN YAZAN ŞEHİTİMİZ ŞAMİL BABAYEV

Kaynak: Şuşada dastan yazan Şehidimiz Şamil Babayev. <https://analoq.az/2020/12/06/susada-dastan-yazan-sehidimiz-samil-babayev/> [Erişim tarihi: 6.12.2020].

⁸⁵ *Əsgərini canı bahasına xilas edən komandır.* <https://report.az/multimedia/esgerini-cani-hesabina-xilas-eden-komandır/> [Erişim tarihi: 1.12.2020].

⁸⁶ *Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularına "Qarabağ" ordeni verilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 09.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı.* <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-respublikasi-silahlı-quvvələrinin-herbi-qulluqçularının-təltif-edilməsi-haqqında-azerbaycan-respublikasi-prez-34037.html>. [Erişim tarihi: 9.12.2020].

⁸⁷ *Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı.* www.president.az. [Erişim tarihi: 15.12.2020]

Azerbaycan İçişleri Bakanlığı İç Birlikleri'nin Yüzbaşı **Şamil Baloğlan oğlu Babayev**, 26 Ocak 1988'de Culfa ilçesine bağlı Cemaldin köyünde doğdu.⁸⁸ Babayev Şamil, ilk eğitimini 1988 yılında Cemaldin köyü ortaokulunda aldı ve ardından 2005 yılında askerliğe başladı. 2010 yılında Şamil Babayev'in Vatan'a hizmet yılları başladı. İlk hizmet yeri İç Birliklerin Özel Kuvvetleriydi. Harp sırlarını öğrenmek ve subay olmak için 2012'de İç Birlikler Yüksek Askerî Okuluna kaydoldu. 2014 yılında bu okuldan mezun olduktan sonra özel kuvvetlerin "Ateş Teminat Grubu" komutanlığına atandı. Subay Şamil Babayev, 2018 yılından beri özel eğitimlerde yer alıyor. Türkiye'de eğitim alan genç subay, artık askerî alanda da uzmandı. Şamil Babayev 2020'de yüzbaşı rütbesine terfi edilir. Yüzbaşı Şamil Türkiye ve Azerbaycan'da çeşitli fahri derecelerle ve "Kusursuz Hizmete Göre" medalyası ile taltif edilmiştir.⁸⁹

Ateş Teminat Grubu Komutanı, Yüzbaşı Şamil Babayev, 27 Eylül'den bu yana grubuyla birlikte muharebe ve taktik tatbikatlarda yer alıyor. Fizuli yönünde savaşırken pusuya düşürüldüler. Orada pusuya düşürülmelerine rağmen düşman askerleriyle savaşarak onları yok ettiler. Sonuç olarak pusudan çıkmağı başardılar. Sonra 31 Ekim'de Şuşa şehrini kurtarmak için oraya yola çıktı, aç ve susuz yollarda beş gün beş gece yürüdüktan sonra ekip gizli orman yollarından şehre ulaştı. Ve orada 400 Özel Kuvvet savaşçısı ayrı gruplara bölünerek Şuşa şehrine farklı yönlerden girdi. Yüzbaşı Babayev'in 18 kişilik grubu Şuşa'ya Daşaltı – Hocavend istikametinden girdi. Şuşa'ya girdikten sonra 20 metre mesafeden Ermeni askerlerle makineli tüfeklerle savaştilar. Ancak 3.000 düşman askeri, çok sayıda zırhlı araç ve insansız hava aracı da savaşa katıldığından, Kasımın 5'den 6'na bağlayan gecede çatışmalar hızla devam etti. Buna rağmen yine de cesur özel kuvvetler Ermenileri geri çekilmeye mecbur bıraktılar. Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin cesur askerleri "RPG-7" silahlarıyla düşman tanklarını ve BMP'leri imha ediyor. 7 Kasım'da Yüzbaşı Şamil, savaş sırasında bir havan bombasıyla sırtından, kollarından ve bacaklarından yaralandı. Böylece yaralı halde savaşmaya devam eden Şamil, grubundaki yaralı savaşçıları ateş alanından çıkardı. Şuşa'ya Azerbaycan bayrağı dikildi,

⁸⁸ *Vətən müharibəsində şəhid olan hərbi qulluqçuların siyahısı* (PDF). <https://mod.gov.az/az/news/veten-muharibesinde-sehid-olmus-herbi-qulluqcularin-siyahisi-34286.html>. [Erişim tarihi: 09.12.2020].

⁸⁹ Şirəliyeva, M. (2021, Şubat 17). *Şəhid kapitan Şamil Babayev: "Şəhid olsam, qəlbimin üstündə daşdığım bayrağı məzarımda başımın altına qoyarsınız"*. <https://nuhcixan.az/news/cemiyet/42636-sehid-kapitan-samil-babayev-sehid-olsam-qelbimin-ustunde-dasidigim-bayragi-mezarimda-basimin-altina-qoyarsiniz>. [Erişim tarihi: 17.02.2021].

tekbirler söylendi ve ezan okundu. Savaş sona erdiğinde, Ermeni düşmanları tekrar saldırdığında havan toplarının tekrar ateşine maaruz kaldılar. Şehit olmadan önce Şamil bu dileğini silah arkadaşına şöyle dedi: “Ben şehit olursam üzerimde taşıdığım bayrağı kabrimde başımın altına koyunuz”. 8 Kasım’da Yüzbaşı Şamil Babayev şehit oldu.⁹⁰

Şamil Babayev 13.11.2020’de Culfa bölgesinin Camaldın köy mezarlığında toprağa gömülmüştür. 32 yaşlı Şamil evliydi, 1 evladı vardı. Hizmeti döneminde 26.06.2020’de “Kusursuz Hizmete Göre” 3. derece madalyası⁹¹, ölümünden sonra 09.12.2020’de “Zafer” Nişanı⁹², 15.12.2020’de “Vatan Uğrunda” medalyası⁹³, 25.12.2020’de “Füzuli’nin Azat Olunmasına Göre” medalyası⁹⁴, 29.12.2020’de “Şuşa’nın Azat Olunmasına Göre” medalyası⁹⁵ ile taltif edilmiştir.

⁹⁰ Şuşada dastan yazan Şehidimiz Şamil Babayev. <https://www.youngpress.az/q%C9%99hr%C9%99man-%C6%8Fsg%C9%99rimiz-babayev-samil> [Erişim tarihi: 06.12.2020].

⁹¹ **Kapitan Babayev Şamil Baloğlan oğlu.** <https://shexsiheyet.mia.gov.az/?/az/menu/264/> [Erişim tarihi: 30.3.2021].

⁹² Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının “Zəfər” Ordeni ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 09.12.2020-cil tarixli Sərəncamı. <https://president.az/articles/48681>. [Erişim tarihi: 9.12.2020].

⁹³ Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının “Vətən uğrunda” medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.president.az. [Erişim tarihi: 15.12.2020].

⁹⁴ Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının “Füzulinin azad olunmasına görə” medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 25.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.president.az. [Erişim tarihi: 25.12.2020].

⁹⁵ Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının “Şuşanın azad olunmasına görə” medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 29.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. [Erişim tarihi: 29.12.2020].

BAŞ İSTİHBARAT SUBAYI MURAD GÖZELOV

Kaynak: Müşfiq, Ş. Əbədiyyətdəki əziz ünvanlarımız - Şəhidlər ölməz, Vətən bölünməz!
<https://525.az/news/165086-ebediyetdeki-eziz-unvanlarımız-sehidler-olmez-veten-bolunmez>.
[Erişim tarihi 1.4.2021].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin tam zamanlı askeri, baş istihbarat subayı **Murad Zabil oğlu Gözelov**, 12 Mayıs 1995 tarihinde Neftçala'nın Hasanabad kasabasında doğdu. 2001-2010 yılında Hasanabad kasabası Şemseddin Orucov adına tam ortaokulunda okudu. 2010 yılında Azərbaycan Devlet Petrol və Sənaye Universiteti bünyesindeki Bakü Petrol və Enerji Kolleji'nin Petrol və Gaz İşləmə Fakültesini kazandı. 2014 yılında universitetdən məzun oldu və əsgərliyə gitti. Tərter'deki Özel İstihbarat Taburu'nda tam zamanlı askeri görev yapan Murad, Baş Gözcü olaraq görev yapıyor. Murad Gözelov, 2016 yılında əsgərlik xidmətini bəşəriyyətlə tamamladıqdan sonra çeşitli görevlərdə bulundu. Mart 2018'dən itibərən Neftçala Operating Company LTD'de operator olaraq çalışmaya başladı. Kariyerində hər zaman bəşəriyyətlə olan Murad, petrol üretim və stabilizasyon uzmanlığına terfi etti. 2020 yılında yüksek öğretim kurumlarına giriş sınavlarında hayalini kurduğu Azərbaycan Devlet Petrol və Sənaye Universiteti Petrol və Gaz Mühəndisliyi Fakültesi'ne kabul edildi. Baş istihbarat subayı Murad Gözelov, 20 Eylül 2020'de gönüllü eğitime katıldı. 27 Eylül'de başlayan İkinci Karabağ Savaşı'nda keşif grubunda savaşan

Murad, cesareti ve yiğitliği ile seçildi ve savaşa aktif olarak katıldı. 30 Ekim'de Gubadlı için yapılan savaşlarda kahramanca şehit oldu ve 5 Kasım'da Neftçala'da toprağa verildi⁹⁶.

Şehit olduktan sonra Murad Gözelov 15.12.2020'de "Vatan Uğrunda"⁹⁷, 24.12.2020'de "Cebrayıl'ın Azat Olunmasına Göre" medalyası⁹⁸, 29.12.2020'de "Gubadlı'nın Azat Olunmasına Göre" medalyası⁹⁹ ile taltif edilmiştir. Neftçala Operating Company LTD'nin yönetimi ve çalışanları şehit Gözelov Murad Zabil oğlu anısına bir anıt kompleksi inşa ettiler.

KAHRAMAN İZCİ ZAHİR FEYZULLAYEV

Kaynak: Zahir Feyzullayev: Şehid yoldaşının qisasını aldıqdan sonra özü də şəhid oldu <https://www.memorial.az/en/news/625> [Erişim tarihi: 13.3.2021]; Ramazanlı, G. Qisası qiyamatə saxlamayan şəhid Zahir Feyzulayev. METBUAT.AZ <https://azerforum.com/az/qisasi-qiyamate-saxlamayan-shehid-zahir-feyzulayev-> [Erişim tarihi: 10.1.2021].

⁹⁶ **Müşfiq, Ş. Əbədiyyətdəki əziz ünvanlarımız - Şəhidlər ölməz, Vətən bölünməz!** <https://525.az/news/165086-ebediyetdeki-eziz-unvanlarimiz-sehidler-olmez-veten-bolunmez>. [Erişim tarihi 1.4.2021]; **Vətən müharibəsində şəhid olan hərbi qulluqçuların siyahısı (PDF)** <https://mod.gov.az/az/news/veten-muharibesinde-sehid-olmus-herbi-qulluqcularin-siyahisi-34286.html> [Erişim tarihi: 9.12.2020].

⁹⁷ **Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı.** www.president.az. [Erişim tarihi: 15.12.2020].

⁹⁸ **Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Cəbrayılın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 24.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı.** www.e-qanun.az. [Erişim tarihi: 24.12.2020].

⁹⁹ **Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Qubadlının azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 29.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı.** www.e-qanun.az. [Erişim tarihi: 29.12.2020].

Teğmen Feyzullayev Zahir Eyvaz oğlu 24 Aralık 1992 tarihinde Oğuz ilçesi Muhas köyünde doğdu.¹⁰⁰ Zahir Feyzullayev 1999 yılında A.Ahmadov adına Muhas köyü orta öğretim okulunun birinci sınıfına kabul edildi. Eğitimine Oğuz şehir E.Abdullayev adına 2. Nolu tam ortaokulunda devam ederek, bu okuldan 2010 yılında mezun oldu. Zahir okuldayken vatansızlığı, cesareti ve gururu ile diğer öğrencilerden farklıydı.¹⁰¹

Zahir Feyzullayev 2011-2012'de İç Birliklerin "N" Nolu askerî biriminde askerliğini yaptı. 12 Kasım 2013 tarihinde Milli Savunma Bakanlığı'nın Astsubay Başçavuş eğitimi kursuna kabul edildi. Kursu 25 Ocak 2014 tarihinde tamamladı. Aynı yılın Ocak ayından Şubat'a dek, "N" Nolu Özel Askerî Birlik Özel Grup Komutanı, Şubat 2014'ten Mayıs 2015'e dek "N" Nolu Özel Askerî Birlik Özel Grup Komutan Yardımcısı, Mayıs 2015'den Temmuz 2018'e dek, "N" Nolu Özel Askerî Birlik Grup Komutan Yardımcısı, aynı yılın 2 Temmuzundan itibaren "N" Nolu Özel Askerî Birlik Grup Komutanı olarak görev yaptı. Zahir Feyzullayev 2 Mayıs 2015-27 Mayıs 2015 tarihleri arasında "Görsel Hedef Değerlendirme" kursunu geçmek için Türkiye Cumhuriyeti'nin Ankara şehrinde, 28 Nisan 2017-13 Temmuz 2017 tarihleri arasında "Askerî Serbest Paraşüt" kursunu geçmek için yine Ankara'da, 7 Ekim 2018 - 2 Kasım 2018 tarihleri arasında "Statik temel paraşüt" kursunu geçmek için Kayseri'de, 5 Kasım 2018 - 1 Aralık 2018 tarihleri arasında "Statik paraşütçü ve yer mürettebatı komutanlığı" kursunu almak için yine de Kayseri'de bulunmuştur. Zahir, 29 Ocak 2019-23 Şubat 2019 tarihleri arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin Kars ve Kayseri şehirlerinde "Kış 2019" tatbikatına katıldı. Vatan için yaptığı hizmet ve kahramanlıktan dolayı Zahir "Azerbaycan Ordusu'nun 100.Yıldönümü", "Askerlik Hizmetinde Liyakat" 3. derece madalyaları ve çeşitli fahri derecelerle taltif edilmiştir¹⁰².

Zahir 2018 yılında Nahçıvan Alahidde Genelkuvvet Ordusu Özel Kuvvetlerinin bünyesinde Günnut köyü ve stratejik açıdan önemli bir sıra yüksekliklerin düşmandan kurtarılmasında katkıda bulunmuştur. Göstermiş olduğu hizmetlerden dolayı o, 2 Temmuz 2018'de Asteğmen rütbesine, 2

¹⁰⁰ *Vətən müharibəsində şəhid olan hərbi qulluqçuların siyahısı (PDF)*. <https://mod.gov.az/az/news/veten-muharibesinde-sehid-olmus-herbi-qulluqcularin-siyahisi-34286.html> [Erişim tarihi: 9.12.2020].

¹⁰¹ *Feyzullayev Zahir Eyvaz oğlu* <http://sehidler.info/shehidler/cba3ab64-7bf6-4053-b990-e0f53534e925> [Erişim tarihi: 29.3.2021].

¹⁰² *Ramazanlı, G. Qisası qiyamətə saxlamayan şəhid Zahir Feyzulayev. METBUAT.AZ* <https://azerforum.com/az/qisası-qiyamətə-saxlamayan-shehid-zahir-feyzulayev-> [Erişim tarihi: 10.1.2021].

Temmuz 2019'da paraşütle atlamada özel cesareti nedeniyle teğmenliğe terfi etti.¹⁰³

Zahir, İkinci Karabağ Savaşı'nda Füzuli, Zengilan ve Hocaven'de savaştı. Son savaş Hocavend ilçesinin Tug köyü uğurundaydı. Çarpışmalar sırasında Teğmen Zahir Feyzullayev şehit Yarbay Anar Aliyev'in grubunda görev yapıyordu. Komutanı Anar Aliyev, Zahir Feyzullayev ve başka bir silah arkadaşı da dahil olmak üzere üç kişilik küçük bir grup, birkaç köyün kurtuluşunda özel bir rola sahipti. Anar Aliyev, Zengilan bölgesinin düşmandan kurtarılmasını Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'na bildirdiğinde, Zahir de o grubun bir üyesiydi.¹⁰⁴

Zahir çatışmalar sırasında emrindeki askerleri birkaç kez savaş alanından tahliye etti ve ayrıca Ermeni Ordusu'nun canlı kuvvetlerinin yok edilmesinde de kendini gösterdi.¹⁰⁵ Birlik komutanı, özel kuvvetlerin teğmeni Zahir, kahramanlık göstererek şehitlik makamına erdi. 20 Ekim 2020'de Oğuz ilçesi Muhas köy mezarlığında toprağa verildi.¹⁰⁶

Zahir Feyzullayev, "*Vatan bizim gayretimizin, şerefimizin simgesidir, onu işgalden kurtarmalıyız*" arzusuyla askerliğe gitmişti.¹⁰⁷ Şehit olan yoldaşının cenaze töreni gününde onlarca Ermeni'yi de yok etti. Daha sonra aradı ve bu müjdeyi canezze törenine gelenlere ilettili: "*İntikam alındı*". Özel Kuvvetler Komutanı, kahraman gözcü Zahir Feyzullayev, şehit makamına ermeden önce silah arkadaşının intikamının yerde kalmadığını bu şekilde açıklamıştı¹⁰⁸.

¹⁰³ *Düşmenle əlbəyaxa döyüşə giren şəhid XTQ zabiti Zahir Feyzullayev.* <https://www.yeniavaz.com/az/news/164155/dusmenle-elbeyaxa-doyuse-giren-sehid-xtq-zabiti-zahir-feyzullayev-fotolar> [Erişim tarihi: 1.4. 2021].

¹⁰⁴ *Düşmenle əlbəyaxa döyüşə giren şəhid XTQ zabiti Zahir Feyzullayev.* <https://www.yeniavaz.com/az/news/164155/dusmenle-elbeyaxa-doyuse-giren-sehid-xtq-zabiti-zahir-feyzullayev-fotolar> [Erişim tarihi: 1.4. 2021].

¹⁰⁵ *Zahir Feyzullayev: Şəhid yoldaşının qisasını aldıqdan sonra özü də şəhid oldu* <https://www.memorial.az/en/news/625> [Erişim tarihi: 13.3.2021].

¹⁰⁶ *Feyzullayev Zahir Eyvaz oğlu* <http://sehidler.info/shehidler/cba3ab64-7bf6-4053-b990-e0f53534e925> [Erişim tarihi: 29.3.2021]

¹⁰⁷ *Qəhrəman kəşfiyyatçı Zahir Feyzullayev - ŞƏHİD YOLDAŞININ QİSASINI ALDIQDAN SONRA ÖZÜ DƏ ŞƏHİD OLDU – VİDEO*, Veb TV, <https://www.xezerxeber.az/news/veb-tv/314924/qehreman-kesfiyyatci-zahir-feyzullayev> [Erişim tarihi: 25.11. 2020].

¹⁰⁸ *Nüsrət, E. Qisası qiyamətə saxlamayan şəhid Zahir Feyzullayev.* <https://metbuat.az/news/1397697/qisasi-qiyamate-saxlamayan-sehid-zahir-feyzulayev.html> [Erişim tarihi:10.1.2021]

Şehit olduktan sonra 15.12.2020'de "Vatan Uğrunda"¹⁰⁹, 29.12.2020'de "Şuşa'nın Azat olunmasına Göre"¹¹⁰, 30.12.2020'de "Askeri Hizmetine Göre"¹¹¹ medalyaları ile taltif olunmuştur.

KAHRAMAN ASTSUBAY ÇAVUŞ MUHTAR RAHİM OĞLU BABAYEV

Kaynak: Muxtar Rəhim oğlu Babayev. <http://sehidler.info/shehidler/54a0e3f0-76ef-4f96-b63e-e5b307d36c5c> [Erişim tarihi: 29.3.2021]

Muhtar Rahim oğlu Babayev 25 Aralık 1985'te Celilabad bölgesinin Göytepe şehrinde doğdu¹¹². V. Mursalov adına Göytepe şehir 1. Nolu tam ortaokulunun 9. sınıfından mezun olduktan sonra Celilabad Devlet Mesleki Eğitim Merkezi sürücü kursunda eğitimine devam etti. 2006 yılında meslek okulundan mezun olduktan sonra askerliğe gitti, 2008 yılında hakiki askerî hizmeti tamamlandıktan sonra gönüllü olarak tekrar askere döndü ve

¹⁰⁹ Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.president.az. [Erişim tarihi: 15.12.2020].

¹¹⁰ Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Şuşanın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 29.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.president.az. [Erişim tarihi: 29.12.2020].

¹¹¹ Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Hərbi xidmətlərə görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 30.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.president.az. [Erişim tarihi: 30.12.2020].

¹¹² Vətən müharibəsində şəhid olan hərbi qulluqçuların siyahısı (PDF). <https://mod.gov.az/az/news/veten-muharibesinde-sehid-olmus-herbi-qulluqcularin-siyahisi-34286.html> [Erişim tarihi: 9.12.2020].

süreden artık mesai askerliği yaptı. 2008'de Çavuş eğitim kursunu tamamladı ve orduya katıldı. 2016'da "Nisan Savaşları'nda" yaralanmasına rağmen çatışmalarda aktif rol aldı. İkinci Karabağ Savaşı'nda birçok düşman askerini ve askerî teçhizatı yok etti ve yaralandı. Hadrut ve Şuşa'nın kurtarılması için yapılan çatışmalarda aktif rol aldı. Ekim ayında askerî hastanede on dört gün tedavi gördükten sonra tekrar cepheye döndü. 2 Kasım'da Hocavend yönündeki şiddetli çatışmada kahramanca şehit oldu¹¹³. Güzel sporçu, Astsubay Çavuş Muhtar Babayev ölümünden sonra 15.12.2020'de "Vatan Uğrunda"¹¹⁴, 18.12.2020'de "Cesur Savaşı"¹¹⁵ ve 29.12.2020'de "Şuşa'nın Azat Olunması Uğrunda"¹¹⁶ medalyaları ile taltif edilmiştir.

SONUÇ

27 Eylül'de başlayan 44 günlük İkinci Karabağ Savaşı Azerbaycan halkının zihniyetini değiştirdi, mağlup bir ülkeden muzaffer bir millete dönüştürdü, halkımızın gururunu, özgüvenini ve onurunu geri getirdi, halkımızın ve ordumuzun milli vatanseverlik ruhunu, ahlaki ve psikolojik durumunu yükseltti. Modern savaşın sırlarını iyi bilen, savaş alanında disiplinli muharebeler yürüten ve uluslararası kuralların yönlendirdiği muzaffer Azerbaycan Ordusu hakkında artık bir klişe oluşmaktadır. Profesyonel operasyonları ile dünyadaki karargahları şok eden Muzaffer Azerbaycan Ordusu'nun uluslararası sıralamalarda yükseleceğine şüphe yok artık.¹¹⁷

¹¹³ Əlisa, S. (2021). *Göytəpə və Göytəpəlilər*, (yenilənmiş nəşr), Qanun nəşriyyatı, s.234-235; *Babayev Muxtar Rəhim*. <http://shhidler.info/shhidler/54a0e3f0-76ef-4f96-b63e-e5b307d36c5c> [Erişim tarihi: 30.3.2021].

¹¹⁴ *Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı*. www.president.az. [Erişim tarihi:15.12.2020].

¹¹⁵ *Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Cəsur döyüşçü" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 18.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı*. www.president.az. [Erişim tarihi:18.12.2020].

¹¹⁶ *Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Şuşanın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 29.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı*. www.president.az. [Erişim tarihi: 29.12.2020].

¹¹⁷ Mirzəyev, E. (2020, Ekim 3). *İkinci Qarabağ müharibəsi: səbəblər və ilkin şərtlər*. <https://azlogos.eu/ikinci-qarabag-muharibe-s%C9%99si-s%C9%99b%C9%99b%C9%99r-v%C9%99-ilk-in-s%C9%99rt%C9%99r/>. [Erişim tarihi: 3.10. 2020]

Bu savaşta Türkiye Cumhuriyeti'nin verdiği manevi destek, tüm baskılara rağmen, uluslararası arenada Azerbaycan'ın haklı davasını her vasıta ile savunması, "bir millet iki devlet" şiarına hep sadık kalması, Azerbaycan için bu zor günlerde çok önemli ve gururvericiydi.

Dünya tarihinde savaşlar asla zayıtsız olmuyor. Bu savaşlarda Azerbaycan, Birinci Karabağ Savaşı'na kıyasla çok az kayıpla büyük ilerlemelere imza attı. Her zaman önde çarpışan Özel Kuvvetlerin askerleri arasında şehitlerimiz o biri askerlerle oranda daha fazladır. Azerbaycan askerleri İkinci Karabağ Savaşı'nda kanı ve canı ile halkımızın hafızasında silinmeyecek kahramanlıklar yaparak muzaffer bir tarih yazdılar. Özellikle Şuşa'nın kurtarılması operasyonlarında inanılmaz kahramanlık sergileyen, mümkün olmayanı mümkün eden özel kuvvetlerin askerlerini vurgulamak gerekir.

Böylece, hesaplamalarımıza göre 29 Nisan 2021 itibarıyla İkinci Karabağ Savaşı'nda şehit düşen askerlerin sayısı 2.893, kayıp sayısı ise 21 olmuştur.

Aziz şehitlerimizin ruhları önünde baş eğir, ruhunuz şad olsun diyoruz!

KAYNAKÇA

Arəstə Baxışovanın qızı: "Anam mənə həmişə fəxr edirdi, mən də indi anamla fəxr edirəm ki, şəhid oldu".

<https://ambur.az/areste-baxisovanin-qizi-anam-menle-hemise-fexr-edirdi-men-de-indi-anamla-fexr-edirem-ki-sehid-oldu> [Erişim tarixi: 30.10.2020].

Azərbaycan İkinci Qarabağ Müharibəsində şəhid olmuş 2881 hərbi qulluqçusunun adını açıqlayıb. <https://www.bbc.com/azeri/azeribaijan-55234647> [Erişim tarixi: 6.3.2021].

Azərbaycan Ordusunun şəhid əsgəri dəfn edilib <https://report.az/qarabag/veten-muharibesi-sehidi-ile-vida-merasimi-kecirilir/> [Erişim tarixi: 21.4.2021].

Azərbaycan Ordusunun şəhid olan əsgəri Gəncədə dəfn olunub https://apa.az/az/cebhe_xeberleri/Azrbaycan-Ordusunun-shid-olan-sgri-Gncd-dfn-olunub-colored-FOTOcolor-634454 [Erişim tarixi: 18.3.2021].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Cəbrayılın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 24.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.e-qanun.az. [Erişim tarixi: 24.12.2020].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Cəsur döyüşçü" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 18.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı www.president.az. [Erişim tarixi: 18.12.2020]

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Füzulinin azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 25.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.president.az. [Erişim tarixi 25.12.2020].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularına "Qarabağ" ordeni verilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 09.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-respublikasi-silahli-quvvelerinin-herbi-qulluqclarinin-teltif-edilmesi-haqqinda-azerbaycan-respublikasi-prez-34037.html>. [Erişim tarixi: 9.12.2020].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Qubadlının azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 29.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.e-qanun.az. [Erişim tarixi: 29.12.2020].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Hərbi xidmətlərə görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 30.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.president.az. [Erişim tarixi: 30.12.2020].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Suqovuşanın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 29.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.e-qanun.az. [Erişim tarixi: 29.12.2020].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Suqovuşanın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan

Prezidentinin 29.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.president.az. [Erişim tarihi: 29.12.2020].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Şuşanın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 29.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. *www.president.az. [Erişim tarihi: 29.12.2020.]*

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 09.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.e-qanun.az. [Erişim tarihi: 09.12.2020].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. *www.president.az. [Erişim tarihi: 15.12.2020].*

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.e-qanun.az. [Erişim tarihi: 15.12.2020].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.president.az. [Erişim tarihi: 15.12.2020].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularına "Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı" adının verilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 09.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. www.president.az. [Erişim tarihi: 9.12.2020].

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 15 dekabr 2020. <https://president.az/articles/49098> [Erişim tarihi: 15.12.2020].

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Zəfər" Ordeni ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 09.12.2020-cil tarixli Sərəncamı. <https://president.az/articles/48681>. [Erişim tarihi: 9.12.2020].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Zəngilanın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 25.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı. *www.president.az. [Erişim tarihi: 25.12.2020].*

AzVision (2020, Kasım 23). Döyüş meydanında "Vətən yaxşıdır" oxuyan şəhidimiz. AzVision. [Erişim tarihi: 10.1.2021].

Babayev Muxtar Rəhim. <http://sehidler.info/shehidler/54a0e3f0-76ef-4f96-b63e-e5b307d36c5c> [Erişim tarihi: 30.03.2021].

Bayramlı, N. (2020, Aralık 22). Vətən yolunda canlarını qəhrəmancasına fəda etmiş şəhid qardaşlar - Nurlan və İntiqam https://www.yeniazərbaycan.com/SonXeber_e75669_az.html. [Erişim tarihi: 22.12.2020].

Bəşirqızı, Z. (2020, Ekim 20). Şəhid Cəbrayıl Dövlətzadənin ailəsi ziyarət edilib. Xalq qəzeti, <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/60400>. [Erişim tarihi: 20.10.2020].

- CBC TV (2020, Aralık 9). Gənc heykəltəraşlar şəhidlərin büstlərini hazırlayıblar . Youtube.com. [Erişim tarixi: 9.12.2020].
- Cəfəri, K. (2020 Aralık 7). Şəhid Xudayar Yusifzadənin büstü hazırlanıb . Oxu.az [Erişim tarixi: 7.12.2020].
- Cənnətdəki ilk Qadınlar Günün mübarək, Arəstə! <https://525.az/news/163708-cennetdeki-ilk-qadinlar-gunun-mubarek-areste-anim> [Erişim tarixi: 8.3.2021].
- “Cəsurluq məktəbi” rubrikasında polkovnik-leytenant Zaur Cəfərov <http://az.baku-art.com/az/cesurluq-mekt-bi-rubrikasinda-polkovnik-leytenant-zaur-c-f-rov> [Erişim tarixi: 04.3.2021].
- Daha bir hərbiçimizin şəhid xəbəri gəldi.** <https://konkret.az/daha-bir-herbcimizin-sehid-xeberi-geldi-foto-2/> [Erişim tarixi: 17.3.2021]
- Daha bir şəhidimiz dəfn edildi. <https://525.az/news/162120-daha-bir-sehidimiz-defn-edildi> [Erişim Tarixi: 23.3.2021]
- Daha bir şəhidimiz var: 6 aylıq komadan ayılmadı. <https://istiqamet.org/post/daha-bir-sehidimiz-var-6-ayliq-komadan-ayilmadi-2572> [Erişim tarixi: 19.4.2021].
- Daşsalahlı, R. (2020, Kasım 6) Erməni generalını boğaraq öldürən cəsur ƏSGƏR. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=13350> [Erişim tarixi: 6.11.2020].
- Daşaltıda şəhid olan əsgərin nəşi ailəsinə təhvil verilib. <https://report.az/qarabag/dasaltida-sehid-olan-esgerin-nesi-ailesine-tehvil-verilib/> [Erişim tarixi: 20.04.2021].
- Deputat Şəhid Arəstə Baxışovanın anası ilə görüşüb. https://modern.az/az/news/280868/deputat-sehid-areste-baxisovanin-anasi-ile-gorusub-foto___ [Erişim tarixi: 6.3.2021].
- Dumanlar başında özü dastana döndü Xudayar!*. www.youtube.com. (YouTubeportali / "ARB TV" səhifəsi). [Erişim tarixi: 4.12.2020].
- Düşmənlə əlbəyaxa döyüşə girən şəhid XTQ zabiti Zahir Feyzullayev. <https://www.yeniavaz.com/az/news/164155/dusmenle-elbeyaxa-doyuse-giren-sehid-xtq-zabiti-zahir-feyzullayev-fotolar> [Erişim tarixi: 1.4. 2021].
- Erməni generalı boğaraq öldürən ŞƏHİD - Cəbrayıl Dövlətzadə barədə *Bilinməyənlər*. <https://avtosfer.az/az/oyrenek/ermeni-generalı-bogaraq-olduren-sehi%CC%87d-cebrayil-dovletzade-barede-bi%CC%87li%CC%87nmeyenler-vi%CC%87deo-131955> [Erişim tarixi: 25.2.2021].
- Eyvazlı, A. (2017, Ekim 16). “Aprel döyüşü”nün qəhrəman qardaşları - biri şəhid oldu, o biri şahid. Türkünstan.
- Əlisa, S. (2021). Göytəpə və Göytəpəlilər, (yenilənmiş nəşr), Qanun nəşriyyatı.
- Əsgərini canı bahasına xilas edən komandır. <https://report.az/multimedia/esgerini-cani-hesabina-xilas-eden-komandır/> [Erişim tarixi: 1.12.2020].

- Feyzullayev Zahir Eyvaz oğlu <http://shhidler.info/shehidler/cba3ab64-7bf6-4053-b990-e0f53534e925> [Erişim tarihi: 29.3.2021].
- Hazırda 24 hərbi itkin düşmüş sayılır <https://report.az/herbi-xeberler/hazirda-24-herbci-itkin-dusmus-sayilir-resmi/> [Erişim tarihi: 20.04.2021].
- Xəzər TV (2021, Ocak 12). Adı dastana dönən şəhidimizin büstü hazırlanıb . Youtube.com. [Erişim tarihi: 12.01.2021].
- Xudayar da uğrunda döyüdüynə qovuşdu. <https://sputnik.az/karabakh/20201215/425733538/Xudayar-da-urunda-dydyn-qovudu.html> [Erişim tarihi: 16.12.2020].
- İlk hərbi xanim şəhidimiz. <https://axar.az/news/kult/516386.html> [Erişim tarihi: 17.11.2020].
- İndiyədək 2889 şəhidin meyiti müayinə edilərək şəxsiyyəti müəyyən olunub. <https://report.az/qarabag/indiyedek-2889-sehidin-meyiti-muayine-edilerek-sexsiyyeti-mueyyen-olunub/> [Erişim tarihi 20.4.2021]; Hazırda 24 hərbi itkin düşmüş sayılır - RƏSMİ <https://report.az/herbi-xeberler/hazirda-24-herbci-itkin-dusmus-sayilir-resmi/> [Erişim tarihi: 20.4.2021].
- İntikam Asgerli ve Nurlan Aşgerlinin annesi Ziba hanımla rəportaj. Doç. Dr. İradə Memmedova tərəfindən 15 Aralık 2020 tarixində yapılmışdır.
- İtkin düşən zabitimizin səkkiz aydan sonra şəhid xəbəri gəldi. <https://report.az/qarabag/itkin-dusen-zabitimizin-sekkiiz-aydan-sonra-sehid-xeberi-geldi/> [Erişim tarihi: 29.4.2021].
- Kapitan Babayev Şamil Baloğlan oğlu. <https://shexsiheyet.mia.gov.az/?/az/menu/264/> [Erişim tarihi: 30.3.2021].
- Korpus komandirinin müavini, polkovnik Babək Səmidli şəhid olub. https://apa.az/az/cebhe_xeberleri/Korpus-komandirinin-muavini-polkovnik-Babk-Smidli-shid-olub-616454 [Erişim tarihi: 23.11.2020].
- Qardaşı Aprel döyüşlərində, özü isə Vətən müharibəsində - Şuşada şəhid oldu. <http://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qardasi-aprel-doyuslerinde-ozu-ise-veten-muharibesinde-susada-sehid-oldu-207054> [Erişim tarihi: 16.12.2020].
- Qəhrəman kəşfiyyatçı Zahir Feyzullayev - ŞƏHİD YOLDAŞININ QİSASINI ALDIQDAN SONRA ÖZÜ DƏ ŞƏHİD OLDU – VİDEO, Veb TV, <https://www.xezerxeber.az/news/veb-tv/314924/qehreman-kesfiyyatci-zahir-feyzullayev> [Erişim tarihi: 25.11. 2020].
- Mən onu atasız saxlasam da, məndən çox vətəni sevdi. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55044795> [Erişim tarihi: 4.12.2020].
- Mirzəyev, E. (2020, Ekim 3). İkinci Qarabağ müharibəsi: səbəblər və ilkin şərtlər Elmır Mirzəyev. İkinci qarabağ müharibəsi: səbəblər və ilkin şərtlər. <https://azlogos.eu/ikinci-qarabag-muharib%C9%99si->

s%C9%99b%C9%99b)%C9%99r-v%C9%99-ilk-in-s%C9%99rtl%C9%99r/. [Erişim tarihi: 3.10.2020].

Muxtar Rəhim oğlu Babayev. <http://shhidler.info/shehidler/54a0e3f0-76ef-4f96-b63e-e5b307d36c5c> [Erişim tarihi: 29.3.2021].

Müşfiq, Ş. Əbədiyyətdəki əziz ünvanlarımız - Şəhidlər ölməz, Vətən bölünməz! <https://525.az/news/165086-ebediyetdeki-eziz-unvanlarimiz-sehidler-olmez-veten-bolunmez>. [Erişim tarihi 1.4.2021].

Nərimanoğlu, M. (2021, Ocak, 24). Sonuncu zəngə cavab verməyən komandır - şəhid polkovnik Zaur Cəfərovun döyüş yolu. Azərbaycan. <http://koordinat.az/meqale.php?id=30705> [Erişim tarihi: 24.1.2021].

Nizamiqızı, H. (2021, Ocak 15). Baharın payız üzü. Mədəniyyət. <http://medeniyyet.az/page/news/55594/Baharin-payiz-uzu.html> [Erişim tarihi: 15.1.2021].

Novruzov, K. (2020, Kasım 30). Polkovnikin son döyüş tapşırığı. <https://sherg.az/x%C9%99b%C9%99r/146315> [Erişim tarihi: 30.11.2020].

Nüsret, E. (2021, Ocak 10) Qisası qiyamətə saxlamayan şəhid Zahir Feyzullayev. <https://metbuat.az/news/1397697/qisasi-qiyamate-saxlamayan-sehid-zahir-feyzulayev.html> [Erişim tarihi:10.1.2021]

Polad Həşimovun qisasını alan 19 yaşlı qəhrəman <https://azpolitika.info/?p=606506> [Erişim tarihi: 5.10.2020].

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Hərbi xidmətlərə görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb. <https://525.az/news/159081-herbi-qulluqular-herbi-xidmetlere-gore-medali-ile-teltif-edilib> [Erişim tarihi: 30.12.2020].

Ramazanlı, G. Qisası qiyamətə saxlamayan şəhid Zahir Feyzullayev. **METBUAT.AZ** <https://azerforum.com/az/qisasi-qiyamate-saxlamayan-shehid-zahir-feyzulayev-> [Erişim tarihi: 10.1.2021].

Rafiqqızı, İ. (2020, Aralık 5). Şəhid qardaşının intiqamını aldı və Şuşa uğrunda şəhid oldu... XÜSUSİ TƏYİNATLILARIN İGİD DÖYÜŞÇÜSÜ-İNTİQAM ƏSGƏROV. <https://aqreqator.az/az/cemiyyet/1143682> [Erişim tarihi: 5.12.2020].

Ramid Hacıyev: "Qarabağ" ordenli şəhid mayor . <https://www.memorial.az/en/news/339> [Erişim tarihi: 26.1.2021].

Sarabi, L. (2020, Ekim 19). Şəhid Cəbrayıl Dövlətzadə ilə bağlı atasından ÜRƏK DAĞLAYAN SÖZLƏR: Hələ də elə bilirəm, ayın 28-dir və... <https://publika.az/projects/xususi/332230.html> [Erişim tarihi: 19.10.2020].

Şəhid Xudayar Yusifzadənin büstü hazırlanıb. <https://ordu.az/az/news/179320/sehid-xudayar-yusifzadenin-bustu-hazirlanib-foto> [Erişim tarihi: 8.12.2020].

Şəhid topçu polkovnik-leytenant Zaur Cəfərov <https://cijirbirlik.com/sehid-topcu-polkovnik-leytenant-zaur-ceferov/> [Erişim tarihi: 21.11.2020].

Şəhid Ülvi Kərimov. <https://www.youtube.com/watch?v=19tgKffxmBk> [Erişim tarihi:10.12.2020].

- Şirəliyeva, M. (2020, Şubat 17) *Şəhid kapitan Şamil Babayev: "Şəhid olsam, qəlbimin üstündə daşdığı bayrağı məzarımda başımın altına qoyarsınız"*. <https://nuhcixan.az/news/cemiyet/42636-sehid-kapitan-samil-babayev-sehid-olsam-qelbimin-ustunde-dasidigim-bayragi-mezarimda-basimin-altina-qoyarsiniz>. [Erişim tarihi: 17.02.2021].
- Şuşada dastan yazan Şəhidimiz Şamil Babayev. <https://analoq.az/2020/12/06/susada-dastan-yazan-sehidimiz-samil-babayev/> [Erişim tarihi: 6.12.2020].
- Şuşada dastan yazan Şəhidimiz Şamil Babayev. https://www.youngpress.az/q%C9%99hr%C9%99man-%C6%8Fsg%C9%99rimiz-babayev-samil_ [Erişim tarihi: 06.12.2020].
- Tofiq, E. (2020, Kasım 30). "Vətən yaxşıdır" oxuyub məşhurlaşdı, şəhid olub ürəkləri dağladı. <http://www.aztv.az/az/news/10539/veten-yaxsidir-oxuyub-meshurlasdi-sehid-olub-urekleri-dagladi>. [Erişim tarihi: 30.11.2020].
- Ülvi Kərimov. https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%9Civi_K%C9%99rimov [Erişim tarihi: 30.03.2021].
- Vətən mahnısı ilə tanınan şəhid Xudayar Yusifzadə: "Şəhid olmağa gedirəm" – Video. <https://aqreqator.az/az/cemiyet/1129660> [Erişim tarihi: 27.11.2020].
- Vətən müharibəsində itkin düşən daha bir hərbi qulluqçunun nəşi tapılıb. <https://report.az/herbi-xeberler/itkin-dusmus-daha-iki-herbi-qulluqcunun-sexsiyyeti-mueyyenlesdirilib/> [Erişim tarihi: 27.4.2021].
- Vətən müharibəsində şəhid olan hərbi dəfn edildi. <https://report.az/qarabag/azerbaycan-ordusunun-itkin-dusen-daha-bir-herbcisnin-nesi-tapilib/> [Erişim tarihi: 06.4.2021].
- Vətən müharibəsində şəhid olan hərbi qulluqçuların siyahısı (PDF). www.mod.gov.az. [Erişim tarihi: 9.12.2020].
- Vətən müharibəsində şəhid olan hərbi qulluqçuların siyahısı* (PDF). <https://mod.gov.az/az/news/veten-muharibesinde-sehid-olmus-herbi-qulluqcularin-siyahisi-34286.html>. [Erişim tarihi: 09.12.2020].
- Vətən müharibəsində şəhid olan hərbi qulluqçuların siyahısı (PDF). www.mod.gov.az. [Erişim tarihi: 22.1.2021].
- Vətən müharibəsinin şəhidi Nardaranda dəfn edilib. <https://report.az/qarabag/veten-muharibesi-sehidi-ile-vida-merasimi-kecirilir26/> [Erişim tarihi: 26.4.2021].
- Vətən müharibəsi şəhidi polkovnik Babək Səmidlinin materialları Muzeyə təhvil verilib <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/3351> [Erişim tarihi: 19.3.2021].
- "Vətən yaxşıdır" oxuyub məşhurlaşdı, şəhid olub ürəyimizi dağladı — Xudayar Yusifzadə. www.youtube.com (YouTube portalı / "AZTV" səhifəsi). [Erişim tarihi: 4.12.2020].
- Zahir Feyzullayev: Şəhid yoldaşının qisasını aldıqdan sonra özü də şəhid oldu <https://www.memorial.az/en/news/625> [Erişim tarihi: 13.3.2021];

- Zaur Cəfərov: "Qarabağı can-qan bahasına geri qaytarmaq lazımdır" deyən polkovnik-leytenant. <https://www.memorial.az/en/news/611> [Erişim tarixi: 12.3.2021].
- 2-ci Qarabağ müharibəsinin ilk qadın şəhid hərbiçisi haqqında reportaj. <http://azertimes.az/2ci-qarabag-muharibesinin-ilk-qadin-sehid-herbicisi-haqqinda-reportaj/> [Erişim tarixi: 30.10.2020].
- 165 gündən sonra nəşi tapılan şəhid Ordubadda dəfn edilib https://apa.az/az/dagliq_qarabag/165-gundn-sonra-nsi-tapilan-shid-Ordubadda-dfn-edilib-634521 [Erişim tarixi: 18.3.2021].

BÖLÜM 14

İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI, ALMAN MEDYASINDA

Lamiye MUSTAFAYEVA*

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, "Karabağ Tarihi" bölümü doktora öğrencisi, mustafazadelamiya@gmail.com Bakü/Azerbaycan

SAVAŞ ZEMİNİ

Birinci Karabağ savaşı sonucunda topraklarının %20'sini kaybeden Azerbaycan Cumhuriyeti özellikle 1994-yılında imzalanmış Bışkek protokolünden sonra Ermenistan Cumhuriyeti ile BM Güvenlik Konseyinin işgalçi kuvvetlerin kayıtsız şartsız Azerbaycan topraklarından çıkarılmasını amaçlayan kararlarının uygulanması için çeşitli uluslararası kurumlar çapında uzunvadeli diplomatik görüşler düzenlendi. Barış görüşmeleri süreci 2018 yılında Ermenistan'da renkli devrim sonucunda iktidara gelen Nikol Paşinyan'ın "Karabağ Ermenistan'dır" gibi populist açıklamaları ve Azerbaycan'ın işgal olunmuş topraklarına devamlı kanunsuz ziyaretleri gibi kışkırtıcı sepkideki davranışları sonucu önemli derecede sarsıldı.

Tarihimizin şanlı sayfası olan İkinci Karabağ ve ya diğer adıyla dersek, Vatan Muharebesi, 30 yıla yakın bir süre zarfında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilmiş Karabağ Bölgesi'nin kurtuluşu, devletin kendi arazi bütünlüğünü sağlaması uğrundaki haklı mücadelesidir.

Askeri operasyonlar başladığı günden itibaren dünyanın çeşitli ülkelerinin Kitle İletişim Araçları (KİA) İkinci Karabağ Savaşı hakkında çok sayıda haber yayınlamışlar. Bunların içinde Batı Avrupa'nın önde gelen ülkelerinden olan Almanya Federal Cumhuriyeti'nin nüfuzlu medya temsilcileri ayrıca bir önem arz etmektedir. Bazı Alman KİA'ı 2020 yılı temmuz ayında baş veren Tovuz'daki silahlı çatışmalar zamanı ve Bakü'de 30 000'e yakın insanın sokaklara çıkarak Karabağ'ın artık geri alınmasını talep etmesinin İkinci Karabağ Savaşı'nın başlamasına zemin hazırladığını yazıyorlar.¹

“TAGESSCHAU” NE YAZIYOR

Almanya'nın bir diğer nüfuzlu haber ajansı olan Tagesschau'da ise İkinci Karabağ Savaşı'nın başlaması hakkındaki yayınladığı haber şöyledir: Azerbaycan ordusunun 27 Eylül'de başlattığı İkinci Krabağ Savaşı – Ermenistan tarafından işgal olunmuş Azerbaycan topraklarının geri alınması için yapılan geniş çaplı bir askeri operasyonlardır. Bölgede askeri durum şartları ilan edildi. Her iki taraf savaş sırasında bir birini suçladı. Aynı zamanda, Azerbaycan Savunma Bakanlığı ordunun “Ermenistan'nın silahlı saldırılarını durdurmak ve halkın güvenliğini korumak için” “karşı atağa”

¹ https://de.wikipedia.org/wiki/Krieg_um_Bergkarabach_2020

başladığını duyurdu. Bakanlık silahla vurularak düşürülen bir helikopterin olduğunu bildirdi.²

Almaniya'nın Siyasi Eğitim Merkezi'nin internet sitesinde ise 1994 yılından beri Azerbaycan ve Ermenistan silahlı kuvvetleri arasında gerçekleşen en ağır askeri karşılaşma olan İkinci Karabağ Savaşı'nın uluslararası arenayı sarstığı yazıyor: 27 Eylül'de, 1994 yılından ("temas hattı") tahminen 200 km uzunluğunda ateşkes hattı boyunca düzenli bir savaşın başlamasını Azerbaycan'ın ülkenin bütün işgal edilmiş topraklarının geri alınmasına, yani Dağlık Karabağ bölgesine ve onun çevresindeki işgal olunmuş yedi rayona karşı yönelen geniş çapta "karşı atak"ı diye değerlendiriyor. Siyasi Eğitim Merkezi bildiriyor ki, İkinci Karabağ Savaşı, askeri açıdan 1991-1994 yıllarındaki ilk savaştan çok çok yüksek düzeyde sürdürüldü. Son on yılda munakaşanın her iki tarafında silahlanma ve askeri hazırlık çalışmaları yüksek düzeyde devam ediyordu. Özellikle ekonomik açıdan daha güçlü olan Azerbaycan, Rusya, İsrail ve Türkiye gibi üçüncü ülkeler tarafından son model silahlarla donatıldı. İnsansız Hava Araçları (İHA) gibi en son model silahların kullanılması savaşın gidişatını belirledi. Savaş ve her iki tarafın da yürüttüğü propaganda sonucunda yurtdışındaki ermeni ve azerbaycanlı diasporaların çalışmalarında güçlü bir şekilde ilerleyen karşılıklı düşmanca tavırlar daha da keskinleşti.

"Der Spiegel" dergisinde belirtiliyor ki, Azerbaycan tarafından Şuşa şehri, sadece stratejik değil, aynı zamanda siyasi öneme sahiptir. Çok büyük öneme sahip olan bu şehir, aynı zamanda bögenin İslam kültürünün simgesidir. Dağlık Karabağ işgal edildiğinde Şuşa'da yaşayan nüfusun demek olur ki, tamamı azerbaycanlılar idi. Azerbaycanlılar evlerini, dede baba yurtlarını terk ettirildiler ve bir zamanlar onların yaşadığı evleri boş kaldı. Bu evlerde daha sonradan Azerbaycanın başka yerlerinden göç eden ermeniler yaşadılar.

TÜRKİYE HAKINDA NE YAZIYOR

Aktarılan makalede, çatışma alanında bulunan yabancı aktörler arasında özellikle Rusya ve Türkiye'nin yer aldığı ayrıca vurgulanmaktadır. Rusya'nın Ermenistan'la "stratejik ortaklığı" bulunmaktadır. Türkiye "kardeş ülke" si olan Azerbaycan'ını desteklemektedir. Rusya ise savaşın her iki tarafının da başlıca silah tedarikçisi idi. Güvenlik politikası bakımından

²<https://www.spiegel.de/politik/ausland/armenien-und-aserbajdschan-tote-und-verletzte-nach-zusammenstoss-im-suedkaukasus>

Ermenistan'la sıkı bağlantıları var ve bu ülkede 5 000 civarında askerden oluşan askeri üssü bulunmaktadır. Ancak, Azerbaycan da ithal ettiği silahların çoğunu Rusya'dan alıyordu. Aynı zamanda, Rusya Minsk – AGİT grubu içindeki anlaşmazlıkta başlıca arabulucudur. Türkiye'nin Azerbaycan'a doğru yoğunlaşan askeri katılımı Rusya'yı Güney Kafkasya'daki "düzenleyici güç" olarak çağırıyor. Ankara'nın komşu bölgedeki etkisini güçlendiriyor ve son yıllarda cumhurbaşkanı Erdoğan döneminde Libya'dan Orta Doğu'dan Güney Kafkasya'ya kadar sürdürülen büyük güç politikasına uygundur.³

Rusya ve Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ sorunun çözümünde önemli rollere sahipler. Diğer ülkelerin etkileri daha azdır. Bunu, Almanya'nın çoğu haber ajansları da onaylamaktadır. Örneğin, "Tagesschau" haber ajansı böyle cümleler kurmuştur: *Bu savaşta Türkiye kendisi önceki yıllardan daha çok Azerbaycan tarafında saf tuttu. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan o zamanlarda ve şimdi de Ermenistan'a karşı ciddi suçlamalarda bulundu. Türk dili konuşan ülkelere olan kardeş Azerbaycan devletine yeri gelirse Dağlık Karabağ'ı geri almak için askeri yardım yapacağını vaad etti. Türkiye ve Azerbaycan son yıllarda karşılıklı yardımlaşma güvencesi ile stratejik askeri anlaşmalar imzalamışlardır*. Diğer taraftan, bazı kaynaklar Türkiye'nin Güney Kafkasya'dan Rusya'yı karşısına almak istemeyerekten bir süreliğine askeri ve diplomatik açıdan geri çekilmesine de dikkat çekiyorlardı.

Aynı haberde, Rusya'nın bu gerilimli ilişkideki faaliyetinin Azerbaycan ve Ermenistan'da halkın tepkisine sebep olduğu da vurgulanmaktadır. Çünkü Moskova'daki yönetim yıllardır her iki tarafa silah temin ediyor. Aynı zamanda, Rusya Ermenistan'nın koruyucu gücüdür. Rusya'nın yönettiği "Ortak Güvenlik Birliği" kapsamında NATO ile karşılaştırılabilen bir savunma birlikleri var. Ermenistan'da binlerce rus askeri ve sınır muhafaza birlikleri yerleştirilmiştir, lakin, savunma birliklerinin alanı Dağlık Karabağ'ı kapsamıyor ve iki rus askeri üssü sorunlu bölgenin dışında – Türkiye sınırına yakın bölgededir. Son bir kaç hafta içerisinde askeri eğitimler zamanı Rus ve Türk birlikleri bir birilerine çok yakın mesafede bile bulundular. Ermeniler artık Türkiye'yi saldırgan ülkeymiş gibi haberlerle daha fazla lanse etmeye başladılar. Rusya diplomatik çalışmalarını sürdürüyor, ermenileri ve azerbaycanlıları karşılıklı diyalog kurmaya ikna etmeye çalışıyordu. Rusya bölgedeki nüfuzunu sürdürmek için bir türlü çözüm bulunamayan sorunu kullanmak istiyor. Ancak, sıcak bir savaşta Rusya kontrolünü kaybedebilir ve

³ <https://www.bpb.de/internationales/weltweit/innerstaatliche-konflikte/224129/nagorny-karabach>

böylece sadece Türkiye için değil, güneyde İran ve bölgeyle daha çok ilgilenmeye başlayan Çin için de kapıları açmış olabilirdi .⁴

Almanlar Dağlık Karabağ'ın uluslararası hukuka göre Azerbaycan toprağı olduğunu, aynı zamanda nüfusun çoğunun ermeniler olduğuna dikkat çekmeye çalışıyorlardı. 1991 yılından itibaren ermeni silahlılarının Dağlık Karabağ'ı ve komşu bölgeleri işgal ettiğini ve Azerbaycan'ın da o zamandan beri bu bölgelerin geri verilmesini talep ettiğini yazıyorlar. Tam da bu sebepten zaman zaman savaşı başlatabilecek çatışmalar yaşanıyordu. 2014 yılı ağustos ayında, 2016 yılı nisan, 2020 yılı temmuz çatışmaları bu bu sebeplerden ortaya çıkmıştı. Bu olaylar Azerbaycan'da artık işgal altındaki topraklarının savaşarak geri alınma isteğinin yoğunlaşması ile ilgili idi. Çünkü, Ermenistan işgal ettiği toprakları geri vermek istemiyor, uzun süren karşılıklı diyaloglardan bir sonuç çıkmıyor, Azerbaycanı savaşa yöneltiyordu.

Tabii ki, her zaman hakkın savunucusu olan Türkiye, bu defa da hakk yolunda olan kardeş ülke Azerbaycan'a desteğini esirgemedi. Vatan Muharebesinde Azerbaycan'ı her platformda destekleyen Türkiye ile kardeşliğimiz ve dostluğumuz daha da pekişti. Tabii ki, bu dostluğu sindiremeyenler ve bize karşı PR çalışmaları yürütenler de oldu. Örnek olarak alman gazeteci Anna Sofi Schneider'i gösterebiliriz. O, hiç bir kanıt olmaksızın Türkiye'nin Kafkasya'ya bin kişilik savaşçı gönderdiğini, Azerbaycan'ın ise bu iddiaları inkar ettiğini yazıyor.⁵

Alman medyasında Azerbaycan'ın Şuşa şehriden geniş bir şekilde bahsedilir. Medyada sözde Dağlık Karabağ liderinin şöyle bir cümlesine dikkat çekilir "Şuşa'yı kim yönetiyorsa Karabağ'ı da o yönetiyor." Evet, bu gün Azerbaycan'ın en köklü tarihini kendinde barındıran, milli kültürümüzün merkezi, Karabağ'ın incisi olan Şuşa'mız yiğit askerlerimizin kahramanlığı, şehitlerimizin kanı pahasına işgalden kurtarıldı.

Nihayet, 2020 yılı 6 Kasım tarihinde Güney Kafkas bölgesinde stratejik açıdan önemli olan Şuşa şehri, düşman işgalinden kurtarıldı. Aynı gün içerisinde Azerbaycan'nın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev halka seslendi: "Ben, büyük bir gururla Şuşa şehrimizin ermeni işgalinden kurtarılması haberini sizlere duyuruyorum". Şuşa savaşın gidişatını değiştirecek bir şehir olarak biliniyor, sözde Dağlık Karabağ yetkilileri Şuşa'yı kaybetmeleri sonucunda bütün bölgede devam eden savaşı kaybettiklerini açıkladılar. Şehrimize işgal

⁴ <https://www.tagesschau.de/ausland/armenien-aserbajdschan-101.html>

⁵ <https://www.spiegel.de/politik/ausland/bergkarabach-was-will-die-tuerkei-im-konflikt-armenien-aserbajdschan-a-91c75633-411e-4f75-a8c5-0675d3596830>

sonrası “Şuşı” adı veren Ermenistan yetkililerinden durumla ilgili hiç bir açıklama yapılmadı. Bu durumla ilgili gerçek bilgiler bir süre ermeni halkından gizli tutuldu.⁶

Tabii ki, savaşın 44 gün sonra bitmesi çoğu yabancı ülkelerde şaşkınlıkla karşılandı. Almanya’da aktif olan Siyasi Eğitim Merkezi’nin internet sayfasında şöyle yazılıyordu: Ateşkes hakkında kasım ayının dokuzunu onuna bağlayan gece Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin aracılığı ile görüşmeler gerçekleştirildi ve Ermenistan başbakanı Nikol Paşinyan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev anlaşma imzaladılar. Anlaşma özellikle tartışmalı bölgelerdeki gerçek durumu yansıtıyor: askeri açıdan daha iyi durumda olan Azerbaycan avantaj kazandı ve Ermenistan Dağlık Karabağ’ın ve komşu bölgelerin önemli kısmını boşaltmalıdır. İlerleyen zaman içerisinde Azerbaycan savaş zamanı kurtarılan bölgelere – Dağlık Karabağ’ın güneyinden bölgenin merkezindeki Şuşa şehrine, (ermenice: Şuşı) başkent Stepanaker’ten (Hankendi – L.M.) bir kaç kilometrelik mesafedeki bölgeleri de kontrol edebilmelidir. Rusya’nın verdiği bilgilere göre, Dağlık Karabağ’ın diğer kısmının statükosu da daha tam bir çözüme ulaşılmamış olarak duruyor.⁷

“Der Standart”ın internet sitesinde gazeteci Thomas Schindler, kendi yazısında, Azerbaycan’ının Hazar petrollerinden ve doğal gazından kazandığı gelirlerini ordusunu güçlendirmek için harcadığına dikkat çekiyordu. Bu, öncelikle Türkiye tarafından desteklenmiştir, hem de 2006-2019 yılları arasında Azerbaycan’a 825 milyon dolarlık silah temin eden İsrail de olaya katkı sağlamıştır.⁸

Zafer sonrasında Alman medyası şöyle bir paylaşımda bulunmuş: Dağlık Karabağ’da Ermenistan’ı mağlubiyete uğrattıktan sonra Azerbaycan yüz binlerce vatandaşının bir zamanlar zorla kovulduğu topraklarını geri aldı. Şimdi işgalden kurtarılmış yerlerde viran edilmiş şehir manzaraları kalmış. Buradaki evlerde ne çatı bırakmışlar, ne kapı, ne pencere...tamamen yıkık durumda. 44 günlük savaşın taktiği ise pek çok ülke tarafından büyük ilgiyle karşılanmıştır. “Dünyadaki herkes İHA alıyor- sadece biz değil” – Münhen Güvenlik Konferansının yöneticisi SPD’yi (ASDP – L.M.)* Bundesver’e

⁶<https://www.tagesspiegel.de/politik/kaempfe-in-berg-karabach-aserbajdschan-will-strategisch-wichtige-stadt-erobert-haben-armenien-widerspricht/26603200.html>

⁷ <https://www.bpb.de/politik/hintergrund-aktuell/319137/waffenstillstand-in-berg-karabach>

⁸ <https://www.derstandard.de/story/2000120557237/bergkarabach-konflikt>

*SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) - Almanya Sosyal Demokrat Partisi

tehlike oluşturmakla itham ediyor ve Dağlık Karabağ Savaşı'ndan büyük bir ders alınması gerektiğine vurgu yapıyor. O, diyor: "Özellikle bu çatışma gösterdi ki, kendi askerlerinizi korumak için dron sistemlerine gereksinim vardır. Havadan insansız hava araçlarıyla darmadağın edilen ve elinde hiç bir savunma aracı olmayan çaresiz ermeni ordusunun yerinde olmayı istiyor muyuz?"⁹

CUMHURBAŞKANI İLHAM ALİYEV'İN ALMAN BİR GAZETECİYLE RÖPORTAJI

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev engin bilgisi, keskin mantığı, inkar edilemeyecek argümanları ile ermeni yandaş medyasının karalama kampanyasını etkisizleştirebildi, enformasyon engellerini tekbaşına yok etti. Özel ismarikle gelen bazı Batı gazetecileri konuyu başka yere çekiyor, sahte bilgilere dayanarak Azerbaycan tarafına yönelik asılsız suçlamalarda bulunuyorlardı. Çatışmaya Türkiye'nin de katılımı, F-35'leri kullanmada, Suriye ve Lübnan'dan paralı askerlerin getirilmesi, ateşkesin bozulması ve pek çok diğer kışkırtıcı sorular tekrar tekrar soruluyordu. Cumhurbaşkanımız, her seferinde bu suçlamaları inkaredilemeyecek kanıt ve gerekçelerle def ediyordu. Karabağ'ın tarihini, çatışmanın sebeplerini anlatıyor, fırsatı değerlendirerek, asıl gerçekleri dünyaya ulaştırıyordu. Almanya'nın ARD televizyon kanalının röportajındaki bir soruya ve Cumhurbaşkanımızın cevabına dikkat yetirelim.

Soru: Biz orada, bu topraklarda bulunduğumuzda şöyle bir soruyu merak ettik, Karabağ Azerbaycan için neden bu kadar önemlidir? Orada yeraltı kaynaklar mı var, yoksa bu semvolik bir anlama mı sahip?

Cevap: Elzas ve Lataringe sizin için önemli midir? Bavarya, nasıl , sizin için önemli midir? Peki, Reyn Vestfaliya? Bu bizim toprağımızdır, uluslararası düzeyde tanınan toprağımızdır. Bu, kaynak konusu değil. Bizim başlıca yeraltı kaynaklarımız burada, Bakü'dedir. Burada hak,adalet sözkonusudur, bu milli haysiyet konusudur ve bu, uluslararası hukuk problemdir.

Bu kısa ve öz bir cevap olmuştur. Ama, çok derin bir anlam içermektedir, böyle etkili bir cevaptan sonra sanmıyorum ki, bir daha her

⁹<https://www.tagesspiegel.de/politik/ischinger-uebt-scharfe-kritik-an-spd-blockade-alle-welt-beschafft-sich-drohnen-bloss-wir-nicht/26730088>

hangi bir, batılı gazeteci bizim Cumhurbaşkanımıza bu tarzda bir soru yöneltme cesaretinde bulunsun.¹⁰

SONUÇ

Genellikle, Alman medyasına göre Dağlık Karabağ Azerbaycan sınırları dahilinde olan bir bölgedir. Bugün Azerbaycan kendi sınırlarını onarıyor. Bu konuda, Türkiye ona önemli destekte bulunmuştur. Rusya'nın diplomatik çaptaki katılımı, ABD ve AB ülkelerinin bırakmış oldukları boşlukları dolduruyor. Amerikalılar Rusya ve Fransa ile birlikte AGİT kapsamında 1990'lı yılların başlarında yapılan ateşkesten beri barış sağlanmasına yardım etmesi gereken Minsk grubunu yönetiyorlar. Lakin, 2007 yılı Madrid prensiplerinin hiç biri uygulanmadı. Ermenistan Dağlık Karabağ'ı zamanla daha da sahiplenmeye başlarken, Azerbaycan yönetimi, uluslararası düzeyde kabul görmüş sınırlar dahilinde, bölge üzerindeki bağımsızlığını tam bir şekilde uygulayamamaktan kaynaklanan rahatsızlıktan memnun kalmadı ve sonucunda Minsk grubu başkanları kendi itibarlarını zayıflattılar.

44 günlük İkinci Karabağ veya Vatan Muharebesinin Alman medyasında yansımalarının analizi gösteriyor ki, pek çok yabancı basın organları gibi Alman medyasında da olayların aktarılma şekli önyargılı yaklaşımdan başka bir şey değil. Hatta bazı gazetecilerin bu yaklaşımları yazılarında açık bir şekilde kendini göstermektedir. Lakin, Batı devletlerinin çeşitli iletişim araçlarına kıyasla Alman medyasının olayları yansıtma şekli daha objektiftir. Aktarılan haberler incelendiğinde gelişmiş ülkelerde ermeni lobisinin KİA'na etkin bir şekilde baskı yaptıklarını da görmekteyiz. Şunu da belirtmek gerekiyor ki, düşman tarafı her zaman bazı sıcak çatışmaları "savaş suçu" gibi lanse ederek, medyayı zafer kazanmış ülke aleyhinde yayın yapmaya yönlendirmeye çalışıyordu. Ancak, KİA gerçekleşen bütün olayları, çatışmaları tarafsız açıdan, objektif şekilde yansıtmalıdır ki, gerçekler toplumdan saklanılmasın ve gelecek nesillere de bütün gerçekliği ile ulaştırılabilsin.

¹⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=W6yLnd4SsO4>

KAYNAKÇA

- https://de.wikipedia.org/wiki/Krieg_um_Bergkarabach_2020 [22.02.21]
- <https://www.spiegel.de/politik/ausland/armenien-und-aserbajdschan-tote-und-verletzte-nach-zusammenstoss-im-suedkaukasus> [24.02.21]
- <https://www.spiegel.de/politik/ausland/bergkarabach-konflikt-armenien-macht-tuerkei-fuer-eskalation-verantwortlich-a-45b5f998-04c1-44c6-87c0-ed51cc74aca8> [17.02.21]
- <https://www.spiegel.de/politik/ausland/armenien-und-aserbajdschan-tote-und-verletzte-nach-zusammenstoss-im-suedkaukasus> [15.02.21]
- <https://www.bpb.de/internationales/weltweit/innerstaatliche-konflikte/224129/nagorny-karabach> [13.01.21]
- <https://www.tagesschau.de/ausland/armenien-aserbajdschan-101.html> [01.02.21]
- <https://www.spiegel.de/politik/ausland/bergkarabach-was-will-die-tuerkei-im-konflikt-armenien-aserbajdschan-a-91c75633-411e-4f75-a8c5-0675d3596830> [03.02.21]
- <https://www.tagesspiegel.de/politik/kaempfe-in-berg-karabach-aserbajdschan-will-strategisch-wichtige-stadt-erobert-haben-armenien-widerspricht/26603200.html> [18.01.21.]
- <https://www.bpb.de/politik/hintergrund-aktuell/319137/waffenstillstand-in-berg-karabach> [23.01.21]
- <https://www.derstandard.de/story/2000120557237/bergkarabach-konflikt> [22.01.21]
- <https://www.tagesspiegel.de/politik/ischinger-uebt-scharfe-kritik-an-spd-blockade-alle-welt-beschafft-sich-drohnen-bloss-wir-nicht/26730088> [14.02.21]
- <https://www.youtube.com/watch?v=W6yLnd4SsO4> [12.01.21]

BÖLÜM 15

BİR KÖYÜN FACİASI (TANIKLARIN ANILARI KAPSAMINDA)

Leman MURADOVA*

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, "Karabağ Tarihi" bölümü doktora öğrencisi,
lemandemir2017@gmail.com

GİRİŞ

1992 yılı Şubat ayının 17'den 18'ne geçen gece Ermeni silahlı birlikleri, eski Sovyetler Birliği ordusuna ait 366 numaralı motorize alayı Hocavend Rayonu'nun Karadağlı küyüne sokularak orada Azerbaycanlılara karşı soykırım yaptılar.¹ O gece Karadağlı da yaşananları anlatmak için dil ya da kalem yeterli değildir. Karadağlı'da olanları yaşamadan ve tanıklık etmeden bu vahşeti tam gerçekliği ile duya veya göremezsin. Maalesef, bu güne kadar bu soykırım gerçeği dünya kamuoyunda hakettiği yeri ve hukuku kıymetini alamamıştır. Karadağlı soykırımının dünya kamuoyunda doğru ve iyi bir şekilde tanıtılması için Karadağlı'da yaşanan olayların, vahşetlerin, Karadağlı soykırımına getiren sebeplerin asıl mahiyetinin araştırılması çok önemlidir.

Dünyanın Büyük Güç merkezleri tarafından her zaman desteklenen Ermenistan devleti Azerbaycan topraklarının %20'sini terör ve soykırım uygulamakla 30 yıla yakın işgal altında tuta birmiştir. Çar hükümeti, hâlen 18. yüzyılın başlarında Rusya çarı I. Petro'nun vasiyetini yerine getirerek, Ermenileri, Kaçarlar İran'ı ve Osmanlı Devleti'nden Kuzey Azerbaycan topraklarına göç ettirme politikasını uygulamaya başlamıştır.² Çarlık Rusyası'nın yardımı ile 1828 yılında Türkmençay ve 1829 yılı Edirne anlaşmalarının yarattığı fırsatlardan (5) yararlanarak eski Azerbaycan topraklarında yerleştikten sonra, yine de Rusların ve batılı devletlerin yardımı ile Türk-Müslüman nüfusa karşı terör ve soykırım yaparak 1918 yılında tarihte ilk defa olarak Kafkasya'da, eski İrevan hanlığının topraklarında bir devlet inşa etmeyi başardılar. O zamandan da Azerbaycan Türklerine karşı soykırım, sürgün, terör taktiğini uygulayarak topraklarını genişletmeyi başarmışlar.³

Ermenilerin asırlarca uyguladıkları özge topraklarında kendilerine "Büyük Ermenistan" kurma hayali uğruna soykırım politikası birçok sorunlara, aynı zamanda da Ağdaban, Camilli, Karadağlı, Hocalı soykırımının gerçekleşmesine yol açmıştır. XX Yüzyılın kanlı cinayeti hesab olunan

¹ Detaylı bilgi için bkz: Paşayeva, G. & Aslanov, Ş. (2013) *Karadağlı soykırımı şahidlerin dili ile*. Bakü, Elm ve Tehsil yayınları.

² Detaylı bilgi için bkz: *İrevan Hanlığı. Rusya işgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına Göç Ettirilmesi*. Çarşioğlu, Bakü, 2009.

³ Detaylı bilgi için bkz: Memmedova İ. (2018) Sözlü tarih yöntemi ile Hocalı soykırımı / *Tarih, Siyaset ve Uluslararası Hukuk Bağlamında Hocalı Katliamı*, Ankara, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, s.77.

Hocalı soykırımının vahşetleri yabancı basın mensupları tarafından dünya kamuoyuna iletilmişti. Fransa'nın "Le Monde" gazetesinin 14 Mart 1992 tarihli sayısında: "Ağdam'ı ziyaret eden yabancı basın mensupları Hocalı'da katledilen kadınlar ve çocuklar arasında kafa derisi soyulan, tırnakları sökülen üç ceset görmüşlerdir. Bu, Azerbaycanlıların bir propagandası değil, gerçeğin kendisidir", şeklinde yazmıştı.⁴ Maalesef bu güne kadar Karadağlı köyüne yapılan bu soykırım gerçeği dünya kamuoyunda hukuku kıymetini alamamıştır.

Sözlü tarih olarak Vidadi Hüseyinov ile röportaj yapmakta amacımız Karadağlı soykırımına getiren sebepleri araştırmak, bir Karadağlı'nın düşüncesinde neden Karadağlı sorusunun cevabını bulmaktır. Vidadi Hüseyinov ile röportajı bazı kısımları kısaltılmış şekilde takdim ediyoruz:

Leman Muradova: Karadağlı köyünün o zamanki durumu nasıldı?

Vidadi Hüseyinov: Hocavend Rayonu'nun (eski adı Martuni) Karadağlı köyü her taraftan Ermeni köyleri ile çevrili olan tek Azerbaycanlı köyü idi. Köyün tek çıkış yolu bile yok idi. Ermeniler, 1988 yılından beri Azerbaycanlıları soğuk silahlarla korkutmaya çalışıyor, değişik taleplerle yürüyüşler düzenliyorlardı. Bu gibi olaylar yüzünden bizler gergin ve huzursuz günler yaşıyorduk. Ağdam'a gelip Ermenilerin bu yaptıklarıyla ilgili yetkili kurumlara bilgi verdik ve köydeki durumun kötü olduğunu anlattık. Diğer taraftan da Bakü'ye bu olaylarla ilgili telgraf da gönderildi.

Leman Muradova: Karadağlı köyünde yaşanan facianın ilk kurbanları kimler oldu?

Vidadi Hüseyinov: Köyde olaylar durmak bilmiyordu....bu sırada" Karakend Faciası"* yaşandı Karadağlı köyünde korkunc facianın ilk kurbanı Bakü'den köye çeyiz mobilyası getiren köy sakinlerinden Handemir Hüseyinov oldu. Ermeni teröristleri yolda onun arabasının önünü keserek Handemir'e işgence ederek öldürmüşler ve göğsüne haç çizmişlerdi. Bu olaydan sonra ise ermeniler köyün tek ulaşım aracı olan Ağcabedi-Karadağlı

⁴ Detaylı bilgi için bkz: Memmedova İ. (2018) Sözlü tarih yöntemi ile Hocalı soykırımı / *Tarih, Siyaset ve Uluslararası Hukuk Bağlamında Hocalı Katliamı*, Ankara, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, s.77.

20 Kasım 1991 yılı: uluslararası düzeyde uzman taşnak teröristi gibi tanınan Monte Melkonyan'ın ve Zori Balayanın önderlik ettiği "Zorik" terör örgütü Hocavend Rayonu'nun Karakend yerleşim birimi yakınlığında "Ml-8" askeri helikopterini "Barret M81-A1" silahları ile vurdular. Bunun sonucunda Ağdam şehrinden Hocaven kasabasına barışı sağlama amacıyla yola çıkan toplamda 22 kişilik ekipte Azerbaycan'nın üst düzey devlet görevlileri, gazeteciler ve ekipaj hayatını kaybetti.

güzergahında çalışan otobüsün de önünü keserek, otobüsteki suçsuz insanları; kadın, çocuk ve yaşlı demeden hepsini vahşice katletmişlerdi.* Daha sonra ise, aynı aileden olan altı kişiyi; anne, oğul, kardeş ve s. çiftlikte bir odanın içinde ellerini kollarını bağlayarak yakmışlardı.

Leman Muradova: Köydeki halkın psikolojik durumu nasıldı?

Vidadi Hüseyinov: Biz hiçbir zaman ermenilerden korkmamışız. Bir birimize gidip gelirdik. Komşuluktaki altı Ermeni köyünün de elektrik işlerini ben kendim yapardım. Hatta bazen bu köylerde yatıya kalmışlığım da olmuştur. Biz ermenilerin yapmış oldukları yürüyüşleri, gösterileri pek dikkate almıyorduk. Bu yürüyüşlerin yerli Ermeni halkıyla bir ilgisi olmadığını düşünüyorduk. Ermenilerin bizim köylerimize gelip insanlarımızı öldürecek kadar vahşi, kana susamış yaratık olduklarına ihtimal vermiyorduk... hatta bizde böyle bir atasözü vardır ki, "ermeniler kan görünce korkup kaçar". Diğer taraftan da, biz devletimize ve milletimize güveniyorduk. Bakü'den, İç İşleri Bakanlığından görevliler, üst düzey yöneticiler ve başkaları sık sık köye geliyor, şehit aileleriyle ilgileniyorlardı. Onlar bize "dayanın", her şey yoluna girecek", "ermeniler size hiç bir şey yapamayacaklar" diyerek bizi teselli ediyorlardı.

Biz ermenilerin yapmış oldukları vahşeti anlattıktan sonra köye 5-6 silahlı askeri, ek olarak getirip gözlem noktasına yerleştirdiler. Ermeniler bunu duymuş olmalı ki, o günlerde atışma olmadı. Lakin bizim köyden bir grup Çaykend hareketine katılınca yeniden köye her gün ateş açmaya başladılar. Bizim köyümüz yerleşim olarak derenin aşağı kısmında olduğu için , etrafımız yüksekte yerleşen ermeni köyleri ile çevrili idi. Dağın başına yerleştirilen tek bir pulemyot bile bütün köyü çok kolaylıkla bütün gün ateş altında tutabiliyordu. Köy halkı, özellikle de orta yaşlılar evlerini, yakınlarını bırakıp gitmek istemiyorlardı...

Leman Muradova: Ermenilerin köye saldırısı ne zamandan başladı?

Vidadi Hüseyinov: Ermeni teröristleri 1 Şubat tarihinden itibaren köyü belli aralıklarla ateşe tutmaya başladılar. O günlerde köyde 118 kişilik bir nüfus vardı. 14 Şubat sabah saat 06.00 civarı idi. Köyün yukarı tarafında ben, gönüllü grubundan (OMON - L.M) biri kişi ve bir diğer arkadaşla

* **08 Eylül 1991 yılı:** Taşnak teröristleri – V.Haçaturyan, S.Yeremyan, S.Çalyan ve A.Arustamyandan oluşan ekip Ağdam-Hocavend ve Ağdam-Karadağlı güzergahında çalışan otobüslere saldırıyorlar. Karadağlı köyüne giden otobüste 5 kişi (4-ü kadın) sivil vatandaş vahşice öldülüyor, Ağdam-Hocavend otobüsünde yolculardan dört kişi katlediliyor, 20 kişi ise silahla yaralanıyor.

beraber toplamda 3 kişi nöbet tutuyorduk. Mühimmatımız ise sadece bir kaç adet av tüfeği ve köye sonradan getirilen 5-10 adet hafif makineli tüfekten ibaretti. Tam da bu saatte, ermeniler köye, her taraftan sürekli pulemyot silahından ateş açmaya başladılar. Biz sonuna kadar nöbet noktasını bırakmadık. Ağır silah olarak sadece bir adet el bombası fırlatıcısı olan granatamyotumuz vardı. Bu sırada köyün aşağı kısmında nöbet tutan dört kişinin şehit olduğu haberi geldi. Şehit olanlardan biri de köy okulunun müdürü idi. Ermenilerin köyün aşağı kısmından sadırılarının karşısını almak için tek ağır silahımız olan granatamyotu oraya götürdüler.

Leman Muradova: Bes yardıma gelen oldumu, diğer bölgelerle iletişim kurula bilindi mi?

Vidadi Hüseyinov: Çatışma ayın 16 sına kadar devam etti. 16 Şubatta ateş sesleri bir kaç saatliğine sustu. Biz kolhozun köydeki idari binasına gittik. Şehit olan vatandaşlarımızın kimliklerini belirleyip, cansız bedenlerini güvenli alana topluyorduk. Bu arada bize telsizle ulaşılarak güçlü olup, dayanmamızı telkin ediyorlardı. Gence ile iletişim kurabilmiştik. Yaralılarımızı göndermek için köyün merkezinde bir araya toplayıp, asgeri helikopterin gelmesini bekliyorduk. Bu saatlerde ateş sesleri durmuştu. Lakin sabahın bu sessizliği fazla sürmedi, ermeniler tekrardan durmaksızın köyümüzü ateşe tutmaya başladılar. Kolhoz idari binasından çıkmamız neredeyse imkansızdı.

Leman Muradova: Mühimmatımız yeterince var mıydı?

Vidadi Hüseyinov: Mühimmatımız çok azdı. Bu yüzden de çok az karşılık ateşi açarak sadece ilerlemelerini engellemeye çalışıyorduk. Öğlene doğru, ermeniler ve beraberindeki ruslar, yurtdışından getirilmiş paralı askerler (onları kiyafetlerinden tanıyorduk), Suriye ermenileri ve s. oluşan işgalci ordu artık köye girdi.

Ermeniler hazırlıklı gelmişlerdi. Doktorları, sedyeleri, kameramanları ile beraber gelmişlerdi. Onların bu kamera kayıtlarını daha sonra kendi amaçları doğrultusunda kullandıklarını biz çok sonradan öğrendik* (bize yaptıklarını, biz yapmışız gibi lanse ederek). 17 Şubat tarihinde ermeniler bayrak kaldırarak barış anlaşması için görüşmek istediklerini bildirdiler. Bu bizim için bir çıkış yolu idi. Mühimmatımız tamamen bitmişti ve başka da hiç bir destek alamıyorduk. Köyü temsilen 3 kişilik bir ekibi ermenilerle anlaşma

* Ermeni teröristleri azərbaycanlılara karşı yaptıkları tüm vahşi cinayetlerini kamerayla kaydederek dünyadaki ermeni lobisinin desteği ile dünya kamuoyuna durumun tam tersini lanse ediyorlardı. Sanki bütün bu cinayetleri azərbaycanlılar ermenilere karşı yapıyormuş gibi.

yapmaya gönderdik. Onların bizim ekiple göndermiş olduğu şartlar şunlardı: biz bütün silahlarımızı teslim etmeliymişiz, karşılığında ise onlar bizden 10 kişiyi alı koyup, diğer köylülerin gitmelerine müsaade edeceklerini söylemişlerdi. Alı konulan 10 kişiyi ise esir düşen ermenilerle değiştireceklermiş. Biz onların sözlerine inanmadık. Yeniden köyü ateşe tutmaya başladılar. Onların gerçek kötü niyetleri bir daha yüze çıkmıştı. Ermeni teröristleri köylülerin yarısını katletmek, geri kalanını ise işgence ederek ermeni esirlerle değiştirmeyi planlıyorlardı. Karadağlı köyü halkı sonuna kadar mücadele etti. Çatışma esnasında 7 şehidimiz vardı, 30'a yakın ermeniye etkisizleştirmiştik. Onların bizden kat kat çok silaha sahip olmasına rağmen biz bunu başarmıştık.

Leman Muradova: Bes ermeniler mühimmatı nereden elde edebilirdi?

Vidadi Hüseyinov: Ben tarihçi değilim, siyaset adamı da değilim, basit bir elektrikçiyim. Ama bir şeyi kesin biliyorum. O zaman Rusların desteği ve yardımı olmasaydı, Ermeni Karabağ'da hiç bir şey yapamazdı. 366 numaralı motorize alayı olmasaydı, Karadağlı'da, Hocalı'da Ermeni hiç bir şey yapamazdı. Silahı yoktu ki Ermeninin. Mesela, daha önceler 1988-1990-cı yıllaradək Ermeniler hangi silahla gelmişlerdi saldırıya, av tüfeğiyle. Bu nedenle yaralandılar ve geri döndüler.

Leman Muradova: Nasıl oldu ki sağ kalabildiniz?

Vidadi Hüseyinov: Artık tüm mühimmatımız bitmişti, pusuya yatan ermeniler binaya saldırarak bizi yakaladılar ve sıraya dizdiler. Yaralılarımızı bile almaya izin vermediler. Bizi silah zoruyla iki adet kamyona doldurdular. Kadınları ve yaşlıları bir kamyona, genç ve orta yaşlıları ise diğer kamyona zorla bindirdiler. Köyün yukarı kısmına getirip insanları isimleriyle çağırarak kamyondan indirip ve silahla vuruyorlardı. Bu yüzden, kendi aramızda kararlaştırdık kimin adı söylenirse söylensin kimse öne çıkmayacaktı. Ermeniler öncelikle köylülerden polis ve üst düzey yetkili olanları öldürüyorlardı. Diğer kamyondan indirilen benim amcamı, Şahmurad Hüseyinovu oradaca gözümün önünde öldürdüler. Çünkü köydeki idari binadan onlara karşı kahramancasına durmadan ateş etmişti amcam. Bu yüzden de onu görünce hemen ateşe tuttular. Köyden 1-2 kilometrelik mesafede, Beylik Dağı adlanan yerde kamyonu durdular ve önde oturan 10 kişiyi arabadan indirdiler. Ben de bu 10 kişilik önde oturan grubun içinde idim. Bizi asfalt yolun kenarına dizdiler. Bizlerden biri olan Telman Tağıyev adlı köylü arkadaşımızda bir el bombası vardı. Arkamızdan gelen ermeni arabasına atmaya planlıyordu. Bizi sıraya dizerlerken Telman el bombasını

ermenilerin üzerine doğru attı. Patlamanın etkisiyle ben yolun kenarındaki hendeyin içine düştüm ve oradan sürünerek uzaklaşmaya başladım.....

Gözlerimi açtığımda büyük bir böğürtlen çalılığının ortasında idim. Anlaşılan ben uzunca bir süre bu çalılığın içinde bayılıp kalmışım. Kendime geldiğimde göğsümde bir ağrı hissetmeye başladım. Şarapnel sırtımı yaralamıştı. Hava kararınca kadar çalılıkta bekledim. Birden bir ses duydum. Bir kaç adet ermeni yoldaki cesetlerin arasında dolaşarak onları saymaya çalışıyorlardı. 30 dakikaya kadar orda oyalandılar. Daha sonra köylülerimizin hayvanlarını çalıp götürdüklerini gördüm. Köyümüzü yağmalıyorlardı. ...

Ortalık sessizleşince Ağdam'a doğru gitmeye başladım... Bütün gece boyu durmaksızın yürüdüm . Ormanda kar kalınlığı diz boyu idi, sıldırım kayalıkların yanından yaralı bir şekilde zar zor ilerliyordum. Benim annem-Hüseynova Mirvari Tehmez kızı, erkek kardeşim ve diğer akrabalarım ermenilerin elinde esirdi. Amcamın torunu ise kayboldu, hiç bir bilgi alamadık. Sabah saat 4-5 gibi Ağdam'ın Gülablı köyüne vardım. Artık yürümeye mecalim kalmamıştı. Köyden hiç kimse görünmüyordu. Nihayet bir köylü ile karşılaştım. Ona Karadağlı köyünden olduğumu söyledim. O da bana, bizim köyümüzle ilgili hiç bir haber alamadıklarını ve merak ettiklerini söyledi. Bana askeri birliğin yerini gösterdi. Zar zor da olsa, kendimi oraya yetiştirdim. Her kes etrafıma toplandı. Şehitlerimiz ve yaralılarımız hakkındaki aklımda kalan bütün bilgileri onlara aktardım. Oradan beni doğru hastaneye yatırdılar. Hocalı soykırımının bir gün öncesiydi, beni oradan da diğer demir yollarının hastanesine naklettiler. 24 Şubat'ta hastaneden taburcu oldum.

Leman Muradova: Esirlikte kalan yakınlarınızı nasıl buldunuz, onlar ne anlata bildiler?

Vidadi Hüseyinov: Ermeni canileri köyde öldürdükleri bir kadının yüzüğünü parmağıyla beraber kesip almışlardı. Onların esir aldıkları on kadından bir de benim annemdi. Esirlerin değişimi Karaçac adlanan mezarlık yerinin yakınlığında yapılıyordu. Kadın esirlerin değiştirildiği ile ilgili haber aldım. Gittiğimde annemin de değiştirilerek getirildiğini gördüm. Annem de benim öldürülmüş olduğumu düşünerek çok üzülmüştü. Daha sonra diğer değiştirilen esirler arasında erkek kardeşimi de buldum. Erkek kardeşimle karşılaştığımızda o beni tanıyamamıştı. Ermeniler ona çok ağır işgenceler yapmışlardı. Her gün dövüldüğünden kaburgaları kırılmıştı, o soğuk buzlu havada zorla araba yıkatarak işgenceler uyguluyorlarmış. Hudayar adlı

hemşerimiz el bombası olayından sonra on kişi değil de, 36 kişiyi katlettiklerini anlattı. Onun anlattıklarına göre arabadan benimle beraber indirilen kişileri öldürdükten sonra cesetlerini ekskavatörle küreyerek silo kuyularına dökmüşler. Diğer esirlerin tutulduğu binanın duvarları, başlarının duvara çarpması ve onlara işkence yapılması için kırık şişe parçalarıyla sıvanmıştır. Onlardan 7-8 kişiyi ise hapishanede döverek öldürmüştür...

Muhatabım öfkesi boğulduğu için artık konuşamıyordu....

Giriş kısmında da değinildiği üzere Karadağlı, Hankendi yolu üzerinde 20 Ermeni köyü ile çevrili Azerbaycanlılar yaşayan tek bir köy idi. Karadağlı köyü, dört yıla yakın bir süre Ermeni işgalcilerine karşı direnmiş, kahramanca savaşmıştı. Ermeni teröristleri bu köyü mahv edebilmek için pılanli bir saldırı hazırlamıştı.

16 şubat 1992 yılında taşnak terör örgütü birlikleri tarafından Hocavend'in Karadağlı köyünü iki yönden durmaksızın ateşe tuttular. Bunun sonucunda bir sivil vatandaşımız ve bir de köy bekçisi katledilir, 6 sivil vatandaşımız ise yaralanıyor.

17 şubat 1992 yılında ermeni teröristleri Karadağlı köyüne tekrar saldırı düzenliyor. Köyü yerle bir ediyorlar. Vahşice katledilen 77 kişiden, 54 sivil vatandaşın naaşı Beylik Dağı adlanan arazideki silo kuyusuna atılıyor. Çocuk, kadın ve yaşlılarla beraber toplamda 117 kişi sivil ise esir götürülüyor. Esir götürülenlerden 23 sivil vatandaş ve 20 köy korucuları silahla vurularak öldürülüyor. Aynı zamanda da, 10 kişiyi diri diri yakıyorlar. Katledilenlerden 13'ü çocuk, 10 kişi ise kadını. Köyün 1200 kişilik nüfusundan hayatta kalanları ise doğup büyüdükleri toprakları terketmek zorunda bırakılır. Esir götürülenlerden 68 kişi öldürülmüş, 50 kişi isebin bir işgenceye maruz kaldıktan sonra büyük zorluklarla da olsa kurtarılabilmiştir. Esir götürülenlerden 10'u kadın, 2'si ise öğrenciymiş. Esirlikten kurtarılanlardan 18 vatandaşımız, ermenilerden gördükleri işgencelerin neticesinde aldığı yaralar yüzünden daha sonra hayatlarını kaybetmişler. Esir tutulan vatandaşlarımıza karşı ermeniler olmazın işgenceler uygulamışlar, insanlarımızın başlarını kesmişler, diri diri gömmüşler, dişlerini sökmüşler, aç-susuz bırakmışlar, döverek öldürmüşler. Bunlar insanlığa karşı işlenmiş dünyada bir benzeri olmayan cinayet olayları idi.

Karadağlı'ya düzenlenen saldırıya Arabo ve Aramo birlikleri ile Monte Melkonian'ın grubu da katılmıştı.⁵ Paralı askerlin Karabağ'a getirilmesinde önde gelenlerden biri Monte Melkonyan idi. Bundan başka Karadağlı'ya saldırı zamanı 366 numaralı motorize alayı kuvvetleri de kullanılmıştır.⁶

SONUÇ

Genellikle 1988-1992 yıllarında Karadağlı köyüne 305 defa saldırı yapılmıştır. Ermenistanın devlet çapında uygulamış olduğu soykırım sonucunda Karadağlı köyünde iki ailenin herbirinden dört kişi katledilmiş, 43 aile babasız kalmış, 146 çocuk öksüz kalmış. Karadağlı köyünde 91 kişi; köy halkından her 10 kişiden biri ermeniler tarafından katledilmiştir. İşgal sonucunda köyde 200 ev, bir kültür merkezi, 320 öğrenci kapasiteli ilk ve orta öğretim okul binası, 25 yataklı hastane binası ve diğer kurum yapıları, azerbaycanlılara ait tarihi, dini, kültürel yapılar ve mezarlıklar viran edilmiştir. Köyün 800 civarında nüfusu yurtsuz yuvasız kalarak göç etmek zorunda bırakılmışlar.⁷

Ne yazık ki, Karadağlı soykırımı uzun bir süre gizli tutulmuş. O dönemin devlet yöneticilerinin beceriksizliği bu korkunç cinayetlerin sayısının artmasına neden olmuştur.

Bu kanlı cinayettin üzerinden 30 yıla yakın bir zaman geçmesine bakmayarak Karadağlı köyü sakini olan Vidadi Hüseyinov'un büyük bir heyecan, üzüntü, acı ve gerilim dolu duygularla anlattığı faciayı yazıya dökmekte amacım insanlığa karşı işlenmiş bu vahşete dur demek, bir daha tekrar olunmasına mücadele etmemektir!

En büyük dileğim ise, bütün dünyaya kendisini masum, medeni gibi lanse etmeye çalışan ve dünya kamuoyunun 1915 yılı sözde soykırım iddialarına inandırmaya çalışan ermeni vandalizmini ve vahşetini ifşa etmektir.

⁵ Paşayeva, G. & Aslanov, Ş. (2013) *Karadağlı soykırımı şahidlerin dili ile*. Bakü, Elm ve Tehsil yayınları, s.100.

⁶ Detaylı bilgi için bkz: Ahmedov E. "Qaradağlı soyqırımı Xocalıya gedən yolun başlanğıcı idi". azertag.az. 20 oktyabr 2020 tarixində arxivləşdirilib.

⁷ Detaylı bilgi için bkz: Zulfikarlı, M. (2010) *Kdağlık Karabağda Ermeni Terörü. Karadağlı faciesi*. Bakü, Prezident Kütüphanesi.

KAYNAKÇA

- Əhmədov E. "Qaradağlı soyqırımını Xocalıya gedən yolun başlanğıcı idi". azertag.az. 20 Ekim 2020 Tarihde arşivlendi.
- İrevan Hanlığı. *Rusya işğalı ve Ermenilerin Kuzey Azərbaycan topraklarına Göç Ettirilmesi*. Çəşioğlu, Bakü, 2009.
- Memmedova İ. (2018) Sözlü tarih yöntemi ile Hocalı soykırımı / *Tarih, Siyaset ve Uluslararası Hukuk Bağlamında Hocalı Katliamı*, Ankara, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, s.77.
- Paşayeva, G. & Aslanov, Ş. (2013) *Karadağlı soykırımını şahidlerin dili ile*. Bakü, Elm və Tehsil yayınları.
- Zulfikarlı, M. (2010) *Kdağlık Karabağda Ermeni Terörü. Karadağlı faciesi*. Bakü. Prezident Kütüphanesi.
- https://az.wikipedia.org/wiki/Qarada%C4%9F%C4%B1_q%C9%99tlam%C4%B1__[24.02.21 tarihinde erişildi].

BÖLÜM 16

GÜRCİSTAN'DA ZVİAD GAMSAHURDİA DÖNEMİ

Marziye MEMMEDLİ*

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye, marziyemmedli@ksu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6993-5822.

GİRİŞ

1921'in Şubat'ında Bolşevikler tarafından işgal edilen Gürcistan 1922'den itibaren SSCB'nin 12. cumhuriyeti olarak bu devletin sınırları içerisine alındı. Merkezi Sovyet hükümetinin gerçekleştirdiği politikalar, 1920'li yılların sonundaki kolhozlaştırma, 30'lu yıllarda başlayan siyasi terör Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden de yan geçmedi. Ancak 1953'de milliyetçe Gürcü Josef Stalin'in vefatı ve 1956'da merkezi hâkimiyet tarafından Stalin'in şahsiyetiyle ilgili başlayan propaganda Gürcistan halkı tarafından kendilerine olan hakaret olarak kabul edildi ve ilk defa bununla ilgili 3 Mart 1956'dan itibaren Tiflis'te eğitim müesseselerinde genel grev başladı. 5 Mart'tan itibaren ise öğrenciler sokaklara çıkarak bu meseleyle ilgili protestolara başladılar. 5-9 Mart 1956'da Gürcistan'ın bütün büyük şehirlerinde mitingler yapıldı. Stalin'e karşı başlatılan kara propagandaya son verilmesini ve Nikita Kruchev'in istifasını talep eden mitingler, 9 Mart 1956'da Tiflis'e Sovyet ordusunun girmesi ve mitingdeki sivil insanlara karşı silah kullanılmasıyla sonuçlandı. 150'den fazla kişi öldürüldü ve çok sayıda kişi yaralandı. Bütün bu olaylar öğrenciler arasında siyasi hareketin ortaya çıkmasına neden oldu ve onlar yasadışı teşkilatlarda örgütlenmeye başladılar. 1950'li yıllarda ortaya çıkmış bu örgütlerden biri bağımsızlık sonrası Gürcistan'ın ilk cumhurbaşkanı olacak olan Zviad Gamsahurdia ve Meraba Kostava'nın kurdukları "Gorgasliani" teşkilatıydı.¹ Bu örgütle beraber "Signah Genç Muhafızları", "Gürcistan'ın bağımsızlığı ve özgürlüğü savaşçıları Birliği" gibi diğer Sovyet karşıtı teşkilatlar da mevcuttu. 1950-60'lı yıllarda bu teşkilatların kurucuları hapse atılsa da bu siyasiler Sovyetler Birliği'nin dağılmasına doğru Gürcistan'da başlayan bağımsızlık hareketinin liderlerine dönüştüler.

1975'de Helsinki'de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın Yekûn Antlaşması'nı diğer dünya devletleriyle beraber SSCB'nin de imzalaması bu antlaşmadaki bazı ilkelerin Sovyetler tarafından da kabul edilmesi anlamına gelmekteydi. Egemenlik, güç kullanılmaması, sınırların dokunulmazlığı, olayların barış yollarıyla çözümlenmesi bunlardan bir kaçıydı. İnsan haklarına saygı, insanların dini inançları, vicdan özgürlüğü, halkların eşitliliği ve her halkın kendi mukadderatını tayin etme prensipleri de bu belgede yer almaktaydı. Bu belgenin imzalanmasıyla Sovyetler Birliği'ndeki cumhuriyetlerde insan haklarıyla ilgili Helsinki grupları kuruldu. Böylelikle,

¹ Urushadze, Dr. L. Z. (2021, April 25). Zviad Gamsakhurdia - the first President of Georgia : <https://archive.org/details/ZviadGamsakhurdia-TheFirstPresidentOfGeorgia>.

1970'li yıllarında SSCB'de ilk defa siyasi sisteme karşı dissident hareketi doğdu. Bu gruplar ülkede devlet tarafından yapılan insan hakları ihmalıyla ilgili bilgiler toplamakta ve onları yaymaktaydı. Böyle gruplardan biri olan Helsinki Grubu'nu da Gamsahurdia ve hareketten arkadaşları kurdu. Bu grup daha çok Gürcistan'daki azınlık olan Mesheti Türklerinin haklarını savunmakla görevliydi.² "Helsinki grubu" Zviad Gamsahurdia'nın editörlüğünde "Sakartvelos Moambe" ("Gürcistan Haberleri") dergisi yayınlamaya başladı. Gürcü halkının dili, edebiyatı, kültürel abideleri aynı zamanda mülteci ve siyasi mahkûmlarla ilgili yayınlarıyla ünlenen derginin faaliyeti hükümeti rahatsız etmekteydi. Bütün bunların sonucu olarak 1977'de derginin editörleri Gamsahurdia ve Kostava hapsedildiler.³ 1978'de Gürcü hükümetinin Anayasa'da Rus dilinin Gürcü diliyle beraber devlet dili olarak kabulü için Anayasa'da değişiklik yapılacağı teklifi üniversite öğrencilerinin protestolarına neden oldu. 5 bine yakın öğrenci sokaklarda gösteri yaptılar. Protestolar sonucunda Anayasa'da bununla ilgili herhangi bir değişiklik yapılmasından vazgeçildi. Burada merkezi hükümetin geri adım atmasını yeni milliyetçilik dalgasının önünü kesmek amacıyla yaptığını söyleyebiliriz.⁴

1985'de Gorbachev'in Sovyetler Birliği'nde başlattığı "Glasnost" ve "Perestroyka" reformu insanların kendi fikirlerini, düşüncelerini özgürce söylemeleri için bir fırsat oldu. 1980'li yılların sonuna doğru bu ortamı kullanan siyasiler yeni örgütler kurmaya başladılar. Böyle örgütlerden biri de 1987'de Gürcistan'da kurulan "İlya Çavçavadze Derneği" oldu. Derneğin esas amacı Gürcistan'ın bağımsızlığı, ülkede demokrasi ve kapitalizmin kurulmasıydı. Bu derneğin üyeleri daha sonra ülkede kurulacak siyasi partilerin liderleri olacaktılar. 1988-89'da Gürcistan'ın siyasi hayatında Milli Beraberlik Partisi, Gürcistan Milli Özgürlük Partisi, Gürcistan Halk Cephesi, Şota Rustaveli Derneği ve diğer siyasi örgütler vardı. Zviad Gamsahurdia ve Merab Kostavayla birlikte İrakliy Şengelaya, Tamar Çxeidze, Georgiy Çanturiya, İrakliy Sereteli ve diğerleri de milli hareketin önemli figürleriydiler.

² Cornell, S. (2001). *Small Nations And Great Powers. A Study Of Ethnopolitical Conflict In The Caucasus*, Routledgecurzon Is An Imprint Of The Taylor & Francis Group, London And New York, p. 142.

³ Бахтадзе, М. (1993). «История Грузии (с древнейших времен до наших дней)», Тбилисский Государственный Университет, с. 226.

⁴ Cornell, S. (2001). *Small Nations And Great Powers. A Study Of Ethnopolitical Conflict In The Caucasus*, Routledgecurzon Is An Imprint Of The Taylor & Francis Group, London And New York, p.142.

Artık Sovyetler Birliği'nin anayasasına yeni düzeltmelerin yapılması fikri toplumda müzakere konusuydu. SSCB'deki cumhuriyetlerin birlikten ayrılma özgürlüğünün tanınması fikri Gürcistan kamuoyunun esas taleplerinden biri haline gelmişti. 1988'in Kasım'ında öğrenciler bu taleple Gürcistan Ali Sovyeti'nin karşısında süresiz açlık grevini başlattılar. Tiflis'te bu protestolar sürerken Abhazya Lihni'de Gürcistan'da daha sonra savaşa neden olacak bu özerk bölgenin Gürcistan'dan ayrılarak Rusya'ya birleştirilmesi hakkında karar kabul edildi. Bu karara karşı 4 Nisan 1989 tarihinden başlayarak Tiflis'te Hükümet Evinin karşısında süresiz mitingler başladı. İlk önce Abhazların aldıkları karara karşı başlatılan protestolar daha sonra Gürcistan'ın bağımsızlığı için mücadeleye dönüştü. Sovyetler Birliği'nin toprak bütünlüğüne tehdit olan Gürcistan'ın SSCB'den ayrılma talebi 9 Nisan 1989'da Zakafkasya Askeri Bölüğü'nün askeri birlikleri ve Moskova'dan gönderilmiş SSCB İç İşlerine bağlı özel hareket güçlerinin hazır duruma getirilmesine sebep oldu. Aynı gün sabaha doğru mitingcilere karşı başlatılan silahlı hareket sonrasında meydana 19 ölü ve onlarca yaralı vardı. Sovyetler Birliği'nde merkezi hâkimiyetin kendi vatandaşlarına karşı yaptığı bu kanlı eylem maalesef ne ilk ne de son. Tiflis'ten önce Almata'da daha sonra ise Bakü ve Vilnüs'te de merkezi hâkimiyetin kendi vatandaşlarına karşı silah kullandığını bir daha görmüş olacağız.

Gürcistan'da olağanüstü hal ilan edilmesine rağmen siyasi partiler toplantılar yapıyor, Gürcistan'ın SSCB'den ayrılması yolundaki faaliyetlerini devam ettiriyorlardı. Mart 1990'da Tiflis'te siyasi parti ve örgütlerin olağanüstü konferansı yapıldı ve bu toplantıda Milli Forum kurulmasına karar verildi. Belirli bir zaman sonrasında Forum dağılsa da onun yerine yeni bir siyasi birlik – Zviad Gamsahurdia'nın başında durduğu “Yuvarlak Masa – Özgür Gürcistan” bloğu kuruldu. Bu Bloka Gürcistan Helsinki İttifakı, Halk Cephesi, Radikal İttifak, Milli-Liberal İttifak, Merab Kostava Derneği dâhil oldu. Bu blok, Gürcistan'dan Rus işgal ordusunun çıkarılmasını, ülkede Sovyet hâkimiyetinin kaldırılmasını ve Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınmasını talep etmekteydi.⁵

Bu mücadelenin sonucu olarak Gürcistan Ali Sovyet'i 9 Mart 1990'da Gürcistan'ın devlet egemenliği hakkında bir karar kabul etti. Bunun haricinde yine “Yuvarlak Masa” bloğunun baskısıyla Ali Sovyet, Gürcistan'da ilk defa çok partili sistemle genel seçimler yapılmasına karar verdi. 28 Ekim 1990'da

⁵ Бахтадзе, М. (1993). «История Грузии (с древнейших времен до наших дней)», Тбилисский Государственный Университет, с. 227.

Gürcistan Ali Sovyet'i demokratik esaslarla yapılmış ilk seçimde Gamsahurdia'nın liderliğindeki "Yuvarlak Masa-Özgür Gürcistan" bloku parlamentoda çoğunluğu kazandı. Bu seçimlerde 14 parti iştirak etmiş, yalnız 2 parti %4'lük barajı aşarak Gamsahurdia'nın liderliğindeki "Yuvarlak Masa-Özgür Gürcistan" bloku - 124 milletvekili ve Gürcistan Komünist Partisi – 61 milletvekili sandalyesi kazanmış oldu.⁶ 14 Kasım 1990'da Ali Sovyet'in ilk toplantısında Zviad Gamsahurdia, Gürcistan Ali Sovyet'i Başkanı seçildi. Aynı toplantıda Gürcistan'da cumhuriyet rejimine geçilmesine, cumhuriyetin devlet armasının ve Gürcistan Cumhuriyeti'nin milli marşının kabul edilmesine karar verildi. Başkent Tiflis'te Gürcistan'ın bağımsızlığına doğru adımlar atılırken, devletin diğer bölgelerinde ayrımcı hareketler devam etmekteydi.

Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti zamanı kısmen de olsa çözümlenmiş olan Osetya ve Abhazya sorunları, Bolşeviklerin bu cumhuriyeti işgal etmesiyle farklı bir boyuta taşındı, Osetya'nın bir kısmı Güney Osetya Özerk Vilayeti adı altında Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırlarında kaldı. Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti adı altındaki diğer kısmı ise Rusya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti'ne verildi. Abhazya'ya ise Gürcistan SSC sınırları içinde özerk cumhuriyet statüsü verildi. Gürcistan'ın güney batısındaki Acara Özerk Cumhuriyeti'ni de dikkate alırsak, Gürcistan aslında anayasaya göre üniter, gerçekte ise federal bir cumhuriyetti. Bütün bunlar SSCB'nin dağılmasına doğru Gürcistan için büyük sorunlara neden olacaktı. Her 3 özerk yapının devletten ayrılma isteği Gürcistan halkı ve hükümeti tarafından reddedildi, bu ise problemlerin genişlemesine ve sonuçta Gürcistan merkezi hâkimiyetiyle yerlerdeki ayrımcı silahlı güçler arasında savaşa sebep oldu. Uzun yıllar devam eden bu silahlı çatışmalar, Gürcistan'ın iç politikasını da etkileyerek, hâkimiyet mücadelesinde grupların bu durumdan faydalanmasıyla kanlı olaylara neden oldu.

SİYASİ LİDER OLARAK ZVİAD GAMSAHURDİA

Liderler hayatımızın her alanında, siyaset, din, ekonomi, spor, örgüt vd. gibi alanlarda ortaya çıkarlar. Bunlardan siyasi liderler, vatandaşların hayatlarında daha önemli yer tutmaktadırlar. Özellikle, milli liderler milletin bir araya gelmesi ve bir amaç için mücadele etmesinde esas rolü

⁶ History of Elections. (2021, April 26). www.cec.gov.ge.

üstlenmektedirler. Onlar bu yoldayken hayallerinin ütöpik veya gerçekçi olduğunu pek umursamazlar. N. Maciavellide'den başlayarak M. Weber, Z. Freud, F. Nitsche, J. Segela gibi siyasi düşünürler liderlikle ilgili bir sürü teoriler geliştirmiş ve liderleri tiplere göre değerlendirmişler. Bunlardan, geleneksel, karizmatik, yasal, aktif-pozitif, pasif-negatif, popöler, artistik, depresif gibi tipleri örnek gösterebiliriz. Fransız siyasi yazarlarından Segela'ya göre ise insanlar seçimlere gittiklerinde partiye değil, lidere, ideolojiye değil, liderin fikirlerine, geçmişe değil, geleceğe, en önemlisi ise vasat insana değil, efsane lidere oy vermektedir.⁷

Zviad Gamsahurdia'nın adı bir milli lider olarak Gürcistan tarihine tartışmalı bir şekilde geçmiştir. Gürcü toplumunun bir kesimine göre Gamsahurdia, SSCB zamanından sosyalizm rejimine karşı mücadele etmiş ve Gürcistan'ın bağımsızlığının kazanılmasında olağanüstü çaba göstermiş bir milli kahraman, diğer kesimine göre ise hâkimiyete geldikten sonra kendi yönetimini yıllarca uğrunda savaştığı demokrasiden yoksun bırakarak, milliyetçiliğiyle sadece Gürcistan'da oturan etnik azınlıkları Gürcü halkıyla düşürmemiş, aynı zamanda Gürcülerin kendi içlerinde bile bölgeciliği meydana çıkartarak en sonunda ise iç savaşa sebep olan otoriter bir liderdir. Gürcistan'ın siyasi tarihi analiz edildiğinde ise Zviad Gamsahurdia'nın her iki değerlendirmeye yakın olduğunu, sonuçta post Sovyet coğrafyasındaki bazı liderler gibi hiçbir hâkimiyet tecrübesi olmadan halk hareketlerinin dalgasında yanlış zamanda hâkimiyet başına gelen ve sosyalizm rejiminde devletlerinin bağımsızlığı için gerekli olan milliyetçiliği, yönetimdeyken bir politika haline getirerek zaten bir iç karışıklığı yaşayan cumhuriyetlerinde gergin olan durumu daha zorlaştıran ve bu problemleri çözemeyerek hâkimiyetten silahlı mücadeleyle alınan diğer milli liderlerden farkı olmayan bir şahsiyettir.

Zviad Gamsahurdia, 1939'da meşhur Gürcü yazar Konstantin Gamsahurdia'nın ailesinde doğmuştur. Babası Konstantin Gamsahurdia, Gürcülerin Ortaçağ tarihinden bahseden iki meşhur romanın "Büyük Ustanın Sağ Eli" ve "Kurucu Davut"un yazarıdır. Stalin'in "siyasi terör" döneminde hapsedilerek sürgüne gönderilse de, bazı araştırmacılar onun daha sonra KGB'ye çalıştığını yazmaktadırlar.⁸ Daha lisedeyken 1956 Tiflis olaylarına iştirak etmiş, aynı yıl Aralık ayında ise Gürcistan KGB tarafından Merab

⁷ Сегела, Ж. (1999). *Национальные особенности охоты за голосами*. Так делают президентов. М., 264 с.

⁸ Глазунов Николаевич, О. (2011). *Грузинская Разведка*. Тайная Война Против России. Ооо «Алгоритм-Издат».

Kostava gibi birkaç arkadaşıyla birlikte hapsedilmiştir. 1957 Nisan'da hapisten çıkmış ve bir müddet siyasetten uzak kalmıştır.⁹ 1962'de Tiflis Devlet Üniversitesi'nin edebiyat fakültesinden batı dilleri bölümünden mezun olan Gamsahurdia, 1963 – 1977 tarihlerinde Gürcistan Bilimler Akademisi Şota Rustaveli adına Gürcü Edebiyat Tarihi Enstitüsü'nde çalışmış, Tiflis Devlet Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır. Siyasal hayatı ve hapsiyle ilgili bir müddet ara verdiği bilimsel çalışmalarına 1981'de geri dönmüştür. Edebiyat alanındaki çalışmalarına ise önce İngiliz ve Amerikan şair ve yazarların eserlerinin Gürcü diline çevrilerinden başlasa da daha sonra meşhur Gürcü şairi Şota Rustaveli'nin eserleri üzerine çalışmalar yapmıştır.¹⁰ 1966'da Gürcistan Yazarlar Birliği'nin üyesi olmuştur. 1970'li yıllardan başlayarak tekrardan siyasete atılmış, arkadaşı Merab Kostava'yla birlikte rejim aleyhinde propaganda yapmıştır. 1974'de SSCB'nin en ünlü dissidenti Aleksandr Soljenitsın'a ait "Arhipelag Gulag" romanını gizli şekilde yayınlayarak devletteki dissident hareketine destek vermiştir.¹¹ 1977'de her iki siyasi de tutuklanmış, yalnız bu iki şahıstan sadece Kostava ona verilmiş ceza süresinin sonuna kadar hapiste kalmıştır. Gamsahurdia'nın cumhurbaşkanlığı döneminde onun aleyhinde kullanılan en önemli mesele mahkemenin 1977'de verdiği karar sonrasında Gamsahurdia'nın mahkemeden hemen sonra af edilmesi için müracaat etmesi ve mahkeme salonundaki konuşması olmuştur. Bu konuşma Moskova'da Devlet Televizyonu tarafından yayınlanmış ve bu yayın bağımsızlık sonrasında Gamsahurdia'nın KGB'nin elemanı olduğu hakkında rakiplerinin bilgi yaymasına sebep olmuştur. Onlara göre, bu işbirliği sonucunda Gamsahurdia'nın cezasının sadece yarısını – 2 sene sürgün hayatını yaşamış, o süre dolmadan tekrardan kendi iş yerine geri alınmıştır.¹²

Gamsahurdia bu olayla ilgili, 19 Nisan 1992 tarihinde E. Şevardnadze'ye yazdığı "Açık mektup"unda tutuklu olduğu günlerde KGB'nin onu Amerikan ajanı olarak tanıtacaklarına, aile bireylerinin öldürülmesi ve vatan haini olarak cezalandıracaklarıyla ilgili şantaj ettiklerini ve bu şantajlardan sonra mahkeme salonunda böyle bir "itirafta" bulunduğunu,

⁹ Звиад Гамсахурдиа – Автобиография. (2021, Обручение 26). <https://iberiana.wordpress.com/zviad-gamsakhurdia/autobiography/>.

¹⁰ Гачечиладзе, Р.Г. (1991). Многопартийные Выборы В Грузии // Социс. № 5, с. 59.

¹¹ Urushadze, Dr. L. Z. (2021, April 25). Zviad Gamsakhurdia - The First President Of Georgia : <https://archive.org/details/zviadgamsakhurdia-thefirstpresidentofgeorgia>.

¹² Тедеева, У. Ш. (2013). Фидарова К.К. З.К. Гамсахурдиа: Политический Портрет. Исторические Науки. Фундаментальные Исследования №10, с. 3230.

Şevardnadze'nin sanki o dönem devlet başkanı olarak bütün bunlardan haberdar olmadığı gibi davrandığını ve taraftarlarının bu olayı Gamsahurdia aleyhinde kullandığını yazmaktadır. Kostava ve kendisinin hapsedildikten sonra hareketten Batı devletleriyle işbirliğini devam ettirecek kimsenin kalmadığını ve bu hareketi kurtarmak adına Kostava'yla böyle bir taktik kullandıklarını belirtmektedir.¹³ Yalnız bu mektubun yazıldığı 1992 tarihinde Merab Kostava'nın adına söylenenlerin doğruluğunu ispatlamak mümkün değildi. Çünkü Kostava 1989'da şüpheli bir otomobil kazası sonucunda hayatını kaybetmişti.¹⁴

Güney Osetya ve Abhazya'nın ayrılıkçılık faaliyetlerine karşı başkent Tiflis'te başlayan hareket kısa süre içerisinde şekil değiştirerek Gürcistan'ın bağımsızlık mücadelesine dönüştü. O dönem Gürcistan'da olan çeşitli dissident grupları arasındaki siyasi çatışma derinleşince Gamsahurdia ve taraftarları, Mayıs 1990'da 7 parti ve birliğin - Gürcistan Helsinki İttifakı, Aziz İlya Birliği, Merab Kostava Birliği, Gürcü Gelenekselciler İttifakı, Gürcistan Halk Cephesi – Radikal İttifakı, Gürcistan Milli – Liberal İttifakı, Gürcistan Milli – Hristiyan İttifakı'ndan “Yuvarlak Masa – Özgür Gürcistan” siyasi blokunu oluşturdular.¹⁵ 28 Ekim 1990'da Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Ali Sovyet'inde ilk defa demokratik yapılan seçimlerde “Yuvarlak Masa – Özgür Gürcistan” bloğu oyların %53,99'nu alarak parlamentoda çoğunluğu kazandılar.¹⁶ Sovyet döneminde gerçekleştirilen bu seçimler bağımsız Gürcistan tarihinde gerçekleştirilmiş diğer seçimlerden daha demokratik ve şeffaf olarak kabul edilmektedir. 31 Mart 1991'de yapılmış referandum sonucunda Gürcistan'ın SSCB'den ayrılması hakkında karar kabul edildi. Bu referandumla ilgili Gamsahurdia daha sonradan onun cumhurbaşkanı görevinden uzaklaştırılması için başlatılan iç savaşında ona karşı mücadele eden eski Sovyet Gürcü lideri Eduard Şevardnadze'ye

¹³ Президент Республики Грузия Звиад Гамсахурдиа (2021, Обручение 23). Открытое Письмо Эдуарду Шеварднадзе – ზვიად გამსახურდია. (Wordpress.Com) <https://Zviadgamsakhurdia.Wordpress.Com/2011/04/16/>.

¹⁴ Cornell, S. (2011). Small Nations And Great Powers. A Study Of Ethnopolitical Conflict In The Caucasus, Routledgecurzon Is An Imprint Of The Taylor & Francis Group, London And New York, p.143.

¹⁵ მრგვალი მაგიდის პოლიტიკურ ორგანიზაციათა მემორანდუმი. (1990). //ახალგაზრდა ივერიელი. საზოგადოებრივ-პოლიტიკური გაზეთი. N. 98. ს.2. (Siyasi Örgütler Yuvarlak Masa Memorandumu. (1990). Genç İverian. Sosyo-politik gazete. N.98).

¹⁶ მანია გ. საქართველოს უზანაესი საბჭოს არჩევნების უმნიშვნელოვანესი მონაცემები. (1990). // ახალგაზრდა ივერიელი. საზოგადოებრივ-პოლიტიკური გაზეთი. №121. ს. 5. (Gürcistan Yüksek Konseyi seçimlerinin en önemli verileri (1990). //Genç İberyalı. Sosyo-politik yol. №121).

yazdığı mektubunda Gürcistan'ın Sovyetlerden ayrılmasıyla ilgili yapılmış referanduma iştirak etmesi için müracaat ettiğinde Şevardnadze'nin bu kadar önemli bir günde sessiz kaldığını, bu sessizliğinin nedeninin de 17 Mart 1991'de SSCB'nin devamı için oyunu bu karardan yana kullanmakla suçlamıştır.¹⁷

9 Nisan 1991'de Gürcistan Ali Sovyet'i devlet bağımsızlığı bildirgesini kabul etti. Gürcistan Cumhuriyeti'nde başkanlık kurumunun yapılandırılması ve onun hukuki statüsü hakkında "Anayasaya değişiklikler ve eklemeler yapılması" hakkında yasa 14 Nisan 1991'de Ali Sovyet tarafından onaylandı.¹⁸ 14 Nisan 1991'de Ali Sovyet'in olağanüstü toplantısında Zviad Gamsahurdia, Gürcistan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı seçildi.

26 Mayıs 1991 tarihinde Gamsahurdia bağımsız Gürcistan'ın halk oylamasıyla ilk cumhurbaşkanı seçildi. Seçimlerde halkın katılımı %82,9 iken Gamsahurdia'nın aldığı oylar ise %87,6 olarak belirtildi.¹⁹ Bu seçimlerde Gamsahurdia'nın aleyhtarlarına göre, Gürcü halkı partiye değil, lidere oy veriyordu. Gamsahurdia hangi partiyi temsil ederse etsin, onun Sovyetler aleyhinde açık faaliyet gösteren karizmatik bir lider olarak kazanacağı belliydi.²⁰ Gamsahurdia, 5 yıllığına seçilse de sadece bir sene görevinde kaldı. Gamsahurdia, daha hâkimiyete gelmeden radikal Gürcü milliyetçisi olduğunu miting ve toplantılardaki konuşmalarında, gazetelere verdiği röportajlarda belli etmekteydi. Hâkimiyete geçince ise milliyetçi politikası iç politikanın bir parçası olarak zaten Gürcistan'da var olan etnik sorunu daha da derinleştirdi ve sadece Gürcistan'daki etnik azınlıkların değil Gürcülerin de kendi aralarında bölünmesine neden oldu. 1989'dan başlayarak Zviad Gamsahurdia, Gürcü olmayan halkları Gürcistan'dan kovmaya çalışıyordu. 1989'da daha hâkimiyete gelmeden Kaheti'deki mitinglerin birisinde Kaheti'nin her zaman demografik olarak Gürcülerin çoğunlukta yaşadığı

¹⁷ Президент Республики Грузия Звиад Гамсахурдиа. (2021, Обручение 23). Открытое письмо Эдуарду Шеварднадзе – ზვიად გამახურდია (wordpress.com) <https://zviadgamsakhurdia.wordpress.com/2011/04/16>.

¹⁸ Ведомости Верховного Совета Республики Грузия. (1991). № 4. ст. 294, <https://iberiana.wordpress.com/zviad-gamsakhurdia/verhovnisovet/>, (Date Of Access: 28.04.2021).

¹⁹ Nolen, D. & Grotz, F. & Hartmann, C. (2001). Elections in Asia and Pasific. — Oxf.: Oxford Academ. — Vol. 1: Middle East, Central Asia and South Asia: A Data Handbook. — з.382. (770 p. — ISBN 0-19-924958-X.).

²⁰ Тедеева, У. Ш. (2013). Фидарова К.К. З.К. Гамсахурдиа: Политический Портрет. Фундаментальные Исследования, Исторические Науки, №10, Гбоу Впо «Северо-Осетинская Государственная Медицинская Академия» Министерства Здравоохранения Российской Федерации, Владикавказ, с. 3230.

bölge olduğunu ama son zamanlarda başkalarının Gürcülere sorun çıkarttığını belirtmekteydi. Azerbaycan Türkleri, Lezgiler, Osetyalılar ve Ermenilerin bu konuda Gürcülerle yüz yüze getirildiğini söyleyen Gamsahurdia, Gürcistan'ın Gürcü olmayan halklardan temizlenmesi gerektiği fikrini savunmaktaydı. Örneğin Gamsahurdia'nın hâkimiyete gelmesinden sonra yönetimi döneminde 94 Azerbaycan Türkü kaybolmuş, 660 kişi işten kovulmuş ve 27. 500 kişi yaşadıkları tarihi topraklarını terk etmiştir.²¹

Gamsahurdia'nın bu tutumuna rağmen ayrımcı hareket başlatmış Abhazya ve Güney Osetya'nın referandumu boykot kararının tersi olarak Gürcistan'daki diğer etnik azınlıklar 31 Mart 1991'de Gürcistan'ın bağımsızlığı ile ilgili geçirilmiş referandumda devletin SSCB'den ayrılmasına, yani bağımsızlığına oy kullanmışlardı. Gürcistan'ın nüfusunun %80'i etnik olarak Azerbaycan Türkü olan Marneuli ilinde seçmenlerin %86'sı bağımsızlığa, nüfusunun %90'ı Ermenilerden oluşan Ahalkalaki'de ise ahalinin %52'si bağımsızlık kararının lehine oy verdiler.²²

Zviad Gamsahurdia'nın milliyetçilik politikası sonucunda etnik azınlıkların bir kısmı ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Gürcü dilini mükemmel bilmek şartı yeni yapılandırılmış devlet kurumlarında Gürcüce iyi bilmeyen etnik azınlıklar için sorun oldu. Gamsahurdia tarafından seslendirilen "Gürcistan Gürcüler için" deyiimi sadece etnik azınlıkların değil, Gürcülerin kendilerinin bile bu politikaya karşı çıkmalarına neden oldu. Devlette ayrımcılık politikası genişledi. Bu gibi bazı sebepler ilk cumhurbaşkanı olan Gamsahurdia'nın hâkimiyetinin zayıflamasına sebep oldu. Ayrıca, 1989'dan başlayarak Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dahil olan Güney Osetya Özerk Vilayeti'nde ayrımcılık hareketi başlamıştı. Bu sorunun temeli Sovyet Rusya'sı tarafından Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin işgal edildiği dönemde atılmıştı. 12 Aralık 1921'de Gürcistan Komünist Partisi Merkezi Komite'nin kararıyla merkez Tshinvali şehri olmakla Osetya Özerk Vilayeti kuruldu.²³ 20 Nisan 1922'de bu vilayetin adı değiştirilerek Güney Osetya Özerk Vilayeti oldu.²⁴ 10 Kasım 1989 tarihine kadar Gürcistan Sovyet

²¹ Халаддин Ибрагимли Азербайджанцы Грузии: историкочэтнографпескпп и социально-политический комментарий (2006). / Фонд развития «Институт евразийских исследований» - М.: Издательство «Европа», - с. 58.(160 с.).

²² Cornell, S. E. (2002). *Autonomy and Conflict Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus – Cases in Georgia*. Uppsala, p.163.

²³ Архив политических партий (Тбилиси), 1, ф. 14, оп.1, д.8, л.44.

²⁴ Шенгелая, Э. Н. (1991). *Из истории взаимоотношений грузинского и осетинского народов*. Тбилиси, с. 45-73.

Sosyalist Cumhuriyeti'nde sorunsuz yaşayan Güney Osetya Özerk Vilayeti bu tarihte yapılmış özerk vilayet milletvekilleri kurultayında vilayet sınırları içerisinde Gürcü diliyle birlikte Osetin dilinin de resmi dil olarak kabul edilmesi ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dâhilinde vilayetin statüsünün yükseltilerek özerk cumhuriyet olması hakkında karar kabul etti. 16 Kasım 1989'da Gürcistan Komünist Partisi Merkezi Komite, Güney Osetya Özerk Vilayeti'nde kabul edilmiş olan bu kararı kanunlara aykırı buldu ve bu karar ret edildi.²⁵ Bu karar sonrasında Güney Osetya Özerk Vilayeti Milletvekilleri Kurultayı "Güney Osetya'nın egemenliği" hakkında karar kabul ederek Güney Osetya Sovyet Demokratik Cumhuriyeti'ni ilan etti.²⁶ Akabinde Gürcistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi bu kararı da ret ederek Güney Osetya Özerk Vilayeti'nin özerklik statüsünü kaldırarak bu bölgeyi Gürcistan'ın diğer vilayetlerine dahil etti. 6 Ocak 1991 tarihinde Güney Osetya'da olağanüstü hal ilan edildi ve Gürcü ordusu Güney Osetya'ya karşı askeri operasyonları başlattı.

Güney Osetya ile birlikte Gamsahurdia yönetiminin diğer sorunu yine Sovyetlerden onlara miras kalmış olan Abhazya sorunuydu. 1918 – 1921 tarihlerinde Abhazya Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti sınırlarına dahil olmuş, 7 Mayıs 1920 tarihinde Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu'yla Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti arasında imzalanmış olan anlaşmada Abhazya, Gürcistan'ın sınırları içerisinde tanınmıştır. Gürcistan, Sovyetler tarafından işgal edildikten sonra 28 Mart 1921'de Abhazya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. 16 Aralık 1921'de Abhazya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne 13 Aralık 1922'de Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu'na dâhil edilmiştir. Ancak Şubat 1931'de Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti de Abhazya'yı özerk cumhuriyet statüsünde kabul etmiştir.²⁷ 18 Mart 1989'da Likhny'de Abhazya Komünist Partisi Bölge Komitesi ve Abhazya Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

²⁵ Постановление Президиума Верховного Совета Грузинской ССР о решениях двенадцатой сессии Совета народных депутатов Юго-Осетинской автономной области двадцатого созыва. (2008). // *Конфликты в Абхазии и Южной Осетии*, с. 19.

²⁶ Решения четырнадцатой сессии Совета народных депутатов Юго-Осетинской автономной области двадцатого созыва о преобразовании Юго-Осетинской автономной области в Юго-Осетинской Советской Демократической Республики. (1990, сентября 22). «*Советская Осетия*», № 180.

²⁷ Cornell, S. E. (2002). *Autonomy and Conflict: Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus — Case in Georgia. Department of Peace and Conflict Research, Report No. 61.* p. 175. University of Uppsala, ISBN 91-506-1600-5.

bakanlar kurulu üyelerinin birlikte yaptıkları toplantıda Abhazya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Gürcistan'dan ayrılarak SSCB'nin tam hukuklu cumhuriyeti olarak bu birliğe kabul edilmesi hakkında karar kabul edildi.²⁸ Abhazların bu kararı 25 Mart 1989'da Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünist Partisi tarafından ret edildi.

Gamsahurdia'nın "otoriter" bir devlet başkanı olarak gösterilmesi eski taraftarlar daha sonra ise rakipleri olan Başbakan Tengiz Sigua, Milli Ordu komutanı Tengiz Kitovani gibi yönetimdeki şahısların Gamsahurdia'ya karşı muhalefete geçmelerinde bahane olarak kullanıldı. Bu şahıslar bir müddet sonra Devlet Başkanı Gamsahurdia'nın istifasını talep etmeye başladılar.²⁹ Gamsahurdia'nın muhalefete geçmiş olan eski müttefikleri onu "otoriter yönetim"le suçlamaktaydılar. Bu suçlama aslında post Sovyet cumhuriyetlerde demokratik yolla seçilmiş bütün liderlere karşı olan genel bir suçlamaydı.³⁰ Yabancı gazetelerde Gamsahurdia'nın insan hakları ve düşünce özgürlüğünü bastırmasıyla ilgili düşünceler aslında şişirilmiş yalandan ibaretti. Gamsahurdia'nın hâkimiyeti döneminde sadece tek bir "Gürcistan Gençleri" gazetesi yasaklanmıştı ki diğer gazeteler yayınlanmaktaydı ve Gamsahurdia'nın hâkimiyetinin aleyhine yazılarına devam etmekteydiler. Gürcistan cumhurbaşkanını "diktatörlükle" suçlayan muhalefet aslında kendisi Gamsahurdia'nın kanuni hâkimiyetini tanımaktan imtina etmekte ve yasal olmayan silahlı birliklerini devlete teslim etmekten kaçınmaktaydılar. Eski müttefik radikallerden uzun yıllar çeşitli suçlardan hapsedilmiş yazar Caba İeosiliani'nin elindeki "Mhedrioni" birliklerinin eski Sovyet birlikleri vasıtasıyla ortadan kaldırılarak İeosiliani'yle birlikte diğer komutanlarının da hapsedilmesi Eylül 1991'de ayrılıkçı Abhazya ve Güney Osetya ile savaş halinde olan Gürcistan'da siyasi durumu daha da gerginleştirdi.

4 Ocak 1991'de Güney Osetya'da yerel halkın Gürcistan yönetimine karşı protestolar sonucunda Gürcü askeri birlikleri 5-6 Ocak 1991'de Osetya'nın baş şehri Tshinvali'ye girdi. Ancak 7 Ocak 1991'de SSCB

²⁸ "Lixni Deklarasyonu, 18 Mart 1989", (1999, Eylül-Ekim). *Nart*, Ankara, Kafkas Derneği Yayını, s.14; Алексей, З. (1996). *Этнические конфликты на Кавказе*. (1988-1994 г.) Contested Borders in the Caucasus, Ed. Bruno Coppieters. ISBN 90 5487 1172 NUGI 654. VUB University Press.

²⁹ 1991 წლის 22 დეკემბერს თბილისის ომი დაიწყო. (2021, April 22). www.tabula.ge/ge/story/127954-1991-tsl. (22 Aralık 1991'de Tiflis'te savaş başladı. (2021, Nisan 22). www.tabula.ge/ge/story/127954-1991-tsl).

³⁰ Wishnevski, J. (1992, 10 January). 'Russia: Liberal Media Criticise Democrats in Power', *RFE/RL Research Report*.

Cumhurbaşkanı Mihail Gorbaçev'in Tshinvali'den Gürcü İçişleri Bakanlığı'na bağlı ordunun geri çekilmesi hakkındaki kararı güçler dengesini değiştirmiş oldu. Bu karar Osetyalıların Rusların yardımıyla Gürcü birliklerini geri püskürtmesine sebep oldu. Her ne kadar Güney Osetya ayrımcı cumhuriyetinin başkanı Torez Kulumbeyov hapsedilerek Tiflis'e getirilse de Güney Osetyalılar direnmeye devam etmekteydiler.

Gamsahurdia böyle bir zor dönemde askeri birliklerin Ulusal Muhafızlar Birliği'nde birleştirilmesi hakkında kararı imzaladı. Ulusal Muhafızlar Birliği'nin başına Gamsahurdia'nın çocukluk arkadaşı Tengiz Kitovani³¹ getirildi. Ancak o dönem Gürcistan'da Gürcülere ait ülkede tek silahlı birlikler onlar değildi. Caba İoseliani daha 1980'li yılların sonlarından başlayarak iyi ailelerden çıkmış gençleri silahlı çetelerde birleştirmiş ve bu birlikleri orta çağlarda Türklere ve Safevilere karşı savaşan Gürcü süvarileri misali "Mhedrioni" diye adlandırmıştır. Bu gruplar kurulduğu ilk günden itibaren kendi liderleri Caba İoseliani'nin komutasında Gürcistan'da yasal olmayan insanların kaçırılarak fidye istenmesinden başlayarak narkotik transferine kadar bütün işlerde adlarını duyurmuşlardır. Caba İoseliani kendisi ilk defa hapishaneye 16 yaşında girmiş ve daha sonralar da her defasında farklı suçlardan uzun yıllar hapishanelerde kalmıştır.³² Ancak en son cezasını çektikten sonra "yeraltı dünya"sı ile ilişkisini kesmeden Tiyatro Üniversitesi'nin akşam bölümünden mezun olmuş, daha sonra doktora da bitirerek bu üniversitede profesörlük görevine kadar yükselmiştir. İoseliani aynı zamanda yazar olarak da ünlenmiştir. Sovyetlerin sonuna doğru İoseliani, kriminal dünyanın meşhur üyelerinden biri olarak devletle işbirliğini tercih etmiş ve 2003'de vefat ettiğinde devlet ona bir hırsız olarak değil, bir

³¹ Asıl mesleği ressamlık olan Tengiz Kitovani Gamsahurdia'nın liseden arkadaşıydı. Araba kazası sonucunda suçu bilinerek 12 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. 1991 Ocak ayında cumhurbaşkanı Gamsahurdia'nın kurduğu Ulusal Muhafızlar Birliğinin komutanlığına getirilmiş, 1991 Ağustos ayında ise yine Gamsahurdia tarafından Moskova'yla işbirliğinde suçlanarak görevinden alınmıştır. Kitovani Gamsahurdia'nın hâkimiyetten gitmesi ve Şevardnadze'nin Gürcistan'da yönetimi ele almasında en önemli figürlerden biri olmuş, ancak 1995'de yasal olmayan silahlı birliklere komutanlık suçlamasıyla Şevardnadze tarafından hapse atılmıştır. 1999'da Şevardnadze tarafından af edilerek haptisten çıkan Kitovani'ni Gürcistan'daki bazı güçler Moskova ajanı, bazıları ise Gürcistan mafyasının hâkimiyetteki adamı olarak adlandırmaktadırlar. 2015'de Gürcistan vatandaşlığı elinden alınmıştır. Вкнз. Илья Григорьевич Земцов. (2008). Лица и маски. О себе и о времени в двух книгах.. — ТЕРРА-Книжный клуб. — С. 225. — 336 с.; Саакашвили отказывается от соглашения о неприменении силы. (2021, May 2). <https://civil.ge/ru/archives/171799>; Тенгиз Китовани лишен гражданства Грузии — СМІ. (2021, May 2). <https://www.apsny.ge/2014/soc/1409683885.php>.

³² Новиков, В. (2003, марта 10). Ушел учёный, вор и полководец // Коммерсантъ-Власть, № 9 (512). <https://www.kommersant.ru/doc/370013> (Date Of Access: 02.05.2021).

devlet adamı muamelesi yapmıştır. Nitekim dönemin Gürcistan Cumhurbaşkanı Eduard Şevardnadze'nin tekrardan hâkimiyete gelişinde ve Gamsahurdia'nın hâkimiyetten alınması ve iç savaşta Gamsahurdia taraftarlarının tamamen ortadan kaldırılmasında da mühim rol üstlenmiştir.³³

19 Şubat 1991'de Gamsahurdia, SSCB Devlet Başkanı Gorbaçev'in 1990'da "Yasal olmayan silahlı birliklerin kaldırılması" ile ilgili verdiği karara esasen "Mhedrioni" birliğini İç İşleri Bakanlığı ve Sovyet ordusunun yardımıyla ortadan kaldırarak Caba İoseliani ve birliğin 40'a yakın üyesini tutuklattı.³⁴ Ancak Gamsahurdia'nın hâkimiyetini korumak için attığı adımların yeterli olmadığı bir müddet sonra belli olacaktı. Gamsahurdia'nın attığı adımlarla ilgili Rusya'dan yönetilen gruplar yanlış bilgiler vermekte, Rus gazete ve televizyonları Gamsahurdia'nın aleyhinde propaganda yapmaktaydılar. 19 Ağustos 1991'de SSCB'deki "Ağustos darbesi" sonrasında Gamsahurdia'nın güya darbecilerin yanında yer alması bilgisi Rusya'daki bütün gazetelerde yayınlanmış, televizyonlar bununla ilgili yanlış bilgiler vermişler. Gamsahurdia'nın daha SSCB'nin güçlü olduğu dönemlerinde o rejime karşı mücadele eden bir insan olduğunu, SSCB'den ayrıldığını ilan eden ilk cumhuriyetin Gürcistan olduğunu ve bu karar verilirken Gürcistan yönetiminin başında duran kişinin Zviad Gamsahurdia olduğunu dikkate alırsak bu bilgilerin doğruluğuna şüphe edebiliriz. Gamsahurdia kendisi de "Bağımsız Gürcistan için" otobiyografisinde bu bilgilere açıklık getirerek onun aleyhtarlarının özellikle yaydığını söyleyerek yalan olduğunu belirtmektedir. Gamsahurdia bu darbenin aslında Gorbaçev'in kendisinin SSCB'yi kurtarmak adına bir oyunu olduğundan şüphelendiğini ve bu yönde açıklama yaptığını, daha sonra darbecilerden bazılarının da bu yönde beyanları olduğunu göstermiştir.³⁵ Ancak artık bu bilgiler dahil genel olarak Gamsahurdia hakkında şekillendirilmeye çalışılan "diktatör", "ırkçı" söylemleri halkın bir kısmı tarafından kabul edilmiş ve bir zamanlar Gamsahurdia ile aynı cephede yer almış olan insanların bir kısmı da muhalefete geçerek devlet başkanına karşı birleşmişler. Güney Osetya'da devam eden savaş Gürcüler için başarısız bir şekilde uzamaktaydı. Bu ise Ulusal Muhafızlar Birliği'ni daha da güçlendirmekte,

³³ Shelley, L. (2013). Georgian organized crime. "Organized Crime and Corruption in Georgia", Edited by Louise Shelley, Erik R. Scott and Anthony Latta. by Routledge 270 Madison Ave, New York, NY 10016, p. 53.

³⁴ Жидков, С. (1996). *Бросок Малой Империи*. Адыгея, с. 375.

³⁵ Гамсахурдия, З. (2021, Может 1). *За Независимую Грузию (Автобиография)*. <https://iberiana.wordpress.com/Zviad-Gamsakhurdia/Autobiography-3/>.

Gamsahurdia için gerçek bir güç olan silahlı rakibin artık hâkimiyeti ele geçirme planları yapmasına sebep vermekteydi. Ağustos 1991'de Başbakan Tengiz Sigua, Gamsahurdia'yı ekonomik reformları doğru yönetmemekle suçlayarak istifa etti. Tengiz Sigua daha sonra Tengiz Kitovani'nin yanında yer alacak ve Gamsahurdia'ya karşı olan darbeye başrollerden birini oynayacaktı. Böylelikle, artık Ağustos ayında Gamsahurdia'ya karşı iki muhalefet şekillendi. İlkinde, Gamsahurdia'nın bağımsızlık hareketinin başlarında aynı fikirleri paylaşmadığı siyasi rakipleri olan Ulusal Bağımsızlık Partisi Başkanı İlya Sereteli, Ulusal Demokrat Parti Başkanı Giya Çanturia, Halk Cephesi Başkanı Nadya Natadze ve Merab Kostava Dernek Başkanı Vaja Adamia³⁶; ikincisinde ise eski başbakan Tengiz Sigua ve Ulusal Muhafızlar Birliği Komutanı Tengiz Kitovani yer almaktaydı.

Gamsahurdia yönetiminin ilk aylarında ona karşı siyasi muhalefetin Moskova'dan aldığı direktifler esasında darbe yapılacağını söylese de, bazıları bunu onun şüpheli özelliklerine bağlamıştı. Giya Çanturia, Gamsahurdia hakimiyetine karşı mücadele etmek için Moskova'dan yardım aradığı yargısıyla hapse alınmış, Gürcistan'daki "İkinci Kanal" televizyon kanalı da bu sebeple kapatılmıştı.³⁷ Çanturia'nın hangi tarafta yer aldığı onun Gamsahurdia ile ilgili açıklamalarından kendini belli etmekteydi: "Gamsahurdia'yı hemen öldürsek kahraman olacaktır. Biz onu fiziki olarak değil, siyasi rakip olarak mahvetmeliyiz".³⁸

Siyasi ve silahlı muhalefeti bir araya getirecek ve Gamsahurdia'ya bir lider olarak rakip olacak tek kişi ise Eduard Şevardnadze olabilirdi. Şevardnadze on üç yıl Gürcistan Komünist Partisi'ne başkanlık yaptıktan sonra, beş yıl SSCB'nin Dış İşleri Bakanı görevinde bulunmuştu. Gürcistan'daki bağımsızlık hareketi boyunca olayları Moskova'dan izleyen Şevardnadze'nin siyasi olaylardan uzak olmadığı Caba İoseliani'nin daha bağımsızlık hareketinin ilk başlarında Şevardnadze'ye o dönem Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünist Parti Başkanı Gumberidze'nin,

³⁶ 11-13 Mart 1990'da Tiflis'te Muhalefetin Ortak Toplantısında Gamsahurdia Ve Taraftarları Sonradan Ona Karşı Darbeye Yer Alacak Sereteli, Çanturia, İoseliani'nin Gürcistan'ın Bağımsızlığına Kavuşmasında Stratejik Ve Taktik Planlarını Paylaşmayarak Toplantıyı Terk Ettiler. O Dönemden Başlayarak Bu Siyasilere Arasında Artık Soğuk Savaş Başlamıştı. Bknz. "მრგვალი მაგიდის და „საკორდინაციო ცენტრის“ I შეხვედრა (1990). // ახალგაზრდა ივერიელი. საზოგადოებრივ - პოლიტიკური გაზეთი. №75. გ. 3.

³⁷ Johnson, N. (2021, May 1). Georgian media in the 90s: a step to liberty. URL: <http://georgica.tsu.edu.ge/files/03-Society/Media/Bokeria&Targamadze&Ramishvili.1997.pdf>.

³⁸ ქორიძე, თ. (2016). კაცი არ ყველა სწორია. წერილები, ჩანაწერები, პუბლიცისტიკა. გამომცემლობა ინტელექტი. თბილისი, გ. 44.

Gamsahurdia'nın baskısıyla faaliyet gösterdiğini şikâyet ettiğinde Şevardnadze'nin, Gumberidze'nin daha yeni göreve başladığını, onun hâkimiyetten alınmasının zor olacağını ve Rusya'da durumun gergin olduğunu, daha sizinle ilgilenemeyeceğini söylediğini göstermiştir.³⁹

Şevardnadze'nin "Demir Perde Düştüğünde: Görüşler, Hatıralar" kitabında da Gamsahurdia dönemiyle ilgili yazılanların o dönemki muhalefet liderlerinin görüşlerinden pek farklı olmadığını görmekteyiz.⁴⁰ Gamsahuriya'ya karşı başlatılan askeri darbeden hemen sonra 23 Aralık 1991'de Şevardnadze'nin Moskova'dan Tiflis'te demokrasi uğruna genel halk ayaklanmasının başlatıldığını söylemesi de yine Şevardnadze'nin aslında bu ayaklanmada esas rollerden birini üstlendiği fikrini netleştirmektedir.⁴¹

Bu dönem Gamsahurdia'nın büyük umutlarla baktığı Batı'nın da bakış açısının farklı olduğunu söylememiz gerekiyor. Gamsahurdia'nın yönetimiyle ilgili ikilem içerisinde olan Batı, Gamsahurdia'ya yönetimi bırakması için teklifler dahi sunmuştur. Onlara göre, Gürcistan'ın Batı tarafından tanınmamasına sebep, yönetimin insan haklarıyla ilgili tutumundaki sorunlar olmuştur.⁴² Gamsahurdia Rusların desteğini alan silahlı muhalefetin darbesiyle hâkimiyetten alınca da Batı, bu olaylara sessiz kalmış ve darbe sonrasında yönetime geçen eski komünist lider Şevardnadze ile işbirliği yapmıştır.

Gamsahurdia'nın 19 Ağustos 1991'de Moskova'daki darbe sonrasında Ulusal Muhafızlar Birliği'nin SSCB İç İşleri Bakanlığı'na tabi ettirmesi bardağı taşıran son damla oldu. Kitovani, cumhurbaşkanının bu fermanına karşı gelerek içinde eski "Mhedrioni"çilerin de bulunduğu Ulusal Muhafızlardan beş binlik bir grubu Tiflis'in yakınlarındaki Rkoni vadisine götürerek orada askeri bir kamp kurdu. Ardından Gamsahurdia, 26 Ağustos'ta Komünist Parti'nin faaliyetini yasaklayınca, Parlamentoda 60'a yakın milletvekili

³⁹ იოსელიანი, ჯ. (2012). სამი განზომილება. ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა. თბილისი, გ. 16-17.

⁴⁰ Шеварнадзе, Э. (2009). *Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания*. Пер. с нем. Г.Леоновой. Издательство «Европа», М., г. с. 235-265.

⁴¹ ქორიძე თ. (2016). კაცი არ ყველა სწორია. წერილები,ჩანაწერები, პუბლიცისტიკა. გამომცემლობა ინტექლექტი. თბილისი, გ. 52.

⁴² Hoyer, S. (2021, May 4). Codel hoyer in georgia: opposition charges "dictator" gamsakhurdia supported coup. Secret entire text. Info moscow political collective. FM Amembassy Moscow. URL:https://idfi.ge/public/upload/IDFI_Photos_2017/achieves/Gamsakhurdia_12_Sep_1991.PDF.

bulunan komünistler de Kitovani'nin güçleriyle birleştiler.⁴³ Bu kararlardan sonra Eylül 1991'de Gürcistan Ali Sovyet'i Sovyet ordusunun Gürcistan Cumhuriyeti'nin sınırlarından çıkarılması hakkında karar kabul etti.:

1. Gürcistan topraklarında yerleşen Sovyetler Birliği'ne ait silahlı birlikler işgalci güçler olarak ilan edilmektedir
2. Gürcistan hükümetinin Sovyetler Birliği ile Sovyet ordularının Gürcistan topraklarından çıkarılması için görüşmelere başlaması gerekmektedir.⁴⁴

Bu karar sonrasında Rusya'nın Gamsahurdia'ya karşı zaten iyi olmayan tutumu daha da sertleşmiş ve Gürcistan'daki Sovyet ordusu güçleri gizli de olsa muhalefetin yanında yer almıştır. Eylül'de olaylar Gamsahurdia aleyhtarlarının planı üzere tırmanmaktaydı. Parlamento karşısında Gamsahurdia yönetimine karşı yapılmış mitingde silahlı çatışma çıksa da tesadüf sonucunda kimsenin ölmemesi olayların az da olsa yatışmasına sebep oldu. Her ne kadar Gamsahurdia güçleri (halk tarafından seçilmiş cumhurbaşkanının yanında hala Ulusal Muhafızlar Birliği'nin bir kısmı, Tiflis milisleri, Batı Gürcistanlıların büyük çoğunluğu) 26 Eylül'de Kitova'ninin kampını ele geçirseler de bu birlikleri silahsızlandırmak mümkün olmadı. Ekim-Kasım ayları Tiflis'te hem Zviad Gamsahurdia taraftarlarının hem de muhalefetin protesto mitingleriyle devam etmekteydi. Kitovani de kendi birlikleriyle Tiflis yakınığında "Tiflis denizi" diye adlandırılan yerde kamp kurarak oradan olayları izlemekteydi.⁴⁵ 21 Aralık 1991'de Almatı'da Bağımsız Devletler Topluluğu'nun imzalanması toplantısına davet edilen Gamsahurdia, bu topluluğu Sovyet imparatorluğunun devamı olarak gördüğü için oraya gitmekten vazgeçtiğini ve bundan sonra onun hâkimiyetten alınması prosedürünün başlatıldığı fikrini ileri sürmekteydi. Ayrıca Gürcistan'ın izolasyondan kurtularak dünya devletleri tarafından bağımsızlığının tanınması da ona göre, onun hâkimiyetten gitmesi için mücadelenin başlatılmasını hızlandırmıştı.⁴⁶ Buna kadar Gamsahurdia, Batı'nın onun hâkimiyeti altındaki Gürcistan'ın bağımsızlığının ABD

⁴³ Conflict In Georgia. (1991, December 27). - Human Rights Violations By The Government Of Zviad Gamsakhurdia, *Helsinki Watch*, Human Rights Watch, p. 4.

⁴⁴ Жирохов, М. (2012). *Семена Распада. Войны И Конфликты На Территории Бывшего Ссрр*. Бхв-Петербург, с. 688.

⁴⁵ Жидков, С. (1996). *Бросок Малой Империи*. Адыгея, С.

⁴⁶ Гамсахурдия, З. (2021, Может 1). *За Независимую Грузию (Автобиография)*. <https://iberiana.wordpress.com/zviad-gamsakhurdia/autobiography-3/>.

tarafından tanımamasını “beyaz tilki” olarak adlandırılan Şevardnadze’nin, Gorbaçev ve Bush’la olan ikili ilişkileriyle ilişkilendirmekteydi.⁴⁷

21 Aralık’ta parlamentonun karşısında Gamsahurdia ve aynı zamanda muhalefet taraftarları arasında başlamış miting sonradan muhalefetin silahlı ayaklanmasına dönüştü. Kitovani’nin Ulusal Muhafızları, Tengiz Sigua’nın askeri birlikleri, parlamento karşısındaki Tiflis Oteli’ne yerleşerek burayı kendi karargâhları haline getirdiler. “Mhedrioni” güçleri Otar Litanişvili’nin komutasındaydı. Tengiz Kitovani bütün silahlı birliklerin komutasını kendi üstüne alarak 21 Aralık’ı 22 Aralık’a bağlayan gece hâkimiyete son darbeyi vurmaya karar verdi.⁴⁸ Cumhurbaşkanı Gamsahurdia’nın taraftarlarıyla muhalefetin silahlı birlikleri arasındaki çatışmalar birkaç gün devam etti. 28 Aralık’ta Tengiz Kitovani’nin birlikleri Caba İoseliani, Giya Çanturia başta olmak üzere 8 siyasi mahkûmu hapisten kaçırdı.⁴⁹ 2 Ocak 1992’de Bilimler Akademisi binasında muhalefet, Askeri Konsey kurulduğunu ilan etti. Cumhurbaşkanı Gamsahurdia’yı devleti ele geçirmiş birisi olarak ilan eden Askeri Konsey, Başbakan Guguşvili’yi görevden alarak Tengiz Sigua’yı Başbakan olarak atadı. Konsey, parlamentonun da dağıtıldığını bildirdi.⁵⁰ Konsey kararını imzalayan kişiler ise Tengiz Kitovani ve Caba İoseliani idi. Gamsahurdia ise cumhurbaşkanlık binasından halka müracaatında istifaya gitmekten imtina ederek hakimiyeti zorla ele geçiren muhalefete karşı insanları mücadeleye çağırıyordu.⁵¹ Ancak 5-6 Ocak 1992’de darbeci güçlerin cumhurbaşkanlık binasına son ataklarından sonra Zviad Gamsahurdia, Tiflis’i terk etmek zorunda kaldı. Önce Azerbaycan’a giden Gamsahurdia, Azerbaycan hükümetinin ona siyasi sığınma hakkı vermemesinin ardından Ermenistan’a oradan ise Çeçenistan Cumhurbaşkanı Cevher Dudayev’in daveti üzerine Çeçenistan’a gitti.⁵²

⁴⁷ Ъ-ВОРМ, С. (1991, Декабрь 30). “Гражданская война в Тбилиси, Гамсахурдиа — чужой среди своих?”. Журнал “Коммерсантъ Власть” №50. <https://www.kommersant.ru/doc/2244> (Date Of Access: 01.05.2021).

⁴⁸ Tsomaia, L. (2018). პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დაშლა : [Груз.]. — Tbilisi, — isbn 978-9941-8-0513-4., p. 97.

⁴⁹ “After The Soviet Union: Rebels in Georgia Free 8 Political Prisoners”. (1991, December 28). The New York Times. <https://www.nytimes.com/1991/12/28/world/after-the-soviet-union-rebels-in-georgia-free-8-political-prisoners.html>.

⁵⁰ Газета «Сакартвелос Республика», (1991). № 1, 8 января 1992 года/.

⁵¹ “Rebels in Georgia Kill Two at Rally”. (1992, January 4). The New York Times. <https://www.nytimes.com/1992/01/04/world/rebels-in-georgia-kill-two-at-rally.html>.

⁵² Cornell, S. (2001). *Small nations and great Powers. A Study Of Ethnopolitical Conflict In The Caucasus*, Routledge Curzon is an imprint of the Taylor & Francis Group, London And New York, p.157.

Böylelikle, Gürcistan'ın halk tarafından seçilmiş ilk cumhurbaşkanı Zviad Gamsahurdia'nın ülkeyi terk etmesiyle hâkimiyet darbeci güçlerin Askeri Konsey'in eline geçti.

Gamsahurdia'nın Gürcistan'ı terk etmesiyle meydan Askeri Konsey'in liderleri İoseliani, Kitovani ve Sigua'ya kaldı. Ancak artık gerçek liderin ortaya çıkması gerekmekteydi ve Askeri Konsey, bu süreç içerisinde Moskova'dan olayların gidişatını izleyen ve perde arkasından bu grupları koordine eden Eduard Şevardnadze'yi Gürcistan'a davet etti. 7 Mart 1992'de geri dönen Şevardnadze, geçici hükümet olan Devlet Konseyi'nin Başkanı olarak göreve başladı. Gürcistan'da siyasi durum çok da iç açıcı değildi. Güney Osetya'da daha Gamsahurdia zamanından kalma sorun devam etmekteydi. Abhazya'da da durum her an değişebilirdi. En önemlisi ise Gürcistan'ın batı bölgesi Gamsahurdia'ya sadık güçlerin elindeydi.⁵³ Batı Gürcistan'da Megrelya, Zviad Gamsahurdia taraftarlarının esas merkeziydi. Bundan sonra “zviadçılar” diye adlandırılacak olan bu güçler, Gamsahurdia'nın darbeyle hâkimiyetten alınmasını kabul etmeyerek Askeri Konsey'in hâkimiyetine karşı mücadelelerini sürdürmekteydiler. Tiflis'teki cumhurbaşkanı yanlıları da Batı Gürcistan'a çekilerek bu güçlerle birleşmişti. 28 Mart 1992'de “zviadçılar” Gamsahurdia'nın doğum gününde harekete geçerek kısa zaman içinde Zugdidi, Senaki, Hobi Abaşi ve Poti şehirlerinde yönetimi ele geçirdiler. Bu tarihten itibaren 1992 – 1993 yıllarında Batı Gürcistan'daki şehirler çok hızlı bir şekilde hâkimiyetteki güçlerle “zviadçılar” arasında el değiştirmekteydi. Şevardnadze hâkimiyetinin Abhazya'ya saldırısı ise Abhazlara Rusların yardımıyla geri püskürtülmüş Batı Gürcistan'da Abhazlarla “zviadçılar” arasında “ittifak” kurulmuş gibi gözükmekteydi. İlginç olan ise Rus basınının Rus yönetimi hâkimiyet daireleri, Abhazlara Gürcülerle savaşmak için silah yardımı ettiği halde “zviadçılar”la Abhazların “ittifak”ını ihanet gibi sergilemesiydi.⁵⁴ Rusların ikiyüzlü davranışı sadece basınla kısıtlı değildi. Gamsahurdia, Gürcistan devlet başkanı olduğu dönemde sonradan bağımsız Rusya Federasyonu devlet başkanı olacak olan Boris Yeltsin SSCB'nin ortadan kalkması için mücadele eden bir demokrat lider olarak tanınmaktaydı. Bu sebeple Gamsahurdia ve Yeltsin

⁵³ Цюрхер, К. (2005). *Грузия: время бедствий (1989–1993 гг.) Государственность и безопасность: Грузия после "революции роз"* Под редакцией Бруно Коппитерса и Роберта Легволда. “Интердиалект”. Перевод с английского и издание, с.115.

⁵⁴ Вкз. Ё-Джинджихашвили, М. (1993, October 6). *Сторонники Гамсахурдиа согласовывали свои действия с абхазским руководством.* <https://www.kommersant.ru/doc/61334?stamp=637554159195046081>, Газета „Коммерсантъ”. (Date Of Access: 05.05.2021).

arasında iyi ilişkiler kurulmuş, Yeltsin 9 Nisan olaylarından sonra Mayıs'ta Tiflis'e gelerek Gamsahurdia başta olmak üzere demokratlara destek vermiş, Abhazya ile ilgili ise Abhazlar ve Gürcüler bunu kendi aralarında çözümleyebilirler diye fikrini bildirmiş, Abhazya'nın Gürcistan'ın olduğunu belirtmişti.⁵⁵ İkili arasında sonraki görüş Yeltsin'in Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu Ali Sovyet'i Başkanı olarak Zviad Gamsahurdia'nın daveti üzerine 23 Mart 1991'de Gürcistan'da gerçekleşti.⁵⁶ Gürcistan için önemli bir dönemde yapılmış olan bu görüşmede iki devlet arasında Nisan'da imzalanacak protokoller konuşulmuştu.⁵⁷ Ancak Yeltsin, bağımsız Rusya Federasyonu Başkanı olarak Gamsahurdia'ya bakış açısını değiştirmiş, Şevardnadze ve taraftarlarının Gürcistan'ın kanuni cumhurbaşkanını hâkimiyetten devirmelerine göz yummuştu. Şevardnadze'nin hâkimiyeti döneminde Güney Osetya ve Abhazya'da Gürcistan ordusunun başarısız operasyonları, Batı Gürcistan'ın hala Gamsahurdia taraftarlarının elinde olması Şevardnadze'yi Gürcistan'ın geleceğiyle ilgili sert kararlar almasına sebep oldu. 1993 yılının Ekim ayında Şevardnadze, onunla müttefik olan bazı siyasi liderlerin (Çanturia, Natadze vb.) bu karara karşı olmasına rağmen Gürcistan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu'na girmesiyle ilgili Moskova'da görüşmelere başladı. Bu görüşmelerin sonucunda Gürcistan, 3 Aralık 1993'te Bağımsız Devletler Topluluğu'na kabul edildi.⁵⁸ (Gürcistan, Mihail Saakaşvili zamanında BDT'yi terk etti.⁵⁹) En önemlisi ise Ekim ayında Moskova'daki görüşmelerden sonra Şevardnadze, Rusya'nın Gürcistan'daki askeri üstlerini Gamsahurdia taraftarlarına karşı operasyonlarda kullanmaya başladı. 24 Eylül 1993'te

⁵⁵ Мурза, К. В. (2014, апреля 9). «Грузия – четверть века трагедии 9 апреля» // Радио «Свобода», 9 апреля 2014 года. <http://www.svoboda.org/a/25327061.html>.

⁵⁶ Председатель Верховного Совета РСФСР и Республики Грузия (Ельцин Б., Гамсахурдия З.). (1991, маршировать 23). Протокол о встрече и переговорах Председателя Верховного Совета РСФСР и Председателя Верховного Совета Грузии. <http://yeltsin.ru/archive/paperwork/9581/>.

⁵⁷ Председатель Верховного Совета РСФСР и Республики Грузия (Ельцин Б., Гамсахурдия З.). (1991, маршировать 23). Протокол о встрече и переговорах Председателя Верховного Совета РСФСР и Председателя Верховного Совета Грузии (23.03.1991г.) <http://yeltsin.ru/archive/paperwork/9581/>.

⁵⁸ Решение Главы Государств-Участников Содружества Независимых Государств. (1993, октября 22 года – 1993, декабря 3 года). *О Вступлении Республики Грузия В Содружество Независимых Государств.* [Http://Base.Spinform.Ru/Show_Doc.Fwx?Rgn=3938](http://Base.Spinform.Ru/Show_Doc.Fwx?Rgn=3938).

⁵⁹ “Грузия вышла из СНГ”. (2008, август 14). Regional Media Network Project, <https://regionalreporters.wordpress.com/2008/08/14/%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D1%8F-%D0%B2%D1%8B%D1%88%D0%BB%D0%B0-%D0%B8%D0%B7-%D1%81%D0%BD%D0%B3/>.

Gamsahurdia, Çeçenistan'dan Batı Gürcistan'a dönerek iç savaşında kendi güçlerinin yanında yer aldı ve Zugdidi'de "sürgün hükümeti"ni kurdu.⁶⁰ Ekim ayı boyunca birleşmiş Rus-Gürcü silahlı birlikleri Megrelya'yı adım adım ele geçirmekteydi. Yalnız Rusların yardımlarının sonucunda Şevardnadze, bu iç savaşındaki dengeleri değiştirerek Gamsahurdia ve taraftarlarının barındığı Batı Gürcistan'ı tamamen ele geçirdi. 7 Kasım 1993'te Zugdidi şehri de düşünce Gamsahurdia, dağlarda saklanmaya mecbur kaldı. Ülkeyi terk etmeği kesinlikle ret eden Gamsahurdia, 31 Aralık 1993'te Abhazya sınırındaki Dzveli Habula köyünde belirlenmemiş sebeplerden vefat etti. Gamsahurdia'nın son günlerinde yanındaki birkaç sadık arkadaşlarından olan Guguşvili, silah sesine uykudan uyandığını ve Gamsahurdia'nın öldüğünü gördüğünü kendi anılarında bahsetmektedir.⁶¹ Bu ölümün intihar ya da suikast olmasıyla ilgili ilk gündemden itibaren Gürcistan kamuoyunda ikilem olmuş, bu mesele birkaç kez gündeme gelmiştir. Önemli olan olay ise Gamsahurdia'nın vefatıyla beraber Gürcistan'daki iç savaşın da bitmesiydi. Gamsahurdia'nın naaşı yakınlarının isteği üzerine Çeçenistan'a götürülerek Grozni'de defnedilmiştir. Şevardnadze, "Gül Devrimi" sonrasında hakimiyetten gittikten sonra ilk işi Gamsahurdia ve diğer arkadaşlarına af çıkararak Gamsahurdia'nın naaşının ülkeye getirilmesi kararı olmuştur.⁶² 1 Nisan 2007'de Zviad Gamsahurdia'nın naaşı, Gürcü siyasi ve devlet adamlarının mezarlarının olduğu Mtatsminda dağında toprağa verilmiştir. Böylelikle, hayatını Gürcistan'ın bağımsızlığına adanmış olan ve Gürcistan'ın halk tarafından seçilmiş ilk cumhurbaşkanı Zviad Gamsahurdia layık olduğu saygıya kavuşmuştur.

SONUÇ

Zviad Gamsahurdia'nın adı Gürcistan'ın bağımsızlığıyla beraber anılan bir isim olarak tarihe geçmiştir. Devlet egemenliğinin kazanılması için bilinçli hayatının büyük bölümünü bu amaçlar için mücadele eden Gamsahurdia, kendi hayatını bu yolda kurban etti. Gamsahurdia, bir lider

⁶⁰ Кузнецов, А. (2007, маршировать 5). "Беспокойный покойник". LENTA.RU. <https://lenta.ru/articles/2007/03/05/gamsahurdia/>.

⁶¹ Гугушвили Б. (2018). О Последнем периоде жизни президента З. Гамсахурдия. <http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/286052/1/PrezidentZviadGamsaxurdiasXelisuflebisDatxoba.pdf>.

⁶² "Президент Грузии реабилитировал Гамсахурдия и объявил амнистию". (2004, Январь 26). LENTA.RU. <https://lenta.ru/news/2004/01/26/president/>.

olarak iyi eğitilmiş, entelektüel bir insandı. Genç yaşlarından itibaren Gürcistan'ın bağımsızlığı için mücadele eden Gamsahurdia, dissident hareketinin radikal koluna liderlik etmiştir. 1980'li yılların sonunda ise milli lider gibi Gürcistan'da halk tarafından ilk defa demokratik yollarla seçilmiş cumhurbaşkanı olarak hayalini gerçekleştirmiş, Gürcistan'ı dünya devletleri içerisinde egemen, bağımsız bir devlet olarak çıkarmıştır. O, ülkenin yönetimindeyken de karizmatik bir lider olarak kalmış, Sovyetler döneminde alışılmış eyalet bürokrati seviyesine inmemiştir. Bir siyasi lider olarak halk tarafından desteklenmiş ancak dış güçlerin düşmanlığını kazanmıştır. Bir halk lideri olarak da kendi prensiplerine sadık kalmış, komünist nomenklatura, siyasi elit sayılacak kişilerle, suç dünyasından siyasete geçen insanlarla mücadelede yenilmiştir. Gamsahurdia, devletin başındayken bir cumhurbaşkanından daha çok bir milli lider olarak ülkeyi yönetmiş ve bu politika onun hâkimiyetinin sonunu getirmiştir. Gamsahurdia, inandığı düşünceler uğruna kendi karakterine göre sonuna kadar mücadelesini devam ettirmiş ve bu yolda hayatını kaybetmiştir. Yabancı güçlerin desteklediği siyasi güçler belirli bir zaman için Gürcistan'da yönetimi ele geçirseler de daha sonradan kendileri siyasi oyunlara girmiş ve İoseliani, Kitovani gibi darbeciler Gürcistan'ın siyasi hayatından silinmişlerdir. Şevardnadze'nin hâkimiyeti 2003 yılına kadar sürse de o tarihte başlayan "Gül Devrimi" sonrasında halkın büyük çoğunluğunun oyunu almış olan Mihail Saakaşvili Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Yalnız Saakaşvili'nin hâkimiyete gelişiyle bütün hayatını Gürcistan'ın bağımsızlığı için mücadelede geçiren, bir milli lider olarak güçlü ama bir devlet başkanı olarak tecrübesiz bir dönem geçiren ve bunun sonucunda da siyasi oyunlara kurban olan Zviad Gamsahurdia, gerçek değerini almıştır.

KAYNAKÇA

- “After The Soviet Union: Rebels in Georgia Free 8 Political Prisoners”. (1991, December 28). The New York Times. <https://www.nytimes.com/1991/12/28/world/after-the-soviet-union-rebels-in-georgia-free-8-political-prisoners.html>.
- “Lıxni Deklarasyonu, 18 Mart 1989”, (1999, Eylül-Ekim). Nart, Ankara, Kafkas Derneği Yayını.
- “Rebels in Georgia Kill Two at Rally”. (1992, January 4). The New York Times. <https://www.nytimes.com/1992/01/04/world/rebels-in-georgia-kill-two-at-rally.html>.
- “Грузия вышла из СНГ”. (2008, август 14). Regional Media Network Project, <https://regionalreporters.wordpress.com/2008/08/14/%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D1%8F-%D0%B2%D1%8B%D1%88%D0%BB%D0%B0-%D0%B8%D0%B7-%D1%81%D0%BD%D0%B3/>.
- “Президент Грузии реабилитировал Гамсахурдиа и объявил амнистию”. (2004, Январь 26). LENTA.RU. <https://lenta.ru/news/2004/01/26/president/>.
- “მრგვალი მაგიდის და „საკორდინაციო ცენტრის“ I შეხვედრა (1990). // ახალგაზრდა ივერიელი. საზოგადოებრივ - პოლიტიკური გაზეთი. №75.
- 1991 წლის 22 დეკემბერს თბილისის ომი დაიწყო. (2021, April 22). www.tabula.ge/ge/story/127954-1991-tsli. (22 Aralık 1991'de Tiflis'te savaş başladı. (2021, Nisan 22). www.tabula.ge/ge/story/127954-1991-tsli).
- Conflict In Georgia. (1991, December 27). - Human Rights Violations By The Government Of Zviad Gamsakhurdia, *Helsinki Watch*, Human Rights Watch.
- Cornell, S. (2001). *Small Nations And Great Powers. A Study Of Ethnopolitical Conflict In The Caucasus*, Routledgecurzon Is An Imprint Of The Taylor & Francis Group, London And New York.
- Cornell, S. E. (2002). *Autonomy and Conflict: Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus — Case in Georgia. Department of Peace and Conflict Research*, Report No. 61. p. 175. University of Uppsala, ISBN 91-506-1600-5.
- History of Elections. (2021, April 26). www.cec.gov.ge.
- Hoyer, S. (2021, May 4). *Codel hoyer in georgia: opposition charges “dictator” gamsakhurdia supported coup*. Secret entire text. Info moscow political collective. FM Amembassy Moscow. https://idfi.ge/public/upload/IDFI_Photos_2017/achieves/Gamsakhurdia_12_Sep_1991.PDF.
- Johnson, N. (2021, May 1). *Georgian media in the 90s: a step to liberty*. URL: <http://georgica.tsu.edu.ge/files/03-Society/Media/Bokeria&Targamadze&Ramishvili.1997.pdf>.
- Nolen, D. & Grotz, F. & Hartmann, C. (2001). *Elections in Asia and Pasific*. — Oxf.: Oxford Academ. — Vol. 1: Middle East, Central Asia and South Asia: A Data Handbook. — 3.382. (770 p. — ISBN 0-19-924958-X.).

- Shelley, L. (2013). Georgian organized crime. *“Organized Crime and Corruption in Georgia”*, Edited by Louise Shelley, Erik R. Scott and Anthony Latta. by Routledge 270 Madison Ave, New York, NY 10016.
- Tsomaia, L. (2018). პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა : [Груз.]. — Tbilissi, — Isbn 978-9941-8-0513-4.
- Urushadze, Dr. L. Z. (2021, April 25). *Zviad Gamsakhurdia - the first President of Georgia* : <https://archive.org/details/ZviadGamsakhurdia-TheFirstPresidentOfGeorgia>.
- Wishnevski, J. (1992, 10 January). *‘Russia: Liberal Media Criticise Democrats in Power’*, RFE/RL Research Report.
- Алексей, З. (1996). *Этнические конфликты на Кавказе. (1988-1994 г.) Contested Borders in the Caucasus*, Ed. Bruno Coppieters. ISBN 90 5487 1172 NUGI 654. VUB University Press.
- Архив политических партий (Тбилиси), 1, ф. 14, оп.1, д.8, л.44.
- Бахтадзе, М. (1993). *«История Грузии (с древнейших времен до наших дней)»*. Тбилисский Государственный Университет.
- Ведомости Верховного Совета Республики Грузия. (1991). № 4. ст. 294, <https://iberiana.wordpress.com/zviad-gamsakhurdia/verhovnisovet/>, (Date Of Access: 28.04.2021).
- Газета «Сакартвелос Республика», (1991). № 1, 8 января 1992 года/.
- Гамсахурдия, З. (2021, Может 1). *За Независимую Грузию (Автобиография)*. <https://iberiana.wordpress.com/zviad-gamsakhurdia/Autobiography-3/>.
- Гачечиладзе, Р.Г. (1991). Многопартийные Выборы В Грузии // Социс. № 5.
- Глазунов Николаевич, О. (2011). *Грузинская разведка. Тайная война против России*. ООО «Алгоритм-Издат».
- Гугушвили Б. (2018). *О Последнем периоде жизни президента З. Гамсахурдия*. <http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/286052/1/PrezidentZviadGamsaxurdiasXelisuflebisDamxoba.pdf>.
- Жидков, С. (1996). *Бросок Малой Империи*. Адыгея.
- Жирохов, М. (2012). *Семена Распада. Войны И Конфликты На Территории Бывшего Ссср*. Бхв-Петербург.
- Звиад Гамсахурдия – Автобиография. (2021, Обручение 26). <https://iberiana.wordpress.com/zviad-gamsakhurdia/Autobiography/>.
- Илья Григорьевич Земцов. (2008). Лица и маски. О себе и о времени в двух книгах.. — ТЕРРА-Книжный клуб.
- Кузнецов, А. (2007, маршировать 5). *“Беспокойный покойник”*. LENTA.RU. <https://lenta.ru/articles/2007/03/05/gamsahurdia/>.
- Мурза, К. В. (2014, апреля 9). *«Грузия – четверть века трагедии 9 апреля»* // Радио «Свобода», 9 апреля 2014 года. <http://www.svoboda.org/a/25327061.html>.

- Новиков, В. (2003, марта 10). *Ушел учёный, вор и полководец // Коммерсантъ-Власть*, № 9 (512). <https://www.kommersant.ru/doc/370013> (Date Of Access: 02.05.2021).
- Постановление Президиума Верховного Совета Грузинской ССР о решениях двенадцатой сессии Совета народных депутатов Юго-Осетинской автономной области двадцатого созыва. (2008). // *Конфликты в Абхазии и Южной Осетии*.
- Председатель Верховного Совета РСФСР и Республики Грузия (Ельцин Б., Гамсахурдия З.). (1991, маршировать 23). *Протокол о встрече и переговорах Председателя Верховного Совета РСФСР и Председателя Верховного Совета Грузии*. <http://yeltsin.ru/archive/paperwork/9581/>.
- Президент Республики Грузия Звиад Гамсахурдия. (2021, Обручение 23). *Открытое письмо Эдуарду Шеварднадзе – ზვიად გამსახურდია* (wordpress.com) <https://zviadgamsakhurdia.wordpress.com/2011/04/16>.
- Решение Главы Государств-Участников Содружества Независимых Государств. (1993, октября 22 года – 1993, декабря 3 года). *О Вступлении Республики Грузия В Содружество Независимых Государств*. [Http://Base.Spinform.Ru/Show_Doc.Fwx?Rgn=3938](http://Base.Spinform.Ru/Show_Doc.Fwx?Rgn=3938).
- Решения четырнадцатой сессии Совета народных депутатов Юго-Осетинской автономной области двадцатого созыва о преобразовании Юго-Осетинской автономной области в Юго-Осетинской Советской Демократической Республики. (1990, сентября 22). «*Советская Осетия*», № 180.
- Саакашвили отказывается от соглашения о неприменении силы. (2021, May 2). <https://civil.ge/ru/archives/171799>.
- Сегела, Ж. (1999). *Национальные особенности охоты за голосами*. Так делают президентов. М.
- Тедеева, У. Ш. (2013). Фидарова К.К. З.К. *Гамсахурдия: Политический Портрет. Исторические Науки*. Фундаментальные Исследования №10.
- Тенгиз Китовани лишен гражданства Грузии – СМИ. (2021, May 2). <https://www.apsny.ge/2014/soc/1409683885.php>.
- Халаддин Ибрагимли Азербайджанцы Грузии: историкочётнографпческпп и социально-политический комментарий (2006). / Фонд развития «Институт евразийских исследований •_ - М.: Издательство «Европа».
- Цюрхер, К. (2005). *Грузия: время бедствий (1989–1993 гг.) Государственность и безопасность: Грузия после "революции роз" Под редакцией Бруно Коппитерса и Роберта Левволда*. "Интердиалект+". Перевод с английского и издание.
- Шеварнадзе, Э. (2009). *Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания*. Пер. с нем. Г.Леоновой. Издательство «Европа», М., г.
- Шенгелая, Э. Н. (1991). *Из истории взаимоотношений грузинского и осетинского народов*. Тбилиси.
- Ъ-ВОРМ, С. (1991, Декабрь 30). «*Гражданская война в Тбилиси, Гамсахурдия — чужой среди своих?*». Журнал "Коммерсантъ Власть" №50. <https://www.Kommersant.Ru/Doc/2244> (Date Of Access: 01.05.2021).

- Ъ-Джинджихашвили, М. (1993, October 6). *Сторонники Гамсахурдиа согласовывали свои действия с абхазским руководством*. <https://www.kommersant.ru/doc/61334?stamp=637554159195046081>, Газета „Коммерсантъ“. (Date Of Access: 05.05.2021).
- ოსელიანი, ჯ. (2012). სამი განზომილება. ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა. თბილისი.
- მანია გ. საქართველოს უზანაესი საბჭოს არჩევნების უმნიშვნელოვანესი მონაცემები. (1990). // ახალგაზრდა ივერიელი. საზოგადოებრივ-პოლიტიკური გაზეთი. №121. ს. 5. (Gürcistan Yüksek Konseyi seçimlerinin en önemli verileri (1990). //Genç İberyalı. Sosyo-politik yol. №121).
- მრგვალი მაგიდის პოლიტიკურ ორგანიზაციათა მემორანდუმი. (1990). //ახალგაზრდა ივერიელი. საზოგადოებრივ-პოლიტიკური გაზეთი. N. 98. ს.2. (Siyasi Örgütler Yuvarlak Masa Memorandumu. (1990). Genç İverian. Sosyo-politik gazete. N.98).
- ქორიძე, თ. (2016). კაცი არ ყველა სწორია. წერილები,ჩანაწერები, პუბლიცისტიკა. გამომცემლობა ინტექლექტი. თბილისი.

BÖLÜM 17

FRANSA'NIN DAĞLIK KARABAĞ POLİTİKASI: SOSYAL İNŞACI AÇIKLAMALAR

Merve YAVUZ*

* Araş. Gör., Ankara Üniversitesi, Türkiye, yavuzz.merve@gmail.com, Orcid: 0000-0002-7359-0342.

GİRİŞ

Tüm dünyanın Covid-19 sebebiyle sağlığa bağlı yeni bir güvenlik kriziyle baş ettiği günlerde iki Güney Kafkasya ülkesi olan Azerbaycan ve Ermenistan askeri güvenlik sorunlarının 2020 yılında da geçerli olmaya devam ettiğini gözler önüne sermiştir. Eylül ayının son günlerinde başlayan çatışmalarla ortaya çıkan ve bugün 2. Karabağ Savaşı olarak adlandırılan savaş 10 Kasım 2020 tarihinde imzalanan mutabakat ile sonuçlanmıştır. Her ne kadar savaşa ve sonuçlarına bölge ülkeleri Türkiye ve Rusya kadar müdahil olmamış olsa da özellikle Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un açıklamaları ile Fransa da Dağlık Karabağ sorununa özel ilgi gösteren ve Ermenistan'ın politikalarını destekleyen ülkelerden biri olmuştur. Bu çalışmada sosyal inşacılık teorisinin kimlik anlayışı üzerinden Fransa dış politikasının şekillenmesinde Ermeni kimliğinin rolü üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın ilk bölümü Soğuk Savaş sonrası Dağlık Karabağ sorunun ortaya çıkışını anlatır. Dağlık Karabağ sorunu Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu söz konusu coğrafyada ortaya çıkan donmuş ihtilaf olarak anılan çatışmalardan biridir. Azerbaycan içerisinde özerk bir bölge olan Dağlık Karabağ Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile birlikte Ermenistan tarafından işgal edilmiş ve 1994 yılında yapılan ateşkes ise bir çözüme ulaşmadan Ermenistan kontrolü altında kalmıştır. 1994 yılına kadar devam eden savaş sırasında pek çok Azerbaycan vatandaşı yerinden edilmiştir. Bu sorunun çözümü için Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) kapsamında Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Fransa ve Rusya'nın eş başkanlığında Minsk Grubu kurulmuş fakat ilerleyen yıllarda da bu grubun çözüm girişimleri başarıya ulaşmamıştır.

Çalışmanın bir sonraki bölümünde Fransa'nın Minsk Grubu'nun da bir parçası olarak Dağlık Karabağ sorununa olan yaklaşımını ele alınmıştır. AB ve NATO'nun da bir parçası olan Fransa, bu örgütlerin Dağlık Karabağ ve genel olarak Güney Kafkasya politikalarının oluşmasında da rol sahibi olmuştur. Fakat bu sorun kapsamındaki asıl rolü Minsk Grubu bağlamında olan Fransa, soruna Ermeni yanlısı bir tutumla yaklaşması nedeniyle eleştirilere maruz kalmıştır.

Uluslararası ilişkiler disiplinde kimlik ve sosyal inşacı yaklaşımın ele alındığı bölüm, çalışmanın bir diğer alt başlığıdır. Bu bölümde uluslararası ilişkilerde kimlik kavramına nasıl yaklaşıldığından bahsedilir. Bu noktada incelenmesi gereken Uluslararası İlişkiler teorisi Soğuk Savaş sonrası alanda etkili olmuş olan sosyal inşacılıktır. Bu teoriye ve kimlik kavramına

dair genel bir çerçeve çizilir. Çalışmanın sonraki bölümleri ise bu teorik çerçeve içinde Fransa dış politikasında Ermeni kimliğinin rolünü ve bu kimliğin etkisiyle oluşan dış politikanın 2020 yılındaki Dağlık Karabağ Krizi sırasında özellikle Fransa Cumhurbaşkanı Macron'un söylemleri üzerinden incelenmesini anlatır. Çalışma sonuç kısmıyla noktalanır.

DAĞLIK KARABAĞ SORUNU: ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

Soğuk Savaşın sona ermesi ile birlikte ortaya pek çok yeni devlet çıktığı kadar pek çok yeni çatışma da çıkmıştır. İki kutuplu dünya siyasetinde süper güç çatışmasının gölgesinde kalan etnik sorunlar bu yapı sona erdiğinde gün yüzüne çıkmıştır. Bu sorunlardan biri olan ve iki eski Sovyet Cumhuriyeti olan Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ sorunun kökenleri ise Soğuk Savaşın da öncesine dayanmaktadır. 19. yüzyılın başlarında bölgedeki Azeri nüfusu Ermeni nüfusundan çok daha fazla iken 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Anadolu'dan Kafkaslar'a çok sayıda Ermeninin göç etmesi ile birlikte nüfus 20. yüzyıl başında Ermeniler lehine değişmiştir.¹ Sovyetler Birliği bölgede hakimiyet sağladıktan sonra ise bölge Azerbaycan içinde özerk bir konuma sahip olmuş, yine bu dönemde de bölgeye Ermeni göçleri Sovyet yönetiminin izlediği politikalar sonucu devam etmiştir. Mihail Gorbaçov'un 1985 yılında göreve gelmesi ve Sovyet coğrafyasında değişimin sesinin duyulmaya başlanması ile birlikte Dağlık Karabağ bölgesinde de mevcut durumun değişmesi gerektiğine dair istekler dile getirilmiştir. 1988 yılından itibaren de fikir ayrılıkları taraflar arasında silahlı çatışmaya dönmüştür.

Yine bu yılda Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Meclisi Azerbaycan'dan ayrılma kararı almış fakat bu karar hem Azerbaycan Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı hem de SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı tarafından reddedilmiştir.² 1994 yılına kadar devam eden savaş sırasında 23 Eylül 1991 tarihinde Ermenistan, 18 Ekim 1991 tarihinde ise Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. 2 Eylül 1991'de Dağlık Karabağ da bağımsızlığını ilan ederken Azerbaycan Parlamentosu bölgenin özerkliğini iptal ettiğini ilan etmiştir.³ Bu tarihten itibaren çatışmalar yoğunlaşmış, Ermenilerin bölgenin pek çok

¹ Armaoğlu, F. (2019). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 - 1995)*. Kronik Kitap, s.703

² Özdaşlı, E. & Kodaman, T. (2016) *Stratejik Ortaklık Kavramı Bağlamında İsrail Azerbaycan İlişkileri*. Orion kitabevi, s.78

³ Sönmezoğlu, F. (2016) *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası 1991-2015*. Der Yayınları, s.342

önemli şehrini ele geçirmesi sonucu bölgede yaşayan Ermeni olmayan halk Azerbaycan'a göçmek durumunda kalmıştır.

1992 yılına gelindiğinde sorun Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) kapsamında ele alınmış ve burada bölgenin Azerbaycan'ın bir parçası olduğu ve ülkenin toprak bütünlüğüne saygı duyulması gerektiği kabul edilirken bölgedeki Ermenilerin haklarının da garanti edilmesinin şart olduğu yönünde bir karar çıkmıştır.

Yine bu konferans sırasında Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Rusya ve Fransa'nın eş başkanlığında Minsk Grubu adı verilen "Azeri-Ermeni Çatışmasına Barışçı Çözüm Platformu" oluşturulmuştur.⁴ Fransa'nın Dağlık Karabağ sorununa müdahil olduğu ana platform olarak da büyük önem taşıyan Minsk Grubu bu tarihten itibaren sorunun çözümüne dair pek çok öneri dile getirmiştir. 1993 yılında ise Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararları kabul etmiş ve bu kararlarda Azerbaycan topraklarındaki işgalci güçlerin çekilmesi çağrısında bulunmuştur.⁵ 1994 yılının Mayıs ayında imzalanan Bışkek Protokolü ile ateşkes sağlanmış olsa da soruna kalıcı bir çözüm bulunamamıştır. 1995 yılında gerçekleşen AGİT'in Lizbon zirvesinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tanınması Ermeniler tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Bu tarihten itibaren daha aktif bir şekilde sorunun çözümü için harekete geçmek isteyen AGİT Minsk Grubunun soruna etkin çözüm önerileri getirememesi bölgede pek çok şehri ele geçirmiş olan ve statükodan memnuniyet duyan Ermenistan'ın bölgedeki konumunu güçlendirmiştir.⁶ Soruna kalıcı bir çözüm bulunamaması ile beraber Dağlık Karabağ sorunu Sovyet Birliği'nin dağılması sonrası Sovyet coğrafyasında meydana gelen "donmuş ihtilaf" olarak isimlendirilen sorunlardan biri olmuştur. Sorunun bu şekilde isimlendirilmesinin nedeni sıcak çatışma durmuş olsa da sadece

⁴ A.g.e .s.344

⁵ United Nations Security Council, Resolution 822, 30 April 1993; United Nations Security Council, Resolution 853, 29 July 1993; United Nations Security Council, Resolution 874, 14 October 1993;

United Nations Security Council, Resolution 884, 12 November 1993. United Nations, "Security Council Resolutions -1993", <http://www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm> [Erişim: 29.12.2020]

⁶ Tanrısever, O. (2002) "Sovyet Sonrası Dönemde Rusya'nın Kafkasya Politikası", *Türkiye'nin Komşuları*. Ed. Mustafa Türkeş & İlhan Uzgel, İmge Kitabevi, s.396

ateşkes imzalanmış olup sorunun çözüme kavuşmamasından kaynaklanmaktadır.

Tarihler 1996 yılını gösterdiğinde Fransa'nın eş başkanlarından olduğu Minsk Grubu Dağlık Karabağ sorununun çözümünü Lizbon Zirvesi'nde ele almış ve barış önerisi olarak Ermenistan'ın Azerbaycan toprak bütünlüğünü tanıması karşılığında Azerbaycan'ın da bölgenin özerkliğini tanıması önerisini getirmişse de başarılı olamamıştır.⁷ 1997 yılına gelindiğinde AGİT Minsk Grubu barış için bir anlaşmaya varılması için üç farklı öneri gündeme getirmiştir. İlk öneri olan "Toptan Çözüm Planı" bölgenin kendi anayasasını da hazırlayabilecek şekilde Azerbaycan yönetimi altında özerkliğe sahip olurken Ermenistan'ın da Şuşa şehrinden ve Dağlık Karabağ dışında kalan Azerbaycan topraklarından çekilmesini öngörmekteydi. İkinci öneri "İki Aşamalı Plan" adını taşıyan ve bir önceki önerinin zamana yayılmasını öneren bir plandı. Son olarak 1997 yılında Dağlık Karabağ'ın bir şekilde bağımsızlığını öngören "Ortak Devlet Planı" önerisi dile getirilmişti. Bu önerilerden ilk ikisi Ermenistan tarafından reddedilirken, son öneriyi de Azerbaycan yönetimi kabul etmemiştir.⁸ Böylelikle Dağlık Karabağ sorunun çözülmesinde AGİT Minsk Grubu'nun başarısız olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır.

FRANSA'NIN DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNA YAKLAŞIMI: 2020 ÖNCESİ

Fransa'nın Dağlık Karabağ sorunu konusunda 2020 yılındaki çatışmalardan önceki konumuna baktığımızda Ermenistan yanlısı bir politika izlediğini görürüz. Rusya ile uluslararası alanda birçok konuda fikir ayrılığı yaşayan Batılı ülkelerden biri olan Fransa (ABD ve diğer Avrupalı ülkeler ile birlikte) Ermenistan söz konusu olduğunda Rusya ile benzer bir duruş sergilemektedir. Özellikle Dağlık Karabağ sorununa bakıldığında BM'de yapılan oylamalarda Minsk Grubu eş başkanları olan Fransa, ABD ve Rusya'nın Ermenistan lehine oy kullandığı görülmektedir.⁹ Örneğin 14 Mart 2008 yılında BM Genel Kurulu'nda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün kabul edilip Ermeni güçlerinin çekilmesini öngören karar alındığında Fransa, Rusya ve ABD karara karşı oy kullanmıştır. Bu nedenle karar taslağı hazırlanırken

⁷ Sönmezoğlu, s.346

⁸ A.g.e. s.347

⁹ Kodoman, T. & Özdaşlı, E. & Gonca, İ. B. "Rusya ve Batı Arasında Ermenistan: Tamamlayıcılık Politikası Çerçevesinde Ermenistan Dış Politikası", *Ermenistan Dış Politikası (1991-2019)*. Ed. Esma Özdaşlı & Hatem Cabbarlı. Nobel Yayıncılık, s.290

Azerbaycan temsilcisi bu ülkelerin AGİT Minsk Grubu eş başkanları olmaları nedeniyle Azerbaycan'ın endişeli olduğunu ve bu ülkelerin söylemleri ile eylemlerinin farklı olduğunu dile getirmiştir.¹⁰

Fransa'nın Dağlık Karabağ sorunundaki rolünden bahsederken kurucularından biri olduğu Avrupa Birliği'nin (AB) politikalarından da kısaca söz etmek gerekir. AB'nin Güney Kafkasya bölgesine olan ilgisi biraz geç gelişmiştir. Soğuk Savaş sonrasında AB ilk olarak Doğu Avrupa'da yıkılan rejimler ve ortaya çıkan sorunlar ile ilgilenmiş, kendisine coğrafi açıdan uzak olan Güney Kafkasya ülkeleri Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile ilgili oluşturulacak politikalara öncelik vermemiştir. 1990'lı yıllarda AB'nin bölgeye yönelik politikası genel olarak ekonomik yardımlar çerçevesinde gerçekleşmiş, AB bölgeye dair ortak bir politika belirlememiştir. AB ilk olarak 2004 yılında ortaya çıkan European Neighbourhood Policy (ENP, Avrupa Komşuluk Politikası) çerçevesinde Dağlık Karabağ sorununu barındıran Güney Kafkasya ile de ilgili Eastern Partnership (Doğu Ortaklığı) adını taşıyan ortak bir politika belirlemiştir. Bu politika kapsamında AB ile Ermenistan arasında Deep and Comprehensive Free Trade Agreement (Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşması) adını taşıyan bir serbest ticaret anlaşması imzalanması için görüşmeler 2010 yılında başlasa da 2013 yılına gelindiğinde Ermenistan anlaşmadan vazgeçmiştir.¹¹ Fransa'nın parçası olduğu bir diğer önemli uluslararası kuruluş olan NATO'nun (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) da Güney Kafkasya ile ilgili politikaları mevcuttur. Bu noktada Partnership for Peace Programme (Barış için Ortaklık Programı) ön plana çıkmıştır. Bu program çerçevesinde NATO 1991 sonrası demokratik ilkelere bağlılık temelinde, istikrarı artırmak, barışa yönelik tehditleri azaltmak ve NATO ve Avrupa-Atlantik bölgesindeki üye olmayan ülkeler arasında güçlendirilmiş güvenlik ilişkileri kurmak istemiştir.¹²

Dağlık Karabağ konusunda Fransa'nın, daha da özelinde Cumhurbaşkanı Jaques Chirac'ın, bireysel bir girişimi de olmuştur. 4-5 Mart 2001 tarihlerinde Chirac'ın inisiyatifi ile Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanı sorunun çözümünü görüşmek amacıyla bir araya gelmiştir. Bu görüşmeler sonuçsuz kaldığında 3-6 Nisan tarihlerinde taraflar

¹⁰ UN General Assembly Adopts Resolution Reaffirming Territorial Integrity Of Azerbaijan, Demanding Withdrawal Of All Armenian Forces, (2008, Mart 18), <https://www.un.org/press/en/2008/ga10693.doc.htm> [Erişim: 30 Aralık 2020]

¹¹Kodoman, Özdaşlı & Gonca, s.308-309

¹² NATO, Partnership for Peace programme, https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50349.html. [erişim 3 Ocak 2021]

yine Fransa'nın eş başkanlarından olduğu Minsk Grubu'nun girişimi ile ABD'nin Florida eyaletinde tekrar bir araya gelmiş fakat sorun yine çözümsüz kalmıştır.¹³

Fransa'nın 2020 yılı öncesi Dağlık Karabağ sorununa yönelik dış politikasına baktığımızda en önemli rolü sorunun çözülmesi amacıyla AGİT bünyesinde oluşturulan Minsk Grubu'nun eş başkanı olarak oynadığını görüyoruz. AB ve NATO'nun da bir parçası olan Fransa, bu örgütlerin Dağlık Karabağ ve genel olarak Güney Kafkasya politikalarının oluşmasında rol sahibi olmuştur. Her ne kadar Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi ile ilgili akla gelen ilk platform olan Minsk Grubu'nun eş başkanlarından olsa da Fransa Ermenistan yanlısı bir tutum izlemesi nedeniyle zaman zaman eleştirilmiştir. Bu eleştirilere rağmen Fransa bu tutumunu sürdürmüş ve 2020 yılı geldiğinde 2. Karabağ Savaşı olarak adlandırılan çatışmalar sırasında özellikle Cumhurbaşkanı Macron'un söylemleri ile birlikte Ermenistan yanlısı tutumunu devam ettirmiştir. Bu söylemlerin hedefinde zaman zaman da savaş öncesi ve sırasında Azerbaycan'a askeri anlamda önemli yardımlar sağlayan Türkiye bulunmuştur. Çalışmanın devamında Fransa'nın izlediği bu dış politikanın nasıl bir Ermeni kimliği algısı çerçevesinde şekillendiği üzerinde durulacaktır. Bunu gerçekleştirebilmek içinse öncelikle Uluslararası İlişkiler disiplininde kimlik konusuna ve sosyal inşacılığa dair genel bir çerçeve sunulacaktır.

DIŞ POLİTİKA VE KİMLİK

1985 yılında Mihail Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nde liderlik koltuğuna oturması ile birlikte yeni bir dönemin sinyalleri verilmiştir. *Glasnost* (açıklık) ve *perestroyka* (yeniden yapılanma) politikalarının uygulanmaya başlamasıyla birlikte değişim rüzgarı iyiden iyiye kendini hissettirmiştir. Bu değişim bütün Doğu Blok ülkelerini etkisi içine almış ve 9 Kasım 1989 tarihi geldiğinde siyasi olarak ikiye bölünmüşlüğüün simgesi sayılan Berlin Duvarı yıkılmıştır. Sonrasında gelişen olaylar neticesinde II. Dünya Savaşı sonrası ikiye bölünmüş olan Almanya yeniden birleşmiş, Doğu Avrupa ülkelerinde rejim değişikliklerinin yanı sıra çatışmalar ortaya çıkmış, 1991 yılında da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (Sovyetler Birliği, SSCB) yıkılmıştır. Dünya siyasetinde bu kadar büyük değişimler gerçekleşirken Uluslararası İlişkiler disiplininde de büyük tartışmalar ortaya çıkmıştır. Disiplinin en önemli

¹³ Sönmezoğlu, s.349

teorilerinden olan ve iki süper güç arasındaki ilişkileri açıklamada en çok başvurulan teori olan yapısal realizm bu değişikliği öngörmeye başarılı olamamıştır. Bunun yanı sıra Balkanlar ve Kafkaslar gibi bölgelerde ortaya çıkan etnik temelli çatışmalar ile ilgili olarak da realizmin açıklayıcılığı sınırlı olmuştur. Samuel Huntington'ın "Medeniyetler Çatışması" gibi çatışmaların nedenlerinin kültürel olabileceğine dair açıklamalar¹⁴ ön plana çıkmıştır.

Uluslararası İlişkiler disiplininde kimlik denildiğinde akla gelen teori sosyal inşacılık olmuştur. 1980'li yılların sonlarında ortaya çıkan sosyal inşacılık Soğuk Savaşın sona ermesi ile alanda ön plana çıkan yaklaşımlardan biri haline gelmiştir. Hatta disiplinde "Dördüncü Büyük Tartışma" rasyonellik ve inşacılık arasında olmuştur.¹⁵ Teorinin temel iddiası uluslararası ilişkilerde maddi yapılar kadar sosyal yapıların da büyük önem arz ettiğidir. Bu bağlamda bu teorinin vurguladığı birkaç önemli nokta vardır. Buna göre uluslararası ilişkilerde verili olarak kabul edilen bazı kavramların sorgulanması ve sosyal olarak nasıl ortaya çıktıklarının anlaşılması gerekmektedir. Ayrıca inşacı anlayışa göre tarihsel ve sosyal bağlam çerçevesinde uluslararası dünya farklı şekillerde kurulabilir, tek ve nesnel bir uluslararası ilişkiler gerçeği yoktur.¹⁶ Sosyal inşacılıkta sosyal süreçler büyük öneme sahiptir. Teorinin en ünlü temsilcisi olarak söz edebileceğimiz Alexander Wendt'in meşhur cümlesi de bu iddiayı taşır: Anarşi devletlerin onu nasıl oluşturduğu ile alakalıdır (*Anarchy is what states make of it*).¹⁷ Burada Wendt'in demek istediği uluslararası ilişkilerde anarşinin hakim olduğu düşünülen sistem esasında sosyal bir inşanın ürünüdür. Yani inşacı anlayışa göre sistem, ona devletler tarafından atfedilen hiyerarşi yokluğuna bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Sosyal inşacı teorinin savunucuları uluslararası sistemde devletlerin kolektif olarak anlamlandırdığı sosyal-kültürel bir yapı mevcudiyetinden bahseder. Wendt'e göre devletler birbirlerinden izole bir şekilde var olmaz, dolayısıyla sistemin sosyal bir yapısı vardır.¹⁸ Sosyal inşacılar bu yapıyı oluşturan kurallar, fikirler ve normların üzerinde dururlar.¹⁹

¹⁴ Huntington, S. (1993). "The Clash of Civilizations" *Foreign Affairs*, 72, no. 3, 22-47, s.22

¹⁵ Küçük, M. (2014). "Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık", *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. ed.Ramazan Gözen. İletişim Yayınları. s.327

¹⁶ A.g.e.. s.326

¹⁷ Wendt, A. (1992). "Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics" *International Organization*, 1992, Vol. 46, No. 2, 391- 425, s.391

¹⁸ Wendt, A. (2016). *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*. Çev. Helin Sarı Ertem ve Suna Gülfer İhlamur Öner, Küre yayınları, s. 26

¹⁹ Rumelili, B.(2014)"İnşacılık/Konstrüktivizm" *Küresel Siyasete Giriş,Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*. Ed. Evren Balta, İletişim Yayınları, s.157

Yani özellikle yapısal realizmin devletler arası ilişkileri açıklamakta kullandığı güç politikaları ve politikaların bağlı olduğu maddi kavramlar yerine, sosyal inşacılık sosyal kavramlar üzerinde yoğunlaşır. Sosyal inşacı teoriye göre uluslararası siyasette yapısal realizmin kullandığı güç ve çıkar kavramının tek başına açıklayamadığı pek çok konu mevcuttur; bunun nedeni ise bu çıkarları meydana getiren şeyin sadece küçük bir kısmının maddi olup asıl etkili olanın düşünsel kısım olmasıdır.²⁰

Görüldüğü üzere fikirlerin çokça üzerinde duran sosyal inşacılık teorisinin kimlik kavramına önem atfetmesi şaşırtıcı değildir. Sosyal inşacı anlayışa göre bir devletin dış politikasının belirlenmesinde kimliğin etkisi büyüktür. İnşacılık teorisi bir devletin kimliğine bağlı olarak o devletin çıkarlarının oluştuğunu ve daha sonraki aşamada uygulanacak olan dış politikanın da söz konusu çıkarlara dayanarak ortaya çıktığını iddia eder.²¹ Burada da sosyal yapının maddi unsurların önüne geçtiğini görmüş oluruz. Örneğin devletlerin dost ve düşman algısı uygulayacakları dış politikaları etkiler. Bu noktada Wendt, ABD'nin askeri gücünü örnek göstererek bu gücün Kanada ve Küba tarafından farklı algılandığını ve bunun sonucunda ABD'ye yönelik farklı politikalar ortaya koyduklarını söyler.²²

Kimliğin çıkarları, çıkarların da uygulanacak politikayı belirlediği inşacı anlayışta kimliğin nasıl şekillendiği çok önemlidir. Bir devletin kimliği o devletin sahip olduğu özelliklere, kendini ne şekilde tanımlayıp temsil ettiğine ve bütün bunların diğer devletler tarafından kabul görmesine bağlı olarak şekillenir. İnşacı yaklaşıma göre devletlerin bu kimlikleri sabit değildir ve hem ulusal hem de uluslararası süreçler neticesinde yeniden inşa edilebilir.²³ Burada vurgulanan yine sosyal süreçler ve devletlerin uluslararası sistemde birbirlerinden izole olmuş halde yer almamasıdır.

Sosyal inşacılık anlayışının Uluslararası İlişkiler disiplinine en önemli katkısı sosyal, tarihi ve normatif olguları disipline dahil etmesi olmuştur. İnşacılık Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan değişimlerin sonucunda kimlik ve kültürü ön plana çıkarmış ve düşünceler, normlar ve pratiklerin önemli olup farklı sosyal bağlamlarda farklı anlama geldiğini göstererek tarihin de

²⁰ Wendt, *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*, s.150

²¹ Demirtaş, B. (2014). "İnşacılık", *Uluslararası İlişkilere Giriş*. Ed. Şaban Kardaş ve Ali Balcı, Küre Yayınları, s.172

²² Wendt, *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*, s.43

²³ Rumelili, B. (2014). "Kimlik" *Uluslararası İlişkilere Giriş*. Ed. Şaban Kardaş & Ali Balcı. Küre Yayınları, s.392-393

disiplinde önemli bir konuma gelmesini sağlamıştır.²⁴ Bu noktadan hareketle, çalışmanın bir sonraki bölümünde Fransa dış politikasındaki Ermeni kimliğine ve kimliğin Fransa'nın Ermenistan politikasını nasıl belirlediğine bakılacaktır. Fransa dış politikasında Ermeni kimliğini anlamak önemlidir çünkü söz konusu kimlik algısı sadece Ermenistan'a yönelik dış politikayı belirlemez; genel olarak Güney Kafkasya'daki politikaları ve Fransa'nın Türkiye'ye yönelik bazı politikalarını anlamamıza da yardımcı olur.

FRANSA DIŞ POLİTİKASINDA ERMENİ KİMLİĞİ

Güney Kafkasya'da küçük bir devlet olan Ermenistan'ın Fransa gibi Avrupa'nın en önemli devletlerinden birinin politikalarını etkileyebiliyor olması Ermenistan'dan ziyade Fransa'da yaşayan Ermenilere ve onların Fransa'nın gözünde yaratmış olduğu Ermeni kimliğinin başarısına bağlanabilir. Coğrafi açıdan elverişsiz bir bölgede bulunan Ermenistan doğal kaynakları bakımından fakir, denize çıkışı olmayan bir ülkedir; doğusunda Azerbaycan, batısında Türkiye, güneyinde İran ve kuzeyinde Gürcistan bulunmaktadır. Ermenistan İran dışındaki komşularıyla sorunlar yaşamaktadır. Türkiye ile 1915 olaylarının soykırım olarak tanınması konusunda, Azerbaycan ile de Dağlık Karabağ sorunu konusunda ciddi sıkıntılar yaşamaktadır. 3 milyona yakın nüfusu ile insan gücü bakımından da zayıf bir ülkedir. Ülkenin dış politikasını etkileyebilecek faktörler olan jeopolitik konum, ekonomik ve siyasi yapı, askeri kapasite ve insan gücü gibi maddi unsurlar Ermenistan açısından dış politikayı güçlendirebilecek durumda değildir.²⁵ Bunun yanı sıra enerji nakil hatları üzerinde bulunabilecek bir konumda olmasına rağmen yakın çevresindeki ülkelerle yaşadığı problemler nedeniyle geçiş ülkesi olmayı da başaramamıştır. Bu nedenle Ermenistan genel anlamda Batılı güçler karşısında "Güney Kafkasya'da kendisine düşman iki ülke Azerbaycan ve Türkiye arasında sıkışmış Hristiyan devlet" şeklinde bir imaj oluşturmuştur. Erivan bu noktada Hristiyanlık kimliğine de önemli bir rol atfetmiş ve Hristiyanlığı kabul eden ilk halk olduğu iddiasından faydalanmıştır.²⁶ Bu sebeple Ermenistan'ın dış politika oluşturmada maddi unsurlardan ziyade sosyal unsurlara dayalı kimlik olgusundan faydalandığını iddia etmek yanlış olmayacaktır. Ermenistan'ın dış politikasında kimlikten

²⁴ Reus-Smit, C. (2005). "Constructivism" *Theories of International Relations*. Ed. Scott Burchill & Andrew Linklater. Palgrave Macmillan, s. 207

²⁵ Kodoman, Özdaşlı & Gonca, s.295

²⁶ A.g.e.. 293

bahsetmek için de Ermeni diasporasını kısa da olsa söz etmekte fayda vardır. Fransa Dışişleri Bakanlığı Ermenistan ile ilişkileri resmi olarak şu şekilde tarif etmiştir: “Fransa ve Ermenistan arasındaki dostluk tarihe dayanır ve özellikle Fransa’da oldukça büyük bir Ermeni kökenli topluluğun varlığıyla sembolize edilir ve sürdürülür.”²⁷ İkili ilişkilerin bu resmi tanımı ilişkilerin nasıl kimlik algısı çerçevesinde şekillendiğinin bir örneğidir.

Ermeniler tarihin büyük bir kısmında yaşadıkları coğrafyada Bizans, Roman, Pers, Arap, Selçuklu ve Osmanlı gibi büyük imparatorlukların parçası olarak var olmuşlardır. 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa’da milliyetçilik hareketleri yükselişe geçmiş, bu hareketlerden Osmanlı İmparatorluğu ve onun bünyesindeki azınlıklar da etkilenmiştir. Ermeniler de bu milletlerden biridir. 1878 yılındaki Berlin Kongresi ile birlikte Ermeni sorunu uluslararası bir hal almış ve Avrupalı devletlerin Ermenilere olan ilgisi artmıştır. Fransa’da Ermeni kimliğinin bu dönemden itibaren şekillendiğini söylemek mümkünse de esasen Birinci Dünya Savaşı sonrası çok sayıda Ermeninin Fransa’ya göçmesi ile birlikte zaman içinde Ermeniler Fransa’da önemli bir diaspora oluşturmuş ve dış politika konusunda etkili olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrası Suriye ve Lübnan Fransız mandası altına girince bu bölgelerde yaşayan Ermenilerin Fransa’ya göç etmesi de kolaylaşmıştır. Bugün dünyadaki Ermeni nüfusu sadece Ermenistan’da değil Asya, Avrupa ve Amerika’daki birçok farklı bölgede varlığını sürdürmektedir. Diaspora özellikle 1915 olaylarının farklı ülkelerde soykırım olarak tanınması yönünde yoğun çabalar sarf etmektedir.

Ermeni diasporasının Avrupa’daki en önemli temsilcisi Fransa’daki Ermeni diasporasıdır. Özellikle Fransa’nın en büyük ikinci şehri olan Marsilya’da önemli sayıda Ermeni yaşamakta olup, Fransa’daki Ermeni topluluğu bu ülkedeki politik kararlar konusunda etkilidir.²⁸ Bu noktada en büyük etki Fransa’nın 1915 olaylarını soykırım olarak tanınmasında görülebilir. 1998 yılında Fransa Ulusal Meclisi 1915 olaylarını soykırım olarak kabul eden bir yasa kabul etmiştir. Bu karar 7 Kasım 2000’de Fransız Senatosu tarafından kabul edilmiş ve 18 Ocak 2001 tarihinde de Cumhurbaşkanı Jacques Chirac tarafından imzalanarak yasa haline

²⁷ France Diplomacy - Ministry for Europe and Foreign Affairs, https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/armenia/#sommaire_. [Erişim: 7 Ocak 2021]

²⁸ Cogan, K. (2019, Ağustos 15). *In France’s second city, a vibrant outpost of Armenian culture*, Eurasianet, <https://eurasianet.org/in-frances-second-city-a-vibrant-outpost-of-armenian-culture>, [Erişim: 7 Ocak 2021]

gelmiştir.²⁹ Bu noktada belirtilmesi gerekmektedir ki Fransa'da aynı zamanda 700 bini aşkın Türk kökenli vatandaş da yaşamaktadır.³⁰ Fakat bu durum Fransa'nın böyle bir karar almasına engel olmamıştır. Buradan hareketle Türk vatandaşlarının ülkedeki maddi varlığına rağmen, Ermeni vatandaşların kimliğinin Fransa'nın bu politikasında etkili olduğu iddia edilebilir. Soykırım iddialarına ek olarak Dağlık Karabağ konusunda da tarafsız olmamakla eleştirilen Fransa'nın bu politikasında da Ermeni kimliğinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Fransa'nın AGİT Minsk Grubu'nun bir parçası olmasına rağmen Dağlık Karabağ sorunu kapsamında Ermenistan lehine bir politika izlemiş olması Ermenistan gibi Fransa'ya görece uzak bir coğrafyada, jeopolitik önemi az olan bir devletin Fransa için maddi unsurlarla açıklanabilecek öneminden kaynaklanamaz. Ayrıca, Ermenistanla sorunlu iki komşusunun da maddi unsurlar açısından bakıldığında Fransa için daha önemli olması beklenebilir. Türkiye AB'ye aday, Avrupa politikalarının dışında tutulamayacak öneme ve jeopolitik olarak değerli bir konuma sahip bir ülkedir. Azerbaycan ise çeşitli enerji kaynaklarına ev sahipliği yapması ile Avrupa'nın enerji güvenliği açısından öneme sahiptir. Bu nedenle, Fransa'nın izlediği politikalarla Ermenistan lehine yaklaşımlar sergilemesini maddi unsurlar ile değil; sosyal bir kavram olan kimlik ile açıklamak daha anlamlıdır.

DAĞLIK KARABAĞ SORUNU: 2020

27 Eylül 2020 'de Azerbaycan ile Ermenistan arasında başlayan 2. Dağlık Karabağ Savaşı Azerbaycan'ın büyük bir askeri zafer kazanması ile sonuçlandı. Özellikle stratejik öneme sahip Şuşa kentinin Azerbaycan ordusu tarafından geri alınması sonrasında Ermenistan yenilgiyi kabullenmek zorunda kaldı. 10 Kasım 2020 tarihinde Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in arabuluculuğuyla bir araya gelen iki ülkenin liderleri İlham Aliyev ve Nikol Paşinyan bir mutabakat imzaladı ve böylelikle 1994 yılından bu yana donmuş bir ihtilaf olarak tanımlanan Dağlık Karabağ sorunu önemli bir değişiklik yaşandı. Fransa'nın 27 Eylül - 10 Kasım arasında yaşanan kriz sırasındaki politikalarına geçmeden önce 2. Karabağ Savaşı

²⁹ Özdaşlı, E. (2019). "2000'li Yıllarda Sözde Soykırım İddiaları", *Türk Dış Politikası (2000'li Yıllar)*. Ed. Serkan Kekevi & Ömer Kurtbağ. Berikan Yayınevi, s.672

³⁰ *Türkiye Fransa İlişkileri*, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-fransa-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, [Erişim: 10 Ocak 2021]

olarak anılan ve bölgedeki statükoyu değiştiren bu çatışma sırasında neler yaşandığına göz atmakta fayda var.

Dünyanın küresel bir sağlık krizi olan Covid-19 pandemisi ile mücadele etmeye devam ettiği günlerde Ermenistan'ın Karabağ bölgesi dışında yer alan ve Azerbaycan için stratejik ve ticari açıdan öneme sahip olan Tovuz şehrine saldırıda bulunması sonucu 12 asker ve 1 sivil hayatını kaybetmiş, fakat çatışmalar daha da alevlenmeden bu bölge ile sınırlı kalmıştır. Bununla beraber 15 Temmuz günü Bakü'de Azerbaycan Milli Meclis'i önünde 30 bin kişinin katılımıyla gerçekleşen miting sırasında "Karabağ bizindir bizim kalacak" sloganları atılırken seferberlik isteği de dile getirilmiştir.³¹ 27 Eylül geldiğinde Ermeni güçleri sınırdaki köylere saldırıda bulunduğu çatışmalar tekrar başlamıştır. Azerbaycan ilk hafta içinde özellikle güneyde ilerlemeyi başarmıştır. Yine bu tarihlerde her iki taraf da birbirinin altyapı tesislerine füzeler ile saldırı düzenlemiştir. Azerbaycan'ın hedefi Dağlık Karabağ'ın başkenti olan Hankendi iken, Ermeniler Dağlık Karabağ bölgesinin dışında bulunan Azerbaycan'ın ikinci büyük şehri Gence'yi vurmuştur. Sonrasında Azerbaycan Cebrayıl ve Fuzuli'ye saldırarak sırasıyla 4 Ekim ve 19 Ekim'de bu iki önemli noktayı ele geçirmiştir. 26 Ekim'den sonra ise Azerbaycan Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasındaki bağlantıyı sağlayan Laçın Koridoru'na doğru ilerlemeye devam etmiştir. 8 Kasım 2020 tarihinde ise Azerbaycan'ın, Dağlık Karabağ'ın en büyük ikinci şehri olan Şuşa'yı ele geçirdiği Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından duyurulmuştur.³² 10 Kasım'da da Azerbaycan ile Ermenistan arasında imzalanan mutabakat ile aktif çatışma durmuştur.

10 Kasım tarihinde varılan anlaşmaya göre Azerbaycan 1990'lı yıllarda kaybetmiş olduğu toprakların bir kısmını tekrar ele geçirmiştir. Yine bu dönemde yerlerinden edilen Azerbaycan vatandaşlarının geri dönmesi de kabul edilmiştir. Azerbaycan ele geçirdiği şehirleri korumuş, bunun yanı sıra Ermeni güçlerinin de Dağlık Karabağ'da yerini Ruslara bırakmasını kabul etmiştir. Ayrıca Nahçıvan ile Azerbaycan'ı birbirine bağlayan bir koridor kurulması konusunda da anlaşılmıştır. Bu anlaşma ile Azerbaycan

³¹ Ergun, A. (2020, Ekim 5). *Güney Kafkasya'da Ne Oluyor? Azerbaycan-Ermenistan Savaşı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme*. Panaroma, <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/10/05/guney-kafkasyada-ne-oluyor-azerbaycan-ermenistan-savasi-uzerine-kisa-bir-degerlendirme/>. [erişim: 3 Ocak 2021]

³² *Şuşa: Azerbaycan lideri Aliyev, Dağlık Karabağ'ın ikinci büyük kentini ele geçirdiklerini açıkladı*. BBC Türkçe, (2020, Kasım 8). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54863696>. [Erişim: 05 Ocak 2021]

neredeyse 30 yıldır değişik kanallar yoluyla ulaşmaya çalıştığı hedefleri elde etmeyi başarmıştır.³³

Savaş sırasında ve sonrasında çokça üzerinde durulan noktalardan biri de Türkiye'nin bu çatışmadaki rolü olmuştur. Türkiye'nin Azerbaycan'a askeri yardımlarda bulunması, Azerbaycan'ın bu çatışma sırasında Türkiye'den almış olduğu silahlar ve droneleri kullanmış olması ve Türkiye yönetiminin özellikle bu süreçte "iki devlet tek millet" gibi milliyetçi söylemler ile Azerbaycan'ın yanında yer alması dikkatleri üzerine çekmiştir. Özellikle, hali hazırda Libya ve Doğu Akdeniz gibi konularda Türkiye ile önemli fikir ayrılıkları yaşamakta olan Fransa Türkiye'nin soruna müdahil olmasını eleştirmiştir. Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un da Dağlık Karabağ konusundaki pek çok söylemi Azerbaycan'dan ziyade Türkiye'yi hedef almıştır.

FRANSA'NIN DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNA YAKLAŞIMI: 2020

2020 Eylül ayında donmuş ihtilaf olarak tanımlanan Dağlık Karabağ sorununun sıcak çatışmaya dönmesi ile birlikte AGİT Minsk Grubu eş başkanları olan Fransa, ABD ve Rusya'nın dışişleri bakanları Azerbaycan ve Ermenistan'ı kınamış ve sivillerin hedef alındığını belirtmiştir. 7 Ekim tarihinde Fransa Dışişleri Bakanı Le Drian Türkiye'yi askeri olarak Azerbaycan'ın yanında yer almakla suçlamıştır.³⁴ Bunun dışında Ekim ortasına gelindiğinde Fransa'da yaşayan Ermenilerin Dağlık Karabağ bölgesinde savaşmaya gittiğine dair haberler çıkmıştır. Fransa'da yaşayan bazı Ermeniler Eylül sonunda sıcak çatışmaya dönen Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan saflarında savaşabilmek için Dağlık Karabağ'a gitmiştir.³⁵ Ayrıca Fransa'daki Ermeni diasporası stratejik bir dağ erişim yolunun inşasını finanse etmek de dahil olmak üzere Karabağ bölgesine maddi yardımda bulunmuştur.³⁶ 22 Ekim tarihinde ise Paris'te Ermeni diasporasının düzenlediği protestolar olmuş ve protestolar sırasında

³³ Kramer, A.E.(2020, Aralık 1). *Armenia and Azerbaijan: What Sparked War and Will Peace Prevail?*, New York Times, <https://www.nytimes.com/article/armenian-azerbaijan-conflict.html> [Erişim: 5 Ocak 2021]

³⁴ *Fransa: Ateşkes görüşmeleri Cenevre ve Moskova'da yapılacak*, Sözcü, (2020, Ekim 7), <https://www.sozcu.com.tr/2020/dunya/fransa-ateskes-gorusmeleri-cenevre-ve-moskovada-yapilacak-6071203/> [Erişim: 07. Ocak. 2021]

³⁵ *Armenian volunteer returns from France to fight for Nagorno-Karabakh*, France 24, (2020, Ekim 7), <https://www.france24.com/en/20201007-armenian-volunteer-returns-from-france-to-fight-for-nagorno-karabakh>, [Erişim: 10 Ocak 2021]

³⁶ Kramer, *Armenia and Azerbaijan: What Sparked War and Will Peace Prevail?*

Fransa'ya çatışmalara müdahale etmesi yönünde çağrıda bulunulmuştur.³⁷ Bu protestolar sırasında yapılan röportajlar incelendiğinde Ermeni diasporasının Fransız dış politikasını yine Ermeni kimliği üzerinden şekillendirmek istediği görülebilir. Protestoya katılan birçok kişi Ermenistan'ın mağdur durumda olduğunu söylerken, çatışmaların devam etmesi durumunda Türkiye - Azerbaycan işbirliği ile 1915 olaylarının devamının yaşanacağını iddia etmiştir.

Ermeni diasporasının eylemleri dışında Fransa resmi kanallarından yapılan pek çok açıklama vardır. Bu açıklamalar Ermenistan'ın çıkarlarından bahsederken özellikle Türkiye'ye yönelik eleştiriler barındırmaktadır. Türkiye'nin S-400' leri satın alması, Suriye, Libya ve Doğu Akdeniz gibi çeşitli konular nedeniyle hali hazırda gergin olan Türkiye - Fransa ilişkileri Dağlık Karabağ sorunun tekrar gündeme gelmesiyle bu gerginliği korumaya devam etmiştir. Özellikle Fransız Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un açıklamaları ilişkilerin mevcut durumda kalmasına neden olmuştur. Çitak, Macron'un bu açıklamalarının nedeninin yaklaşan cumhurbaşkanlığı seçimleri olduğunu iddia eder ve Fransa'dan gelen, Türkiye ile Gümrük Birliği anlaşmasının sonlandırılması çağrısı ile Ermenistan-Azerbaycan çatışmasında Türkiye'ye karşı yaptırım tehdidi söylemlerini örnek olarak verir.³⁸ Buna ek olarak yine Cumhurbaşkanı Macron'a ait olan ve Fransa'nın Dağlık Karabağ'da Azerbaycan kontrolünü kabul etmeyeceğine dair söylemler mevcuttur.³⁹ Bu açıklamada da görülebilir ki Fransa AGİT Minsk Grubu'na Dağlık Karabağ sorunu çözmek için eş başkan olsa da, Ermenistan yanlısı bir politika izlemektedir.

Fransa'nın diğer açıklamaları Azerbaycan ve Ermenistan arasında 2. Karabağ Savaşı olarak adlandırılan çatışmalara son veren mutabakat sonrasında gerçekleşmiştir. Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron çatışmaya "kalıcı bir siyasi çözüm" çağrısında bulunmuş ve Türkiye'yi "provokasyonlarına son vermeye" çağırmıştır.⁴⁰ Ayrıca Fransa'daki

³⁷ Louis, L. (2020, Ekim 22). *Armenians in France plead for Nagorno-Karabakh intervention*, Deutsche Welle, <https://www.dw.com/en/armenians-in-france-plead-for-nagorno-karabakh-intervention/a-55335674>, [Erişim: 12 Ocak 2021]

³⁸ Çitak, Z. (2020, 17 Kasım) *Türkiye – Fransa İlişkilerinde Karikatür Krizi*, Panorama, <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/11/17/turkiye-fransa-iliskilerinde-karikatur-krizi/>, [Erişim: 12 Ocak 2020]

³⁹ Ergun, A. (2020, Ekim 5). *Güney Kafkasya'da Ne Oluyor?*

⁴⁰ *Armenia, Azerbaijan and Russia reach agreement to end Nagorno-Karabakh fighting*, France 24, (2020, Kasım 9) .<https://www.france24.com/en/europe/20201109-armenia-azerbaijan-and-russia-reach-agreement-to-end-nagorno-karabakh-fighting> [Erişim: 13 Ocak 2021]

Ermenilerle yaptığı görüşmeler sırasında Cumhurbaşkanı Macron ateşkesi yeterli bulmadıklarından bahsetmiş ve Bakü'nün Karabağ'ın kontrolünü yeniden ele geçirmek için Eylül ayı sonlarında başlattığı askeri hareketi bir kez daha eleştirmiştir.⁴¹ Bu açıklamadan da görüleceği gibi Dağlık Karabağ söz konusu olduğunda Fransa'nın izlediği politika Ermenistan lehinedir. Ayrıca yaptığı bir başka açıklama sırasında Macron kendisi de "kimse tamamen tarafsız değil" diyerek bu gerçeği vurgulamıştır.⁴² 3 Aralık 2020 tarihinde ise Fransa Ulusal Meclisi daha önce Senato'nun 25 Kasım 2020 tarihinde almış olduğu Dağlık Karabağ'ı tanıması konusundaki tavsiye niteliğindeki kararını onayladı. Bu kararın Cumhuriyetçiler Partisi tarafından "Ermeni halkını, Doğu ve Avrupa Hristiyan topluluklarını koruma"⁴³ inisiyatifi ile sunulduğu öğrenildi.

Sonuç olarak Fransa'nın 2020 Dağlık Karabağ krizi sırasındaki dış politikası incelendiğinde bu politikanın Fransa'daki Ermeni kimliği algısı üzerinden izlendiği görülür. Fransa'nın Ermenistan gibi bulunduğu bölgenin maddi unsurlar bağlamında belki de en zayıf ülkesini desteklemekteki çıkarını kimlik politikaları belirlemiştir. Bu noktada Fransa'daki Ermeni diasporası da yaptığı çağrılarla etkili olmuştur. Hem Macron'un açıklamalarından hem de Fransa Ulusal Meclisi'nin aldığı kararın ardından Fransa'nın Dağlık Karabağ sorununa yaklaşımında Ermeni kimliği algısının belirleyici olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

SONUÇ

Bu çalışmanın amacı 2. Dağlık Karabağ Savaşı olarak anılan ve 27 Eylül - 10 Kasım tarihleri arasında Azerbaycan ve Ermenistan arasında gerçekleşen çatışmalara yönelik Fransa dış politikasını incelemektir. Çalışmanın iddiası bu politikanın oluşumunda maddi unsurlardan çok sosyal unsurların etkili olduğudur. Çalışma bu iddiada bulunmak için öncelikle Dağlık Karabağ sorunun tarihi olarak gelişimini ve Fransa'nın bu gelişim

⁴¹ *France struggles to retain Karabakh sway after Armenia defeat*, France 24, (2020, Kasım 27), <https://www.france24.com/en/live-news/20201127-france-struggles-to-retain-karabakh-sway-after-armenia-defeat> [Erişim: 13 Ocak 2021]

⁴² *Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un 'zor Dağlık Karabağ açmazı'*, Euronews, (2020, Kasım 27), <https://tr.euronews.com/2020/11/27/fransa-cumhurbaskan-emmanuel-macron-un-zor-dagl-k-karabag-acmaz>, [Erişim: 13 Ocak 2021]

⁴³ *Fransa'dan krizi tırmandıracak karar: Dağlık Karabağ'ı bağımsız devlet olarak tanıdı*, Sözcü, (2020, Aralık 3)2020, <https://www.sozcu.com.tr/2020/dunya/fransadan-krizi-tirmandiracak-karar-daglik-karabagi-bagimsiz-devlet-olarak-tanidi-6152752/> [Erişim: 13 Ocak 2021]

sırasındaki rolünü inceler. Dağlık Karabağ sorunu Soğuk Savaş sonrası Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile ortaya çıkan çatışmalardan biridir. Dağlık Karabağ, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan içinde özerk bir konuma sahip olan, nüfusunun çoğunluğunu ise Ermenilerin oluşturduğu bir bölgedir. Sovyetlerin dağılması ile beraber bölgede Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında çıkan çatışmalar neticesinde Ermenilerin üstünlük sağlaması sonucu bölge Ermeni kontrolüne girmiştir. Birleşmiş Milletler almış olduğu pek çok karar ile bölgeyi Azerbaycan'ın parçası olarak görmektedir.

Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi için 1992 itibari ile AGİT kapsamında ABD, Fransa ve Rusya'nın eş başkanlığını yaptığı Minsk Grubu oluşturulmuştur. Minsk Grubu 1990'lı yıllar boyunca farklı dönemlerde çözüm konusunda çeşitli önerilerde bulunmuş olsa da bir sonuca ulaşamamıştır. Bu grubun bir parçası olan Fransa ise soruna yönelik izlediği politikanın tarafsız olmaması sebebiyle eleştirilere maruz kalmıştır. Dağlık Karabağ sorununa bakıldığında BM'de yapılan oylamalarda Minsk Grubu eş başkanları olan Fransa, ABD ve Rusya'nın Ermenistan lehine oy kullandığı görülmektedir.

Fransa'nın bu taraflı politikasının nedenini anlayabilmek için Uluslararası İlişkiler disiplininin önemli bir teorisi olan sosyal inşacılık yaklaşımına bakmak gerekmektedir. Bu teori uluslararası ilişkilerde maddi yapılar kadar sosyal yapıların da etkili olduğu görüşünü savunur. Yapısal realizmin devletler arası ilişkileri açıklamakta kullandığı güç politikaları ve politikaların bağlı olduğu maddi kavramlar yerine, sosyal inşacılık sosyal kavramlar üzerinde yoğunlaşır. Bu kavramlardan biri de kimliktir. Sosyal inşacı anlayışa göre bir devletin dış politikasının belirlenmesinde kimliğin etkisi büyüktür. İnşacılık teorisi bir devletin kimliğine bağlı olarak o devletin çıkarlarının oluştuğunu ve daha sonraki aşamada uygulanacak olan dış politikanın da söz konusu çıkarlara dayanarak ortaya çıktığını iddia eder. Fransa'nın Dağlık Karabağ sorununa yönelik dış politikasına baktığımızda da bu durumun geçerli olduğunu görürüz. Bu soruna yönelik politikalar inşa edilen Ermeni kimliği çerçevesinde oluşmuştur. Fransa'da bulunan Ermeni diasporasının da etkisi ile düşman ülkeler tarafından çevrilmiş Hristiyan bir ülke olarak Ermenistan'ın bir portresi çizilmiş sonrasında izlenen politikalarda buna uygun söylemler benimsenmiştir. Bunun örneği 2020 yılındaki Dağlık Karabağ çatışması sırasında izlenen politikalarda da görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Armaoğlu, F. (2019). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 - 1995). Kronik Kitap.
- Armenia, Azerbaijan and Russia reach agreement to end Nagorno-Karabakh fighting, France 24, (2020, Kasım 9) .<https://www.france24.com/en/europe/20201109-armenia-azerbaijan-and-russia-reach-agreement-to-end-nagorno-karabakh-fighting> [Erişim: 13 Ocak 2021]
- Armenian volunteer returns from France to fight for Nagorno-Karabakh, France 24, (2020, Ekim 7), <https://www.france24.com/en/20201007-armenian-volunteer-returns-from-france-to-fight-for-nagorno-karabakh>, [Erişim: 10 Ocak 2021]
- Cogan, K. (2019, Ağustos 15). In France's second city, a vibrant outpost of Armenian culture, Euroasianet, <https://eurasianet.org/in-frances-second-city-a-vibrant-outpost-of-armenian-culture>, [Erişim: 7 Ocak 2021]
- Çitak, Z. (2020, 17 Kasım) Türkiye – Fransa İlişkilerinde Karikatür Krizi, Panaroma, <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/11/17/turkiye-fransa-iliskilerinde-karikatur-krizi/>, [Erişim: 12 Ocak 2020]
- Demirtaş, B. (2014). "İnşacılık", Uluslararası İlişkilere Giriş. Ed. Şaban Kardaş ve Ali Balcı, Küre Yayınları.
- Ergun, A. (2020, Ekim 5). Güney Kafkasya'da Ne Oluyor? Azerbaycan-Ermenistan Savaşı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme. Panaroma ,<https://www.uikpanorama.com/blog/2020/10/05/guney-kafkasyada-ne-oluyor-azerbaycan-ermenistan-savasi-uzerine-kisa-bir-degerlendirme/>. [erişim: 3 Ocak 2021]
- France Diplomacy - Ministry for Europe and Foreign Affairs, https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/armenia/#sommaire_. [Erişim: 7 Ocak 2021]
- France struggles to retain Karabakh sway after Armenia defeat, France 24, (2020, Kasım 27), <https://www.france24.com/en/live-news/20201127-france-struggles-to-retain-karabakh-sway-after-armenia-defeat> [Erişim: 13 Ocak 2021]
- Fransa: Ateşkes görüşmeleri Cenevre ve Moskova'da yapılacak, Sözcü, (2020, Ekim 7), <https://www.sozcu.com.tr/2020/dunya/fransa-ateskes-gorusmeleri-cenevre-ve-moskovada-yapilacak-6071203/> [Erişim: 07. Ocak. 2021]
- Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un 'zor Dağlık Karabağ açmazı', Euronews, (2020, Kasım 27), <https://tr.euronews.com/2020/11/27/fransa-cumhurbaskan-emmanuel-macron-un-zor-daglik-karabag-acmaz>, [Erişim: 13 Ocak 2021]
- Fransa'dan krizi tırmandıracak karar: Dağlık Karabağ'ı bağımsız devlet olarak tanıdı, Sözcü, (2020, Aralık 3)2020,<https://www.sozcu.com.tr/2020/dunya/fransadan-krizi-tirmandiracak-karar-daglik-karabagi-bagimsiz-devlet-olarak-tanidi-6152752/> [Erişim: 13 Ocak 2021]
- Huntington, S. (1993). "The Clash of Civilizations" Foreign Affairs, 72, no. 3, 22-47
- Kodoman, T. & Özdaşlı, E. & Gonca, İ. B."Rusya ve Batı Arasında Ermenistan: Tamamlayıcılık Politikası Çerçevesinde Ermenistan Dış Politikası", Ermenistan Dış Politikası (1991-2019). Ed. Esmâ Özdaşlı & Hatem Cabbarlı. Nobel Yayıncılık.

- Kramer, A.E.(2020, Aralık 1). Armenia and Azerbaijan: What Sparked War and Will Peace Prevail?, New York Times, <https://www.nytimes.com/article/armenian-azerbaijan-conflict.html> [Erişim: 5 Ocak 2021]
- Küçük, M. (2014). "Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık", Uluslararası İlişkiler Teorileri. ed.Ramazan Gözen. İletişim Yayınları.
- Louis, L. (2020, Ekim 22). Armenians in France plead for Nagorno-Karabakh intervention, Deutsche Welle, <https://www.dw.com/en/armenians-in-france-plead-for-nagorno-karabakh-intervention/a-55335674>, [Erişim: 12 Ocak 2021]
- NATO, Partnership for Peace programme, https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50349.html. [erişim 3 Ocak 2021]
- Özdaşlı, E. (2019). "2000'li Yıllarda Sözde Soykırım İddiaları", Türk Dış Politikası (2000'li Yıllar). Ed. Serkan Kekevi & Ömer Kurtbağ. Berikan Yayınevi.
- Özdaşlı, E. & Kodaman, T. (2016) Stratejik Ortaklık Kavramı Bağlamında İsrail Azerbaycan İlişkileri. Orion Kitabevi.
- Reus-Smit, C. (2005). "Constructivism" Theories of International Relations. Ed. Scott Burchill & Andrew Linklater. Palgrave Macmillan.
- Rumelili, B.(2014)"İnşacılık/Konstrüktivizm" Küresel Siyasete Giriş,Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler. Ed. Evren Balta, İletişim Yayınları.
- Rumelili, B. (2014). "Kimlik" Uluslararası İlişkilere Giriş. Ed. Şaban Kardaş & Ali Balcı. Küre Yayınları.
- Sönmezoğlu, F. (2016) Son Onyıllarda Türk Dış Politikası 1991-2015.Der Yayınları.
- Şuşa: Azerbaycan lideri Aliyev, Dağlık Karabağ'ın ikinci büyük kentini ele geçirdiklerini açıkladı. BBC Türkçe, (2020, Kasım 8). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54863696>. [Erişim: 05 Ocak 2021]
- Tanrısever, O. (2002) "Sovyet Sonrası Dönemde Rusya'nın Kafkasya Politikası", Türkiye'nin Komşuları. Ed. Mustafa Türkeş & İlhan Uzgel, İmge Kitabevi.
- Türkiye Fransa İlişkileri, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-fransa-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, [Erişim: 10 Ocak 2021]
- UN General Assembly Adopts Resolution Reaffirming Territorial Integrity Of Azerbaijan, Demanding Withdrawal Of All Armenian Forces, (2008, Mart 18), <https://www.un.org/press/en/2008/ga10693.doc.htm> [Erişim: 30 Aralık 2020]
- United Nations Security Council, Resolution 822, 30 April 1993; United Nations Security Council,Resolution 853, 29 July 1993; United Nations Security Council, Resolution 874, 14 October 1993;United Nations Security Council, Resolution 884, 12 November 1993. United Nations, "Security Council Resolutions -1993", <http://www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm> [Erişim: 29. Aralık. 2020]
- Wendt, A. (1992). "Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics" International Organization , 1992, Vol. 46, No. 2, 391- 425.
- Wendt, A. (2016). Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi. Çev. Helin Sarı Ertem ve Suna Gülfer İhlamur Öner, Küre yayınları.

BÖLÜM 18

BÖLGESEL VE KÜRESEL ENERJİ GÜVENLİĞİ: AZERBAJCAN'IN YERİ VE ROLÜ

Murteza HASANOĞLU*

* Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'na Bağlı Devlet İdarecilik Akademisi Öğretim Üyesi, e-mail: m_hasanoglu@yahoo.com.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3734-4045>

GİRİŞ

Azerbaycan jeopolitik konumuna, insan ve doğal kaynaklarına, ekonomik potansiyeline, Doğu ve Batı kültürlerinin, ulaşım ve iletişim hatlarının kavşağında yerleşmesi açısından tarihen dünyanın önemli devletlerinin dikkatini kendine çekmiş, bu devletlerin rekabet alanına dönüşmüştür. Dünya ekonomi-politikasının son yıllarına damgasını vurmuş başlıca kavram kuşkusuz enerji kavramıdır. Enerji yaşamımızın tüm alanlarında ihtiyaç duyulan en önemli faktörlerden biridir. Bu faktör hem enerji zengini olan, hem de enerjiye ihtiyaç duyan ülkeler tarafından enerji politikalarının belirlenmesinde kendini farklı bir şekilde göstermektedir. Enerji üretilmesi zorunlu olan bir faktör olup, insanların günlük ihtiyaçlarının karşılanmasında ve onların refahının yükseltilmesinde en göze çarpan etken olarak kendini göstermektedir. Enerji güvenliği konusu üzerine çalışanların ortak düşüncesi ilk olarak, enerji güvenliği kavramının tanımlanmasının çok zor olduğudur. Enerji güvenliğinin klasik tanımını yapacak olursak, ülkelerin petrol ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kaynaklara ulaşabilmeleri bağlamında arz güvenliğinin sağlanmasıyla sınırlandırılabilir. Bu bakış açısı enerji güvenliğinin unsurlarını petrol arzı, talep merkezleri, jeopolitik ve piyasa yapıları olarak tanımlamaktadır. Enerji güvenliği bünyesinde yer alan enerji kaynaklarının güvenilir, ucuz ve kesintisiz bir şekilde sağlanabilmesi ve verimli kullanılabilmesi bütün devletlerin ulusal güvenliğini temelden etkileyen bir faktördür.

Mevcut ve gelecekteki durum, küresel enerji dengesindeki evrimsel değişikliklerin sonuçlarının net bir resmini sağlar. Bu değişiklikler, modern dünyanın enerjisinin yeni bir gelişme aşamasına girdiğini ve hayatımızın sosyo-ekonomik alanı üzerindeki etkisinin göz ardı edilmemesi gerektiğini doğrulamaktadır. Yeni yapılandırmada büyüme trendi, güvenli teknolojiler bağlamında nükleer enerjiye doğru emin bir yön alıyor. Buradaki teşvik, neredeyse bir asırdır baskın enerji taşıyıcılarının - hidrokarbon kaynakları, özellikle petrol - bir tükenme aşamasına girmesiyle hızlanıyor. Gelişmiş yüksek enerjili sanayileşmiş ülkeler, derinleşen bu bilanço değişikliklerine cevaben enerji politikalarında önemli ayarlamalar yapmaktadır. Aynı zamanda OPEC'i temsil edenler bile aktifler. Modern gerçekler, enerji arzı ve güvenliğinin sadece gelişmekte olan ülkelerde değil, gelişmiş ülkelerde, yaşamın çeşitli alanlarında, ekolojide, politikada, ekonomide ve diğer alanlarda özel bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, çeşitli alanlarda enerji tedarik politikasının ve ulusal düzeyde enerji güvenliğinin incelenmesi ve incelenmesi Azerbaycan'da giderek daha önemli hale

gelmektedir. Azerbaycan'da enerji üretiminin ağırlıklı olarak hidrokarbon yakıt kullanımına dayandığı bilinmektedir. Elbette böyle bir süreç sonsuz olamaz. Bu algılanan gerçek, mevcut bol hidrokarbon rezervlerine atıfta bulunarak ülkede Ulusal Petrol Fonu'nun kurulmasına yol açtı. Ulusal Petrol Fonu'nun sistemik etkinliği alternatifler açısından tartışmalı olsa da, gerçek sonuçları ilgili kaynaklar tükendikten sonra daha doğru bir şekilde raporlanacaktır. Ayrıca, hidrokarbon kaynaklarının şu anki maddi haliyle gelecek nesillere ulaşamayacağı gerçeği de var. "Miras operasyonu", esas olarak finansman ve istihdam sağlayan yeni üretim varlıklarının yaratılması biçiminde ve kısmen de sermaye biçiminde olacaktır. Hidrokarbon kaynaklarının tam ölçekli verimliliği temelinde mevcut ve gelecekteki durumun karşılaştırmalı bir analizi bile mantıklı görünebilir. Ancak burada çok önemli bir noktayı unutmamak gerekir. Bu nedenle, basit anlayış, dünya ekonomisinin enerji yoğun olduğu ve bu kaynak olmadan geleceğini hayal etmenin zor olduğudur. Ne olursa olsun, Azerbaycan ekonomisi uzun vadede enerji yoğun olmaya devam edecek. ¹

1. ENERJİ GÜVENLİĞİ TEORİSİ VE ÖZÜ

Enerji güvenliği, enerji tüketimi için doğal kaynakların mevcudiyeti ile ulusal güvenlik arasında bir tür bağlantıdır. Ucuz enerji kaynaklarına erişim, modern ekonominin önemli bir parçası haline geldi. Bununla birlikte, enerji kaynaklarının dünya genelindeki eşitsiz dağılımı bazı sorunları ortaya çıkarmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının hızlı gelişimi ve enerji güvenliği ve enerji kaynaklarının teknolojik çeşitliliği, enerji güvenliği alanında önemli faydalar sağlamalıdır.

Modern dünyanın yakıt ve enerji dengesi çok geniştir. Biyokütle ve geleneksel enerji kaynaklarına ek olarak, çok çeşitli yeni enerji alternatifleri vardır - jeotermal, güneş, rüzgar ve nükleer. Oranların dağılımında hidrokarbonlar baskındır ve nükleer enerji dinamiktir. Şu anda dünya 15.500 TBts (milyar kBms) elektrik üretiyor. Hidrokarbon kaynakları, bu dengenin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Bununla birlikte, dünya nüfusunun üçte birinin elektrige erişimi eksik ve diğer üçte biri sınırlıdır. Elbette kısıtlamalar her yıl azalma eğilimindedir. Öte yandan artan talep var. Tahminlere göre 2050'de elektrik talebi üç katına çıkacak. Ancak tüketimdeki artış 2 katı geçmeyecek. Büyüme ve talep, özellikle gelişmekte olan ülkelere düşecektir.

¹ Hacızade, E.M ve Abdullayev, Z.S. (2003) Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı: Elm, , s. 512.

Elbette bu büyümeye yeni yatırımların cazibesi de eşlik edecek. 2030'da dünya enerji için 17 milyar dolar yatırım yapacak.²

2. ENERJİ GÜVENLİĞİNİN SAĞLANMASINDA ULUSAL ENERJİ STRATEJİSİNİN ROLÜ

Modern dünyada, yakıt ve enerji kaynaklarının sürdürülebilir temini ve enerji verimliliği sorunu, ülkenin enerji güvenliğinin temelini oluşturur ve devletin gelişmişlik düzeyinin önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilir. Bu bağlamda her ülke, yakıt ve enerji tabanını genişletmek ve daha verimli kullanımını sağlamak için ulusal enerji stratejileri geliştirmektedir. Enerji kaynakları olan Azerbaycan'da böyle bir strateji geliştirme ihtiyacını kavramsal olarak doğrulamakta, sürdürülebilir, çarpan etkisinin teşvik edilmesinde ulusal petrol stratejisinin bir parçası olarak önemini ve Yakıt ve Enerji Kompleksinin sorunlarını çözümedeki rolünü değerlendirmektedir.

Küresel ekonomik büyüme, her yıl artan enerji kaynaklarının kullanımına bağlıdır. Genişleyen ekonomik ölçekler, yeni enerji potansiyeli alanlarını tüketim nesnelere dönüştürüyor. Doğal enerji kaynaklarının jeolojik nakit akışı, modern zamanlarda stratejik önemini artıran, siyasi gücün ve ekonomik gücün ana unsurlarından biridir. Sınırlı veya istisnai enerji kaynaklarına rağmen, her ülke enerji güvenliği sorunuyla karşı karşıyadır. Bu nedenle modern dünyada yakıt ve enerji kaynaklarının ekonomiye temini ve enerji verimliliği, devletin gelişmişlik düzeyinin önemli göstergelerinden biridir. Azerbaycan Cumhuriyeti, hidrokarbon enerji kaynakları açısından da potansiyel olarak dünyanın zengin ülkeleri arasında yer almaktadır.

Doğal kaynakların ölçeği, XXI.Yüzyıl için cumhuriyetin iç ihtiyaçlarının tam olarak sağlanmasının temelidir, sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı sağlar, ülkenin ihracat potansiyelini genişletir, paha biçilmez sermaye, büyük yatırımlar ve geri dönüşlerinin temelini oluşturur. Bakü-Ceyhan petrol ve Bakü-Erzurum doğal gaz boru hattı projesi, ülkenin jeopolitik gücünü artırmakta ve onu dünya enerji piyasasında önemli bir oyuncu haline getirmektedir.

² Hacızadə, E.M. (2006) .Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı: Elm, s. 509.

3. ENERJİ STRATEJİSİNİN ÖZÜ VE KÜRESEL ENERJİ GÜVENLİĞİ

Enerji stratejisi sorunu, ulusal enerji güvenliğinin kilit bir bileşeni olarak, ekonomik olarak gelişmiş modern ülkelerin çoğunda devletin uzun vadeli stratejik programlarından biri olarak tanımlanmaktadır. Enerji stratejisi, ulusal enerji politikasının, belirli faaliyetler, hedefler ve hareket örgütlenme yöntemleri için gerekli kaynaklar ve olası fırsatlar karşılığında seçilen yola ulaşılması çerçevesinde bir çalışma belgesine dönüştürülmesini şart koşmaktadır. Strateji, yapısal bileşimde, bir planı, yönetim belgelerini, programları, bütçeyi ve diğer gerekli unsurları içeren bir modernizasyon ve radikal yeniden yapılandırma programı olarak hareket eder. Enerji stratejisi yeni bir kurumsal oluşum değildir. Gezegenin ekonomisi enerji temelinde sistematik hale getirildiğinden beri, bir dizi farklı ülkede benzer stratejiler ortaya çıktı, değişimler geçirdi ve yeni kalite ve içerik elde etti.

Saygın enerji enstitüleri tarafından yapılan araştırmaya göre, çok yönlülüğüne rağmen, aşağıdakiler bu senaryodaki temel faktörler arasında olacaktır:

- Hidrokarbon hammaddelerine, yakıt ve enerji kaynaklarına artan talep;
- Ekonominin tüm sektörlerinde kaynak ve enerji tasarrufu sağlayan teknolojilerin kullanımının yaygınlaştırılması;
- Dünya ekonomik ve enerji durumundaki değişim dinamikleri;
- Nükleer enerjide yaygınlık, enerji entegrasyon seviyesini artırma;
- Avrupa ve Asya'da yeni bölgesel enerji birliklerinin oluşturulması;
- Bilimsel ve Teknik İlerlemenin Hızlanması.³

4. DÜNYA YAKIT ENERJİSİ DENGESİ VE HİDROKARBON KAYNAKLARININ DAĞILIMI, ESAS HİSSEDARLAR VE DAĞITIMDA AZERBAJCAN'IN PAYI

Ülkenin enerji kaynakları, siyasi bağımsızlığının, ekonomik güvenliğinin ve canlanmasının temelini oluşturur. Doğal kaynakların gezegenimizdeki dağılımı ve konumu, aşırı eşitsizlikle karakterizedir. Böyle bir durum, çeşitli iklimler, jeolojik topraklarda mineral oluşum koşulları ve

³ Булатова, А.С.(2000). Экономика. Юристь, 2000, с. 896

diğer faktörlerden kaynaklanmaktadır. Doğal kaynaklar aslında kalkınmayı ana temel olarak etkiler. Bununla birlikte, ulaşım ve üretici güçlerin gelişmesinin bir sonucu olarak, doğal kaynakların etki alanı zayıflamaktadır. Doğal kaynakların aynı ekonomik alanda mevcudiyeti, genel olarak endüstriyel üretimin ilave gelişmesine yol açar. Aynı zamanda, bol doğal kaynaklara sahip ülkelerde, genellikle savurgan bir şekilde kullanılırlar. Öte yandan, bilimsel ve teknolojik ilerlemenin yaygın gelişmesinin bir sonucu olarak, kaynakların verimli kullanımı için yeni fırsatlar ortaya çıkmıştır. Bilimsel ve teknolojik ilerlemenin gelişmesi, özellikle düşük enerjili teknolojilerin ortaya çıkması, yeni enerji ve hammaddelerin gelişmesi, geleneksel doğal kaynakların payını azaltmaktadır. Bu özellik, az sayıda ülkeye özgüdür. Uluslararası iş bölümü sisteminde, bir kural olarak, gelişmiş ülkeler hammadde tüketicileriyken, gelişmekte olan ülkeler onların üreticileri ve ihracatçılarıdır. Bu, bu ülkelerdeki ekonomik gelişme düzeyinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri maden kaynaklarının %15-20'sini, Batı Avrupa ülkeleri %70'ini ve Japonya'nın %90'ını ithal etmektedir.

Azerbaycan ve SOCAR'da 2012-2018'de petrol üretimi, bin ton

İl	Socar	Azərbaycan
2018	7542	38814
2017	7427.1	38688.9
2016	7522.4	41034.5
2015	8160.5	41586
2014	8320.4	42022.7
2013	8314.9	43483.9
2012	8289.8	43389.6

Kaynak: <http://www.socar.az/socar/en/economics-and-statistics/economics-and-statistics/oil-production>

Azerbaycan ve SOCAR'da 2012-2018'de gaz üretimi, milyon m³

İl	Socar	Azərbaycan
2018	6525	30490
2017	6089	28597.9
2016	6266.7	29367.1
2015	6871.4	28977
2014	7222.8	29617
2013	7140.1	29456
2012	6924.6	26908.8

Menbu: <http://www.socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/gas-production>

Yirminci yüzyılın sonunda en büyük enerji kaynaklarına sahip olan ülkeler aşağıdaki sınıflandırmada yer almaktadır.

Petrol - Suudi Arabistan, Kuveyt, İran, Irak, Birleşik Arap Emirlikleri, Veenesuella, Rusya, ABD, Meksika, Libya, Kazakistan, Norveç.

Doğal gaz - Rusya, İran, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, ABD, Katar, Cezayir, Irak, Venezuela, Kanada, Türkmenistan, İngiltere, Hollanda, Norveç.

Kömür - Çin, ABD, Rusya, Avustralya, Almanya, İngiltere, Hindistan, Polonya, Ukrayna, Kanada, Kolombiya.

Ek olarak, önemli şeyl rezervleri Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, Çin, Birleşik Krallık, Kanada ve Mısır'da, turba rezervleri ise Rusya, Beyaz Rusya, İrlanda, Almanya ve Polonya'da yoğunlaşmıştır.

Kaynakların boyutu ve verimli kullanımı, medeniyetin gelişme düzeyinin önemli bir göstergesidir. Gelişmiş ülkelerde enerji tüketimi, gelişmekte olan ülkelere göre çok daha yüksektir. Çoğu gelişmiş ülke devasa petrol rezervlerine sahip değil. Bir dereceye kadar, bu ülkelerin uygun kaynakları ithal etmesi gerekiyor. Daha az gelişmiş ülkelerde durum daha da kötü. Bu tür ülkelerde yakıt olarak enerji kaynaklarının ve diğer biyokütle (gübre, saman) kullanılmasıyla ödenir. Petrol rezervlerinin yanı sıra, gezegenimiz gaz rezervleri açısından da zengindir. Gaz rezervleri dünyanın farklı yerlerinde büyüklük olarak değişiklik gösterir. Bu rezervler belirli bölgelerde tükenmiş olsa da, genel olarak dünya gaz üretimi her yıl artmaktadır. Fazla üretim ve bu rezervlerin bulunmadığı bölgelerde gazın

taşınması, işletme ağını sürekli genişletmektedir. Asya, dünyanın gaz rezervlerinin çoğunu oluşturmaktadır. Rusya, İran, Türkmenistan ve Orta Doğu bölgede önemli doğal gaz rezervlerine sahiptir. Bu ülkeler, yakın ve uzaktaki gazlaştırma ve gaz endüstrisinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Rusya, dünyanın en büyük gaz ülkesidir (50,3 trilyon metreküp rezervi vardır). Dünyadaki gaz rezervlerinin üçte birinden fazlası burada yoğunlaşmıştır. Rusya'nın geniş gaz sahaları ve gaz endüstrisinin büyük çoğunluğu dev Gazprom'un tekelinde. Gazprom, diğer şirketler arasında Rusya'da da türünün ilk örneğidir. Şirketin faaliyetleri, keşiften tüketiciye kadar doğal gaz için tüm üretim döngüsünü kapsamaktadır.⁴

5. AZERBAJCAN'IN ENERJİ ARZI VE GÜVENLİK POLİTİKASI

1993 yılında halkın ısrarı ile yeniden iktidara gelen Haydar Aliyev'in ilk görevlerinden biri, bir zamanlar temelini attığı enerji güvenliği sistemini zor durumdan kurtarmaktı. 1994 yılında ulusal liderin, güçlü iç ve dış politikanın kararlılığı neticesinde "Yüzyılın Anlaşması" imzalandı. Haydar Aliyev'in doğuştan gelen yeteneği ve olağanüstü siyasi yeteneğinin bir sonucu olarak imzalanan "Yüzyılın Anlaşması" Azerbaycan'ın dünyadaki prestijini artırdı. Zaten güçlü devletler tarafından desteklenen Azerbaycan, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı gibi küresel projelere imza attı. Ulusal lider Haydar Aliyev'in yetkisi sayesinde bu projelerin tüm mali, teknik, coğrafi ve çevresel sorunları çözüldü. Böylece, SSCB'nin dağılmasından sonra Azerbaycan, BDT'de bağımsız petrol ve doğal gaz stratejisini uygulayan ilk ülke oldu. Bağımsız Azerbaycan devletinin ilk yıllarında stratejik enerji güvenliği sistemini sürdürmenin, genişletmenin ve dünya stratejik enerji güvenliği sözleşmesine katılmanın küresel önemi nedeniyle Haydar Aliyev, Azerbaycan'ı bu alandaki liderler grubuna dahil etmek için bu fırsatı ustaca kullandı. Böylesine esnek ve sürdürülebilir bir politika, dünyadaki yeni tarihi olaylar bağlamında Azerbaycan'ın jeopolitik konumunu da güçlendirmiştir. Azerbaycan'ı kıskanan ve "petrol ve doğalgaz rezervleri çok yakında tükenecek" diyerek çalışmasını engellemeye çalışanlar boşunaydı. Azerbaycan'da 2005 yılında çıkarılabilecek doğalgaz rezervinin 2,0 trilyon metreküp olduğu unutulmamalıdır. 7 milyar metreküpten fazla ve petrol rezervi - 7 milyar. bir varilden daha fazlası. Yeni keşfedilen ve devreye alınan petrol ve gaz sahalarındaki hidrokarbon rezervleri de dikkate alındığında, 2005 yılı

⁴ Colin J. C. The Coming Oil Crisis. Multi-Science Publishing Co. Ltd. c. 297

rakamları 1,5 kat artabilir. Şu anda, Azerbaycan'daki petrol ve gaz üretiminin dinamikleri, önümüzdeki 100 yıl içinde Azerbaycan'ın stratejik enerji güvenliği sistemindeki liderliğini en azından Güney Kafkasya'da sürdüreceğine inanmak için sebep veriyor. Şu anda Azerbaycan, stratejik enerji güvenliği açısından Güney Kafkasya'da Batı'nın kilit bir ortağıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, ulusal lider Haydar Aliyev'in değerli haleflerinden, "Yüzyılın Anlaşması" ve diğer büyük projelerin hazırlık ve imzalanmasını gerçekleştirdi. Haydar Aliyev, dünya ülkeleri arasında özel bir yere sahip olmayı ve stratejik enerji güvenliği sistemini genişletmeyi, enerji taşıyıcılarında Azerbaycan halkının ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılamayı, yeni santrallerin yapımını yaygınlaştırmayı en önemli konu olarak değerlendirdi. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev konuşmalarında, Azerbaycan'ın stratejik enerji güvenlik sistemini ve enerji taşıyıcılarını önümüzdeki 100 yıl boyunca Azeri-Çıralı-Güneşli ve gelecekte keşfedilecek diğer alanlar dış pazarlara ihracatı devam edeceğini defalarca ifade etti. Azerbaycan'ın Avrupa'ya aktif bir şekilde entegre olması Azerbaycan devletinin kalkınması için çok önemlidir. Azerbaycan, Odessa-Brody-Plotsk-Gdansk boru hattıyla petrolünü sadece Karadeniz ve Akdeniz'e değil, Baltık Denizi pazarına da ihraç edebilecek. "Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in enerji güvenliğini sağlama politikası çok açık." Tüketicilerin ve üreticilerin ortak çıkarlarının ancak fayda sağlayacağına inanıyoruz. Yukarıdaki tüm gerçekleri, gerçek siyasi ve yüksek ekonomik göstergeleri hesaba katarsak, Azerbaycan'ın dünya enerji güvenliği sisteminde lider bir konuma sahip olduğunu ve bu konunun daha uzun yıllar devam edeceğini söylemek mümkündür.⁵

Azerbaycan gazının Avrupa pazarlarına arzını sağlamak için Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı 29 Ekim 2013 tarihinde Şah Deniz gaz kondensat sahasının (SD2) tam ölçekli geliştirilmesini, Güney Kafkasya Boru Hattının (SCPX) genişletilmesini onayladı. Trans-Anadolu Boru Hattı (TANAP) ve Trans-Adriyatik Boru Hattı (TAP) (ortaklaşa "Projeler"), projelerin etkili bir şekilde uygulanmasında devlet kontrolü ve kapsamlı yardım sağlamak için Devlet Komisyonu'nun kurulmasına ilişkin bir kararname imzaladı. Azerbaycan Cumhuriyeti 25 Şubat 2014'te, Projelerdeki devlete ait hisseleri konsolide etmek, yönetmek ve finanse etmek için Güney Gaz Koridoru Kapalı Anonim Şirketi'nin (CGD) kurulması için bir emir

⁵ Hacızadə,E.M ve Abdullayev,Z.S. (2003). Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı: Elm, , s. 412.

imzaladı. Güney Gaz Koridoru 31 Mart 2014 tarihinde Devlet (Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı) (% 51) ve SOCAR (% 49) tarafından kurulmuştur.

SOCAR'ın Projelerdeki tüm hissesi Güney Gaz Koridoru'na devredildi ve Güney Gaz Koridoru tarafından finanse edildi (2023'te Şah Deniz ve SCP projelerinde önceden kararlaştırılan belirli şartlar yerine% 10 hissenin devri). teslimattan sonra tasarlanmıştır).

SOCAR, projeleri Güney Gaz Koridoru adına yürütmektedir.

Hazar Denizi'nin Azerbaycan bölümünde Şah Deniz sahasının araştırılması ve geliştirilmesi için Üretim Paylaşım Anlaşması (PSA), SOCAR ile uluslararası petrol şirketleri arasında 4 Haziran 1996 tarihinde imzalanmıştır. Bugüne kadar Şah Deniz Faz 1 (SD1) için planlanan 12 kuyudan 10'u açılmış olup platform, Sangaçal terminali ve 692 km uzunluğundaki Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP) Türkiye'de inşa edilmiştir. Şah Deniz sahasında üretilen doğalgaz, Hazar Denizi kıyılarında ve Bakü'nün 55 km güneyindeki Sangaçal terminaline boru hatları ile ulaştırılıyor. Daha sonra gazın bir kısmı Sangaçal terminalinden Azerbaycan'ın ulusal gaz dağıtım ağına bağlı olan SOCAR'ın ilgili boru hattına aktarılır ve geri kalan gaz SCP aracılığıyla ihraç edilir. İlk gaz satışları 2006'da başladı.

Şah Deniz gaz kondensat sahasının tam gelişimi veya Şah Deniz 2 (SD2), dünyadaki en büyük doğal gaz projelerinden biridir ve Hazar Denizi'ndeki ilk su altı altyapısıdır. SD2 projesi, SD1 projesi kapsamındaki yıllık 10.9 milyar m³ gaza 16 milyar m³ gaz ve günlük üretilen 50.000 varil kondensata 105.000 varil kondens ekleyecektir. Sürdürülebilir enerji güvenliği açısından Avrupa ülkelerinin ve Türkiye'nin stratejik çıkarlarına hizmet edecek olan SD2 projesi kapsamında üretilen 6 milyar m³ gaz Türkiye'ye, 10 milyar m³ ise Avrupalı tüketicilere tedarik edilecek. 9 Eylül 2013 tarihinde Şah Deniz Konsorsiyumu ve 9 Avrupa şirketi Gaz Satış Anlaşmaları imzaladı. Nihai Yatırım Kararı 17 Aralık 2013 tarihinde yayınlandı.

SCP, 692 km uzunluğunda (Azerbaycan'da 443 km ve Gürcistan'da 249 km) ve 42 inç çapında bir boru hattıdır. Boru hattı, Şah Deniz sahasından Gürcistan-Türkiye sınırına gaz taşımak için inşa edildi. İlk gaz 2006 yılında Türkiye sınırına teslim edildi. SCP, çevresel etkiyi en aza indirmek için Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattıyla aynı koridor boyunca inşa edildi. Boru hattı South Caucasus Pipeline Company Limited'e aittir. Yıllık

kapasite 7,41 milyar m³'tür. İnış, Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden 48 inçlik yeni bir boru hattının yanı sıra Gürcistan'da iki yeni kompresör istasyonunun inşasını içeriyor. Yeni boru hattının uzunluğu yaklaşık 489 km'dir (Azerbaycan'da 424 km, Gürcistan'da 63 km, TANAP'ta 2 km). Boru hattı 30 Haziran 2018'de başlatıldı.

Genişletme sonucunda boru hattının kapasitesi 16 milyar m³ artırılarak toplam 23,4 milyar m³'e çıkarılacak ve böylece toplam gaz kapasitesi üç katına çıkarılacaktır. SCP sisteminin yıllık kapasitesi gerekirse 31 milyar m³'e çıkarılabilir. Türkiye üzerinden Avrupa'ya doğal gaz ulaştırmak için boru hattı Gürcistan-Türkiye sınırındaki TANAP sistemine bağlanmıştır.

TANAP'ın Türkiye-Gürcistan sınırında ve TAP ile Türkiye-Yunanistan sınırında doğrudan SCP ile bağlantılı olacağı unutulmamalıdır. Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri arasında TANAP'a ilişkin Mutabakat Muhtırası 24 Aralık 2011 tarihinde imzalanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti ile TANAP arasında Transit Bölge Hükümeti ile TANAP Projesi Anlaşması ve Azerbaycan ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki Hükümetlerarası Anlaşması 26 Haziran 2012 tarihinde imzalanmış ve her iki ülkenin ilgili yasal otoriteleri tarafından onaylanmıştır.

TANAP projesi, doğalgazı sadece Şah Deniz sahasından değil, Azerbaycan'daki diğer gaz sahalarından da taşıma potansiyeli nedeniyle önemli ekonomik değere sahiptir. TANAP'ın temel atma töreni 17 Mart 2015 tarihinde yapıldı. Boru hattının uzunluğu 1.804 km'dir (ve Çanakkale'den geçen ilave 2 17,5 km'lik denizaltı boru hattı) ve 30 Haziran 2018'de denize indirilmiştir. Başlangıç kapasitesi yılda 16,2 milyar m³ olacaktır (yılda 30,7 milyar m³'e çıkarılabilir).

TAP, Türkiye-Yunanistan sınırındaki TANAP ile doğrudan bağlantı kuracak ve doğal gazı Yunanistan, Arnavutluk ve Adriyatik Denizi üzerinden güney İtalya'ya taşıyacak. Azerbaycan Cumhuriyeti'nden Avrupa pazarlarına doğal gaz ihracatı için en kısa ve en doğrudan yol olan TAP'ın, AB'nin enerji güvenliği ve enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesine yönelik stratejik hedeflerinde kilit bir rol oynaması bekleniyor. Ayrıca TAP, gerektiğinde doğal gazı Güneydoğu Avrupa'ya yönlendirecek teknik kapasiteye sahip olacak. Şubat 2013'te Arnavutluk, İtalya ve Yunanistan arasında TAP projesine ilişkin Hükümetlerarası Anlaşma imzalandı. TAP'ın temel atma töreni 17 Mayıs 2016'da gerçekleştirildi. Boru hattının uzunluğu 878 km olacak ve

2020'de faaliyete geçmesi bekleniyor. Başlangıç kapasitesi 10 milyar m3 (yılıda 20 milyar m3'e kadar) olacaktır⁶.

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan törende, “Her şeyden önce TANAP, Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye güzergahından Avrupa’ya TAP (Trans Adriyatik Doğal Gaz Boru Hattı) hattına bağlanıyor, devamıyla da Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Arnavutluk, Sırbistan, Bosna Hersek güzergahındaki ülkeler de buradan istifade ediyor. Bütün bu adımları atarken, bunun bir bölgesel proje olduğunu, bir barış projesi olduğunu da özellikle vurgulamam lazım.” diye konuştu. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev konuşması sırasında, “Bugün tarihi bir gündür.

Aliyev, “Bugüne kadar Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattıyla Türkiye ve dünya pazarlarına 450 milyon tondan çok Azerbaycan ve başka devletlerin petrolü nakledilmiştir. Bunun 400 milyondan fazlasını Azerbaycan, 27 milyon ton Türkmenistan, 12 milyon ton Kazakistan, 7 milyon ton Rusya petrolü teşkil ediyor.” dedi.

Türkiye ve liderinin, gelişmeyi ve istikrarı sağladığını, buna kendilerinin de sevindiğini ifade eden Aliyev, “Çünkü Türkiye’nin gücü bizim gücümüzdür. Türkiye’nin gururu bizim gururumuzdur. Biz birlikte bundan sonra da iki kardeş ülke olarak kol kola ileriye gideceğiz. Bizim önümüzdeki bütün ufuklar açıktır. Hayata geçirdiğimiz bu dev projeler bizim gücümüzü gösteriyor ve artmasını sağlıyor. İktisadi güç de sonuçta siyasi güce çevrilir.” diye konuştu.

Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi, TANAP, projesinin amacı, Azerbaycan’ın Hazar Denizi’ndeki Şah Deniz 2 Gaz Sahası ve Hazar Denizi’nin güneyindeki diğer sahalarda üretilen doğal gazın öncelikle Türkiye’ye, ardından Avrupa’ya taşınmasıdır. Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP), Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP) ve Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) ile birlikte yatırım bedeli 40 milyar doları bulan ve Bakü’den İtalya’ya uzanan 3.500 kilometrelik Güney Gaz Koridoru’nun en önemli parçasıdır. Karada 2.760 metre yükseklikten denizde 65 metre derinliğe kadar uzanan TANAP, 1.850 KM’lik uzunluğuyla Türkiye’yi Kafkaslar’dan Avrupa’ya uzanan bir enerji koridoru haline getirecek. Hazar Denizi’ndeki Şahdeniz-2 sahasından çıkarılacak doğalgazı Türkiye üzerinden Avrupa’ya taşıyacak olan TANAP, Türkiye ve Azerbaycan’ı sektörün en önemli oyuncularını olarak konumlandırarak.

TANAP, Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP) ve Trans-Adriyatik Boru Hattı (TAP) ile birleşerek Güney Doğal Gaz Koridorunu oluşturmaktadır.

⁶ <http://www.socar.az>

TANAP'a başarıyla bağlanan TAP projesi ile Hazar Denizi'nden çıkartılan doğalgaz Yunanistan, Arnavutluk ve Adriyatik Denizi üzerinden İtalya'ya taşınacak. 550 kilometresi Yunanistan'dan, 215 kilometresi Arnavutluk'tan, 105 kilometresi Adriyatik Denizi'nden ve 8 kilometresi İtalya'dan geçecek ve toplam uzunluğu 878 km olan TAP, TANAP ve Güney Kafkasya Doğal Gaz Boru Hattı (SCP) ile Güney Gaz Koridoru'nu oluşturuyor. **Güney Gaz Koridoru'nun** son parçası olan ve **Azerbaycan gazını** Avrupa piyasalarına aktaran **Trans Adriyatik Boru Hattı'nda** (TAP) ticari gaz akışı başladı. "TANAP'ın ardından TAP'ın devreye girmesiyle Avrupa enerji arz güvenliğinin önemli bir halkası da tamamlanmış oldu. Güney Gaz Koridoru'nun son parçası olan TAP, Azerbaycan'dan ticari olarak gaz taşımaya başladı. Azerbaycan gazı tarihte ilk kez, direkt bir boru hattı bağlantısıyla Avrupa piyasasına ulaştı.

TAP, Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) ve Güney Kafkasya Boru Hattı ile birlikte 40 milyar dolarlık bir değer zinciri olan Güney Gaz Koridoru'nun Avrupa ayağını oluşturuyor. Azerbaycan'ın Şah Deniz 2 sahasından çıkarılan gazı Avrupa'ya ulaştırmak üzere inşa edilen TAP, Türkiye-Yunanistan sınırında TANAP'a bağlanmıştır. TAP 4,5 yıllık inşaat süresinin ardından 13 Ekim'de tamamlandı.

TAP'ın, Yunanistan (550 kilometre), Arnavutluk (215 kilometre) ve Adriyatik Denizi'nden (105 kilometre) geçerek, İtalya'ya (8 kilometre) yılda 10 milyar metreküp gaz taşınması planlanıyor. Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) 'ın yüzde 20'ser hissesini BP, SOCAR ve Snam kontrol ederken, projede Fluxys yüzde 19, Enagas yüzde 16 ve Apxo da yüzde 5 hisseye sahip bulunuyor . Azerbaycan doğal gazını Avrupa'ya getirmek için Selanik'te 4,5 yıl önce temelleri atılan 878 kilometre uzunluğundaki doğal gaz boru hattının, ticari faaliyetlerine başladı. Güney Gaz Koridoru'nun Avrupa ayağını oluşturan TAP sayesinde Azerbaycan'dan Avrupa pazarlarına yılda 10 milyar metreküp gaz akışının sağlanacaktır. Güney Gaz Koridoru, Azerbaycan'dan Avrupa'ya doğal gazın taşınmasında öncü rol oynayacaktır. Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) Azerbaycan'dan Avrupa'ya doğal gaz taşımada en modern ve güvenilir sistemlerden biridir ve stratejik ve rekabetçi pazar özelliklerini bir araya getiriyor.⁷

TAP, Avrupa'nın farklı bir kaynaktan enerji tedarik etmesini de sağlıyor. TAP, uzun vadeli vizyonun gerçeğe dönüştüğünü gösteren bir projedir. Türkiye, TANAP ve TAP projeleriyle ekonomik ve politik

⁷ <https://www.tanap.com/tanap-projesi/tanap-nedir/>

kazanımlar elde etmiştir. Doğal gaz kaynaklarına sahip ülkelerle, dünyanın en büyük pazarı arasında doğal bir koridor görevi gören Türkiye, doğal gaz merkezi olmayı hedeflemektedir. Coğrafi olarak büyük avantajlara sahip olmanın yanında Türkiye, enerji diplomasinin de içinde *aktif bir şekilde rol almaktadır*.

SONUÇ

Günümüzde güvenlik kavramı yaklaşımı ile ekonomik değerler ve enerji kaynaklarının yoğun olduğu bölgelerdeki güvenliğin ve sürdürülebilirliğinin sağlanması gerekmektedir. Bundan dolayı Hazar'ın sahip olduğu enerji kaynakları konusunda ve bu kaynakların paylaşılması yönündeki meselenin, enerji güvenliği ve enerji politikaları açısından küresel ve bölgesel bir önem taşıdığı ifade edilebilir. Azerbaycan'ın enerji politikasının temelleri üç ana kategoriye ayrılabilir. Birincisi enerji kaynaklarının kullanımı, ikincisi enerji piyasalarına erişim, üçüncüsü ise pazarlamadır. Bu çerçevede dünyanın önde gelen petrol devi şirketleriyle enerji kaynaklarını işler hale getirmek için önemli anlaşmalar yapılmış ve petrole ihtiyaç duyan devletler bu anlaşmaların garantörü olmuştur. Jeopolitik açıdan önemli coğrafyada yerleşen Azerbaycan'ın Türkiye Cumhuriyeti ile çokboyutlu işbirliğinin ve stratejik ilişkilerinin daha da geliştirilmesi yalnız iki devlet açısından değil, aynı zamanda bölgesel kalkınma ve güvenliğin sağlanması bakımından da özel önem taşıyor. Güney Kafkasya bölgesinde barış, güvenlik ve işbirliğine dayalı toplumsal ve ekonomik kalkınmanın sağlanması açısından Türkiye-Azerbaycan diplomatik ilişkilerinin çok önemlidir. İstikrarlı ve sürdürülebilir bir ekonomik kalkınma için ülkelerin kendi enerji politikalarını geliştirmeleri ve enerjide dışa bağımlılığı azaltmaları şart. Bağımsızlığın temel ilkesi ekonomik yeterliliğin sağlanması, ülkenin ihtiyacını karşılayacak enerjiye sahip olmasına bağlı. İşin dış politika ve güvenlik anlamında da faydası var. Dünya pazarlarında özellikle enerji piyasalarında yaşanan hızlı değişimler, enerji üretim ve tüketimindeki eğilimler, enerji güvenliğindeki sorunlar, Azerbaycan'ın Avrupa'nın enerji güvenliğini sağlamadaki artan rolü ve ülkedeki petrol üretimindeki kademeli düşüş, modernizasyonun devam etmesini gerekli kılmaktadır. daha etkili. Şu anda hükümetin karşı karşıya olduğu bir diğer önemli görev, ülke

ekonomisinin temelini oluşturan ve ana gelir kaynağı olan petrol endüstrisinin sürdürülebilir kalkınmasını ve yenilenmesini sağlamaktır.⁸

Kadim bir petrol ülkesi olan Azerbaycan, dünya petrol ve gaz endüstrisine tarihsel olarak paha biçilmez katkılarda bulunmuştur. Azerbaycan'ı dünya petrol endüstrisinin beşiği olarak adlandırılmaktadır. Çünkü Azerbaycan'da petrol ilk olarak endüstriyel olarak çıkarılmış, işlenmiş, tankerler, demiryolları ve boru hatları ile taşınmıştır. Daha sonra kıyılarda, açık denizde, Hazar Denizi'nin derin sularında petrol yataklarının araştırılması ve işletilmesi başladı. Azerbaycan ekonomisinin son yıllarda hızla gelişmesinde enerji sektörü de kilit rol oynadı. Şu anda Azerbaycan hükümeti ülke ekonomisinin rekabet gücünü artırma, ülkede petrol dışı sektörü geliştirme, ekonomiyi ve ihracatı çeşitlendirme politikası izliyor.

⁸ Hacızadə, E.M. (2006) ..Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı: Elm, s. 50.

KAYNAKÇA

- Булатова, А.С.(2000). Экономика. Юрист, 2000, с. 896
- Насизадә,Е.М. ve Abdullayev,Z.S. (2003). Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı: Elm, , s. 512.
- Насизадә, Е.М. (2006) ..Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı: Elm, s. 509.
- Максимов В., Аношин В., Чернов И. (2000). Исследования рынков основных энергоносителей. Уфа: БГУ, с. 561.
- Родионов, В.Г. (2010). Энергетика, проблемы настоящего и возможности будущего, М., с. 413.
- US Energy Information Administration from Oil and Gas Journal 2010-2011.
- Colin J. C. The Coming Oil Crisis.Multi-Science Publishing Co. Ltd. с. 297.
- <https://www.stat.gov.az>.
- <http://www.socar.az>.
- <http://www.worldoil.com>.
- <http://www.energystrategy.ru> .
- www.bp.com.
- <http://www.neftegaz.ru> .
- <https://www.tanap.com/tanap-projesi/tanap-nedir/>

BÖLÜM 19

XIX. YÜZYIL KAFKAS DİLLERİ ÇALIŞMALARINDA BARON PYOTR KARLOVIÇ USLAR

Muvaffak DURANLI*

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi, İzmir/Türkiye,
m_duranli@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4529-2700.

GİRİŞ

Her ne kadar bazı kaynaklarda elliye yakın halkın Kafkasya bölgesinde yaşadığı ileri sürülmüşse de çalışmalarda bölgedeki etnik zenginliğe yakın bir dil zenginliğinden de bahsedilmektedir. “Kafkasya’da otuz yedi dilin varlığı tespit edilmiştir. İslam coğrafyacıları buraya Cebelülelsine (diller dağı) adını vermişler ve burada 300’e yakın dilden bahsetmişlerdir”.¹

Rusya’da Kafkasya ve Kafkas halkları ile ilgili çalışmaların XVIII. yüzyılın sonlarına doğru daha da yoğunlaştığı, özellikle de XIX. yüzyılın başlarında bu alanda pek çok çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Günümüz Kafkasya çalışanları özellikle XVIII- XIX. yüzyıl çalışmalarının iki temel yönelimde olduğunu düşünmektedirler. Birinci yönelimin temsilcileri genel olarak Nikolay Fyodoroviç Dubrovin (1837- 1904), Fyodor İvanoviç Leontoviç (1833- 1911)² ve Aleksandr İlyiç Lilov (1892- 1890)³ olarak tanımlanmaktadır. Bu araştırmacı ve yazarlar, Kafkas halklarını çok iyi tanımaya gayret etmemiş, onları vahşi, batıl inançlara, yağmaya ve kötülüğe meyilli dağlılar olarak adlandırmayı yeğlemişlerdir.

Örneğin Nikolay Fyodoroviç Dubrovin, 1871 tarihinde yayınlanan kitabında Çerkezleri şu cümlelerle tanımlar:

“Her yere sızan, zor yakalanan, yorgunluk bilmeyen, öldürmek veya yakalamak için uygun zamanı bekleyen, pusuda sabırla oturan ve hemen hemen her zaman zarar görmeden uzaklaşan bir yırtıcıdır, Kuban ovasını kesen yar ve yamaçlarda gizlenen Çerkezin karakteri böyledir”.⁴

İkinci yönelimin temsilcileri Rus kültür yaşamında öncü rol oynamış yazar ve araştırmacılardan oluşmaktadır. Onlar arasında Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov, Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, Mihail Yuriyeviç

¹ Dursun, D. (2001), Kafkasya. Fiziki ve Beşeri Coğrafya, *İslam Ansiklopedisi*, c. 24, 157- 158, s. 158.

² F. İ. Leontoviç, Kuzey Doğu Kafkasya yerli halklarının adetlerini ayrıntılı bir şekilde incelemiş ve bunları iki fasikül olarak yayınlamıştır. Birinci fasikül 1882 (270 sayfa), ikinci fasikül 1883 yılında (396 sayfa) yayınlanmıştır.

³ Lilov, Kafkas halklarını Hristiyanlaştırma politikası üzerinde durmuştur. Onun kaynaklarda yerel alan temel çalışması, 1860- 1917 yılları arasında Kafkasya’da etkin olan “Kafkasya’da Ortodoks Hristiyanlığı Yerleştirme Derneği”nin OVPHK çalışmalarını incelemesidir.

⁴ Dubrovin, N. F. (1871), *İstoriya Voyni i Vladıçestva Russkih Na Kavkaze*, c. 1, Peterburg, s. 63.

Lermontov, Lev Nikolayeviç Tolstoy, Nikolay İvanoviç Pirogov (1810- 1881)⁵, Vsevolod Fyodoroviç Miller, Lev Nikolayeviç Modzalevskiy gibi adlar ilk planda sayılmaktadır. Tamamen insancıl yaklaşım gösteren bu ikinci yönelimin temsilcileri için özellikle Kuzey Kafkas halklarının kültürel gelişimi birinci planda önem taşımıştır.⁶

KAFKASYA ARAŞTIRMALARINA BAŞLANGIÇ

İki yönelim olarak temsilcileri belirlenen bu dönemdeki Kafkasya çalışmaları genel olarak bir kurum bünyesinde olmaktan çok bireysel çalışmalar niteliğindedir.

Bu dönem sonrasında Adolf Petroviç Berje (1828- 1886)⁷, Vsevolod Fyodoroviç Miller (1848- 1913)⁸, Lev Nikolayeviç Modzalevskiy (1837- 1896), Dmitriy Dmitriyeviç Semenov (1835- 1902)⁹, Yanuariy Mihayloviç Neverov (1810- 1893) ve P. K. Uslar'ın çalışmaları gelmektedir. Belirttiğimiz bu bilim adamları Kafkas halklarının folklorunu, dillerini, sözlü kültür ürünlerini incelemiş, Kafkas halkları arasından okullaşmayı yaymaya çalışmış, bu okullarda kullanılmak üzere Kafkas dilleri için alfabeler hazırlamışlardır.¹⁰

İMPARATORLUK RUS COĞRAFYA DERNEĞİ KAFKASYA ŞUBESİ

İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği'nin 1845 yılında kurulması ile Rusya'da bütün alanlarda devlet destekli grup çalışmalarının yapıldığı görülmektedir. Böyle bir derneğin kurulma fikri, bu derneğin ilk sekreteri olan Aleksandr Vasilyeviç Golovnin'e aittir. Bu derneğin kuruculuğundan sonra

⁵ Rus cerrah, doğabilimci, Rusya'da ilk topografik anatomi atlasını hazırlayan Pirogov, 1847-1849 yıllarında Kafkasya'da yaptığı seyahatleri çok yönlü olarak Onun "O1847- 1849 Yıllarında Kafkasya Seyahatinin Notları" (Otçet O Puteşestvii Po Kavkazu 1847- 1849) adlı çalışması 1849 yılında Peterburg'ta yayınlanmıştır.

⁶ Bekoyeva, T. A. (1998), *Rol P. K. Uslara V Razvitiı Şkolı i Prosveşçeniya Gorskikh Narodov Severnogo Kavkaza*, Vladikavkaz, (Avtoreferat). S. 4

⁷ Peterburg'ta yaşayan Fransızlardan olan Berje, daha çok Ön Asya ve Kafkasya arkeolojisi üzerine çalışmıştır. Onun "Zapiska Ob Arheologii Kavkaza" (1876) ve "Etnografiçeskoe Obozrenie Kavkaza" (Peterburg, 1879) gibi çalışmalarının yanı sıra "Kratkiy Obzor Gorskikh Plemen Na Kavkaze" (Tiflis, 1858), "Materialı Dlya Opisaniya Nagornogo Dagestana", (Tiflis, 1859) ve "Çeçnya i Çeçeni" (Tiflis, 1859) gibi etnografik çalışmaları da bulunmaktadır.

⁸ Dilbilimci ve etnograf olan Miller, daha çok Osetçe üzerine yazdıkları ile tanınmaktadır.

⁹ 1878 yılında Batı Kafkasya (Goriya) Öğretmen Okulunun müdürlüğünü yapmıştır.

¹⁰ Bekoyeva, T. A. (1998), *Rol P. K. Uslara V Razvitiı Şkolı i Prosveşçeniya Gorskikh Narodov Severnogo Kavkaza*, Vladikavkaz, (Avtoreferat). S. 4

Golovnin (1821- 1886), Halk Eğitim Bakanı olarak da çalışmıştır (1861- 1866 yıllarında). Dernek, hem imparatorluk hanedanlığından hem de zenginlerden destek görmüş, o zaman kadar görülmemiş ölçüde büyük araştırma çalışmaları düzenlenmiştir. “Dernek üyeleri, bilim adamları ve seyyahlar Kafkasya, Ural, Sibirya, Uzak Doğu, Orta ve Merkezi Asya, Hindistan ve İran’ın incelenmesine önemli katkı da bulunmuşlardır”.¹¹

1845 yılında faaliyete geçen Dernek, zaman içinde Rusya’nın yayıldığı diğer bölgelerde de şube açma çalışmasına girişmiştir. Zaman içinde İrkustk’ta Doğu Sibirya, Orenburg’ta Orenburg, Omsk’ta Batı Sibirya, Habarovsk’ta Amur ve Taşkent’te Türkistan ve Tiflis’te Kafkasya şubeleri açılmıştır. Mart 1851 tarihinde ilk açılan şube, Kafkasya Şubesi’dir. Bu şubeye harcama kalemi olarak yılda 2000 ruble ödenek ayrılmıştır. İlk yıllarda Kafkasya’nın genel bir haritası hazırlanmış, bölgenin istatistikî verileri ve fiziki coğrafyası incelenmiştir. Kafkasya jeolojisi ile ilgili bir dizi çalışma dernek üyesi Alman jeolog, seyyah ve Kafkasya’nın jeolojik incelenme sürecini başlatan German Vilgelmoviç Abih (1806- 1886) tarafından gerçekleştirilmiştir.¹²

Kafkasya Şubesi “Zapiski...” nin yanı sıra 1872 tarihinden itibaren “İzvestiya” adlı bir yayın organı çıkarmış. 1869 tarihinden sonra “Sbornik Statistiçeskih Svedeniy O Kavkaze” adlı külliyat yayınlanmaya başlamıştır... Kafkasya Şubesi özellikle 1877 tarihinde Leonard Petroviç Zagurskiy’in (1827- 1891)¹³ başkan olarak seçilmesinden sonra oldukça verimli çalışmalar gerçekleştirmiş, “Şubenin desteği ile Baron Uslar Kafkasya lehçelerini incelemeye başlamıştır”.¹⁴

¹¹ Apajev A. K, Kojokov, M. K., Dzuganov, T. A., Kojokov Aslan M. (2014), “Rol İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva V Razvitii Akademiiçeskoy Nauki Na Kavkaze”, *Mir Nauki*, Sayı 4, 1- 8, s. 2.

¹² “Otdel İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva”, *Entsiklopediçeskiy slovar Brokgauza i Efrona*, c. XXII, 1897, 402- 403.

¹³ Zagurskiy tarafından hazırlanan “Etnologiçeskaya Klassifikatsiya Kavkazskih Narodov”, Tiflis, 1877 (12 sayfa) adlı çalışma, küçük bir hacime sahip olmasına karşın ayrıntılı bir sınıflandırma içermektedir.

¹⁴ Apajev Aslan Karabiyeviç, Kojokov, Mhamed Kadiroviç, Dzuganov, Timur Alikoviç, Kojokov Aslan Muhamedoviç, “Rol İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva V Razvitii Akademiiçeskoy Nauki Na Kavkaze”, *Mir Nauki*, 2014, Sayı 4, 1- 8, s. 7.

BARON PYOTR KARLOVIÇ USLAR'IN HAYATI

Uslar 20 Ağustos 1816 yılında Tver bölgesinde yer alan Kurovo köyünde doğdu. On yaşına kadar evde eğitim alan Pyotr, bundan sonra N. Postnikov'un yanında eğitim aldı, 12 yaşında Latince öğrendi ve Peterburg gimnazyumuna gitti. Gimnazyumun kurucusu ve müdürü eski diller uzmanı N. L. Şneyder idi, Uslar burada klasik dilleri öğrendi.¹⁵

1836 yılında mühendislik okuluna gitti. 1837 yılında Kafkasya'da çalışmaya başladı. 1839 yılında M. Golovin tarafından düzenlenen Güney Dağıstan araştırma gezisine katıldı. Aynı yıl Sofiya Karlovna ile evlendi. Bu dönemde erkek kardeşi Sergey'in Kafkasya'daki savaşta öldürülmesi onu derinden etkiledi. Pyotr Kafkasya'dan ayrıldı. Karısıyla birlikte Kurovo'ya döndü.

1840 yılında İmparatorluk Askeri Akademisi'ne girdi, iki yıllık eğitimden sonra göreve hazırıldı. O yıl genç karısı ve küçük kızı Yuliya kızıldan öldü. Tekrar göreve döndüğünde Sibiry'a da görevlendirildi.¹⁶

Sekiz yıllık Sibiry'a görevinden sonra Pyotr Uslar, ilk olarak Tver, sonra Volgograd vilayetlerinde askeri- istatistiki tanımlama için görevlendirilir. Tver ile ilgili çalışma 1848, Volgograd 1850 yılında yayınlanır.¹⁷

Bu görevlerden sonra Pyotr Uslar, 1850 yılında tekrar Kafkasya'ya döndü ve Erivan vilayetinin tasviri üzerinde çalışmaya başladı.

Sibiry'a görevinden döndükten sonra Uslar, *Oteçestvennie Zapiski* adlı yayın organında "Kırgız Bozkırında Altı Ay" (Şest Mesyatsev v Kirgizskoy Stepi) başlıklı makalesini yayınlar, bu makalede açık adı yoktur. Yazının sonunda sadece "P. U." şeklinde bir kısaltma ad yer alır.

1851 yılında İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği Kafkasya Şubesinde çalışmaya başladı. 1858 yılında Şube, Kafkasya tarihini yazma görevini Uslar'a verdi.¹⁸

¹⁵ Bleyk, N. O. (2017), "Historical and Pedagogical Views of P.K. Uslar (To the 200th Anniversary of His Birth)", *History and Historians in the Context of the Time*, 15(1), 37- 48, s. 38.

¹⁶ Bleyk, N. O. (2017), "Historical and Pedagogical Views of P.K. Uslar (To the 200th Anniversary of His Birth)", *History and Historians in the Context of the Time*, 15(1), 37- 48, s. 39.

¹⁷ Zagurskiy, L. P., (1881), "Petr Karloviç Uslar i Ego Deyatelnost Na Kavkaze", *Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Gortsah*, 1888, c. 10, I- LXXXIII, s. XI.

Pyotr Karloviç Uslar 8 haziran 1875 tarihinde 59 yaşında Kurovo'da ölmüştür¹⁹

BARON PYOTR KARLOVIÇ ÖNCESİ KAFKASYA HALKLARI VE DİLLERİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR

Kafkasya halklarının dil, kültür ve gelenek açısından incelenmesine katkıda bulunan ilk bilim adamlarından biri olarak P. S. Pallas kabul edilmektedir. Gerçekte bu bölge Pallas'tan daha önce yine bir Avrupalı araştırmacı olan İogann Anton Gildenşted (Johann Anton Güldenstadt/ 1745- 1781) tarafından incelenmiştir, fakat Gildenşted'in bu incelemesi onun ölümünden sonra Pallas tarafından yayına hazırlanmıştır. Gildenşted, 1770-1773 tarihleri arasında Kafkasya'da bulunmuş, çalışmada diller hakkında olmasa da Kafkas halkları hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.²⁰

Petr Simon Pallas (1741- 1811) tarafından hazırlanan çok dilli sözlük, pek çok Kafkas dilinin yanı sıra Türk dillerine de yer veren bir çalışmadır.

Sözlükte Rusça 285 leksemin 200 yabancı dilde karşılığı yer almaktadır. Sözlüğün birinci bölümünde 51 Avrupa dili ve 149 Asya dili, ikinci bölümde ise Afrika ve Amerika lehçelerinden örnekler yer almaktadır.²¹

Kafkasya dillerinin karşılaştırmalı sözlüğünü hazırlayan Pallas'ın bu sözlüğünden sonra 1844 yılında yayınlanan "Osetinskaya Grammatika S Kratkim Slovarem Osetinso- Russkim i Rossiysko- Osetinskim" adlı çalışmasıyla İsveç kökenli Rus dilbilimci Andrey Mihayloviç Şegren'in (Andreas Johan Sjögren, 1794- 1855) adı geçmektedir.

Adolf P. Berje Tuşin (Batsoy), Avar, Udin ve Çeçen dillerini incelemiş, daha çok nümizmatik üzerine çalışan İvan Aleskeyeviç Barmoteley (1813-1870), 1866 yılında "Abhaz Alfabesi", yine 1866 yılında "Çeçen Alfabesi" adlı çalışmalarını Tiflis'te yayınlamıştır.

¹⁸ Bleyk, N. O. (2017), "Historical and Pedagogical Views of P.K. Uslar (To the 200th Anniversary of His Birth)", *History and Historians in the Context of the Time*, 15(1), 37- 48, s. 40.

¹⁹ Zagurskiy, L. P., (1881), "Petr Karloviç Uslar i Ego Deyatelnost Na Kavkaze", *Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Gortsah*, c. 10, I- LXXXIII, s. IX.

²⁰ Pallas, P. S., (2002) "Ot Perevodçika i Redaktora", *Puteşestvie Po Kavkazu v 1770- 1773 gg*, Peterburg, 13- 21, s. 13.

²¹ Şahin, E. (2015), "Pyotr Simon Pallas'ın Sravniteniye Slovri Vseh Yazıkov i Nareçiy Sobranniy Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobi (İmparatoriçe hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri) Adlı Eserinde Türk Lehçeleri ve Ağızları", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* • Cilt 11, Sayı 1, Bahar, ss. 73-85., s. 77.

Anton Antonoviç Şifner (1817- 1879), Tat, Abhaz, Çeçen ve Kazimkumuh²² dilleri üzerine çalışmalar yapmıştır. Rus folklor çalışmalarını değerlendiren Mark Azadovskiy, Şifner'in çok farklı alanlarda çalışan yetkin bir araştırmacı olduğunu belirtmekte, özellikle de onun "Minusinsk Tatarları" (Hakaslar) anlatılarını derlediği 1859 yılında çıkan çalışmasının Radlov'un Proben serisi kadar önemli bir çalıma olduğunu belirtmektedir.²³

Aleksey Nikolayeviç Gren (1862- 1932) ise Svat dili üzerine çalışmalar gerçekleştirmiştir. Ayrıca Gren, 1886 yılında Bilimler Akademisi tarafından Mingrel alfabesini hazırlamakla görevlendirilmiş, ilk olarak Tiflis, daha sonra Kafkasya'da öğretmen olarak çalışmıştır. Çalışma hayatı boyunca arkeolojik kazılara da katılan Gren, Çeçen, İnguş ve Svan toplumlarından halk edebiyatı örnekleri derlemiş ve pek çok çalışmasını "Sbornik Obşçestva Letopistsa Nestora" adlı yayın organında yayınlamıştır.²⁴

BARON PYOTR KARLOVİÇ USLAR'IN ÇALIŞMALARI

Uslar'ın temel yararlılığı, bili için yeni bir dilbilim dünyasını ortaya çıkaran devasa örnek çalışmalarıdır. Bu çalışanlarla haklı olarak Rusya gurlanmaktadır. O, Kafkasya'nın tarihini incelerken karşılaşılan pek çok karanlık sorununu çözmek amacıyla Kafkas dillerini incelemeye başlamıştır... Kafkas dillerinin incelenmesi Uslar'a Kafkaz etnolojisi ve sağlam bilimsel zeminine dayanma imkânı vermiştir.²⁵

Daha sonraki çalışmaları gerçekleştirmek için de önemli olmuştur. Uslar Kafkasya için büyük bir öneme taşımaktadır. Onunla bölgenin etnolojik ve etnografik incelenmesi için yeni bir dönem başlamaktadır.²⁶

P. K. Uslar, burada adı geçen dilbilimcilerden daha geniş bir dil alanına hâkim olmuştur. Uslar, Abhaz, Avar, Dargin, lak ve diğer Doğu Kafkasya dilleri üzerine çalışmalar yürütmüştür.

²² Günümüzde Lak Dili olarak adlandırılan bu dil, Dağıstan'daki 14 resmi dil içinde yer almaktadır.

²³ Azadovskiy, M. K. (1958), *İstoriya Russkoy Folklorisitiki*, Moskova, s. 158.

²⁴ Danilov, A. V, Fomenko, V. A. "İssledovatel Aleksey Nikolayeviç Gren i Ego Arheologičeskie Razvedki i Raskopki Kavkazskih Mineralnih Vod", *Arheologiya i Etnologiya Severnogo Kavkaza*, 2015, Sayı 4, 46- 57, s. 47.

²⁵ Zagurskiy, L. P., (1881), "Petr Karloviç Uslar i Ego Deyatelnost Na Kavkaze", *Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Gortsah*, , c. 10, I- LXXXIII, s. II.

²⁶ Zagurskiy, L. P., (1881), "Petr Karloviç Uslar i Ego Deyatelnost Na Kavkaze", *Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Gortsah*, c. 10, I- LXXXIII, s. III.

Uslar, arkadaşı olan A. P. Berje ile yazışmalarında şöyle yazmıştır. “Eğer ben yazdıklarım ile Kafkasya’da gelecekteki tarih araştırmaları için gerçek yolu göstermekte yardımcı olduğum ölçüde başarıya ulaşmış olacağım... Benim için bu çok büyük bir yararlılıktır”.²⁷

BARON USLAR’IN TARİHE BAKIŞ AÇISI

İnsan hayatında tarihin önemini Uslar şu sözlerle özetlemiştir. “Geçmiş, gelecek için tek bilgi kaynağıdır: geçmişini unutan, geleceğini hiçbir şekilde öğrenemeyecek olandır”²⁸ Yazılarında sık sık tarih ve dilin ayrılmazlığını vurgulayan Uslar, Kafkas Etnografisi üzerine yazdığı 1887 tarihli çalışmasında şu ifadeyi kullanır. “Barometre, termometre ve diğer araçlar olmaksızın iklimin incelenemeyeceği gibi, dil bilgisi olmaksızın da bir halkın tarihini incelemek düşünülemez”.²⁹

BARON USLAR’IN HALK EDEBİYATI ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI

Uslar, “Drevneyşie Skazaniya o Kavkaze” adlı çalışmasında Kafkas halklarının sözlü kültür ürünlerinin derlenmesinin gerekliliğini şu sözlerle belirtmiştir.

“Halk arasında yaşayan masallar, şarkılar, deyimler dil incelemeleri için hiçbir şekilde tartışmaya açık olmayan, umut verici tek kaynaktır. Halk arasında sözlü olarak yapılan bu derlemeler alfabe oluşturulduktan sonra ilk yazılı kaynak olmak durumundadır”.³⁰

Uslar, çalışmalarında destanlara özel bir önem vermiştir. Bleyk, Uslar’ı Nartlarla ilgili anlatılara dikkat eden ilk araştırmacı olarak tanımlar.

Uslar, 1868 yılındaki çalışmasında şu ifadeyi kullanır. “Nartlar, dağlıların şarkı ve masallarının kahramanlarıdır. İlk bakışta farklı gibi görünen bu şarkı ve masallar, kendi içlerinde sıkı bir bağa sahiptir ve

²⁷ Bekoyeva, T. A. (1998), *Rol P. K. Uslara V Razvitii Şkolı i Prosveşçeniya Gorskih Narodov Severnogo Kavkaza*, Vladikavkaz, (Avtoreferat), s. 21.

²⁸ Bekoyeva, T. A. (1998), *Rol P. K. Uslara V Razvitii Şkolı i Prosveşçeniya Gorskih Narodov Severnogo Kavkaza*, Vladikavkaz, (Avtoreferat), s. 18; Uslar, P. K. (1880), “Gurskiy Otryad v 1855 Godu”, *Kavkazskiy Sbornik*, c. V., Tiflis, 236—285, s. 259.

²⁹ Bleyk, N. O. (20179), “Historical and Pedagogical Views of P.K. Uslar (To the 200th Anniversary of His Birth)”, *History and Historians in the Context of the Time*, 15(1), 37- 48, s. 40; Uslar, P. K. (1887), *Etnografiya Kavkaza*, Tiflis, c. 1

³⁰ Bekoyeva, T. A. (1998), *Rol P. K. Uslara V Razvitii Şkolı i Prosveşçeniya Gorskih Narodov Severnogo Kavkaza*, Vladikavkaz, (Avtoreferat), 15- 16.

temelde bütün bir destanı oluştururlar, bu destan ya geri dönüşü olmayan bir şekilde yitip gidecek ya da İlyada, Odise, Şehname, Nibelungalar gibi büyük ulusal şiirlere eş değerde dünyanın karşısında belirecektir”.³¹

KAFKASYA'DA DİLLER VE USLAR'IN DİL ÇALIŞMALARI

Burada konuşulan diller genel olarak Kafkas, Hint- Avrupa ve Altay dil aileleri olmak üzere üç grup altında toplanmaktadır.³²

Araştırmacı Bekoyeva, Kafkasya halklarının alfabe oluşturma çalışmalarının çok eski tarihlerde başladığını, fakat temelde alfabe oluşturma çalışmalarında Kafkas halkları tarafından Arap alfabesi temelinde ulusal bir alfabe oluşturma girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlandığını belirtmektedir. Ona göre, bu başarısızlığın temel nedeni Arap alfabesi temelinde bir yazı oluşturulduğunda Arapçanın çok iyi bilinmesinin gerekliliğidir.³³

“Uslar Gürcü alfabesine Rus harf grafiğini uygulamış ve bu şekilde hazırladığı alfabeyle Kafkas alfabesi adını vermiştir. Harflerin yazımında A. Şegren'in Osetçe için kullandığı alfabe yer almıştır. 1861 yılından 1875 yılına kadar Uslar Abhaz, Çeçen, Avar, Lak, Hyurkilin³⁴, Kyurin³⁵ ve Tabasaran dillerinin gramerini, Çeçen, Avar ve diğer dillerin alfabelerini hazırlamış... O sadece kelimeleri doğru yazmakla değil, aynı zamanda her dile özgü mantığı da yakalamaya çalışmıştır”.³⁶

Bu çalışmalarından dolayı 1858 yılında Uslar Bilimler Akademisine üye kabul edilmiştir.

Uslar, alfabe çalışmalarının temel nedenini şu şekilde açıklamaktadır.

“Dağlılar ana dillerinin incelenmesinin gerekli olduğunun bilincinde değiller, bunun en temel nedeni bu ana dil için bir alfabe olmadığı sürece onu objektif bir şekilde incelemenin mümkün olmamasıdır. Dağlılar, ana dilde

³¹ Bleyk, N. O. (20179, “Historical and Pedagogical Views of P.K. Uslar (To the 200th Anniversary of His Birth)”, *History and Historians in the Context of the Time*, 15(1), 37- 48, s. 41.

³² Dursun, D. (2001), Kafkasya. Fiziki ve Beşerî Coğrafya, *İslam Ansiklopedisi*, c. 24, 157- 158,

³³ Bekoyeva, T. A. (1998), *Rol P. K. Uslara V Razvitiı Şkolı i Prosvetşçeniya Gorskih Narodov Severnogo Kavkaza*, Vladikavkaz, (Avtoreferat), s. 14.

³⁴ Dargin dilinin bir lehçesi

³⁵ 1812- 1864 yılları arasında Güney Dağıstan'da varlığını sürdüren halkın dili.

³⁶ Bekoyeva, T. A. (1998), *Rol P. K. Uslara V Razvitiı Şkolı i Prosvetşçeniya Gorskih Narodov Severnogo Kavkaza*, Vladikavkaz, (Avtoreferat), s. 14.

kullanılacak bir alfabenin gerekliliğini çok önceden beri farkındadırlar... Rus hükümeti tarafından bir katkı olmaksızın kendileri için alfabe oluşturma girişimlerinde bulundular. Buradan hareketle yerel bir alfabenin gerekliliği bizim ileri sürdüğümüz yapay bir talep değildir. Bu talep bizim çabalarımız ve etkilerimiz olmaksızın dağlıların kendileri veya onların aydınları tarafından kabul edilmiş bir taleptir”.³⁷

Adıg aydını K. M. Atajukin, Uslar’ın çalışmalarını değerlendirirken aynı zamanda o dönemdeki Kafkas yönetiminin de onu desteklediğini belirtmektedir.

“Kendi alfabesini yaygınlaştırmak için Bersiyev’in hayal bile edemeyeceği bütün araçları kullandı... Kafkasya yönetimi Uslar’ın alfabesini halka benimsetmek için bütün önlemleri aldı...”³⁸

KAFKAS AYDINLARININ DESTEĞİ

Suhumi’de Uslar Svan toplumundan Gulbani ile birlikte Svan dilinin gramerini hazırladı... Ubih toplumundan Berzeka ile birlikte kısa sürede Ubih dilinin kısa özetini yazdı.

Altı haftalık bir sürede üç Abhaz ile çalışarak Abhazcanın gramerini oluşturdu. Kedi Dosov, Yangulbay ve Hasanov ile 1862 yılında Çeçence üzerine çalışmaya başladı.³⁹

Umar Bersey ile birlikte Uslar, Kabardin dili için alfabe hazırladı, bu çalışma daha sonra K. Atajukin tarafından tamamlandı.⁴⁰

1862 yılında Umar Bersey ünlü Kafkas araştırmacı Uslar ile Kabardin dilinin alfabesini Rus grafiği temelinde hazırladı ve bu alfabe ile K. Atajukin, P. Tambiyev, T. Kaşev, L. G. Lopatinskiy tarafından derlenen folklor metinleri “Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza”da yayınlandı.

³⁷ Haşhojeva, R. H. (1991), “Kazi Musabiyeviç Atajukin (1841- 1899)”. *Kazi Atajukin. İzbrannoe*, Nalçik, 3- 32, s. 22; Uslar, P. K. (1870), “O Rasprostraneni Gramotnosti Mejdu Gortsami”, *Sbornik Svedeniy O Kavkazskih Gortsah*, Sayı, 3, ss. 1- 43, s. 24.

³⁸ Haşhojeva, R. H. (1991), “Kazi Musabiyeviç Atajukin (1841- 1899)”. *Kazi Atajukin. İzbrannoe*, Nalçik, 3- 32, s. 24.

³⁹ Bekoyeva, T. A. (1998), *Rol P. K. Uslara V Razvitii Şkolı i Prosveşçeniya Gorskikh Narodov Severnogo Kavkaza*, Vladikavkaz, (Avtoreferat), s. 14.

⁴⁰ Bekoyeva, T. A. (1998), *Rol P. K. Uslara V Razvitii Şkolı i Prosveşçeniya Gorskikh Narodov Severnogo Kavkaza*, Vladikavkaz, (Avtoreferat), s. 15.

Uslar, Aydemir Çirkeyevskiy'in yardımıyla Avar dilini incelemeye başladı. Daha sonra Hunzah'da⁴¹ bir okul açıldı ve Çirkeyevskiy bu okulda öğretmen olarak çalışmaya başladı. Bekoyeva, Uslar'ın Çirkeyevskiy ile uzun zaman arkadaşlık yaptığını ve hatta Uslar'ın Çirkeyevskiy'im masal ve şarkı derleme çalışmalarına yardımcı olduğunu belirtmektedir.⁴²

BARON PYOTR KARLOVIÇ USLAR'IN KAFKASYA ARAŞTIRMALARINDAKİ ÖNEMİNE DEĞİNER YAZILAR

1881 yılında A. Petruşevskiy'in "P. K. Uslar i Ego Deyatelnost Na Kavkaze" adlı makalesi yayınlanır.

Uslar'ın ölümünden on üç yıl sonra 1888 yılında "Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Gortsah" adlı yayının 10. Cildinde L. P. Zagurskiy'in "Petr Karloviç Uslar i Ego Deyatelnost Na Kavkaze" adlı makalesi yayınlanır. Bu makalede Uslar'ın ayrıntılı biyografisi ve onun dilbilim çalışmalarının önemine değinilmektedir.

P. N. Çernyayev, "Kafkas Araştırmaları Tarihinden. P. K. Uslar'ın Bilimsel Araştırmalarının Işığında Kafkasya'nın Dil ve Kültürü" (İz İstorii Kavkazovedeniya. Yazık i Kultura Kavkaza V svete Nauçnih İzıskanii P. K. Uslara" adlı çalışmada Uslar'ın çalışmalarını analiz eder.

1956 yılında "Voprosı Yazıkoznaniya" dergisinde Yu. D. Deşeriyeva'nın "Znaçenie Nauçnogo Naslediya P. K. Uslara Dlya Sovetskogo Kavkazovedeniya" adlı makalede araştırmacının Kafkas dilleri alanındaki önemi vurgulanır. Gadjiyev'in (A. S.) "Petr Karloviç Uslar-Vıdayuşçiy Kavkazoved" adlı 1966 yılında Mahaçkale'de yayınlanan çalışmasında bilim adamının dilbilimci ve etnograf yönü ele alınmıştır.

Uslar'ın Kafkas dilbilim çalışmalarına katkısı Prof. A. A. Magometov tarafından bilim adamının 150. Doğum yılı ile ilgili olarak çıkan yayında "P. K. Uslar- kak Krupneyşşiy Yazıkoved i Lingvist" adlı makalede değerlendirilir. Magometov, Uslar tarafından hazırlanan fakat tamamlanmamış olan "Tabasaran Dili" adlı çalışmayı 1970'lerin sonunda Tiflis'te yayınlır.⁴³

⁴¹ Dağıstan'da kırsal bir yerleşim bölgesi.

⁴² Bekoyeva, T. A. (1998), *Rol P. K. Uslara V Razvitii Şkolı i Prosveşçeniya Gorskih Narodov Severnogo Kavkaza*, Vladikavkaz, (Avtoreferat), 15.

⁴³ Bekoyeva, T. A. (1998), *Rol P. K. Uslara V Razvitii Şkolı i Prosveşçeniya Gorskih Narodov Severnogo Kavkaza*, Vladikavkaz, (Avtoreferat).

DEĞERLENDİRME

“Halklar mozaiği” kavramı, Kafkasya toprakları için geçerli bir terimdir. Bölge yüzyıllar içinde pek çok etniğe ev sahipliği yapmıştır. Günümüzde savaşlar nedeniyle cazibesini belirli ölçüde yitiren Kafkasya topraklarında hemen hemen her köyde farklı bir dil veya bir dilin lehçesi kullanılmaktadır. Bölgedeki çok dilli yapıyı algılayamayan araştırmacılar için bu çok dillilik bir tuzak oluşturmaktadır. Uslar öncesi dönemde başlayan Kafkas dillerini inceleme çalışmaları Baron Pyotr Karloviç Uslar ile birlikte doruk noktasına ulaşmıştır. Bilimsel anlamdaki ilk alfabe çalışmaları da yine Uslar’a aittir. Günümüzde bölgedeki diller üzerine yapılacak olan her çalışmada Uslar’ın çalışmaları ilk görülmesi gereken kaynaklar arasında yer almaktadır. Uslar, her dilin bir alfabesinin olmasını bu dilin konuşan toplumun gelişmesinin temel basamağı olarak görmüştür. Düşünmeyi, konuşmayı gelişme, yazıya geçirmeyi ise toplumsal gelişme ve bütüncül bir gelişme olarak gören Uslar’ın çalışmaları yaşadığı dönem koşullarında ele alınırsa onun Kafkasya çalışmalarındaki önemi daha iyi anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- Azadovskiy, M. K. (1958), *İstoriya Russkoy Folklorisitiki*, Moskova.
- Apajev A. K., Kojokov, M. K., Dzuganov, T. A., Kojokov A. M., (2014) "Rol İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva V Razvitii Akademiçeskoy Nauki Na Kavkaze", *Mir Nauki*, Sayı 4, 1- 8.
- Bekoyeva, T. A. (1998), *Rol P. K. Uslara V Razvitii Şkoli i Prosveşçeniya Gorskikh Narodov Severnogo Kavkaza*, Vladikavkaz, (Avtoreferat).
- Bleyk, N. O. (2017), " Historical and Pedagogical Views of P.K. Uslar (To the 200th Anniversary of His Birth)", *History and Historians in the Context of the Time*, , 15(1), 37- 48.
- Danilov, A. V, Fomenko, V. A. (2015), "İssledovatel Aleksey Nikolayeviç Gren i Ego Arheologiçeskie Razvedki i Raskopki Kavkazskih Mineralnih Vod", *Arheologiya i Etnologiya Severnogo Kavkaza*, , Sayı 4, 46- 57.
- Dubrovin, N. F. (1871), *İstoriya Voynı i Vladıçestva Russkikh Na Kavkaze*, c. 1, Peterburg.
- Dursun, D. (2001), Kafkasya. Fiziki ve Beşeri Coğrafya", *İslam Ansiklopedisi*, c. 24, 157- 158.
- Haşhojeva, R. H. (1991), "Kazi Musabiyeviç Atajukin (1841- 1899)". *Kazi Atajukin. İzbrannoe*, Nalçik, 3- 32.
- (1897), "Otdelı İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva", *Entsiklopediçeskiy slovar Brokgauza i Efrona*, c. XXII, 402- 403.
- Pallas, P. S., (2002) "Ot Perevodçika i Redaktora", *Puteşestvie Po Kavkazu v 1770- 1773 gg*, Peterburg, 13- 21.
- Şahin, E. (2015), "Pyotr Simon Pallas'ın Sravniteniye Slovari Vseh Yazıkov i Nareçiy Sobranniye Desnitseyu Vseısoçayşey Osobi (İmparatoriçe hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri) Adlı Eserinde Türk Lehçeleri ve Ağızları", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* • Cilt 11, Sayı 1, Bahar, 73-85.
- Uslar, P. K. (1870), "O Rasprostranenii Gramotnosti Mejdu Gortsami", *Sbornik Svedeniy O Kavkazskih Gortsah*, Sayı, 3, 1- 43.
- Uslar, P. K. (1880), "Gurskiy Otryad v 1855 Godu", *Kavkazskiy Sbornik*, c. V., Tiflis, 236-- 285
- Uslar, P. K. (1881), "Drevneyşie Skazaniya O Kavkaze", *Sbornik Svedeniy O Kavkazskih Gortsah*, Sayı X, Tiflis.
- Uslar, P. K. (1887), *Etnografiya Kavkaza*, Tiflis, c. 1.
- Uslar, P. K. (1888), "Pismo K A. P. Berje Ot 26 Marta 1859 Goda", *Uslar. P. K. Etnografiya Kavkaza. Yazıkoznanie. II. Çeçenskiy Yazık*, Tiflis, 7.
- Zagurskiy, L. P., (1881), "Petr Karloviç Uslar i Ego Deyatelnost Na Kavkaze", *Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Gortsah*, 1888, c. 10, 1- LXXXIII

BÖLÜM 20

II. KARABAĞ SAVAŞI VE BÖLGESEL GÜÇLERİN TUTUMU

Ramin SADIGOV*

* Dr. Öğr. Üyesi. Bayburt Üniversitesi. saki552003@yahoo.com Orcid: 0000-0002-6236-0138

GİRİŞ

Antik çağlardan beri Azerbaycan'ın bir parçası olan Karabağ, XVI. Yüzyılın başlarına kadar Abbasiler, Saciler, Salariler, Şeddadiler, İldeniz Atabeyleri ve İlhanlılar gibi çeşitli devletlerin egemenliği altında kaldı.¹ XVI. Yüzyılın başlarında bölgeye Safevi Devleti hakim oldu. Yüzyılın sonlarında Osmanlı ile Safevi bölge için savaştı. Mücadeleden Osmanlı galip çıktı ve Karabağ'a hâkim oldu. Ancak XVII. Yüzyılın başlarından itibaren bölge yeniden Safevilerin egemenliği altına düştü.²

19 Haziran 1747'de Nadir Şah Afşar öldürülünce Safevilerin bölgedeki gücü zayıfladı, buna bağlı olarak Azerbaycan'da bağımsız şehir devletleri, yani hanlıklar ortaya çıktı. Bu hanlıklardan birisi de Karabağ'da, Penaheli Han tarafından kurulan Karabağ Hanlığı oldu.³ Hanlık tam bağımsız olarak varlığını yaklaşık 60 yıl kadar sürdürdü. Zira Gürcü çarı İrakli'nin Rusya İmparatorluğuyla 24 Temmuz 1783'te yapmış olduğu Georgiyevski Anlaşması⁴, diğer hanlıklar gibi Karabağ'ı da Rusya tehdidiyle yüz yüze bıraktı.

Rusya'nın güneye inmesiyle XVIII. yüzyıl boyunca üç bölgesel güç arasında Güney Kafkasya'ya hakim olmak uğrunda mücadele başladı. Mücadeleden çekilen ilk ülke Osmanlı İmparatorluğu oldu. Kaçar Hanedanlığı ile Rusya arasındaki mücadele ise XIX. yüzyılın başlarına kadar sürdü. Çarlık Rusyası'nın teker teker Azerbaycan hanlıklarını işgal etmesine engel olamayan Kaçar Hanedanlığı, 1823'te Gülistan, 1828'te de Türkmençay Anlaşması'yla bölgeyi Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Böylece Güney Kafkasya uğrunda mücadele Rusya varlığının bölgede resmileşmesiyle sonuçlandı.

Rusya, Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra bölgede kendine sadık tebaa iskân ederek egemenliğini tam olarak sağlamaya karar verdi. Bu bağlamda Karabağ'a Ermeni nüfus yerleştirildi, demografik harita Azerbaycan Türkleri aleyhine değiştirildi. Nitekim 1823 yılına ait istatistik bilgilerde tüm Karabağ bölgesinde ezici üstünlük Azerbaycan Türklerine ait

¹ Memmedova, H. (2006). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dövründe Yukarı Karabağ'da Siyasi Vaziyet: Ermeni Terörizminin Güçlenmesi (1918-1920)*, Nağil Evi Yayınları, s. 12.

² Mustafazade, T. (2010). *Garabağ Hanlığı*, Sabah Yayınları, s. 27.

³ Adıgezel Bek, M. (1950). *Karabag-Name*, İzdatelstvo Akademiya Nauk Azerbajjanskoy SSR, s. 24.

⁴ Romanovski, V. (1902). *Oçerki İz İstoriy Gruzii*, Tipografiya K. P. Kozlovskago, s. 267.

iken⁵, 1828 ve 1830'larda Aras'ın güneyinden ve Doğu Anadolu'dan 130.000 Ermeni bölgeye göç ettirilip yerleştirildi.⁶ Böylece sistematik şekilde demografik yapı ile oynandı.⁷ Sonuçta XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Güney Kafkasya'da yaşayan toplam 1.300.000 kadar Ermeni'den 1 milyonunun sonradan getirilerek bölgeye iskân edildiği ortaya çıktı.⁸ Dolayısıyla büyük çoğunluğu Karabağ'da yerleştirilen Ermenilerin, bölgede bir devlet kurma isteğinin önü açılmış oldu.

XX. YÜZYILDA KARABAĞ'DA ERMENİ İSYANLARI VE TOPRAK İŞGALLERİ

Çarlık Rusyası'nın girişiyle Karabağ'da giderek çoğunluk kazanmaya başlayan Ermeni çeteleri, 9 Ocak 1905'te Rusya'nın başkenti Sankt Petersburg'ta meydana gelen *Kanlı Pazar* olayını fırsat bilerek Azerbaycanlılara saldırmaya başladılar. Yönetimin desteğini de almayı başaran Taşnaklar⁹, 1905-1906'da Şuşa, Zengezur, Nahçıvan, Kazak, Erivan ve Tiflis'te yaşayan binlerce Azerbaycanlıyı vahşice katlettiler.¹⁰ Yönetimin çetelere engel olmaması Azerbaycanlıları harekete geçirdi. Nitekim Ahmet Ağaoğlu'nun önderliğinde bir araya gelen dönemin aydınları *Difai* adlı bir savunma örgütü kurdular. Örgüt hem halka saldıran çetelere, hem de onlara engel olmayan memurlara karşı ses getirici eylemler yapmaya karar verdi. Sonuçta Ermeni çeteleri katliamlarından vazgeçmek zorunda kaldılar.¹¹

1917 yılında Rusya'da meydana gelen iki devrimden sonra otorite boşluğundan yararlanan Ermeni çeteleri tekrar silaha sarılarak Azerbaycanlılara saldırmaya başladılar. Özellikle 1918 yılının Mart sonlarında Azerbaycanlılar tekrar vahşice katliamlara maruz kaldı. Nitekim birkaç gün boyunca Bakü, Şamahı, Guba, Nahçıvan, Karabağ ve diğer

⁵ Aliyev, İ. (1989). *Nagorniy Karabax: İstoriya, Faktı, Sobitiya*, İzdatelstvo Elm, s. 90

⁶ *Atlas Soyuzı Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik*, (1928). İzdaniye TSİK SSSR, s. 92.

⁷ Sadıgov, R. (2020). *Kanlı Dört Yıl: Rus İç Savaş Tarihi (1917-1920)*, Nobel Yayınları, s. 10.

⁸ Şavrov, N. (1911). *Novaya Ugroza Ruskomu Delu V Zakavkazye*, Tipografiya Redaksiy Periodiçeskih İzdaniy Ministerstva Finansov, s. 60.

⁹ Ordubadi, M. S. (1991). *Kanlı İller*, Garabağ'a Halk Yardımı Komitesi Yayınevi, s. 8-9.

¹⁰ Mustafayev, B. (2012). "Kafkaslar'da Müslüman Türk Soykırımı (1905-1920)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 12, Sayı 1, s. 538.

¹¹ Sadıgov, R. (2020). "Azerbaycan Cumhuriyeti", (Ed. Muhammed Bilal Çelik), *Çağdaş Türk Dünyası*, Nobel Akademik Yayıncılık, s. 12-13.

bölgelerde binlerce Azerbaycan Türkü katledildi. Sadece Bakü'de katledilenlerin sayısı 10.000-12.000 rakamına yükseldi.¹²

1918 yılının Mayıs sonunda Güney Kafkasya'nın üç milleti kendi bağımsız devletlerini ilan ettiler.¹³ 28 Mayıs 1918'de bağımsız olan Azerbaycan, İstiklal Beyannamesi'nin 3. maddesinde tüm ülkeler, özellikle de komşu millet ve devletlerle iyi ilişkiler tesis edeceğini deklare etti.¹⁴ Bu bağlamda Haziran'da tartışmalı sınır anlaşmazlıklarının müzakere yoluyla çözülmesi talebiyle komşu ülkelere bir çağrı yapıldı. Ermenistan çağrıya yanıt vermek bir yana Azerbaycan'a karşı açıkça arazi iddiaları ileri sürdü. Onun bu tavrı Karabağ'da yaşayan Ermenileri cesaretlendirdi. Nitekim Temmuz 1918'de Karabağ Ermenileri, Azerbaycan hükûmetini tanımayarak bağımsızlık ilan ettiklerini belirttiler.¹⁵

Azerbaycan Hükûmeti Karabağ'daki ayrılıkçı girişime ilk başta engel olamadı. Zira Bakü'yü kurtarmak üzere Kafkas İslam Ordusu'nun operasyonu sürmekteydi. Bakü 15 Eylül 1918'te kurtarılmıca Azerbaycan Hükûmeti tüm dikkatini Karabağ'daki ayrılıkçılarla mücadeleye çevirdi. Silahlı Ermeni asilerin etkisiz hale getirilmesi için Nuri Paşa 1 Ekim'de bölgeye yollandı. Asilere silahlarını teslim etmelerine dair ultimatoma verildi.¹⁶ Çok geçmeden silahlı gruplar teslim oldular. Ancak Ekim sonlarında Osmanlı Devleti harp mağlubu ilan edilerek Mondros Antlaşması gereğince Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalınca, Ermeni ayrılıkçılar yeniden Karabağ'da silahlı isyan başlattılar.

Azerbaycan Hükûmeti bölgede güvenlik ve huzuru sağlamak amacıyla 13 Ocak 1919'da Karabağ'da geçici bir özel yönetim tesis etti. Karabağ Genel Valiliği adlanan yönetim, Zengezur, Şuşa, Cebrayl ile Cavanşir vilayetlerini kapsadı. Ancak yeni kurumun tesisi Ermenistan'ı rahatsız etti.¹⁷

¹² Sadıgov, R. (2015). "Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Dağılıma Sürecinin Kanlı Halkası: Bakü Sovyeti Hükûmeti ve Mart Soykırımı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Stratejileri Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, s. 66; "Mart Soykırımı (1918)", (2005). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, Cilt 2, Lider Neşriyatı, s. 180.

¹³ *Borba*, 30 Maya 1918, s. 2; *Veçer Petrograda*, 2 İyonya 1918, s. 2.

¹⁴ Sadıgov, R. (2015). "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", *Gazi Türkiyat Dergisi*, Sayı 16, s. 181.

¹⁵ Necefov, B. (1992). *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bilik-Maarifçilik Cemiyeti Yayınları, s. 39.

¹⁶ Süleymanov, M. (2014). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Herb Tarihi*, Cilt 1, Füzuan Neşriyatı, s. 673-674.

¹⁷ *Azerbaycan*, 30 Kanuni Sani (Ocak) 1919, s. 1.

Nitekim Ermenistan, Azerbaycan'dan kararı gözden geçirmesini istedi. Azerbaycan Hükûmeti, 31 Ocak'ta Ermenistan Hükûmetine verdiği resmi notada Karabağ'ın tartışmasız olarak Azerbaycan'a ait olduğunu belirtti ve onun arazi iddialarını reddetti.

11 Ocak 1920'de Paris Barış Konferansı'nın Yüksek Konseyi Azerbaycan'ı de-facto tanıdı.¹⁸ Yüksek Konsey Ermenistan'ın tartışmaya açtığı arazilerin Azerbaycan'a mahsus olduğunu teyit edince Ermenistan ordusunu Zengezur vilayetine sevk etti. Ardından Karabağ'a doğru hamle yaparak Azerbaycan topraklarına karşı askeri müdahalede bulunmak istedi. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Fethali Han Hoyski, Ermenistan'a nota vererek ordusunun Zengezur'dan Şuşa'ya doğru yaptığı saldırıya Hükûmet olarak sessiz kalmayacaklarını bildirdi.¹⁹

Mart 1920'de Karabağ'daki Ermeniler bir kez daha isyan başlattılar. Nitekim 22 Mart gecesi ansızın Şuşa, Hankendi, Esgeran, Xocalı ve Terter'de bulunan Azerbaycan birliklerine saldırdılar ve Esgeran şehrini de işgal ederek 50 askeri esir aldılar.²⁰ Bunun üzerine Azerbaycan Hükûmeti, bölgedeki askeri birliklere taarruz emri verdi. Birkaç gün içinde Ermeni isyanı bastırıldı. Böylece Azerbaycan Hükûmeti tüm ülkede toprak bütünlüğünü sağlamayı başardı.²¹

Nisan sonlarında Azerbaycan Bolşevikler tarafından işgal edildi. 1921'de Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti, Karabağ'ı kendi arazisi ilan ederek yeniden Azerbaycan'a arazi iddialarında bulundu. Dönemin Azerbaycan yönetimi iddialara şiddetle tepki gösterince Moskova araya girdi. Sovyet lideri Lenin net olarak düşüncesini açıklamazken Dışişleri komiseri Georgi Çiçerin bölgenin Ermeni toprağı olduğunda ısrar etti.²² Sonuçta 7 Temmuz 1923'te Karabağ Özerk Vilayeti kurularak Azerbaycan'a bağlandı.²³ Lakin bölgenin özerk yapıda olması tüm SSCB dönemi boyunca Ermenistan'ı, Karabağ'ı kendisine bağlamak düşüncesinden vaz geçirmede. Nitekim 1958'de tüm Ermenilerin katolikosu I. Vazgen Bakü'ye yaptığı bir ziyarette Karabağ'ın

¹⁸ *Azerbaycan*, 13 Kanuni Sani (Ocak) 1920, s. 2.

¹⁹ *Azerbaycan*, 26 Kanuni Sani (Ocak) 1920, s. 3.

²⁰ *Azerbaycan*, 26 Mart 1920, s. 1.

²¹ "Garabağ Emeliyyatı", (2005). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, Cilt 2, Lider Neşriyatı, s. 132.

²² *Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsiy*, Fond 10063, Opıs 1, Delo 248, N: 31.

²³ Aslanlı, A. (2015). *Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri*, Berikan Yayınevi, s. 39; Recebli, G. (2013). *Azerbaycan Tarihi: Oçerkler*, Elv ve Tehsil Yayınları, s. 354.

Ermenistan'a verilmesini dönemin Azerbaycan Komünist Partisi birinci sekreteri İmam Mustafayev'e önerdi. Lakin katolikosun önerisi reddedildi.²⁴

1980'lerin sonunda bazı Ermeni aydınları Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması konusunda en üst düzeyde görüşlerini açıklamaya başladılar. İlk girişim SSCB lideri Mihail Gorbaçov'un ekonomi başdanışmanı Abel Aganbekyan'dan geldi. Aganbekyan Kasım 1987'de Fransa'ya yaptığı resmî ziyareti esnasında, Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi konusunda Sovyet liderine öneride bulunduğunu açıkladı. Aganbekyan'ın açıklaması Ermenistan'da Azerbaycanlılara karşı vahşet olaylarının başlamasına neden oldu. Nitekim 1987'de Nahçıvan-Azerbaycan arasındaki bölgede yaşayan Azerbaycanlılar yurtlarından kovuldu. 21 Şubat 1988'de ise Karabağ'daki ayrılıkçılar, Esgeran'da 2 Azerbaycanlı genci öldürdüler. Bunun üzerine Azerbaycanlılar Sovyet yönetiminden faillerin bulunmasını istediler. Oysa yönetim istihbaratın yardımıyla 28 Şubat'ta Sumgayıt şehrinde iki millet arasında olaylar çıkararak milli kavgayı körükledi.²⁵ Onlarca kişinin ölümü üzerine Ermenistan, Mart 1988'de 230.000 Azerbaycanlıyı ülkeden kovdu. Ardından 15 Haziran 1988'de aldığı bir kararla Karabağ'ın Ermenistan'a bağlandığını açıkladı. Azerbaycan, 17 Haziran'da söz konusu kararı reddetti.

1989 yılında Karabağ'daki ayrılıkçı Ermeniler daha da aktifleştiler. Azerbaycanlılara mahsus kasaba ve köyleri kuşatmakla beraber Hankendi'deki Azerbaycanlıları şehirden kovdular. Azerbaycan köylerine baskınlar yapan ayrılıkçılar, evler ateşe vererek şehirlerarası otobüslere saldırılar düzenlediler. Eylül 1991'e gelindiğinde bölücüler Hankendi merkezli sözde Karabağ Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. Bunun üzerine Azerbaycan 26 Kasım'da aldığı kararla Dağlık Karabağ'ın özerklik statüsünü feshetti.²⁶

1991 yılının sonlarından itibaren ayrılıkçılar, Ermenistan'dan destek alarak Azerbaycan'a karşı açık savaşa giriştiler. Böylece I. Karabağ Savaşı başlamış oldu. 1992'nin ilk aylarından itibaren şiddetli saldırılar sonucu Hocalı, Şuşa, Laçın gibi önemli kasaba ve şehirleri işgal eden ayrılıkçılar, binlerce Azerbaycanlı'yı yurtlarından kovdular. Özellikle Şubat 1992'de Hocalı'da adeta bir soykırım yapan silahlı çeteler, Rus 366. Motorize Piyade Alayı'ndan destek alarak kasabayı işgal ettiler. Olay sırasında kadın, çocuk

²⁴ Sadıgov, R. (2020). "Azerbaycan Cumhuriyeti", s. 28.

²⁵ *Azerbaycan Respublikasının Tarihi (1991-2003)*, (2016). Ed. Yagup Mahmudov, Cilt 1, Azerbaycan Tarihçiler İctimai Birliği Yayınları. s. 110.

²⁶ Sadıgov, R. (2020). "Azerbaycan Cumhuriyeti", s. 32.

ve ihtiyar yaklaşık 613 insanı acımasızca katlettiler.²⁷ Cesetler hakarete maruz kalırken, kaçamayan yüzlerce kişiyi esir olarak Ermenistan'a götürdüler.

Ermeni ayrılıkçılarının saldırıları 1993 yılının tamamında sürdü. Ermenistan ordusunun da desteğiyle Karabağ ve çevresindeki 7 şehir işgal altına düştü. İşgalden vazgeçilmesine dair Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 30 Nisan 1993'te 822, 29 Temmuz 1993'te 853, 14 Ekim 1993'te 874 ve 11 Kasım 1993'te 884 nolu kararları aldı ama Ermenistan durmadı ve hiçbir yaptırımla da yüzleşmedi.²⁸ O yüzden saldırganlığını 1994'ün Mayıs ayına kadar sürdürdü. Nihayet 12 Mayıs 1994'te Rusya'nın arabuluculuğuyla taraflar arasında ateşkes anlaşması imzalandı. Sonuçta Ermeni işgalciler Azerbaycan'ın %20 kadarı bölgesini işgal altına aldılar. Çatışmalar sırasında resmi rakamlara göre 20.000 Azerbaycanlı hayatını kaybederken, 50.000 kişi sakatlandı, 4000 kadar insan da esir düştü.²⁹

İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI

Ateşkesin imzalanmasının ilk günlerinden itibaren Azerbaycan hem Birleşmiş Milletler (BM), hem de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın (AGİT) Minsk Grubu nezdinde sorunun çözüme kavuşması için büyük çaba sarf etti. ABD, Fransa ve Rusyalı üyelerden oluşan Minsk Grubu eş başkanları sorun üzerinde çalışmalara başladıktan sonra ikisi 1997'de, biri de 1998'de, taraflara 3 kez teklifler sunuldu. 1997'de sunulan teklifler Azerbaycan'ın çıkarlarıyla örtüşmedi; ama buna rağmen Azerbaycan barışçıl çözümden yana olduğundan teklifler üzerinde çalışılabileceğini açıkladı. Lakin Ermenistan sunulan teklifleri reddetti. Eş başkanlar 1998'de bir teklif daha sundular. Fakat bu teklif Azerbaycan'ın çıkarlarına tam ters oldu. Zira teklifte Karabağ'ın adeta bir devlet gibi tesisi öngörülmekteydi. Azerbaycan kesin bir dille teklife itirazını bildirdi.³⁰ Bununla beraber teklif 2001'de Azerbaycan parlamentosunda müzakereye açıldı. Milletvekilleri kesinlikle

²⁷ "Soykırım Hakkında", <http://anl.az/xocali/soyqirim.htm>, (Erişim Tarihi: 02.02.2021); Kurban, V., Çimen, N. (2020). "Tarihi ve Güncel Boyutlarıyla Karabağ", *ULİSA 12*, Sayı 8, s. 22.

²⁸ BMGK kararları için bkz: <http://anl.az/el/emb/QARABAQ/beynelxalq-senedler/bmt.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.02.2021)

²⁹ Sarıahmetoğlu, N. (2016). "Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde Türkiye ve Rusya", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, s. 96; "Ermenistan Tecavüzünün Neticeleri", <http://anl.az/el/emb/QARABAQ/statistika.htm>, (Erişim Tarihi: 02.02.2021)

³⁰ *Azerbaycan Tarihi: 1941-2002-Ci İller*, (2003). Cilt 7, Elm Neşriyyatı, s. 374.

Azerbaycan'ın Karabağ konusunda taviz vermemesi gerektiği üzerinde durdular. Dolayısıyla 2007 yılına kadar sorunun barışçıl yolla çözümü noktasında kayda değer bir değişiklik yaşanmadı.³¹

AGİT Minsk Grubu eş başkanlarınca taraflara 29 Kasım 2007'de Madrid Prensipleri olarak da bilinen 11 maddelik bir çözüm planı sunuldu.³² Plana göre Karabağ çevresindeki işgale maruz kalmış şehirlerin Azerbaycan'a geri verilmesi, Ermenistan ile Karabağ arasında bir koridorun açılması, yerlerinden çıkarılmış göçmenlerin evlerine dönmesi, uluslararası bir barış gücünün bölgeye yerleştirilmesi, Ermenilere gerekli güvence verilip kendilerini idare etme hakkı tanınması ve Karabağ'ın hukuki statüsünün belirlenmesi için müzakerelerin yürütülmesi kararına varıldı.³³

Sorunun barışçıl yollarla çözüme kavuşması kararlılığını bir kez daha gösteren Azerbaycan, sunulan planı değerlendirmeğe aldı. Ancak Ermenistan yine çözümden yana olmayan bir tavır sergiledi. Hatta müzakerelere zarar verecek girişimlerde bulunmaktan da vazgeçmedi. Nitekim Ekim 2014'te iki ülke cumhurbaşkanının Paris buluşmasının hemen akabinde işgal edilmiş topraklarda 40 binlik bir orduyla askeri tatbikat başlattı ve temas hattında askeri helikopter uçurarak gerginliği tırmandırdı. Provokasyon Azerbaycan silahlı kuvvetlerince önlendi ve temas hattını geçen helikopter düşürüldü. Bu olayı bahane eden Ermenistan, Karabağ müzakerelerini bir süre askıya aldı.³⁴

Ermenistan'ın uzlaşmaz tavırları ve provokasyonları, 2016 yılında taraflar arasında 4 günlük büyük çatışmaya dönüştü. Nitekim 2 Nisan'da Ermenistan ordusunun Azerbaycan'a ait sivil yerleşim alanlarına saldırması sonucu 6 kişi hayatını kaybederken, 33 kişi yaralandı. Azerbaycan saldırıya, taarruzla yanıt verdi ve 24 yıldır işgal altında bulunan Ağdere, Cebraııl, Füzuli bölgelerindeki birkaç köy ile stratejik noktayı işgalden kurtardı.³⁵

³¹ Gaffarov, T. (2001). *Azerbaycan Respublikası: 1991-2001*, Tural-E Neşriyyatı, s. 176-177.

³² Paşayeva, U. (2009). "Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Münakaşasında ATET'in Mövgeyine Dair", *Tarih ve Onun Problemleri*, N: 4, s. 249.

³³ "Dağlık Karabağ'da Çözüm Girişimleri: AGİT Minsk Grubunun Müzakere Çıkmazı", (2012, Ekim 23). Aljazeera, <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/daglik-karabagda-cozum-girisimleri-agit-minsk-grubunun-muzakere-cikmazi>, (Erişim Tarihi: 02.02.2021)

³⁴ "Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ Münağışesi", <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/ermenistan-azerbaycan-daglik-qarabag-munaqisesi> (Erişim Tarihi: 02.02.2021)

³⁵ Gasımov, E. (2016, Aprel (Nisan) 9). "Yüksekiye Sancılmış Bayrak", *Azerbaycan Ordusu Gazetesi*, s. 4-5.

Böylece 1994 yılındaki ateşkesten sonra en ciddi kazanımlarını elde etmiş oldu. Savaş Rusya'nın araya girmesiyle 4 gün sonra son erdi.

Mayıs 2018'de Ermenistan ordusu bu kez Nahçıvan Özerk bölgesine saldırdı. Azerbaycan ordusu saldırıya karşılık harekete geçerek bir haftalık operasyon ile Ermenistan ordusunu geri püskürttü. Operasyon sırasında yaklaşık 11.000 hektardan fazla bir alan, Günnüt köyü ve devlet sınırı boyunca mühim stratejik yükseklikler Azerbaycan ordusunun kontrolü altına geçti.³⁶

2018 yılında Ermenistan'da iktidar değişikliği oldu. Sokak gösterilerinden sonra bazı uzmanların "Kadife Devrim" olarak nitelediği bir şekilde muhalefetin lideri Nikol Paşinyan iktidara geldi. Paşinyan iktidarının ilk günlerinden itibaren ABD ve Batı eksenli siyasi bir yol seçerek Rusya'nın sinir uçlarına dokunmaya başladı. Ülkesinin Rusya'ya bağımlılığını azaltmaya çalıştı. Batı'dan sağladığı maddi ve manevi destekle ülkedeki Rus yanlısı siyasileri ve grupları sıkıştırmaya girişti.³⁷

Paşinyan, bir taraftan Azerbaycan'a karşı kışkırtıcı açıklamalarıyla müzakereleri baltalayıcı söylemlerde bulunurken, diğer taraftan da 9 Mayıs 2019'da Azerbaycan'ın en önemli tarihi kentlerinden olan işgal altındaki Şuşa'da halay çekerek ortamı gerdi.³⁸ Mayıs 2020'de ise ayrılıkçı "Karabağ Cumhurbaşkanı" için Şuşa'da yemin töreni düzenleterek³⁹ yıllardır yürütülen müzakerelere en ağır darbeyi indirdi. Yalnız bunlarla da yetinmedi, aynı yılın 5 Ağustos'unda Karabağ'ın Ermenistan'a ait olduğunu söyleyerek⁴⁰

³⁶ Sadıgov, R. (2020). "Azerbaycan Cumhuriyeti", s. 39; Necefov, N. (2018, Dekabr (Aralık) 19). "Ordumuz Gururumuzdur", *Azerbaycan Ordusu Gazetesi*, s. 5.

³⁷ Sadıgov, R. (2020, Temmuz 22). "Ermenistan'ın Son Saldırısı Nasıl Okunmalı", Fikirturu, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/ermenistanin-son-saldirisi-nasil-okunmalı/>, (Erişim Tarihi: 03.02.2021)

³⁸ "Nikol Paşinyan Stanseval Şurdjpar V Şuşu", (2019, May 9). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20190509/18504213/Nikol-Pashinyan-stantseval-shurdzh-par-Shushi-video.html>, (Erişim Tarihi: 03.02.2021)

³⁹ "V Şuşi Sostoyalas Tseremoniya İnauguratsiy Novoizbrannago Prezidenta Artsaha Araika Arutyunyana", (2020, May 21). News. Am, <https://news.am/rus/news/580068.html>, (Erişim Tarihi: 03.02.2021)

⁴⁰ "Artsah Eto Armeniya- İ Toçka", (2019, Avgusta 5). Armenpress, <https://armenpress.am/rus/news/983950/>, (Erişim Tarihi: 03.02.2021)

müzakerelerde ayrılıkçı Karabağ yetkililerinin de taraf olarak yer almasını talep etti.⁴¹

Bu arada 2020'nin başlarından itibaren Ermenistan ordusu defalarca ateşkesi bozarak hem sivilleri hem de Azerbaycan askerlerini katletmeyi sürdürdü. 12 Temmuz 2020'de Paşinyanlı Ermenistan, Karabağ'ın kuzey batısındaki sınır şehri olan Tovuz'a saldırdı. Azerbaycan enerji hatlarının güzergahı olarak bilinen Tovuz'a saldırı, Türkiye tarafından da anında sert bir tepkiyle karşılandı.⁴² Saldırıya sert bir şekilde karşılık veren Azerbaycan ordusu, Ermenistan'a mahsus önemli askeri noktalara ağır darbeler indirdi. Tovuz çatışmaları 4 gün devam etti. Azerbaycan ordusu biri general, birisi de sivil olmakla çatışmalarda toplamda 13 şehit verdi.⁴³ Tovuz saldırısı 2016'dan sonra Ermenistan ordusunun yaptığı en büyük kışkırtıcı eylem olarak kayıtlara geçti.

Tovuz olayı, Ermenistan'ın barış görüşmelerini açıkça sabote ettiğini bir kez daha göstermiş oldu. Dahası olaydan sonra Ermenistan ordusu cephe hatlarında güç sergilemek amacıyla benzer sabotajlarına devam etti. Nitekim 23 Ağustos 2020'de Azerbaycan hatlarına gönderdiği sabotajcı grup komutanı bir teğmen, esir alındı. Diğer yandan Ermenistanlı üst düzey yetkililerinin sık sık işgal altındaki Karabağ'a giderek cephe hatlarını ziyaret etmeleri belli hazırlık içinde olduklarını gösterdi. Azerbaycan, Ermeni ordu birliklerinin temas hattına kaydırılmasını büyük bir saldırı planının yapılmakta olduğu şeklinde yorumladı. Nitekim cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 19 Eylül'de gazetecilerle görüşmesinde Ermenistan'ın yeniden savaşa hazırlandığını açıklayarak dikkatle gelişmeleri takip ettiklerini aktardı.⁴⁴

Azerbaycan haklı çıktı. Zira 27 Eylül sabah erkenden Ermenistan ordusu Karabağ'daki tüm cephe boyunca Azerbaycan köyleri ve askeri

⁴¹ Artanesyan, G. (2020, Dekabr 1). "Kogda Vse Nedovolno: Poçemu Nikol Paşinyan Ne Stal Armyanskim Mandeloy", BBC Russian, <https://www.bbc.com/russian/features-55139899>, (Erişim Tarihi: 03.02.2021)

⁴² "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Bu Saldırı Ermenistan'ın Çapını Aşan Bir Hadise", (2020, Temmuz 14). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/video-galeri/gundem/cumhurbaskani-erdogan-bu-saldiri-ermenistanin-capini-asan-bir-hadise-2206763>, (Erişim Tarihi: 03.02.2021)

⁴³ Sarıkaya, Y. (2020, Temmuz 26). "Azerbaycan Ermenistan Çatışmasında Son Cephe: Tovuz", *TASAV: Dış Politika Ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi*, s. 3.

⁴⁴ "Eğer Ermeniler Öz Çirkin Planlarından El Çekmeseler Onlar İçin Çok Ağır Neticeler Olacag", (2020, Sentyabr (Eylül)19).Azertac, https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Ager_ermeniler_oz_chirkin_planlarindan_el_chekmeseler_onlar_uchun_chox_agir_neticeler_olacaq, (Erişim Tarihi: 03.02.2021)

birliklerine karşı geniş kapsamlı bir saldırı başlattı. Saldırı sonucu siviller ve askerler hayatını kaybetti. Azerbaycan Savunma Bakanlığı saldırıya misliyle karşılık verdiğini açıklarken,⁴⁵ aynı gün halka seslenen cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan'ın çok büyük bir provokasyon yaptığını belirtti ve "Karabağ Azerbaycan'dır!" diyerek 30 yıllık işgale son vermek üzere orduya taarruz emri verdiğini belirtti.⁴⁶ Böylece Azerbaycan'ın "Demir Yumruk" diye adlandırdığı 44 günlük II. Karabağ Savaşı resmen başlamış oldu.⁴⁷

Savaşın ilk gününden itibaren işgalci Ermenistan ordusuna ağır ve beklenmedik darbeler indirildi. Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin çok sayıda askeri ekipman ve aracı, füze rampaları, tankları, topçu bataryaları ile zırhlıları tahrip edildi. Kısa zaman içerisinde Azerbaycan halkında sevinç uyandıran haberler de gelmeye başladı. Nitekim cephenin kuzeyinde Murov Dağı'ndaki önemli yükseklikler ve Ermenistan'dan Karabağ'ın Ağdere iline uzanan yol Azerbaycan ordusunun kontrolüne geçti.⁴⁸ Savaşın ilk haftası içerisinde kuzey ve güney cephesinde önemli kazanımlar elde edildi. Bu bağlamda Sugovuşan (eski ismi Madagis) kasabası dahil, 7 köyün işgalden kurtarıldığı bizzat Azerbaycan cumhurbaşkanı tarafından duyuruldu.⁴⁹

Savaş başlayınca önce Minsk Grubu eş başkanları, ardından da Avrupa Birliği açıklama yaparak sorunun silahla çözümüne sıcak bakmadıklarını ve ateşkese uyulması gerektiğini belirttiler.⁵⁰ 1 Ekim'de AGİT Minsk Grubu eş başkanı olan ülke liderleri de ortak bir çağrıyla silahların

⁴⁵ "Ermenistan Silahlı Güvveleri Bütün Cephe Boyu Geniş migyaslı Tehribat Töredib", (2020, Sentyabr (Eylül) 27). <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahlı-quvveleri-butun-cebhe-boyu-genismiqyaslı-texribat-toredib-32310.html>, (Erişim Tarihi: 03.02.2021)

⁴⁶ "Azerbaycan Prezidenti İlham Eliyev Halka Müraciet Edib", (2020, Sentyabr (Eylül) 27). APA, https://apa.az/az/daxili_siyaset/Azərbaycan-Prezidenti-İlham-lıyevin-xalqa-muracit-edib-colorredYENILNIBcolor-607177, (Erişim Tarihi: 03.02.2021)

⁴⁷ Sadıgov, R. (2020, Eylül 29). "Güney Kafkasya'da Yeniden Tırmanan Gerginlik: Karabağ Çatışmalarında 3. Safha", Fikirturu, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/guney-kafkasyada-yeniden-tirmanan-gerginlik-karabag-catismalarında-3-safha/>, (Erişim Tarihi: 03.02.2021)

⁴⁸ "Uğurların Mübarek, Azerbaycan Ordusu", *Azerbaycan Ordusu Gazetesi*, (2020, Sentyabr (Eylül) 30), s. 4.

⁴⁹ "İkinci Karabağ Müharibesi: Esas Hadiselerin Hronogiyası", (2020, Noyabr (Kasım) 21). BBC Azeri, <https://www.bbc.com/azeri/region-55031057>, (Erişim Tarihi: 04.02.2021)

⁵⁰ "Minskaya Gruppa OBSE Prizvala Storonı Stabilizirovat Situatsiyu V Karabahe", (2020, Sentyabr (Eylül) 27). RIA, <https://ria.ru/20200927/karabakh-1577838585.html>; "ES Prizval Storonı Konfliktta V Nagornom Karabahe Prekratit Boevıye Deystviya", (2020, Sentyabr (Eylül) 27). Argumentı İ Faktı, https://aif.ru/politics/world/es_prizval_storony_konfliktta_v_nagornom_karabahe_prekratit_boevy_e_deystviya, (Erişim Tarihi: 04.02.2021)

derhal susturulmasını ve ön koşulsuz müzakere masasına dönülmesini talep ettiler.⁵¹ Yapılan açıklamalarda ateşin kesilmesi ve insan hayatının önemli olduğuna vurgu yapılarak güya hümanist bir yaklaşım sergilendi. Oysa hiçbir metinde işgalciden ordusunu Azerbaycan topraklarından çekmesine dair bir talep yoktu; ayrıca Ermenistan'ın ani saldırısı da kınanmadı. İşgalci ile işgale maruz kalana aynı gözle bakılması, Azerbaycan tarafından, uzun yıllardır sorunun çözümüne katkı sunması beklenen uluslararası kurum ile ülke liderlerinin sorun üzerine yeterince eğilmedikleri şeklinde yorumlandı. Nitekim cumhurbaşkanı İlham Aliyev 7 Ekim'de CNN Türk'e yaptığı açıklamada, ateşkes çağrılarının sadece bir çağrıdan ibaret kalmaması ve Ermenistan'a yaptırım uygulanması gerektiğini vurgulayarak işgalci ordunun Azerbaycan topraklarından çekilmesine ilişkin belli bir takvimin belirlenmesi konusunda Minsk Grubu'nu çalışma yapmaya davet etti.⁵²

28 yıl sonra cepheden art arda gelen olumlu haberler Azerbaycan halkında büyük sevince neden olurken, cephede de askerin savaşı kazanmaya hazır moral ve motivasyonda olduğu anlaşıldı. Bir savaşın, her şeyden önce askerin ve milletin zafere inanmasıyla kazanıldığı bilinmektedir. Nitekim 27 Eylül'de başlayan İkinci Karabağ Savaşı'nda da Azerbaycan ordusu, ilk günlerden işgalci Ermeni güçlerine karşı psikolojik üstünlüğü ele aldı. Bunun tarihi bir gerçeklikten kaynaklandığı belliydi. Zira Azerbaycan askeri 30 yıldır işgal altında bulunan kendi vatanını kurtarmak için kenetlenmiş, emir bekliyor, Ermeni askeri ise başkasına ait topraklarda canını kurtarmanın derdindeydi. O nedenle Ermeni ordusu ilk günlerden itibaren aldığı darbelerle gayri nizami ve çaresiz bir şekilde savunma yapmaya, yarının neler getireceğinden ümitsiz halde sadece cepheye yakın Azerbaycan şehir, kasaba ve köylerini bombalamakla yetindi. Terter, Beylegan, Ağcabedi'nin köyleri ile cepheden hayli uzaktaki önemli şehirler Gence, Mingeçevir ve Şemkir Ermeni ordusunun attığı top mermisi ile füze ateşine maruz kaldı.⁵³ Sivil yerleşim noktalarının vurulması her geçen gün Azerbaycan tarafında ağır kayıplara neden oldu. Ermenistan tıpkı 1990'larda

⁵¹ "Prezidentı Rossiy, SŞa İ Fransiy Vıstupili S Obşim Zayavleniyem Po Karabahu", (2020, Oktyabr (Ekim) 1). Komsomolskaya Pravda, https://www.kp.ru/daily/217189/4296909/?utm_campaign=internal&utm_medium=section__page%3D11&utm_source=quote_preview&utm_term=-1, (Erişim Tarihi: 04.02.2021)

⁵² "Prezident İlham Eliyev: Hesab Edirem Ki, Ateşkes Çağrıları Sadece Çağırış Olmamalıdır", (2020, Oktyabr (Ekim) 7). Azertac, <https://azertag.az/xeber/1607089>, (Erişim Tarihi: 04.02.2021)

⁵³ "Ordumuzun Eks Hücüm Emeliyyatları Devam Edir", *Azerbaycan Ordusu Gazetesi*, (2020, Oktyabr (Ekim) 6). s. 3.

olduğu gibi yeniden savaş hukukuna aykırı şekilde sivilleri hedef almakla insan hakları sözleşmelerini ayaklar altına aldı.⁵⁴ Sivil yerleşim yerlerini Azerbaycan halkında panik uyandırmak amacıyla vurmayı planladıklarını bizzat Nikol Paşinyan'ın danışmanı Vagarşak Arutyunyan, 5 Ekim'de Rusya'nın devlet televizyonu Rossia-1 kanalında yayınlanan Vesti (Haberler) programına yaptığı açıklamada itiraf etti.⁵⁵ Arutyunyan'ın açıklamasından 5 gün sonra Gence füzelerle vuruldu. Ancak işgalci ordu bu saldırıyla yetinmeyerek 17 Ekim'de Gence'yi, farklı tarihlerde de Berde, Mingeçevir, Gebele gibi cephe bölgesinden uzakta yerleşen önemli şehirleri füze ateşine tuttu. Sonuçta savaş süresince Ermenistan ordusunun sivil yerleşim alanlarını vurması ile çocuklar, kadınlar ve yaşlılar dahil, 94 Azerbaycan vatandaşı hayatını kaybederken, 400'den fazla kişi yaralandı. Saldırılarda 3.410 müstakil ev, 120 apartman dairesi, hastaneler, okullar ve kültürel anıtlar zarar gördü.⁵⁶

Azerbaycan ordusu 44 gün boyunca hep ileri atıldı. Özellikle cephenin güney ekseninde yoğun operasyonlar sonucu işgal altındaki şehir ve kasabalar birer birer kurtarıldı. Kuzeyde rakımı yüksek dağların varlığı ile Ermenilerin yıllar boyunca önemli tahkimatı kuzeydoğuya yapması, aynı zamanda sivil halkın daha ziyade söz konusu bölgede meskun olması muhtemelen hareketin cephenin güneyinde daha yoğun olarak sürdürülmesi kararının alınmasında etkin oldu. Diğer yandan kısa zamanda hızlı ilerleme kaydetme açısından cephenin güneyi kuzeyine göre askeri harekate daha uygundu. Güney cephesi, Ermenistan ile Karabağ ayrılıkçıları arasındaki karasal irtibatın sağlandığı Laçın koridoruna ulaşılması noktasında da elverişliydi. Zira Laçın koridoruna çıkılması ile Hankendi merkezindeki ayrılıkçılar zor duruma düşecekti. O yüzden savaşın ilk günlerinden güney cephesine ağırlık verildi.

Güneydeki savaşlar çok şiddetli oldu. Buna rağmen Azerbaycan ordusu çatışmaların başlamasından 1 hafta sonra, 4 Ekim'de işgal altındaki

⁵⁴ Ataman, M. (2020, Ekim 24). "Ermenistan'ın Savaş Suçları", SETAV, <https://www.setav.org/ermenistanin-savas-suclari/>, (Erişim Tarihi: 04.02.2021)

⁵⁵ "Sovetnik Paşinyana: Naşa TSeI Udarı Po Grajdanskomu Naseleniyu Azerbaydjana", (2020, Oktyabr (Ekim) 6). Haqqın, <https://haqqin.az/news/191045>, (Erişim Tarihi: 04. 02. 2021)

⁵⁶ Özdaşlı, E. (2021). "İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7 (1), s. 61.

Cebrayıl şehrine girdi.⁵⁷ Cebrayıl'ın kurtarılması güneydeki Ermeni ordusu için ağır bir darbe oldu. İlk şehrin düşüşü Ermeni ordusu üzerinde psikolojik etki oluşturdu. Bunu iyi değerlendiren Azerbaycan ordusu Cebrayıl'ın ardından bölgedeki diğer şehir ve kasabalara doğru ileri hareketi tüm yoğunluğuyla sürdürdü. Haliyle havada olduğu gibi, karada da hakimiyet kuran Azerbaycan ordusu, 9 Ekim'de Hadrut kasabasını, 17 Ekim'de Füzuli şehrini,⁵⁸ ertesi gün de Aras Nehri üzerindeki Hudaferin Köprüsü'nü özgürleştirdi.⁵⁹ Direnişi kırılan Ermenistan ordusu güneyden kuzeye doğru kaçmaya başlarken, Azerbaycan askeri İran sınırı boyunca ilerleyerek 20 Ekim'de Zengilan'ı, 25 Ekim'de de Gubadlı'nı kurtardı.⁶⁰ Böylece savaşın ilk bir ayı içerisinde yüzlerce köy dahil 4 önemli şehir Ermenistan güçlerinden temizlendi. Azerbaycan ordusu güney cephesinde Ermenistan'ın devlet sınırlarına ulaştı. 4 Kasım'da Laçın koridoruna çıkan Azerbaycan askerleri, Hankendi ile Ermenistan arasındaki irtibatı kopardı.⁶¹ Yolun tamamının Azerbaycan ordusunun kontrolü altına düşme ihtimali Ermeni ordusunda ikmal sorunlarına neden oldu. Bu durum savaşın seyri açısından Azerbaycan'ın elini kuvvetlendirdi.

Laçın koridoruna çıkılması aslında taktiksel amaca yönelikti. Zira Azerbaycan askerleri orada rakip orduyu oyalayarak şaşırtma hamleleri yaparken, sadece hafif silahlarla donanmış özel kuvvet mensupları Hadrut'tan kuzeydeki Şuşa'ya doğru operasyona başladılar. O günler havanın da sisli olması özel kuvvet mensuplarına sızma yapma fırsatı verdi.

⁵⁷ "Azerbaycan Prezidenti İlham Eliyev Halka Müraciet Edib", (2020, Oktyabr (Ekim) 4). <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-prezidenti-ilham-eliyev-xalqa-muraciet-edib-video-32639.html>; Rahimov, R. (2020, Oktyabr (Ekim) 4). "Azerbaycan Ordusu Cebrail Kentinde ve 9 Köyde Kontrolü Sağladı", AA, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ordusu-cebrail-kentinde-ve-9-koyde-kontrolu-sagladi/1995498>, (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021)

⁵⁸ "İlham Eliyev Halka Müraciet Edib", (2020, Oktyabr (Ekim) 17). <https://president.az/articles/43334>, (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021)

⁵⁹ "Tarihi Hudaferin Köprüsü Azad Olunub", (2020, Noyabr (Kasım) 21). BBC Azeri, <https://www.bbc.com/azeri/region-55031057>, (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021)

⁶⁰ "Prezident İlham Eliyev: Zengilan Şeheri ve Rayonun 6 Kendi, Füzuli, Cebrayıl, Hocaent Rayonlarının 18 Kendi İşgaldan Azad Edilib", (2020, Oktyabr (Ekim) 20). <https://mod.gov.az/az/news/prezident-ilham-eliyev-zengilan-seheri-ve-rayonun-6-kendi-fuzuli-cebrayil-xocavend-rayonlarinin-18-kendi-isgaldan-azad-e-33130.html>; "Azerbaycan Bayrağı Zengilan Şehrine Sancılıb", (2020, Oktyabr (Ekim) 20). Azertac, <https://azertag.az/xeber/1619269>, (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021)

⁶¹ "V Karabahe Perekryli Dlya Grajdanskih Lits Dorogu Şuşa-Laçın", (2020, Noyabr (Kasım) 4). Argumenti | Fakti, https://aif.ru/politics/world/v_karabahe_perekryli_dlya_grazhdanskih_lic_dorogu_shushi-lachin, (Erişim Tarihi: 10.02.2021)

Nitekim sisli havada sık dağlık ormanlar kat edildi ve gizlice Şuşa yakınlarındaki köylere ulaşıldı. 4 ve 5 Kasım'da Ermenistan Savunma Bakanlığı Azerbaycan askerlerinin Şuşa çevresindeki köylerde görüldüğünü, ancak mağlup edilerek uzaklaştırıldığına dair bir açıklama yaptı.⁶² Oysa bölgeden gelen haber ve görüntüler, Ermeni tarafının gerçeği çarpıttığını gösterdi. Gerçekten de Ermenistan Savunma Bakanlığı'nın yalanları, Fransa'nın *Le Monde* gazetesinin Hankenti'nde bulunan muhabirinin gerçek durumla ilgili haberiyle ortaya çıkarıldı. Fransız muhabir, 3 ve 4 Kasım gecesi Şuşa'ya giren Azerbaycan özel kuvvet mensuplarının iki gün boyunca Ermeni ordusuyla çatışma yaparak mevziler kazandığını kaydetti. Muhabirin söyledikleri doğru çıktı. Çünkü 6 Kasım'da Azerbaycan ordusu Şuşa'ya takviye güçler gönderdi, 7 Kasım'da da şehir tamamen kontrol altına alındı.⁶³

Şuşa'nın kurtuluşunu Azerbaycan cumhurbaşkanı 8 Kasım'da ilan etti.⁶⁴ 28 yıldan sonra şehrin alınması, 44 günlük savaşın Azerbaycan adına zaferle sonuçlanmasında ana etken oldu. Şuşa ile beraber diğer Azerbaycan şehirlerinin savaş meydanında güç kullanılarak kurtarılması 30 yıl boyunca sürdürülen barış müzakerelerinin de sadece zaman kaybı olduğunu kanıtladı. Şuşa çatışmalarında Ermenistan ordusu adeta sahadan silindi, şehri savunmak için yaptığı tüm hamleleri boşa çıktı. Ordudan geri kalanlar hızla Hankendi'ne kaçıştı. Ermenistan ordusunun Şuşa'dan sonra çıkılmaz durumda olduğunu Ermeni başbakanı Nikol Paşinyan, 13 Kasım'da devlet televizyonuna yaptığı açıklamada "Şuşa'yı kaybettikten sonra savaşmanın bir anlamı kalmamıştı" diyerek itiraf etmek zorunda kaldı.⁶⁵

Lakin Şuşa'nın kurtuluşunun hemen ardından olaylar hızlı ve ani gelişti. Nitekim 9 Kasım akşamı Nahçıvan ekseninde Azerbaycan sınırına

⁶² "Noçyu Protivnik Popitalsya Prodvinitstva K Şuşi, No Bil Otbroşen", (2020, Noyabr (Kasım) 4). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/karabah/20201104/25181432/Nochyu-protivnik-popytalsya-prodvinitstva-k-shushi-no-byi-otbroshen---AO.html>; "Diversionnaya Gruppya Protivnika Popitalas Dostich Uspeha v Napravleniy Şuşi, Odnako Odstupila S Bolşimi Poteryami", (2020, Noyabr (Kasım) 4). Armedia, <https://armedia.am/rus/news/89006/diversionnaya-gruppya-protivnika-popyitalas-dostich-uspekha-v-napravlenii-shushi-odnako-otstupila-s-bolshimi-poteryami.html>, (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021)

⁶³ "Şuşa Bele Azad Olundu: Teferrüatlar", (2020, Noyabr (Kasım) 9). Milli. az, <https://news.milli.az/politics/895827.html>, (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021)

⁶⁴ "Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Eliyev Halka Müraciət Edib", (2021, Noyabr (Kasım) 11). *Azerbaycan Ordusu Gazetesi*, s. 1, 4-5.

⁶⁵ "Paşinyan: Dlya Nas Stalo Yasno Çto Borba Bolşe Ne İmeyet Smisla, Kogda Pal Şuşi", (2020, Noyabr (Kasım) 13). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20201113/25324263/Pashinyan-dlya-nas-stalo-yasno-chto-borba-bolshe-ne-imeet-smysla-kogda-pal-shushi.html>, (Erişim Tarihi: 11. 02. 2021)

yaklaşan bir helikopter düşürüldü. Rusya Savunma Bakanlığı düşürülen Mİ-24 helikopterinin Ermenistan'daki 102. Askeri Üssü'nün görevini yaparken Azerbaycan tarafından atılan füzeyle vurulduğunu açıkladı.⁶⁶ Bunun üzerine Azerbaycan Savunma Bakanı, Rusyalı meslektaşını arayarak üzüntüsünü dile getirdi.⁶⁷ Helikopterin düşürülmesinin ardından gece yarısı Ermenistan başbakanının ülkesinin teslim olduğuna dair açıklama yaptığı ve savaşı durdurmak istediği duyuruldu. Böylece Ermenistan'ın takvim vererek diğer işgalde tuttuğu bölgelerden çekilmeyi kabul etmesi ve ateşkes istemesiyle savaş sona erdi. Rusya'nın arabuluculuğunda hazırlanan 10 Kasım mutabakat metniyle ateşkes imzalandı. Anlaşmaya göre Ermenistan ordusu Kelbecer, Ağdam ve Laçın şehirlerinden çekildi. 44 günde zafer kazanan Azerbaycan ise, Hankendi, Hocalı, Hocaent ve Ağdere'yi kapsayan bölge ile Laçın koridorunun geçici olarak Rus askerlerinden ibaret barış gücünün kontrolüne bırakılmasını ve koridoru kullanacak Karabağ Ermenilerinin Ermenistan'a gidip gelmesini kabul etti.⁶⁸

BÖLGESEL GÜÇLERİN TUTUMU

27 Eylül'de Güney Kafkasya'da yeniden başlayan savaşta bölge güçlerinin nasıl bir siyaset izledikleri ve tutum takındıkları oldukça dikkat çekmektedir. Bölgenin jeopolitik açıdan komşu güçlerin iç güvenliğine etki edebilecek konumda olması, savaşın ilk saatlerinden itibaren doğal olarak Türkiye, Rusya ve İran'ın açıklamalarının daha fazla önemli olacağı beklentisi uyandırmıştı. Haliyle savaş başlar başlamaz bölgesel güçler, savaşın gidişatını da etkileyebilecek birtakım açıklamalar yaptılar. Fakat tüm yapılan açıklamalar içerisinde genel olarak savaş süresince bölgesel güçlerden yalnız Türkiye'nin tutumunun, her zamanki gibi gayet açık, samimi, adaletli ve uluslararası hukuka uygun şekilde Azerbaycan'ın haklılığından yana olduğu görüldü.

⁶⁶ "Minooboronı Zayavilo Ob Atake Na Mİ-24 Vne Zonı Boevih Deystviy V Karabahe", (2020, Noyabr (Kasım) 9). RBC, <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/5fa97e6b9a794700e64243b3>; "Rossiyskiy Mİ-24 Sbili V Armeniy U Granitsı S Azerbaydjanom", (2020, Noyabr (Kasım) 9). TASS, <https://tass.ru/proisshestiya/9953671>, (Erişim Tarihi: 11. 02. 2021)

⁶⁷ "Azerbaycan'ın Müdafie Naziri Rusiya Terefine Başsağlığı Verib", (2020, Noyabr (Kasım) 11). *Azerbaycan Ordusu Gazetesi*, s. 6; "Azerbaycan'ın Müdafie Naziri Rusiya Terefine Başsağlığı Verib", (2020, Noyabr (Kasım) 10). <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycanin-mudafie-naziri-rusiya-terefine-bassagligi-verib-33788.html>, (Erişim Tarihi: 11. 02. 2021)

⁶⁸ Sadıgov, R. (2020, Kasım 20). "Karabağ Mutabakatı: Silahlı Çözümde Siyasi Çözüme", Fikirturu, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/karabag-mutabakati-silahli-cozumden-siyasi-cozume/>, (Erişim Tarihi: 11. 02. 2021)

1. TÜRKİYE’NİN SAVAŞ SÜRESİNCE TUTUMU

Bölgesel güçler arasında savaşın başından sonuna kadar Azerbaycan’ın yanında yer alan, maddi ve manevi desteğini sağlayan tek ülke, her zamanki gibi Türkiye Cumhuriyeti oldu. Bilindiği gibi Karabağ konusunda uluslararası ve bölgesel güçlerin kendilerine özgü çıkarları, beklentileri her zaman için vardı. Ancak Türkiye’nin tek çıkarı, Azerbaycan’ın öz topraklarına kavuşması, işgalin sona ermesiydi. Türkiye gerçekten de Karabağ konusunda her zaman aynı hassasiyeti gösterdi. 1990’ların başında Karabağ ve çevresinin işgalini kınayarak Ermenistan ile arasındaki 326 kilometrelik kara sınırını kapatan Türkiye, aradan geçen yıllardaki farklı hükümetlere rağmen işgal sona ermeden sınırları açmayacağını defalarca beyan ederek Azerbaycan’a desteğini sürdürdü.⁶⁹ Hatta 2009 yılında Zürih’te Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesini öngören protokollerin imzalanması sırasında bile Türkiye’nin karşı tarafa en önemli şartı, Karabağ’daki işgali sona erdirmesi oldu.⁷⁰

Türkiye’nin her ortamda Karabağ’ın işgaline tepkisi ve Azerbaycan’ın hassasiyetlerine olan dikkati iki ülke arasındaki ilişkileri, 2010’da Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi mekanizmasının tesisiyle daha da pekiştirdi.⁷¹ “Bir millet iki devlet” anlayışıyla hareket eden ezeli ve ebedi kardeşler, yıllardır enerji alanında sürdürülen projelerle de dostluk ve işbirliğini geliştirdiler. Nitekim Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol, Bakü-Tiflis-Erzurum ve Trans Anadolu Doğalgaz boru hatları ile kardeşlik daha da sağlamlaştırıldı. Enerji hatlarının yanı sıra Ekim 2017’de açılan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı da önemli bir proje olarak tarihteki yerini aldı.⁷² Enerjiden, siyasete, askeriyeden kültürel ortaklığa kadar birbirinin hassasiyetini önemseyen ve değerlendiren iki ülke, ezeli kardeşliği ebedi

⁶⁹ “Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 13. 02. 2021)

⁷⁰ “Dış Faktörler ve Türkiye’nin Öncelikleri, Türk-Ermeni İlişkilerinin Normalleşmesini İmkansız Kılıyor”, (2018, Aralık 11). Sputnik Türkiye, https://tr.sputniknews.com/columnists/20181211103657_4241-dis-faktor--turkiye-ocelik-turk-ermeni-iliski-normallesme-imbkansiz/, (Erişim Tarihi: 13. 02. 2021)

⁷¹ “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı İle Dışişleri Komisyonu Raporu” 08. 12. 2010, <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss645.pdf>; “Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 12.02. 2021)

⁷² “Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Açıldı”, (2017, Ekim 30), TRT Haber, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/baku-tiflis-kars-demiryolu-acildi-339560.html>, (Erişim Tarihi: 20. 12. 2020)

kardeşlikle taçlandırmak için geride kalan yıllarda büyük çaba sarf etti. Dolayısıyla 44 günlük savaşa kadar Azerbaycan'ın işgal altındaki toprakları ve hakları her zaman Türkiye için hassas bir konu oldu. Haliyle Türkiye bu hassasiyete her ortamda, gerek Avrupa'nın en yüksek kürsülerinde gerekse de BM toplantılarında sahip çıktı, Ermenistan'ın işgalden vazgeçmesi gerektiğini uluslararası siyasetinin güncel meselelerinden biri olarak gördü.⁷³

Ermenistan'ın çok az bile olsa, zaman zaman ilişkileri düzeltmek konusundaki açıklamalarına Türkiye her zaman Azerbaycan'ın hassasiyeti üzerinden yaklaştı. Nitekim en son 2018 yılında Ermenistan'da iktidara geçen Nikol Paşinyan'ın, "ön koşulsuz" olarak Türkiye ile ilişkileri normalleştirmek istediğine dair açıklama yapmasına Türkiye cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Eylül 2018'de Bakü'yü ziyareti esnasında yanıt verdi.⁷⁴ Erdoğan, "*Kardeşimizin topraklarının yüzde 20'sini işgal altında tutanların, öz yurduna dönmekten alıkoyanların, bizden sınırlarımızı açmamızı beklemeleri boşunadır, beyhudedir. Bu meselede öncelikli adım atması gerekenler işgalcilerdir*" cevabını vererek Karabağ'da işgal sonlanmadığı sürece ilişkilerin normalleşmesinin mümkün olmayacağını bir kez daha vurguladı.⁷⁵

Azerbaycan, Karabağ sorununun barış yoluyla çözümünü sürekli savunsa da her türlü olasılığa karşı çağdaş bir ordu kurması gerektiğinin de farkındaydı. Bu kapsamda bölge güçleri arasında kendisine en önemli desteğin yine Türkiye'den sağlanacağını biliyordu. Nitekim öyle de oldu; iki ülke arasında 1990'lı yılların başından itibaren askeri iş birliği hızla gelişmeye başladı. Türkiye, Azerbaycan savunma sanayisinin geliştirilmesi, ordu personelinin eğitilmesi ve askeri uzmanların yetiştirilmesi konularında Azerbaycan'a büyük destek verdi.⁷⁶ Desteğin sahada da gösterilmesi adına, 2010 yılındaki Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Anlaşması'ndan sonra ortak

⁷³ "Cumhurbaşkanı Erdoğan Haritayı Gösterip Dünyaya Seslendi: Adalet Nerede", (2019, Eylül 25). CNN Türk, <https://www.cnnturk.com/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-bm-74-genel-kurulunda-konusuyor>, (Erişim Tarihi: 13. 02. 2021)

⁷⁴ "Ermenistan'ın Yeni Başbakanından İlk Türkiye Açıklaması", (2018, Mayıs 9). Hürriyet, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistanin-yeni-basbakanindan-ilk-turkiye-aciklamasi-40831260>, (Erişim Tarihi: 13. 02. 2021)

⁷⁵ "Erdoğan Bakü'den Ermenistan'a Mesaj Verdi: Beklemeleri Boşuna", (2018, Eylül 15). CNN Türk, <https://www.cnnturk.com/turkiye/erdogan-bakuden-ermenistana-mesaj-verdi-beklemeleri-bosuna>, (Erişim Tarihi: 13. 02. 2021)

⁷⁶ Darıcı, A. B. (2018). "Türkiye ve Azerbaycan Arasındaki Askeri İşbirliği Süreçlerinin Analizi" (Ed. İlyas Topsakal, Sema Ay), *Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri "Politik ve Ekonomik Boyut"*, Ekin Yayınevi, s. 52.

askeri tatbikatların yapılması kararlaştırıldı. Kararın ardından neredeyse her yıl ya Azerbaycan'da ya da Türkiye'de iki kardeş ülke ordularının ortak askeri tatbikatları düzenlendi. 2013'te Bakü ve Nahçıvan'da başlayan ortak tatbikatlar, 2014, 2016, 2018 yıllarında "Turaz Şahini" ismiyle Türkiye'de, 2013, 2015, 2017, 2019, 2020'de "Turaz Kartalı" adıyla Azerbaycan'da icra edildi.⁷⁷ Aynı zamanda iki ülke orduları 1-3 Mayıs 2019'da Azerbaycan'da, "Mustafa Kemal Atatürk 2019" isimli ortak bir askeri tatbikat gerçekleştirdi.⁷⁸

Ortak askeri tatbikatlar Azerbaycan ordusunun gelişmesine önemli katkılar sundu. Öncelikle yıllardır teröre karşı mücadele eden Türk ordusu, tecrübe ve kazanımlarını Azerbaycan ordusuna aktardı. İkincisi Azerbaycan askeri eski Sovyet ordu disiplini yerine NATO üyesi çağdaş ve yenilikçi doktrini öğrendi, Batı menşeli askeri teknolojiyle tanıştı. Üçüncüsü, farklı iklim koşullarındaki tatbikatlar, Azerbaycan askerine zor hava ve coğrafi şartlarda eğitim alma fırsatı kazandırdı. Dolayısıyla Türk ordusunun tecrübesini benimseyen Azerbaycan askeri, kazanımlarını 44 günlük savaş esnasında Şuşa, Hadrut, Murov Dağı gibi oldukça zor coğrafi şartlarda oldukça başarılı bir şekilde uyguladı ve faydasını da gördü.

Tabii Azerbaycan'a verilen siyasi destek de Türkiye'nin son savaş esnasındaki tutumunun görülmesi bakımından önem arz etmekteydi. Aslında Ermenistan ordusu 12 Temmuz 2020'de Azerbaycan'ın Tovuz bölgesine saldırdığında Türkiye, Erivan'a sert tepki göstermiş, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan saldırıyı "Ermenistan'ın çapını aşan bir olay" diye açıklamıştı. Türkiye Dışişleri Bakanlığı ise saldırıyı kınadığını belirtmişti.⁷⁹ Dahası Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, ertesi gün katıldığı bir televizyon programında tüm imkanlarıyla Azerbaycan'ın yanında olduklarını vurgulayarak Erivan yönetimini "aklına başına toplama"ya davet etmişti.⁸⁰

⁷⁷ Aslanlı, A. (2020, Ağustos 10). "10. Yılında Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklık Anlaşması ve Ortak Askeri Tatbikatlar", AA, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/10-yilinda-azerbaycan-turkiye-stratejik-ortaklik-anlasmasi-ve-ortak-askeri-tatbikatlar/1937068>, (Erişim Tarihi: 13. 02. 2021)

⁷⁸ Rahimov, R. (2019, Mayıs 3). "Türkiye ve Azerbaycan Ortak Askeri Tatbikatı Devam Ediyor", AA, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ve-azerbaycan-ortak-askeri-tatbikati-devam-ediyor/1468658>, (Erişim Tarihi: 14. 02. 2021)

⁷⁹ "Azerbaycan-Ermenistan Arasındaki "Tovuz" Krizinde Son Durum", (2020, Temmuz 16). TRT Haber, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycan-ermenistan-arasindaki-tovuz-krizinde-son-durum-502162.html>; "No: 149, 12 Temmuz 2020, Azerbaycan'a Yönelik Ermeni Saldırısı Hk.", (2020, Temmuz 12). http://www.mfa.gov.tr/no_-149_-azerbaycan-a-yonelik-ermeni-saldirisi-hk.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 17. 02. 2021)

⁸⁰ "Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu: Ermenistan Aklını Başına Toplasın, Azerbaycan'ın Yanındayız", (2020, Temmuz 13). TRT Haber, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/disisleri-bakani>

Saldırının, Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz enerji hatlarıyla, Bakü- Tiflis-Kars demiryolunun geçtiği bölgeye yapılması sadece Azerbaycan'a değil, aynı zamanda Türkiye'ye de yönelik olduğu fark edilmişti. Diğer yandan Türk siyaseti, Tovuz'a yapılan saldırıyı hem de, son yıllarda Suriye, Libya ve Doğu Akdeniz'deki faaliyetlerden rahatsızlık duyanların Ermenistan'ı kışkırtması olarak da yorumlamıştı.

27 Eylül'de Ermenistan ordusunun Karabağ'da Azerbaycan mevzilerine tekrar saldırarak savaşı başlatması üzerine Türkiye, Erivan'a bir kez daha en üst düzeyde sert tepki göstererek açıkça Azerbaycan'ın yanında olduğunu tekrarladı. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, savaşın başladığı gün Azerbaycan cumhurbaşkanı İlham Aliyev'i arayarak Ermenistan'ı bölge barışının önündeki en büyük tehdit olarak niteledi ve Türk milletinin Azerbaycan'ın yanında olduğunu ifade ederek talep olması halinde tüm imkanları seferber edeceklerini söyledi.⁸¹

Türkiye'nin desteği, "ezelden ebede kardeşliğin" sadece sözde değil, tüm savaş boyunca Hükümeti, parlamentosu, medyası, sivil toplum kuruluşları ve milletiyle Azerbaycan için topyekun seferber olmakla bir kez daha görüldü. Azerbaycan bu destekle güç buldu, kendine güvendi. Savaşın ilk anından itibaren dünyanın farklı ülkeleri ile uluslararası örgütleri tarafından yapılan ateşin derhal kesilmesi ve masaya oturulması çağrılarının aksine Türkiye'nin 30 yılı aşkın bir süredir adeta kangrene dönmüş sorunu çözmek isteyen kardeş ülkeye, "kendi göbeğini kendisi kesmek" hakkını kullandığı şeklinde verdiği destek, Azerbaycan ordusu ve milletine anlamlı bir mesaj oldu.⁸² Türkiye'den destek mesajları tüm savaş süresince de devam etti. Nitekim neredeyse tüm üst düzey Türk yetkililer açıklamalarında işgalin bir an önce sona ermesi için Azerbaycan'ın yanında olduklarını belirttiler. Diğer yandan TBMM'de bulunan 4 siyasi parti de (Ak Parti, MHP, CHP, İyi Parti) tıpkı birkaç ay önceki Temmuz saldırısı günlerindeki gibi yeniden ortak bir bildiri metniyle saldırgan Ermenistan'ı kınadığını açıkladı.⁸³

cavusoglu-ermenistan-aklini-basina-toplasin-azerbaycanin-yanindayiz-501110.html, (Erişim Tarihi: 17. 02. 2021)

⁸¹ "Türk Milleti Tüm İmkanlarıyla Azerbaycanlı Kardeşlerinin Yanındadır", (2020, Eylül 27). <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/122186/-turk-milleti-tum-imb-nlariyla-azerbaycanli-kardeslerinin-yanindadir>, (Erişim Tarihi: 17. 02. 2021)

⁸² "Azerbaycan Kendi Göbeğini Kesiyor", (2020, Eylül 29). Milliyet, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/azerbaycan-kendi-gobegini-kesiyor-6317411>, (Erişim Tarihi: 17. 02. 2021)

⁸³ "Ak Parti, CHP, MHP ve İyi Parti'nin TBMM Grupları Ortak Bildiriyle Ermenistan'ı Kınadı", (2020, Eylül 28). Euronews Türkçe, <https://tr.euronews.com/2020/09/28/ak-parti-chp-mhp-ve-iyi->

Türkiye bir yandan da diplomasiyi harekete geçirerek savaş boyunca uluslararası görüşmeler ve müzakerelerde Karabağ'daki işgalin son bulması gerektiğini savundu. Karabağ konusunda en yoğun görüşme trafiğini Türkiye cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan yaptı. Nitekim savaşın başlamasının hemen ertesi günü İngiltere başbakanı Boris Johnson ile soruna ilişkin bir görüşme yapan Erdoğan,⁸⁴ 6 Ekim'de Almanya başbakanı Angela Merkel,⁸⁵ 16 Ekim'de Kanada başbakanı Justin Trudeau,⁸⁶ 14 ve 27 Ekim ile 7 Kasım'da da Rusya Federasyonu başkanı Vladimir Putin'le gerçekleştirdiği telefon görüşmelerinde Azerbaycan'ın haklılığını ortaya koydu ve Ermeni işgalinin bir an önce sonlanması çağrısında bulundu. Özellikle Putin ile 27 Ekim tarihinde yapılan görüşme, Karabağ konusunda Rusya-Türkiye iş birliğine giden sürecin temelini oluşturdu. Aslında daha öncesinde Azerbaycan cumhurbaşkanı İlham Aliyev Rus RBK televizyonuna verdiği röportajda, 1992 yılında oluşturulan Minsk Grubu'nun artık sahadaki mevcut jeopolitik durumla örtüşmediğini vurgulayarak Türkiye'nin de sorunun çözümüne katkı sunabilecek önemli bölgesel güç olduğunu dile getirmiş ve Ankara'nın sürece dahil olması gerektiğini söylemişti.⁸⁷ Ancak Aliyev'in söylemine Rusya'dan gelen üst düzey açıklamalarla sıcak bakılmadığı anlaşıldı.⁸⁸ İşte o yüzden 27 Ekim'de Erdoğan ile Putin arasındaki görüşme önemli oldu. Görüşmede Erdoğan'ın açıkça "kırmızı çizgilerin" aşılması uyarısında bulunması, sorunun çözümü noktasında neyin pahasına olursa olsun Türkiye'nin sahada yer alacağını net bir şekilde anlaşılmasına yol

parti-nin-tbmm-gruplar-ortak-bildiriyle-ermenistan-k-nad; "TBMM'den Ermenistan'a Kınama", (2020, Eylül 28). AA, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/tbmm-den-ermenistana-kinama/1988504>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021)

⁸⁴ "Cumhurbaşkanı Erdoğan ile İngiltere Başbakanı Boris Johnson Görüştü", (2020, Eylül 28). TRT Haber, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-johnson-ile-gorustu-519349.html>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021)

⁸⁵ "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Merkel ile Görüştü", (2020, Ekim 6). NTV, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-merkel-ile-gorustu,ilukAb2O9EO68XSYVL5JgA>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021)

⁸⁶ "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Kanada Başbakanı Trudeau ile Telefonda Görüştü", (2020, Ekim 16). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/gundem/cumhurbaskani-erdogan-kanada-basbakani-ile-gorustu-3571222>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021)

⁸⁷ "Prezident Azerbaydjana Predlojil Vıklyuçit Turtsiyu V Peregovori Po Karabahu", (2020, Oktyabr (Ekim) 11). RBC, <https://www.rbc.ru/politics/11/10/2020/5f81ccfd9a7947a6918a883d>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021)

⁸⁸ "Kosaçev Zayavil O Gubitelnom Effekte Uçastiya Turtsiy V Peregovorah Po NKR", (2020, Oktyabr (Ekim) 14). RIA, <https://ria.ru/20201014/karabakh-1579698917.html>; "Kreml Otsenil Vozmojnost Podklyuçeniya Turtsiy K Uregulirovaniyu V Karabahe", (2020, Oktyabr (Ekim) 22). Lenta. ru, <https://lenta.ru/news/2020/10/22/peskov/>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021)

açtı.⁸⁹ Görüşmeden hemen sonra Rusya lideri Putin'den, Türkiye'nin de Karabağ sorununun çözümü için yapılan görüşmelere katılması gerektiği açıklaması geldi.⁹⁰ Böylece Türkiye sürecin başından beri Azerbaycan'ın haklı davasına sahip çıkarak yürüttüğü diplomasi trafiği ile çok önemli bir başarı elde etti ve her şeye rağmen bir bölgesel güç gibi yeniden Güney Kafkasya'da, sahada yer almayı başardı.

Siyaset ve diplomasinin dışında savaş boyunca Türk basını da Karabağ'da yaşananlarla ilgili en son bilgileri dünyaya duyurma konusunda büyük fedakârlıklar üstlendi. Nitekim savaşın ilk günlerinden itibaren Azerbaycan'a giden farklı medya kuruluşlarına mensup Türk muhabirleri, Ermenistan ordusunun Azerbaycan'ın sivil yerleşim noktalarına yaptıkları saldırıları canlı yayınlarla tüm dünyaya servis ettiler. TV 100, NTV, Haber Global, TRT Haber, ATV Haber, CNN Türk, TV Net, Haber Türk gibi öncü televizyon kanalları bir yandan bu konuda habercilik başarısı gösterirken, bir yandan da Azerbaycan halkının hak sesinin dünyaya ulaştırılmasında etkin bir rol üstlendiler.

Savaş boyunca Türk halkının desteği, duası ve beklentisi ise daha büyük önem arz etti. Her gün büyük merakla Karabağ cephesinden gelen haberleri takip eden Anadolu insanı bir yandan da farklı yardım organizasyonlarında yer alarak işgale karşı mücadele eden kardeşine "el uzatmaya" devam etti. Özellikle Kızılay'ın farklı tarihlerde insani yardım tırları hazırlaması ve çatışmalardan etkilenen insanlara ulaştırılmak üzere Azerbaycan'a sevk etmesi, Azerbaycan halkı tarafından büyük beğeni topladı. Kızılay'ın dört tırdan oluşan ilk yardım konvoyu 9 Ekim'de yola çıktı.⁹¹ Konvoyda 250 çadır, 3000 battaniye, 288 mutfak seti ve 500 yataktan

⁸⁹ "Erdoğan Putin ile Yaptığı Azerbaycan Görüşmesini Anlattı: Kırmızı Çizgimiz Aşılırsa", (2020, Ekim 28). Hürriyet, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-haberi-erdogan-putin-ile-yaptigi-azerbaycan-gorusmesini-anlattı-kırmızı-cizgimiz-asılırsa-41648174>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021)

⁹⁰ "Rusya Geri Adım Attı: Türkiye de Karabağ Sorununun Çözümü İçin Görüşmelere Katılsın", (2020, Ekim 29). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/dunya/rusya-geri-adim-atti-turkiye-de-karabag-sorunun-cozumu-icin-gorusmelere-katilsin-3572908>; "Putin'den Karabağ ve Türkiye Açıklaması", (2020, Ekim 29). Milliyet, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/son-dakika-putinden-karabag-ve-turkiye-aciklamasi-6342223>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021)

⁹¹ "Azerbaycan'a İlk İnsani Yardım Konvoyu Yola Çıktı", (2020, Ekim 9). Kızılay, <https://www.kizilay.org.tr/Haber/HaberDetay/5515>, (Erişim Tarihi: 20. 02. 2021)

ibaret insani yardım malzemesi vardı. İkinci konvoy 23 Ekim'de⁹², üçüncüsü ise 31 Ekim'de Azerbaycan'a gönderildi.⁹³

Azerbaycan ordusunun sahadaki başarılarında önemli etkenlerden birisi de, Tovuz çatışmalarından sonra Türkiye üretimi insansız hava araçlarını envanterine katması oldu. Kuşkusuz savaşın asıl kahramanları canını vatani için feda eden ordu mensuplarıydı. Ancak Türk üretimi SİHA'ların operasyonlara katılması askerin işini hayli kolaylaştırdı. Daha önceki çatışmalarda sadece İsrail'den alınan genelde kamikaze tarzı saldırı İHA'ları ile yerli üretim araçların tercih edilmesine rağmen, 44 günlük savaşta ilk kez TB2 Bayraktar SİHA'ların kullanılması, Ermenistan ordusu üzerinde kesin psikolojik ve teknolojik üstünlük sağlanmasına neden oldu. Bayraktarların savaş esnasında büyük bir fark ortaya koyduğu Azerbaycan cumhurbaşkanı tarafından defalarca dile getirildi.⁹⁴ Ermeni güçlerine ait sahadaki yüzlerce zırhlı araç, hava savunma sistemleri ve tahkimat hatları Bayraktarların darbeleriyle imha edildi. İşgal altındaki toprakların kurtarılması adına Azerbaycan'ın satın aldığı Türk SİHA'ları, 30 yıldan sonra Karabağ'ın kurtarılması yolunda havadan orduya destek sağlayarak savaşın seyrinin değişmesinde etkin rol oynadı.

2. RUSYA'NIN SAVAŞ SÜRESİNCE TUTUMU

Savaş boyunca Rusya'nın tutumu, Güney Kafkasya'daki tarihi misyonuna uygun şekilde ve Ermenistan'ın stratejik müttefiki bilincinden kaynaklanan sorumluluğuyla davranması şeklinde oldu. Rusya, her ne kadar olayların ilk başlarında savaşın Ermenistan'da değil, Azerbaycan'ın arazisinde yaşandığını söyleyerek tarafsız gibi davransa da, Azerbaycan ordusunun Hankendi önlerine vardığı bir sırada harekete geçerek Ermenistan'ı ateşkese ikna etmesi ve kendi barış gücünü Ermenistan'a değil,

⁹² "Türk Kızılayı Tarafından Azerbaycan'a İkinci Yardım Konvoyu Yola Çıktı", (2020, Ekim 23). https://www.iletisim.gov.tr/turkce/yerel_basin/detay/turk-kizilayi-terafindan-azerbaycana-2-yardim-konvoyu-yola-cikti, (Erişim Tarihi: 20. 02. 2021)

⁹³ "Türk Kızılaydan Azerbaycan'a 11 Tır İnsani Yardım", (2020, Ekim 31). AA, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/turk-kizilaydan-azerbaycana-11-tir-insani-yardim/2026159>, (Erişim Tarihi: 20. 02. 2021)

⁹⁴ Özdemir, Ö. (2020, Ekim 14). "İHA ve SİHA üretiminde Türkiye dünyada yükselen bir güç mü?", BBC Türkçe, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54533620>; "Türk PUA'larından İşgalçı Ermenistan'a 1 Milyard Dolarlık Zerbe", (2020, Oktyabr (Ekim) 10). Avrupa İfo, <https://avropa.info/post/357138>, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021)

Azerbaycan topraklarına göndermesi, hakkında 44 günlük süre boyunca fırsat beklemiş olduğu gibi değerlendirmelerin yapılmasına yol açtı.

Bilindiği gibi Güney Kafkasya her zaman Rus dış politikasında önceliğe sahip bir bölge olarak yer aldı. Çarlık döneminde, daha çok Gürcistan özelinde bölgede varlığını sürdüren Rusya, Sovyetlerin dağılmasından sonra bölgesel politikada partner olarak Ermenistan'ı seçti. Moskova, "etki alanı" olarak gördüğü coğrafyadan uzak düşmemek adına Ermenistan'ın 1990'larda Azerbaycan'a karşı saldırgan tutumuna hem ses çıkarmadı, hem de zaman zaman ona sağladığı fiili destekle yaptığı işgal faaliyetine fırsat tanıdı.⁹⁵ Haliyle Karabağ sorunu da Rusya açısından Güney Kafkasya'da etkinliğini sürdürmesi amacı doğrultusunda önemli bir araca dönüştü.⁹⁶

Mayıs 1994'te ateşkesin imzalandığı esnada Azerbaycan artık Karabağ dahil çevresindeki 7 ili de kaybetmişti. Sorunun çözümüne katkı sunmayı vadeden AGİT Minsk Grubu'nun üç eş başkanından birisi olan Rusya'nın, hem bölgesel güç hem de Ermenistan üzerinde ciddi bir etkiye sahip olması nedeniyle daha etkin faaliyet imkanları vardı. Oysa Rusya birkaç kez Ermenistan ve Azerbaycan liderlerini görüştürme dışında ciddi bir çalışma ortaya koyamadı. Muhtemelen sorunun kalıcı çözümünün, Güney Kafkasya'daki varlığını tartışmaya açabileceğinden endişe duydu.⁹⁷ Dahası Ermenistan'la daha fazla iş birliğine gitti ve ona askeri, siyasi, ekonomik destek sağlayarak Erivan yönetiminin Karabağ sorununda uzlaşmaz tavırlar sergilemesinde etkin rol oynadı. Kuşkusuz bunu Ermenistan'a olan iyiliğinden değil, onu kendisine daha iyi bağlamak için yaptı ve bölgede söz sahibi bir güç olma kimliğini elinde tuttu. Diğer yandan Rusya, ateşkestten sonra Güney Kafkasya'da askeri üs bulundurmamak arzusundaydı. Bu niyetini 21 Ekim 1994'te Erivan yönetimiyle vardığı uzlaşmayla gerçekleştirdi.

⁹⁵ Aslanlı, A. (2018), "Azerbaycan Dış Politikası", (Ed. Ayşe Çolpan Yıldız, Murat Yılmaz), *Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Salmat Basımevi, s. 93; Kemaloğlu, İ. (2021, Mart 1), "Ermenistan'da Neler Oluyor, Neler Olabilir", Fikirturu, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/ermenistanda-neler-oluyor-neler-olabilir/>, (Erişim Tarihi: 02. 03. 2021)

⁹⁶ Aslanlı, A. (2016, Nisan 4). "Karabağ'da Hiç Kesilmeyen Ateş ve Rusya", Aljazeera, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/karabagda-hic-kesilmeyen-ates-ve-rusya>, (Erişim Tarihi: 02. 03. 2021)

⁹⁷ Söker, Ç. (2017). "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Çatışmayı Çözme Perspektifinden İncelenmesi", *Kafkas Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi KAÜİİBBFD*, Cilt 8, Sayı 16, s. 563.

Böylece Gümrü ve Erivan'da iki askeri üs bulundurma fırsatı elde etti.⁹⁸ 29 Ağustos 1997'de ise güneydeki müttefiğiyle vardığı dostluk, iş birliği ve karşılıklı yardımlaşma anlaşmasıyla ona dış tehditlerden koruyacağı güvencesi verdi. Tabii bununla bir yandan Güney Kafkasya jeopolitiğinde Batı etkisine engel oldu, bir yandan da bölgede herhangi bir değişiklik olmamasına ve statükonun devamına çalıştı.

Ermenistan 2002'de Rusya, Kazakistan, Belarus, Kırgızistan ve Tacikistan ile birlikte Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'ne (KGAÖ) üye oldu.⁹⁹ Hükümetler arası askeri bir örgüt olan KGAÖ'nün 2. maddesi, üye ülkelerden herhangi birisinin tehdit algılaması halinde kolektif bir şekilde müdahale ve savunma olanağı vermektedir.¹⁰⁰ Ermenistan üyeliğinin ardından örgütü, Dağlık Karabağ'da olası bir savaş ihtimaline karşı etkin bir yardım gücü gibi görmek istedi. Oysa örgüt, sadece ülke topraklarına saldırı olması halinde savunma yapma hakkı veriyordu. Karabağ ise Ermenistan toprağı değildi. Dolayısıyla Ermenistan'ın Karabağ'da olası askeri operasyonlara karşı örgütü harekete geçirme arzusuna diğer üyelerce sıcak bakılmadı.

2016 yılında Karabağ'da yaşanan 4 günlük savaş sırasında Ermenistan KGAÖ'yü harekete geçirmek istedi, lakin örgütün etkin gücü olan Rusya'nın açık bir şekilde isteksiz kalması Erivan yönetimini üzdü. Rusya'nın bu adımı ile beraber yaşanan her iki tarafa da silah satıyor olması Ermenistan iktidarı tarafından bir eleştiri daha almasına sebep oldu.¹⁰¹ Oysa Ermenistan, Moskova yönetiminin Karabağ'daki mevcut statükodan yana olduğu için Erivan yönetiminin her isteğine yanıt vermediğini anlamadı. Ancak Moskova bölgede yaşanacak herhangi büyük bir çatışmadan da yana değildi. O nedenle cephede yaşananlar sırasında stratejik müttefiği olan Ermenistan'ın zor durumda bulunduğunu gördü, harekete geçerek çatışmaların derhal durması için etkin bir diplomasi yürüttü. Sonunda tarafları

⁹⁸ Şiheliev, E. (2012). "Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermenistan-Azerbaycan Çatışması", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (1), s. 149.

⁹⁹ Elbir, H. Ç. (2017, Nisan 28). "Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün Yeni Genel Sekreteri ve Rusya'nın Ermenistan Üzerindeki Etkisi", Avrasya İncelemeleri Merkezi, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/KOLEKTIF-GUVENLIK-ANLASMASI-ORGUTU-NIN-YENI-GENEL-SEKRETERI-VE-RUSYA-NIN-ERMENISTAN-UZERINDEKI-ETKISI>, (Erişim Tarihi: 04. 03. 2021)

¹⁰⁰ "Dogovor O Kollektivnoy Bezopasnosti", <http://www.odkb.gov.ru/b/azb.htm>, (Erişim Tarihi: 04. 03. 2021)

¹⁰¹ Tuncel, T. K. (2016). "Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da Yaşanan 4 Gün Savaşı", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 53, s. 327-329.

Moskova'da kurulan bir ateşkes masasında buluşturmayı başardı. Böylece 4 günlük savaş ateşkesle sona erdi. Yıllar sonra ise ateşkes masasında Azerbaycan'a, Ermenistan güçlerinin işgal ettiği bölgelerden iki hafta içerisinde çekileceği vaadinin verilmiş olduğu gerçeği ortaya çıktı.¹⁰²

2018'de Ermenistan'da "Kadife Devrim" ile başbakan olan Nikol Paşinyan, ilk günlerden itibaren Rusya karşıtı icraatlar ile Moskova'nın tepkisini çekti. Batı destekli Paşinyan, ülkesinin Rusya'ya bağımlılığını azaltmak istiyordu. O yüzden ülke içindeki Rus yanlısı siyasileri ve grupları sıkıştırmaya başladı. Bu kapsamda Rus yanlısı olarak bilinen eski cumhurbaşkanı Robert Koçaryan'ı bile hapse attırdı.¹⁰³ Koçaryan sonradan serbest bırakıldı ama Ermenistan iktidarının Rus karşıtı siyasi çizgisi, Moskova'nın da Paşinyan'a mesafeli durmaya başlamasına sebep oldu.

Fakat Paşinyan her ne kadar Rus karşıtı siyasi bir yol izlemiş olsa da göreve geldikten sonra Ermenistan'ın silahlanması konusunda bir hayli cömert davrandı. Nitekim Aralık 2019'da Rusya'dan Su-30SM saldırı uçakları alan Ermenistan, envanterinde S-300 hava savunma sistemleri olmasına rağmen 2020'de yine Rus üretimi TOR-M2KM ve Osa-AK uçaksavar füzeleri elde etti.¹⁰⁴ Silah alımları ile cesaret bulan ülke, 12 Temmuz 2020'de kışkırtıcı bir eylem yaparak Azerbaycan'ın Tovuz bölgesine saldırdı. Birkaç gün boyunca yaşanan çatışmalar esnasında Türkiye, Azerbaycan'ın yanında yer alırken, Moskova yönetimi Paşinyan'a olan mesafesinden dolayı ilk başta her iki tarafa da eşit yaklaşıma çalıştı. Bundan dolayı Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, Azerbaycanlı ve Ermeni mevkidaşlarıyla telefonda görüşerek itidal çağrısı yaptı.¹⁰⁵ 14 Temmuz'da Kremlin'den çatışmalardan endişe duyulduğu, taraflara ateşkese uyma çağrıları geldi.¹⁰⁶ Halbuki Rusya'dan

¹⁰² "İlham Eliyev'in 4 Saatden Çok Davam Eden Metbuat Konfransı'nın Tam Metni", (2021, Şubat 27). Modern <https://modern.az/az/news/279836/ilham-eliyevin-4-saatdan-cox-davam-eden-metbuat-konfransinintam-metni>, (Erişim Tarihi: 04. 03. 2021)

¹⁰³ Sadıgov, R. (2020, Temmuz 22). Fikir Turu, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021)

¹⁰⁴ Askeroğlu, S. (2020, Temmuz 16). "Ermenistan'ın Yeni Saldırı Stratejisi", İran Araştırmaları Merkezi, <https://iramcenter.org/ermenistanin-yeni-saldiri-stratejisi/>, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021)

¹⁰⁵ Tuncel, T. K. (2020, Temmuz 23). "Azerbaycan-Ermenistan Sınır Hattında 12 Temmuz 2020'de Patlak Veren Çatışma ve Karabağ İhtilafı Hakkında Değerlendirmeler", Avrasya İncelemeleri Merkezi, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/AZERBAYCAN-ERMENISTAN-SINIR-HATTINDA-12-TEMMUZ-2020-DE-PATLAK-VEREN-CATISMA-VE-KARABAG-IHTILAFI-HAKKINDA-DEGERLENDIRMELER>, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021)

¹⁰⁶ "Rusya'dan Ermenistan ve Azerbaycan'a İtidal Çağrısı", (2020, Temmuz 14). TRT Haber, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/rusyadan-ermenistan-ile-azerbaycana-itidal-cagrisi-501561.html>, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021)

gelen bu açıklamalar, Ermenistan'da ciddi bir nüfusa sahip Moskova'nın, silah sattığı her iki ülke üzerinde jeopolitik hassasiyetinin olduğunu belirtmesi şeklinde okundu.¹⁰⁷ Çatışmaların sürdüğü sırada Azerbaycan ordusunun Ermenistan'a ağır kayıplar vermesi üzerine Kremlin yönetimine yakın bir kısım Rus basını ile bazı siyasi yorumcular Paşinyan'ı açıkça hedefe aldılar ve Ermenistan'daki Rus karşıtlığına sert tepki gösterdiler. Söz konusu basın ile siyasi yorumcular açıkça Ermenistan halkından yana tavır takınarak çatışmalardan dolayı Paşinyan yönetimini eleştirdiler, hatta onun KGAÖ'yü olaya katmak istemesine de sert tepki gösterdiler.¹⁰⁸ Dolayısıyla tepkiler, Paşinyan'a mesafeli durulmasına rağmen Ermenistan'ın Moskovasız yapamayacağını Ermeni topluma anlatımı şeklinde algılandı.

Temmuz çatışmalarından 27 Eylül'de İkinci Karabağ Savaşı'nın başlamasına kadar geçen sürede Rusya'nın her şeye rağmen Ermenistan'ı desteksiz bırakmadığı görüldü. Nitekim bu kapsamda Ermeni ordusunun askeri teçhizat ve eğitim yönünden desteklenmesi tüm hızıyla sürdü. Esasında Temmuz çatışmalarında Ermenistan hükümeti, Azerbaycan'ın kullandığı son teknolojiyle geliştirilmiş İHA'lar karşısında zayıf kaldığını anlamıştı. Çatışmalardan sonra Rus uzmanlar Ermeni ordusuna İHA'lara karşı mücadele konulu eğitimler verdiler.¹⁰⁹ Rusya bir yandan da askeri nakliye uçaklarıyla Erivan'a yardımlar göndermeğe başladı. Defalarca yapılan sevkیات Azerbaycan'ı rahatsız etti. Bundan dolayı cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 12 Ağustos'ta Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin'i arayarak rahatsızlığını açıkça dile getirdi.¹¹⁰ Ancak buna rağmen Rusya yine durmadı, sevkıyatı sürdürdü.

¹⁰⁷ Güler, M. Ç. (2020, Temmuz). "Tovuz Sınırında Azerbaycan İle Ermenistan Arasında Yaşanan Çatışma ve Arka Planı", SETAV, Sayı 292, s. 5. <https://setav.org/assets/uploads/2020/07/P292.pdf>, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021)

¹⁰⁸ Sadıgov, R. (2020, Temmuz 22). Fikir Turu, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021)

¹⁰⁹ "Armeniya i Rossiya Provodyat V Zakavkazye Uçeniya Obyedinyonnoy Sistemi PVO", (2020, İyul (Temmuz) 23). EADAILY, https://eadaily.com/ru/news/2020/07/23/armeniya-i-rossiya-provodyat-v-zakavkaze-ucheniya-obedinyonnoy-sistemy-pvo?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021)

¹¹⁰ "İlham Eliyev Rusiyanın Ermenistana Silah Vermesine Göre Putine Zeng Etdi", (2020, Avgust (Ağustos) 13). Report, <https://report.az/xarici-siyaset/prezident-ilham-eliyev-vladimir-putine-telefonla-zeng-edib/>; "İlham Aliyev Nakanune V Hode Telefonnogo Razgovora S Vladimirom Putinim Podnyal Vopros Postavok Armeniyu Svişe 400 ton Voennih Gruzov", (2020, Avgust (Ağustos) 13). Nezavisimaya Gazeta, https://www.ng.ru/cis/2020-08-13/5_7937_news1.html?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021)

25 Ağustos'ta Bakü'ye bir ziyaret gerçekleştiren Rusya Savunma Bakanı Sergey Şoygu, sevkiyatla ilgili soruya, uçaklardaki yükün silah ve mühimmat değil "inşaat malzemeleri" olduğu yanıtını verdi.¹¹¹ Lakin onun açıklaması birkaç gün sonra Rusya Devlet Duması'nın Bağımsız Devletler Topluluğu Komitesi Başkan Yardımcısı Konstantin Zatulin'in sözleri ile yalanlandı. Zira Zatulin, kara yoluyla Ermenistan'a gönderilen silahlara Gürcistan'ın izin vermediğine dair bir açıklama yaparken, hava yoluyla gönderilen sevkiyatların "inşaat malzemeleri" değil, askeri mühimmat olduğunu belirtti.¹¹²

İkinci Karabağ Savaşı'nın başlamasından bir hafta önce Rusya'da, Kafkas-2020 Uluslararası Tatbikatı düzenlendi. Tatbikata Ermenistan ordusundan da askerler ve uzmanlar katıldı.¹¹³ Tatbikat kapsamında Ermenistan Savunma Bakanı ile Rus yetkilileri arasında birtakım görüşmeler gerçekleştirildi. Tatbikat 26 Eylül'de sona erdi. Ertesi gün ise Ermenistan ordusu Karabağ'da, Azerbaycan'ın askeri mevzileri ile sivil yerleşim noktalarına saldırarak İkinci Karabağ Savaşı'nı başlattı. Azerbaycan'ın karşılık vermesiyle çatışmalar tüm cephe boyunu sardı.

Çatışmaların başlaması üzerine hem bir bölgesel güç, hem de Minsk Grubu'nun eş başkanı ülke olması dolayısıyla Rusya harekete geçti. Nitekim savaşın başladığı gün Rus Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamayla taraflardan ateşi durdurmaları istendi.¹¹⁴ Ardından Rus Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, önce Ermenistan ve Türk mevkidaşlarıyla, ardından da Azerbaycan Dışişleri bakanıyla bir telefon görüşmesi yaptı. Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ile görüşmesinde ateşin derhal durdurulması

¹¹¹ Sadıgov, R. 2020, Eylül 29). Fikir Turu, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021)

¹¹² "Zatulin: Pompeo Poblagodaryl Gruzuyu Za Otkaz Propustit Rossiyskuyu Tehniku V Armeniyu", (2020, Sentyabr (Eylül) 23). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/radio/20200923/24564155/Zatulin-sotrudnichaya-s-NATO-Gruzuya-blokiruet-vozmozhnost-normalizatsii-otnosheniy-s-Rossiey.html>, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021)

¹¹³ "Armyanskiye Voenniye Otpravilis V Rossiyu Dlya Uçastiya V Uçeniy Kavkaz-2020", ((2020, Sentyabr (Eylül) 14). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/society/20200914/24460893/Armyanskie-voennye-otpravilis-v-Rossiyu-dlya-uchastiya-v-uchenii-Kavkaz-2020.html>, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021)

¹¹⁴ "Zayavleniye MID Rossiy Otnositelno Obostreniya Situatsiy V Zone Nagorno-Karabahskogo Konfliktı", (2020, Sentyabr (Eylül) 27). https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4350914, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021)

gerektiğini vurgulayan Lavrov,¹¹⁵ Ermeni ve Azerbaycanlı bakanlarla yaptığı görüşmede ise olaylardan derin üzüntü duyduğunu belirterek ülkesi olarak ateşkesten yana olduklarını söyledi ve Minsk Grubu'nun diğer eş başkanlarıyla da birlikte arabuluculuk girişiminde bulunacaklarını ifade etti.¹¹⁶ 30 Eylül'de bir kez daha önce Ermenistanlı, ardından Azerbaycanlı mevkidaşıyla telefonla görüşen Lavrov, ateşin durdurulmasını talep ederek tarafların irtibatı koparmaması adına Moskova'da bir müzakere platformu kurabileceklerini belirtti.¹¹⁷ Bu arada Ermeni bakanın telefon görüşmesinde Lavrov'a, Karabağ'da Azerbaycan tarafında "yabancı silahlı grupların" savaştığına dair sözler söylemesi üzerine¹¹⁸, aynı gün Rus Dışişleri Bakanlığı bir açıklama yaparak bölgeye Suriye ve Libya'dan silahlı grupların götürüldüğünü belirtti.¹¹⁹ Oysa her hangi bir kaynağa dayandırılmayan ve sadece Ermeni tarafının propaganda amaçlı iddiası olarak dile getirilen söylemin Rusya Dışişleri Bakanlığı tarafından gündeme taşınması, bölgesel bir güç olan Moskova'nın tarafsız duruşuna kuşku uyandırmakla beraber Azerbaycan'ı da zan altında bırakmak anlamına geldi.

Rus Dışişleri'nin açıklamasından sonra konu hakkında hem Vladimir Putin, hem de Rusya Federasyonu Dış İstihbarat Servisi Başkanı Sergey Narişkin açıklamalarda bulundular. Rusya lideri Putin, Karabağ'a Suriye ve Libya'dan silahlı grupların götürülmesinden derin endişe duyduklarını ifade

¹¹⁵ "O Telefonnom Razgovore Ministra İnostrannih Del Rossiy S. V. Lavrov'a S Ministrom İnostrannih Del Turtsiy M. Çavuşoğlu", (2020, Sentyabr (Eylül) 27). https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4350950, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021)

¹¹⁶ "Lavrov Obsudil S Glavoy MİD Armeniy Situatsiyu V Nagornom Karabahe", (2020, Sentyabr (Eylül) 27). RİA, <https://ria.ru/20200927/karabakh-1577837688.html>; "O Telefonnom Razgovore Ministra İnostrannih Del Rossiy S. V. Lavrov'a S Ministrom İnostrannih Del Azerbaydjana D. A. Bayramovım", (2020, Sentyabr (Eylül) 27). https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4350968, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021)

¹¹⁷ "O Telefonnih Razgovorah Ministra İnostrannih Del Rossiy S. V. Lavrova S Ministrom İnostrannih Del Azerbaydjana D. A. Bayramovım İ Ministrom İnostrannih Del Armeniy Z. G. Mnasakyanom", (2020, Sentyabr (Eylül) 30). https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4363752, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021)

¹¹⁸ "Glava MİD Armeniy Obsudil S Lavrovım Situatsiyu V Karabahe", (2020, Sentyabr (Eylül) 30). RİA, <https://ria.ru/20200930/karabakh-1578016809.html>, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021)

¹¹⁹ "Kommentariy Departamenta İnfomasiy i Peçati MİD Rossiy Otnositelno Perebroski İnostrannih Nayemnikov V Zonu Nagorno-Karabahskogo Konfliktı", (2020, Sentyabr (Eylül) 30). https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4363834, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021)

ederken,¹²⁰ Narişkin, bölgede hem Ermeniler safında savaştan Kürt silahlı gruplarının, hem de Azerbaycan ordusuna destek veren farklı örgütlerin varlığından söz etti.¹²¹ Genel olarak bakıldığında ise Rusya tarafı savaş boyunca “yabancı silahlı gruplar” derken daha çok bölgede Azerbaycan ordusuna destek veren güya birtakım illegal kişilerin varlığını ima etmeğe çalıştı. Azerbaycan ise söz konusu söylemleri iftira olarak kabul etti ve resmi olarak defalarca iddiaları reddederek ordusuyla birlikte “yabancı silahlı grupların varlığına” ilişkin hiçbir kanıtın kendilerine sunulmadığını belirtti.¹²² Lakin hem bir Minsk grubu eş başkanı ülke, hem de bölgesel bir güç olması bakımından Rusya'nın, herhangi bir kanıt olmadan aynı iddiaları tekrarlaması, Moskova'nın savaştan taraflara yaklaşımının sorgulanmasına yol açtı.

Bu arada Kremlin yönetiminin savaşın hemen başlarında, Ermenistan ve Azerbaycan'a yönelik tutumu Rus basınının dikkatinden kaçmadı. Zira Vladimir Putin'in, savaşın başlamasıyla beraber Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın isteğine binaen onunla 4 kez görüştüğü, lakin Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile henüz görüşmemesi özellikle vurgulandı.¹²³ Rus gazeteciler Dimitri Peskov'a niçin Azerbaycan cumhurbaşkanıyla görüşülmediği bilgisini sorduklarında, Kremlin sözcüsü, bunu cumhurbaşkanının çalışma programı ve uygunluğuna bağlayarak açıklamaya çalıştı.¹²⁴ Bu arada Rus basını Putin'in çatışmalarla ilgili ne söyleyeceği konusuna da merak gösterdi. Rusya lideri Putin, yaklaşık 10 gün kadar sonra devlet televizyonuna yaptığı açıklamada savaşı “büyük bir trajedi” olarak nitelendirdi ve her iki tarafta ciddi kayıpların olduğunu

¹²⁰ Fahrutdinov, R. (2020, Oktyabr (Ekim) 6). “Razvedka Dolojila: V Karabah Pribili Terroristi İz Siriy İ Liviy”, Gazeta. ru, <https://www.gazeta.ru/army/2020/10/06/13283173.shtml>, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021)

¹²¹ Nizov, G. (2020, Oktyabr (Ekim) 9). “İnostrannıye Boeviki V Karabahe: Mif İli Realnost?”, Komsomolskaya Pravda, https://www.kp.ru/daily/217193.5/4301435/?fbclid=IwAR3sY5wDqLRtZiKE6dlpMa-JvPBNBb80OBx8_HxITmlvT7KwfMk_KuARawA, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021)

¹²² “İlham Eliyev Rai-1 Televiziya Kanalına Müsahibe Verib”, (2020, Oktyabr (Ekim) 26). <https://president.az/articles/44514>, (Erişim Tarihi: 10. 03. 2021)

¹²³ “Paşinyan V Çetvırtiy Raz Pozvonil Putinu İz-Za Konfliktı V Karabahe”, (2020, Oktyabr (Ekim) 5). RBC, <https://www.rbc.ru/politics/05/10/2020/5f7b6f0a9a794717f3b34fe2>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021)

¹²⁴ “Peskov Rasskazal O Dialoge S Azerbaydjanom İ Turtsıey Po Karabahu”, (2020, Oktyabr (Ekim) 5). Argumentı İ Faktı, https://aif.ru/politics/russia/peskov_rasskazal_o_dialoge_s_azerbaydzhanom_i_turciy_po_karabahu, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021)

söyleyerek en kısa zamanda çatışmanın durmasını ümit ettiğini söyledi.¹²⁵ Rusya lideri ertesi gün Azerbaycan cumhurbaşkanıyla çatışmaların başından beri ilk telefon görüşmesini gerçekleştirdi.¹²⁶ Görüşme, Putin'in doğum gününü kutlamak için Azerbaycan cumhurbaşkanının aramasıyla gerçekleşti ve taraflar Karabağ'da yaşananlarla ilgili fikir alışverişinde bulundular.¹²⁷

ABD'deki başkanlık seçimleri, bölgede Rusya'ya daha fazla inisiyatif alma fırsatı vermişti. Rusya 7 Ekim'den sonra bölgesel bir güç ve "ana aktör"¹²⁸ olma konumunu muhafaza etmeye çalışarak çatışmaların durdurulması için daha fazla girişimde bulunmaya başladı. Önce Rusya Savunma Bakanı Sergey Şoygu, her iki ülkenin bakanlarıyla birer telefon görüşmesi gerçekleştirdi.¹²⁹ Ardından Rusya Federasyonu Başbakanı Mihail Mişustin, Azerbaycan Başbakanı Ali Asadov'u arayarak barış masasının kurulması gerektiğinden bahsetti.¹³⁰ 9 Ekim'de Rusya lideri Putin, bir kez daha çatışmaların durması gerektiğini açıklayarak iki ülke dışişleri bakanlarını Moskova'ya davet etti. Bakü ve Erivan daveti kabul ettiler, bunun üzerine aynı günün akşamı Moskova'da üç dışişleri bakanının katıldığı ateşkes müzakeresi yapıldı. Müzakereden 10 Ekim tarihinden geçerli olmak üzere cephede çatışmaların durdurulması kararı çıktı.¹³¹ Lakin kararın üzerinden henüz birkaç saat geçmeden Ermenistan Silahlı Kuvvetleri ateşkesi ihlal ederek Azerbaycan'ın sivil noktalarını vurdu. 11 Ekim'de ise Gence şehrine füzeler fırlatıldı. Sonuçta 11 sivil hayatını kaybederken 35 kişi

¹²⁵ "Putin Nazval Sobitiya V Nagornom Karabahe Tragediyey", (2020, Oktyabr (Ekim) 7). RBC, <https://www.rbc.ru/politics/07/10/2020/5f7d773a9a7947642575d8fd>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021)

¹²⁶ "Putin Vperviyе Obsudil S Aliyevim Obostreniye Konfliktu V Nagornom Karabahe", (2020, Oktyabr (Ekim) 7). Vedomosti, <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2020/10/07/842420-putin-vpervie-obsudil-s-alievim-obostrenie-konfliktu-v-nagornom-karabahe>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021)

¹²⁷ "İlham Eliyev Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putine Telefonla Zeng Edib", (2020, Oktyabr (Ekim) 7). <https://president.az/articles/42037>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021)

¹²⁸ Sarıkaya, Y. (2020, Temmuz 26). *a. g. m.*, s. 18.

¹²⁹ "Şoygu Provel Telefonniye Peregovori S Ministrami Oboronı Armeniy İ Azerbaydjana", (2020, Oktyabr (Ekim) 7). Vedomosti, <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2020/10/07/842491-shoigu-provel-telefonnie-peregovori-s-ministrami-oboronı-armenii-i-azerbaidzhana>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021)

¹³⁰ "Mişustin Provel Telefonniy Razgovor S Premyer- Mñistrom Azerbaydjana", (2020, Oktyabr (Ekim) 8). İZ. ru, <https://iz.ru/1071240/2020-10-08/mishustin-provel-telefonniy-razgovor-s-premer-ministrom-azerbaidzhana>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021)

¹³¹ "Azerbaycan, Rusiya ve Ermenistan Harici İşler Nazirlerinin Birge Beyanatu Gebul Edilib", (2020, Oktyabr (Ekim) 11). *Azerbaycan Ordusu*, s. 2.

de yaralandı.¹³² Moskova'da varılan ilk ateşkese rağmen Gence'nin füzeyle vurulması Rusya'nın girişimlerine Ermenistan tarafından yapılan büyük bir saygısızlık anlamına geldi. Fakat ilginçtir ki, saldırı Türkiye dışındaki diğer bölgesel güçler tarafından kınanmadı ve bu da tutumlarının sorgulanmasına neden oldu.¹³³

Savaş esnasında çoğu Kremlin'e yakın Rus medyası ve basınının genel olarak işgalciden yana yayınlar yapması dikkatlerden kaçmadı. Diğer yandan Hankendi'ne giden bazı Rus gazeteciler, işgalciye karşı operasyonu adeta bölgede yaşayan "sivil halka karşı operasyonmuş" gibi göstermeye çalışarak Azerbaycan ordusunu kötüleme gayreti içerisinde oldular, böylece objektiflikten uzak yayınlar yaptılar. Rus medyasının bir handikabı da savaşı Türkiye'nin başlattığına ilişkin Ermeni tarafının propaganda ürünü olan yalanlarına sarılması oldu.¹³⁴ Bu arada Kremlin'e yakın olmasıyla dikkat çeken Sputnik'in Ermenistan bürosu, hemen hemen her haber ve yazısında "Karabağ Cumhuriyeti", "Karabağ cumhurbaşkanı", "Karabağ'ın başkenti" gibi ifadeleri kullanarak adeta sözde ayrılıkçıların sözcülüğünü üstlendi. Rusya'nın dünyaca ünlü devlet haber ajansı TASS'ın çatışmalar esnasında yayınladığı haber ve yazılarda da açıkça Ermenistan tarafının açıklamalarına daha fazla üstünlük verildiği dikkatlerden kaçmadı. Nitekim 28 Eylül-1 Kasım arası dönemde ajansın savaşla ilgili yayın akışına bakıldığında Ermenistan'dan 40, Azerbaycan'dan ise 28 haber ve açıklamaya yer verdiği gözlemlendi.¹³⁵

Savaş süresince Rusya'nın tutumuna ilişkin bilgi veren önemli bir konu da bölgeye barış gücünün konuşlandırılması üzerine yapılan tartışmalar oldu. Sürecin sonunda gerçekten de bölgeye Rus barış gücü konuşlandırıldı. Ancak bu konuyu ilk kez gündeme getiren Rus basınıydı ve 30 Eylül'de Ermenistan başbakanı Nikol Paşinyan'a soru soran Rus gazeteciler durup dururken Rus barış gücünden bahsettiler. Paşinyan, soruya yanıt olarak

¹³² "Ermenistan Gence Şehrine Füzeyle Saldırdı", (2020, Ekim 11). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/dunya/ermenistan-gence-sehrine-fuzeyle-saldirdi-11-olu-35-yarali-3570485>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021)

¹³³ "Ermenistan'ın Kanlı Saldırısına Türkiye'den Sert Tepki", (2020, Ekim 11). Hürriyet, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/son-dakika-ermenistanin-kanli-saldirisina-turkiyeden-sert-tepki-41633089>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021)

¹³⁴ Sarıkaya, Y. (2020, Temmuz 26). *a. g. m.*, s. 18.

¹³⁵ Zahidgızı, V. (2020, Dekabr (Aralık) 14). "İkinci Karabağ Müharibesi: Gerb ve Rusiya Medyasının Yanaşması", APA, https://apa.az/az/siyasi_xeberler/ikinci-Qarabag-muharibesi-Qrbv-Rusiya-mediasinin-yanasmasi-colorredTHLILcolor-619554, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021)

Karabağ'a yabancı barış gücünün yerleştirilmesi olasılığının gündemlerinde olmadığını söyledi.¹³⁶ Lakin cephelerde alınan art arda yenilgiler birkaç gün içinde Ermenistan başbakanının konuya bakışını değiştirdi. Nitekim Paşinyan, 3 Ekim'de El-Cezire'ye yaptığı açıklamada Dağlık Karabağ'a barışı koruma görevlilerinden, özellikle de Rus barış gücü yerleştirilmesinin tartışılabilirliğinden bahsetti.¹³⁷ Bu açıklamalar üzerine Kremlin sözcüsü Dimitri Peskov, barış gücü konusunun çatışan iki tarafın onay vermesi halinde mümkün olabileceğini ifade etti.¹³⁸ Azerbaycan'dan barış gücü tartışmasına birkaç gün sonra yanıt verildi. Nitekim Azerbaycan cumhurbaşkanı 9 Ekim'de SKY News televizyonu ile yaptığı mülakatta, barış gücü konusunun henüz erken olduğunu açıkladı.¹³⁹

Fakat Rusya tarafı konuyu sürekli gündemde tutmaya devam etti. Nitekim 14 Ekim'de Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, Karabağ'a Rus askeri gözlemcileri gönderilmesinin mümkün olabileceğini ifade etti.¹⁴⁰ Ertesi gün Kremlin sözcüsü Dimitri Peskov da, daha önceki sözlerini tekrarlayarak konu hakkında Azerbaycan ve Ermenistan'ın karar vermesi gerektiğini belirtti. Azerbaycan ise barış gücü meselesine 16 Ekim'de yeniden açıklık getirdi ve henüz erken olduğunu söyledi.¹⁴¹

Ekim sonlarına doğru cephede savaşın Ermenistan'ın aleyhine gelişmesi üzerine, Ermenistan başbakanı Paşinyan, Rusya ile daha sıkı irtibat kurmaya başladı. Moskova'nın müdahil olmaması halinde durumun daha da kötüleşeceğini öngören Ermeni başbakan, 21 Ekim'de Rusya'nın Ermenistan için mümkün olan her şeyi yaptığını söyledi. Ertesi gün Rusya

¹³⁶ "Paşinyan Otverg İdeyu Vvoda Mirotvortsev V Zonu Konfliktu V Nagornom Karabahe", (2020, Sentyabr (Eylül) 30). İZ, <https://iz.ru/1067342/2020-09-30/pashinian-otverg-ideiu-vvoda-mirotvortsev-v-zonu-konfliktu-v-nagornom-karabakhe>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021)

¹³⁷ "Mojno Li Razmestit V Karabahe Rossiyskih Mirotvortsev?", (2020, Oktyabr (Ekim) 3). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20201003/24746417/Mozhno-li-razmestit-v-Karabakhe-mirotvortsev-Intervyu-Pashinyana-Al-Jazeera.html>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021)

¹³⁸ "Peskov Otvetil Na Vopros O Vvode Rossiyskih Mirotvortsev V Karabah", (2020, Oktyabr (Ekim) 3). RBC, <https://www.rbc.ru/politics/03/10/2020/5f78d84e9a7947271228de14>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021)

¹³⁹ "İlham Eliyev'in "SKY NEWS" Kanalında Müsahibesi Yayınlanıb", (2020, Oktyabr (Ekim) 9). <https://president.az/articles/42435>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021)

¹⁴⁰ "Lavrov Şçel Pravilnım Otpravit V Karabah Voennih Noblyudateley İz Rossiy", (2020, Oktyabr (Ekim) 7). RBC, <https://www.rbc.ru/politics/14/10/2020/5f86bbbf9a7947fdb899abcd>, (Erişim Tarihi: 10. 03. 2021)

¹⁴¹ "İlham Eliyev Türkiye'nin "A Haber" Televiziyası Kanalına Müsahibe Verib", (2020, Oktyabr (Ekim) 16). <https://president.az/articles/43250>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021)

devlet başkanı Putin, savaşın her iki devlet ile de yakın ilişkilere sahip olduklarını vurgulayarak Rusya kadar hiçbir ülkenin sorunun çözümü konusunda daha fazla gayret sarf etmediğini aktardı. Açıklama, Kremlin yönetiminin gelişmeleri dikkatle izlediğine işaret etti. Diğer yandan Putin açıklamasında, bir uzlaşma bulabilmek için Ermenistan başbakanıyla her gün defalarca telefon görüşmesi yaptığını da ifade etti.¹⁴² Muhtemelen Kremlin'den gelen açıklamaları "Rusya olmazsa durumun çok daha kötü olacağı" anlamında anlayan Ermenistan başbakanı, açıkça Karabağ'a Rus barış gücünün yerleştirilmesine sıcak baktıkları mesajını verdi.¹⁴³ Nikol Paşinyan, 25 Ekim'de Hint televizyon kanalı WION ile yaptığı mülakatta da Rus barış gücünün bölgeye yerleşmesi gerektiğini söyledi.¹⁴⁴

Böylece Ermenistan'ın bölgeye sadece Rus barış gücünün yerleştirilmesini resmi olarak kabul etmesinin ardından gözler Azerbaycan'a çevrildi. Lakin bir süre Azerbaycan'dan herhangi bir açıklama gelmedi. Paşinyan'ın sözleri 30 Ekim'de Kremlin tarafından değerlendirildi. Sözcü Peskov, her iki tarafın onayının olması halinde Rus barış gücünün bölgeye konuşlanabileceğini bildirdi. Bu arada cephelerde her geçen saat Ermeni ordusu daha fazla mevzi kaybettikçe Ermenistan yönetimi Rusya'dan acilen olaya müdahil olması talebinde bulunmaya başladı. Talebini, iki devlet arasında 1997'de imzalanan dostluk, işbirliği ve karşılıklı yardımlaşma anlaşmasının ikinci maddesine dayandıran Ermenistan'a, çatışmaların ülke topraklarına sirayet etmesi halinde Rusya'nın müdahil olacağı güvencesi verildi.¹⁴⁵

Rusya ile Ermenistan arasında bu gelişmeler yaşanırken 30 Ekim'de ABD Ulusal Güvenlik başkan yardımcısı Robert O'brien, ülkesinin Karabağ'a İskandinav devletlerinden bir barış gücü gönderme çalışması başlattığını duyurdu.¹⁴⁶ ABD'den yapılan açıklama üzerine Rus Dışişleri Bakan

¹⁴² "Putin Obyasnil Pozitsiyu Rossii Po Karabahu", (2020, Oktyabr (Ekim) 22). Lenta, <https://lenta.ru/news/2020/10/22/qarabakh/>, (Erişim Tarihi: 10. 03. 2021)

¹⁴³ "Paşinyan Vyskazalsya Za Vvod Rossiyskih Mirotvortsev V Karabah", (2020, Oktyabr (Ekim) 22). İnterfax, <https://www.interfax.ru/world/733749>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021)

¹⁴⁴ "Paşinyan Vyskazalsya V Polzu Prihoda Rossiyskih Mirotvortsev V Karabah", (2020, Oktyabr (Ekim) 25). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/karabah/20201025/25062856/Pashinyan-vyskazalsya-v-polzu-prihoda-rossiyskikh-mirotvortsev-v-Karabakh.html>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021)

¹⁴⁵ "Paşinyan Poprosil Putina Opredelit, Kakuyu Pomoş Mojet Okazat RF", (2020, Oktyabr (Ekim) 31). İnterfax, <https://www.interfax.ru/world/735031>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021)

¹⁴⁶ "SŞA Predlojili Vvesti Skandinavskih Mirotvortsev Na Okkupirovanniy Territoriy Azerbaydjana", (2020, Oktyabr (Ekim) 31). Vestikavkaza, <https://vestikavkaza.ru/news/ssa->

yardımcısı Andrey Rudenko, çatışan tarafların rızası alınmadan bölgeye her hangi bir barış gücü konuşlanamayacağı yanıtını verdi.¹⁴⁷ Açıklama, ABD girişiminden memnun kalınmadığı ve Rusya'nın bölgeye sadece kendi barış gücünü yerleştirmek dışında bir düşüncesinin olmadığı şeklinde yorumlandı.

Kasım ayının ilk günlerinden itibaren Azerbaycan ordusu cephede önemli başarılarla imza atarken çatışmaların Şuşa önlerinde yaşanması Rusya ile Ermenistan arasındaki iletişimi daha da hızlandırdı. 7 Kasım'da Ermenistan başbakanı Paşinyan, Alman ARD televizyonuna yaptığı açıklamada Rusya'dan beklenen desteği aldıklarını belirtti.¹⁴⁸ Beklenen destek derken Paşinyan'ın neyi kastettiği net olarak anlaşılmasa da, Rusya'nın savaşı durdurmak adına ciddi çalışmalar yaptığı siyaset uzmanlarınca değerlendirildi. Paşinyan aynı mülakatta bölgeyi iyi bilmesinden dolayı Karabağ'a sadece Rus barış gücünün yerleştirilmesi gerektiğini de bir kez daha ifade etti.¹⁴⁹

Şuşa'nın kurtarılmasından sonra Azerbaycan ordusunun Hankendi önlerine varması Ermenistan iktidarında büyük endişe ortaya çıkarttı. "Şuşa düştükten sonra Hankendi savunmasız kalmıştı" diyen Paşinyan, çatışmaların sürmesi halinde 30.000 kadar Ermeni askerinin kuşatma altına düşebileceğini gördü.¹⁵⁰ Tam da 9 Kasım gecesi Nahçıvan sınırında Rus helikopteri düşürülünce, Ermenistan'dan teslim olduğuna ilişkin açıklama geldi. Böylece Paşinyan, ülkesinin teslim olduğunu ve ateşkes anlaşmasını imzaladığını söyledi. Anlaşma metnindeki maddelere ilişkin taraflarca gece yarısı yapılan açıklama okunduğunda Azerbaycan'ın da, Karabağ'a Rus barış gücünün yerleştirilmesine onay verdiği anlaşıldı. Bunun üzerine Rusya Savunma Bakanlığına mensup 1960 Rus barış gücü askeri, 10 Kasım

predlozili-vvesti-skandinavskih-mirotvorcev-na-okkupirovannye-territorii-azerbajdzana.html, (Erişim Tarihi: 10. 03. 2021)

¹⁴⁷ "V MID RF Prokommentirovali İdeyu O Skandinavskih Mirotvortsah v Karabahe", (2020, Noyabr (Kasım) 2). Gazeta, https://www.gazeta.ru/politics/news/2020/11/02/n_15167161.shtml, (Erişim Tarihi: 10. 03. 2021)

¹⁴⁸ "Paşinyan Zayavil, Çto Armeniya Poluçayet Ojdaemuyu Podderjku Ot Rossii", (2020, Noyabr (Kasım) 7). RIA, <https://ria.ru/20201107/podderzhka-1583564889.html>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021)

¹⁴⁹ "Paşinyan Obyasnil Poçemu V Karabahe Nujno Rasmestit İmenno Rossiyskih Mirotvortsev", (2020, Noyabr (Kasım) 7). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20201107/25225201/Pashinyan-obyasnil-pochemu-v-Karabakhe-nuzhno-razmestit-imenno-rossiyskikh-mirotvortsev.html>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021)

¹⁵⁰ "Paşinyan: Pod Ugrozoy Okrujeniya V Karabahe Bili Do 30 Tısaç Voennih", (2020, Noyabr (Kasım) 13). RUSSIAN RT, <https://russian.rt.com/ussr/news/802896-pashinyan-okruzhenie-karabah>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021)

itibariyle ateşkesi izlemek ve anlaşmayı uygulamak amacıyla Karabağ'a yerleşmeye başladı. Barış gücünün Karabağ'a yerleşmesi sözde ayrılıkçı yetkililer ve bazı Rus uzmanlarınca bile, Karabağ'ın geri kalan kısmının Rusya tarafından kurtarılması olarak yorumlandı.¹⁵¹

3. İRAN'IN SAVAŞ SÜRESİNCE TUTUMU

44 günlük savaş boyunca en fazla merak edilen konulardan birisi de bölgesel güçlerden İran'ın savaşa ve gelişmelere ilişkin nasıl bir tutum sergileyeceği oldu. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Güney Kafkasya'daki her türlü gelişmeyi kendi güvenliği açısından riskli gören İran, Rusya'nın dışında başka herhangi bir gücün bölgede etkin olmasını istememekteydi. O yüzden 1990'lardaki ilk Karabağ Savaşı'nda bölgesel bir güç gibi birkaç kez faal olmaya çalışmış, taraflar arasında arabuluculuk girişimi yapmak istemiş, ama Şuşa'nın işgal altına düşmesiyle herhangi bir sonuç alamamış, daha sonraki girişimlerinde ise Azerbaycan nezdinde karşılık görmemişti.¹⁵²

Yaklaşık 28 yıllık işgal döneminde İran, resmi olarak Karabağ'ın Azerbaycan'a mahsus olduğunu açıklamakla beraber Ermenistan'la stratejik ortaklık kurarak Karabağ Ermenilerinin ayrı bir statüde değerlendirilmesi gerektiğini savunmuş, böylece Azerbaycan üzerinde baskı uygulamaya çalışmıştı.¹⁵³ Dolayısıyla İran, 28 yıl boyunca işgal meselesine bakışta, resmi ağızlarından her ne kadar sorunun Azerbaycan toprak bütünlüğü çerçevesinde çözüme kavuşması gerektiğini ifade etmiş olsa da, açıkça Ermenistan'ı işgalci devlet olarak görmekten kaçınmış, hatta ekonomik, siyasi ve diplomatik olarak adeta ona nefes aldirmişti.¹⁵⁴ Oysa Azerbaycan,

¹⁵¹ "Prezident NKR Poblagoğaril Rossiyu İ Putina Za Pomoş V Zaverşenyi Voynı", (2020, Noyabr (Kasım) 23). RBC, <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/5fbadafe9a7947349fc6659b>; Kots, A. (2020, Noyabr (Kasım) 10). "Rossiya Spasla Ostatki Karabaha", Komsomolskaya Pravda, <https://www.kp.by/daily/2171206/4318956/>; Kulikov, D. (2020, Noyabr (Kasım) 13). "Rossiya Spasla Armyanskoye Naseleniye Karabaha", Radiovesti, <https://radiovesti.ru/brand/60948/episode/2465238/>, (Erişim Tarihi: 10. 03. 2021)

¹⁵² Aslanlı, A. (2016, Haziran 30). "Karabağ Sorunu ve İran", Tebriz Araştırmaları Enstitüsü, <http://tebaren.org/wp-content/uploads/2016/06/%C4%B0ran-ve-Karaba%C4%9F-Sorunu.pdf>, (Erişim Tarihi: 15. 03. 2021)

¹⁵³ Keskin, A. (2020, Ekim 12). "İran'ın Karabağ Siyasetinin 5 Yüzü", Fikir Turu, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/iranin-karabag-siyasetinin-5-yuzu/>; Karadağ, S. (2019, Eylül 27). "İran- Ermenistan İlişkileri ve Belirleyici Dinamikler", İNSAMER, https://insamer.com/tr/iran-ermenistan-iliskileri-ve-belirleyici-dinamikler_2305.html, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021)

¹⁵⁴ Aslanlı, A. (2016, Haziran 30). (Erişim Tarihi: 15. 03. 2021)

uluslararası tanınmış sınırları içerisinde Ermenilerin bir oldubittiye dayalı arzu ve taleplerini “İkinci bir Ermeni devleti kurma projesi” olarak gördüğü için tüm komşularından hassasiyetinin önemsenmesini beklemiş, böylece işgal durumuyla ilgili İran’ın söylemi ile eylemi arasındaki çelişkiden rahatsızlık duymuştu. Şüphesiz İran, Azerbaycan’ın hassasiyetine göre değil, kendi çıkarına uygun davranmış, hatta işgal yıllarında Karabağ’daki ayrılıkçılarla da birtakım ilişkiler içinde yer almıştı. Bu ilişkiler arasında özellikle 2019 yılının yazında Şuşa’daki Yukarı Gövher Ağa Mescidi’nin İran’a ait bir şirket tarafından onarıldığı iddiaları, Azerbaycan toplumunu rahatsız etmiş, İran Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Abbas Musevi konuya ilişkin her hangi bir bilgiye sahip olmadıklarını söylese de¹⁵⁵ işin gerçeği kısa bir süre sonra ortaya çıkmıştı. Nitekim Azerbaycan Dini Kurumlar Üzere Devlet Komitesi başkanı Mübariz Kurbanlı, mescidin İran’a ait bir şirket tarafından onarıldığını söylemişti.¹⁵⁶ İkinci Karabağ Savaşı’ndan sonra Şuşa’yı ziyaret eden cumhurbaşkanı İlham Aliyev de konu üzerinde bir değerlendirme yapmış, mescidin bir Müslüman ülkeye mahsus şirket tarafından restore edilmesine tepki göstermişti.¹⁵⁷ Dolayısıyla İran’ın işgal yıllarında ayrılıkçılarla iş birliğinden duyulan rahatsızlık en yüksek düzeyde dile getirilmişti.

27 Eylül’de başlayan İkinci Karabağ Savaşı’nda İran’ın nasıl tepki vereceği merak konusuydu. Gözler bölgesel güç Tahran’a çevrilirken İran’ın tutumunun genel olarak kendine has bir şekilde, söylem ve eylemleri farklı, tutarsız bir diplomatik ve siyasi çabalar çerçevesinde şekillenmiş olduğu görüldü. Aslında İran’ın tutumunu üç merhalede değerlendirmek gerekmektedir ki, bu merhaleler, ilkinde çatışmaların başlamasından duyduğu rahatsızlık ve diyalog çağrılarını yapması, ikincisinde çatışan ülke sınırlarına askeri güç toplaması, üçüncüsünde ise son bir çaba olarak diplomasiye ağırlık vermesi ve savaş sonrası masada yer almak istemesi şeklinde ifade edilebilir.

¹⁵⁵ “İran Harici İşler Nazırlığı Yerli Şirketin Şuşa’da Mescid Berpası İle Meşğul Olacağı Barede Melumatsızdır”, (2019, İyun (Haziran) 10). APA, https://apa.az/az/daglik_qarabag/iran-xin-yerli-sirketin-susada-mescidin-berpasi-ile-mesgul-olacagi-barede-melumatsızdır-537632, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021)

¹⁵⁶ “Mübariz Gurbanlı: Ermenilerin Temir Behanesi İle Yukarı Gövher Ağa Mescidine Zerer Vurması Onların Özünküleşdirmeye Siyasetini Bir Daha Sübut Edir”, (2019, Oktyabr (Ekim) 7). <http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/9107/mubariz-qurbanli-ermenilerin-temir-behanesi-ile-yuxari-govher-aga-mescidine>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021)

¹⁵⁷ “İlham Eliyev Füzuli Rayonunda Füzuli-Şuşa Yolunun ve Hava Limanının Temelini Goyub Şuşa Şehrinde Seferde Olub”, (2021, Yanvar (Ocak) 15) <https://president.az/articles/50184>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021)

Bölgede sıcak bir çatışma taraftarı olmayan İran ilk merhalede, savaşın başladığı gün Dışişleri Bakanı nezdinde bir açıklama yaparak taraflara çatışmaların derhal durdurulması ve diyalog masasına dönülmesi çağrısında bulundu.¹⁵⁸ Bu açıklama AGİT Minsk Grubu eş başkanı olan ülkelerin açıklamalarıyla birebir örtüşüyordu.¹⁵⁹ Halbuki resmi olarak defalarca Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu söyleyen İran'ın, 28 yıldır diyalogla çözülemeyen sorunu kendi askeri gücüyle çözmeye karar veren ülkeye, en azından destek açıklaması yapmasa dahi sessiz kalmasıyla bir bölgesel güç gibi tarafsızlığını gösterdiği anlaşılabilir.

Lakin İran ilk günden çatışmaların durdurulmasından, yani tıpkı Rusya ve Minsk Grubu eş başkanı ülkeler gibi mevcut statükonun devamından yana oldu. İran Dışişleri Bakanı birkaç gün sonra Rus mevkidaşı ile yaptığı telefon görüşmesinde de aynı duygular paylaşıldı. Bununla beraber görüşmede İran'ın da tıpkı Ermenistan, Fransa ve Rusya'nın ortaya attığı şekilde Karabağ'a Suriye ile Libya'dan "yabancı savaşçılar"ın getirilmesi iddialarına sahip çıktığı fark edildi.¹⁶⁰ Dahası Tasnim Haber Ajansı, "yabancı savaşçılar" konusunun İran cumhurbaşkanı Hasan Ruhani tarafından bakanlar kurulu toplantısında gündeme getirildiğini yazdı. Nitekim İran lideri, toplantıda "Suriye ve başka bölgelerden" ülke sınırlarına yakın bir bölgeye "teröristlerin getirilmesine" sessiz kalmayacaklarını bildirdi.¹⁶¹ Aslında Ruhani toplantıdan önce Ermenistan başbakanı ile bir telefon görüşmesi gerçekleştirmiş akabinde Azerbaycan cumhurbaşkanı İlham Aliyev'i arayarak çatışmalardan duyduğu rahatsızlığı dile getirmişti.¹⁶² İran liderinin Azerbaycan cumhurbaşkanıyla görüşmesinde bu konuda bir şey söylemeyip ertesi gün toplantıda iddialarda bulunması, Azerbaycan'ı zan altında

¹⁵⁸ "MİD İrana Prizval K Prekraşeniyu Ognya V Karabahe İ Naçalu Dialoga", (2020, Sentyabr (Eylül) 27). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/world/20200927/24622881/MID-Irana-prizval-k-prekrascheniyu-ognya-v-Karabakhe-i-nachalu-dialoga.html>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021)

¹⁵⁹ Sarıkaya, Y. (2021). "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7 (1), s. 94.

¹⁶⁰ "Lavrov Obsudil Karabah S İranskim Kollegoy", (2020, Oktyabr (Ekim) 2). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/russia/20201002/24728808/Lavrov-obsudil-Karabakh-s-iranskim-kollegoy.html>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021)

¹⁶¹ "Terrorizm Ne Mojet Okazatsya U Naşih Granits: Jestkoye Zayavleniye Prezidenta İrana Rouhani", (2020, Oktyabr (Ekim) 7). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/karabah/20201007/24802462/Terrorizm-ne-mozhet-okazatsya-u-nashikh-granits-zhestkoe-zayavlenie-prezidenta-Irana-Rouhani-.html>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021)

¹⁶² "İran İslam Respublikasının Prezidenti Hesən Ruhani İlham Eliyevə Telefonla Zəng Edib", (2020, Oktyabr (Ekim) 6). <https://president.az/articles/41980>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021)

bırakması ve Ermeni propagandasını kabullenmesi, aynı zamanda Azerbaycan'la beraber Türkiye'yi de bölgeye silahlı gruplar göndermekle suçlaması anlamına geldi.¹⁶³

İran yönetimi çatışmaların ilk defa durduğu 10 Ekim Moskova anlaşmasından oldukça memnun kaldı. Nitekim İran Dışişleri Bakanı Cevat Zarif yaptığı açıklamada sorunun güç yoluyla değil, diyalog ile çözülmesi gerektiğini bir kez daha tekrarladı. Aynı gün Kremlin'den yapılan açıklamada Hasan Ruhani'nin Putin'le bir telefon görüşmesi yaptığı, İran liderinin Rusya arabuluculuğunda Moskova'da varılan ateşkesi önemseddiği vurgulandı.¹⁶⁴

10 Ekim anlaşması uzun sürmedi. Ermenistan ordusunun ateşkesi bozması neticesinde çatışmalar yeniden alevlendi ve Azerbaycan ordusu özellikle güney cephesinde art ardına önemli başarılarla imza atarak toprakları işgalden kurtarmayı sürdürdü. 17 Ekim'de Füzuli kurtarıldıktan sonra, ertesi gün Azerbaycan askerleri Aras Nehri üzerindeki Hudaferin Köprüsü'ne bayrak dikti. Direnişi kırılan Ermenistan ordusu kaçarken, İran sınırı boyunca işgal altındaki topraklar Azerbaycan ordusunun kontrolüne geçti. Bu kapsamda 20 Ekim'de Zengilan, 5 gün sonra da Gubadlı işgalcilerden temizlendi. Azerbaycan ordusunun İran sınırı boyunca kurtarması Tahran'ı harekete geçirdi. Tahran yönetimi çatışmalardan dolayı İran topraklarına düşecek mermiler nedeniyle her iki tarafı önce uyardı.¹⁶⁵ Bu arada güney cephesindeki çatışmalar esnasında sınır boyunca ilerleyen Azerbaycan askerlerine tezahürat yapan Aras'ın güneyindeki Türklerin sevgi gösterisi, İran yönetimini tedirgin eden başka bir konu oldu. Aynı günlerde Norduz Sınır Kapısı'yla, İran'dan Ermenistan'a askeri mühimmat ve teçhizatın taşındığına ilişkin bir takım görüntülü iddiaların sosyal medyada yer alması, Aras'ın güneyindeki Türklerin sokağa çıkarak devletlerine tepki göstermelerine yol açtı.¹⁶⁶ Hatta protestolar sırasında bazı gençlerin

¹⁶³ "Ruhani'den Türkiye'ye İtham: Birileri Sınırımıza Terörist Gönderiyor", (2020, Ekim 8). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/video-galeri/dunya/ruhaniden-turkiyeye-itham-birileri-sinirimiza-terorist-gonderiyor-2210948>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021)

¹⁶⁴ "Putin Obsudil S Rouhani İranskuyu Yadernuyu Programmu, Karabah İ Vaksinu Ot Koronavirusa", (2020, Oktyabr (Ekim) 10). TASS, <https://tass.ru/politika/9682617>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021)

¹⁶⁵ "İran, Azerbaycan ve Ermenistan'ı Uyardı: Bu Durum Devam Ederse Kesinlikle Daha Fazla Önlem Alınacak", (2020, Ekim 6). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/dunya/iran-azerbaycan-ve-ermenistani-uyardi-bu-durum-devam-ederse-kesinlikle-daha-fazla-onlem-alinacak-3569903>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021)

¹⁶⁶ Kurşun, M. (2020, Ekim 18). "Tebriz'de Ermenistan İle İran Arasındaki Sınır Kapısının Kapatılması Talebiyle Eylem Yapıldı", AA, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tebrizde-ermenistan>

Azerbaycan saflarında savaşmak üzere gönüllü olmaya başlaması İran'ı endişelendirdi.¹⁶⁷ Bunun üzerine Aras'ın kuzeyindeki başarının ülke güvenliğine tehdit oluşturduğu kanaatine varan İran, Azerbaycan'la sınır bölgelere askeri yığınak yapmaya başladı.¹⁶⁸ İkinci merhale dediğimiz bu dönemde İran'ın askeri güç gösterisiyle sınırında yaşananlara tepki duyduğu dikkatlerden kaçmadı.

Sınıra asker toplayan İran, aynı günlerde tatbikat başlattı.¹⁶⁹ İran Devrim Muhafızları komutanı Hüseyin Salami de, sınırdaki Hudaferin Köprüsü'ne giderek incelemelerde bulundu.¹⁷⁰ İran yönetiminin tavır değişikliği ve sınırda askeri tatbikat başlatması Azerbaycan yönetimince de dikkatle izlenmekteydi. Nitekim 26 Ekim'de ulusa sesleniş konuşması yapan Azerbaycan cumhurbaşkanı İlham Aliyev, dışarıdan Azerbaycan'a bir saldırı olması halinde ülkedeki Türk F-16'larının müdahalede bulunacağını açıkladı.¹⁷¹ Açıklamanın sınırda tatbikat başlatan İran'la aynı güne denk gelmesi dikkat çekti. Muhtemelen Azerbaycan durumu, işgal yıllarında sınırı asker sevk etmeyen İran'ın, gelişen olaylar ve ortaya çıkan realite sonrasında endişeli bir güç gösterisi olarak yorumladı.

Bir yandan kuzey sınırında güvenlik önlemlerini arttıran İran, diğer yandan çatışmaların durması için çabalarını da sürdürdü. Ekim sonlarında Azerbaycan ordusunun cephelerdeki başarılarına paralel şekilde İran'ın tutumunda da bir değişim olduğu gözlemlendi. Zira savaşın seyrinin

ile-iran-arasındaki-sinir-kapisinin-kapatilmasi-talebiyle-eylem-yapildi/2010887, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021)

¹⁶⁷ Yaman, A. (2020, Aralık 9). "Karabağ Savaşı'nda İran Kimin Yanında?", 21. Yüz Yıl Türkiye Enstitüsü, <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/karabag-savasinda-i-ran-kimin-yaninda>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021)

¹⁶⁸ "İran, Azerbaycan-Ermenistan Sınırına Askeri Yığınak Yaptı", (2020, Ekim 26). Sputnik Türkiye, <https://tr.sputniknews.com/asya/202010261043095748-iran-azerbaycan-ermenistan-sinirina-askeri-yiginak-yapti/>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021)

¹⁶⁹ "İran Provel Uçeniya V Prigraniçnih S Armeniyey İ Azerbaydjanom Rayonah", (2020, Oktyabr (Ekim) 25). RİA, <https://ria.ru/20201025/ucheniya-1581448928.html>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021)

¹⁷⁰ "Komanduyuşiy KSİR Pobival Na Hudaferinskom Uçastke Granitsı İrana", (2020, Oktyabr (Ekim) 26). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/world/20201026/25070309/Komanduyuschiy-KSIR-pobyval-na-Khudaferinskom-uchastke-granitsy-İrana.html>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021)

¹⁷¹ "Azerbaycan cumhurbaşkanı Aliyev: Dışarıdan Bir Saldırı Gerçekleşirse O Zaman Türk F-16'ları Görecekler", (2020, Ekim 26). AA, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-disaridan-bir-saldiri-gerceklesirse-o-zaman-turk-f-16lari-gorecekler/2019466>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021)

tamamen Azerbaycan'ın lehine geliştiği ve Ermenistan ordusunun ağır yenilgi aldığı gerçeği Tahran tarafından da açıkça görüldü. Bu sürede İran'ın, üçüncü merhale adlandırdığımız siyasi bir çizgi izlemeye başladığı anlaşıldı. Söz konusu çizgi, Tahran yönetiminin, savaş sonrası kurulacak masada yer almak üzere hamle yapmak niyeti idi. Bu bağlamda İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Abbas Arakçi, Cumhurbaşkanı Ruhani'nin özel temsilcisi olarak Bakü, Erivan, Moskova ve Ankara'da resmi temaslarda bulunmak üzere görevlendirildi.¹⁷² Arakçi 28 Ekim'de Bakü'de,¹⁷³ ertesi gün ise Moskova'da oldu. 30 Ekim'de Erivan'a geçen diplomat, Ermeni mevkidaşı ile görüşmede çatışma bölgesine Ortadoğu'dan "yabancı savaşçıların" getirilmesinin tüm bölge için tehdit oluşturduğunu söyledi. Böylece Arakçi yine "yabancı savaşçıları" iddiasını gündemde tutarak Ermeni tarafının söylemlerine sahip çıkarken, Rus RİA Novosti haber ajansına da sorunun çözümü konusunda ülkesinin arabuluculuk üstlenmeye hazır olduğunu belirtti.¹⁷⁴

Arakçi gezisinin son turunda Ankara'ya gitti. Türkiye Dışişleri Bakan Yardımcısı Sedat Önal ile bir araya geldiği görüşmede iki ülkenin bölgede barış ve istikrarın sağlanması için ana aktörler olmasından söz etti.¹⁷⁵ Arakçi'nin temasları sona erdikten sonra ziyaretin asıl amacına ilişkin açıklama, İran Dışişleri Bakanı Zarif'ten geldi. Cevat Zarif, çatışmaların başladığı ilk günden itibaren ülkesinin aktif olarak silahların susmasını ve barış masasına dönülmesini tavsiye ettiğini hatırlattı, aynı zamanda bölgede "terörist grupların" varlığından duyulan rahatsızlığın 4 ülke başkentine de iletildiğini aktardı.¹⁷⁶ Dolayısıyla İran üçüncü merhalede her ne kadar sorunun çözümüne katkı sunmak üzere bir girişimde bulunsa da, Ermeni tarafının iddiasına sarılarak Azerbaycan ordusuyla birlikte savaşan "yabancı

¹⁷² Svetlova, A. (2020, Oktyabr (Ekim) 27). "Spets Poslannik İrana Posetit Moskvu, Baku, Yerevan İ Ankaru İz-Za Karabahskogo Konflikta", Gazeta. ru, https://www.gazeta.ru/politics/news/2020/10/27/n_15138553.shtml, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021)

¹⁷³ "İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Arakçi, Dağlık Karabağı Görüşmek Üzere Bakü'de", (2020, Ekim 28). Habertürk, <https://www.haberturk.com/iran-disisleri-bakan-yardimcisi-arakci-daglik-karabag-i-gorusmek-uzere-baku-de-2851221>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021)

¹⁷⁴ "İran Gotov Vıstupit Posrednikom V Karabahskom Konflikte", (2020, Oktyabr (Ekim) 30). RİA, <https://ria.ru/20201030/posrednik-1582286555.html>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021)

¹⁷⁵ "Zamglavı MİD İrana İ Turtsiy Proveli Produktivnyu Diskussiyu Po Karabahu", (2020, Oktyabr (Ekim) 31). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/karabah/20201031/25137179/Zamglavy-MID-İrana-i-Turtsii-proveli-produktivnyu-diskussiyu-po-Karabakhu.html>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021)

¹⁷⁶ "Glava MİD İrana Vırazil Obespokoyennost Prisustviyem Terroristov v Rayone Karabaha", (2020, Noyabr (Kasım) 1). TASS, <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9885921>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021)

savaşçılar” konusunu gündemde tutmasıyla kendi girişimine en büyük darbeyi indirmiş oldu.

Kasım ayının ilk günlerinde İran’dan gelen açıklamaların Azerbaycan lehine olduğu görüldü. Nitekim İran dini lideri Ali Hamaney, Ermenistan’ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarını iade etmesinden bahsetti.¹⁷⁷ Fakat Azerbaycan’ın uluslararası haklılığı konusunda daha erken dönemde bu şekilde bir açıklama yapması beklenen İran’ın, Kasım ayının başlarına kadar beklemesi ve ancak savaşın seyrinin Azerbaycan’ın lehine dönmesinden sonra açıklamada bulunması onun adına artık pek bir şey ifade etmedi. Diğer yandan dini liderin açıklamasında, bölgedeki Ermenilerin güvenliğinin sağlanmasına dikkat çekmesi ve yine “yabancı savaşçılar” konusuna değinmesi, 44 günlük savaş esnasında İran diplomasisi ve siyasetinin de Ermenistan’la beraber kaybeden taraf olduğuna ilişkin yorumların yapılmasına sebep oldu.¹⁷⁸

SONUÇ

İkinci Karabağ Savaşı Azerbaycan tarihinin zaferle sonuçlanan en önemli savaşlarından birisi oldu. Uzun yıllar işgal altında bulunan toprakların kurtarılmasıyla sonuçlanan savaş, şimdiden ülke literatürüne Vatan Savaşı şeklinde kaydedildi. Savaşı cephede canlarını ortaya koyan Azerbaycan asker ve subayları kazandı. Lakin bu yolda Azerbaycan’ın işini kolaylaştıran gerek iç, gerekse de dış destek önemli oldu.

Savaş sırasında Azerbaycan halkı muhalefeti ve iktidarıyla, ülkedeki azınlıkları ve farklı inanca sahip toplumuyla bir bütün oldu. Azerbaycan cumhurbaşkanı söz konusu bütünlüğü, “Demir Yumruk” diye niteledi. Zafere inanan ve yumruk gibi birleşen toplum, 44 günün sonunda savaşı zaferle bitirmeği başardı, dahası Ermenistan ile destekçilerinin yıllarca ortaya attığı bir iftira olan “savaşmaz millet” söylemini de sildi, alt üst etti. Zafer, kazanacağından bir an bile kuşku duymayan Azerbaycan milleti ile askerinin dayanışmasıyla geldi.

¹⁷⁷ “İran Lideri Hamaney: Azerbaycan’ın Tüm Toprakları İşgalden Kurtarılmalı, Ermenilerin Güvenliği Sağlanmalı”, (2020, Kasım 3). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/dunya/iran-lideri-hamaney-azerbaycanin-tum-topraklari-iskalden-kurtarilmali-ermenilerin-guvenligi-korunmali-3573529>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021)

¹⁷⁸ Başar, U. (2020, Kasım 23). “İran Karabağ Savaşı’nın Kaybedeni Mi?”, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-karabag-savasinin-kaybedeni-mi/2052813>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021)

İkinci Karabağ Savaşı Azerbaycan ve Ermenistan kadar, bölgesel güçlerin adına da adeta bir sınavı oldu. Türkiye, Rusya ve İran gibi bölgesel güçlerin savaş süresince nasıl bir tutum takındıkları, adaletin, haklılığın ve sorunun çözümü yolunda ne denli katkılar sundukları açıkça görüldü. Hiç kuşkusuz tüm savaş süresince yalnız Türkiye sonuna kadar Azerbaycan'ın haklılığını savundu, işgalin bitmesi gerektiğini söyledi, bütün samimiyetiyle yıllardır düğümlemiş sorunun çözümüne çalıştı. Türkiye'nin tutumu ve davranışları, Azerbaycan'ın uluslararası hukuktan doğan haklarına ve BM kararlarının işgalin son bulmasına ilişkin açıklamalarına uygun oldu.

Ancak diğer bölgesel güçler, çatışmaların başladığı ilk günlerde sorunun çözümünden çok mevcut statükonun devamından, sonraki günlerde ise Azerbaycan'ı durdurmaktan yana bir tutum sergileyerek işgalin sona ermesine ilişkin Türkiye'nin gösterdiği hassasiyeti göstermediler. Rusya ve İran savaşın başından itibaren, Ermeni tarafının gündeme getirdiği “yabancı savaşçılar” iddialarını gündemde tutarak hem Azerbaycan üzerinde baskı oluşturmaya, hem de Türkiye'ye iftira atmaya devam ettiler. Azerbaycan'ın çatışmalardan uzaktaki yerleşim alanlarının füze ve topçu atışlarına maruz kalmasına, Türkiye dışındaki hiçbir bölgesel güç tepki göstermedi, insan haklarını çiğnemesinden ve yeniden Hocalı'da yaptığı gibi sırf sivilleri hedef almasından dolayı Ermenistan'ı “aklını başına toplamaya” çağırmadılar. Lakin tüm savaş süresince Azerbaycan'a hep çatışmaları durdurması çağrısında bulunmayı ihmal etmediler.

Savaş süresince Rusya'nın, güneydeki müttefikine karşı sorumluluğunun bilinciyle hareket etmesi, Moskova yönetiminin her gün Ermenistan'dan gerekli yetkililerle irtibat sağlaması ve kendine ait barış gücünün bölgede konuşlanması adına bir gündem oluşturması dikkat çekti. İran'ın ise aynı görüşte olmasa bile AGİT Minsk Grubu eş başkanlarının savunduğu statükonun devamından yana tutum sergilemesi, Karabağ'ın Azerbaycan toprakları olduğunu söylemesine rağmen fiiliyatta Ermenistan'ı işgalden vaz geçirmeğe çağırımdan çok Azerbaycan'a “yabancı savaşçılar” söylemi üzerinden yüklenmesi ve son olarak da bir nevi Türkiye'nin bölgede yer almasından endişe duyması tüm çıplaklığıyla görüldü.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsiy, Fond 10063, Opıs 1, Delo 248, N: 31.

Gazeteler

- Azerbaycan*, 30 Kanuni Sani (Ocak) 1919.
Azerbaycan, 13 Kanuni Sani (Ocak) 1920.
Azerbaycan, 26 Kanuni Sani (Ocak) 1920.
Azerbaycan, 26 Mart 1920.
Azerbaycan Ordusu Gazetesi, 9 Aprel (Nisan) 2016.
Azerbaycan Ordusu Gazetesi, 19 Dekabr (Aralık) 2018.
Azerbaycan Ordusu Gazetesi, 6 Oktyabr (Ekim) 2020.
Azerbaycan Ordusu Gazetesi, 30 Sentyabr (Eylül) 2020.
Borba, 30 Maya (Mayıs) 1918.
Veçer Petrograda, 2 İyunya (Haziran) 1918.

Araştırma Eserler

- Adıgezel Bek, M. (1950). *Karabag-Name*, İzdatelstvo Akademiya Nauk Azerbajjanskoy SSR.
- Aliyev, İ. (1989). *Nagorniy Karabax: İstoriya, Faktı, Sobitiya*, İzdatelstvo Elm.
- Atlas Soyuzu Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik*, (1928). İzdaniye TSİK SSSR.
- Aslanlı, A. (2015). *Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri*, Berikan Yayınevi.
- Aslanlı, A. (2018), "Azerbaycan Dış Politikası", (Ed. Ayşe Çolpan Yıldız, Murat Yılmaz), *Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Salmat Basımevi, s. 39-119.
- Azerbaycan Respublikasının Tarihi (1991-2003)*, (2016). Ed. Yagup Mahmudov, Cilt 1, Azerbaycan Tarihçiler İçtimai Birliğı Yayınları.
- Azerbaycan Tarihi: 1941-2002-Ci İller*, (2003). Cilt 7, Elm Neşriyyatı.
- Darıclı, A. B. (2018). "Türkiye ve Azerbaycan Arasındaki Askeri İşbirliğı Süreçlerinin Analizi" (Ed. İlyas Topsakal, Sema Ay), *Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri "Politik ve Ekonomik Boyut"*, Ekin Yayınevi, s. 49-63.
- Gaffarov, T. (2001). *Azerbaycan Respublikası: 1991-2001*, Tural-E Neşriyyatı.
- "Garabağ Emeliyyatı", (2005). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, Cilt 2, Lider Neşriyyatı, s. 130-132.
- Kurban, V., Çimen, N. (2020). "Tarihi ve Güncel Boyutlarıyla Karabağ", *ULİSA 12*, Sayı 8, s. 20-33.
- "Mart Soykırımı (1918)", (2005). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, Cilt 2, Lider Neşriyyatı, s. 178-181.

- Memmedova, H. (2006). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dövründe Yukarı Karabağ'da Siyasi Vaziyet: Ermeni Terörizminin Güçlenmesi (1918-1920)*, Nağıl Evi Yayınları.
- Mustafayev, B. (2012). "Kafkaslar'da Müslüman Türk Soykırımı (1905-1920)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 12, Sayı 1, s. 533-561.
- Mustafazade, T. (2010). *Garabağ Hanlığı*, Sabah Yayınları.
- Necefov, B. (1992). *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bilik-Maarifçilik Cemiyeti Yayınları.
- Ordubadi, M. S. (1991). *Kanlı İller*, Garabağ'a Halk Yardımı Komitesi Yayınevi.
- Özdaşlı, E. (2021). "İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7 (1), s. 51-83.
- Paşayeva, U. (2009). "Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Münakaşasında ATET'in Mövqeyine Dair", *Tarih ve Onun Problemleri*, N: 4, s. 245-252.
- Recebli, G. (2013). *Azerbaycan Tarihi: Oçerkler*, Elv ve Tehsil Yayınları.
- Romanovski, V. (1902). *Oçerki İz İstoriy Gruzii*, Tipografiya K. P. Kozlovskago.
- Sadıgov, R. (2015). "Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Dağılma Sürecinin Kanlı Halkası: Bakü Sovyeti Hükûmeti ve Mart Soykırımı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Stratejileri Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, s. 45-73.
- Sadıgov, R. (2015). "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", *Gazi Türkiyat Dergisi*, Sayı 16, s. 165-185.
- Sadıgov, R. (2020). "Azerbaycan Cumhuriyeti", (Ed. Muhammed Bilal Çelik), *Çağdaş Türk Dünyası*, Nobel Akademik Yayıncılık, s. 1-42.
- Sadıgov, R. (2020). *Kanlı Dört Yıl: Rus İç Savaş Tarihi (1917-1920)*, Nobel Yayınları.
- Sariahmetoğlu, N. (2016). "Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde Türkiye ve Rusya", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, s. 93-119.
- Sarıkaya, Y. (2020, Temmuz 26). "Azerbaycan Ermenistan Çatışmasında Son Cephe: Tovuz", *TASAV: Dış Politika Ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi*, s. 1-10.
- Sarıkaya, Y. (2021). "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7 (1), s. 84-103.
- Söker, Ç. (2017). "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Çatışmayı Çözme Perspektifinden İncelenmesi", *Kafkas Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi KAÜİİBBFD*, Cilt 8, Sayı 16, s. 555-574.
- Süleymanov, M. (2014). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Herb Tarihi*, Cilt 1, Füzuan Neşriyatı.
- Şavrov, N. (1911). *Novaya Ugroza Russkomu Delu V Zakavkazye*, Tipografiya Redaksiy Periodičeskih İzdaniy Ministerstva Finansov.
- Şiheliyev, E. (2012). "Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermenistan-Azerbaycan Çatışması", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (1), s. 139-160.
- Tuncel, T. K. (2016). "Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da Yaşanan 4 Gün Savaşı", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 53, s. 301-338.

İnternet Kaynakları

- Artanesyan, G. (2020, Dekabr 1). "Kogda Vse Nedovolno: Poçemu Nikol Paşinyan Ne Stal Armyanskim Mandeloy", BBC Russian, <https://www.bbc.com/russian/features-55139899>, (Erişim Tarihi: 03.02.2021).
- Askeroğlu, S. (2020, Temmuz 16). "Ermenistan'ın Yeni Saldırı Stratejisi", İran Araştırmaları Merkezi, <https://iramcenter.org/ermenistanin-yeni-saldiri-stratejisi/>, (Erişim Tarihi: 05.03.2021).
- Aslanlı, A. (2016, Haziran 30). "Karabağ Sorunu ve İran", Tebriz Araştırmaları Enstitüsü, <http://tebaren.org/wp-content/uploads/2016/06/%C4%B0ran-ve-Karaba%C4%9F-Sorunu.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.03.2021).
- Aslanlı, A. (2016, Nisan 4). "Karabağ'da Hiç Kesilmeyen Ateş ve Rusya", Aljazeera, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/karabagda-hic-kesilmeyen-ates-ve-rusya>, (Erişim Tarihi: 02.03.2021).
- Aslanlı, A. (2020, Ağustos 10). "10. Yılında Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklık Anlaşması ve Ortak Askeri Tatbikatlar", AA, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/10-yilinda-azerbaycan-turkiye-stratejik-ortaklik-anlasmasi-ve-ortak-askeri-tatbikatlar/1937068>, (Erişim Tarihi: 13.02.2021).
- Ataman, M. (2020, Ekim 24). "Ermenistan'ın Savaş Suçları", SETAV, <https://www.setav.org/ermenistanin-savas-suclari/>, (Erişim Tarihi: 04.02.2021).
- Başar, U. (2020, Kasım 23). "İran Karabağ Savaşı'nın Kaybedeni Mi?", AA, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-karabag-savasinin-kaybedeni-mi/2052813>, (Erişim Tarihi: 17.03.2021)
- BMGK kararları için bkz: <http://anl.az/el/emb/QARABAQ/beynelxalq-senedler/bmt.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.02.2021).
- Elbir, H. Ç. (2017, Nisan 28). "Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün Yeni Genel Sekreteri ve Rusya'nın Ermenistan Üzerindeki Etkisi", Avrasya İncelemeleri Merkezi, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/KOLEKTIF-GUVENLIK-ANLASMASI-ORGUTU-NIN-YENI-GENEL-SEKRETERI-VE-RUSYA-NIN-ERMENISTAN-UZERINDEKI-ETKISI>, (Erişim Tarihi: 04.03.2021).
- Fahrutdinov, R. (2020, Oktyabr (Ekim 6). "Razvedka Dolojila: V Karabah Pribili Terroristi İz Siriy İ Liviy", Gazeta. ru, <https://www.gazeta.ru/army/2020/10/06/13283173.shtml>, (Erişim Tarihi: 07.03.2021).
- Güler, M. Ç. (2020, Temmuz). "Tovuz Sınırında Azerbaycan İle Ermenistan Arasında Yaşanan Çatışma ve Arka Planı", SETAV, Sayı 292, s. 1-6. <https://setav.org/assets/uploads/2020/07/P292.pdf>, (Erişim Tarihi: 05.03.2021).
- Karadağ, S. (2019, Eylül 27). "İran- Ermenistan İlişkileri ve Belirleyici Dinamikler", İNSAMER, https://insamer.com/tr/iran-ermenistan-iliskileri-ve-belirleyici-dinamikler_2305.html, (Erişim Tarihi: 16.03.2021).
- Kemaloğlu, İ. (2021, Mart 1), "Ermenistan'da Neler Oluyor, Neler Olabilir", Fikirturu, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/ermenistanda-neler-oluyor-neler-olabilir/>, (Erişim Tarihi: 02.03.2021).

- Keskin, A. (2020, Ekim 12). “İran’ın Karabağ Siyasetinin 5 Yüzü”, Fikir Turu, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/iranin-karabag-siyasetinin-5-yuzu/>; (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021).
- Kots, A. (2020, Noyabr (Kasım) 10). “Rossiya Spasla Ostatki Karabaha”, Komsomolskaya Pravda, <https://www.kp.by/daily/2171206/4318956/>; (Erişim Tarihi: 10. 03. 2021).
- Kulikov, D. (2020, Noyabr (Kasım) 13). “Rossiya Spasla Armyanskoye Naseleniye Karabaha”, Radiovesti, <https://radiovesti.ru/brand/60948/episode/2465238/>; (Erişim Tarihi: 10. 03. 2021).
- Kurşun, M. (2020, Ekim 18). “Tebriz’de Ermenistan İle İran Arasındaki Sınır Kapısının Kapatılması Talebiyle Eylem Yapıldı”, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tebrizde-ermenistan-ile-iran-arasindaki-sinir-kapisinin-kapatilmasi-talebiyle-eylem-yapildi/2010887>; (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021).
- Nizov, G. (2020, Oktyabr (Ekim) 9). “İnostranniye Boeviki V Karabahe: Mif İli Realnost?”, Komsomolskaya Pravda, https://www.kp.ru/daily/217193.5/4301435/?fbclid=IwAR3sY5wDqLRtZIKE6dlpMa-JvPBNBb80OBx8_HxITmIvT7KwfMk_KuARawA; (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021).
- Özdemir, Ö. (2020, Ekim 14). “İHA ve SİHA üretiminde Türkiye dünyada yükselen bir güç mü?”, BBC Türkçe, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54533620>; (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021).
- Rahimov, R. (2019, Mayıs 3). “Türkiye ve Azerbaycan Ortak Askeri Tatbikatı Devam Ediyor”, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ve-azerbaycan-ortak-askeri-tatbikati-devam-ediyor/1468658>; (Erişim Tarihi: 14. 02. 2021).
- Rahimov, R. (2020, Oktyabr (Ekim) 4). “Azerbaycan Ordusu Cebrail Kentinde ve 9 Köyde Kontrolü Sağladı”, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ordusu-cebrail-kentinde-ve-9-koyde-kontrolu-sagladi/1995498>; (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021).
- Sadıgov, R. (2020, Eylül 29). “Güney Kafkasya’da Yeniden Tırmanan Gerginlik: Karabağ Çatışmalarında 3. Safha”, Fikirturu, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/guney-kafkasyada-yeniden-tirmanan-gerginlik-karabag-catismalarinda-3-safha/>; (Erişim Tarihi: 03.02.2021).
- Sadıgov, R. (2020, Kasım 20). “Karabağ Mutabakatı: Silahlı Çözümde Siyasi Çözüme”, Fikirturu, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/karabag-mutabakati-silahl-cozumden-siyasi-cozume/>; (Erişim Tarihi: 11. 02. 2021).
- Sadıgov, R. (2020, Temmuz 22). “Ermenistan’ın Son Saldırısı Nasıl Okunmalı”, Fikirturu, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/ermenistanin-son-saldirisi-nasil-okunmalı/>; (Erişim Tarihi: 03.02.2021).
- Svetlova, A. (2020, Oktyabr (Ekim) 27). “Spets Poslannik İrana Posetit Moskvu, Baku, Yerevan İ Ankaru İz-Za Karabahskogo Konfliktka”, Gazeta. ru, https://www.gazeta.ru/politics/news/2020/10/27/n_15138553.shtml; (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021).
- Tuncel, T. K. (2020, Temmuz 23). “Azerbaycan-Ermenistan Sınır Hattında 12 Temmuz 2020’de Patlak Veren Çatışma ve Karabağ İhtilafı Hakkında Değerlendirmeler”,

- Avrasya İncelemeleri Merkezi, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/AZERBAYCAN-ERMENİSTAN-SINIR-HATTINDA-12-TEMMUZ-2020-DE-PATLAK-VEREN-CATISMA-VE-KARABAG-IHTILAFI-HAKKINDA-DEGERLENDIRMELER>, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021)
- Yaman, A. (2020, Aralık 9). "Karabağ Savaşı'nda İran Kimin Yanında?", 21. Yüz Yıl Türkiye Enstitüsü, <https://21yyte.org.tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/karabag-savasinda-i-ran-kimin-yaninda>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021).
- Zahidgızı, V. (2020, Dekabr (Aralık) 14). "İkinci Karabağ Müharibesi: Gerb ve Rusya Medyasının Yanaşması", APA, https://apa.az/az/siyasi_xeberler/lkinci-Qarabag-muharibsi-Qrb-v-Rusiya-mediasinin-yanasmasi-coloredTHLILcolor-619554, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021).
- "Ak Parti, CHP, MHP ve İyi Parti'nin TBMM Grupları Ortak Bildiriyle Ermenistan'ı Kınadı", (2020, Eylül 28). Euronews Türkçe, <https://tr.euronews.com/2020/09/28/ak-parti-chp-mhp-ve-iyi-parti-nin-tbmm-gruplar-ortak-bildiriyle-ermenistan-k-nad>; (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021).
- "Armeniya i Rossiya Provodyat V Zakavkazye Uçeniya Obyediyonnoy Sistemi PVO", (2020, İyul (Temmuz) 23). EADAILY, https://eadaily.com/ru/news/2020/07/23/armeniya-i-rossiya-provodyat-v-zakavkaze-ucheniya-obedinyonnoy-sistemy-pvo?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021).
- "Armyanskiye Voenniye Otravilis V Rossiyu Dlya Uçastiya V Uçeniy Kavkaz-2020", ((2020, Sentyabr (Eylül) 14). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/society/20200914/24460893/Armyanskie-voennye-otpravilis-v-Rossiyu-dlya-uchastiya-v-uchenii-Kavkaz-2020.html>, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021).
- "Artsah Eto Armeniya- İ Toçka", (2019, Avgusta 5). Armenpress, <https://armenpress.am/rus/news/983950/>, (Erişim Tarihi: 03.02.2021).
- "Azerbaycan Bayrağı Zengilan Şehrine Sancılıb", (2020, Oktyabr (Ekim) 20). Azertac, <https://azertag.az/xeber/1619269>, (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021).
- "Azerbaycan cumhurbaşkanı Aliyev: Dışarıdan Bir Saldırı Gerçekleşirse O Zaman Türk F-16'ları Görecekler", (2020, Ekim 26). AA, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-disaridan-bir-saldiri-gerceklesirse-o-zaman-turk-f-16lari-gorecekler/2019466>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021).
- "Azerbaycan Kendi Göbeğini Kesiyor", (2020, Eylül 29). Milliyet, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/azerbaycan-kendi-gobegini-kesiyor-6317411>, (Erişim Tarihi: 17. 02. 2021).
- "Azerbaycan Prezidenti İlham Eliyev Halka Müraciet Edib", (2020, Sentyabr (Eylül) 27). APA, https://apa.az/az/daxili_siyaset/Azrbaycan-Prezidenti-Ilham-liyevin-xalqa-muraciet-edib-coloredYENILNIBcolor-607177, (Erişim Tarihi: 03.02.2021).
- "Azerbaycan Prezidenti İlham Eliyev Halka Müraciet Edib", (2020, Oktyabr (Ekim) 4). <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-prezidenti-ilham-eliyev-xalqa-muraciet-edib-video-32639.html>; (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021).
- "Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Eliyev Halka Müraciet Edib", (2021, Noyabr (Kasım) 11). *Azerbaycan Ordusu Gazetesi*, s. 1, 4- 5.

- “Azerbaycan, Rusya ve Ermenistan Harici İşler Nazirlerinin Birge Beyanatı Gebul Edilib”, (2020, Oktyabr (Ekim) 11). *Azerbaycan Ordusu*, s. 2.
- “Azerbaycan’a İlk İnsani Yardım Konvoyu Yola Çıktı”, (2020, Ekim 9). Kızılay, <https://www.kizilay.org.tr/Haber/HaberDetay/5515>, (Erişim Tarihi: 20. 02. 2021).
- “Azerbaycan’ın Müdafie Naziri Rusya Terefine Başsağlığı Verib”, (2020, Noyabr (Kasım) 11). *Azerbaycan Ordusu Gazetesi*, s. 6.
- “Azerbaycan’ın Müdafie Naziri Rusya Terefine Başsağlığı Verib”, (2020, Noyabr (Kasım) 10). <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycanin-mudafie-naziri-rusiya-terefine-bassagligi-verib-33788.html>, (Erişim Tarihi: 11. 02. 2021).
- “Azerbaycan-Ermenistan Arasındaki “Tovuz” Krizinde Son Durum”, (2020, Temmuz 16). TRT Haber, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycan-ermenistan-arasindaki-tovuz-krizinde-son-durum-502162.html>; (Erişim Tarihi: 17. 02. 2021).
- “Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Açıldı”, (2017, Ekim 30), TRT Haber, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/baku-tiflis-kars-demiryolu-acildi-339560.html>, (Erişim Tarihi: 20. 12. 2020).
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan Haritayı Gösterip Dünyaya Seslendi: Adalet Nerede”, (2019, Eylül 25). CNN Türk, <https://www.cnnturk.com/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-bm-74-genel-kurulunda-konusuyor>, (Erişim Tarihi: 13. 02. 2021).
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan ile İngiltere Başbakanı Boris Johnson Görüştü”, (2020, Eylül 28). TRT Haber, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-johnson-ile-gorustu-519349.html>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021).
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Kanada Başbakanı Trudeau ile Telefonda Görüştü”, (2020, Ekim 16). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/gundem/cumhurbaskani-erdogan-kanada-basbakani-ile-gorustu-3571222>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021).
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Merkel ile Görüştü”, (2020, Ekim 6). NTV, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-merkel-ile-gorustu,iluKAb2O9EO68XSyVL5JgA>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021).
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Bu Saldırı Ermenistan’ın Çapını Aşan Bir Hadise”, (2020, Temmuz 14). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/video-galeri/gundem/cumhurbaskani-erdogan-bu-saldiri-ermenistanin-capini-asan-bir-hadise-2206763>, (Erişim Tarihi: 03.02.2021).
- “Dağlık Karabağ’da Çözüm Girişimleri: AGİT Minsk Grubunun Müzakere Çıkmazı”, (2012, Ekim 23). Aljazeera, <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/daglik-karabagda-cozum-girisimleri-agit-minsk-grubunun-muzakere-cikmazi>, (Erişim Tarihi: 02.02.2021).
- “Dış Faktörler ve Türkiye’nin Öncelikleri, Türk-Ermeni İlişkilerinin Normalleşmesini İmkansız Kılıyor”, (2018, Aralık 11). Sputnik Türkiye, <https://tr.sputniknews.com/columnists/201812111036574241-dis-faktor-turkiye-onceelik-turk-ermenii-iskisi-normallesme-imbkansiz/>, (Erişim Tarihi: 13. 02. 2021).
- “Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu: Ermenistan Aklını Başına Toplasın, Azerbaycan’ın Yanındayız”, (2020, Temmuz 13). TRT Haber, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/disisleri->

bakani-cavusoglu-ermenistan-aklini-basina-toplasin-azerbaycanin-yanindayiz-501110.html, (Erişim Tarihi: 17. 02. 2021).

“Diversionnaya Gruppa Protivnika Popitalas Dostiç Uspeha v Napravleniy Şuşi, Odnako Otstupila S Bolşimi Poteryami”, (2020, Noyabr (Kasım) 4). Armedia, <https://armedia.am/rus/news/89006/diversionnaya-gruppa-protivnika-popiytalas-dostich-uspekha-v-napravleniy-shushi-odnako-otstupila-s-bolshimi-poteryami.html>, (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021).

“Dogovor O Kollektivnoy Bezopasnosti”, <http://www.odkb.gov.ru/b/azb.htm>, (Erişim Tarihi: 04. 03. 2021).

“Eğer Ermeniler Öz Çirkin Planlarından El Çekmeseler Onlar İçin Çok Ağır Neticeler Olacag”, (2020, Sentyabr (Eylül)19). Azertac, https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Ager_ermeniler_oz_chirkin_planlarindan_el_chekmeseler_onlar_uchun_chox_agir_neticeler_olacaq, (Erişim Tarihi: 03.02.2021).

“Erdoğan Bakü'den Ermenistan'a Mesaj Verdi: Beklemeleri Boşuna”, (2018, Eylül 15). CNN Türk, <https://www.cnnturk.com/turkiye/erdogan-bakuden-ermenistana-mesaj-verdi-beklemeleri-bosuna>, (Erişim Tarihi: 13. 02. 2021).

“Erdoğan Putin ile Yaptığı Azerbaycan Görüşmesini Anlattı: Kırmızı Çizgimiz Aşılırsa”, (2020, Ekim 28). Hürriyet, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-haberi-erdogan-putin-ile-yaptigi-azerbaycan-gorusmesini-anlattı-kirmizi-cizgimiz-asılırsa-41648174>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021).

“Ermenistan Gence Şehrine Füzeyle Saldırdı”, (2020, Ekim 11). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/dunya/ermenistan-gence-sehrine-fuzeyle-saldirdi-11-olu-35-yarali-3570485>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021).

“Ermenistan Silahlı Güvveleri Bütün Cephe Boyu Geniş miğyaslı Tehribat Töredib”, (2020, Sentyabr (Eylül) 27). <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahlı-quvveleri-butun-cebhe-boyu-genismiğyaslı-texribat-toredib-32310.html>, (Erişim Tarihi: 03.02.2021).

“Ermenistan Tecavüzünün Neticeleri”, <http://anl.az/el/emb/QARABAQ/statistika.htm>, (Erişim Tarihi: 02.02.2021).

“Ermenistan'ın Kanlı Saldırısına Türkiye'den Sert Tepki”, (2020, Ekim 11). Hürriyet, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/son-dakika-ermenistanin-kanli-saldirisina-turkiyeden-sert-tepki-41633089>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021).

“Ermenistan'ın Yeni Başbakanından İlk Türkiye Açıklaması”, (2018, Mayıs 9). Hürriyet, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistanin-yeni-basbakanindan-ilk-turkiye-aciklamasi-40831260>, (Erişim Tarihi: 13. 02. 2021).

“Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ Münağışesi”, <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/ermenistan-azerbaycan-dagliq-qarabag-munağışesi> (Erişim Tarihi: 02.02.2021).

“ES Prizval Storonı Konfliktı V Nagornom Karabahe Prekratit Boevıye Deystviya”, (2020, Sentyabr (Eylül) 27). Argumentı İ Faktı, https://aif.ru/politics/world/es_prizval_storonı_konfliktı_v_nagornom_karabahe_prekratit_boevıye_deystviya, (Erişim Tarihi: 04.02.2021).

- “Glava MID Armeniy Obsudil S Lavrovım Situasiyu V Karabahe”, (2020, Sentyabr (Eylül) 30). RİA, <https://ria.ru/20200930/karabakh-1578016809.html>, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021).
- “Glava MID İrana Virazil Obespokoyennost Prisustviyem Terroristov v Rayone Karabaha”, (2020, Noyabr (Kasım) 1). TASS, <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9885921>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021).
- “İkinci Karabağ Müharibesi: Esas Hadiselerin Hronogiyası”, (2020, Noyabr (Kasım) 21). BBC Azeri, <https://www.bbc.com/azeri/region-55031057>, (Erişim Tarihi: 04.02.2021).
- “İlham Aliyev Nakanune V Hode Telefonno Go Razgovora S Vladimirom Putinim Podnyal Vopros Postavok Armeniyu Svışe 400 ton Voennih Gruzov”, (2020, Avgust (Ağustos) 13). Nezavisimaya Gazeta, https://www.ng.ru/cis/2020-08-13/5_7937_news1.html?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021).
- “İlham Eliyev Füzuli Rayonunda Füzuli-Şuşa Yolunun ve Hava Limanının Temelini Goyub Şuşa Şehrinde Seferde Olub”, (2021, Yanvar (Ocak) 15) <https://president.az/articles/50184>, (Erişim Tarihi: 15. 03. 2021).
- “İlham Eliyev Halka Müraciet Edib”, (2020, Oktyabr (Ekim) 17). <https://president.az/articles/43334>, (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021).
- “İlham Eliyev Rai-1 Televiziya Kanalına Müsahibe Verib”, (2020, Oktyabr (Ekim) 26). <https://president.az/articles/44514>, (Erişim Tarihi: 10. 03. 2021).
- “İlham Eliyev Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putine Telefonla Zeng Edib”, (2020, Oktyabr (Ekim) 7). <https://president.az/articles/42037>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021).
- “İlham Eliyev Rusiyanın Ermenistana Silah Vermesine Göre Putine Zeng Etdi”, (2020, Avgust (Ağustos) 13). Report, <https://report.az/xarici-siyaset/prezident-ilham-eliev-vladimir-putine-telefonla-zeng-edib/>, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021).
- “İlham Eliyev Türkiye'nin “A Haber” Televiziya Kanalına Müsahibe Verib”, (2020, Oktyabr (Ekim) 16). <https://president.az/articles/43250>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021).
- “İlham Eliyev'in “SKY NEWS” Kanalında Müsahibesi Yayınlanıb”, (2020, Oktyabr (Ekim) 9). <https://president.az/articles/42435>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021).
- “İlham Eliyev'in 4 Saatdan Çok Davam Eden Metbuat Konfransı'nın Tam Metni”, (2021, Şubat 27). Modern <https://modern.az/az/news/279836/ilham-eliev-in-4-saatdan-cox-davam-eden-metbuat-konfransintam-metni>, (Erişim Tarihi: 04. 03. 2021).
- “İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Arakçi, Dağlık Karabağ'ı Görüşmek Üzere Bakü'de”, (2020, Ekim 28). Habertürk, <https://www.haberturk.com/iran-disisleri-bakan-yardimcisi-arakci-daglik-karabag-i-gorusmek-uzere-baku-de-2851221>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021).
- “İran Gotov Vstupit Posrednikom V Karabahskom Konflikte”, (2020, Oktyabr (Ekim) 30). RİA, <https://ria.ru/20201030/posrednik-1582286555.html>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021).
- “İran Harici İşler Nazirliği Yerli Şirketin Şuşa'da Mescid Berpası İle Meşğul Olacağı Barede Melumatsızdır”, (2019, İyun (Haziran) 10). APA, https://apa.az/az/daglik_qarabag/iran-xin-yerli-sirketin-susada-mescidin-berpasi-ile-mesgul-olacagi-barede-melumatsizdir-537632, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021).

- “İran İslam Respublikasının Prezidenti Hesən Rühani İlham Eliyevə Telefonla Zəng Edib”, (2020, Oktyabr (Ekim) 6). <https://president.az/articles/41980>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021).
- “İran Lideri Hamaney: Azərbaycan'ın Tüm Toprakları İşgalden Kurtarılmalı, Ermenilerin Güvenliği Sağlanmalı”, (2020, Kasım 3). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/dunya/iran-lideri-hamanev-azerbaycanin-tum-topraklari-ısgalden-kurtarilmali-ermenilerin-guvenligi-korunmalı-3573529>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021).
- “İran Provel Uçeniya V Prigraniçnih S Armeniyey İ Azerbaydjanom Rayonah”, (2020, Oktyabr (Ekim) 25). Ria, <https://ria.ru/20201025/ucheniya-1581448928.html>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021).
- “İran, Azerbaycan ve Ermenistan'ı Uyardı: Bu Durum Devam Ederse Kesinlikle Daha Fazla Önlem Alınacak”, (2020, Ekim 6). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/dunya/iran-azerbaycan-ve-ermenistani-uyardi-bu-durum-devam-ederse-kesinlikle-daha-fazla-onlem-alinacak-3569903>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021).
- “İran, Azerbaycan-Ermenistan Sınırına Askeri Yığınak Yaptı”, (2020, Ekim 26). Sputnik Türkiye, <https://tr.sputniknews.com/asya/202010261043095748-iran-azerbaycan-ermenistan-sinirina-askeri-yiginak-yapti/>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021).
- “Komanduyuşiy KSİR Pobival Na Hudaferinskom Uçastke Granitsı İrana”, (2020, Oktyabr (Ekim) 26). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/world/20201026/25070309/ Komanduyuschiy-KSIR-pobyval-na-Khudaferinskom-uchastke-granitsy-Irana.html>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021).
- “Kommentariy Departamenta İnfomasiy i Peçati MİD Rossiy Otnositelno Perebroski İnostrannih Nayemnikov V Zonu Nagorno-Karabahskogo Konfliktı”, (2020, Sentyabr (Eylül) 30). https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4363834, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021).
- “Kosaçev Zayavil O Gubitelnom Effekte Uçastiya Turtsiy V Peregovorah Po NKR”, (2020, Oktyabr (Ekim) 14). RIA, <https://ria.ru/20201014/karabakh-1579698917.html>; (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021).
- “Kreml Otsenil Vozmojnost Podklyuçeniya Turtsiy K Uregulirovaniyu V Karabahe”, (2020, Oktyabr (Ekim) 22). Lenta. ru, <https://lenta.ru/news/2020/10/22/peskov/>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021).
- “Lavrov Obsudil Karabah S İranskim Kollegoy”, (2020, Oktyabr (Ekim) 2). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/russia/20201002/24728808/Lavrov-obsudil-Karabakh-s-iranskim-kollegoy.html>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021).
- “Lavrov Obsudil S Glavoy MİD Armeniy Situatsiyu V Nagornom Karabahe”, (2020, Sentyabr (Eylül) 27). RIA, <https://ria.ru/20200927/karabakh-1577837688.html>; (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021).
- “Lavrov Şçel Pravilnim Otpravıt V Karabah Voennih Noblyudateley İz Rossiy”, (2020, Oktyabr (Ekim) 7). RBC, <https://www.rbc.ru/politics/14/10/2020/5f86bbb9a7947fdb899abcd>, (Erişim Tarihi: 10. 03. 2021).
- “MİD İrana Prizval K Prekraşeniyu Ognya V Karabahe İ Naçalu Dialoga”, (2020, Sentyabr (Eylül) 27). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/world/>

20200927/24622881/MID-Irana-prizval-k-prekrascheniyu-ognya-v-Karabakhe-i-nachalu-dialoga.html, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021).

“Minooboronı Zayavilo Ob Atake Na Mİ-24 Vne Zonı Boevih Deystviy V Karabahe”, (2020, Noyabr (Kasım) 9). RBC, <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/5fa97e6b9a794700e64243b3>; (Erişim Tarihi: 11. 02. 2021).

“Minskaya Gruppa OBSE Prizvala Storonı Stabilizirovat Situatsiyu V Karabahe”, (2020, Sentyabr (Eylül) 27). Ria, <https://ria.ru/20200927/karabakh-1577838585.html>, (Erişim Tarihi: 04.02.2021).

“Mişustin Provel Telefonny Razgovor S Premyer- Mınıstrom Azerbaydjana”, (2020, Oktyabr (Ekim) 8). İZ. ru, <https://iz.ru/1071240/2020-10-08/mishustin-provel-telefonny-razgovor-s-premer-ministrom-azerbaidzhana>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021).

“Mojno Li Razmestit V Karabahe Rossiyskih Mirotvortsev?”, (2020, Oktyabr (Ekim) 3). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20201003/24746417/Mozhno-li-razmestit-v-Karabakhe-mirotvortsev-Intervyu-Pashinyana-Al-Jazeera.html>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021).

“Mübariz Gurbanlı: Ermenilerin Temir Behanesi İle Yukarı Gövher Ağa Mescidine Zerer Vurması Onların Özünüküleşdirme Siyasetini Bir Daha Sübut Edir”, (2019, Oktyabr (Ekim) 7). <http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/9107/mubariz-qurbanli-ermenilerin-temir-behanesi-ile-yuxari-govher-aga-mescidine>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021).

“Nikol Paşinyan Stanseval Şurdjpar V Şuşu”, (2019, May 9). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20190509/18504213/Nikol-Pashinyan-stantseval-shurdzh-par-Shushi-video.html>, (Erişim Tarihi: 03.02.2021).

“No: 149, 12 Temmuz 2020, Azerbaycan’a Yönelik Ermeni Saldırısı Hk.”, (2020, Temmuz 12). http://www.mfa.gov.tr/no_-149_-azerbaycan-a-yonelik-ermeni-saldirisi-hk.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 17. 02. 2021).

“Noçyu Protivnik Popytalsya Prodvinutsya K Şuşi, No Bıl Otbroşen”, (2020, Noyabr (Kasım) 4). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/karabah/20201104/25181432/Nochyu-protivnik-popytalsya-prodvinutsya-kShushi-no-byil-otbroshen---AO.html>; (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021).

“O Telefonnih Razgovorah Ministra İnostrannih Del Rossiy S. V. Lavrova S Ministrom İnostrannih Del Azerbaydjana D. A. Bayramovım İ Ministrom İnostrannih Del Armeniy Z. G. Mnasakanyanom”, (2020, Sentyabr (Eylül) 30). https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4363752, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021).

“O Telefonnom Razgovore Ministra İnostrannih Del Rossiy S. V. Lavrov’a S Ministrom İnostrannih Del Turtsiy M. Çavuşoglu”, (2020, Sentyabr (Eylül) 27). https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4350950, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021).

“Paşinyan Obyasnıl Poçemu V Karabahe Nujno Rasmestit İmenno Rossiyskih Mirotvortsev”, (2020, Noyabr (Kasım) 7). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20201107/25225201/Pashinyan-obyasn-il-pochemu-v-Karabakhe-nuzhno-razmestit-imenno-rossiyskih-mirotvortsev.html>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021).

- “Paşinyan Otverg İdeyu Vvoda Mirotvortsev V Zonu Konfliktu V Nagornom Karabahe”, (2020, Sentyabr (Eylül) 30). İZ, <https://iz.ru/1067342/2020-09-30/pashinian-otverg-ideiuvvoda-mirotvortsev-v-zonu-konfliktu-v-nagornom-karabakhe>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021).
- “Paşinyan Poprosil Putina Opredelit, Kakuyu Pomoş Mojet Okazat RF”, (2020, Oktyabr (Ekim) 31). İnterfax, <https://www.interfax.ru/world/735031>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021).
- “Paşinyan V Çetvertiy Raz Pozvonil Putinu İz-Za Konfliktu V Karabahe”, (2020, Oktyabr (Ekim) 5). RBC, <https://www.rbc.ru/politics/05/10/2020/5f7b6f0a9a794717f3b34fe2>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021).
- “Paşinyan Viskazalsya V Polzu Prihoda Rossiyskih Mirotvortsev V Karabah”, (2020, Oktyabr (Ekim) 25). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/karabah/20201025/25062856/Pashinyan-vyskazalsya-v-polzu-prihoda-rossiyskikh-mirotvortsev-v-Karabakh.html>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021).
- “Paşinyan Viskazalsya Za Vvod Rossiyskih Mirotvortsev V Karabah”, (2020, Oktyabr (Ekim) 22). İnterfax, <https://www.interfax.ru/world/733749>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021).
- “Paşinyan Zayavil, Çto Armeniya Poluçayet Ojidaemuyu Podderjku Ot Rossii”, (2020, Noyabr (Kasım) 7). RİA, <https://ria.ru/20201107/podderzhka-1583564889.html>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021).
- “Paşinyan: Dlya Nas Stalo Yasno Çto Borba Bolşe Ne İmeyet Smisla, Kogda Pal Şuşi”, (2020, Noyabr (Kasım) 13). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20201113/25324263/Pashinyan-dlya-nas-stalo-yasno-çto-borba-bolshe-ne-imeet-smisla-kogda-pal-shushi.html>, (Erişim Tarihi: 11. 02. 2021).
- “Paşinyan: Pod Ugrozoy Okrujeniya V Karabahe Bili Do 30 Tısyaç Voennih”, (2020, Noyabr (Kasım) 13). RUSSIAN RT, <https://russian.rt.com/ussr/news/802896-pashinyan-okruzhenie-karabah>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021).
- “Peskov Otvetil Na Vopros O Vvode Rossiyskih Mirotvortsev V Karabah”, (2020, Oktyabr (Ekim) 3). RBC, <https://www.rbc.ru/politics/03/10/2020/5f78d84e9a7947271228de14>, (Erişim Tarihi: 09. 03. 2021).
- “Peskov Rasskazal O Dialoge S Azerbaydjanom İ Turtsiey Po Karabahu”, (2020, Oktyabr (Ekim) 5). Argumenti İ Faktı, https://aif.ru/politics/russia/peskov_rasskazal_o_dialoge_s_azerbaydjanom_i_turciey_po_karabahu, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021).
- “Prezident Azerbaydjana Predlojil Vıklyuçit Turtsiyu V Peregovori Po Karabahu”, (2020, Oktyabr (Ekim) 11). RBC, <https://www.rbc.ru/politics/11/10/2020/5f81ccfd9a7947a6918a883d>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021).
- “Prezident İham Eliyev: Hesab Edirem Ki, Ateşkes Çağrılarını Sadece Çağırış Olmamalıdır”, (2020, Oktyabr (Ekim) 7). Azertac, <https://azertag.az/xeber/1607089>, (Erişim Tarihi: 04.02.2021).
- “Prezident İham Eliyev: Zengilan Şeheri ve Rayonun 6 Kendi, Füzuli, Cebraııl, Hocavent Rayonlarının 18 Kendi İşgaldan Azad Edilib”, (2020, Oktyabr (Ekim) 20). <https://mod.gov.az/az/news/prezident-ilham-eliev-zengilan-seheri-ve-rayonun-6>

- kendi-fuzuli-cebrayil-xocavend-rayonlarinin-18-kendi-iscaldan-azad-e-33130.html, (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021).
- “Prezident NKR Poblagoğaril Rossiyu İ Putina Za Pomoş V Zaverşeniy Voynı”, (2020, Noyabr (Kasım) 23). RBC, <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/5fbadafe9a7947349fc6659b>; (Erişim Tarihi: 10. 03. 2021).
- “Prezidenti Rossiy, SŞa İ Fransiy Vıstupili S Obşim Zayavleniyem Po Karabahu”, (2020, Oktyabr (Ekim) 1). Komsomolskaya Pravda, https://www.kp.ru/daily/217189/4296909/?utm_campaign=internal&utm_medium=section__page%3D11&utm_source=quote_previe_w&utm_term=-1, (Erişim Tarihi: 04.02.2021).
- “Putin Nazval Sobitiya V Nagornom Karabahe Tragediyey”, (2020, Oktyabr (Ekim) 7). RBC, <https://www.rbc.ru/politics/07/10/2020/5f7d773a9a7947642575d8fd>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021).
- “Putin Obsudil S Rouhani İranskuyu Yadernuyu Programmu, Karabah İ Vaksinu Ot Koronavirusa”, (2020, Oktyabr (Ekim) 10). TASS, <https://tass.ru/politika/9682617>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021).
- “Putin Obyasnıl Pozisiyu Rossiy Po Karabahu”, (2020, Oktyabr (Ekim) 22). Lenta, <https://lenta.ru/news/2020/10/22/qarabakh/>, (Erişim Tarihi: 10. 03. 2021).
- “Putin Vpervıye Obsudil S Aliyevım Obostreniye Konfliktı V Nagornom Karabahe”, (2020, Oktyabr (Ekim) 7). Vedomosti, <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2020/10/07/842420-putin-vperve-obsudil-s-alievim-obostrenie-konfliktı-v-nagornom-karabahe>, (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021).
- “Putin'den Karabağ ve Türkiye Açıklaması”, (2020, Ekim 29). Milliyet, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/son-dakika-putinden-karabag-ve-turkiye-aciklamasi-6342223>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021).
- “Rossiyskiy Mİ-24 Sbili V Armeniy U Granıtı S Azerbayđanom”, (2020, Noyabr (Kasım) 9). TASS, <https://tass.ru/proisshestiya/9953671>, (Erişim Tarihi: 11. 02. 2021).
- “Ruhani'den Türkiye'ye İtham: Birileri Sınırımıza Terörist Gönderiyor”, (2020, Ekim 8). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/video-galeri/dunya/ruhaniden-turkiyeye-itham-birileri-sinirimiza-terorist-gonderiyor-2210948>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021).
- “Rusya Geri Adım Attı: Türkiye de Karabağ Sorununun Çözümü İçin Görüşmelere Katılsın”, (2020, Ekim 29). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/dunya/rusya-geri-adim-atti-turkiye-de-karabag-sorunun-cozumu-icin-gorusmelere-katilsin-3572908>; (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021).
- “Rusya'dan Ermenistan ve Azerbaycan'a İtidal Çağırısı”, (2020, Temmuz 14). TRT Haber, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/rusyadan-ermenistan-ile-azerbaycana-itidal-cagrisi-501561.html>, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021).
- “Sovetnik Paşinyana: Naşa TŞel Udarı Po Grajdanskomu Naseleniyu Azerbayđana”, (2020, Oktyabr (Ekim) 6). Haqqın, <https://haqqin.az/news/191045>, (Erişim Tarihi: 04. 02. 2021).
- “Soykırım Hakkında”, <http://anl.az/xocali/soyqirim.htm>, (Erişim Tarihi: 02.02.2021).

- “SŞA Predlojili Vvesti Skandinavskih Mirotvortsev Na Okkupirovanniye Territoriy Azerbaydjana”, (2020, Oktyabr (Ekim) 31). Vestikavkaza, <https://vestikavkaza.ru/news/ssa-predlozili-vvesti-skandinavskih-mirotvorcev-na-okkupirovannye-territorii-azerbajdzana.html>, (Erişim Tarihi: 10. 03. 2021).
- “Şoygu Provel Telefonniye Peregovori S Ministrami Oboroni Armeniy İ Azerbaydjana”, (2020, Oktyabr (Ekim) 7). Vedomosti, <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2020/10/07/842491-shoigu-provel-telefonnie-peregovori-s-ministrami-oboroni-armenii-azerbaidzhana>; (Erişim Tarihi: 08. 03. 2021).
- “Şuşa Bele Azad Olundu: Teferrüatlar”, (2020, Noyabr (Kasım) 9). Milli. Az, <https://news.milli.az/politics/895827.html>, (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021).
- “Tarihi Hudaferin Körpüsü Azad Olunub”, (2020, Noyabr (Kasım) 21). BBC Azeri, <https://www.bbc.com/azeri/region-55031057>, (Erişim Tarihi: 10. 02. 2021).
- “TBMM'den Ermenistan'a Kınama”, (2020, Eylül 28). AA, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/tbmm-den-ermenistana-kinama/1988504>, (Erişim Tarihi: 18. 02. 2021).
- “Terrorizm Ne Mojet Okazatsya U Naşih Granits: Jestkoye Zayavleniye Prezidenta İrana Rouhani”, (2020, Oktyabr (Ekim) 7). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/karabah/20201007/24802462/Terrorizm-ne-mozhet-okazatsya-u-nashikh-granits-zhestkoe-zayavlenie-prezidenta-irana-Roukhani-.html>, (Erişim Tarihi: 16. 03. 2021).
- “Türk Kızılaydan Azerbaycan'a 11 Tır İnsani Yardım”, (2020, Ekim 31). AA, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/turk-kizilaydan-azerbaycana-11-tir-insani-yardim/2026159>, (Erişim Tarihi: 20. 02. 2021).
- “Türk Kızılayı Tarafından Azerbaycan'a İkinci Yardım Konvoyu Yola Çıktı”, (2020, Ekim 23). https://www.iletisim.gov.tr/turkce/yerel_basin/detay/turk-kizilayi-tarafindan-azerbaycana-2-yardim-konvoyu-yola-cikti, (Erişim Tarihi: 20. 02. 2021).
- “Türk Milleti Tüm İmkanlarıyla Azerbaycanlı Kardeşlerinin Yanındadır”, (2020, Eylül 27). <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/122186/-turk-milleti-tum-imk-nlariyla-azerbaycanli-kardeslerinin-yanindadir>, (Erişim Tarihi: 17. 02. 2021).
- “Türk PUA'larından İşgalçı Ermenistan'a 1 Milyard Dolarlık Zerbe”, (2020, Oktyabr (Ekim) 10). Avrupa İno, <https://avropa.info/post/357138>, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021).
- “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Tasarısı İle Dışişleri Komisyonu Raporu” 08. 12. 2010, <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss645.pdf>, (Erişim Tarihi: 12.02. 2021).
- “Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 12.02. 2021).
- “Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 13. 02. 2021).
- “V Karabahe Perekrnli Dlya Grajdanskih Lits Dorogu Şuşa-Laçın”, (2020, Noyabr (Kasım) 4). Argument İ Faktı, https://aif.ru/politics/world/v_karabahe_perekryli_dlya_grazhdanskih_lic_dorogu_shushi-lachin, (Erişim Tarihi: 10.02.2021).

- “V MID RF Prokommentirovali İdeyu O Skandinavskih Mirotvortsah v Karabahe”, (2020, Noyabr (Kasım) 2). Gazeta, https://www.gazeta.ru/politics/news/2020/11/02/n_15167161.shtml, (Erişim Tarihi: 10. 03. 2021).
- “V Şuşi Sostoyalas Tseremoniya İnauguratsiy Novoizbrannago Prezidenta Artsaha Araika Arutyunyana”, (2020, May 21). News. Am, <https://news.am/rus/news/580068.html>, (Erişim Tarihi: 03.02.2021).
- “Zamglavı MID İrana İ Turtsiy Proveli Produktivnuyu Diskussiyu Po Karabahu”, (2020, Oktyabr (Ekim) 31). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/karabah/20201031/25137179/Zamglavy-MID-İrana-i-Turtsii-proveli-produktivnuyu-diskussiyu-po-Karabakhu.html>, (Erişim Tarihi: 17. 03. 2021).
- “Zatulin: Pompeo Poblagodaryl Gruzuyu Za Otkaz Propustit Rossiyskuyu Tehniku V Armeniyu”, (2020, Sentyabr (Eylül) 23). Sputnik Armenia, <https://ru.armeniasputnik.am/radio/20200923/24564155/Zatulin-sotrudnichaya-s-NATO-Gruzuya-blokiruet-vozmozhnost-normalizatsii-otnosheniy-s-Rossiey.html>, (Erişim Tarihi: 05. 03. 2021).
- “Zayavleniye MID Rossiy Otnositelno Obostreniya Situatsiy V Zone Nagorno-Karabahskogo Konflikta”, (2020, Sentyabr (Eylül) 27). https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/ckNonkJE02Bw/content/id/4350914, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2021).

BÖLÜM 21

GÜNÜMÜZ ORTODOKS GÜRCÜ YÖNETİMİNİN MÜSLÜMANLARA YÖNELİK POLİTİKASINDA SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ ROLÜ

Rasim BAYRAKTAR*

* Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, rbayraktar@hotmail.com.

GİRİŞ

Eski Sovyet bloku ülkelerinden biri olan Gürcistan, Sovyetlerin dağılımından sonra Kafkasya'da bağımsızlığını ilk kazanan Cumhuriyet'tir. 31 Mart 1991 tarihinde ülke genelinde referanduma gidilerek bağımsızlık yetkisi alınmış ve 28 Nisan 1991'de Gürcistan Parlamentosu Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Gürcistan'ın rejimi; seküler, üniter ve başkanlık sistemine dayalı cumhuriyet olan temsili demokrasidir. Gürcistan Parlamentosu 150 üyeden oluşmaktadır. Parlamento seçimleri dört yılda bir düzenlenmektedir. Üyelerden 77'si nispi temsil, diğer 73'ü ise çoğunluk sistemine göre seçilmektedir. Son parlamento seçimleri 8 ve 16 Ekim 2016 tarihlerinde iki turlu gerçekleştirilmiş olup, hâlihazırda Gürcü Rüyası Partisi 115, Birleşik Ulusal Harekat Partisi 27, Gürcistan Yurtseverler Birliği Partisi ise 6 sandalye sahibi olmuştur.

Ülke nüfusu, etnik ve dini çeşitlilik açısından dikkat çekmektedir. Resmi verilere göre 4 milyon 483 bin 200 kişiden oluşan ülke nüfusunun yaklaşık %83.8'ini Gürcüler, Megreller, Svanlar, Lazlar ve Acaralar oluşturmaktadır. Diğer büyük etnik gruplar ise Borçalı Türkleri %6.5, Ermeniler %5.7, Ruslar %1.5, Abhazlar ve Osetlerdir. Ayrıca ülkede sayıları azımsanmayacak derecede farklı etnik gruplar da yaşamaktadır. Bunlar: Asuriler, Avarlar, Çeçenler-Kistler, Çinliler, Yunanlar, Kabardeyler, Tatarlar-Türkler (Ahıskalı Türkler), Kürtler, Zazalar, Ukraynalılar ve kendilerini Gürcistan Yahudileri olarak tanıtan küçük gruplardır. Bu grupların büyük bir çoğunluğu Hristiyan ve İslam dinine mensup olmakla birlikte farklı inanç anlayışlarına sahiptirler.¹

Ülkenin böyle bir etnik-sosyo-kültürel zenginliğine sahip olmasının sebebi; Kafkasya'nın tarih boyunca dış güçlerin etkinlik mücadelesinin vuku bulduğu bir geçiş bölgesi olmasıdır. Bölge, Akdeniz çevresinde Anadolu merkezli kurulan, batıdan doğuya genişleyen devletler ile İran'dan batıya doğru genişleyen güçlerin bir mücadele alanı olmuştur. Bugünkü Gürcistan sınırları içinde kalan coğrafya, Kafkasya'nın diğer bölgeleri gibi imparatorlukların ve yerel unsurların mücadelesine maruz kalmıştır.

¹Nüfusla ilgili bilgiler farklılık arz etmektedir. Gürcistan'da Sovyetler dağılmadan önce 1989'da nüfus sayımı yapılmıştır. 1989 verilerine göre Gürcistan'ın toplam nüfusu 5.400.841, Gürcü nüfusu 3.787.393'dir. Gürcistan'ın bağımsızlık döneminde 2002 ve 2014 yıllarında genel nüfus sayımı yapılmıştır. 2002 verilerine göre genel nüfus 4.371.535'dir. 2014 sayımına göre verilen rakam ise 3.713.804'dir. Bu verilere göre geçen on iki yıl içinde Gürcistan'ın nüfusu %15 azalmıştır. Buna göre azınlıkların oranları değişmektedir. (2002 Nüfus sayımı verileri: <http://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%BGrucistan>, (Erişim Tarihi: 28.08.2019)

Hristiyanlık öncesi dönemde Grek (Yunan), Pers (İran) ve Roma uygarlıklarının bölgedeki hâkimiyet savaşları buradaki toplulukların farklılaşmasını daha da çeşitlendirmiştir². Bu farklılaşma İslam'ın bölgeye yayılmasından sonra da devam etmiştir. Orta Çağda Arap-Hazar, İlhanlı-Altın Orda, İran-Osmanlı-Rusya gibi kuzey-güney eksenli güçler de bu bölgeye müdahil olmuşlardır. Osmanlı ve Safevi İmparatorlukları döneminde bu iki güç arasında el değiştirmiş, ilerleyen dönemlerde üçüncü bir aktör olarak Rusya da bu mücadeleye dâhil olmuş ve 19. yüzyılda Kafkaslarda nihai bir zafer elde ederek bölgeye hâkim olmuştur.³

Bugün Gürcistan'da Kilise-Devlet ilişkisinin güçlü olmasının nedenleri Gürcistan tarihinde 'Gürcü Altın Çağı' diye bilinen dönemde aranması gerekir. Zira Gürcistan'ın Hıristiyanlaşma süreci IV. yüzyıldan itibaren gerçekleşmiştir. Gürcistan'da ilk Hıristiyanlığa davet öyküleri Hz. İsa'nın oniki havarisinden *Aziz Andreas Protoklitos* ve *Simon Kananaïos*'a kadar götürülür. Fakat Hıristiyanlığın Gürcüler arasında kabulü ve yaygınlaşmasında asil belirleyici rol oynayan Kartli Kralı Mirian⁴ ve hanedanının Hıristiyanlığa geçişidir. Kapadokyalı Nino'nun davetiyle çok tanrılı inancı terk eden Kral Mirian döneminde Hıristiyanlık, hanedanın koruması altına girmiş ve kiliselerin açılmasıyla kurumsallaşmaya, kökleşmeye başlamıştır. IV. yy'da Mtsheta'da kurulan piskoposluğun başındaki ruhani heyet sonraki asrın sonuna doğru siyasi gerekçelerle *katolikos* unvanını almıştır. Piskoposluğun giderek güçlenmesi Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin oluşumunu hazırlamıştır. Kilise uzun bir süre Antakya Kilisesine bağlı kalsa da milli bir kilise olma yolunda ilerlemiştir. Kilise, adeta ayinlerin, ibadetlerin Gürcüce yapıldığı milli bir kimliğe bürünmüştür. İlerleyen süreçte Gürcü kraliyet hanedanı olan Bagratların 'Altın Çağı'nın başladığı XI.

² Bkz: Merçil, E. (2003). *Gürcistan Tarihi: eski çağlardan1212'ye kadar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları; Çiloğlu, F. (1993), *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*. Ant Yayınları

³ Bkz: Berdzenşvili, N.& Canaşıa, S. (1997), *Gürcistan Tarihi, Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar*, Sorun Yayınları; Kızıoğlu, M. F. (1998). *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

⁴ Hikayeye göre, Kral Mirian gün ortasında avlanırken, güneş tutulması nedeniyle günün aniden zifir karanlığa dönmesi neticesinde korkup pagan tanrılarına yalvarmaya başlar, karanlıktan kurtulamayınca ümitsizliğe kapılır. Daha önceden karısı Kraliçe Nana'yı iyileştiren ve akabinde Hıristiyan olmasına vesile olan Romalı (Kapadokyalı) Nino'nun Tanrısına yalvarır. Yalvarır yalvarmaz da güneş belirir, gün aydınlanır. Mirian duasında aydınlığa çıkması durumunda Romalıların dinini kabul edeceğini, mabet yaptırıp haç diktireceğini söylemiş, aydınlığa çıkınca da halkını Nino'nun dinine geçmeye çağırmıştır. (Merçil, E. (2003). *Gürcistan Tarihi: eski çağlardan1212'ye kadar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss.84-88).

yüzyılda Gürcü Ortodoks Kilisesi *otosefal* (bağımsız) bir kilise haline gelmiştir⁵

X. yüzyılın ikinci yarısında Bagratlı sülalesinden bir prens sülale üzerinde güçlü birleştirici rol almıştır. Prens III. Bagrat, bölgedeki küçük devletlerden Abhaz Krallığı (Abhaz ve Batı Gürcistan), güneyde Tao-Klarceti, doğuda Kahetya ve Ereti, merkezde Kartli Krallığında yaşayan toplulukları bir araya getirerek merkezi bir devlet kurmuştur. Gürcülerin merkezileşmiş devleti XII. Yüzyılda IV. David Ağmaşenebeli'nin hüküm sürdüğü yıllarda (1089-1125) ve torunu Kraliçe Tamar'ın iktidar yıllarında (1184-1213) gelişiminin doruk noktasına ulaşmıştır. Bu dönem ülkenin siyasi ve kültürel kimlik gelişimi açısından Gürcü devletinin 'Altın Çağı' olarak bilinmektedir. Her ne kadar Bizans tarafından yıpratılmış, bir kısım toprakları ilhak edilmiş olsa da Bagratlı Gürcü devleti ikiyüz yıl boyunca topraklarını genişletmeyi başarmış, kültürel olarak 'Altın Çağ' (XI-XIII. Yüzyıllar) bu dönemde yaşanmıştır. Öyle ki Gürcü devletinde refah toplumun tüm katmanlarına yayılmıştır. Bu dönemde Gürcistan'da yaşanan refahı anlatmak için 'köylüler asiller gibi, asiller prensler, prensler de krallar gibidir' deyişi söylenir olmuştur. Gürcülerin milli şairi Şota Rustaveli ünlü eseri *Kaplan Postlu Şovalye*'yi bu dönemde yazmıştır. Çahruhadze, Şavteli, Tmokveli, Honeli gibi edebiyatçılar yetişmiş ve Gürcülerin tarihi de yine aynı dönemde kaleme alınmıştır.⁶ Belirtmek gerekir ki bu dönemde asiller ve prensler kilise hiyerarşisinde yüksek mevkileri gelmiş iktidarın zayıfladığı dönemlerde güç birliği yapmışlardır. Vezirlik makamı kilise ile paylaşılmış, vezirlik görevini yürüten keşişler (kilise hiyerarşisi) kralın idaresine bağlı kalmışlardır⁷ Böylece devlet aristokrasisi ile kilise hiyerarşisi (soyluları) arasındaki bağıllık merkezi iktidarın her makamında gücünü hissettirmiştir.

Gürcistan'da İslam'ın etkinliğini ise daha yakın tarihlerde aramak icap eder. Her ne kadar tarihte Gürcistan'ın İslam'la tanışması VI.-IX. yüzyıllar olarak bilirse de asıl etkileşim (İslam'la etkileşim) XVI.-XIX. yüzyıllar arasında Osmanlı, İran ve Rusya'nın Kafkaslara yönelik bölgesel rekabeti döneminde yaşanmıştır. XVI. Yüzyıldan başlayarak Safevi ve Osmanlı

⁵ Asker, A. & Kahraman, A. (2016). Gürcistan'da Devletleşme, Kimlik İnşası ve Müslüman Topluluklar. *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar. Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*. Ed: Ayşegül Aydıngün & Ali Asker & Aslan Yavuz Şir. AVİM Yayınları, ss. 24-25.

⁶Berdzenşvili, N.& Canaşia, S. (1997), *Gürcistan Tarihi, Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar*. Sorun Yayınları, ss.139-140.

⁷ Asker, A. & Kahraman, A. (2016). Gürcistan'da Devletleşme, Kimlik İnşası ve Müslüman Topluluklar, s.29.

hanedanları Güney Kafkasya'da doğu-batı istikametinde otorite rekabetine girmiş ve bölge defalarca el değiştirmiştir. Bu yüzyılın başlarında Osmanlı, doğu Gürcistan'ı da (Borçalı'yı) içine alan Tiflis'i himayesine alsa da bölgedeki hakimiyeti uzun süreli olmamıştır (Karamanlı, 1996: 314; Sümer, 1999:126) . Coğrafi olarak bugünkü Gürcistan Ermenistan sınırları içinde yer alan Borçalı bölgesinde tarih boyunca değişik Türk kavimleri (Bun-Türkler, Bulgarlar, Borçoğlu vd.) yaşamıştır. Bunlardan biri de Borçalı Türkleridir⁸. Her ne kadar Borçalı Türklerinin XVII. yüzyılda Şah Abbas tarafından göç ettirildiğine dair resmi tarih görüşü hâkimse de Borçalı Bölgesi XVIII. yüzyıl başlarında Gence Beylerbeyliğinin egemenliğinde olmuştur. Beylerbeyi Cavad Bey Ziyadoğlu'nun 1736'da Nadir Han'ın şah ilan edilmesine itirazı nedeniyle Borçalı Bölgesi, Ziyadoğullarından alınarak Gürcü Kralı II. Teymuraz yönetimine bağlanmıştır. Bölge'nin Gürcü Krallığına verilmesi ve bölgeye Rusların da müdahil olması hanlıklar arasında çatışmalara neden olmuştur. Çatışmalar sırasında bölgeden İran ve Osmanlı topraklarına göçler olmuştur. 1917 Ekim devriminden sonra bölge Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında paylaşılmaz bölge olmuş ve 17 Aralık 1918'de Ermenistan-Gürcistan savaşı sonucunda (bölge) parçalanmıştır. Borçalı bölgesinin bir kısmı Gürcistan'da kalırken bir kısmı da Ermenistan topraklarında kalmıştır. Bu süreçte bölge halkının talepleri dikkate alınmamış ve buda göçlerin devam etmesine sebep olmuştur. Yaşanan göçler ağırlıklı olarak Osmanlı topraklarına doğru olmuştur.⁹

Diğer taraftan Karadeniz'in kıyısında liman kenti olan Guriya Prensiğine ait Batum ve çevresi XVI. yüzyıl boyunca (Yavuz Selim ve Kanuni dönemi) Gürcü prenslikleriyle Osmanlı arasında defalarca el değiştirmiştir. Zamanla bölgeye hakim olan Osmanlı, yerel nüfusun İslamlaşma sürecini çeşitli teşviklerle, vergi muafiyetleri, dirilik arazilerin kullanımı ve hediyelerle tedricen gerçekleştirmiştir. Gürcü asilleri ve beyleri sahip oldukları iktisadi ve sosyal konumlarını sürdürebilmek için Osmanlı iktidarına yanaşmış, Osmanlı yönetimi yerel elitler ile ittifak yapmış, yerel halk da yöneticilerini takip ederek İslamlaşmışlardır. Osmanlı, bağlılıklarını

⁸ Kaynaklarda Barsılilar (Barsiller) olarak adı geçen 2. yy'da Güney Kafkasya'da yaşayan Burcoğlu/Borçoğlu uruğunun bugünkü Borçalıların ecdadı ve Borçalı yer adının da onların hatırası olduğu ileri sürülmektedir. Borçalı'da Bun-Türklerin yanı sıra Bulgarların da yaşadıkları belirtilmektedir. Bu görüşe göre 6. yy'da Hunlarla Batı'ya hareket etmeyip Kafkasya'da kalan Bulgarlar, Burçalılar olarak adlandırılmışlardır. (İbrahimli, H. (2009). *Borçalı Dünen, Bugün ve Sabah*. Adiloğlu Neşriyatı, s.18).

⁹ Asker, A. & Kahraman, A. (2016). Gürcistan'da Devletleşme, Kimlik İnşası ve Müslüman Topluluklar, s.32.

sürdürdükleri müddetçe Gürcistan'ın toplum yapısı ve düzenine dokunmamış, Gürcü beylerin yönetimine müsaade etmiştir. İlerleyen süreçte Acara'da asıl İslamlaşma XIX. yüzyılda hızlanmış tarihte 93 harbi (1877-1878) denilen dönemde Müslüman Gürcüler Osmanlıyla birlikte hareket etmiş ve Çar Rusya'sına karşı mücadele etmişlerdir¹⁰

Bugün Gürcistan sınırları içinde Türklerin (Müslümanların) yaşadığı bir değer bölge ise Ahıska ve çevresidir. Tarihte Atabekler Devleti'nin hakim olduğu topraklar olarak da bilinen bu bölge bugün Gürcistan'ın bir parçası konumundadır. Yavuz Sultan Selim'in Trabzon Sancak beyliği sırasında Batum ve çevresinin yanı sıra, İmereti/Kutaisi (Açıkbaş Hanlığı) ve Atabek yurdu da Osmanlıya bağlanmıştır¹¹. Lala Mustafa Paşa'nın Tiflis'i ele geçirdiği 1578 tarihli Kafkasya seferinde Çıldır savaşı neticesinde Ahıska alınmış, Atabekli Manüçhr Müslüman olmuş ve 1579'da Ahıska sancak olarak Çıldır Eyaletine bağlanmıştır. Sonraki dönemlerde Güney Kafkasya için Osmanlı-Safevi savaşlarında hareket merkezi olan ve sınırda olduğu için de işgallere maruz kalan Çıldır eyaleti harap olmuştur. Merkez bazen Ahıska'ya taşınmış Ahıska ve Çıldır eyaleti olarak da anılmıştır. Ahıska-Çıldır eyaleti bölgedeki Türk varlığının korunmasında önemli rol oynamıştır. Fakat Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan Türk-Rus savaşlarında bölgenin kaybedilmesi burada yaşayan yerel nüfus talihsiz gelişmelerle karşılaşmıştır¹²

18. yüzyılda kuzeyde güçlenen Rusya zayıflama sürecine giren Safevi ve Osmanlı dengesini kendi lehine bozmuştur. Çarlık Rusya, 1769-1774 ve 1787-1792 savaşlarıyla Karadeniz'i çevrelemeye başlamış, Osmanlı himayesindeki yerler üzerinde etkinliğini artırmış Karadeniz'in doğusunda ve batısında büyük kazanımlar elde etmiştir. 1783'te Gürcü Kralı II. İraklı, Rusya'nın Kafkas Kolordusu Komutanı General Potyomkin'le Georgiyevsk Antlaşması imzalamıştır. Böylece Kartli-Kahetya Krallığı (Doğu Gürcistan) Rusya himayesi altına girmiştir. Bu antlaşma ile Rusya, Gürcistanı, Osmanlı ve İran saldırılarından korumak konusunda yükümlülük almıştır. 1799'da

¹⁰ Yıldıztaş, M. (2012), *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*. YTB, ss.18-19; Sarı, M. (2014). *Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*. Türk Tarih Kurumu, ss.7-16.

¹¹Kırzioğlu, M. F. (1998). *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, ss.86-93.

¹² Bostan, İ. (1988). "Ahıska", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. C. 1, ss. 526-527; Emecen, F. (1993). "Çıldır Eyaleti", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 8, ss.300-301; Bkz: Bayraktar, R. (2000), *Ahıska Çıldır Beylerbeyliği, Yaşayan Kitaplar*.

Gürcü Kralı XII. Giorgi, Rus Çarı'ndan Bagratlı Hanedanı'nın mevkiini korumasını, Gürcü aristokrasisini Çarlık aristokrasisine entegre edilmesi şartıyla Gürcistan'ı (Kartli-Kahetya'yı) Çarlığın bir vilayeti yapmasını talep etmiştir. Nihayetinde 1801 yılında Gürcü Bagratlı Hanedanı lağvedilmiş ve yüzyıllardır Gürcistan'ı yöneten Bagratlıların otoritesi son bulmuştur. Akabinde Gürcü Ortodoks Kilisesi Rus Ortodoks Kilisesine bağlanmıştır.¹³

İmparatorlukların ve Hanedanlıkların büyük mücadele sahnesine maruz kalan Gürcistan otoriteleri bütün dönemlerde varlıklarını Hıristiyan Ortodoks Gürcü kimliği üzerine inşa etmişlerdir. Kilise-Devlet işbirliğine dayalı bir yönetim anlayışında bütünleşip varlık göstermişlerdir. Böylece Ortodoks Gürcü kimliklerini bir üstün kimlik olarak korumayı başarmışlardır. Bugün ülkede Ortodoks Gürcü etnik/soyundan gelen Megrel, Svan ve Lazlar birinci çoğunluğu oluşturmaktadır. İkinci çoğunluğu ise Müslüman Hanefi ve Şii mezheplerine mensup Borçalı Türkler, Acaralılar, Ahıskalı Türkler ve Kistler/Çeçenler'dir. Üçüncü çoğunluk ta yine etnik ve din kimliğini koruyan (İslam, Hıristiyan vb.) Tatarlar, Avarlar, Abhazlar, Osetler, Kaberdeyler, Ermeniler, Kürtler, Ruslar, Ukraynalılar, Asuriler, Çinliler, Yunanlar, Zazalar, ve Gürcistan Yahudileridir. Zikredilen bu etnikler kendi soy, dil, din kimliklerini yaşatmayı büyük oranda muhafaza etmişlerdir.

Şüphesiz Gürcistan'ın etnik ve dini azınlıklar noktasında çok kültürlü bir nüfus yapısına sahip olması, ülke genelinde tek bir ulus inşasının oluşumunu zora sokmaktadır. Ülkede çoğunluk arz eden etnik/dini grupların Hıristiyan ve Müslümanlardan oluşması diğer bir ifadeyle Gürcü Ortodoks olmayan ikinci büyük grubun Müslüman olması, Gürcü ulus kimliğinin inşasını hayli zorlaştırmaktadır. Tarihsel nedenlerden dolayı Ortodoks Hıristiyanlığın Gürcü ulus kimliğiyle bütünleşmesi sivil bir ulus inşasını engellemiş ve Gürcü olan veya olmayan tüm diğer dinlere mensup vatandaşları dışlayan etno-merkezci bir ulus anlayışının yaygınlaşmasına neden olmuştur. Zira Ortodoks Gürcü kimliği, ülke iktidarlarının asli politikası olmaya devam etmiştir.¹⁴

¹³ Asker, A. & Kahraman, A. (2016). Gürcistan'da Devletleşme, Kimlik İnşası ve Müslüman Topluluklar, ss.35-36.

¹⁴ Bkz: Gürsoy, H.E. & Tulun, M. O. (2016). Post Sovyet Gürcistan'da Azınlık Hakları: Ulusal ve Uluslararası Mevzuat, Devlet Politikası ve Resmi Görüş. *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar, Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*. Ed: Ayşegül Aydıngün & Ali Asker & Aslan Yavuz Şir. AVİM-Avrasya İncelemeler Merkezi Yayınları, ss. 83-121.

ETNO-MERKEZCİ ORTODOKS GÜRCÜ POLİTİKASI

Gürcistan'ın son 27 yılda geçirdiği beş farklı devlet başkanının politikasında da etno-merkezci Ortodoks Gürcü kimliğinin baskın olduğunu görmek mümkündür. Örneğin Zviad Gamsahurdiya'nın devlet başkanlığı döneminde (1991-1992) izlenen etnik-milliyetçi politikada adeta Ortodoks Gürcü olmayan herkes düşman olarak görülmüş ve azınlık grupların milliyetçiliklerini mobilize etmiştir¹⁵ Gamsahurdiyanın ardından 1995 yılında devlet başkanlığına seçilen Eduard Şevardnadze 2003 yılına kadar azınlıkların haklarının tanınmasına vurgu yapan, liberal, sivil, Batı tarzı bir devlet ve ulus inşa süreci geçirmiştir. Şevardnadze, eski bir Sovyet dönemi üst düzey bürokrati olarak ulus inşasında vurguyu etniğe veya dine değil vatansızlığa yapmış, Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nın prensiplerinin ülkede benimsenmesine dikkat çekmiştir. Fakat arzu edilen bu sivil ulus inşa süreci iktidar mensuplarınca kabul edilmediğinden başarılı olmamıştır.¹⁶ Şevardnadze sonrası Nino Burcanadze'nin geçici başkanlığını takiben 2004 yılında devlet başkanlığına seçilen Mihail Saakaşvili büyük bir kararlılıkla Gürcistan'ın Batı'ya entegrasyonun tek çıkış yolu olduğunu savunmuştur. Saakaşvili, Gürcüleri Avrupa'nın en kadim halkı olarak tanımlamış, ülkedeki tüm farklı toplulukların, etnik ve dini kökenleri ne olursa olsun, Gürcü ulusunun ayrılmaz unsurları olduklarını belirterek görünürde sivil bir ulus tanımının savunuculuğunu yapmıştır. Saakaşvili, devlet sembollerinin seçimi hususunda; eski bayrak değiştirilerek Hristiyanlığın temsili bağlamında üzerinde beş tane haç bulunan bayrağın kabul edilmesi, devlet arması olarak Gürcü Bagrationi hanedanının ambleminin benzerinin kullanımına izin vermesi veya kendisinin Kutaisi'de Gelati Manastırı'ndaki Kiliseye giderek Patrik tarafından Gürcistan Cumhurbaşkanı olarak kutsanması gibi uygulamaları Ortodoks Gürcü milliyetçiliğini besleyen mesajlar vermiştir.¹⁷ Saakaşvili'den sonra gelen Giorgi Margvelaşvili'nin de

¹⁵ Açıkan, K. (2011). Gürcistan: Çok Milletli Yapıda Devlet İnşa Sürecinin Öyküsü. *Güney Kafkasya: Toprak Bütünlüğü, Jeopolitik Mücadeleler ve Enerji*, Ed: C. Veleвли v& A. Aslanlı. Berikan Yayınevi, ss.60-63.

¹⁶ Torun, B. A. (2016). *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Gürcistan'da Amerika Birleşik Devletleri-Rusya Federasyonu Rekabeti*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, ss.50-57.

¹⁷ Aydingün, A. & Asker, A. (2012). Gürcistan: De Jure Ünite, De Facto Parçalı. *Bağımsızlıklarının Yirminci Yüzyılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna*, Der: İsmail Aydın & Çiğdem Balım). Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, ss. 141-145; Köktaş, N. A. (2015). "Saakaşvili Dönemi Gürcistan: İç ve Dış Politika Üzerine Bir Değerlendirme", *Ardağan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, ss. 95-110.

önceki yönetimin çizgisini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. En son 5 Aralık 2018'de yapılan Cumhurbaşkanlığı seçiminde başa gelen Salome Zurbişvili'nin yönetiminde de etno-merkezîyetçi ulus inşa hususunda her hangi bir taviz görülmemektedir.

Peki Batıya entegre olmaya çalışan ve aynı zamanda ülkesindeki azınlıklara etno-merkezîyetçi politika güden Gürcistan Yönetimleri geçen 27 sene içinde azınlıklara yönelik ne tür iyileştirme kararlara imza atmıştır. Gürcistan geçen zaman zarfı içinde azınlıkların yasal olarak tanımını yapmamıştır. Fakat imzalamış olduğu uluslararası sözleşmeler, bildirimler ve metinler ışığında azınlıklara bazı bireysel ve kolektif haklar vermeyi taahhüt etmiş böylece iç hukukunda azınlıklara yönelik çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Gürcistan'daki azınlıklara yönelik dört gelişme dikkat çekmektedir. Bunlarından ilki 2005 yılında Ulusal Azınlıkların Haklarının Korunması Çerçeve Sözleşmesini imzalamış¹⁸ ve Batı'ya entegre olma konusundaki kararlı tutumunu göstermiştir. 2009 yılında altı ana ekseninde (hukukun üstünlüğü, eğitim ve devlet dili, medya ve haber alma özgürlüğü, siyasi entegrasyon ve sivil katılım, sosyal ve bölgesel entegrasyon, kültür ve kimliklerin korunması) belirlenmiş bir ulusal strateji belgesi olarak tanımlanabilecek Telorans ve Sivil Entegrasyon Ulusal Konseptini kabul etmiştir. Bu konseptte ülkedeki etnik ve ulusal azınlıkların haklarını iyileştirilmesine yönelik 2009-2014 yıllarını kapsayan beş yıllık eylem planı hazırlanmıştır. Bu eylem planının temel amacı Gürcistan'da etnik, kültürel, dilsel ve dini farklılıklara sahip toplulukların hoşgörü ortamında yaşamalarını, eşit vatandaşlar olarak muamele görmelerini sağlamak ve kendi kültürel ve kimlik unsurlarını muhafaza etmelerini ve geliştirmelerini mümkün kılmak olmuştur.¹⁹ Azınlıklara yönelik atılmış üçüncü önemli adım 2 Mayıs 2014 tarihinde hükümet tarafından onaylanan Her türlü Ayrımcılığın Tasfiyesi Hakkındaki Yasa'dır. Bu yasayla, ayrımcılık karşıtı yeni düzenlemeler yapmak yerine mevcut tüm ayrımcılık karşıtı yasaların kapsamlı tek bir yasa altında toplanması hedeflenmiştir.²⁰ Gürcistan'daki Müslüman azınlıkları

¹⁸Georgia: publication of the 2nd Advisory Committee Opinion// Framework Convention for the Protection of National Minorities: News 2016. <https://www.coe.int/en/web/minorities/news-2016>. (Erişim Tarihi: 10.09.2019).

¹⁹The Office of the State Minister of Georgia for Reconciliation and Civic Equality//The National Concept on Tolerance and Civil Integration and Action Plan for 2009 – 2014, Şubat-2014, Tiflis, <http://smr.gov.ge/Uploads/ee1c88.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.09.2019).

²⁰ Yasa, ayrımcılığa neden olabilecek kişisel özellikleri şu şekilde sıralamaktadır: Irk, ten rengi, dil, cinsiyet, yaş, vatandaşlık durumu, (ulusal, etnik veya toplumsal) köken, doğum yeri veya ikamet edilen yer, mal varlığı veya toplumsal konum, din veya inanç, meslek, medeni durum,

ilgilendiren son adım ise 2014'de Gürcistan Bakanlığına bağlı istişari bir kurum olarak kurulan Din İşleri Devlet Ajansı'dır. Kurum dini azınlıklara yönelik izlenecek politikaları kayıt altına almakta, dini grupların Sovyet zamanında oluşmuş kayıplarını tazmin etmekte ve yeni oluşan dini grupları kaydetmektedir.²¹

Belirtmek gerekir ki Gürcistan devleti, bahsi geçen azınlık sözleşmeleriyle ilgili uygulamaları yönetse de bugüne kadar sözleşme metinlerine istinaden her hangi bir azınlık tanımı yapmamıştır. Bu durum başta ülke genelindeki çoğunlukta veya azınlıkta olan tüm etnik ve dini azınlıkların zihnini meşgul etmektedir. Bunun için hem sosyolojik açıdan hem de Gürcistan devletinin azınlıklara yönelik politikalar açısından üzerinde durulması gereken üç hususa kısaca açıklık getirilmesi önem arz etmektedir. Bunlardan ilki etnik ve ulusal azınlık tanımlarının ayrımı, ikincisi dini azınlıkların tanımı, üçüncüsü ise ülke genelindeki stk'lar ve faaliyet alanlarıdır.

Sosyolojik açıdan kısaca *etnik azınlık*, *ulusal azınlık* ve *dini azınlık* kavramlarına açıklık getirelim. Etnik azınlık kavramı²², bir bölgede uzun süredir yaşayan ve ortak bir kimlik oluşturan, ancak siyasal niteliği bulunmayan grupları tanımlayan geniş bir kavramdır. Dolayısıyla yerli halklar ve göçmen topluluklar da bu gruba dâhil edilebilmektedir.²³ Ulusal Azınlık

sağlık, engellilik durumu, cinsel eğilim, cinsel kimlik ve ifadesi, siyasi veya farklı fikirler. Human Rights House "Georgia Passes Antidiscrimination Law", 6 Mayıs 2014, <https://humanrightshouse.org/articles/georgia-passes-antidiscrimination-law/>. (Erişim Tarihi: 10.09.2019).

²¹ ToleranceandDiversityInstitute, "Joint Statement of the Council of Religions Under the Public Defender of Georgia and Non-Governmental Organizations about the State Agency of Religious Issues", 5 Mayıs 2014, <http://tdi.ge/en/statement/joint-statement-council-religions-under-public-defender-georgia-and-non-governmental>. (Erişim Tarihi: 10.09.2019).

²² Grekçe halk anlamını taşıyan *etnos* kelimesinden gelen etnik sözcüğü muayyen bir kavme aidiyeti ifade eder. 1950 yılında BM alt komisyonu ırk kelimesinin etnik kelimesi ile ikame edilmesini karara bağlamıştır. Bu değişikliğin nedeni ırk kelimesinin sadece genetik fiziki özellikleri kapsamı, buna karşılık sıfat olan etnik kelimesinin tüm biyolojik kültürel ve tarihi özellikleri de içermesidir. Bu nedenle sözlüklerde etnik veya etnik grup dil, kültür, gelenek ve görenek bakımından birbirine bağlı ve genellikle aynı soydan gelen bireylerin oluşturduğu, görece küçük ölçekli insan topluluğu şeklinde tanımlanmaktadır. Etnik gruplarda ortaya çıkan özellikler; a) Grubun kendi kimliğine sahip olması b) Grup mensuplarının aynı kökenden-soydan gelmesi c) Grup mensuplarının aynı dili konuşması d) Grup mensuplarının aynı dine mensup olması ve e) Grup içinde sosyal ilişkilerin organize edilmesi.

²³ Kurubaş, E. (2006). *Asimlasyondan Tanınmaya: Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı*. 2. Baskı. Asil Yayınları, s.23

kavramı²⁴ ise farklı bir etno-kültürel grup olduğunu iddia eden ve topraklarında yaşadığı devletten kendi etno-kültürel özelliklerini tanımasını talep eden grupları ifade etmektedir. Bu gruplar, ulusal bilince sahip olduklarından kültürel veya siyasi hak taleplerinde bulunabilmektedirler. Bunlar; kendini yönetme hakkı (genelde federal yapı aracılığıyla ulusal azınlıklara yönetim vekâletinin verilmesi), çok etnikli halklar (belli etnik ve dinsel grupların korunması amacıyla finansla destek ve yasal koruma) ve özel temsil hakları (merkezi yönetim kurumlarında etnik ve ulusal gruplara ayrılmış kota-kontenjan) gibi taleplerdir²⁵

Dini azınlık kavramı²⁶ ise toplumun genelinden farklı bir dine mensup, ortak kültüre ve tarihe sahip bireylerin oluşturduğu grupları ifade

²⁴Ulusal azınlık kavramı Birinci Dünya savaşından sonra azınlık himayesi çerçevesinde yapılan düzenlemelerle literatüre girmiştir. Genel geçerliliğe sahip bir azınlık tanımı yapılmasına o dönemde teşebbüs edilmemiştir. 19. Yüzyılda milliyetler prensibine geçerlilik (her ulusun bir devlete sahip olması, her devletin bir ulus içermesi) sağlanamayan yerlerde, farklı güçlere sahip muhtelif ulusların aynı ülkede yaşamak zorunda kalmaları sonucu ulusal azınlıklar ortaya çıkmıştır. "Ulusal azınlık" kavramında yer alan ulus sözcüğü halk, aynı kökenden gelen toplum anlamında kullanılmaktadır. Ulusal azınlığı diğer azınlıklardan ayıran en önemli özellik onun halk olma konusundaki siyasi iradesidir. Ulusal azınlıklar genel anlamda kendi milli özellikleri, kendi tarihi, kültürü yahut dili vs. olan grupları ifade etmektedir. Ulusal azınlıklar, etnik azınlıkların gösterdikleri özelliklerin yanı sıra, siyasi karar mekanizmasına katılma iradesine sahiptir. Bir devlette çeşitli ulusal azınlıkların yaşaması mümkündür. Bu nedenle günümüz sözlük literatüründe ulus kavramı millet kavram ile eş anlamlı olarak da tanımlanmaktadır: Ulus/Millet. Tarihsel olarak imparatorlukların çözülmesiyle ortaya çıkan ve aralarında ortak dil, din ve kültür bağı bulunan, ortak bir ülkü etrafında birleşmiş, aynı kaderi paylaşan ve bağımsız bir siyasal kimlikle ve aynı topraklar üzerinde yaşayan insan topluluğu demektir.

²⁵ Gürsoy, H. & Biletska, Y. (2016). Azınlık Haklarına Kurumsal Bir Bakış ve Bir Etnik Demokrasi Örneği Olarak Gürcistan. *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar, Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*. Ed: Ayşegül Aydınğün & Ali Asker & Aslan Yavuz Şir. AVİM Yayınlar, s.57.

²⁶Dini azınlık kavramı tarihte azınlık Hristiyanların himayesine matuftur. Daha sonra Müslüman ve Yahudilerin korunması da gerçekleşmiştir. Fakat açıklamalarda dinin hem sübjektif hem de objektif özelliğe sahip olduğu üzerinde durulmuştur. Bu nedenle din, azınlıklar için değişiklik arz etmektedir. şöyle ki, bir dine mensubiyet kişisel bir karardır, sübjektif bir olaydır. Ama buna karşılık bir dini grup muayyen objektif özellikler (gelenek, ortak tarih, organize olma ve grup üyelerinin birbirleri ile ilişki içinde bulunması) gösterdiği takdirde azınlık olarak tanınmaktadır. Dini azınlıklar çoğu kes Yahudi ve Müslümanlar tarafından söz konusu olduğu gibi etnik azınlıklardır. Fakat bir yahut daha ziyade büyük dini cemaate nazaran azınlık teşkil eden her küçük dini topluluk mutlaka azınlık teşkil etmemektedir. Çünkü Din kriteri bir azınlığa mensubiyeti belirlemede genel bir prensip değildir. Bu durum din kriterinin grubu objektif olarak toplumun çoğunluk teşkil eden kesiminden fark edilir bir şekilde ayırt etmesi ve dinin grup mensuplarının yaşam ve kültürünü etkilemesi koşulu ile söz konusu olabilir. Bu tür dini azınlıklara örnek olarak Çin'de bulunan bir Müslüman grup "Hui"ler verilebilir. Etnik olarak Çin'li olan bu grubun yaşam şekli, kültürü ve dini inancı çoğunluğu teşkil eden kesimden farklıdır.

etmektedir.²⁷ Bu dini gruplar iki gruba ayrılmaktadır; bunlardan ilki inanç grupları, ikincisi dini-etnik gruplarıdır. İnanç grupları, güçlü inanç ve gönüllülük bağları üzerine kurulurken, dini-etnik gruplar doğuştan gelen ve kökene bağlı, uzun sürede oluşmuş gruplardır. İnanç gruplar toplumsal algı açısından genellikle tarikat ve kült ile özdeşleştirilmektedir. Bu tür inanç grupları genellikle yaşanan topraklara ait görülmemekte ve toplumun geneli tarafından dışlanmaktadır. Etnik-dini gruplar ise toplumun geneli tarafından yaşadıkları topraklara ait oldukları düşünülmekte ve bölgesel aidiyetle özdeşleştirilmektedir. Dolayısıyla etnik-dini gruplar genellikle yaşadıkları toprakların, kendilerini bütünleştirdiğine-içselleştirdiğine inanmaktadırlar²⁸.

İşte Gürcistan'da buna benzer bir durum söz konusudur. Ulusal azınlık olarak tanınan çoğunluk gruplar ulusal bilince sahip kültürel ve siyasi hak talep eden dini-etnik gruplardır. Bunlar Gürcü Ortodoks Kilisesi başta olmak üzere Katolik Kilisesi, Ermeni Apostolik Kilisesi, Museviler ve Müslümanlardır. Bu gruplar içinde Müslüman gruplar; Kvemo-Kartli'de Borçalı Türkleri, Acarada Müslüman Acaralılar, Caveheetya'da Ahıskalı Türkler ve Pankisi Vadisindeki Müslüman Kistlerdir. Bunların dışındaki diğer gruplar ise güçlü inanç ve gönüllülük esasına bağlı inanç gruplarıdır. Bunlar; Asuriler, Çinliler, Yunanlar, Zazalar ve Kürtler'dir.

ÜLKEDE MÜSLÜMAN AZINLIKLARIN MEZHEPSEL DAĞILIMLARI

Gürcistan'ın bölgelerine göre Ortodoks Hristiyan ve Müslümanların dağılımı şöyledir: Kvemo Kartli bölgesinde yaşayan 500 bin kişiden 250 bin Şia/Caferi Borçalı Türkü (Caferi), 90 bin Ortodoks Gürcü ve 30 bin Gregoriyen Ermeni'dir. *Borçalı bölgesinde Şiiilerin yanında önemli miktarda Hanefi mezhebine mensup Sünniler de yaşamaktadır. Sünnilerin yaşadığı Meore Kesalo köyünde bir cami ve medresenin Türkiye'deki İslami vakıflardan finans yardımı aldığı bilinmektedir.*

Gürcistan'da 2000'li yıllardan itibaren Şii İslam Kültür Merkezi faaliyet göstermektedir. Tiflis'te kız öğrenciler için iki Şii medrese ile Marneuli'de erkek öğrencilerin eğitim aldıkları bir İmam Reza Şii medrese yer

²⁷ Arsava, A. F. (1993). *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi, s.56.

²⁸ Little, D. (2002). "Religious Minorities and Religious Freedom: An Overview", , *Protecting the Human Rights of Religious Minorities in Eastern Europe*. Der. Peter G. Danchin & Elizabeth A.Cole. Columbia University Press, ss.33-34.

almaktadır. Her iki merkezde Ehli-Beit adını taşıyan Şii eğitim kültür ve hayır işleri kurumları, İran'ın dini kurumları ile yakın işbirliği içerisinde. İran Kum merkezli Al Mustafa Üniversitesi bu kurumlarda eğitim vermektedir. *Borçalıların en büyük entegrasyon problemi Gürcüce bilmemeleridir. Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren orta okullarında okuyan öğrencilerin büyük bir kısmı yüksek öğrenimlerini Azerbaycan'da devam ettirmektedirler. Öte yandan, Ortodoks Gürcü iktidarı Borçalı gençliğinin daha çok Gürcistan'da eğitim almak ve Gürcü toplumuna entegre olmalarını istemektedir.*

Başkent Tiflis'in nüfusu 1 milyon 200 bin kişiden fazladır. Bunlardan 1 milyon 100 bini Ortodoks Gürcü, 50 bini Gregoriyen Ermeni, 10 bini Katolik Gürcü ve 30 bini Sünni Borçalı Türkü ve Gürcü'dür. Tiflis'in şehir merkezinde bulunan Cuma Mescidi'nde ibadet yapılmaktadır. Burada ezan cami içerisinde okunmakta olup, cemaati ise Türk, Gürcü ve Çeçen gibi değişik milletlerden oluşmaktadır. Öte yandan Tiflis'te yaşayan bazı Türk (Türkiye) vatandaşları da cemaatin bir parçasını teşkil etmektedirler. Caminin Şii ve Sünniler için iki mihrabı vardır. Tiflis'te Saburtalo ve Soğanluği mahallelerinde de birer Şii Camisi bulunmaktadır.

Acara'da yaşayan 400 bin kişiden 250 bini Gürcü Ortodoks Hristiyan iken, yaklaşık 130 bin kişi Sünni Gürcü'dür. Guria'da 143 bin kişiden 127 bini Ortodoks Gürcü, 15 bini Sünni Gürcü'dür. *Acara'li müslümanların çoğunluğu dağlık Hulo Keda ve Şuahevi ilçelerinde yaşamaktadır. Hristiyan nüfusun daha çok Acara'nın Karadeniz sahilinde yer alan Kobuleti ilçesi ile merkezi Batum'da yerleşiktir. Dağ köylerinde Müslümanlarla Hristiyan Gürcü'ler yan yana oturmaktadırlar. Bu nedenle Acara'da ilçe, köy ve kasabalarda bulunan camilerin yanında kiliseler de inşa edilmiştir.* Buradaki sorun son yıllarda genç kuşaklara arasında Hristiyan propagandasının daha da artmasıdır. *Gürcistan Patrikhanesi Batum Piskoposluğuna ait görevliler Hristiyanlığın yayılması için bölgede etkin faaliyet göstermektedirler.*²⁹

Günümüzde şehir merkezinde (Batum'da) Osmanlı döneminden kalma Orta Camii ibadete açık olup camide ezan içeride okunmaktadır. Kırsal kesimde ise ezan aşık okunmaktadır. Şehir ve köy camilerinde hafızlık eğitimi de verilmektedir.

²⁹ Zaza Tsurtsumia. <https://kafkassam.com/gurcistanda-islam-tarihi-ve-bugunu-2.html/>. (Erişim tarihi: 22.02.2021).

Samtshe-Javaheti (merkezi Ahıska) bölgesinde yaşayan 210 bin kişinin 85 bini Gregoryen Ermeni, 20 bini Katolik Gürcü ve 6 bini Sünni Gürcü ve Türk'tür. 1944 senesinde Gürcistan'dan Türkistan'a sürülen Ahıskalılardan az sayıda aile Gürcistan'a dönebilmiştir. Bu ailelerin bir kısmı Abastuman ve Ahıska yöresinde yerleşerek çoğunluğu kendi köylerine değil de bölgenin değişik yerlerine iskan edilmiştir. Hanafi mezhebine mensup olan Ahıskalı aileler ülke genelinde yaşayan diğer Müslümanların yaşadıkları sorunları yaşamamanın yanı sıra kendilerine has belirsiz yaşam koşulları vardır. Ortodoks Gürcü iktidarı, yeni gelen Ahıskalı Ailelere ikamet ve vatandaşlık işlemlerini sürüncemede bırakarak adete yıldırma politikası gütmektedir. Bunun yanında ailelerin dil (Gürcüce) bilmemeleri de entegrasyon süreçlerine olumsuz etki etmektedir. Son yıllarda yapılan araştırmalarda Ahıska bölgesinde 300'ün üzerinde cami-mescit-medrese tespit edilmiştir. Cami ve mescitlerin restorasyonu veya yeniden inşası sırasında yerel makamlar ile Müslümanlar arasında talihsiz olaylar yaşansa da ilgili stk'ların arabuluculuk yapmasıyla sorun çözülmüştür. Bölgede Müslümanların azlığı sebebiyle birçok köyde bulunan cemi ve mescitler eski ve harap vaziyettedir.³⁰

Pankisi vadisinde 8 binden fazla Sünni Kistler (Çeçenler) yaşamaktadır. Kvareli ve Lagodehi ilçelerinde 4 bin kadar Sünni Dağistanlı Avarlar ve Lezgiler yaşamaktadır. *Pankisi vadisi Tiflis'in 150 km doğusunda Ahmeta ilçesinde yer almaktadır. 10 km uzunluğundaki dar Pankisi vadisinde, XIX yüzyılda Kuzey Kafkasya'dan Gürcistan'a göç eden Çeçen müslümanları (Gürcüce Kisti'ler) yaşamaktadır. Pankisi Kistleri Çeçence ve Gürcüce olmak üzere iki dili aynı derecede konuşabilmektedirler. Kistler'de genellikle Sufilik anlayışı hakim olup, Nakşibendi, Kadiri ve Şazeli tarikatlarının manevi, kültürel ve siyasi etkileri büyüktür.*³¹

1990'lı yıllarda Çeçenistan'da yaşanan kanlı savaştan Pankisi vadisi de etkilenmiştir. 1999-2000 yıllarında 10 binden fazla Çeçen mülteci Gürcistan'a gelerek çoğu Pankisi'deki soydaşları arasına yerleştirilmiştir. Gelen Çeçen savaşçılarla, genç Kistler arasında Selefilik Vehhabilik yayılmaya başladığında, yerel Kist nüfusu ile göçmen aileler arasında dini konularda anlaşmazlıklar çıkmıştır. Neticede Çeçen ve genç Kist Selefilileri

³⁰ Bkz:Gümüş, N. & Ferrari, N. K. (2019), *Ahıska Bölgesindeki Türk İslam Mimari Yادigarları*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı.

³¹ Aydıngün, A. & Asker, A. & Üner.A. (2016). Pankisi Vadisi'nde Kistler: Selefilik, Gelenekçilik, Kimlik ve Siyaset. *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar, Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*. Ed: Ayşegül Aydıngün & Ali Asker & Aslan Yavuz Şir. AVİM Yayınlar, ss.351-352.

Duisi, Omalo ve Birkiyani köylerinde kendi imkanları ile üç camii inşa etmişlerdir. Gürcistan Müslümanlarının Dini İdaresinin raporuna göre Pankisi vadisinde beş cami bulunduğu belirtilmektedir. Aynı rapora göre; Dağıstan kökenli Sünni Lezgilerle Avarların yaşadıkları Lagodehi ve Kvareli ilçelerindeki koylerde de ibadete açılan yedi cami mevcuttur.³²

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI VE FAALİYET ALANLARI

Ülkede faaliyet gösteren stk'lara gelince; günümüzde faaliyet gösteren dernek, araştırma merkezi ve vakıf adı altında 14 stk bulunmaktadır. Bu stk'ların büyük bir bölümü azınlık haklarıyla ilgilenmekte ve hatta söz konusu Müslüman gruplarla ilgili araştırmalar yapmaktadırlar. Bu nedenle burada ülke genelinde faaliyet gösteren stk'lar hakkında (faaliyet sahalarında) kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

- İnsan Hakları Eğitim ve İzleme Merkezi (Human Rights Education and Monitoring Center – EMC), 2012'de Gürcistan Genç Hukukçular Derneğinden ayrılan kişilerin kurduğu bir stk'dır. İnsan hakları, eğitim alanlarında faaliyet göstermekte, hükümetin ve çeşitli organlarının yaptığı düzenlemeleri incelemektedir. GYLA ise insan haklarını, hukukun üstünlüğünü, demokratik reformları ve sivil toplumu güçlendirecek yasal düzenlemelerin yapılmasını destekleyen ve bu amaç doğrultusunda çalışan 1944'te kurulmuş bir topluluktur.³³
- Gürcistan Reform Ortakları (Georgia's Reforms Associates – GRASS), Gürcistan'da çeşitli bakanlıklardan ve devlet dairelerinden emekli kamu personeline 2012'de kurulmuş, hükümetten bağımsız siyasi gözlemcilik yapan bir stratejik araştırma merkezidir. Bu kuruluş, dış politika, güvenlik, milli azınlıklar, Abhazya, Güney Osetya ve benzeri alanlarda araştırmalar yapmakta ve tavsiyelerde bulunmaktadır.³⁴
- Tolerans ve Çeşitlilik Enstitüsü (Tolerance and Diversity Institute – TDI), 2013 yılında kurulmuş, ülkede özellikle din özgürlüğü ve hoşgörünün pekiştirilmesi için çalışmalar yapan bir enstitüdür.

³² Zaza Tsursumia / <https://kafkassam.com/gurcistanda-islam-tarihi-ve-bugunu-2.html>. (Erişim tarihi: 22.02.2021).

³³ EMC ve GYLA hakkında bkz: <https://emc.org.ge> ; <https://gyla.ge/en/page/history>. (Erişim Tarihi: 25.08.2019)

³⁴<http://grass.org.ge/en>. (Erişim Tarihi: 25.08.2019).

TDI'nın çalışma konuları; sivil katılım, çok kültürlülük, din işlerinde devletin tarafsızlığı, hükümet ile dini azınlıklar arasında politikanın belirlenmesi için diyalog kurulması, dini grupların haklarını savunması için eğitilmesi ve azınlık haklarının korunması konusunda devlet politikalarının kontrol altında tutulması gibi alanları kapsamaktadır.³⁵

- Gürcistan Demokrasi Girişimi (Georgia Democracy Initiative – GDI), ülkenin demokratik gelişimini ve Avrupa-Amerika kurumlarıyla bütünleşmesini geliştirmek amacıyla araştırma, analiz ve gözetim yapan ve aynı zamanda eğitim programları gerçekleştiren bağımsız kar amacı gütmeyen bir kuruluştur. Bu bağlamda GDI, Gürcistan'da insan haklarının savunulması, kapsayıcı bir toplum yaratılması ve hoşgörünün teşvik edilmesi ile demokratik reformların ve hukukun egemenliğinin güçlendirilmesi gibi konularla da ilgilenmektedir.³⁶
- İnsan Hakları Merkezi (Human Rights Center), İnsan Hakları Bilgi ve Dokümantasyon Merkezi adıyla 1996'da Tiflis'te kurulmuştur. Bu merkez, insan hakları, barış ve hukukun üstünlüğü konuları üzerinde çalışmaktadır.³⁷
- Azınlık Konuları Avrupa Merkezi (The European Centre for Minority Issues – ECMI), 1996'da Almanya'da kurulmuş bir uluslararası örgüttür. Kuruluşun temel çalışma alanı azınlıkların idaresi ve toplumsal uyumsuzlukların çözülmesidir. Yürüttüğü faaliyetler ve programlar şu şekilde sınıflandırılabilir: çoğunluk-azınlık ilişkilerinin yürütülmesi, toplumsal diyalog ve danışmanlık hizmetlerinin verilmesi, devlet kurumlarının yeniden yapılandırılması ve devlet politikalarının oluşturulması, azınlıklara kurumsal desteğin sağlanması ve azınlık konularında araştırma ve belgeleme yapılması. Bu kurumun 2003'ten bu yana Tiflis merkezli bir Kafkasya Ofisi bulunmaktadır.³⁸
- Gürcistan Açık Toplum Vakfı (Open Society Georgia Foundation – OSGF), 1994 yılında kurulmuş, ülkede özgür ve demokratik bir toplum, vatandaşlarına karşı sorumluluğu olan hükümet anlayışı ve halka hizmet eden bir siyasi sistemin gelişmesi için çalışmalar

³⁵<http://tdi.ge.en>, (Erişim Tarihi:28.08.2019).

³⁶<http://www.gdi.ge/en>, (Erişim Tarihi:28.08.2019).

³⁷<http://humanrights.ge/index.php?a=main&pid=17606&lang=eng>, (Erişim Tarihi:28.08.2019).

³⁸<http://ecmicaucasus.org>, (Erişim Tarihi:28.08.2019).

yürüten bir vakıftır. Bu Vakıf; dini, etnik ve entelektüel anlamada hoşgörünün olduğu ve insan haklarının korunduğu bir toplumun yaratılmasını hedeflemekte olup, ülkede insan hakları ve iyi yönetim, sivil toplum, basın, sağlık ve akademi alanlarında eğitim programları yürütmektedir. Gürcistan'daki bu vakıf aynı zamanda dünyanın çeşitli yerlerinde 'Open Society' ismini taşıyan vakıflar zincirinin bir parçasıdır.³⁹

- Azınlık Haklar Grubu Gürcistan Ofisi (Minority Rights Group Georgia Office), Uluslararası Azınlık Hakları Grubu adlı bir sivil toplum kuruluşunun Gürcistan'daki şubesidir. Bu kurulu dünya çapından yoksulluk içerisindeki azınlıkların ve yerli halkların seslerini duyurabilmesi için çalışmalar yürütmektedir. Bu bağlamda Azınlık Hakları Grubu, azınlıkların ve yerli halkların haklarını koruyabilmelerine ve kamu hayatına katılabilmelerine yardımcı olmak için eğitim ve öğretim programları, kültür programları, hukuki süreçlerin takibi ve çeşitli yayınların yapılması gibi faaliyetlerde bulunmaktadır. Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseye danışmanlık yapmaktadır.⁴⁰
- Hoşgörü-Samtshe-Cavahetya Bölgesel Derneği ('Toleranti'-Samtskhe-Javakheti Regional Association), 2001 yılında kurulmuş, özellikle Samtshe-Cavahetya bölgesinde, genel olarak ise Gürcistan'da demokratik mekanizmaların geliştirilmesi için faaliyetlerde bulunan bir dernektir. Derneğin temel hedefleri arasında farklı dinlere ve kökenlere sahip vatandaşların barışçıl bir şekilde beraber yaşamasının sağlanması, azınlık haklarının korunması ve geliştirilmesi ve azınlık temsilcilerinin kamu hayatına aktif bir şekilde katılmasının sağlanması vardır. Dernek aynı zamanda Gürcistan'a geri dönen Ahıskalı Türklerin ülkeye uyumunun sağlanması konusunda da çalışmaktadır.⁴¹
- Gürcistan Uluslararası Şeffaflık Derneği (Transparency International Georgia – TI Georgia), birçok ülkede faaliyet gösteren Uluslararası Şeffaflık Derneği adlı stk'nın Gürcistan şubesidir. Uluslararası Şeffaflık Derneği küresel, ulusal ve yerel

³⁹<http://www.opensocietyfoundations.org/about/offices-foundations/open-society-georgia-foundation>. (Erişim Tarihi:28.08.2019).

⁴⁰<http://minorityrights.org>. (Erişim Tarihi:28.08.2019).

⁴¹ <http://toleranti.ge>. (Erişim Tarihi:28.08.2019).

düzeyde yolsuzluk ile mücadele eden bir stktır. Bu bağlamda sivil toplum, iş dünyası ve hükümetleri bir araya getirerek yolsuzluk ile mücadele alanında çözüm önerileri sunmayı amaçlamaktadır. Gürcistan şubesi 2000 yılında açılmış olup, Gürcistan'da yolsuzlukla mücadele konusunda reformlar hakkında bilgi toplamak ve bu reformların kamu ve özel sektörlerde uygulanmasını sağlamak için destek faaliyetlerinde bulunmaktadır.⁴²

- Sivil Entegrasyon ve Etnik Gruplar Arası İlişkiler Merkezi (Center for Civic Integration and Inter Ethnic Relations - CCIIR), 2005 yılında kurulmuş ve Gürcistan'ın mevcut eğitim sisteminin ihtiyaçlarını karşılamak için faaliyet gösteren bir stktır. Merkez'in esas amacı, ülkedeki etnik azınlıkların Gürcü toplumuna sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik anlamda entegre edilebilmesi için onları biçimlendirmek ve eğitim haklarını savunmaktır. Bu amaçla Merkez kırktan fazla projeye imza atmıştır. Projeler arasında; öğretmen yetiştirme programları, akademik eğitici-öğretici yayınlar yapma, okuryazarlığın artırılması için internet tabanlı sistemler oluşturma ve yasal düzenlemelere yansıtılacak şekilde politika oluşturmakla ilgili tavsiye raporları vardır.⁴³
- Çokuluslu Gürcistan İçin Halk Harekatı (Public Movement Multinational Georgia – PMMG), 1999 yılında kurulmuş, Gürcistan'ın çeşitli etnik, dini ve dilsel gruplarına mensup vatandaşların bir araya gelerek oluşturduğu bir sivil toplum platformudur. Halk Harekatı, ülkede faaliyette bulunan pek çok stk'ya kaynak desteği sağlayan ve onlarla iş birliği yapan bir üst yapılanma görevi görmektedir. Hareket Ülkede demokratik bir toplumun inşa edilmesi için hoşgörüyü ve çeşitliliği pekiştirmeyi amaçlamaktadır. En çok faaliyet gösterdiği bölgeler arasında Acara, Kvemo-Kartli ve Samtshe-Cavahetya da (Acara-Borçalı-Ahıska'da) bulunmaktadır.⁴⁴
- Sivil Entegrasyon Vakfı (Civic Integration Foundation – CIF), Gürcistan'da yaşayan etnik azınlıkların topluma entegrasyonunu desteklemek ve ülkenin kamusal ve siyasi faaliyetlerine

⁴² <http://www.transparency.ge/en>. (Erişim Tarihi:29.08.2019).

⁴³ <http://cciiir.ge/index.php>. (Erişim Tarihi:29.08.2019).

⁴⁴ <http://pmmg.org.ge>. (Erişim Tarihi:29.08.2019).

katılabilme kapasitelerini artırabilmek için çalışmalarda bulunan bir stk'dır. Vakıf, Gürcistan'ın çeşitli etnik gruplarına mensup gençlerden oluşan bir kadro oluşturmayı ve bu şekilde ülkede demokrasinin ve sivil toplumun gelişmesine hizmet etmeyi amaçlamaktadır.⁴⁵

- Kafkas Evi (Caucasian House), Tiflis merkezli Kafkasya'da bölgesel entegrasyon hedefiyle çalışmalar yürüten, bölgede ve ülkede barışın muhafaza edilmesini amaçlayan ve kültür-eğitim faaliyetleri yürüten bir araştırma merkezidir. Kafkas evi, bu amaçlar çerçevesinde etnik, kültürel ve dini tolerans ve dayanışmayı, sorunların barışçıl bir şekilde çözülmesi için toplumsal diyalogu, hukukun üstünlüğünü ve insan haklarını, demokratikleşme konusunda kamuoyu farkındalığını teşvik etmeyi amaçlamaktadır.⁴⁶

Yukarıda adı geçen stk'ları uluslararası, ulusal ve yerel bazda faaliyet gösteren Dernek, Enstitü ve Vakıflar olarak gruplandırılabilir. Dış ve iç menşeli olan bu stk'ların temel amaçları; çoğunluk-azınlık ilişkilerinin geliştirilmesi, etnik ve dini azınlıkların entegrasyonu, azınlıkların kamuya katılımı, hukuk ve eğitim alanlarında reform programlarının uygulanması ve entelektüel anlamda insan haklarının korunduğu demokratik bir toplum yapılanması oluşturmaktır. Günümüzde ülke genelinde barıştan, diyalogdan, hoşgörüden yana olan stk'lar, ideallerindeki yönetim sistemini gerçekleştirme çabası görünümündedirler.

Nitekim stk'ların ülke genelinde yaşanan grup sürtüşmelerinde bilhassa Hıristiyan ve Müslüman gruplar arasında yaşanan sorunlara hoşgörüden yana tavır sergilediklerini görmemiz mümkündür. Bağımsızlık sonrası yaşanan azınlık sorunlarına birkaç örnek vererek olaylarla ilgili stk'ların duruşunu-değerlendirmesini yapacak olursak şunlar söylenebilir: Gürcistan'da, Saakaşvili'nin ikinci iktidar döneminde başlayan özellikle 2012-2014 yılları arasında yaygınlaşan Ortodokslar ile Müslümanlar arasında dini mahiyette toplumsal gerginlikler, hak ihlalleri yaşanmıştır. Bu ihlaller, Borçalı Türkleri, Acaralılar ve Ahıskalı Türklerin yaşadıkları köylerde (Müslümanlar ile Ortodoks Gürcüler arasında) meydana gelmiştir.

⁴⁵ <http://cif.org.ge/index.php?lang=en>. (Erişim Tarihi:29.08.2019).

⁴⁶ <http://caucasianhouse.ge/en>. (Erişim Tarihi:29.08.2019).

MÜSLÜMANLARA YÖNELİK YAŞANAN AYRILIKÇI OLAYLAR VE İLGİLİ STK'LARIN YAKLAŞIMI

Ortodokslar ve Müslümanlar arasında cami inşası ve tamiriyle alakalı bir vaka, 2009 yılında Borçalı Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Kvemo-Kartli bölgesinde gerçekleşmiştir. *Talaveri* köyü sakinlerinin köy camisini tamir etme girişimi Ortodoks Ebeveynler Birliği tarafından inşaat alanının çevrilmesi neticesinde engellenmiş, ancak 2010 yılında inşaat kaldığı yerden devam etmiştir.⁴⁷ Yine aynı bölgede Kasım 2012'de, Borçalı Türklerinin, Acara'dan Gürcülerin ve Svanların göç ettiği *Tsintskaro* köyünde gerginlik yaşanmıştır. Müftülüğün yardımıyla Müslümanların Cuma namazı için köydeki bir bina camiye dönüştürülmüştür. Köyde Müslümanlarla Hristiyanların ortak kullandığı üç mezarlıktan birinin girişindeki haçın kimliği belirsiz kişilerce indirilmesi var olan sorunları derinleştirmiştir. Hristiyanların bu olaya gösterdikleri tepkiler büyümüş, haçın indirilmesi nedeniyle köyün imamı suçlanmış ve Cuma namazı vaktinde mescide baskın yapılmıştır. İmam, köyden kovulmak ve evinin yakılmasıyla tehdit edilmiştir. Olay yerel idari makamların müdahalesiyle yatışmıştır.⁴⁸

Bir diğer vaka 2010'da Gürcistan'ın batısında Guriya bölgesinin *Nigvzianiköyünde* olmuştur. Bu köydeki Müslüman Acaralılar, *Nigvziani*'de cami olmadığı en yakın cami için *Kabuleti* veya *Batum*'a gitmek zorunda kaldıkları için köyde bir cami açmak istemişlerdir. Hristiyan cemaatin karşı çıkmasıyla bu girişim engellenmiştir. Daha sonra 2012 yılının Ağustos ayında Acara Müftülüğünün ve yerel idarenin de desteğiyle *Nigvziani*'de bir cami açılmıştır. İki ay sonra bayram namazı için toplanan köy sakinlerine ve dışarıdan gelen Müslümanlara *Nigvziani*'li Hristiyanlar tepki göstermişlerdir. Dışarıdan gelişleri önlemek için Hristiyanlardan oluşan yüz elli kişilik bir grup köy yolunu kesmiş ve caminin kapatılmasını istemişlerdir. Bu sorun Gürcistan Kamu Denetçiliği Kurumu ve Müftülük yetkililerinin müdahalesiyle Müslümanlar lehine çözülmüştür.⁴⁹

⁴⁷Tsutskiridze, D. (2012). "Transformation of Religion in Georgia". Religion and Conflict: Radicalization and Violence in the Wider Black Sea Region. Der: Chifu, Iulian, Popescu, Oana and Nedea, Bogdan. Editura Institutului de Științe Politice și Relații Internationale, s. 387.

⁴⁸Natia Danelishvili, "Orthodox Christians Opposed Muslims in Tsintskaro". <http://www.humanrights.ge/index.php?a=main&pid=15985&lang=eng>. (Erişim Tarihi: 06.10.2019).

⁴⁹Mikeladze, T. (2013). *Crisis of Secularism and Loyalty towards the Dominant Group The Role of the Government in the 2012-2013 Religious Conflicts in Georgia*. Human Rights Education and Monitoring Center, ss. 11-23

Bir başka olay 2014 Eylül ayında Acara'da olmuştur. *Kabuleti*'de din eğitimi vermesi planlanan yatılı bir okula Ortodoks ahali karşı çıkmış, okulun kapısına domuz kafası asılmış, çalışanların içeriye girmesi engellenmiştir. *Kabuleti*'li Ortodokslar, çoğunluğu Hristiyanların yaşadığı ilçede Türk vatandaşlarınca desteklenen bir Müslüman okulunu istemediklerini belirtmişler. Olay karşısında TDI, GYLA ve GDI stk'ları ortak bir bildiri yayımlayarak bölgede Müslüman Acaralılara karşı sergilenen hoşgörüsüzlüğü dile getirmiş ve hükümet yetkililerinin olayları yatıştırma noktasında yetersiz ve etkisiz kaldığını (daha önceki olaylarda olduğu gibi) belirtmişlerdir.⁵⁰

Benzer olaylar Adıgön ilçesinin *Çela*, *Moheve Adıgön* köylerinde meydana gelmiştir. Ağustos 2013'te *Çela* köyünde Gürcistan Maliye Bakanlığının Gelir Hizmetlerine bağlı Gümrük Dairesinin kararıyla köy camisine monte edilen metal yapım minare indirilmiştir. Olaya tepki gösteren Müslümanlara iki helikopter, kırk arazi aracı, özel kuvvetler dâhil iki yüz güvenlik görevlisi müdahale etmiştir. Yaşanan olayda yaralananlar olmuş ve birkaç kişi de tutuklanmıştır. Tepkilerin büyümesi üzerine minare birkaç ay sonra tekrar yerine monte edilmiştir. Olayla ilgili TDI temsilcisi Eka Chitanava olaylar esnasında Müslümanlara aşırı güç kullanan görevliler hakkında herhangi bir soruşturma açılmadığını ve köydeki Müslümanların sıkıntılarının devam ettiğini belirtmiştir.⁵¹

2014 yılının Ekim ayında *Mohe* köyünde 1944 Ahıska sürgününden önce kalmış harabe halindeki mescit, köy sakinleri tarafından onarılmak istenmiştir. Fakat mescit Sovyet döneminde ambar ve daha sonra 2007 yılında kütüphane olarak tescil edildiğinden mescidin mülkiyeti konusunda sorun çıkmıştır. Öte yandan Gürcü Ortodoks Kilisesi, mescidin daha önce kilise olduğunu iddia etmiş ve sahiplenmek istemiştir. Köyün Ortodoks ahali de binanın Müslümanlara devrine karşı çıkıp gösteri yapmıştır. Sonuçta yerel yetkililer binayı yıkma kararı almıştır. Yıkım esnasında polislerle *Mohe*'nin Müslüman sakinleri arasında sürtüşmeler yaşanmış, bazı Müslümanlar saldırıya uğramış, yaralanmış ve tutuklanmıştır.⁵² Olayla ilgili İnsan Haklar

⁵⁰Civil Georgia, "Pig's Head Nailed to Planned Muslim School in Kobuleti". <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=27654>. (Erişim Tarihi: 06.10.2019).

⁵¹ Chitanava, E. (2015). "The Georgian Orthodox Church: National Identity and Political Influence". *Traditional Religion and Political Power: Examining the Role of the Church in Georgia, Armenia, Ukraine and Moldova*. Der: Hug, Adam. The Foreign Policy Centre, ss.50-51

⁵²Tolerance and Diversity Institute "Analysis of Occurrences in Mokhe Village". <http://tdi.ge/en/news/164-analysis-mokhe-village>. (Erişim Tarihi: 06.10.2019).

Merkezi ve EMC temsilcileri *Mohe* olayında polisin halka karşı aşırı güç kullandığını, fiili saldırıda bulunduğunu ve aşağılandığını ama buna rağmen polislere soruşturma açılmadığını belirtmiştir.⁵³

Yine 2016'ının Şubat'ında Adigön ilçesinin aynı adlı *Adigön* köyünde farklı dini gruplar arası sürtüşme vakası meydana gelmiştir. *Adigön* köyüne yıllar önce Acara'dan göç etmiş Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında köyde Müslüman mezarlığı konusunda tartışma yaşanmıştır. Köyde Müslüman Mezarlığı olmadığı için cenazelerini civar köylere defneden Müslümanlar, Tüm Gürcistan Müslümanları İdaresi aracılığıyla kendi cemaatleri için farklı bir mezarlık arazisi ayrılmasını talep etmiş ve idare de bu talebi olumlu karşılamıştır. Fakat bu olumlu yaklaşım Hristiyan cemaatin tepkisini çekmiştir. 29 Şubat akşamı Adigön Belediye Başkanı ve ekibi ile Müslüman cemaat mezarlık arazisi konusu görüşülmüş ve Müslümanlar için ayrı bir alan ayrılması hususunda mutabık sağlanmışken aniden arabalarla çıkagelen bazı kişiler Müslüman cemaate saldırmış, özellikle Müslüman köylüler arasında aktif kişiler hedef alınmış ve üç kişi tartaklanmıştır. Olayla ilgili rapor hazırlayan TDI, yerel otoritelerin din eksenli benzer olaylarda gereken karşılığı vermediğinden dolayı hadiseler tekrarlanmıştır. Raporla, TDI avukatlarının olayı araştırmak ve mağdurlara hukuki destek sağlamak için köye ulaştığını ve bir mağdurun evindeyken Ortodokslarca "köy kendi adaletini sağlayacak" denilerek avukatlara müdahalede bulunulmuştur. TDI, diğer olaylarda olduğu gibi bu hadisenin de örtbas edileceği yorumunda bulunmuştur⁵⁴

Ayrıca Pankisi Vadisinde yaşayan Kistlerin/Çeçenlerin durumunu incelediğimizde, izole yaşamları nedeniyle sorunlarının bazılarının Borçalı Türkleriyle benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür. Ancak Borçalı Türklerinden farklı olarak Kistler Gürcüceyi iyi bilmeleri nedeniyle dil kaynaklı entegrasyon sorunu yaşamamaktadırlar. Kistlerin durumunda önemli olan husus, 1990'ların başında İkinci Çeçen savaşından kaçarak Pankisi Vadisine sığınan Çeçen mültecilerin etkisiyle yaşanan toplumsal değişimdir. Bu değişim din anlayışı konusunda yaşanmış genç işsiz ve geleceğe dair ümidi

⁵³Maka Shamugia, "Round Tableabout Alleged Violation of the Freedom of Religion". Human Rights Center, <http://humanrights.ge/index.php?a=main?pid=1815&lang=eng>, (Erişim Tarihi: 6.10.2019).

⁵⁴ Kahraman, A. & Tulum, M. O. (2016). Post-Sovyet Gürcistan'da Azınlık Hakları: Uluslararası Örgütler ile Uluslararası ve Ulusal Sivil Toplum Kuruluşlarının Bakışı, *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar Azınlık Hakları Kimlik Siyaset*, Ed. Ayşegül Aydıngün & Ali Asker & Aslan Yavuz Şir. AVİM Yayınları, s.137.

olmayan Kist erkekleri arasında Çeçen mültecilerin getirdiği ve Suudi Arabistan tarafından desteklenen Selefilik anlayışı hızlı bir şekilde yayılmıştır. Haziran 2011 verilerine göre Pankisi Vadisinde yaşayan genç Kist erkeklerinin %60 ile %80'i Selefiligi benimsemiştir. İslam anlayışının yaygınlaşması geleneksel Kist kimliğinin ciddi bir meydan okumasına maruz kalmasına neden olmaktadır. Selefililerden IŞİD'e katılanların olması da tüm kistlerin radikal İslam'la özdeşleştirilmesine yol açmaktadır.

Geleneksel Kist kimliğini muhafaza eden Kistler, Selefiligin bu denli hızlı yayılmasından dolayı Gürcistan Devletini sorumlu tutmaktadır. EMC, Kistlerin yaşadıkları sorunların en başında Selefililerin tümünün bir güvenlik tehdidi olarak gördüğünü göndeme getirmekte, ayrıca ana dilde eğitim sorununa da dikkat çekmektedir. Pankisi Vadisinde izole bir şekilde yaşamakta olan Kistlerin entegrasyonu için devletin gerekli çalışmaları yapmadığı belirtilmektedir.⁵⁵

2010-2016 yılları arasında meydana gelen ayrımcılık vakalarının tümü Müslümanların yerleştiği yerleşim yerlerinde gerçekleşmiştir. Bir diğer ifadeyle iki grup arasındaki gerilim ve sürtüşmeler Müslümanlar ile Ortodoks Gürcüler arasında yaşanmıştır. Burada temel sorun merkezi ve yerel yönetimlerin etno-merkezci bir politika gütmesidir. Ortodoks Gürcü kimliğinin diğer dini gruplar üzerinde baskın unsur olarak üstünlük sağlama, hâkim olma politikasıdır. Nitekim olaylarla ilgili stk raporlarının birinde "biri Gürcüce konuşuyor, Gürcü tarihini biliyor ama Hristiyan değilse bu tam Gürcü değildir, birinin Gürcü olması için Hristiyan olması gerekiyor" ifadeleri yer almaktadır. Yine bir başka raporda "münferit bir olaymış gibi değerlendirilen olayların giderek daha büyük toplumsal sürüşmelere dönüştüğünü ve her iki grup arasında yaşananların hoşgörüsüzlük, İslamofobik, Türkofobik eğilimler nedeniyle ortaya çıktığına" işaret etmektedir. Zira görülen şu ki ülke genelinde yürütülen etno-merkezci politikaya göre gerçek Gürcü olmak için Ortodoks olmak gerekir. Müslüman Gürcü veya Müslüman Türk olmak, Gürcü milli kimliği ve Ortodoks din kimliği ile çelişmektedir. Gürcü milli kimliği aynı zamanda Ortodoks dini kimliğini de beraberinde taşımaları, ikisi bir-biriyle örtüşmelidir.⁵⁶

⁵⁵ Kahraman, A. & Tulum, M. O. (2016). Post-Sovyet Gürcistan'da Azınlık Hakları: Uluslararası Örgütler ile Uluslararası ve Ulusal Sivil Toplum Kuruluşlarının Bakışı, ss.142-143.

⁵⁶ Kahraman, A. & Tulum, M. O. (2016). Post-Sovyet Gürcistan'da Azınlık Hakları: Uluslararası Örgütler ile Uluslararası ve Ulusal Sivil Toplum Kuruluşlarının Bakışı, ss.136-143.

Tüm bu yaşanan gerçeklerle birlikte Gürcistan Ortodoks Kilisesi'ni temsil eden Gürcistan Patrikhanesi, ülkedeki Hıristiyanlarla Müslümanların huzur içinde bir arada yaşamaları gerektiğini vurgulamaktadır. Gürcü hükümeti ve Ortodoks Kilisesi, Gürcistan'daki Müslümanların durumuyla ilgilenen Türkiye'nin Gürcü Müslümanları nezdinde olan itibarının farkında olduklarını ve bunun her alanda gelişmekte olan Türk-Gürcü işbirliği açısından da önemli olduğunu ileri sürmektedirler. Diğer taraftan da Türkiye Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez'in 2014 Eylül'ünde Gürcistan ziyareti sırasında Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ile Gürcistan Ortodoks Kilisesi arasında kurulması kararlaştırılan Dinler-arası Ortak Çalışma Grubu'nun üyeleri taraflarca belirlenmiş ve söz konusu grubun çalışmalarına ilişkin yararlı bir görüş alışverişinde bulunulmuştur. Bu grubun verimli faaliyetleri sayesinde bölgesel barış, huzur ve istikrara katkı sağlanacağı da belirtilmiştir⁵⁷

Özetle Gürcistan'da Hıristiyanlıktan sonra İslam en yaygın dindir. Ülkede toplu bir şekilde yaşayan Müslümanlar kendilerini çoğunluk grubu Ortodoks Gürcülerden farklı etnik, dil, din ve tarihsel özelliklerle tanımlamaktadırlar. Ülkenin bekası söz konusu din mensuplarının karşılıklı olarak bir-birine hoşgörülü yaklaşım göstermelerine bağlıdır.

SONUÇ VE ÖNERİ

Gürcistan'da yaşayan bütün Müslüman azınlıklar (Borçalı Türkleri, Müslüman Acarlılar, Ahıskalı Türkler ve Müslüman Kistler/Çeçenler) kendilerini temsil edecek stk faaliyetlerini güçlendirmeleri gerekmektedir. Ülke içinde faaliyet gösteren ve kendilerine yardımcı olan Ortodoks Gürcü stk'larla işbirliklerini daha da ileri düzeye taşımaları önem arz etmektedir. Kendilerini temsil eden stk'larla birleşerek bir siyasi parti çatısı altında güç birliği yapmaları kaçınılmazdır.

Stk'lar, ülkede dini azınlıklar arasında yaşanan sorunların çözümünde önemli rol oynayabilirler. Müslümanlar ile siyasi iktidar arasında sivil ombudsmanlık/danışmanlık görevi üstlenebilirler. Burada, dini azınlıkların siyasi ve hukuki haklar konusunda bilgilendirilmesi önem arz etmektedir. Bilhassa Ortodoks Gürcü kimliği ile Müslüman Gürcü veya Türk kimliğinin ülke nüfusunun önemli bir kısmını oluşturduğunu, ülkede yaşayan her bir

⁵⁷ Zaza Tsurtsumia / <https://kafkassam.com/gurcistanda-islam-tarihi-ve-bugunu-2.html>. (Erişim tarihi: 22.02.2021).

vatandaşın kültürel-dinsel hak ve özgürlüklerini ifade etmeye sahip olduğunu, hukuken hiçbir grubun birbirleri üzerinde üstünlük sağlama hakkının olmadığını izah edilmesi önemlidir.

Yine stk'lar, meselenin çözümüne yönelik komşu ülkelerde (Müslüman Türkiye ve Azerbaycan'da) yaşayan azınlıkların (Gürcülerin) bağımsız kültürel kimliklerine sahip olduklarını Gürcistan iktidarına anlatmaları önemlidir. Türkiye'de birçok il ve ilçede (Artvin-Rize-Trabzon-Giresun-Ordu/ ayrıca Bursa, İnegöl ve Sakarya'da) Gürcü Kültürü Dernekleri, Gürcü Kültür Evleri, Türk Gürcü Eğitim ve Kültür Vakfı ve benzeri adlarla birçok stk'nın faaliyette olduğunu aktarmaları gerekmektedir. Yine Müslüman Gürcülerin kendi kültürel kimliklerini (etnik, dil, din ve tarih bilgisini) yaşatmak için resmi ve sivil kurumlarda özel Gürcüce dil kurslarının faaliyette olduğunu, görsel/yayın (Cheveneburi / Çveneburi, Mamuli ve Pirosmeni Dergileri) organlarının bulunduğunu ve bahar aylarında Gürcü şenlikleri düzenlediklerini örnek göstermeleri elzemdir.

Diğer komşu ülke Azerbaycan'da da ülkenin kuzey-batısında Zagatala, Gah ve Balaken vilayetlerinde yaşayan İngoıylar/etnik Gürcülerin kendi kültürel kimliklerini yaşattıkları bilinmektedir. İngoıylar'ın etnik kökenleriyle ilgili (sovyet dönemi ve sovyet sonrası kaynaklarda) farklı görüşler olsa da bugün yerel halkla kaynaşmış durumdadırlar. İngoıylar'ın yaşadıkları vilayetlerde on'a yakın karma (Azerbaycan ve Gürcü dilinde) eğitim veren ortaokul bulunmaktadır. Bu okullarda ders müfredatı (8.sınıfa kadar) Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı tarafından temin edilmektedir. Yine bu vilayetlerde İngoıylar'ın devletin yerel makamlarında (idari ve eğitim kurumlarında ve emniyet teşkilatında) görev aldıkları da bilinmektedir. Ayrıca İngoıylar'ın büyük bir kısmı İslam'ı kabul etmiş Hanefi mezhebine mensupturlar. Az bir kısmı da Hıristiyan Ortodoks mezhebindedir. Bölgede Ortodokslara ait on'a yakın kilise açık görünmektedir. Ancak bu kiliselerin çoğu müze halinde faaliyet göstermektedir. Bazılarının da İngoıylar/Gürcü adet-ananesini yaşatmak için faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Müslümanlara ait hemen her yerleşim bölgesinde mescit bulunmaktadır. Vilayet ve ilçe merkezlerinde ise toplu ibadetlerini yapacakları camiler mevcuttur. Özetle ülkede İngoıylar etnik, dil, din ve tarihsel kültürlerini yaşatma konusunda her türlü hak ve hukuka sahiptirler.

Her iki komşu Müslüman ülkede etnik kimliklere tanınan haklar Gürcistan iktidarı için bir örnek teşkil edebilir. Bu durumu anlatmak da başta Gürcistan'da ikamet eden Müslüman gruplara ve Ortodoks Gürcü stk'lara düşer. İlgili stk'lar, Gürcü iktidarına kültürel kimliklerin her toplum için bir

zenginlik teşkil ettiğini ve bu zenginliğin korunmasının da paylaşılabılır bir yönetimden geçtiğini anlatması gerekir. Her iki tarafın birlikte yaşam için siyasi ve kültürel sahalarda iktidara yardımcı olması büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ağacan, K. (2011). Gürcistan: Çok Milletli Yapıda Devlet İnşa Sürecinin Öyküsü, *Güney Kafkasya: Toprak Bütünlüğü, Jeopolitik Mücadeleler ve Enerji*. Ed: C. Velevli & A. Aslanlı. Berikan Yayınevi.
- Arsava, A. F. (1993). *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi.
- Asker, A. & Kahraman, A. (2016). Gürcistan'da Devletleşme, Kimlik İnşası ve Müslüman Topluluklar. *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar, Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*, Ed: Ayşegül Aydıngün & Ali Asker & Aslan Yavuz Şir. AVİM Yayınları.
- Aydingün, A. (2016). Gürcistan'da Din, Kimlik ve Müslüman Azınlıklar. *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar, Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*, Ed: Ayşegül Aydıngün & Ali Asker & Aslan Yavuz Şir. AVİM Yayınları.
- Aydingün, A. & Asker, A. (2012). Gürcistan: De Jure Üniter, De Facto Parçalı. *Bağımsızlıklarının Yirminci Yüzyılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna*, Der: İsmail Aydın, Çiğdem Balım. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Aydingün, A. & Asker, A. & Üner, A. (2016). Pankisi Vadisi'nde Kistler: Selefilik, Gelenekçilik, Kimlik ve Siyaset. *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar, Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*. Ed: Ayşegül Aydıngün & Ali Asker & Aslan Yavuz Şir. AVİM Yayınları.
- Bayraktar, R. (2000), *Ahıska Çıldır Beylerbeyliği*, Yaşayan Kitaplar.
- Berdzenşvili, N. Canaşia, S. (1997), *Gürcistan Tarihi, Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar*. Sorun Yayınları.
- Bostan, İ. (1988). "Ahıska", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 1, ss. 526-527.
- Chitanava, E. (2015). The Georgian Orthodox Church: National Identity and Political Influence. *Traditional Religion and Political Power: Examining the Role of the Church in Georgia, Armenia, Ukraine and Moldova*. Der. Adam Hug. The Foreign Policy Centre.
- Çiloğlu, F. (1993), *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları
- Emecen, F. (1993). "Çıldır Eyaleti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 8, ss.300-301.
- Gürsoy, H. E. & Tulun, M. O. (2016). Post Sovyet Gürcistan'da Azınlık Hakları: Ulusal ve Uluslararası Mevzuat, Devlet Politikası ve Resmi Görüş, *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar, Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*. Ed: Ayşegül Aydıngün & Ali Asker & Aslan Yavuz Şir. AVİM-Avrasya İncelemeler Merkezi Yayınları.
- Gürsoy, H. E. & Biletska, Y. (2016). Azınlık Haklarına Kurumsal Bir Bakış ve Bir Etnik Demokrasi Örneği Olarak Gürcistan. *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar, Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*, Ed: Ayşegül Aydıngün & Ali Asker & Aslan Yavuz Şir. AVİM Yayınları.
- Gümüş, N. & Ferrari, N. K. (2019), *Ahıska Bölgesindeki Türk İslam Mimari Yadigarları*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı.
- İbrahimli, H. (2009). *Borçalı Dünen, Bugün ve Sabah*, Adiloğlu Neşriyatı.

- Karamanlı, H. M. (1996). "Gürcistan", *TDV Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.14, 311-316
- Kahraman, A. & Tulum, M. O. (2016). Post-Sovyet Gürcistan'da Azınlık Hakları: Uluslararası Örgütler ile Uluslararası ve Ulusal Sivil Toplum Kuruluşlarının Bakışı. Ed. Ayşegül Aydıngün & Ali Asker & Aslan Yavuz Şir. *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar Azınlık Hakları Kimlik Siyaset*. AVİM Yayınları.
- Kırzioğlu, M. F. (1998). *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Köktaş, N. A. (2015). "Saakaşvili Dönemi Gürcistan: İç ve Dış Politika Üzerine Bir Değerlendirme", *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı:2, ss. 95-110
- Kurubaş, E. (2006). *Asimlasyondan Tanınmaya: Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı 2*. Baskı, Asil Yayınları
- Merçil, E. (2003). *Gürcistan Tarihi: eski çağlardan 1212'ye kadar*, Türk Tarih Kurumu.
- Mikeladze, T. (2013). *Crisis of Secularism and Loyalty towards the Dominant Group The Role of the Government in the 2012-2013 Religious Conflicts in Georgia*. Human Rights Education and Monitoring Center.
- Sarı, M. (2014). *Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Türk Tarih Kurumu.
- Sümer, F. (1999). *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişiminde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu.
- Torun, B. A. (2016). *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Gürcistan'da Amerika Birleşik Devletleri-Rusya Federasyonu Rekabeti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tsutskiridze, D. (2012). "Transformation of Religion in Georgia". *Religion and Conflict: Radicalization and Violence in the Wider Black Sea Region*. Der: Chifu, Iulian, Popescu, Oana and Nedeia, Bogdan. Editura Institutului de Ştiinţe Politice şi Relaţii Internationale.
- Little, David (2002). *Religious Minorities and Religious Freedom: An Overview. Protecting the Human Rights of Religious Minorities in Eastern Europe*. Der. Danchin, Peter G. Ve Cole, Elizabeth A., Columbia University Press.
- Yıldıztaş, M. (2012). *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*. YTB Yayınları.

İNTERNET

- Civil Georgia, "Pig's Head Nailed to Planned Muslim School in Kobuleti". <http://www.civil.ge/en/article.php?id=27654>, Erişim Tarihi: 06.10.2019.
- Georgia: publication of the 2nd Advisory Committee Opinion // Framework Convention for the Protection of National Minorities: News 2016. <https://www.coe.int/en/web/minorities/news-2016>, Erişim Tarihi: 10.09.2019.
- Human Rights House "Georgia Passes Antidiscrimination Law", 6 Mayıs 2014, <https://humanrightshouse.org/articles/georgia-passes-antidiscrimination-law/>, Erişim Tarihi: 10.09.2019.

- Maka Shamugia, "Round Table about Alleged Violation of the Freedom of Religion". Human Rights Center, <http://humanrights.ge/index.php?a=main&pid=1815&lang=eng>, Erişim Tarihi: 6.10.2019.
- Natia Danelishvili, "Orthodox Christians Opposed Muslims in Tsintskaro". <http://www.humanrights.ge/index.php?a=main&pid=15985&lang=eng>, Erişim Tarihi: 06.10.2019.
- Rogers Brubaker, "National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe", *Daedalus*, Los Angeles, 1995, s.112, (107-132), <http://works.bepress.com/wrb/16/>, Erişim Tarihi: 11.09.2009.
- The Office of the State Minister of Georgia for Reconciliation and Civic Equality // The National Concept on Tolerance and Civil Integration and Action Plan for 2009 – 2014, Şubat-2014, Tiflis, <http://smr.gov.ge/Uploads/ee1c88.pdf>, Erişim Tarihi: 10.09.2019.
- Tolerance and Diversity Institute, "Joint Statement of the Council of Religions Under the Public Defender of Georgia and Non-Governmental Organization about the State Agency of Religious Issues", 5 Mayıs 2014, <http://tdi.ge/en/statement/joint-statement-council-religions-under-public-defender-georgia-and-non-governmental>, Erişim Tarihi: 10.09.2019.
- The Office of the State Minister of Georgia for Reconciliation and Civil Equality, "Action Plan for 2015-2020", Annex 2, Ağustos 2015, http://new.smr.gov.ge/uploads/2015_2020_6d27672e.dos, Erişim Tarihi: 11.09.2019.
- Tolerance and Diversity Institute "Analysis of Occurrences in Mokhe Village". <http://tdi.ge/en/news/164-analysis-mokhe-village>, Erişim Tarihi: 06.10.2019.
- Zaza Tsurtsumia / <https://kafkassam.com/gurcistanda-islam-tarihi-ve-bugunu-2.html> / Erişim tarihi: 22.02.2021.
- <https://emc.org.ge> ; <https://gyla.ge/en/page/history>, Erişim Tarihi: 25.08.2019
- <http://grass.org.ge/en>, Erişim Tarihi: 25.08.2019.
- <http://tdi.ge.en>, Erişim Tarihi: 28.08.2019.
- <http://www.gdi.ge/en>, Erişim Tarihi: 28.08.2019.
- <http://humanrights.ge/index.php?a=main&pid=17606&lang=eng>, Erişim Tarihi: 28.08.2019.
- <http://ecmcaucasus.org>, Erişim Tarihi: 28.08.2019.
- <http://www.opensocietyfoundations.org/about/offices-foundations/open-society-georgia-foundation>, Erişim Tarihi: 28.08.2019.
- <http://minorityrights.org>, Erişim Tarihi: 28.08.2019.
- <http://toleranti.ge>, Erişim Tarihi: 28.08.2019.
- <http://www.transparency.ge/en>, Erişim Tarihi: 29.08.2019.
- <http://cciiir.ge/index.php>, Erişim Tarihi: 29.08.2019.
- <http://pmmg.org.ge>, Erişim Tarihi: 29.08.2019.
- <http://cif.org.ge/index.php?lang=en>, Erişim Tarihi: 29.08.2019.
- <http://caucasianhouse.ge/en>, Erişim Tarihi: 29.08.2019.

BÖLÜM 22

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASININ ANA HATLARI

Ruziye TALİ*
Yaşar Pınar ÖZMEN**

* Dr, Gazi Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset ve Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı, Türkiye, ruziyetali@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0003-3650-1571>.

** Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Türkiye, pborozmen@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2970-1110>.

GİRİŞ

Berlin Duvarı'nın yıkılması ve ardından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) 1991 yılının sonunda resmen dağılması ile buradaki yeni bağımsızlaşan devletler uluslararası siyasetin temel ilgi alanlarından biri olmuştur. Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan devletlerinin oluşturduğu Güney Kafkasya bölgesi güvenlik ve enerji kaynakları açısından büyük önem arz etmektedir. Bu süreçte eski SSCB ve Yugoslavya devletleriyle Sovyet uydusu diğer Avrupa devletlerini kapsayan Doğu Bloğunun tamamında Avrupa Birliği (AB) etkili olmak istemiş ve çeşitli politikalar geliştirmiştir. AB, Güney Kafkasya ile 1990'ların başından itibaren ilişki kurmaya başlamıştır. Bu ilişki ilk zamanlar düşük bir profilde seyretmiş, üye ülkeler tarafından uzak bir bölgede *toprak tanıma* olarak algılanmış ve AB-15 ülkeleri arasında sadece birkaçı (Fransa, Birleşik Krallık, Almanya, İtalya, Hollanda ve Yunanistan) üç Kafkas ülkesinin hepsinde büyükelçilik açmıştır. 1990'larda dünya çapında etkili diplomatik birimler olarak faaliyet gösteren Avrupa Komisyonu delegasyonları, bu üç ülkeden sorumlu ortak bir delegasyon olarak 1995'te Tiflis'te açılmıştır (Delcour, 2011).

1990'ların başında genel olarak AB önceliklerinin dışında kalan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan, AB ve üye devletlerin çoğu tarafından ihmal edilmiştir (Delcour, 2011). AB, bölgedeki siyasi gerilimler ve ayrılıkçı çatışmalar (Abhazya, Güney Osetya ve Dağlık Karabağ sorunu) ile jeopolitik rekabet ve bölgesel aktörler arasındaki ilişkilerin etkili olduğu güvenlik konusunu yakından izlemekle yetinmiş, diğer uluslararası örgütler ve bölgeye komşu ülkeler ile iş birliği içinde olmuştur (Nuriyev, 2007). Rusya üç ana bölgesel çatışmanın hepsinde, Birleşmiş Milletler özellikle Abhazya'da, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Güney Osetya ve Dağlık Karabağ sorununda önemli bir rol oynamıştır. 1990'larda AB'nin güvenlik meselelerine katılımı güçlü bir Birlik katılımı yerine esas olarak diğer uluslararası aktörler veya üye devletler aracılığıyla gerçekleşmiştir¹ (Delcour, 2011) AB düzeyinde diğer teknik ve insani destek paketleri gibi güvenlik konusunda özel bir politika aracının bulunmaması, ortak dış ve güvenlik politikasının üye devletlerinin politika hedeflerini uyumlaştıran bir şekilde

¹ AGİT tarafından Dağlık Karabağ sorununa barışçıl bir çözümü müzakere etmek için kurulan Minsk Grubu'nda ABD, Fransa ve Rusya eş başkan olarak ve AB üyelerinden Almanya, İtalya, Portekiz, Hollanda, İsveç, Finlandiya (ve Belarus, Türkiye ve sorunun tarafları olan Azerbaycan ve Ermenistan) yer almaktadır. Benzer şekilde Almanya, Fransa ve Birleşik Krallık (Rusya ve ABD ile birlikte) Birleşmiş Milletler Abhazya Genel Sekreteri Dostlar Grubu'na katılmıştır.

girememesi AB'nin güvenlik konusundaki (ve ileride bahsedeceğimiz gibi enerji konusundaki) etkisinin zayıflığının nedenlerindedir.

Enerji kaynaklarının kontrolü ve güvenlik sorunlarının yanı sıra AB'nin bölgeye yönelik politikaları; demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan haklarına ve temel haklara saygı gibi AB hukukunu oluşturan anlaşmalarda tespit edilen ortak değerleri benimsetmek amacı taşımaktadır. AB bölgede Birlik düzeyinde bir aktör olarak tek başına güçlü bir etkiye sahip olmamıştır ve üye ülkelerin yönlendirmesi ile ilişkileri yürütmüştür. Ayrıca bölge ülkelerinin çatışma alanları ve birbirinden farklı çıkarları bu ülkelerin dış politika tercihlerinin farklılaşmasına neden olmuş ve AB ile özerk bir ilişki sürdürebilmiştir (Aras, 2017; Seyaz, 2018). Yine de bu bölgelere yönelik sürdürdüğü politikalar ve bu bağlamda sunduğu mali ve teknik yardım enstrümanları kısmi bir uyumlaştırma etkisi yaratmaktadır.

Avrupa Komisyonu tarafından Bağımsız Devletler Topluluğu üyelerine demokratik piyasa odaklı ekonomiye geçişlerinde yardımcı olmak için uygulanan hibe destekli bir teknik yardım programı olan "Bağımsız Devletler Topluluğu'na Teknik Yardım" (TACIS²) programı 1991 yılında başlatılmıştır. Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan, 1993'te Avrupa-Kafkasya-Asya Koridoru (TRACECA³) programını oluşturmuşlardır. AB TACIS-TRACECA programı ile bu girişime destek vermiştir. 1996 yılında Petrol ve Gazın Avrupa'ya Devletler Arası Taşımacılığı (INOGATE⁴) AB destek mekanizması kapsamında yer almıştır. Bu programların hedefinde gözlendiği gibi, AB'nin bölge ülkelerine yaklaşımının temel odağı olan enerji güvenliği 2007'den itibaren Avrupa Komşuluk Politikası kapsamına alınmıştır. AB, Karadeniz ve Hazar'daki enerji kaynaklarındaki güvenlik çıkarlarının bilincindedir, fakat diğer aktörler gibi Birlik düzeyinde tanımlayamamaktadır. Bununla birlikte, 1990'ların başından beri Hazar bölgesindeki AB ülkelerinden özel petrol şirketlerinin katılımına rağmen, ABD'den farklı olarak, bu güçlü bir enerji politikasına yol açmamıştır. Bunun temel nedeni AB'nin kendi çıkarlarını, orta ve uzun vadeli hedeflerini tanımlayamaması nedeniyle belirli sonuçlar elde etmek için teşvik ve caydırıcı araçlarını kullanamamasıdır (Coppieters, 2003)

2000'li yıllarda, AB'nin dış politika çıkarları ve algılarına ilişkin tanımında bir değişiklik gözlenmektedir. 2003 yılında Gürcistan'daki Gül

² TACIS, Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States kısaltmasıdır.

³ TRACECA, TRANsport Cooridor Europe-the Caucasus-Asia kısaltmasıdır.

⁴ INOGATE, INterstate Oil and GAs Transportation to Europe kısaltmasıdır.

Devrimi, bölgenin siyasi tercihinde Rusya'dan Avrupa-Atlantik yöreğine kayması AB ile yakınlaşmada yeni bir kapı açmıştır. 2007'deki Komşuluk Politikası çerçevesinde daha esnek ve önü açık bir "Avrupalılaştırma" stratejisi uygulamakta ve bölgede etkili diğer ülkelerle kurduğu ilişkide bir denge politikası izlemektedir.

Bu çalışma AB'nin Güney Kafkasya ülkelerine yönelik politikalarını genel hatlarıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Üç temel politika adımı üzerinde durulmuştur: 1999'da yürürlüğe giren 'Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması' AB'nin Kafkasya politikasının temelini oluşturmaktadır. Ekonomik, siyasi, mali, sosyal ve kültürel bir yakınlaşmanın zeminini oluşturan bu politika, çeşitli alanlarda (ekonomi, enerji, ulaşım) yardım programları (TACIS, INOGATE ve TRACECA) ile desteklenmiştir. İkinci adımda, AB, Kafkasya Bölgesi üzerinde etkili olmaya 2003 yılındaki "Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Stratejisi" ile devam etmiştir. 14 Haziran 2004'te AB Genel İşler Konseyi'nde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın 'Komşuluk Politikası' kapsamına alınması ise üçüncü adımı oluşturmaktadır. Anlaşmalar ve politikalar kapsamında yürütülen programlar ve eylem planları daha çok teknik ve altyapı çalışmalarına yönelik mali yardımlarla bölgenin rehabilitasyonu üzerine yoğunlaşmıştır.

ORTAKLIK VE İŞBİRLİĞİ POLİTİKASI

Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları, AB'nin yeni bağımsız devletler için tasarladığı politika aracı olarak düşünülebilir. Genel anlamda; AB ile AB üyesi olmayan devletler arasında siyasi diyalog için bir temel sağlamak, ülkelerin demokrasilerini pekiştirme ve ekonomilerini geliştirme çabalarını desteklemek, piyasa ekonomisine geçişlerine yardım etmek, ticareti ve yatırımı teşvik etmek amaçlarını taşımaktadır. Siyasal, ekonomik, sosyal, mali, bilimsel, medeni, teknolojik ve kültürel alanlarda iş birliğini tesis etmektedir (European Union, t.y.-b). Bölge ülkelerinin, demokratik kültürü, uluslararası hukuk ve insan hakları ilkelerini benimsemesini, devlet kontrolünde merkezi bir ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçişini hedeflemektedir.

Nisan 1996'da Lüksemburg'da Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile imzalanan Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları 1999'da yürürlüğe girmiştir. Orta Asya'daki yeni cumhuriyetlerde de aynı yıl yürürlüğe giren anlaşmalar, Rusya ve Ukrayna'da 1994'te imzalanmış ve Rusya için Aralık 1997 ve Ukrayna için 1998'de yürürlüğe girmiştir. Daha önce Rusya, Ukrayna ve

Moldova ile imzalanan anlaşmalar, Güney Kafkasya ülkeleriyle imzalanan anlaşmalarda yer almayan önemli bir ek hedef belirlemiştir: "Aralarındaki tüm mal ticaretini büyük ölçüde kapsayan bir serbest ticaret bölgesinin gelecekte kurulması için gerekli koşulları ve ayrıca şirketlerin kuruluş özgürlüğü, hizmetlerde sınır ötesi ticaret ve sermaye hareketleri sağlama koşullarını yaratmak"(örneğin bkz. Partnership and Cooperation Agreement establishing a partnership between the European Communities and their Member States, of one part, and the Russian Federation, of the other part, 1997, Madde3) . Bununla birlikte, AB'nin Rusya ve Ukrayna ile imzaladığı anlaşmalar, bu ülkelerin Başkanları ile Avrupa Birliği Konseyi Başkanı ve Avrupa Komisyonu Başkanı arasında iki yılda bir ek, daha yüksek düzeyli toplantılar öngörmektedir. AB'nin siyasi öncelikleri açısından Güney Kafkasya Bölgesi'nin öncelikli olmadığı anlaşılmaktadır (Delcour, 2011).

Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları ile başlayan ve ekonomik, siyasi, mali, sosyal ve kültürel bir yakınlaşmanın zeminini oluşturan politika, çeşitli alanlarda (ekonomi, enerji, ulaşım) yardım programları (TACIS, INOGATE ve TRACECA) ile desteklenmektedir. AB tarafından kullanılan ana politika aracı olan TACIS programı kapsamında Güney Kafkasya ülkelerine yardım yapılmıştır. 1990'larda Güney Kafkasya ülkeleri diğer bölge ülkelerinden daha az TACIS fonu (1991-1999 arasında toplam fonun yaklaşık %10'unu) almıştır. On yıl içinde, AB tarafından her üç ülke için taahhüt edilen iki taraflı tutar 212,1 milyon avro, Rusya için 1,274 avro ve Ukrayna için 460,8 avrodur (Delcour, 2011). Fakat AB'nin Güney Kafkasya bölgesine gıda güvenliği ve insani yardım konularında TACIS kapsamı dışında da yardımları olmuştur. Siyasi diyalog açısından daha az ilgi odağı olmasına rağmen AB'nin 1991-2000 yılları arasında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'a toplamda yaklaşık bir milyar avronun üzerinde kaynak ayırdığı tahmin edilmektedir (Coppeters, 2003; Delcour, 2011).

AB'nin TACIS çatısı altında yürüttüğü INOGATE ve TRACECA projelerinin amacı küresel enerji politikalarında etkin ve düzenleyici bir rol üstlenmeye çalışmaktır (Özer, 2007). AB, TACIS-TRACECA programı ile 1993'te başlayan Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan'ın dahil olduğu tarihi İpek Yolundan esinlenen Avrupa-Kafkasya-Asya Koridoru'na destek sağlamıştır. TRACECA ülkeleri arasında, jeopolitik ve ekonomik potansiyellerini tam olarak uygulamak amacıyla Avrupa-Kafkasya-Asya Koridorunun Kalkınması için Uluslararası Taşımacılığa İlişkin Temel Çok Taraflı Anlaşmasını (MLA TRACECA) 1998 yılında imzalanmıştır. 1996 yılında AB destek mekanizması kapsamında Doğu Avrupa ve Kafkasya'dan

AB'ye enerji hatları ile ilgili olan Petrol ve Gazın Avrupa'ya Devletler Arası Taşımacılığı (INOGATE) programı oluşturulmuştur. INOGATE, 2001 yılında, boru hattı geliştirme ve iyileştirme konusunda iş birliği yapmak için bir 'Şemsiye Anlaşması'na dönüşmüş ve 2016 yılına kadar devam etmiştir.

Genel olarak, AB'nin 1990'larda üç Güney Kafkasya ülkesine karşı politikası siyasi anlamda güçlü bir profil sergilememekle birlikte ortaklık ve iş birliği politikası güçlü bir mali destek sağlamıştır. AB'nin teknik ve insani kalkınma yardımının enerji ve güvenlik gibi alanlarda dolaylı olarak büyük katkısının olduğu inkâr edilemez. 1990'lar boyunca AB, bölgedeki hedeflerini ve çıkarlarını savunan bir stratejiden yoksun olmakla birlikte pek etkili olmasa da bir varlık göstermiştir. Fakat 2000'li yıllarda, AB'nin dış politika çıkarları ve algılarına ilişkin tanımında bir değişiklik gözlenmektedir. Güney Kafkasya ülkelerine karşı giderek artan bir siyasi ilgi ve güvenlik alanında bölgenin stratejik önemi konusundaki artan bir farkındalık söz konusu olmuştur (Delcour, 2011). 1999'da Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları ile başlayan AB-Güney Kafkasya ilişkisi, daha sonra Komşuluk Politikası'na evrilmiştir.

AVRUPA KOMŞULUK POLİTİKASI

Avrupa Komşuluk Politikası'nın (ENP⁵) ilk adımı Avrupa Komisyonu tarafından 2003 yılında "Daha Geniş Avrupa- Komşuluk: Doğu ve Güney Komşularımızla İlişkiler için Yeni Bir Çerçeve" belgesi⁶ ile atılmıştır. Belgede Güney Akdeniz ülkeleri, Rusya, Ukrayna, Moldova ve Beyaz Rusya yer almış, Güney Kafkasya ülkeleri; "*konumları itibariyle, şimdilik Güney Kafkasya bu girişimin coğrafi sınırları dışarısında yer almaktadır*" (European Commission, 2003) ibaresi ile dahil edilmemiştir. Sonrasında artan güvenlik sorunları bölgenin stratejik öneminin daha iyi anlaşılmasını sağlamış ve Temmuz 2003'te Konsey, Kafkasya politikalarının daha etkin yürütülebilmesi için Finli diplomat Heikki Telvitie'yi bölgeye özel temsilci olarak atamıştır. 12 Mayıs 2004'te komşuluk politikasının temel belgesi kabul edilen Avrupa Komşuluk Strateji⁷ Belgesi'ne (European Commission, 2004) Güney Kafkasya ülkelerinin (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) dâhil edilmesi ile Avrupa Komşuluk Politikası (AKP) son şeklini almıştır. Belge ile politikanın

⁵ ENP, European Neighbourhood Policy kısaltmasıdır.

⁶Wider Europe- Neighbourhood: A Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours.

⁷ Strategy Paper on the European Neighbourhood Policy.

nasıl uygulanacağı, hangi alanlarda işbirliği sağlanacağı ve mali desteğin nasıl sağlanacağı konularına açıklık getirilmiştir.

Güvenlik ve istikrar mantığına dayalı Avrupa Komşuluk Politikası, ekonomik bütünleşme, yoğun politik işbirliği yoluyla daha güçlü ve verimli ilişkilerin sağlanması ve çevre ülkeler arasında dostluk halkasının (Arman, 2011) oluşturulması amaçlanmaktadır. Komşu ülkelerle; siyasi, insani ve sivil alan; güvenlik alanı; sürdürülebilir ekonomik ve sosyal kalkınma alanlarında işbirliği öngörülmektedir. Üyelik perspektifi sunulmamasına rağmen karşılıklı müzakere edilmiş eylem planları yoluyla ortaklık teklifi temelinde komşu ülkelere bir nevi “sanal üyelik” hissi (Oktay, 2015) verilmiş ve üye ülkelerin sahip olduğu ekonomik ve siyasi avantajlara sahip olma imkânı sunulmuştur. Komşu ülkelerin AB'nin karar alma mekanizmalarında yer almadan istenilen kurallar sitemine girmeyi nasıl kabul edecekleri belirsiz kalmıştır. Teşviklerin yeterince çekici olmadığı durumda AB'nin komşu ülkelerde demokratik dönüşüm ve reform sağlama gücünü nasıl sağlayacağını bilinmemesi politikanın sınırlılığını (Dannreuther, 2006) göstermektedir. Politikayla ortaya konulan belirsiz koşullulukla birlikte belirsiz teşvikler beraberinde komşu ülkelerden belirsiz taahhütler talep edilmesine neden olmuştur. AB, bölgede anlaşmazlıkların çözümüne yönelik ilk adım olarak ülkelerin reform süreçlerine odaklanmıştır. Uzun vadede güvenlik ve istikrarın temel itici güçleri olan hukukun üstünlüğü ve iyi yönetişimin rolüne vurgu yapmıştır. AB, demokratik kurumları güçlendirmek ve anlaşmazlıkların çözümüne olumlu bir katkı sağlamak amacıyla yardımın ve koşulluluğun unsuru olarak kilit sektörlerde (adalet, güvenlik sektörü) reformları yönlendirmesi çok daha önemlidir. Ancak, AB'nin kendi deneyimine dayanan bu uzun vadeli yaklaşımı bölgenin gerçekleri ile uyum sağlamış (Delcour, 2018) ve tökezlemiştir. AB'nin çatışmaların çözümünde zayıf kalması ya da sınırlı katılımı bölge ülkelerinde birbirleriyle çelişen ilkeleri teşvik etmesine de neden olmuştur. Örneğin, Ermenistan ile müzakere edilen Eylem Planı'nda kendi kaderini tayin hakkından söz edilirken Azerbaycan'ın Eylem Planı'nda toprak bütünlüğüne atıf yapılmıştır. Ermenistan, Rusya'nın kendi üzerindeki ağırlığını dengelemek için Komşuluk Politikası'nı dış politikasının önemli bir parçası olarak görmektedir. Rusya ile ekonomik ve askeri işbirliği ile bağımlı hale gelen Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı AB üyeliğini canlı tutarak Avrupa'ya yaklaşmaktadır. Azerbaycan ise hem Rusya hem de AB ile ilişkilerini dengede tutmak (Seyaz, 2018) istemektedir.

Avrupa Birliği'ne genişlemeler sonucundan 2007 yılında Romanya ve Bulgaristan'ın üye olmalarıyla AB'nin sınırları Karadeniz'e kadar ulaşmıştır.

Türkiye'nin adaylık sürecinin devam ediyor olması, Ukrayna ve Güney Kafkasya ile ilişkiler ve işbirlikleri AB'yi Karadeniz Gücü (Seyaz, 2018) haline getirmiştir. Bunun üzerine AB, Komşuluk Politikası'nın Doğu kanadını güçlendirmek için iki temel araç geliştirmiştir: *Karadeniz Sinerjisi ve Doğu Ortaklığı*. İlki, Komisyon tarafından 11 Nisan 2007'de "Karadeniz Sinerjisi-Yeni Bölgesel İşbirliği Girişimi" (European Commission, 2007) adıyla başlatılmıştır. Karadeniz'de istikrar, bölgenin çatışmalarla yüklü olması (Gürcistan'daki etnik gerilim, Azerbaycan-Ermenistan sorunu ve Renkli Devrimler) ve enerji güvenliği için önem arz etmektedir. AB'nin enerji arzını çeşitlendirme zorunluluğunun bir sonucu olarak yeni formüller geliştirme ihtiyacı (Arman, 2011) işbirliğini gerekli kılmaktadır. Karadeniz Sinerjisi, Karadeniz Bölgesi'nde enerji, çevre, dolaşım ve güvenlik gibi kilit sektörlerde bölgesel düzeyde bir işbirliği ağı yaratmayı amaçlamakta ancak bölgesel işbirliği için yeni kurumsal veya bürokratik yapılar (Oktay, 2015) öngörmemektedir. Karadeniz Sinerjisi tarihsel ve güncel sorunlar nedeniyle (Seyaz, 2018) hedeflerini gerçekleştirmede problemler yaşamaktadır. Bölge ülkeleri arası gerginlikler ve her bir ülkenin etkinliğini artırma amaçları işbirliğini zorlaştırmaktadır. Ülkeler farklı bölgesel aidiyetler sebebiyle karşı karşıya kalmakta ve aynı projeler üzerinde amaç birliği oluşturamamaktadırlar.

İkincisi, Komisyon tarafından Polonya ve İsveç'in öncülüğünde Aralık 2008'de başlatılan "Doğu Ortaklığı"⁸(European Commission, 2008) girişimidir. Doğu Ortaklığı 7 Mayıs 2009'da Ukrayna, Moldova, Beyaz Rusya, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Rusya arasında Çek Cumhuriyeti'nin dönem başkanlığı sırasında Prag'da düzenlenen Zirvede ilan edilmiştir. İlk kurulduğu andan itibaren Rusya'nın tepkisini çeken Doğu Ortaklığı temel öncelik olarak; demokratikleşme ve iyi yönetim, enerji güvenliği, çevrenin korunması, serbest ticaret alanlarının kurulması, yasaların ve standartların AB müktesebatı ile uyumlaştırılması belirlenmiştir. Yolsuzluk, yasa dışı göç ve organize suçlarla mücadelede ortak hareket edilmesi (Council of the European Union, 2009) hedeflenmiştir. Doğu Ortaklığı Projesi içerisinde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan, "Güney Kafkasya'da Üç Doğu Ortaklığı Komşusu"⁹ başlığıyla ayrı bir bölümde incelenmektedir. Güney Kafkasya ülkelerine daha güçlü ve aktif ilgi gösterilmesinin arkasında enerji bağımlılığı bulunmaktadır. AB'nin enerji güvenliği için özellikle Azerbaycan

⁸ Eastern Partnership-EaP

⁹ Three Eastern Partnership neighbours in the South Caucasus.

ve Gürcistan'ın Rusya'ya hem kaynak hem de güzergah açısından alternatif oluşturmaları (Seyaz, 2018; Özdaşlı, 2016) nedeniyle programa dahil olmaları bu noktada önem kazanmaktadır. İkili ve çok taraflı düzenlemeler ve Ortaklık Anlaşmaları çerçevesinde siyasi, ekonomik ve hukuki birçok alanı ihtiva eden girişim, AB ve Doğu Komşuları arasında enerji güvenliği, vize hareketliliğinin sağlanması, siyasi işbirliği ve göç sorunları gibi birçok konuyu kapsamaktadır. Bu konular içerisinde en önemli teşvik ülke vatandaşlarına AB'ye seyahatlerde vize serbestliğinin sağlanması önerisidir ancak Rusya'nın bu konuda rahatsızlığını dile getirdiğini söylemesi önemli sorun olarak görülmektedir.

Doğu Ortaklığı'nda yasaların ve standartların AB müktesabatıyla uyumlaştırılması amacıyla Ortaklık Anlaşmaları imzalanması öngörülmektedir. Üyelik perspektifinin yokluğunda AB'nin topluluk müktesabati ile temel değerlere (hukukun üstünlüğü ve insan hakları ve temel haklara saygı) odaklanması üç ciddi kusur (Delcour, 2018) ortaya çıkarmıştır. İlk olarak, Doğu Ortaklığının teknik ağırlığı çatışmaların/anlaşmazlıkların çözümünde AB'nin etkisini güçlendirmede yetersiz kalmıştır. İkincisi AB, bölgede bazı ülkelerde hukukun üstünlüğü konusunda ciddi endişeler olmasına rağmen Güney Kafkasya ülkeleri ile daha yakın ilişkilerin ön koşulu olarak siyasi değişiklikleri öne sürememiştir. Üçüncüsü, bölge ülkelerinde kalkınmanın bir planı olarak ileri sürülen AB müktesabatının kapasitesi ile ortak ülkelerin sosyo-ekonomik yapıları arasındaki uyumsuzluk AB kurallarının benimsenmesini ve uygulanmasını engellemiştir. Ayrıca Rusya etkisi, bölgedeki anlaşmazlıkların derin kökenleri ve tarafların çözüme yönelik uzlaşma isteklerinin olmaması da bölgeye yönelik politikaların önünde engel olmaya devam etmektedir. Doğu Ortaklığı politikası da bu bağlamda beklenen sonucu verememiştir.

Avrupa Birliği bölgeden uzaklaşmanın uzun vadede en başta güvenliği, siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal açıdan istikrarsızlık yaratacağı endişesi ile sadece bölge ülkeleri değil ayrılıkçı bölgelerle (Güney Osetya, Abhazya, Transdinyester ve Kırım) ilişkilerini hukuki ve siyasi boyutta sürdürmektedir. Ayrılıkçı bölgelerin tanınmaması açısından başarılı (Seyaz, 2018:824) olduğu düşünülebilir. Amacı bölgelerde yaşanan çatışmaların/anlaşmazlıkların çözümüne katkı sunmaktan çok alt yapı yatırımları, eğitim, ulaşım ve pasaport sorunlarına çözüm üretmektir.

SONUÇ

AB, 1990'ların başından itibaren Güney Kafkasya'ya ilgi göstermiştir. Siyasi olarak çok güçlü bir varlık gösteremese de teknik ve insani yardım politika araçları ile bu bölgeye destek olmuştur. İlk başta, stratejik olarak Rusya ve kendisine coğrafi olarak yakın diğer eski SSCB ülkelerine, Güney Kafkasya Bölgesi'nden daha öncelikli bir yaklaşım sergilemiştir. Enerji ve güvenlik konularında ise AB ortak bir strateji zayıflığından diğer etkili ülkeler (Rusya) ve uluslararası aktörler ile birlikte hareket etmiş, üye ülkeler aracılığı ile etkileşim kurmuştur. 2000'lerden itibaren Güney Kafkasya ülkeleri arasındaki farklılıklar ve çatışmalar nedeniyle genişleme politikası veya bölgesel iş birliğinin yerine komşuluk politikası çerçevesinde daha esnek ve birebir devletlere yönelik bir entegrasyon yolunu tercih etmiştir. Brexit, yaşanan finansal problemler, göç, diğer uluslararası dengeler vb. nedenler AB'nin genişleme sürecini yavaşlatmıştır. Yine'de AB, gelecekteki ilişkiler açısından daha ucu açık bir "Avrupalılaştırma" stratejisi uygulamaktadır.

Bu bağlamda, örneğin, AB ile Gürcistan arasında siyasi birlik ve ekonomik entegrasyonu hedefleyen AB-Gürcistan Ortaklık Anlaşması, Temmuz 2016'da yürürlüğe girmiştir. AB ve Gürcistan da Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Bölgesine (DCFTA) girerken, Gürcü vatandaşları 28 Mart 2017'den beri Schengen bölgesine vizesiz seyahatten faydalanabilmektedir. AB, Gürcistan'ın en büyük ticaret ortağıdır ve her yıl Gürcistan'a 100 milyon avrodan fazla teknik ve mali yardım sağlamaktadır. Gürcistan, Güney Kafkasya'da Karadeniz'e açılan ve bu nedenle stratejik açıdan öne çıkan bir ülkedir. Rusya ile AB arasındaki en önemli denge unsurudur. Gürcistan, AB ile vize mevzuatı ve yapısal reformlara hız vermiş ve yaşadığı Gül Devrimi'nin etkisiyle Kafkasya bölgesinde "Batılılaşma" perspektifinde en fazla çaba harcayan ülkelerin başında gelmektedir.

Ermenistan, Rusya'nın etkisinde ve yörüngesinden tam kurtulamamış Azerbaycan ve Gürcistan'ın devlet gücünü ve toplum refahını artırma çabasının gerisinde kalmıştır. Ermenistan, AB ile Komşuluk Politikası, Doğu Ortaklığı ve Karadeniz Sinerjisi gibi birçok politikanın ve girişimin parçası olmuştur. Ancak Ermenistan'ın AB ile devam eden serbest ticaret müzakerelerini nihayete erdirmesi beklenen Vilnius Zirvesi öncesinde Rusya, Kazakistan ve Beyaz Rusya'nın dâhil olduğu Gümrük Birliği'ne girme niyetini açıklaması ile Erivan'ın Batı ve Rusya arasında yürüttüğü tamamlayıcı politikanın Rusya'ya doğru evrilmesine neden olmuştur. Bu, AB'nin 1991'den bu yana uyguladığı Güney Kafkasya politikalarına büyük zarar vermiştir ve

AB'nin bölgede sadece Gürcistan üzerinde etkili olduğu/elinde tuttuğunu göstermiştir.

Azerbaycan ise Bölgede kilit ülke pozisyonunu korumaktadır. AB tarafından yönetim tarzı açısından zaman zaman eleştirilse de Ermenistan'la yaşadığı sıcak çatışmaya (yukarı Karabağ) rağmen bölgede gayri safi milli hasılanın %70'inden fazlasını elinde tutmaktadır. Azerbaycan'ın batı ile ortaklaşa yürüttüğü projeler ile ekonomik konumunun büyümeye devam edeceği öngörülmektedir. AB, Komşuluk politikası ile ilgili diğer ülkelerle yaşadığı problemleri Azerbaycan ile de yaşamaktadır. Üyelik perspektifi sunmayan politikaların ülkelerdeki demokratik reformları sağlama ve kendi çıkarları etrafında şekillendirme hedefleri istenilen sonuca ulaşmamaktadır. Bakü, her ne kadar demokrasi ve insan hakları konularında AB'den gelen eleştirileri kabul etmese de siyasi açıdan kesin net tavırlar koysa da ekonomik ve sosyal anlamda ilişkilerini ve işbirliğini sürdürme eğilimindedir. AB için Azerbaycan'ın jeo-stratejik konumu ve enerji tedarik güvenliği gibi hayati çıkarlarını ilgilendiren ekonomik ilişkiler başat rol oynamaktadır. Ancak AB'nin bu amaçlarına ulaşabilmesi için ikili ilişkileri geliştirmekten ziyade çatışmaların/anlaşmazlıkların çözümünde tarafsız bir şekilde daha aktif rol üstlenmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, AB'nin bölgeye yönelik politikalarında ve girişimlerinde başarılı olabilmesi için öncelikle ülkeler arası ikili gerginlikleri ve çekişmeleri sona erdirecek tarafları aynı hedef etrafında bir araya getirecek daha üst bir politikaya ihtiyacı vardır. Aksi takdirde bölge ülkeleri için umut verici olma cazibesini kaybedebilir.

KAYNAKÇA

- Aras, İ. (2017). Avrupa Birliği'nin Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü. *Avrasya Etüdleri*, 51(1), 95-122.
- Arman, M. N. (2011). Avrupa Komşuluk Politikasında Sorunlu Alanlar: İnsan Güvenliği ve Komşuluk İlişkisi. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8 (31), 45-68.
- Coppieters, B. (2003). *EU Policy on the Southern Caucasus*. <https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/committees/afet/20040120/wider%20europe%20caucasus.pdf>
- Council of the European Union (2009). Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit. 8435/09 (Presse 78).
- Dannreuther, R. (2006). Developing the Alternative to Enlargement: The European Neighbourhood Policy. *European Foreign Affairs Review*, 11, 183-201.
- Delcour, L. (2011). The European Union's Policy in the South Caucasus: In Search of a Strategy. İçinde A. Jafalian (Ed.), *Reassessing Security in the South Caucasus*. Ashgate.
- Demirtaş, M. (2020). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikası. *Avrasya Dünyası*, 7, 61-68.
- European Commission (2003). Communication from the Commission to the Council and the European Parliament Wider Europe-Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. COM(2003) 104 final.
- European Commission (2003). Communication from the Commission to the Council and the European Parliament Paving the Way for a New Neighbourhood Instrument. COM(2003) 393 final.
- European Commission (2007). Communication from the Commission to the Council and the European Parliament Black Sea Synergy– A New Regional Cooperation Initiative. COM (2007)160 final.
- European Union. (t.y.-a). The EU in brief: Goals and values of the EU. Geliş tarihi 14 Mart 2021, gönderen https://europa.eu/european-union/about-eu/eu-in-brief_en
- European Union. (t.y.-b). *Partnership and Cooperation Agreements (PCAs): Russia, the Southern Caucasus and Central Asia*. EUR-Lex. Geliş tarihi 13 Mart 2021, gönderen <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ar17002>
- Nuriyev, E. (2007). EU Policy in the South Caucasus: A view from Azerbaijan. *CEPS Working Documents*, 272.
- Oktay, E. G. (2015). Avrupa Komşuluk Politikası ve Azerbaycan, *bilig*, 75, 75-102.
- Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Republic of Azerbaijan, of the other part*. (1999). Official Journal of the European Communities. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:51504229-9952-4e18-80e7-489c110a1991.0017.02/DOC_1&format=PDF
- Partnership and Cooperation Agreement establishing a partnership between the European Communities and their Member States, of one part, and the Russian Federation, of the other part*. (1997). Official Journal of the European Communities. [https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:21997A1128\(01\):EN:HTML](https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:21997A1128(01):EN:HTML)

- Seyaz, A. (2018). Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikası ve Karadeniz. İçinde H. Çomak, C. Sancaktar, V. Tatar, & Ş. Burak Şakir (Ed.), *Karadeniz Jeopolitiği*. Beta Yayınları.
- Özdaşlı, E. (2016). Avrupa komşuluk politikası çerçevesinde Avrupa Birliği-Ermenistan ilişkileri. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 135-146.
- Özer, S. (2007). Bağımsızlık Sonrası Gürcistan- Avrupa Birliği İlişkileri. *Uluslararası İlişkiler*, 4(5), 109-148

BÖLÜM 23

GÜNEY KAFKASYA'NIN TÜRK DÜNYASI'NIN ENTEGRASYONUNDA ROLÜ

Seriyye TAMER*

* Dr., TOBB ETÜ, Türkiye, sgtamer@etu.edu.tr, 0000-0002-5485-7400

GİRİŞ

Kafkasya dağlık ülke olarak batıdan Kara Deniz ve Azak Denizi, doğudan Hazar Denizi, kuzeyden Kuma-Manıç ovası, güneyden ise Türkiye ve İran'la sınırlanmış 440000 km² alana sahiptir. Büyük Kafkas Dağları'nın Baş Kafkas veya Suayırıcı silsilesiyle Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya (Zakafkasya, Transkafkasya veya Kafkasötesi) bölgelerine ayrılır.¹ Adını Büyük ve Küçük Kafkas Dağlarından veya burada yaşamış halklardan aldığı düşünülen Kafkasya elverişli doğal şartlarına göre en eski insan meskenleri olmakla beşer medeniyetinin en eski merkezlerinden sayılmaktadır. Burada Hint-Avrupa dillerinde konuşan Ruslar, Ukraynalılar, Ermeniler, İrandilli halklar: Osetinler, Kürtler, Tatlar, aynı zamanda Dağ Yahudileri, Talışlar ve Altay dilleri ailesinden Türk dil grubuna ait Azerbaycan Türkleri, Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar. Tatarlar, Kafkas Türkmenleri yaşamaktadırlar.

Hristiyanlık ve İslam'ın birlikte yaşandığı bu topraklar büyük savaşlara sahne olmuştur. 16. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'da Rus yerleşim alanları oluşmaya başlamıştır Astrahan (Heşterhan) Hanlığının 1556 yılında yenilgisinden sonra Rusya'nın güney sınırları Terek nehrine kadar uzanmış oldu. 18.Yüzyılın başlarında güneyde kendi stratejisini sağlama almak için Orta Asya ve Yakın Doğu'ya giden ticaret yollarını tutmaya çalışan Çarlık Rusya 1722-1723 yıllarında Hazar Denizine kadar inerek Derbent ve Bakü'yü işgal etti. Lakin Rusya ve Osmanlı İmparatorlukları arasında ilişkilerin keskinleşmesi sonucu Rusya İran'la ittifaka girerek Hazar kıyısı vilayetleri Reşt (1732) ve Gence (1735) antlaşmalarına göre İran'a verdi.²

Rusya'nın 19. yüzyılda Güney Kafkasya ve Orta Asya'ya genişlemesi 21. yüzyıl politikaları için önemli bir miras olmaya devam ediyor. Rusya, özel çıkarları için bu mirası sanki iki bölgeye de müdahale etmek yasal hakkı imiş gibi kullanıyor. Moskova gönülsüz bir şekilde bir daha Sovyet dönemindeki gibi olamayacağını kabul ediyor ama modern ve kabul edilebilir şartlarda eski etki bölgesini sürdürmek istiyor. Bunun için Batı ve uluslararası örgütlerin izleyemeyeceği daha kurnaz ve yumuşak yöntemler seçiyor. Hem Güney Kafkasya hem de Orta Asya'da kültürel bağları, hidrokarbon kaynakları ve güvenliği üzerinden oynayacak oyunları bulunmaktadır.

¹ Guliyev, C. (Ed.) (1979) Gafgaz, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, (1.Basım, 3. cilt, s. 90) Bakü, Azerbaycan SSR Devlet Neşriyatı

² Guliyev, C. (Ed.) (1979) Gafgaz Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, (1.Basım, 3. cilt, s. 92-93) Bakü, Azerbaycan SSR Devlet Neşriyatı

Ekonomik ve kültürel olarak sızdığı Ermenistan ve Kırgızistan en çok etkili olduğu ülkelerdir. Güney Kafkasya'daki varlığı taraflıdır ve kullandığı yöntemler kendine yaramaktadır. Rus yakın coğrafyası veya arka bahçesi gittikçe anlamsız hale gelmektedir. Kendilerini geçmiş imparatorlukların modern temsilcisi olarak gören Rus yöneticiler, Avrasya Birliği gibi yeni fantezilerle hayallerini sürdürmek istemektedirler.³

Güney Kafkasya bölgesi son yıllardaki gelişmelerle gittikçe daha karmaşık hale gelmektedir. Soğuk Savaş sonrası yeniden şekillenen bölgedeki siyasi düzen; Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi, değişen enerji pazarları, Ortadoğu çatışmalarının bölgeye yansımaları, ABD'deki yeni yönetim ve AB'nin iç zorluklarının etkileri ile yeni bir evreye gelmektedir. Bölge uzmanlarının fikrine göre, bölge ile ilgili pasifizm, Türkiye'nin çıkarlarına daha çok hizmet edecek uzun vadeli bir strateji ile yer değiştirmelidir. Bununla birlikte bu strateji devrimsel değil evrimsel bir çizgi izlemelidir. Enerji alanında da yeni bir değerlendirmeye ihtiyaç vardır. Ülkelerle ilişkiler güvenlik odaklı olmaktan kurtarılmalıdır. Güney Kafkasya'nın enerji koridoru rolü, Karadeniz, Ukrayna ve Kuzey Kafkasya'daki gelişmelere etkisi kadar Orta Asya'ya yönelik sağlayacağı da projeksiyon dikkate alınmalıdır.⁴

1. KAFKASYA KAVRAMI VE GÜNEY KAFKASYA'NIN JEOPOLİTİĞİ

Güney Kafkasya bölgesi stratejik ve jeopolitik açıdan tarih boyunca büyük devletlerin ilgi alanı olmuştur. Bugün de Güney Kafkasya başta enerji kaynakları olmak üzere doğal zenginlikleriyle, tarihte doğu ile batı arasında ticaret bağlantısını sağlayan İpek Yolu üzerinde olmasının yanı sıra günümüzde de enerji koridoru olması nedeniyle önemini daha da artırmıştır.

Tarih boyu Rusya, İran ve Osmanlı İmparatorlukları arasında rekabet alanı olan bu topraklar günümüzde de farklı isim ve statü ile gündemde kalmaya devam etmektedirler. Türkiye Osmanlı'dan buyana bu bölge uğrunda giden rekabet ve mücadelenin aktif taraflarından biri olmuştur. Sovyetler Birliği döneminde Kafkas Cumhuriyetleri bağımsız devletler

³ Yılmaz, S. (2017) Güney Kafkasya Raporu, s.27 Erişim adresi:

https://www.academia.edu/34939371/G%C3%BCney_Kafkasya_Raporu_2017 Erişim Tarihi: 25.04.2021

⁴ Yılmaz, S.(2012) Güney Kafkasya Raporu, s.228 Erişim adresi: https://www.academia.edu/34939371/G%C3%BCney_Kafkasya_Raporu_2017 Erişim Tarihi: 25.04.2021

olmadığı için Türkiye ile bu devletler arasında doğrudan siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkilerin kurulması mümkün değildi. SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan her üç Güney Kafkasya Cumhuriyetini tanımakla Türkiye onlarla eşit şartlara dayalı çok yönlü ilişkiler kurmakla kendi siyasetini oluşturdu. Lakin Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı işgalci siyaseti, Türkiye ve Gürcistan'a karşı toprak iddiaları burada iki hat oluşturmuştur: Rusya-İran-Ermenistan ve Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan. Türkiye'nin diğer Güney Kafkasya Cumhuriyetleri gibi Ermenistan'la da ilişkilerini geliştirmek niyeti sonuç vermemiştir. Yeni Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan işbirliği çerçevesinde enerji, taşımacılık hatlarının kurulması ve birçok alanlarda önemli işler gerçekleştirilmiştir. Bu birlik aynı zamanda bölgesel güvenlik açısından da büyük önem taşımaktadır. Bu yönde atılmış ilk önemli adım 8 Haziran 2012 tarihinde Trabzon'da her üç devletin Dış İşleri Bakanlarının görüşmesi sonucunda yayınlanmış Bildiri olmuştur. Bu Bildiri metninde özellikle demokrasi, hukuk, insan hakları, serbest pazar ekonomisi, ülkelerin bağımsızlığı ve arazi bütünlüğüne önem vurgulanmıştır. Güney Kafkasya'daki anlaşmazlıkların bu prensiplere dayanarak çözümlenmesine çalışılması; Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum gaz kimeri ile Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projelerinin öneminden ve yeni projelerden bahsedilmiştir. Buna ek olarak Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan arasında siyasi, ekonomik, kültürel ilişkilerin ve altyapı alanlarında işbirliğinin geliştirilmesi öngörülmüştür. Her üç devletin uluslararası teşkilatlara üyelik konusunda birbirine destek olacakları sözü de verilmiştir.⁵

2. GÜNEY KAFKASYA'NIN SOSYAL YAPISI: TÜRK VE AKRABA TOPLULUKLARI

Kafkasya etnik ve dil bakımından eşi benzeri nadir bulunan çok zengin bir yapıya sahip bir bölgedir. Burada 50-den çok halk yaşamaktadır. Onlar üç büyük dil grubuna ayrılır: Kafkas veya İber –Kafkas, Hint-Avrupa ve Altay. Kafkas dilleri ailesi: Kartvel, Abhaz-Adıge, Nah-Dağıstan gruplarından oluşmaktadır. Kartvel dilleri grubunda Gürcüler, Acarlar, Gürci Dağlıları, Hevsurlar, Pşavlar ve Tuşinler, aynı zamanda Svanlar, Megreller, Lazlar; Aphaz-Adıge dilleri grubunda Kafkasya'nın batısında yaşayan Kabardalılar,

⁵ Asker, A.(2017) Çoxtərəfli əməkdaşlıq prizmasından Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasəti, *Qafqazşünasların Birinci Beynəlxalq Forumu* [17-18 aprel 2017: Bakı], Azərbaycan MEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, Bakı 2017, s.212

Adıgeler, Abhazlar, Çerkezler, Abazalar; Nah dilleri grubunda Çeçenler ve İnguşlar konuşmaktadırlar. Dağıstan halklarının çoğunluğu Dağıstan dilleri grubunda konuşmaktadırlar, onlardan en büyük olanı Avarlardır Dağıstan'ın batısında ve Azerbaycan'ın kuzey-batısında bir sıra az sayılı halklar dil olarak onlara yakındır. Dağıstan'ın merkezinde Darginler, Laklar ve onlara akraba dilde konuşan Gaymaklar ve Kubaçililer; Dağıstan'ın güney doğusunda ve Azerbaycan'ın kuzey bölgesinde Lezgiler ve bu gruptan olan Tabasaranlılar, Rutullular, Sahurlar, Agullar, Udinler, Hınalıklılar, Grızlılar, Buduklular yaşamaktadırlar.

Kafkasya'da Hint-Avrupa dillerinde konuşan halklar grubuna Ruslar, Ukraynalılar, Ermeniler; İrandilli halklar: Osetinler, Kürtler, Tatlar, Dağ Yahudileri ve Talışlar dâhildir. Kafkasya'da Altay dilleri ailesinin Türk grubunda konuşan halklardan en çok sayılı olanı Azerbaycan Türkleridir (Azerbaycanlılar) Onlar çoğunlukla Azerbaycan'da, Gürcistan'da, Dağıstan'da yaşamaktadırlar ve 1988 yılına kadar Ermenistan'da da ikamet ediyorlardı. Aynı dil grubunda Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Tatarlar, Kafkas Türkmenleri konuşmaktadırlar. Kafkasya'da bunun yanı sıra Yunanlar, Assurlar, Moldavanlar, Estonlar, Çingeneler, Mordvalar ve Koreliler ayrı-ayrı gruplar halinde yaşamaktadırlar. Kafkasya nüfuzunun büyük bir kısmı geçmişte Hristiyan olmuştur: Ruslar, Ukraynalılar, Osetinlerin, Gürcü ve Abhazların büyük kısmı; Kabardalılar ve Ermeniler. Azerbaycan Türkleri (Azerbaycanlılar), Talışlar, Tatlar, Gürcülerin bir kısmı, Acarlar, Yengiloylar; Abhazların ve Osetinlerin bir kısmı Müslümandırlar.⁶

Tablo 1: Güney Kafkasya'da Nüfus ve Etnik Gruplar⁷

Bölge	Nüfus (1.000)	Yüzölçümü (1.000 km2)	Nüfus Yoğ. (1.000)	Etnik Gruplar
Ermenistan	3.213	29.8	108	Ermeni: %98, Yezidi: %1, Diğerleri: %1.
Azerbaycan	7.953	86.6	92	Azeri: %90, Lezgi: %2, Rus: %2, Ermeni: %2, Talış: %1, Diğerleri: %3.

⁶ Guliyev, C. (Ed.) (1979) *Gafgaz Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, (1. Basım, 3. cilt, s. 92) Bakü, Azerbaycan SSR Devlet Neşriyatı

⁷ Yılmaz S. Güney Kafkasya Raporu, (2017) s.2 Erişim adresi:

https://www.academia.edu/34939371/G%C3%BCney_Kafkasya_Raporu_2017 Erişim Tarihi: 25.04.2021

Gürcistan	4.646	69.7	67	Gürcistan: Gürcü %80, Ermeni: %6, Azeri: %2, Abhaz: %2, Rus: %2, Oset: %2, Diğerleri: %2.
------------------	-------	------	----	---

Kaynaklar: National Statistical Service of the Republic of Armenia, State Statistical Committee of the Republic of Abkhazia, Department for Statistics of Georgia, Department of State Statistics of the Republic of Abkhazia, Federal State Statistics Service of the Russian Federation (2007).

Bu tablonun dikkat çeken yönü etnik gruplar açısından nüfusun Ermenistan'da %98'ni Ermenilerin, Azerbaycan'da %90'ını Azerbaycan Türklerinin, Gürcistan'da %80'ini Gürcülerin oluşturmasıdır.

Son verilere göre Azerbaycan'ın 2020 yılında nüfusu 10.139.177; Ermenistan'ın 2020 itibarıyla nüfusu 2.956.900; Gürcistan'ın 2020 nüfusu ise 3.989.176 olarak tahmin edilmiştir.⁸ Bu verilere göre yapılan karşılaştırmada Ermenistan ve Gürcistan nüfusunun azaldığı, Azerbaycan'ın ise arttığı görülmektedir.

3. TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASININ ENTEGRASYONU MESELESİ

Çatışmalı bir tarihi olan Kafkasya, Orta Asya ile Hazar havzasının Karadeniz'e, Anadolu'ya ve Avrupa'ya açılmasına imkân tanıdığı için günümüzde Rusya, Türkiye ve İran'ın istikrarını etkileyebilecek jeopolitik öneme sahip bir bölgedir.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede etkili olan Çarlık Rusya'sı Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kuzey Kafkasya'daki egemenliğini devam ettirirken; güneyde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan bağımsızlığını kazanmıştır. Bu durum Hazar havzasındaki enerji kaynaklarının Rusya dışındaki güzergâhlardan uluslararası pazarlara arzına olanak sağlamıştır. SSCB sonrası dönemde Rusya Federasyonu Kuzey Kafkasya'daki hâkimiyetini tesise odaklanmıştır. Güney Kafkasya'da ise

⁸ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2021). Azərbaycanda demografik vəziyyət. Erişim adresi: <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4459> Erişim Tarihi: 25.04.2021

UNData App. (2021). Georgia – General Information. Erişim adresi: <http://data.un.org/en/iso/ge.html> Erişim Tarihi: 25.04.2021

UNData App. (2021). Armenia – General Information. Erişim adresi: <http://data.un.org/en/iso/am.html> Erişim Tarihi: 25.04.2021

ABD-AB-NATO eksenine ile Rusya arasında rekabetin öne çıktığı, Türkiye ve İran'ın bölgede etkili olduğu bir süreç başlamıştır.⁹

Kafkasya, Türkiye açısından da hayati bir konumdadır. Bölge her şeyden önce Türkiye ile Türk dünyası arasında bir geçiş noktasıdır. Bu nokta, I. Dünya Savaşı'ndan sonra hızla Rus etkisine girmiştir. Güneyde İran'ın Türk dünyasına geçiş sağlayan bir ülkeden ziyade engel görevi görmesiyle birlikte Türk dünyası ile fiziki bağı da kopmuştur. Soğuk Savaş şartları ve Cumhuriyet'in yeni ideolojisini yerleştirmek için zamana ihtiyaç duyulması bu kopuşu fikri plana da taşımıştır. Cumhuriyet döneminde Türkiye bölge sorunlarından bilinçli olarak uzak durmuş, Ortadoğu, Kafkaslar ve Balkanlar'ı sorun kaynağı yerler olarak görmüştür. Bu durum Ortadoğu örneğinde 'bataklık' olarak tarif edilmiştir. Dünyanın bu üç bölgeye bakışını Türkiye de paylaşmıştır. Bu anlamda, Türkiye bölgesinden memnun olmayan bir ülke konumunda olmuştur. Türkiye'nin bölgeye dönük ilgisizliğinde ülkenin ekonomik olarak zayıf, siyasi olarak ise kırılabilir olmasının da büyük rolü vardır. Buna karşın Soğuk Savaş döneminde rakipleri SSCB gibi büyük güçler olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin dış siyaseti uzun yıllar var olma / ayakta kalma siyaseti olmuş, bu dönemde ortaya çıkan korkular zamanla kemikleşmiş ve refleks haline almıştır. Bu bağlamda Kafkasya ve Orta Asya ile ilgilenmek 'faşistlik', Ortadoğu ile ilgilenmek 'dincilik/gericilik', Osmanlı ile ilgilenmek ise 'Osmanlıcılık' olarak görülebilmektedir.¹⁰

Türk Dünyası'nın entegrasyonu konusu farklı tarihi dönemlerde şartlara bağlı olarak önem kazanmıştır. 1922'de SSCB'nin kurulmasından sonra ilk fırsat Sovyetler Birliği'nin dağılması ile 1991 yılında ortaya çıkmıştır. Orta Asya ve Kafkaslarda bağımsızlığını kazanan ve ilk olarak Türkiye tarafından tanınmış Türk Cumhuriyetlerinde büyük ümitler doğmuştur. Dünyada tek bağımsız devlet-Türkiye Cumhuriyeti Sovyetler Döneminde "demir perde" arkasından parlayan bir güneş gibi bu ülkelerin geleceğini aydınlatabilecek bir ışık gibi önem kazanmıştır. "Arka bahçe" olarak görülmekten ve sömürge olmaktan çıkmak düşüncesi bu ülkelerin Türkiye'ye doğru yönelmesini sağlamıştır. Türkiye önderliğinde ilk önce manevi bağların güçlü olması nedeniyle kültürel birlik, sonra ise politik ve ekonomik işbirliği olanakları oluşmuştur.

⁹ *Kafkasya'daki Gelişmeler ve Türkiye Bilge Adamlar Kurulu Raporu* (2014) Rapor No: 6 Nisan 2014, İstanbul, s.1

¹⁰ *USAK Gürcistan Krizi Değerlendirme Raporu* (2008) Ankara, s.3 Erişim adresi: <http://www.usak.org.tr>, <http://www.turkishweekly.net>, <http://www.usakgundem.com>

Türk dünyasının entegrasyonunun önlenmesi, Sovyetler Birliği'nce uzun yıllar boyu izlenen stratejik bir politika olmuştur. Bu süreçte ulusal kimliğin yok edilmesi için kullanılan bütün araçlar: Dil, eğitim-öğretim, kültür, din, gelenekler ve birçok diğer unsurlar zamanla büyük ölçüde amacına ulaşmıştır. Devrim niteliğinde olan ulusal kimlik arayışı, SSCB'nin dağılmasından sonra başlamış ve devam etmektedir.

Tablo 2: Güney Kafkasya Ülkelerinin Demografik Yapısı¹¹

Bölge	Nüfus (Dünya Bankası - 2006)	Etnik gruplar (2006)	Dini Gruplar (2006)
Azerbaycan	8,48 Milyon	%90 Azeri, % 3 Dağıstanlı, % 2,5 Rus, % 2 Ermeni	% 93 Müslüman, % 2,5 Rus Ortodoks, % 2,3 Ermeni Ortodoks
Gürcistan	4,43 Milyon	% 83,7 Gürcü, % 6,5 Azeri, % 1,5 Rus, % 0,8 Oset, % 0,4 Rum, % 0,2 Ukraynalı	% 65 Gürcü Ortodoks, % 11 Müslüman, % 10 Rus Ortodoks, % 8 Ermeni Ortodoks, % 6 (Diğerleri)
Ermenistan	3,09 Milyon	%93 Ermeni, %2 Rus, %2 Yezidi Kürt, %1 Azeri	%94 Ermeni Ortodoks, %4 Diğer Hristiyan Gruplar, %2 Yezidi

Öte yandan erişilen bu tabloda verilen rakamların gerçekleri tam yansıtmıyor oluşu Ermenistan'da hiç Azerbaycan Türkü bulunmadığı halde %1 olarak belirtilmiş olmasından görülebilir.

¹¹ USAK Gürcistan Krizi Değerlendirme Raporu (2008) Ankara, s.64 Erişim adresi: <http://www.usak.org.tr>, <http://www.turkishweekly.net>, <http://www.usakgudem.com>

4. GÜNEY KAFKASYA'NIN TÜRK DÜNYASI ENTEGRASYONU SÜRECİNDEKİ ÖNEMİ

Kafkasya tarih boyu Doğu ve Türk Halklarının bir arada yaşadığı ve mücadele verdiği bir coğrafi alan olarak kalmamış, aynı zamanda devletler kurmuş, büyük imparatorlukların rekabet meydanı olmuştur. Burada yaşayan Türk ve farklı uluslar dünya tarihine bilim ve kültür alanında büyük şahsiyetler vermişlerdir.

Çarlık Rusyası zamanında bile burada yaşayan Türk Halklarını bilinçlendirmek amacıyla Zakafkasya'da (Güney Kafkasya'da) ve özellikle Bakü'de basılan gazete ve dergiler, çok önemli aydınlanma görevi taşımıştır. İran, Orta Asya ve Kırım Türkleri "Ekinci", "Kaspi" ve diğer gazetelerle birlikte "Molla Nasrettin" dergisi ile aydınlanma olanağı bulmuşlardır. Bolşevik Devriminden sonra Birinci Doğu Halkları Kurultayı, 1-7 Eylül 1920 tarihleri arasında Bakü'de gerçekleşmiştir. Komintern ve Rusya Komünist Partisi (RK(b)P) tarafından organize edilmiş bir uluslararası toplantıya Kafkasya, Orta Asya, Afganistan, İran, Türkiye, Suriye ve diğer ülkelerden 37 ulusu temsilen 1891 delege katılmıştır. B.İ. Lenin bu kurultayı "Doğu Halklarının Bakü Kurultayı" olarak isimlendirmiş ve onun daimi temsilciliği Bakü'de faaliyet göstermiştir.¹² Bu kurultay komünist propagandası amaçlı olsa da, onun Bakü'de gerçekleştirilmesi bir tesadüf değildi. V.İ. Lenin'in "Doğu'nun kapısı" olarak tanımladığı Bakü ve Azerbaycan Doğu halklarının gelecek seçiminde önem taşımaktaydı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra "pantürkist" (Türkçü, Türk birliğini amaçlayan politik akım) damgası korkusundan kurtulan Türk Cumhuriyetleri kimlik arayışı içine girdiler ve ulus bilinci oluşma süreci başlamış oldu. Bu süreçte Türkiye'nin önderliğinde bağımsızlığına yeni kavuşmuş Türk Cumhuriyetleri arasında entegrasyon düşüncesi oluşmaya başlanmıştır. Bu konuda öncü olan Türkiye bu yakınlaşmanı geliştirmek için 1993 yılında Türk Devlet ve Toplulukları Kurultayı, kısaca Türk Kurultayı gerçekleştirmeye başlamıştır.

Aralıklarla yapılan bu kurultaylar Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) ile Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfının (TÜDEV) başkanlığında gerçekleşmektedir. Bu kurultaylara Türk Devletleri yanında, Rusya Federasyonu'nda bulunan Özerk Türk Cumhuriyetleri ve bölge temsilcileri de katılmışlardır. Çin ve İran'daki Türk toplulukları yanında Balkanlar ve diğer bölgelerdeki Türk azınlıkları da

¹² Guliyev, C. (Ed.) (1987) Şark Halklarının 1. Kurultayı, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, (1. Basım, 10. cilt, s. 506-509) Bakü, Azerbaycan SSR Devlet Neşriyatı

delege göndermişlerdir. Tarihten gelen akrabalık nedeniyle Moğolistan ve diğer Moğol topluluklar da iştirak etmişlerdir.¹³

Türkiye bu entegrasyonu sağlamakla Kafkasya ve Orta Asya Türk devletleri arasında sadece kültürel değil, ekonomik ve siyasi ilişkilerin de geliştirilmesini öngörmektedir. Bu ülkeler arasında köprü rolü Güney Kafkasya'dır. Özellikle İran'da yaşayan Türkler kendi soydaşları olan Azerbaycan Türkeri'ni her zaman olduğu gibi takip ederek birlik olmayı öngörmüşlerdir.

Güney Kafkasya bölgesinin kültürel geçiş noktası olması en çok Türk dünyasını ilgilendirmektedir. Bir tanımlama ile "Türk dünyasını bir vücut olarak düşünmemiz gerekirse, Trans Kafkasya bu vücudun boğazıdır. Trans Kafkasya olmadan Türk dünyasının bütünlüğünden bahsedilemez."¹⁴ Azerbaycan'ın bu konuda özel yeri 2. Karabağ savaşında kazandığı zaferle daha da artmıştır.

Azerbaycan ordusunun 44 günde Ermenistan'a karşı Karabağ'daki son zaferinin ardından bölgedeki Zengezur koridoru yeniden önem kazandı. "Barış Anlaşması"nın 9. maddesi uyarınca Azerbaycan ile Nahcivan arasında ulaşım yeniden sağlanacak ve bununla Türk Cumhuriyetleri'nin entegrasyonunda Güney Kafkasya'nın yeri daha da artacaktır.

5. GÜNEY KAFKASYA EKSENLİ BÖLGESEL PROJELER

Azerbaycan'ın ve aynı zamanda dünyanın en eski petrol bölgelerinden olan Abşeron Yarımadasında M.Ö. 7.-6. Yüzyıllarda petrol çıkarıldığı tarihi kaynaklardan görünmektedir. Orta çağlarda en basit yöntemlerle petrol kuyuları kazılmıştır. Alman seyyah E. Kempfer buralarda bulunmuş ve 1684 yılında Avrupa edebiyatında ilk defa olarak Bakü petrol madenlerinin tarifini vermiştir. Buna bakmayarak Petrol gelirleri ile bağlı bilgiler 19. Yüzyılın başlarından bilinmektedir. Bu verilere göre 1821-1872 yıllarında Bakü'de 320 bin ton petrol çıkarılmıştır. 1844-47 yıllarında Hazar Denizi kıyısında

¹³ Wikipedia katılımcıları (2020). Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı. Vikipedi, Özgür Ansiklopedi. Erişim adresi: https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=T%C3%BCrk_Devlet_ve_Topluluklar%C4%B1_Dostluk_Karde%C5%9Flik_ve_%C4%B0%C5%9Fbirl%C4%9Fi_Kurultay%C4%B1&oldid=24326466.

Erişim tarihi: 29.03.2021

¹⁴ Işık, M. (2018) Kafkasya'nın geleceği için stratejik düşünce. Erişim adresi: <https://www.sde.org.tr/mithat-ısık/genel/kafkasyanın-gelecegi-icin-stratejik-dusunce-kose-yazisi-7374> Erişim tarihi: 28.03.2021

Bibiheybet bölgesinde mekanik yöntemle ilk petrol kuyusu kazılmıştır.19.Yüzyılın 70-li yıllarında petrol üretiminin başlayan yükselişi 1898 yılında ABD'yi de geride bırakarak 1. sıraya yerleşmesini sağladı.¹⁵

19. Yüzyılın sonlarında petrol üretimine başlanmasıyla 20. yüzyılın başında dünya petrolünün yarısı Bakü'nün da bulunduğu Abşeron Yarımadası'ndan çıkarılmaktaydı, 1897 ve 1907 yılları arasında yapılan Bakü-Batum Petrol Boru Hattı, 833 km. uzunluğuyla o dönemde dünyanın en uzun boru hattı idi.

Eski bir tarihi olan petrol taşımacılığı farklı dönemlerde güzergâh, ülke ve yöntem değişikliği ile her zaman politik ve ekonomik gündemde ön planda olmuştur. Bölgesel projeler başlangıç temel oluşturarak petrol üretimi ve taşımacılığının gelişmesine yol açmıştır. Bu projelerden biri de Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) hattıdır. Bu proje ile Gürcistan'ın önemi artmıştır.

Gürcistan'ın günümüzdeki stratejik öneminin nedeni bölge ülkelerini birbirine, Azerbaycan ve Orta Asya petrolünü ve doğal gazını Avrupa'ya bağlayan bir ülke olmasıdır. Diğer bir ifadeyle Gürcistan, Rusya Federasyonu'nu Ermenistan'a; Türkiye'yi hem Azerbaycan'a hem de diğer Orta Asya ülkelerine bağlayan bir köprüdür. Enerji kaynaklarını, 2006 yılında devreye giren Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Boru Hattı ile Asya'dan Avrupa'ya taşımada üstlendiği rol, Gürcistan'ın önemli bir transit ülke olmasını sağlamış ve dolayısıyla Avrupa ülkelerinin bölgeye olan ilgisini artırmıştır. Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demir yolunun tamamlanması, Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) Doğal Gaz Projesi gibi diğer projelerin hayata geçirilmesi ile bu rolün pekiştiği açıktır. Jeostratejik konumu nedeniyle önemli bir ulaşım ağına sahip olan Gürcistan bu sayede hem batılı ülkeler, hem de bölge ülkeleri açısından stratejik bir ortak olarak nitelenmekte ve önemli bir gelir elde etmektedir.¹⁶

5.1. BAKÜ-CEYHAN

Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı 1768 km. uzunluğunda olmakla Azerbaycan'ın başkenti Bakü yakınlarındaki Sangaçal Terminali'ne gelen petrolü, Türkiye'nin Akdeniz kıyısındaki Ceyhan deniz terminaline taşımaktadır.

¹⁵ Guliyev, C. (Ed.) (1983) Neft Sanayisi. *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, (1. Basım, 7. cilt, s. 208) Bakü, Azerbaycan SSR Devlet Neşriyatı

¹⁶ Aydınğün, A; Asker, A. (2012) Gürcistan: De Jure Üniter, De Facto Parçalı *Atatürk Kültür Merkezi* Ankara, s. 120

Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden geçen petrol boru hattının öyküsü 1989 yılında, Ramco adlı İngiliz petrol şirketinin temsilcisi Steve Remp'in Bakü'ye gelmesiyle başlamıştır. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (ADPŞ), 1990 yılında Remp'ten Azerbaycan petrolerinin Batı'ya pazarlanması amacıyla büyük petrol şirketleriyle temaslarda bulunmasını istemiştir. Uzun bir tarihi süreçten sonra 17 Eylül 2002'de de Azerbaycan'ın Sangaçal yöresinde temel atma töreni yapılmıştır.

Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Ham Petrol Boru Hattı ile başta Azerpetrolü olmak üzere, Hazar Bölgesi'nde üretilecek petrolün emniyetli, ekonomik ve çevresel açıdan uygun bir boru hattı sistemi aracılığıyla Azerbaycan, Gürcistan üzerinden Ceyhan'a taşınması ve buradan da tankerlerle dünya pazarlarına ulaştırılması amaçlanmaktadır.¹⁷

Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol boru hattı, Hazar bölgesi enerji kaynaklarını batı pazarlarına, Rusya dışındaki bir alternatif olarak taşıyan ilk boru hattıdır. Bu nedenle ekonomik olduğu kadar siyasi bir anlam da taşımaktadır.

Öngörülen yatırımların gerçekleşmesi ile Türkiye enerji pazarında bir transit ülke konumundan çıkıp; BTC'nin 50 milyon ton/yıl kapasitesi, Kerkük-Yumurtalık hattının 70 milyon ton/yıllık kapasitesi ve inşaatına başlanan yıllık 70 milyon ton kapasiteli Samsun -Ceyhan hatları sayesinde 190 milyon ton/yıllık bir kapasiteye ulaşacak ve Akdeniz pazarının yıllık 210 milyon tonluk hacminin büyük kısmını karşılayacaktır. Bu sayede bölgede kurulabilecek petrol borsaları ile fiyat hareketlerini belirleyen ve küresel ekonomik krizin bitişinden sonra hızla yükselecek petrol fiyatlarında işlenmiş petrol ürünleri arz edebilecek Akdeniz'in en önemli enerji ihraç bölgesi olabilme projesi gerçekleşmiş oldu.¹⁸

5.2. TANAP, TAP

TANAP (Trans Anatolian Pipeline Project) dâhilinde, Azerbaycan'ın Şah Deniz sahasından gelecek doğal gazın 6 milyar m³/yıl tutarındaki bölümünün Türkiye'ye, 10 milyar m³/yıl tutarındaki bölümünün ise Avrupa'ya

¹⁷ Wikipedia katılımcıları (2021). Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı. Vikipedi, Özgür Ansiklopedi. Erişim adresi: https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Bak%C3%BC-Tiflis-Ceyhan_Petrol_Boru_Hatt%C4%B1&oldid=25359743. Erişim tarihi: 27.04.2021

¹⁸ Bal, H. ve Alper, A.E. (2010) Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı ve Türkiye Ekonomisine Etkileri, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 19, Sayı 3, 2010, ss.356-357

taşınması planlanmıştır.¹⁹ TANAP Hattının BOTAŞ iletim sistemine bağlantısı amacıyla yürütülen çalışmalar tamamlanarak 30 Haziran 2018 tarihinde Türkiye'ye doğal gaz akışı başlamıştır. Projenin Eskişehir Edirne/İpsala arasındaki Faz-1 bölümünde de çalışmalar tamamlanarak Avrupa'ya gaz arzına hazır hale gelmiştir.²⁰

Hazar bölgesi doğal gazının Gürcistan ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmasını amaçlayan Güney Gaz Koridoru'nun ana omurgasını TANAP oluşturmaktadır. Böylelikle, yaklaşık 3.500 km uzunluğundaki bu koridorun en önemli parçasını teşkil etmektedir. Türkiye'nin son dönemlerde yaşadığı değişim ve dönüşüm, bölgedeki enerji kaynaklarının Türkiye'ye ve Avrupa'ya sevkini de bir anlamda önünü açmıştır. TANAP'a ilişkin ilk adımlar 25 Ekim 2011 tarihinde Türkiye ve Azerbaycan arasında imzalanan Anlaşma ile atılmıştır. Devamında yürütülen müzakereler neticesinde hem Gürcistan'ın hem de Azerbaycan'ın Şahdeniz Sahası ortaklarının destekleri sayesinde 26 Haziran 2012 tarihinde TANAP'ın devletlerarası Anlaşması imzalanmıştır.

17 Mart 2015 tarihinde temeli atılan TANAP, üç yıl gibi kısa bir sürede inşa edilerek 12 Haziran 2018 tarihinde Türkiye'ye gaz taşımaya başlamıştır. Ayrıca 30 Kasım 2019 tarihinde gerçekleştirilen törenle TANAP'ın Avrupa bağlantısının açılışı yapılmıştır.

Bölgedeki gerilimin ve istikrarsızlığın her geçen gün arttığı bir dönemde enerji kaynaklarını insanlığın hizmetine sunmak için gerekli gayretin gösterilmesi tüm dünyaya örnek olmuştur. TANAP enerjinin ipek yoludur. Güçlü ve sürdürülebilir ekonomisi, barışı hedefleyen dış politikası ve istikrarlı yönetim anlayışının yanı sıra bulunduğu coğrafya itibarıyla zengin doğal gaz ve petrol rezervlerine komşu olan Türkiye, bugüne kadar kaynak ülkeler ile tüketici piyasalar arasında güvenli bir köprü vazifesi görmüştür ve görmeye devam edecektir.²¹

¹⁹ Tamamlanan Önemli Projelerimiz. Erişim adresi: <https://www.botas.gov.tr/Sayfa/tamamlanan-onemli-projelerimiz/504> Erişim tarihi: 27.03.2021

²⁰Cumhurbaşkanı Erdoğan, TANAP'ı yazdı!. (2020) Erişim adresi: <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/erdogandan-tanapi-yazdi-5785250/> Erişim tarihi: 28.03.2021

²¹Cumhurbaşkanı Erdoğan, TANAP'ı yazdı!. (2020) Erişim adresi: <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/erdogandan-tanapi-yazdi-5785250/> Erişim tarihi: 29.03.2021

5.3. BAKÜ-TİFLİS-ERZURUM DOĞALGAZ BORU HATTI (GÜNEY KAFKASYA PROJESİ)

Avrasya bölgesinin hidrokarbon kaynaklarının dünya piyasasına çıkarılmasında, Azerbaycan ve Türkiye işbirliğinin bir başka önemli örneği de Bakü-Tiflis-Erzurum (Uluslararası Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı) doğal gaz boru hattıdır. Bu boru hattının başlıca amacı Şah deniz sahasında üretilen doğalgazın Türkiye ve dünya piyasasına çıkmasıdır. Uzunluğu toplam 970 km olan bu boru hattı BTC hattına paralel olarak yapılmıştır. Yıllık kapasitesi 30 milyar m³ olan bu hattın inşasına 2004 yılında başlanmıştır. 2006 yılının sonunda yapımı tamamlanmıştır. İlk Şah deniz gazı 13 Mart 2007 tarihinde bu hatta verilmiştir. Erzurum'a ulaşan gaz, Türkiye'nin dâhili boru hattı ağlarıyla ülkenin batısına, oradan da Orta ve Güney Avrupa ülkelerine taşınmak üzeredir. Gelecekte Kazakistan ve Türkmenistan da BTE (GKP) projesine katılarak, kendi doğalgazlarını bu hat vasıtasıyla Avrupa pazarlarına ulaştıracaklar. 12 Mart 2001 tarihinde, Azerbaycan ve Türkiye arasında Şah deniz sahasından 15 yıl süre ile plato periyotta yılda 6,6 milyar m³ olmak üzere, doğalgaz alım-satım anlaşması yapılmıştır. Türkiye 2007 Aralık ayı itibarıyla, BTE hattıyla Azerbaycan'dan 1,279 milyar m³ doğal gaz almıştır. 2008 yılında Şah deniz sahasından 8 milyar m³ alınmış ve 2020 yılındaysa 20-22 milyar m³ doğalgaz üretimi öngörülmüştür.²²

5.4. BAKÜ-TİFLİS-KARS DEMİRYOLU

Temelleri 2007 yılında Gürcistan'da, 2008 yılında ise Kars'ta atılan Bakü-Tiflis- Kars (BTK) Projesi, Hazar Denizi geçişli tren-feribot hatları ile Kazakistan ve Türkmenistan'a olan bağlantısıyla, Türkiye'nin Orta Asya, Uzak Doğu ve Güney Asya'ya demiryolu erişimini sağlayacak önemli bir uluslararası koridor oluşturacak. Bu projeye birlikte çalışmaları sürdürülen Marmaray Projesi tamamlandığında Avrupa'dan Çin'e demiryoluyla kesintisiz yük taşınması mümkün hale gelecek.²³

²² Ener, M. ve Ahmedov, O. Türkiye-Azerbaycan Petrol Doğalgaz Boru Hattı Projelerinin Ülke Ekonomileri ve Avrupa Birliği Açısından Önemi, s.126 Erişim adresi: <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423901781.pdf> Erişim tarihi: 18.04.2021

²³ Bir Bakışta: Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi. (2012) Erişim adresi: <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/10325/bir-bakista:-baku-tiflis-kars-demiryolu-projesi> Erişim tarihi: 18.04.2021

BTK Projenin gelişimi: Türkiye'nin Azerbaycan-Ermenistan Savaşı sırasında Ermenistan sınır kapılarını 1993'te kapatması, Ermenistan üzerinden demiryolu ile eski Sovyet Cumhuriyetlerine bağlanan Türkiye'nin doğrudan demiryolu bağlantısının kesilmesine yol açtı. Bu nedenle, Avrupa-Asya demiryolu ağı halen kullanılmıyor. Dolayısıyla Türkiye, Ermenistan'dan Gürcistan'a; Gürcistan üzerinden Rusya Federasyonu ve Azerbaycan'a; Rusya ve Azerbaycan üzerinden Ukrayna'ya, Orta Asya'ya ve Çin'e bu yollar üzerinden ulaşamaz hale geldi. Bugün Türkiye ile Orta Asya ve Çin arasında demiryolu taşımacılığı İran üzerinden gerçekleştiriliyor.

Türkiye'nin Azerbaycan ve Türk Cumhuriyetleri ile doğrudan bağlantısını sağlayacak olan Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi ile ilgili ilk anlaşma 7 Şubat 2007 tarihinde Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında imzalandı.

BTK Projesi'nin hat uzunluğu 180 km olmakla birlikte, 76 km'si Türkiye, 29 km'si Gürcistan ve 80 km'si ise Azerbaycan'dan geçmektedir.

Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi'nin amacı: Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Bakü-Tiflis-Erzurum Projeleri'nden sonra gerçekleştirdiği üçüncü büyük proje olan Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi Demir İpek Yolu olarak adlandırılıyor. Proje, Türkiye ile Gürcistan arasında doğrudan demiryolu bağlantısı kurmak ve mevcut demiryolu hattıyla Gürcistan üzerinden Türkiye ile Azerbaycan, Orta Asya, Çin ve Moğolistan arasında demiryolu bağlantısı oluşturma amacını taşıyor.

Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu ile İran üzerinden geçen mevcut doğu-batı koridoruna alternatif bir güzergâhın oluşturulması; Orta Asya'nın Hazar üzerinden Türkiye'ye bağlanması; Türkiye üzerinden Marmaray Projesi ile de Avrupa-Orta Asya arasında daha kısa ve daha güvenli bir yol üzerinden ulaşımın sağlanması; Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan-Türkmenistan üzerinden geçen "Demiryolu-Denizyolu Kombine Taşımacılığı" ile Orta Asya'nın Akdeniz'e bağlanması ve Orta Asya ile yapılan transit taşımacılıkta Türkiye'nin önemli bir konuma getirilmesini sağlayacaktır.

Rusya ile Türkiye arasında da bir ulaşım koridoru haline getirilecek olan BTK hattı, hem Azerbaycan, Nahcivan ve Türkiye'yi birleştirecek hem de Asya ile Avrupa arasında ulaşım koridoru rolünü üslenecektir. Gürcistan

için de önem taşıyan proje ile bu güne kadar ülkeye girmeyen ve Poti Limanına getirilmeyen yeni yükler de taşınabilecektir.²⁴

Bakü'den yaklaşık 90 kilometre mesafedeki Alat Limanı'nda düzenlenen Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı'nın açılış töreni, 30 Ekim 2017 Tarihinde gerçekleşti.²⁵

Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı ile Asya ve Avrupa arasında kesintisiz demiryolu hattı oluşturuldu. Demiryolu hattının rekabet gücünün artırılması için ülkeler arasında teknik işbirlikleri yapılması için Türkiye ile Türkmenistan arasında 08.07.2020 tarihinde devletlerarası görüşmeler yapıldı.

5.5. TÜRKİYE-NAHCİVAN VE NAHCİVAN-BAKÜ DEMİRYOLU

Önemli bir geçiş noktası olan Nahcivan Özerk Cumhuriyeti, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün dediği gibi "Türk kapısı", Kazım Karabekir Paşa'nın dediği gibi de "Şark kapısı", Türkiye'yi Türk Cumhuriyetleriyle birbirine bağlayan tek toprak parçasıdır. Aynı zamanda tarihi İpek Yolu üzerinde bulunmaktadır.

Azerbaycan ordusunun 44 günde Ermenistan'a karşı Karabağ'daki son zaferinin ardından bölgedeki koridor yeniden önem kazandı. İki ülke arasında yapılan anlaşmanın 9. maddesi uyarınca Azerbaycan ile Nahcivan arasında ulaşım yeniden sağlanacak.

Türkiye-Nahcivan-Azerbaycan ve oradan Hazar'ın çevresinde yaşanabilecek olası bir hareketlilik sadece Güney Kafkasya için değil Avrasya'nın yeni bir ivme yakalamasına neden olabilir. Bu ivmeden Çin'den Avrupa'ya uzanan ipek yolunun orta kuşak çizgisi etkilenebilecektir. Zira Bakü-Tiflis-Kars ve ona bağlı diğer bağlantı koridorları doğrudan bu hattın bir parçası. Ancak bu hat üzerindeki bir değişimin, yüzyıllar boyu Avrasya'da zıt güçler halinde hareket eden ülkeleri yakından ilgilendiriyor.²⁶

²⁴Bir Bakışta: Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi. (2012) Erişim adresi: <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/10325/bir-bakista:-baku-tiflis-kars-demiryolu-projesi> Erişim tarihi: 18.04.2021

²⁵ Kars-İğdir-Nahcivan hattı Türk dünyasını buluşturacak. (2020) TRT Haber. Erişim adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/kars-igdir-nahcivan-hatti-turk-dunyasini-bulusturacak-530911.html> Erişim tarihi: 18.04.2021

²⁶ Zorlu, K. (2020, 21 Kasım) Nahcivan koridoru: Fırsatlar, tehditler (2). *Habertürk*. Erişim adresi: <https://www.haberturk.com/yazarlar/prof-dr-kursad-zorlu/2876898-nahcivan-koridoru-firsatlar-tehditler-2> Erişim tarihi: 18.04.2021

Nahcivan'ı Azerbaycan'dan coğrafi olarak ayıran ve Otonom Cumhuriyet yapılmasına neden olan Zengezur koridoru bugün Ermenistan toprakları içinde kalıyor. Tarihi Azerbaycan toprağı olan bölge, 1828 Türkmençay anlaşmasının ardından birçok tarihi olay ve facialarla yüzleşti. Özellikle, Bolşevik Devrimi'nde sonra Ermenistan'ın Sovyetleşmesi karşılığında Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi 20 Temmuz 1921 yılında tamamlandı. Sonuç olarak, şu anda "Meğri Koridoru" olarak bilinen ve yalnızca Nahcivan ile Azerbaycan'ın geri kalanı arasındaki bağlantıyı kesmekle kalmayan, aynı zamanda Ermenistan'ın İran üzerinden erişimini sağlayan 42 km uzunluğundaki bir koridor kuruldu. Böylece Sovyet Bolşevik yönetimi Azerbaycan'ın tarihi topraklarını Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağışlama politikasını sürdürdü. Buradaki amaç sadece Ermenistan'ı güçlendirmek değil, aynı zamanda Türk dünyası ve Azerbaycan'la olan tüm yol bağlantılarını azaltmaktır. Bu, Çar Rusya'nın jeopolitik çıkarlar uğruna izlediği politikanın Sovyet makamları tarafından da takip edildiğinin açık bir göstergesiydi.²⁷

Bu sadece Azerbaycan'ı Nahcivan'dan değil, Anadolu'yu da Türk dünyasından ayırdı. Yeni projelerin gerçekleşmesi ile kara yolu açıldığında Azerbaycan ve Türkiye için artık İran üzerinden geçişlere gerek kalmayacak. Yapılacak demir yolu ile Türkiye Nahcivan üzerinden 42 kilometrelik bir yolla Azerbaycan'a bağlanacak. Böylelikle hem mesafe kısılacak hem de gümrük zorlukları son bulacak. Kars-Iğdır-Nahcivan Demiryolu projesi için zemin etüdü çalışmaları bitmek üzeredir. Proje hayata geçerse Türkiye ve Azerbaycan sadece kara yoluyla değil Demir yolu ile de birbirine kesintisiz olarak bağlanmış olacak.²⁸ Bu projenin gerçekleşmesi Türk Dünyası'nın entegrasyonunda devrim niteliği taşıyan en önemli gelişme sürecinin gerçekleşmesine yol açacaktır.

²⁷ Mustafa, N. Nahçivan ile Azerbaycan'ı Birbirinden Ayırmak Üzere Tertiplenen Zengezur'un Ermenistan'a Katılma Süreci (11.12.2019), Blog No: 2019 / 6, Erişim adresi: <https://avim.org.tr/Blog/NAHCIVAN-ILE-AZERBAYCAN-I-BIRBIRINDEN-AYIRMAK-UZERE-TERTIPLENEN-ZENGEZUR-UN-ERMENISTAN-A-KATILMA-SURECI-11-12-2019> Erişim tarihi: 18.04.2021

²⁸ Kars-Iğdır-Nahçivan hattı Türk dünyasını buluşturacak. (2020) TRT Haber. Erişim adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/kars-igdir-nahcivan-hatti-turk-dunyasini-bulusturacak-530911.html> Erişim tarihi: 18.04.2021

SONUÇ

Güney Kafkasya, Türkiye ve diğer Türk Cumhuriyetleri açısından hayati bir konumdur. Bölge her şeyden önce Türkiye ile Türk dünyası arasında bir geçiş noktasıdır. Bu nokta, 1. Dünya Savaşı'ndan sonra hızla Rus etkisine girmiştir. Güneyde İran'ın Türk dünyasına geçiş sağlayan bir ülkeden ziyade engel görevi görmesiyle birlikte Türkiye'nin Türk dünyası ile fiziki bağı da kopmuştur.

Sovyetler Birliği döneminde yok ettirilmeğe çalışılan Türklük, onun dağılması ile tarihi bir zaruret olan Türk Birliği'nin yaranmasına olanak sağlamış oldu. Bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri Türkiye ve kendi aralarında birlik oluşturmaya başladılar. Bu konuda geçiş noktası olan Güney Kafkasya'nın önemi sadece jeopolitik açıdan değil; siyasi, ekonomik ve kültürel bakımdan da değerlendirildi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin önderliğinde Türk devlet ve toplulukları arasındaki dostluk, kardeşlik ve işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla, 1993'ten başlayarak düzenlenen Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, kısaca Türk Kurultayları gerçekleştirilmektedir.

Bu siyasi ve kültürel yakınlaşmanın yanı sıra bu devletlerin ekonomik olarak güçlenmesi için zengin altyapısının değerlendirilmesi, özellikle enerji konusunda projelendirildi. Sovyet Döneminde "su fiyatına" verilen Orta Asya ve Azerbaycan petrol ve gazının Dünya pazarlarına çıkması için Güney Kafkasya bölgesinin önemi daha da arttı. Tarihte "İpek Yolu" olarak bu bölgeden geçen yol günümüzde Çin'den Avrupa'ya uzanacak "Tek kuşak-tek yol" projesi – tek geçitte tek yol, tek kuşak olmakla Doğu ile Batı'yı birleştirecektir.

Azerbaycan ordusunun 44 günde Ermenistan'a karşı Karabağ'daki son zaferinin ardından bölgedeki Zengezur koridoru yeniden önem kazandı. "Barış Anlaşması"nın 9. maddesi uyarınca Azerbaycan ile Nahcivan arasında ulaşım yeniden sağlanacak ve bununla Türk Cumhuriyetleri'nin entegrasyonunda Güney Kafkasya'nın yeri daha da artacaktır.

Güney Kafkasya bölgesinin bir geçiş noktası olması en çok Türk dünyasını ilgilendirmektedir. Bir deyimle, Türk dünyasını bir vücut olarak düşünmemiz gerekirse, Güney Kafkasya bu vücutun boğazıdır ve Güney Kafkasya olmadan Türk dünyasının bütünlüğünden bahsedilemez.

KAYNAKÇA

- Asker, A.(2017) Çoxtərəfli əməkdaşlıq prizmasından Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasəti, Qafqazşünasların Birinci Beynəlxalq Forumu [17-18 aprel 2017: Bakı], Azərbaycan MEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, Bakı 2017, s.212
- Aydingün, A; Asker, A. (2012) Gürcistan: De Jure Üniter, De Facto Parçalı Atatürk Kültür Merkezi Ankara, s. 120.
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2021). Azərbaycanda demografik vəziyyət. Erişim adresi: <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4459> Erişim Tarihi: 25.04.2021
- Bal, H. ve Alper, A.E. (2010) Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı ve Türkiye Ekonomisine Etkileri, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 19, Sayı 3, 2010, ss.356-357
- Bir Bakışta: Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi. (2012) Erişim adresi: <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/10325/bir-bakista:-baku-tiflis-kars-demiryolu-projesi> Erişim tarihi: 18.04.2021
- Cumhurbaşkanı Erdoğan, TANAP'ı yazdı!. (2020) Erişim adresi: <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/erdogandan-tanapi-yazdi-5785250/> Erişim tarihi: 28.03.2021
- Ener, M. ve Ahmedov, O. Türkiye-Azerbaycan Petrol Doğalgaz Boru Hattı Projelerinin Ülke Ekonomileri ve Avrupa Birliği Açısından Önemi, s.126 Erişim adresi: <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423901781.pdf> Erişim tarihi: 18.04.2021
- Guliyev, C. (Ed.) (1979) Gafgaz, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, (1.Basım, 3. cilt) Bakü, Azerbaycan SSR Devlet Neşriyatı
- Guliyev, C. (Ed.) (1983) Neft Sanayisi. *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, (1. Basım, 7. cilt) Bakü, Azerbaycan SSR Devlet Neşriyatı
- Guliyev, C. (Ed.) (1987) Şark Halklarının 1. Kurultayı, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, (1. Basım, 10. cilt) Bakü, Azerbaycan SSR Devlet Neşriyatı
- Işık, M. (2018) Kafkasya'nın geleceği için stratejik düşünce. Erişim adresi: <https://www.sde.org.tr/mithat-iskik/genel/kafkasyanin-gelecegi-icin-stratejik-dusunce-kose-yazisi-7374> Erişim tarihi: 28.03.2021
- Kafkasya'daki Gelişmeler ve Türkiye Bilge Adamlar Kurulu Raporu* (2014) Rapor No: 6 Nisan 2014, İstanbul, s.1
- Kars-İğdir-Nahçıvan hattı Türk dünyasını buluşturacak. (2020) TRT Haber. Erişim adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/kars-igdir-nahcivan-hatti-turk-dunyasini-bulusturacak-530911.html> Erişim tarihi: 18.04.2021
- Kars-İğdir-Nahçıvan hattı Türk dünyasını buluşturacak. (2020) TRT Haber. Erişim adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/kars-igdir-nahcivan-hatti-turk-dunyasini-bulusturacak-530911.html> Erişim tarihi: 18.04.2021
- Mustafa, N. Nahçıvan ile Azerbaycan'ı Birbirinden Ayırmak Üzere Tertiplenen Zengezur'un Ermenistan'a Katılma Süreci (11.12.2019), Blog No: 2019 / 6, Erişim adresi: <https://avim.org.tr/blog/NAHCIVAN-ILE-AZERBAYCAN-I-BIRBIRINDEN-AYIRMAK->

UZERE-TERTIPLenen-ZENGEZUR-UN-ERMENİSTAN-A-KATILMA-SURECI-11-12-2019 Erişim tarihi: 18.04.2021

Tamamlanan Önemli Projelerimiz. Erişim adresi: <https://www.botas.gov.tr/Sayfa/tamamlanan-onemli-projelerimiz/504> Erişim tarihi: 27.03.2021

UNData App. (2021). Armenia – General Information. Erişim adresi: <http://data.un.org/en/iso/am.html> Erişim Tarihi: 25.04.2021

UNData App. (2021). Georgia – General Information. Erişim adresi: <http://data.un.org/en/iso/ge.html> Erişim Tarihi: 25.04.2021

USAK *Gürcistan Krizi Değerlendirme Raporu* (2008) Ankara, s.3 Erişim adresi: <http://www.usak.org.tr>, <http://www.turkishweekly.net>, <http://www.usakgundem.com>

Wikipedia katılımcıları (2020). Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı. Vikipedi, Özgür Ansiklopedi. Erişim adresi: https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=T%C3%BCrk_Devlet_ve_Topluluklar%C4%B1_Dostluk_Karde%C5%9Flik_ve_%C4%B0%C5%9Fbirli%C4%9Fi_Kurultay%C4%B1&oldid=2432646 6. Erişim tarihi: 29.03.2021

Wikipedia katılımcıları (2021). Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı. Vikipedi, Özgür Ansiklopedi. Erişim adresi: https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Bak%C3%BC-Tiflis-Ceyhan_Petrol_Boru_Hatt%C4%B1&oldid=25359743. Erişim tarihi: 27.04.2021

Yılmaz, S. (2017) Güney Kafkasya Raporu, s.27 Erişim adresi: https://www.academia.edu/34939371/G%C3%BCney_Kafkasya_Raporu_2017 Erişim Tarihi: 25.04.2021

Zorlu, K. (2020, 21 Kasım) Nahçıvan koridoru: Fırsatlar, tehditler (2). Habertürk. Erişim adresi: <https://www.haberturk.com/yazarlar/prof-dr-kursad-zorlu/2876898-nahcivan-koridoru-firsatlar-tehditler-2> Erişim tarihi: 18.04.2021

BÖLÜM 24

KARABAĞ ZAFERİ VE GÜNEY KAFKASYA'DA ŞEKİLLENEN YENİ GÜÇ DENGESİ

Telman NUSRETOĞLU*

* Dr., Hazar Üniversitesi Öğretim Üyesi, Türk İslam Araştırmaları Merkezi Başkanı. Azerbaycan.
t.nusretoglu@mail.ru.

2020 yılının Temmuz ayında Bakü- Tiflis- Ceyhan petrol boru hattının da geçtiği, Karabağ bölgesinden çok uzakta, ülkenin kuzey-batısında bulunan Tovuz ilçesine yönelik saldırı teşebbüsünden birkaç ay sonra 27 Eylül 2020 tarihinde bu sefer Karabağ'da işgalci Ermeni güçleri tarafından Azerbaycanın sivil yerleşim yerleri ve askeri hedefleri ateşe tutulmuştur. Saldırıların tırmanışa geçmesine paralel olarak Ermenistan yönetiminden de ard arda provakasyon niteliğinde açıklama ve adımların gelmesi Azerbaycan'ın sabrını taşımıştır. Bu duruma ek olarak otuz yıla yakın bir süredir AGİT Minsk Grubu tarafından sürdürülen barış görüşmelerinin Ermenistan'ın uzlaşmaz tavrı sebebiyle sonuçsuz kalması ve bölgesel ve küresel ölçekte siyasi konjonktörün elverişli olması Bakü'yü harekete geçirmiş ve Birleşmiş Milletler (BM) başta olmak üzere bütün uluslararası muteber kurum ve kuruluşlar tarafından "işgal edilmiş Azerbaycan toprakları" olarak kabul edilen Karabağ ve civar bölgelerin işgalden kurtarılması için zamana karşı bir operasyon başlatmıştır. Bu noktada savaşın gidişatı ve sonuçlarıyla ilgili değerlendirme yapmadan önce Güney Kafkasya'daki Ermeni yayılmacılığının tarihine ve ana hatlatıyla Karabağ meselesine bakmakta fayda vardır.

Bir Türk yurdu olan Revan Hanlığı topraklarında kurulan Ermenistan devleti ve Karabağ'ın işgal teşebbüsü asırlara yayılan Türk-Rus çatışmasının uzantısı ve neticelerinden biridir. 44 günlük savaş dönemine ve sonrasında Rusya'nın bölgeyle ilgili geliştirdiği politikalara bakarak da bunun böyle olduğunu anlamak mümkündür. Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'ya hâkim olma hamleleri, I. Petro zamanından başlar. Rusya'nın sıcak denizlere doğru genişleme politikası izleyerek Kazan, Astarhan gibi Türk Hanlıklarını işgal ederek, Güney Kafkasya'ya konuşlanıp buradaki Hristiyan unsurları örgütleyerek Osmanlı sınırlarına dayanmak suretiyle İstanbul ve Boğazlarla ilgili niyetlerini gerçekleştirmek, aynı zamanda Hindistan'a giden yollara çıkma niyeti güttüğü çok açıktır. Rus tarihçileri güdümlü bir yaklaşımla I. Petro'nun Hazar çıkarmasını İran Şah'ına yardım etmek, Hristiyan halkı esaretten kurtarmak, Rus tacirlerinin haklarını korumak gibi nedenlerle izah etmeye çalışsalar da Rusya'nın gerçek maksadının Hazar havzasını, Azerbaycan'ı ve İran'ı ele geçirmek ve çok daha önemlisi, ezeli rakibi Osmanlı'nın Kafkasya ve Orta Asya'yla bağlantısını koparmak olduğu bellidir.¹ Genişlemekte olan Rusya yeni pazarlar bulma peşindeyken

¹ Elçin Karayev, *F.İ Soymonovun "Hazar Denizinin ve Orada Gerçekleştirilen Rusya İşgallerinin, İmparator Büyük Pyotronun Tarihinin Bir Bölümü Gibi Tasviri"* Adlı Seyahatnamesi Azerbaycan Tarihinin Kaynağı Olarak, Bakü, 2006 Az. MEA. Tarih Enstitüsü, s. 4.

Azerbaycan hem toprakları, hem de ekonomik imkânlarıyla iştah kabartmaktaydı. Güney Kafkasya'da ipek, metal, tuz, yün, pamuk gibi pek çok ticarî kaynak mevcuttu. I. Petro, tarihî İpek Yolu'nun güzergâhını da Rusya'nın lehine değiştirme niyetindeydi.² Yalnız Çin ve Orta Asya ürünleri değil, aynı zamanda Hazar civarında üretilen ipek de İran körfezi ve Osmanlı üzerinden Avrupa'ya taşınıyordu. Rusya, işte böyle bir siyasi hedef doğrultusunda on sekizinci asrın başlangıcından itibaren, elçilik ve ilmî araştırma heyeti adı altında Kafkasya ve İran'a istihbarat elemanları göndermeye başladı. Bu heyetlere verilen gizli görevlerden biri, Müslüman idaresi altında dağınık yaşayan Hristiyan gruplarla temas sağlamak, onları örgütlemektir.³

Coğrafi ve demografik gerçekliklerle bağdaşmayan "Denizden Denize Büyük Ermenistan" hülyasına kapılmış Ermeniler, gelişen bu jeopolitik durumdan yararlanmaya başladılar. Asırlardır dost göründükleri Müslümanlara sırtlarını dönme zamanı gelmişti. Kafkasya'da bulunan Hristiyanlar, özellikle de Ermeniler, Rusya'nın bölgeye gelmesini destekleyen ateşli taraftarlara dönüştürüldüler. Çünkü Ermeniler, kurmayı planladıkları Ermeni devletini, yalnız büyük bir devletin himayesinde gerçekleştirebileceklerini düşünüyorlardı. Bu büyük güç ise Rusya'dan başkası olamazdı. Çarlık rejiminin Güney Kafkasya'ya doğru askeri müdahaleye hazırlanmasının nedenlerinden biri de Nadir Şah'ın vefatından sonra bu bölgede ortaya çıkan siyasi bölünmüşlük ve zayıflatılmış Hanlık devletleri döneminin başlamasıydı.⁴

Azerbaycan coğrafyasının kuzeyinde ve güneyinde teşekkül eden hanlıklardan biri de Karabağ Hanlığı, kurucusu ise Penah Han'dı. Bu hanlığın da diğer hanlıklar gibi bir Türk hanlığı olduğu şüpheye mahal bırakmayan tarihî bir gerçekliktir. Zaten Rus işgalinin sonucu olarak 14 Mayıs 1805'te, Kürekçay kıyısında Karabağ Hanı İbrahim Han'la Rus işgal kuvvetleri komutanı Sisyanov arasında imzalanan Kürekçay Antlaşması, Karabağ'ın bir Türk devleti olduğuna açık delildir. Bu antlaşmanın birinci, altıncı, sekizinci ve dokuzuncu maddelerinde, Karabağ tarafının yükümlülükleri yer alırken ikinci, üçüncü, beşinci ve yedinci maddelerinde ise

² F. E. Eliyev, *18 Esrin Birinci Yarısında Azerbaycanda Ticaret*, Bakı, 1964, s. 5.

³ T.Nusretoglu, *Rusya'nın Azerbaycan'da Hakimiyet Kurma Mücadelesi*, İstanbul, 2012, Adım yayınları, s.13

⁴ İ.P.Petruşevski, *Oçerki Po İstorii Feodalnıh Otnoşenii V Azerbaydjane İ Armenii V 18- Naçale 19 V.*, Leningrad, 1949., s. 84-85.

Rusya'nın yükümlülükleri yer almaktadır. ⁵Anlaşmanın asıl önemi, Rusya'nın Karabağ Hanlığı'nı bağımsız bir Müslüman Türk devleti olarak kabul etmesidir. Aynı zamanda, İbrahim Han ve onun vârisleri de Karabağ Hanlığı'nın tek sahibi ve yönetici zümresi olarak kabul edilmektedir. Yine İbrahim Han'ın adının geçtiği bütün maddelerde ondan, 'Karabağ Hanı' olarak bahsedilmektedir. Bundan dolayı bu anlaşma, Ermenilerin Karabağ'la ilgili bütün hukukî ve siyasi iddialarına son vermektedir. Diğer önemli bir nokta ise bu antlaşmayla Karabağ Hanlığının toprak bütünlüğünü sağlamada Rusya'nın garantör olarak kabul edilmesidir. Kürekçay Antlaşması'nda, Karabağ'daki Ermeni meliklerine, Karabağ Hanlığı yönetiminde yer verilmiş olduğuna dair herhangi bir cümle bile yer almamaktadır. Çarlık Rusya ve halefi Sovyet rejiminin bu dönemde Azerbaycan'da uyguladığı politikalarından en önemlisi, Revan Hanlığında olduğu gibi Azerbaycan Türklerinin Karabağ'dan göçe zorlanması ve boşaltılan bölgelere Ermenilerin yerleştirilmesi olmuştur. Bu çerçevede Ermenilerin İran'ın Marağa bölgesinden getirilerek Karabağ'a yerleştirildiklerini, Sovyet döneminde Karabağ'a gelişlerinin 150. yıl hatırasına anıt yaptıkları bilinmektedir. ⁶ Fakat çarlık dönemindeki bütün çabalara rağmen Karabağ Ermenileştirilememiştir.

Bolşevik işgalinin ilk yıllarında tarihi Türk toprakları olan Revan Hanlığından sonra Zengezur vilayeti de Azerbaycan'dan kopararak Ermenistan'a hediye edilmiştir. Müslüman Türk yurtlarının Ermenileştirilme çabalarının sıradaki hedefi olarak seçilen Karabağ Hanlığında ise bu siyasi demografik proje çerçevesinde yapay bir Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti oluşturulmuştur. ⁷ Bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan, bünyesinde bulunan Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti ve işgal edilmiş diğer 7 ilçenin de dahil olduğu siyasi- inzibati sınırlarıyla, BM Teşkilatına üye olmuş , toprak bütünlüğü şartsız olarak bütün ülkeler, uluslararası kurumlar tarafından da tanınmıştır. 90'lı yıllarda Azerbaycan bağımsızlık mücadelesi verirken Sovyetlerin dağılması süreciyle birlikte ortaya çıkan siyasi boşluktan ve Azerbaycan'ın daha milli ordu, istihbarat ve kolluk kuvvetlerinin oluşmamasından faydalanan Ermeni silahlı güçleri- yeni dönem Rusyanın

⁵ *Traktat Mejdu Karabahskim Hanom i Rossiyskoy Imperiy O Pehode Hanstva Pod Vlast Rossii Ot 14 Maya 1805 Goda*, Şerg-Gerb, 1991, s. 21-24.

⁶ Tahir Ağamammedov, *Ermenilerin Azerbaycana qarşı erazi iddialarını ifşa eden abide- "Marağa-150"*, 26.10.2017, https://azertag.az/xeber/Ermenilerin_Azerbaycana_qarsi_erazi_iddialarini_ifsa_eden_abide___Maraga_150-1106132

⁷ Araz Aslanlı, *Karabağ Sorunu ve Türkiye- Ermenistan İlişkileri*, Berikan Yayınevi, 2015, s.37

da bölgedeki etkisini kaybetmeme adına geliştirdiği sömürgeci politikasıyla aynı doğrultuda hareket ederek- Koçeryan'ın hatıralarında itiraf ettiği gibi Moskovadaki etkin askeri- istihbarat çevrelerinden destek alarak Azerbaycan topraklarını işgal etmeye başlayınca BM Güvenlik Konseyi toplanarak işgalin durdurulması yönünde dört karar almış , fakat bu kararların hiçbiri uygulanmamıştır. ⁸ Sorunun barışçıl yollarla çözümünü temin etmek için kurulan AGİT Minsk Grubunun eşbaşkanı olan Farnsa, Rusya ve Amerika ise BM Güvenlik Konseyinin daimi üyesi olsalar da imzaladıkları kararların icrasını Ermenistan'dan talep etmemiş, barış görüşmelerinde uzayıp giden neticesiz müzakereler Ermenistan'ı işgal ettikleri topraklarda yeni meskunlaşma (Livan başta olmakla Ermenilerin farklı ülkelerden getirilerek Karabağa yerleştirilmesi) siyaseti uygulama, işgalci statükosunu kalıcı hale getirme yönünde cesaretlendirmiştir. Özellikle Livan ve Suriye'den getirilen Ermenilerin kitlesel boyutlarda Karabağ ve civar bölgelerine yerleştirilmeye başlanması, ASALA, PKK gibi terör örgütlerine bağlı grupların bir birinin ardına işgal altındaki Azerbaycan topraklarında kamplar kurmaya başlaması Bakü'nün askeri bir operasyonla işgale son verme yönünde bir karar almasını hızlandırmış, Karabağ uğrunda vatan savaşı olarak görülen milli bir seferberlik başlatılmıştır. ⁹

Azerbaycan Ordusunun köklerini tarihinin derinliklerinden alan Türk kurmay zekasıyla planladığı ve büyük bir cesaretle uygulamaya soktuğu taaruzla birer birer şehirler, kasabalar, köyler ve stratejik yükseklikler işgalden kurtarılmaya başlayınca bozguna uğrayan Ermeni güçleri en iyi bildikleri geleneksel metodları olan teröre yönelmiştir. O tarihten itibaren ise sivil hedefler vurulmaya başlanmış, dünyanın gözü önünde cephe hattı olan Karabağ'dan çok uzakta bulunan Gence, Mingeçevir, Berde şehirlerinde sivil hedeflerin yaşadığı apartmanlar bombalanmış, kadın, çocuk, yaşlı ayırımı yapılmadan gece evlerinde uyuyan masum çocuklar katledilmiştir. Yaklaşık iki asırdır kendi demografik potansiyelleriyle de uyuşmayan, coğrafyamızın tarihi gerçekleri ve hafızasına ters düşen, emperyal merkezlerin heveslendirmeleriyle mütemadiyyen saldırı ve terör üreterek bölgesel uzlaşma iklimine de büyük zarar veren kilise ve Ermeni örgütlerinin uydurduğu "Denizden denize büyük Ermenistan" (Hazardan Karadenize) yaratılmasını hedefleyen Hay Dat doktrini (Ermenilik davası)

⁸ A. Aslanlı , a.g.e, s.65-70

⁹ Deyanet Ağaları , *Ermenistan regional sülhü tehdit edir:Qarabağda PKK- Asala cütlüyüne qarşı herbi emeliyyatlar keçirile biler*,Ordu.az,19 Sentyabr 2020, <https://ordu.az/az/news/171618>

Ermeniler dahil tüm Güney Kafkasya'ya sadece kan ve gözyaşı getirmiştir. Anadolu'dan Kafkasya'ya Müslüman Türklere karşı Ermeni terör örgütlerinin gerçekleştirdikleri katliam ve soykırım olaylarıyla ilgili dünyanın iki büyük imparatorluğu olan Çarlık Rusyası ve Osmanlı Arşivlerinde binlerce belge bulunmaktadır. Bu konuda farklı ülkelerde kitaplar, çok sayıda tezler de yazılmıştır.¹⁰

25 Şubat 1919 tarihinde Paris Barış Konferansında konuşma yapan Osmanlı nazırı Tevfik Paşa belgelere dayanarak sadece Çar ordularının Doğu Anadolu vilayetlerini işgal ettiği tarihten konferansın yapıldığı güne kadar Ermeni çetelerinin 1 milyona yakın Müslümanı katlettiğini ortaya koymuştur.¹¹ Sadece Anadolu'da değil 77-78 Rus- Osmanlı savaşından sonra, özellikle 1905-1918 yılında artış gösteren terör olayları zamanında Karabağ, Revan, Zengezur, Bakü, Şamahı gibi Azerbaycan vilayet ve şehirlerinde de Ermeni çeteleri yüzlerce Müslüman köyünü yakmış, şehirlerde terör havası estirmiş, petrol kuyularını yakmış, masum insanları Müslüman Türk olduğu için zalimce öldürmüştür.¹²Yine hem Gürcistan ve Azerbaycan hem de Rusya ve Osmanlı arşivleri yaşanan vahşeti belgeleyen evraklarla doludur. Gürcistan'ın ünlü devlet adamı ve aydını İlya Çavçavadzenin " Daşların Feryadı " eserinden, XX. asrın başlarında bütün Güney Kafkasya'da şiddetlenen Ermeni terörü ve şovenizminden sadece Müslümanların değil Gürcüler başta olmak üzere diğer Hristiyan halklarının da ciddi zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Sözkonusu dönemde Osmanlı Devletinin Tiflis, Bakü, Batum başta olmak üzere Güney Kafkasya'da bulunan tüm Başşehbenderliklerinin (Başkonsolosluk), Rusya'nın merkezi Tiflis'te bulunan Kafkasya Genel Valiliğinin mesaisinin önemli bir kısmı Ermeni terör örgütleri ve cemiyetlerinin faaliyetleriyle ilgili olmuştur. Özellikle incelediğimiz Şehbenderlik raporlarından Bakü petrol ve sanayi şehri olduğu için Komitecilerin buraya çalışmaya gelen Ermenilerden para topladıkları, bu paralarla aldıkları silahları sadece Kafkasya'nın şehir ve köylerine değil Van ve Erzurum gibi Anadolu bölgelerindeki daşnaklara da gönderdikleri

¹⁰ Bknz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri*, I-III cilt, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2006

Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu(1918-1920), T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2001

¹¹ *Ermeni Meselesi Yalanlar ve Gerçekler*, Qafqaz Araştırmaları İnstitutu N 10, Bakı, Nurlar Neşriyyatı, 2009 , s.7

¹² Dr.Telman Nusretoğlu , *Osmanlı Hariciyesi'nin Güney Kafkasya Raporları (1852-1914)*, Berikan Yayınevi, 2021

anlaşıyor. ¹³1896 yılında Van'da çıkan Ermeni ayaklanması sırasında Bakü'den buğday çuvallarının içinde oraya ciddi miktarda silah gönderildiği arşiv belgeleriyle sabittir. Kafkasya ve Anadolu vilayetlerinde terör eylemleri ve baskınlar yaparak Müslümanları köy ve kasabalarından göçe zorlamaya çalışan Daşnakların onlarla aynı düşüncede olmayan Ermenileri de katlettikleri tarihi bir hakikattir. Osmanlı arşivinde bulunan Bitlis Valisi Reşid Paşa'nın 13 Aralık 1904 tarihli Dahiliye Nazırlığına yazdığı raporda Pervari kazasının Özim köyünde biri rahip üç Ermeninin Revandan gelen Niko ve Pederus adlı çete üyeleri tarafından öldürüldüyü bildirilmiştir. Yine başka bir raporda Van vilayetinden Müküs kazasına giden dört Ermeni tüccarın silahlı ayaklanma başlatmak konusunda Komitacı Ermenilere destek vermemeleri sebebiyle kurşuna dizildikleri anlaşılıyor. 77-78 Rus – Osmanlı savaşından sonra Rusya'nın hakimiyeti altına giren Kars'taki Osmanlı Başşehbenderi Cemaleddin Bey'in Kars ve Yerevan'da örgütlenmiş olan bir Ermeni cemiyetinin bölgede yaşayan zengin Ermenilerden tehdit yoluyla para toplayarak silah temin ettiği, para vermeyen veya onları Rus makamlarına ihbar eden şahısları da öldürdükleri , bu duruma çoğu kez Rusya makamlarının da göz yumduğu hakkında Osmanlı arşivinde bulunan rapor Ermeni terörünün boyutlarını anlamak bakımından önemlidir. AKAK'larda yayınlanmış olan Rusya'nın Kafkasya Valiliği kayıtlarından sadece birinde 1905 yılında tırmanan Ermeni terörü neticesinde Ağustos ayından itibaren Şuşa'da 200den fazla Müslümanın öldürüldüğü, yüzlerle evin yakıldığı, Bakü'deki terör olayları sırasında ise 273 Müslüman 134 gayri Müslüm olmakla birlikte toplam 407 kişinin öldürüldüğü, Müslümanlara ait evler ve iş yerleriyle birlikte 300'e yakın petrol kuyusunun da yakıldığı, Balahani bölgesinde Ermeni Daşnak çetesine mahsus bir top ve çok sayıda silahın müsadire edildiği bildirilmiştir. Yine Tiflis Başşehbenderliğinden gönderilen 22 Kasım 1905 tarihli 963 numaralı telgrafnamede Gencede Ermeni mahallesinde yaşayan 300 kadar Müslüman Türkün evinin dağıtıldığı, kendilerini savunmak isteyen sivil halka ateş edildiği, çok sayıda yaralı ve ölü olduğu bildirilmiştir. Bolşevik destekli Daşnak silahlı birliklerinin 1918 yılının Mart ayında Bakü'de Müslüman ahaliye karşı gerçekleştirdiği büyük mezalimde binlerce masum insan hayatını kaybetmiş, bu durum şehirde yaşayan Hristiyanların da şiddetli itirazlarına neden olmuştur. ¹⁴ Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'a yardıma gelmeden önce Bakü, Şemahı, Guba,

¹³ Dr. T. Nusretoğlu, a.g.e, s.87

¹⁴ *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu(1918-1920)*

Gence gibi şehirlerde Ermeni çetelerinin yaptıkları katliamlarla ilgili Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsız bir Araştırma Komisyonu kurmuş, vahşetin boyutu belgelerle ortaya konulmuştur. Daha sonraları 31 Mart soykırımıyla ilgili kitaplar, makaleler yazılmıştır. Suçsuz , sivil insanlara yönelik aynı terör ve vahşet zihniyetine 90'lı yıllarda Hocalı'da da dünya tanık olmuştur.

44 günlük savaş sırasında dünyanın dört tarafından Ermenileri, Azerbaycan toprağı olan Karabağ'da savaşmak için davet eden Ermenistan başbakanı Paşinyan'ın o gönüllüleri Yerevan'dan Karabağ'a uğurlarken söylediğı "siz evlerinizi, yatak odalarınızı, çocuklarınızı savunmak için savaşacaksınız" cümlesi Azerbaycan'ın nasıl bir zihniyetle mücadele ettiğini göstermek açısından da önemlidir. İki asırlık bir dönemde sömürgeci güçlerin kışkırtmasıyla Anadolu'dan Güney Kafkasyaya terör, işgal ve hıyanet rüzgarı estiren, Güney Kafkasya'nın istikrar ve huzurunu bozan Ermeni silahlı güçleri için nihayet hesap günü gelmiş, Azerbaycan ordusu tarihi zaferlere imza atarak Karabağ'ın kalbi Şuşa'ya doğru ilerlemeye devam etmiş,özel kuvvet birlikleri büyük bir cesaret sergileyerek Türk İslam medeniyetinin başkenti olan Şuşan'ı işgaldan kurtararak Ermenistan'ın beyaz bayrak kaldırmaya ve üçlü ateşkes antlaşmasına imza atmaya mecbur etmiştir. Azerbaycan Türkleri milletlerin tarihinde ender rastlanan milli birlik ve seferberlik haliyle cephedeki askerin zaferi için elinden geleni yapmış, gençler vatan savunmasına katılmak için seferberlik bürolarına akın etmiştir. Kuşkusuz zaferin elde edilmesinde bu ruh, siyasi iradenin kararlı duruşu, bağımsızlıktan bu yana gerçekleştirilmeye çalışılan akıllı dış politika, Azerbaycan Ordusunun modern silahlarla tehciz edilmesi belirleyici olmuştur. Süreç boyunca başkomutan İlham Aliyev ise büyük bir siyasi zeka ve baskılar karşısında dirayet duruş sergilemiştir.

Fakat Türk İslam âleminin karargâhı olan Anadolu'dan esen diriliş rüzgârları, Türkiye'nin bütün sömürgeci operasyon ve dayatmaları bertaraf ederek bölgesinde ve dünyada gücünü artırması bu zaferin kazanılmasında etkili olmuştur. Türk savunma sanayiinin gururu olan SİHA'ların, Türk subayların rahle-l tedrisatından geçen Azerbaycan Özel Kuvvetlerinin Karabağ Savaşı'nın seyrini değiştirdiğı bir hakikattir. Rusya ve İran'daki bazı etkin odakların Güney Kafkasya'da Türk gücünün yükselişinden, Azerbaycan'ın kuvvetlenmesinden endişe duyan geleneksel politikalarını, Fransa başta olmakla Batı dünyasından gelen tepkileri de dikkate alırsak Türkiye'nin Karabağ'ı kendi milli meselesi olarak görerek Bakü'nün yanında net tavır sergilemesi, gerekli olan bütün desteğı sunması kritik önemde

olmuştur. Savaşın şiddetli günlerinde acil ateşkes baskısıyla dış işleri bakanlarının Moskova'da çetin görüşmeleri sürerken TBMM başkanı M. Şentopun "üçüncü ülkeler Azerbaycan'a müdahale etmeye kalkarlarsa Türkiye Karabağ'a ordu göndermekten çekinmeyecektir" beyanı iki ülke kardeşliyi adına tarihe geçen bir beyan olmuştur. Rusya cumhurbaşkanı Putin'in "Güney Kafkasya'daki güç dengesinin sağlanması için müttefikimiz Ermenistan'ın ihtiyaç duyduğu bütün desteği verdik" beyanı da Türkiye'nin Azerbaycan'a vermiş olduğu desteğin savaşın seyrinin belirlenmesi açısından da ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. Bazı askeri uzmanların Karabağ savaşı hem de Türkiye savunma sanayisiyle Rusya savunma sanayisinin karşılaştırılması açısından da önemli olmuştur yönündeki değerlendirmeleri de dikkate alınmalıdır. Güney Kafkasya'daki jeopolitik denklemi değiştirmesi, farklı coğrafyalarda da Türk ruhunun dirilişine ilham kaynağı olabileceği sebebiyle Rusya'daki bir kısım odaklar başta olmak üzere bazı jeopolitik oyuncular barış masasında Azerbaycan'ı durdurmaya çalıştığında yine Ankara Bakü'yle birlikte kararlı bir şekilde uluslararası platformlarda da mücadele vermeye devam etmiştir. İşte bu denklem içerisinde Türkiye'nin Güney Kafkasya'da artan etkisi, caydırıcı gücü, yapılan net açıklamaları emperyalist hevesler peşinde olan güçlere mesaj niteliğinde olmuştur. Küresel mücadeleler ve ittifaklar bağlamında Rusya'nın bölgesel ve küresel politikalarını da dikkatle incelersek Türkiye'yle işbirliği ve uzlaşmaya, tarihi İpekyolu coğrafyasında yollar ve koridorların açılarak ticaretin canlandırılmasına ihtiyaç duyduğunu da görebiliriz. Karabağ savaşı hem de bu bağlamda coğrafi konumu, tarihi misyonu, potansiyel gücü itibarıyla Ankara- Bakü ittifakıyla uzlaşma ve işbirliği temin edilmeden, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü sağlanmadan, Türk gücünün bölgedeki milli çıkarları dikkate alınmadan hiç bir mega projenin işlevselliğinin olamayacağını da ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- Ağammedov.T, *Ermenilerin Azerbaycana qarşı erazi iddialarını ifşa edenabide-“Marağa-150”*,26.10.2017,
https://azertag.az/xeber/Ermenilerin_Azerbaycana_qarsi_erazi_iddialarini_ifsa_eden_abide___Maraga_150-1106132 (Erişim tarihi 3.03.2021)
- Aslanlı.A,(2015) *Karabağ Sorunu ve Türkiye- Ermenistan İlişkileri* , Berikan Yayınevi
- Ağalarlı.D, *Ermenistan regional sülhü tehdit edir:Qarabağda PKK- Asala cütlüyüne qarşı herbi emeliyyatlar keçirile biler*,Ordu.az,19 Sentyabr 2020, <https://ordu.az/az/news/171618> (Erişim tarihi 2.03.2021)
- Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu(1918-1920)*, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2001
- Eliyev F. M., (1964) *18 Esrin Birinci Yarisında Azerbaycanda Ticaret*, Azerbaycan SSR EA Neşriyatı, 123 s.
- Ermeni Meselesi Yalanlar ve Gerçekler* (2009), Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu N 10, Bakı, Nurlar Neşriyyatı
- Karayev.E, (2006) *F.İ Soymonovun “Hazar Denizinin ve Orada Gerçekleştirilen Rusya İşgallerinin, İmparator Büyük Pyotronun Tarihinin Bir Bölümü Gibi Tasviri” Adlı Seyahatnamesi Azerbaycan Tarihinin Kaynağı Olarak*, Bakü, 2006 Az. MEA. Tarih Enstitüsü.
- Nusretoğlu.T, (2021) , *Osmanlı Hariciyesi'nin Güney Kafkasya Raporları (1852-1914)*, Berikan Yayınevi
- Nusretoglu.T, (2012) *Rusya'nın Azerbaycan'da Hakimiyet Kurma Mücadelesi*, İstanbul, Adım yayınları
- Petruşevski.İ. P, (1949) *Oçerki Po İstorii Feodalnıh Otnoşenii V Azerbaydjane İ Armenii V 18- Naçale 19 V.*, Leningrad
- Traktat Mejdu Karabahskim Hanom İ Rossiyskoy İmperiey O Pehode Hanstva Pod Vlast Rossii Ot 14 Maya 1805 Goda*, (1991) Şerg-Gerb neşriyyatı

BÖLÜM 25

KARABAĞ'DA TÜRK-İSLAM KÜLTÜREL MİRASININ SON DURUMU

Telman NUSRETOĞLU*

* Dr. Hazar Üniversitesi Öğr. Üyesi. Azerbaycan. t.nusretoglu@mail.ru

GİRİŞ

İki asırdır Kafkasya ile Anadolu'nun güvenlik ve istikrarını tehdit eden Ermeni problemini, Rusya'nın Türk coğrafyasına yayılan genişleme siyasetinden soyutlayarak anlamak mümkün değildir. Bir Türk yurdu olan Revan Hanlığı topraklarında kurulan Ermenistan devleti ve Sovyetler Birliğinin çöküşü sırasında Karabağ'ın işgal edilmesi olayını, Güney Kafkasya'da uygulanan etno-demografik yapıyı değişme, Türk toponimlerinden mimarlık abidelerine Azerbaycan'ın tarihi-kültürel mirasını ya yok etmek ya da Ermenileştirmek gibi projeleri de asırlara yayılan Türk-Rus mücadelesinin neticelerinden biri olarak görmeliyiz. Rusya'nın Kafkasya'ya hâkim olma hamleleri, I. Petro zamanında başlamaktadır. Çarlık rejimi sıcak denizlere doğru genişleme politikası izleyerek Kazan, Astarhan gibi Türk Hanlıklarını işgal eder. Petro dönemiyle de Güney Kafkasya'ya konuşlanıp buradaki Hıristiyan unsurları örgütleyerek Osmanlı sınırlarına dayanmak suretiyle İstanbul'u kontrol altına almak, aynı zamanda Hindistan'a giden yollara çıkmak niyeti gütmüştür. Rus tarihçileri güdümlü bir yaklaşımla I. Petro'nun Hazar çıkarmasını İran Şahına yardım etmek, Hıristiyan halkı esaretten kurtarmak, Rusya tacirlerinin haklarını korumak gibi nedenlerle izah etmeye çalıştılar. Rusya'nın gerçek maksadı ise Hazar havzasını, Azerbaycan ve İran'ı ele geçirmek ve çok daha önemlisi, ezeli rakibi Osmanlı'nın Kafkasya ve Orta Asya'yla bağlantısını koparmaktı.¹ I. Petro, tarihî İpek Yolu'nun güzergâhını da Rusya'nın lehine değiştirme niyetindeydi. Yalnız Çin ve Orta Asya ürünleri değil, aynı zamanda Hazar civarında üretilen ipek de İran körfezi ve Osmanlı üzerinden Avrupa'ya taşınıyordu. Rusya, işte böyle bir siyasi hedef doğrultusunda on sekizinci asrın başlangıcından itibaren, elçilik ve ilmî araştırma heyeti adı altında Kafkasya ve İran'a istihbarat elemanları göndermeye başladı. Bu heyetlere verilen gizli görevlerden biri, Müslüman idaresi altında dağınık yaşayan Hristiyan gruplarla temas sağlamak, onları örgütlemektir. İşgal sırasında aktif bir biçimde Ermenilerin yardımlarından faydalanmak da direk Rus Çarının talimatıydı.²

¹ Nusretoğlu, T. (2012). *Rusyanın Azerbaycanda Hakimiyet Kurma Mücadelesi*. Adım Kitap Yayınları, s. 8.

² AKAK, t.1, Tiflis, 1866, dok. 548

ERMENİLERİN AZERBAYCAN'A YÖNELİK FAALİYETLERİNDEKİ MAKSAT

Güney Kafkasya'nın tarihi-demografik ve coğrafi gerçeklikleriyle bağdaşmayan Denizden Denize Büyük Ermenistan hayaline kapılmış olan Ermeniler, milli doktrinleri doğrultusunda bu jeopolitik avantajdan yararlanmak için Rusya'nın bölgeye gelmesinin ateşli taraftarına çevrildiler. Çünkü Ermeniler, Azerbaycan Türk topraklarının etno-demografik haritasını değiştirerek kurmayı planladıkları Ermeni devletini, yalnız büyük bir devletin himayesinde gerçekleştirebileceklerini düşünüyorlardı. Bu büyük güç ise Rusya'dan başkası olamazdı. Hedefte İrevan ve Karabağ Hanlığı toprakları ve Nahçıvan vardı. 26 Şubat 1828 tarihinde Türkmençay Antlaşması imzalanarak bugünkü Kuzey Azerbaycan toprakları Çar Rusya hakimiyeti altına geçtikten sonraki ilk dört ay içinde İran'dan 40 bin, Osmanlı topraklarından da 90 bin Ermeni yukarıda isimlerini zikrettiğim Azerbaycan topraklarına yerleştirildi.³

Bir Rus memurunun kayda geçirdiği rakamlar ve bölgeye olan göçlerle ilgili yazısı da meseleyi daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır: "Bugün 1 milyon 300 bin Ermeni'nin Kafkasya'da yaşadığı dikkate alındığında bunun yaklaşık bir milyonu tarafımızdan buraya yerleştirilmiştir. 1896'da General Şeremetev kendi kayıtlarında Ermenilerin sayısını 900 bin olarak göstermiştir. 1908 kayıtlarında ise bu rakam 1 milyon 300 bine yükselmiştir. Doğal nüfus artışını da dikkate aldığımızda sadece 13 sene içerisinde 300 binden fazla Ermeni'nin tarafımızdan bölgeye yerleştirildiği gerçeği ortadadır..."⁴

Rusya arşivleri, ilkin dönem Rus müelliflerin eserleri bu göçürme siyasetinin ayrıntılarını anlatan, İrevan topraklarının Türk yurdu olduğunu ortaya koyan tekzip edilemez belge ve bilgilerle doludur.⁵ İrevan'ın işgali sırasında Çarlık ordusunun komutanı olmuş Paskeviç kendisi raporlarının birinde Ermenilerin kitlesel boyutlarda İrevan topraklarına yerleştirilmelerine rağmen Türk Müslüman nüfusun çoğunluğu oluşturduğunu itiraf etmiştir.⁶ 22 Mart 1928 tarihinde İrevan Hanlığı topraklarında siyasi-inzibati birim olarak

³ Glinka, S.N. (1831). *Opisaniye pereselenie armyan azerbaydjanskix v predeli Rossii*. Elm Neşriyatı, s.131.

⁴ Şavrov, N. Ş. (1911). *Novaya ugroza russskomu delu v Zakavkazie*. Elm Neşriyyatı, s.63-64

⁵ Şavrov, N.N, *Novaya ugroza russskomu delu v Zakavkazie..* SPB, 1911. Enikolopov, İ. Griboyedov i Vostok, Erevan, 1954. Glinka, S.N, *Opisaniye pereselenie armyan azerbaydjanskix v predeli Rossii*, Moskva, 1831. Şopen İ.İ, *İstoriçeskiy pamyatnik sostoyaniye armyanskoy oblasti v epoxi eyo prisoadineniye k Rossiyskoy imperiyi*, SPB, 1852.

⁶ AKAK, t.IIV, dok. 438

Ermeni Vilayeti kurulduktan sonra oraya ilk vali olarak atanan Aleksandr Çavçavadze de Ermeni Patriği Nersese yazmış olduğu mektubunda Ermenilerin azınlık olarak yaşamlarını sürdürdüklerini ifade ederek Hanlıklar döneminde Ermenilerden hangi vergilerin alındığı hususunda sorular sormuştur.

AZERBAYCAN'DA KÜLTÜREL MİRASIN YOK EDİLMESİ

Çarlık Rusyası'ndan Sovyetlere aşama aşama gerçekleştirilen etnik temizleme siyaseti çerçevesinde bütün İrevan Hanlığı ve Zengezur topraklarından Müslüman nüfus göç ettirilmiş, işgalin ilk dönemlerinde bölgede bulunan Rus subay ve yazarların da ilkin kayıtları ve resim albümlerinde yer verdikleri Türk izlerini taşıyan tarihi kale, cami, karvansaray, hamam gibi kültür ve mimarlık abideleri adına ne varsa hepsi yok edilmiştir. Saciler, Selcuklular, Atabeyler, Hülakiler, Karakoyunlu, Sefevi ve Osmanlı gibi Türk hanedanlıklarının hakimiyeti altında bulunan bu topraklar İrevan, Karakale, Karanguş, Geçikalesi, Sardarabad gibi kaleleriyle de ünlüydü. Şah İsmayilin 1510 yılında veziri Revankulu Hana yaptırdığı Zengi nehri kıyısındaki İrevan kalesi hakkında Evliya Çelebi "Seyahatnamesinde" bilgi vermektedir.⁷ Fransız asıllı J. Şarden, Taverne gibi seyyahların kayıtlarında ve AKAK belgelerinde bu kaleler, Han Sarayı'yla ilgili çok sayıda bilgiler yer almaktadır.⁸ İşte Rus işgali sonrasında Ermenilerin sistematik olarak gerçekleştirdiği Türk kültürel mirasını yok etme siyaseti doğrultusunda çok sayıda tarihi cami, karvansaray, medrese külliyesi, kurganlar, eski Müslüman mezarlıkları ile birlikte kaleler de bilinçli bir şekilde dağıdılmış, Göy Mescid istisna olmakla Türk İslam mimarlığı örneklerinden günümüze hiç bir eser kalmamıştır. Göy Mescid mimarisi ise İran mimarisi olarak takdim edilmektedir.

Yapılan araştırmalarda İ. Şopenin de kayıtlarında yer verdiği tarihi Mehemed Han, Sertib Han, Zal Han, Abbas Mirze, Hacı Novruzeli Bey, Hacı İmamverdi Bey, Hacı Cefer bey, Tepebaşı, Köprübulak, Şehir camileri de dahil olmakla tarihi abide niteliyindeki 110 caminin Ermeni silahlı çeteleri tarafından yakılarak imha edildiği tesbit edilmiştir. Azerbaycan Türklerinin İrevan ve Zengezur topraklarındaki ata yurtlarından kitlesel boyutlarda göçe

⁷ Evliya Çelebi "Seyahetnamesi"nde Azerbaycan, 2012, Haz. Mehmed Rıhtım, Gafgaz Araştırmaları İnstitutu yayınları. s. 86.

⁸ Daha geniş bilgi için bkzn. *İrevanskıe Kreposti, razruşennıe armyanskimi vandalamı*, Baku, 2017. İnstitut İstori İmeni Bakıhanova NANA

zorlanmasının son aşaması olarak Sovyetler Birliğinin dağılma sürecine girdiyi 1988-89 yıllar Ermenistan'dan son 250 bine yakın Türk de çıkarıldıktan sonra onlara mahsus çok sayıdaki okul, müze ve kütüphane binalarına da içerisindeki kitaplar, milli ve yöresel motifler barındıran halılar, eksponatlarla birlikte el konulmuş, yüzlerle mezarlık, 68 tarihi- mimarlık abidesi, 49 cami talan edilmiştir.⁹

Ermeni terörünün zirve noktasına ulaştığı 1905-07,1918-ci yıllarda da Bakü, Şemahı, Guba, Şuşa, Gence gibi tarihi şehirlerde çok sayıda mimarlık abidesi, cami de zarar görmüştür. Baküde Mart 1918 olayları zamanı Ermeni silahlı çeteleri İsmailiye binasını, Orucov kardeşlerinin matbaasını ateşe vermiş, Tezehir camisi gibi çok sayıda ibadethane de esas hedef haline getirilmiştir.¹⁰

Türk İslam düşmanlığıyla yoğrulmuş kültürel vandalizminin daha şiddetlisi zengin yeraltı ve yerüstü tarihi-kültürel varlıkları, abideleriyle ünlü, Kafkasya'nın medeniyet beşiyi, insanlığın da en eski meskenlerinden biri olan Karabağ'ın işgal edilmesiyle yaşanmıştır. Denizden denize büyük Ermenistan doktrininin sıradaki hedefi haline gelen Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Penah Han'dır. Bu hanlığın da İrevan Hanlığı gibi bir Türk hanlığı olduğu şüpheye mahal bırakmayan tarihî gerçekliktir. Zira Rus işgalinin sonucu olarak 14 Mayıs 1805'te, Kürekçay kıyısında Karabağ Hanı İbrahim Han'la Çarlık işgal kuvvetleri komutanı Sisyanov arasında imzalanan Kürekçay Antlaşması, Karabağ'ın bir Türk hanlığı olduğuna açık delildir. Bu antlaşmanın birinci, altıncı, sekizinci ve dokuzuncu maddelerinde, Karabağ tarafının yükümlülükleri yer alırken ikinci, üçüncü, beşinci ve yedinci maddelerinde ise Rusya'nın yükümlülükleri yer almaktadır. Antlaşmanın asıl önemi, Rusya'nın Karabağ Hanlığını bağımsız bir Müslüman devleti olarak kabul etmesidir. Aynı zamanda, İbrahim Han ve onun vârisleri de Karabağ Hanlığının tek sahibi ve yönetici zümresi olarak kabul edilmektedir. Yine İbrahim Han'ın adının geçtiği bütün maddelerde ondan, 'Karabağ Hanı' olarak bahsedilmektedir. Diğer önemli bir nokta ise bu antlaşmayla Karabağ Hanlığının toprak bütünlüğünü sağlamada Rusya'nın garantör olarak kabul edilmesidir. Kürekçay Antlaşması'nda, Karabağ'daki Ermeni meliklerine,

⁹ https://www.armenianvandalism.az/az_general.html

¹⁰ AR Pİİ SSA,f.277, s.2,iş 13.

Karabağ Hanlığı yönetiminde yer verilmiş olduğuna dair herhangi bir cümle bile yer almamaktadır.¹¹

Çarlık Rusya ve devamında Sovyet rejimi de Revan Hanlığında olduğu gibi Karabağ'ın da aşama aşama Ermenileştirilmesi siyasetine sadık kalmış, yapay bir şekilde oluşturulan Dağlık Karabağ Muhtar Vilayetinde Azerbaycan Türklerinin göçe zorlanmasıyla boşaltılan bölgelere Ermeniler yerleştirilmiştir. Bu çerçevede Ermenilerin İran'ın Marağa bölgesinden getirilerek Karabağ'a yerleştirildiklerini, Sovyet döneminde Karabağ'a gelişlerinin 150. Yıl hatırasına yaptıkları anıt da ortaya koymaktadır. Fakat Rus-Ermeni ittifakının bütün çabalarına rağmen Karabağ Ermenileştirilememiştir. Sovyet döneminde de Dağlık Karabağ, Azerbaycan vilayeti olarak Bakü'den yönetilmiştir. Lakin Sovyetler Birliğinin çöküşü sırasında, Azerbaycan bağımsızlık için mücadele ederken ortaya çıkan otorite boşluğu ve Azerbaycan millî ordusunun henüz kurulmamış olmasını fırsata çeviren Ermeniler, Rus askerî birliklerinin de yardımıyla sivil halka karşı insanlığa sığmayan vahşet ve katliam uygulayarak Dağlık Karabağ ve ona bitişik bölgeleri işgal etmiştir.

İşgal sonucunda sadece yurtlarını terk etmek zorunda kalmış yüz binlerle Azerbaycan Türkünün mal mülkü, yüzlerle okul, kütüphane, müze, medeniyet evleri talan edilmiş, coğrafyanın tarihi hafızasını kendisinde barındıran çok sayıdaki tarihi abide de yerle yeksan edilmiştir. Azerbaycan Bakanlar Kurulunun kayıtlarına göre işgal döneminde Karabağ'da 900 üzerinde dünya ve ülke ehemmiyetli abide bulunmuştur. Devlet kayıtlarında yer almayan yüzün üzerinde abide, yüzlerle eski mezarlığın olduğu da tahmin edilmektedir.¹² Bütün semavi dinlerde mabedlerin yıkılması hor görülse de işgal dönemi Karabağ'daki camiler harabe haline getirilmiş, bazıları da Müslümanlara hakaret olsun diye domuz çiftliği olarak kullanılmış, mezarlıklar dağıtılmıştır.¹³

Ermeni Şovenistleri 20'den çok Türk ve Kafkasya kökenli etnik grubu bayrağı altında birleştirmiş Kafkas Albanyası döneminde Karabağ'da inşa edilen Alban kiliselerini Ermenileştirmeye çalışmış, üzerlerinde Türk sembol

¹¹ Şükürov, K. *Kürekçay Müğavilesi*. <https://1905.az/kurəkçay-muqaviləsiasas-muddəalar-həyata-kecirilməsi-və-ləğvinin-nəticələrinə-dair/>

¹² Memmedov, N. (2015). *İşgal Altındaki Tarihi-Dini Abidelerimiz*. Dini Qurumlarla İş Üzre Dövlət Komitesi, Nurlar Nəşriyyatı, s.3

¹³ *Karabağ'daki ibadet evlerinin durumu* <https://modern.az/az/news/23187/qarabagdaki-ibadet-evleri-ermeniler-indi-orada-donuz-saxlayirlar>

ve motiflerinin bulunduğu bazı eski abidelerden sözkonusu motifler sökülerek Ermenice yazılar ve haç ilave edilmiştir.¹⁴ Özellikle kilise hiyerarşisi olarak da ilkin dönem Doğu Hristiyanlığını temsil eden, mimarlık üslubu, haç ve yazı taşlarındaki spesifik çizgileri, Hristiyanlık önceki mimarlık anlayışları da birleştirilerek yansıtması itibarıyla Ermeni sektant kiliselerinden farklılık arzeden Alban (Ağvan) Apostol kiliseleri üzerinden yapılan manipülatif Ermeni propakandalarının Karabağ'daki Ermeni varlığını ta eski dönemlere kadar götürmek amacına hizmet ettiği açıktır.

M. Ö. IV. asrdan başlayarak bin yıllık bir devletçilik geçmişi bulunan Albanya devletiyle ilgili başta eski çağ bölge tarihini aydınlatan Moisey Kalankatuklu'nun ilk kaynak eser niteliğindeki Ağvan Tarihi olmakla zengin tarihi edebiyat vardır. 313-314 yıllarında Alban (Ağvan) çarı Urnayır Hristiyan dinini Kabul etmiş, Alban tarihi kültürel geleneği üzerinde Karabağ'da ilk Apostol kiliseleri açılmaya başlamıştır.¹⁵ Anadolu ve Kafkas coğrafyasında emperyal devletlerin bölgesel planları çerçevesinde Ermenilerden daha aktif istifade etmek eğilimleri artınca Eçmiedzin kilisesi de ön plana çıkmaya başlamış, 1836 yılında yine Ermenilerden ibaret bir uzman heyetinin önerisi üzerine Çar fermanıyla Alban katalikosluğu lağvedilerek kiliseler Eçmiedzine bağlanmıştır.¹⁶ Bu tarihten itibaren Alban kiliselerinin ermenileştirilmesi için faaliyetler de hızlanmıştır. Asırlar boyunca Karabağda hakimiyet kurmuş Türk hanedanlıklarının kültürel zenginliklerinin bir parçası olarak koruyup günümüze kadar ulaştırdıkları Kelbecer ilçesindeki Hudaveng külliyesi, Laçının Açoğlan mebedi, Hocavent'deki Amaras monastrı, Tuğ köyündeki Kırmızı Mabed, Ağdere'deki Yelisey monastrı Ermeni kilise tahrifatının esas hedefi haline gelmiştir. Açoğlan mabedi başta olmakla bu monastrların çoğunun erken dönem Alban mimarlığını yansıttığını, Türk tarihi boyunca da karvan yolları üzerinde kurulan Ribat ve Menzilgahlar gibi yolcuların dinlenmesi ve ibadetleri için bir fonksyon üstlendiğini, daha sonraki dönemler kilise olarak kullanıldığı yönünde de kanaatler mevcuttur.¹⁷ Laçın işgal edildikten sonra Ermeniler

¹⁴ İsmayılov, F. (2016). *Azerbaycanın İşgal olunmuş Ərazilərindəki Tarih və Medeniyyət Abidələrinə Vurulan Zərər*, Beynelhalk Türk Medeniyyəti və İrsi Fondu, s. 9.

¹⁵ Nusretoğlu, T. *Karabağın Alban Kiliseleri*. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2020/11/26/qarabagin-alban-kils-l-ri-v-bitm-y-n-erm-ni-yalanlari-1534428>

¹⁶ Şükürov, K. *Alban Kafkas Kilisesinin lağv edilməsi* <https://1905.az/alban-qafqaz-kilsesinin-lagvi-1836-bu-necə-olmuşdu/>

¹⁷ İsmayılov, F. s.10

Ağoğlanı onarım ve restore etmek adı altında Albanlara ait bir kaç taş yazı, ornament ve sembolü de sökerek, oraya 26 adet Ermenice yazılı taş ve haç yerleştirmişlerdir. 24 Haziran 2013 tarihinde bir grub Ermeni ilm adamı ve aydın Ermenistan Cumhurbaşkanı S. Serkisyana mektub yazarak Kelbecer'deki Genceser monastrının yapısının değiştirilmesine itiraz etmiştir.¹⁸

Ağdam'daki Şahbulak kalesi, Laçının Hoçaz köyündeki ilk insan meskenlerinden olduğu düşünülen mağara duvarlarında olduğu gibi Ermenilerin pek çok tarihi abidelere, dağlara, haçlı taşlar yerleştirdikleri de bilinmektedir. İşgal dönemi Karabağ Hanı Penahali Hanın sarayının etrafında arkeolojik çalışmalar yapan Ermenilerin guya oradan buldukları bazı günlük kullanım eşyalarından ibaret muze oluşturarak Han sarayının guya II Tigranın sarayı olduğunu iddia etmeleri de bir tahrifat hareketidir.

Karabağ'ın kültür başkenti olan Şuşa'da Penahali Hanın sarayı, Şahbulak sarayı, Hanın veziri büyük şair Vagif'in makberesi, şair Hankızı Netavan'ın ev müzesi, Mir Möhsün Nevvab'ın evi, Ü. Hacıbeyov başta olmakla Şuşada doğulmuş dünyaca ünlü diğer müzisyen ve kültür adamlarımızın ev müzeleri, tarihi mimarlık abideleri olarak korunan diğer kale ve istihkam duvarları Ermeni vandalizminin kurbanı olmuştur. Sadece Şuşada 8 müze ve 32 kütüphane viran edilmiştir.¹⁹ Karabağ'da üretilen asırlık halılar Ermenistan'a taşınarak Ermeni halısı adı altında sergilenmiş, Azerbaycan Kültür Bakanlığı bu duruma itiraz etmiştir.²⁰ İşgale uğramış ilçelerdeki 26 tarih müzesinde bulunan binlerce kıymetli müze eşyası ve tarihi eksponat Ermenistan'a oradan da diğer ülkelere taşınmıştır. İşgal sırasında 464 tarih, kültür ve mimarlık abidesi, yüz binden fazla eşyanın toplandığı 808 kültür evi, 85 müzik okulundan 5640 müzik aleti, 9 tarihi ehemmiyetli saray, içinde 5 milyona yakın kitab ve elyazma eserin bulunduğu 927 kütüphane talan edilmiş, yapılar da yararsız hale getirilmiştir.²¹

Tarihi İpekyolu güzergahlarını süsleyen, orta çağa ait Araz havzasının en önemli epigrafik Türk İslam abideleri olan Fizuli'deki Şey Babı türbesi,

¹⁸ İsmayılov, F. s.11

¹⁹ <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/qafqazin-gund-mi/2021/02/18/qarabagda-az-rbaycan-turk-m-d-ni-irsin-qarsi-h-yata-keciril-n-vandalizm-1585509>

²⁰ Azerbaycan Kültür Bakanlığı <http://mct.gov.az/az/umumi-xeberler/13465>.

²¹ *Tarihin Daş Yaddaşı*, (2009). Azerbaycan Medeniyet ve Turizim Bakanlığı, s.21

Cebrail'in Dağtumas köyünde bulunan" Başıkeseik Türbe", Hubyarlı köyündeki "Dairevi Türbe", Zengilan'ın Memmedbeyli köyündeki Muhammed el- Hacın oğlu Yehya'nın şerefine Hicri tarihiyle 704 (Miladi 1305) sekiz köşeli piramidal günbez, XIII. asrda inşa edildiği tahmin edilen Şerifan serdabesi, Emirhanlı köyündeki XII. asrın Kız Kalesi, Gubadlı'nın Demirçiler köyündeki mermi görünümlü minareli türbe, Alikuluuşağı köyündeki Göy Kale, yine Cebrail'in Çelebiler köyündeki Hacı Karaman Ahmed tarafından inşa ettirilerek tasavvuf ocağı haline getirilen XVI. asrın meşid-medrese külliyesi, Şihlar Türbesi gibi onlarla abide ya yerle yeksan edilmiş ya da ciddi zarar görmüştür.²² Fizuli'den Kubatlı'ya alimler, şeyhler, devlet adamları adına Arab alfabesiyle yazılan epigrafik satırlar, bir birine benzeyen mezar üstü abideler, Araz havzası bölgelerin her birinde Pircamal, Pirahmedli, Şihbabalı, Şihoba, Şihlar gibi aynı isimle kurulan köyler o bölgelerdeki Türk İslam kültürünü, değerler bütünlüğünü ortaya koymak bakımından da önemlidir.

Bölgede yaptığımız saha araştırmaları zamanı İrevan ve Zengezur topraklarında olduğu gibi, Karabağ ve etraf bölgelerinde de işgal dönemi ilçe, kasaba ve köylere ait bin yıllık Türk toponimlerinin Ermenice adlandırılmaya başladığını gördük. Bu değişiklik söz konusu yerleşim yerlerin girişlerinde asılan Ermenice tabelalarda yazıyordu. Adları değiştirilmiş bazı ünlü Türk ilçe ve köylerinin isimleri bunlardır: İlçe ve şehir adları; Cebraıl-Djrakan, Zengilan -Kovsakan, Ağdam-Akna, Hocalı-İvanyan, Kubadlı-Sanasar, Laçın-Berdzor, Hocavend-Martuni, Hankendi- Stepanakert. Köyler; Yuharı Yemişcan -Verin, Sznek k; Almalı-Hındırstan, Dağyurd-Saruşen, Ağbulaq-Mısmına, Nahçıvanlı-Navsepavan, Böyük Tağlar-Mets Tağlar, Çaykənd-Getaşen, Badara- Patara, Ballica- Avgestan, Çanaqqı- Avetaranots, Dağdağan- Krasni, Dağyurd- Saruşen, Daşbulag-Asğaşen, Daşkent-Garaşen, Demirçiler- Jrağhatsner, Esgeran kasabası-Askaran, Hanyeri-Hantsk, Hanyurdu- Hanadzag, Kerkicahan-Krkjan [Armenavan]. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Coğrafiya Enstitüsü yaptığı araştırmalar sonucu Karabağ'da işgal dönemi 277 ilçe, kasaba ve köy isminin değiştirildiğini tesbit etmiş, bunların listesini yayınlamıştır.²³ Sadece Karabağ'ın değil dünya tarihinin de en kıymetli tarihi abidelerinden, insanlığın gelişim serüveninin

²² Neymat, M. S. Kuliyeva, V. A. (2007). *Obyekt Armyanskogo terrora- pamyatniki materiyalnoy kulturi Azerbaydjanskogo naroda*. s. 15- 19.

²³ AMEA Coğrafiya Enstitüsünün

Araştırması

https://apa.az/az/dagliq_qarabag/xeber_amea_cografiya_institutu__ermenistan_aze_-284117

aydınlatılmasına katkı sunan ilkin taş döneminin eski kamplarından Azıh ve Tağlar abidelerinde işgal dönemi yasadışı kazı işlerinin yapıldığı, hatta bu mağaraları Ermeni silahlı birliklerinin askeri amaçlarla kullandığı da Azerbaycan basınına yansımıştır.

SONUÇ

Rusya'nın Güney Kafkasya'nı işgal etmesi sonrasında bir etno-demografik proje çerçevesinde Azerbaycan topraklarına yerleştirilen Ermeniler o coğrafyalarda gerçekleştirdikleri etnik temizleme siyasetiyle birlikte Müslüman Türk ahalinin tarih ve kültür mirasına karşı da soykırım yapmış, Karabağ'ın işgalden kurtarılan bölgelerinde eski mezarlıkları iş makinalarıyla değiştirdikleri ortaya çıkmıştır. Karabağ bölgesinde 1987 yılında başlayan ve tedricen iki ülke arasında ilan edilmemiş bir savaşa dönüşen hadiseler sonucu bölge 2020 yılına kadar işgal altında kalmıştır. Oldukça uzun bir süreç olan bu dönemde bölgedeki Türk-İslam kültürüne ait yapıtlar ciddi zarar görmüştür. Bu süreçte nüfus itibarıyla Karabağ'ın çok küçük bir bölgesinde yaşayan Ermeniler, yaşamadıkları diğer bölgelerdeki tarihi-kültürel abideleri bilinçli bir şekilde yok etmiştir. Ermeniler yerleştikleri bölgelerdeki abideleri ise tahrifata uğratarak mahiyetini değiştirdiler. Bölgedeki sadece tarihi abideler değil, sıradan mezarlıklar bile dağıtılmıştır. Maksat bölgede Türk-İslam kültürüne ait her hangi bir izin bırakılmaması idi. Resmi makamların verdiği bilgilere göre işgalden önce Karabağ'da bulunan 67 camiden sadece bir tanesi ayakta kalmış, o cami de "İran camisi olarak" gösterilerek yıkılmamıştır. Karabağ'ın tüm bölgeleri için yapılan değişiklik ise yerleşim yerlerinin adlarının değiştirilmesi olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ağalarzadə, A. (2005). Kürgırağı abideler. Avropa Yayınları.
- Azərbaycan abideleri. (1989). Azərneşr.
- Azərbaycan Respublikası Məscidlərinin Ensiklopediyası. (2001).
- Azərbaycan: Beledçi kitabı, (2003). (Yayınevilətilməmiş, kaynak adında belirsizlik var)
- Azərbaycan: Qalalar, qəsrlər. Fotoalbom. Foto.: C.Qiyasi. Metnin müəllifi F.Məmmədov.- B., 1994.
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli, 132 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı", "Ölkə əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı" və "Yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı. (Kaynak olarak link veya kitap gösterilmelidir.)
- Azərbaycanın Tarixi Abidələri və Toponimləri (Bibliografiya), (2016). Mədəniyyət Nazirliyi.
- Babahanov, R. (1989). Galhan galalar, senger galalar, zirehli galalar, Azərneşr.
- Hacıyev, G. (2010). Garabağın Maddi və Mənevi Mədəniyyəti, Təhsil Neşriyatı.
- Hudiyev, Ş. Emirova, F. (1998). İtirilmiş torpaqlar, itirilmiş sərvətlər, Elm Neşriyatı.
- Alməmmədov, H. (2016). Garabağın Arxeoloji Abidələri Toplusu, I Kitab. "Çap Art" Neşriyyat evi.
- Məmmədov, N. (2011). Azərbaycanın Hankəndi Şəhərinin Tarixi. Tehsil Neşriyatı.
- Neymat, M.S. Kuliyyəva, V.A. (2007). Obyekt Armyanskogo terrora- pamyatniki materialnoy kulturi Azərbaycanjanskogo naroda.
- İsmayılov, F. (2013). "Tarix və mədəniyyət abidələri; görünməsi, istifadəsi və bərpası barədə təlimatlar", "Nurlar" Neşriyyat-Poligrafiya Mərkəzi.
- İsmayılov, F. (2009). "Məcburen Erməniləşdirilmə", "Nurlar" Neşriyyat-Poligrafiya Mərkəzi.
- İsmayılov, F. (2016). Azərbaycanın İşğal olunmuş Ərazilərindəki Tarix və Mədəniyyət Abidələrinə Vurulan Zərər.
- Elekberli, E. (2007). "Gerbi Azərbaycan abidələri".
- Evliya Çələbi "Seyahetnəməsi"ndə Azərbaycan, (2012). Yayına hazırlayan Mehmet Rıhtım , Gəfəz Araşdırmaları İnstitutu Yayınları.
- İrevanskiye Kreposti razruşenniye armyanskimin vandalları, (2017). AMEA A.A.Bakıhanov adına Tarix İnstitutu.

BÖLÜM 26

ALGI VE OLGU ARASINDA KARABAĞ ZAFERİ SİLAHLI SAVAŞTAN SİLAHLI SİYASETE AZERBAYCAN

Vefa KURBAN*
Oğuzhan ERGÜN**

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.
vefa_rzayeva@yahoo.com Orcid 000-0002-8178-1544.

** Dr. E.Kurmay Kd.Albay oguzhanergun@gmail.com ORCID 000-0002-6917-0871.

GİRİŞ

Siyasi veya askeri stratejik hamlelerin başarı kriterleri siyasi ve askeri liderliğin direktiflerinde yer alır. Planlamacı ve icracılara kılavuz niteliği taşıdığı gibi, kamuoyuna açıklanan bölümleri ile sonucun toplum tarafından değerlendirilmesini de sağlar.

Karabağ Savaşı siyasi direktifi, son noktada görmek istenilen resmi, dolayısı ile başarı kriterini net olarak açıklamıştır “işgal edilmiş bölgelerden işgalcilerin kovularak Azerbaycan egemenliğinin yeniden tesis edilmesi”. Askerî harekât direktife göre icra edilmiştir. Harekât, kitaba uygun olarak düşman silahlı kuvvetlerinin savaşıma azim ve iradesi yıkılarak bozguna uğratılmış olması yönüyle tam bir zaferdir. Askeri harekatta bilgiyi tam olarak kullanan savaş yönetimi ve fırsatları değerlendirme cesaret ve azmi gösteren siyasi liderlik, 21. yüzyıl mücadele sahasında ben de varım demiştir. Başarı kriterlerinde siyasi direktifin mekânsal içeriği tam gerçekleşmedi ise de bu karar vericilerin tercihidir.

Askeri zafer kesin sonuç sağlanmış olmakla beraber siyasi dinamiklere bağlı olarak dönemsel önelliğe sahiptir. Çanakkale Zaferi savaş döneminin askeri bir safhasının parlayan yıldızıdır ancak ilerleyen dönemde devlet siyasi zafere ulaşamamıştır. Azerbaycan, askeri zaferin uzun vadede siyasi zafere dönüşmesini engelleyici gayretlerin artacağı “Silahlı Siyaset” dönemine girmiştir. Bu dönemde mücadele öncelikle Bilgi Savaşı, Ağ Savaşları ve Siber Savaşlara yerini bırakacaktır ve kısmen bırakmıştır. Gelecek dönemde Rus birliklerinin kalıcı bir statüye kavuşturulması, Azerbaycan’ın siyasi başarı kriterlerinden geri adım atması ve bölgenin egemenlik kavrayışında farklı noktalara evrilmesi, buna yönelik kamuoyu desteği sağlanması, bu maksada yönelik gayri nizami harp usul ve teknikleri ile bölgede tekrar istikrar sorunu yaratılması ve kamuoyu algılarının Türk varlığı aleyhine etkilenmesi riski ile karşı karşıya kalabilir. Her şekilde asimetrik ve hibrit savaşlar döneminde bağımsızlığını korumak emelinde olan ülkelerin ulaşması gereken bilgi ve asimetrik savaş yetenekleri zaruret haline gelmiştir.

Bu çalışmada Karabağ Savaşı ve sonrasında Bilgi Savaşının etkileri üzerinde durulmaktadır. Çalışma amaçlı örneklemeler üzerinden eleştirel söylem çözümlemesi ekseninde algı yönetiminin Karabağ Zaferine ne yönde etki yaptığı ve yapabileceğine ilişkin eleştirel stratejik yaklaşım içermektedir.

ASKERİ ZAFER VE NİHAİ SONUÇ ÜZERİNDE ALGISAL OYUNLAMALAR

Latince'de fikir, kavram ve aynı zamanda yorumlama ve açıklama ile tercüme edilebilen "informatio" kelimesi mevcuttur. Bununla bağlantılı "informare" fiili, biçim, tasarım, temsil, öğretme, düşünme veya kendini tanıtmaya gibi daha da fazla çeviriye izin verir.¹ Bilginin bilimsel olarak tanımlanmasına duyulan ihtiyaç, bir yandan bilgi yapılarını ölçülebilir ve nicelenebilir (Niceleme bu alanda; dışsallaştırmak, doğrulamak ve güvenilirliği artırmak için kullanılır) hale getirme ihtiyacından, öte yandan istihbarat sektöründeki teknolojik ilerlemeden ve teknolojinin yüksek bir standarda ulaşmasına rağmen "mesaj" ve "bilgi" gibi temel terimlerin işlenmemiş olması konusundaki tutarsızlıktan kaynaklanmıştır. Shannon ve Weaver, bilimsel alanda her geçen gün kabul gören bilgi teorileriyle yeni, bağımsız bir bilgi alanı kurarak şekillendirmektedir. Modern bilgi kavramı, Claude Shannon ve Warren Weaver'ın çeşitli teknik medyada sinyallerin iletilmesi sorunuyla bağlantılı olarak geliştirdikleri bilgi teorisinden kaynaklanmaktadır. Ancak "bilgi" yelpazesinin tamamını kapsayan genel olarak uygulanabilir bir tanım yok gibi görünmektedir. Tek tip, birleşik, tek bir bilgi kavramı mantıksal nedenlerle imkânsız görünmektedir².

Bilgi savaşı Stein'in vurgulaması ile düşünce ve epistemoloji ile ilgilidir. Bilgi savaşı, en geniş anlamıyla, ulusal hedeflerimize ulaşmak için bilginin kullanılmasıdır. Diplomasi, ekonomik rekabet veya askeri güç kullanımı gibi, bilgi de kendi içinde ulusal gücün kilit bir yönüdür ve daha da önemlisi, diplomasiyi, ekonomik rekabeti ve askeri güçlerin etkili kullanımını destekleyen giderek daha hayati bir ulusal kaynak haline gelmektedir. Enformasyon/Bilgi savaşının hedefi insan zihnidir, özellikle savaş veya barışla ilgili kilit kararları veren zihinlerdir. Askeri perspektiften, varlıkların ne zaman ve nasıl kullanılacağına dair kilit kararları veren zihinler ve stratejik yapılarına gömülü yeteneklerdir³. Bu savaşın bir alt unsurunda yer alan propagandanın öncelikli hedefi insanın akli değil ruhudur. Propagandayı

¹Peter Fleissner, vd.; Der Mensch lebt nicht vom Bit allein; Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2. Basım, 1997, S. 3ff

² Christian Meurers Der Informationskrieg im 21.Jahrhundert und seine Auswirkungen auf die Militärdoktrinen der USA, Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie, Wien, August 2010, Microsoft Word - Diplomarbeit_Informationskrieg_Publikation.doc (bundesheer.at) Erişim Tarihi 03. 03.2021

³ George J. Stein "Information war-Cyberwar-Netwar,1995, <http://www.iwar.org.uk/iwar/resources/airchronicles/stein.htm>

yönlendiren psikolojik savaş ise niyeti ve vasıtaları itibarıyla zihinlere yönelen bir zorbalık olarak görülmektedir. ABD belgelerinde örtülü operasyonlar “propaganda; ekonomik savaş, sabotaj, yıkım, kitlesel sürgünü de içeren müdahaleler; düşman hükümetlere karşı ayaklanmaya yardım etme, yeraltındaki direniş güçlerini, gerillaları, mültecileri ve yerli yandaş unsurları destekleme” eylemlerini kapsar. Propaganda (propagare) kelime itibarıyla yeni fikirler üretmek, yeni fidanlar dikmek anlamı taşır. Hedef kitleye düşünce ve inançlarına rağmen yeni fikirlerin benimsetilmesi, yine bunlara rağmen tepkilerinin değiştirilmesi, çarpıtılması (manipülasyon) bu kapsamdadır.

Kamuoyunun veya karar alıcı mekanizmaların bilgi kaynakları kullanılarak algısını etkilemek, inançlara rağmen farklı tepkiler geliştirecek karar süreçlerini başlatmak, bilgi savaşının bir alt bölümü olan psikolojik savaşın içerisinde yer almaktadır. İçe dönük yönüyle “Kamu Diplomasisi”, dış toplumlara yönelik cephesi ile “Stratejik İletişim” kavramları ile de bağlantılıdır. Bu durum bilginin bilimsel bir şekilde ele alınması ve işlenmesi-hikayelendirilmesi, dağıtımı ve desteklenmesi gibi bir sürece bağlanmaktadır.

Bilgi, savaşta da her zaman kritik bir faktör olmuştur. Clausewitz’e göre “bir durum hakkındaki eksik bilgi... askerî harekâtı durdurabilir”⁴. Savaş hakkında yazılmış herhangi bir kitabı aldığınızda enformasyonun/bilginin değerini açık biçimde görebilirsiniz. Sun Tzu’nun M.Ö.500’de belirtmiş olduğu gibi, enformasyon savaşa özgüdür⁵. Yani savaşta bilginin önemi, savaşın kendisi kadar eskidir. Tarih boyunca askeri doktrin, organizasyon ve strateji, çığır açan teknik yenilikler nedeniyle köklü değişikliklere uğramıştır. Erken iletişim teknolojisinin kullanılması, Napolyon birliklerinin koordinasyon ve komuta becerilerini önemli ölçüde artırdı.1. Dünya Savaşında Ruslar, General Hindenburg ve Ludendorff liderliğindeki 8. Ordu’nun yerini tamamen yanlış değerlendirirken, Almanlar gelişmiş telsiz cihazları ve hava keşifleriyle Çar’ın birliklerinin yaptıkları her eylemden haberdardı. Mann savaşta Rus Ordusundan 2 milyon askerin ölmüş olabileceğini ancak 5 milyon askerin savaş esiri durumunda olduğunu ifade etmektedir. Bu durum Bolşevik isyanını başarıya götüren en önemli etkenlerden biri olarak görülmektedir. Mann savaşta Polonya, Galiçya ve Ukrayna’nın büyük bölümünün kaybı ile Rusya’nın ulusal gelirinün üçte bir oranında, sınıfl üretiminin ise yarıya yakın

⁴ Carl von Clausewitz, On War, Michael Howard ve Peter Paret (der., çev.), (Princeton: N.J., Princeton

University Press, 1984), s. 84

⁵ Sun Tzu, The Art of War , Samuel B. Griffith, (çev.), (New York: Oxford University Press, 1971), s. 84.

azalması anlamına geldiğini ifade etmektedir. 1917 yılında kayıpların artması ve yenilginin görünmesine rağmen Rus hükümeti hala “emperyal Rus genişlemesinin geleneksel hedefi olan İstanbul’un kazanıldığı nihai bir zafer” beklentisinden vaz geçmemiştir⁶. Bilgi ve farkındalık kaybının gelebileceği en son nokta buradadır. Rasyonel düşünceden ve objektif stratejik analizden uzaklaşan rejimlerde bu tür patafiziksel yönelimler sıklıkla görülmüştür en son Ermenistan bu bilgi yoksunluğunun bedelini ödemiştir.

Endüstriyel çağdan bilgi ve bilgi çağına uzanan sosyal değişim savaşa da yansımış klasik güç faktörleri giderek daha az önemli hale gelirken, zaman ve bilgi günümüzün güç projeksiyonunda ilgi odağı haline gelmiştir. Yönetim, doktrin ve teknoloji birbirine bağlı yetenekler olup hepsi bilgi tabanlıdır. Teknolojinin etkisi, sırasıyla liderliğin temelini oluşturan doktrinlere yansır. Liderlikte üstünlük mücadelesi daha fazla teknolojik imkanlara dayanır. Doktrinde ve teknolojideki üstünlüğün silahlı kuvvet operasyonlarında çoğaltan etkisi vardır⁷. Bununla birlikte liderlik sistemi mutlaka bir doktrine dayanmak zorunda değildir ve Blitzkrieg’in tarihsel örneğinin gösterdiği gibi, teknolojiyle bağlantılı liderlik kendi başına doktrinleri bile yaratabilir. Tersine, “tek başına teknolojik bir avantaj, kesin bir sonuca ulaşmak için yeterli bir koşul değildir”⁸. Kararlı liderliğin desteğindeki Ordu ve teknolojik kuvvet çarpanları Karabağ’da askeri zafer, siyasi başarı ve prestij getirmiştir. Ancak zaferlerin getirisi kalıcı ve sürdürülebilir olmalıdır.

Teknolojik avantajın bilgi savaşı çağında önemli iki ayağını oluşturan Siber Savaş (Askeri Alan) ve Ağ Savaşları (Toplumsal Alan) terimleri bilgi devrimi ile ilgili iki varsayımı (veya önermeyi) yansıtmaktadır. Birincisi, ihtilafların, geniş çapta tanımlanmış olan bilgi ve iletişime- “siber” e- giderek daha fazla bağlı olacağı ve kendi etrafında döneceğidir. Aslında hem siber savaş hem de netwar (ağ savaşı) büyük ölçüde “bilgi” ile ilgili olan çatışma biçimleridir. Neyin, ne zaman, nerede ve niçin olduğunun kimin bildiği ile ve bir toplumun, Ordu’nun veya bir başka aktörün, kendisinin ya da rakibinin “bilgi”si bağlamında ne kadar güvende olduğu ile ilgilidir⁹. Ağ Savaşları

⁶ Michael Mann, *İktidarın Tarihi, Küresel İmparatorluklar ve Devrim 1890-1945*, Cilt III, çev. A. Güngen ve Ö. Balkılıç, Ankara, Phonix, ss: 214-217

⁷ Meurers a.g.e. s.3

⁸ Zeitschrift Air Power Revue der Schweizer Armee Nr.3, Beilage zur Allgemeinen Schweizerischen Militärzeitschrift ASMZ 12/2004; Artikel „Doktrin und Technologie: Zwillingss- oder Halbschwestern“, s. 9

⁹ Arquilla, John and David Ronfeldt, *The Advent Of Netwar*. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 1996. https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR789.html. Also available in print form. Bölüm 2 s.3.

(Netwar) toplumsal düzeyde ortaya çıkan yeni bir çatışma ve suç tarzını ifade etmektedir. Oyun kurucuları, bilgi çağına uydurulmuş ağ örgütlenme biçimlerini, ilgili doktrinleri, stratejileri ve teknolojileri kullanmakta olup geleneksel savaşın yöntemleri yetersiz kalmaktadır.

Bir devlet bir diğeri hakkında ne kadar fazla bilgiye sahipse ve onu ne kadar hızlı ve doğru bir şekilde işleyebiliyorsa, rakibe o ölçüde zarar verme potansiyeline sahiptir. Savaşın kontrolü için bilgi ve bilgi teknolojisinin artan değeri savaşta kendi ordusu tehlikeye atılmadan önce bir karar vermeyi amaçlayan yeni stratejilere alan açmaktadır. Stratejik Bilgi Savaşının (SIW) Temel ulusal altyapıyı hedef alacak bir veya daha fazla alt yapıya yapılan başarılı bir saldırının, bu altyapılardan hizmetlerin sunumunda kamuoyunda güven kaybı da dahil olmak üzere, stratejik olarak önemli sonuçları olacak büyük bir bozulma riski yaratabileceği öne sürülmektedir. Çeşitli birimleri kontrol eden ya da gelen bilgiyi işleyen iletişim merkezleri yok edilerek, düşman mümkün olduğunca savaşmadan saf dışı bırakılabilir¹⁰.

Günümüzde liderlik sistemine yönelik toplumsal güven derecesi ve liderlerin muhtemel olaylar karşısında kararlarının öngörülebilirliği her zamankinden daha fazla önem kazanmıştır. İnsanlar daha önce hiç teknolojiye bu kadar bağımlı olmadılar ve tüm sistemleri çökertmek de hiç bu kadar kolay olmamıştı. Ancak tehlike, yalnızca teknolojinin doğal olarak sunduğu büyük saldırı potansiyelinde değil, aynı zamanda çatışmayı devlet düzeyinden bireysel düzeyine aktarma olasılığında da yatmaktadır. Bu tür asimetric savaş yenidir ve hem sivil hem de askeri çatışmaların yönetiminde büyük zorluklar içermektedir. Örneğin, New York Borsasına yapılan bir hacker saldırısını ve bunun dünya üzerinde neden olduğu ekonomik çöküşün sonuçlarını veya hatta başarılı bir nükleer füze fırlatma emrini hayal edin; askeri bilgisayar sistemine saldırı. Bu senaryolar kulağa bilim kurgu gibi gelebilir ve kuşkusuz sayısız güvenlik önlemi nedeniyle oldukça olasılık dışıdır, ancak bu güvenlik önlemlerinin varlığı, bu tehditlerin kesinlikle gerçek olduğunu ve küçümsenmemesi gerektiğini göstermektedir.¹¹

Tüm askeri çatışmalar dışında, gelecekte kesinlikle daha çok uğraşmak zorunda kalacağımız sosyo-politik sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. ABD 2016 Başkanlık seçimlerine Rusya'nın müdahale biçimi, amaç ve yöntemi devlet düzeyinde bilgi savaşının devletler arasında yeni bir

¹⁰ Oğuzhan Ergün Sıyasal Çatışmadan, Silahlı Siyaset ve Sanal Sosyal Savaşa Postmodern Güç Siyaseti, Editör: Hasan Babacan, Gece Kitaplığı, 2020, ss.207-233, s.211

¹¹ Meurers a.g.e. s.60

çatışma biçimi olarak ortaya çıktığı algıya yönelik yeni bir savaş türünü tescil etmektedir¹².

Lin ve Kerr tarafından öne sürülen bilgi / etki savaşı ve manipülasyon kavramı (IIWAM- information/influence warfare and manipulation), “bir tarafın, bir taraftarın kafasını karıştırmak, yanlış yönlendirmek ve nihayetinde karar verenin seçimlerini ve kararlarını etkilemek için kasıtlı olarak kullanması” olarak nitelendiriyorlar. Bu nedenle, hedefi “rakibin algısı” olan “düşmanca ve kinetik olmayan bir faaliyet” tir. “IIWAM kavramı, bu nedenle klasik siber saldırılardan farklıdır çünkü IIWAM alemindeki saldırılar fiziksel veya dijital eserlerden ziyade “bilgiye, gerçeğe ve güvene zarar vermeye odaklanır”¹³. Algı Yönetimi dış izleyicilerin duygularını, güdülerini ve amaçlarını etkilemek amacıyla seçilmiş bilgileri yayma faaliyetidir. Algı yönetimi, hedef kitlede yarattığı etkiye odaklanmaktadır. Mesajın, hedef kitlenin anlayacağı (algı eşiği seviyesine uygun) ve kaynağın bakış açısına uygun hale getirilerek amaçlanan şekilde algılanmasını sağlamak önemlidir. Algılama kavramında, kişinin fiziksel özellikleri ve engelleri/sınırlılıkları, aynı zamanda kişisel deneyimleri ve içinde yaşadığı toplumun yaratmış olduğu etkiler de vardır. Tüm bunlar her yeni algıya yönelik farklı bir uyarıcı ile karşılaşıldığında yeniden devreye girer. ¹⁴.

Sosyal manipülasyonlara ve dezenformasyonlara yönelik teknolojik transfer ürünleri her geçen gün farklı bir boyut kazanmaktadır. Yapay Zekâ (YZ) teknolojisi içeren Deepfakes, dijital medya manipülasyonunun en yeni biçimlerinden biridir ve açıkça kriminal eğilimli olanlardan biridir. Sofistike YZ programları artık sesleri, görüntüleri ve videoları değiştirerek orijinalden ayırt etmek genellikle imkânsız olan kimliğe bürünmeler yaratabilir. Derin öğrenme algoritmaları şaşırtıcı doğrulukta insan dudaklarını okuyabilir, konuşmayı sentezleyebilir ve yüz ifadelerini bir dereceye kadar simüle edebilir. (Deepfake, yapay zekaya dayanan insan imajı sentezi için bir tekniktir. Üretken rakip ağ olarak bilinen bir makine öğrenme tekniğini

¹² “Trump Rusya'nın ABD seçimlerine müdahale ettiğini kabul etti” BBC News Türkçe, 17 Temmuz 2018, Trump Rusya'nın ABD seçimlerine müdahale ettiğini kabul etti - BBC News Türkçe Erişim Tarihi 01.03.2021

¹³ Herbert Lin and Jackie Kerr, “On Cyber-Enabled Information/Influence Warfare and Manipulation,” in Oxford Handbook of Cybersecurity, August 14, 2017, ss. 5–7.

¹⁴ Mehmet Özçağlayan ve Dilhan Apak, Soğuk Savaş Yıllarında Algı Yönetimi, Haber ve Propaganda İlişkisi. Aralık 2017 https://www.researchgate.net/publication/322705991_Soguk_Savas_Yillarinda_Algı_Yonetimi_Haber_ve_Propaganda_Iliskisi DOI: 10.17829/midr .20172833780 Erişim Tarihi 23.03.2021

kullanarak mevcut görüntüleri ve videoları kaynak görüntüler veya videolar üzerinde birleştirmek ve üst üste getirmek için kullanılır).

Deepfakes, dijital medya manipülasyonunun en yeni biçimlerinden biri olduğu kadar, açıkça en kötü eğilimli olanlardan biridir. Bu teknolojinin politikacıları karalamak, sahte intikam pornosu oluşturmak veya insanları işlemedikleri cürümler ile suçlamak için kullanıldığını hayal etmek artık zor değil. The New York Times, milletvekillerinin, deepfakes'in siyasi sabotaj ve propaganda için nasıl kullanılabileceği konusunda endişelenmeye başladıklarını duyurmaktadır. Yapay zekâ teknolojik desteğiyle sahte videoların yaygınlaşacağı konusunda toplum uyarılmaktadır¹⁵. The Heritage Foundation ABD'li Senatör Marco Rubio'nun Deep Fakes'i "Gizlilik, Demokrasi ve Ulusal Güvenlik için Yaklaşan Bir Tehlike olarak ele aldığı açıklamasını sayfalarına taşımıştır. "Zararlı yalanlar yeni bir şey değildir. Ancak gerçekliği çarpıtma yeteneği "derin sahte" teknoloji ile üstel bir atılım yaptı. Bu özellik, gerçek insanların hiç söylemedikleri veya yapmadıkları şeyleri söylediklerini veya yaptıklarının ses ve videolarını üretir"¹⁶.

Karabağ Savaşı öncesi ve esnasında Ermeniler ve işbirlikçilerinin manipülatif amaçla çevrime sürdükleri sahte video ve benzeri ürünlerin bazılarının gerçek dışılığı mevcut basit teknolojiler ve arama motorları sayesinde ortaya çıkarılmıştır. Sahnelerin ya başka olaylardan ya da kendi eylemlerinden alıntı içerdiği ve cürümleri Azerbaycan tarafına yıkma çabası içerdiği açıkça görülmüştür. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri içerisinde olduğu ileri sürülen askeri şahısların sürekli toplum vicdanını etkileyen talepkâr videoları her platformu sarmıştır. Bunların bir çoğunun manipülatif karakterinin, yayımlandıkları süreçte ilk etkilerinin aynı izleyicilerin bulunarak silinmesi gerçekten zordur. Önceden "aşılama" yapılması gerekmektedir. Fakat yapay zekâ destekli "deepfakes" ürünler için bunu söylemek çok zor olacaktır. Bu ürünlerin iç karışıklıktan devletler arası sorunlara kadar manipülasyon üretim kapasitesi yüksektir. Geleceğe yönelik gereken sorunlara hazır olmak gerekmektedir. Askeri zafer konjonktürel bir siyasi zafer esastır. Siyaset iç ve dış kanaat ve algılarla beslenen kaypak bir zeminde yol almaktadır.

¹⁵ "Here Come the Fake Videos, Too", Kevin Roose, The New York Times, 04.03.2018. Here Come the Fake Videos, Too - The New York Times (nytimes.com) Erişim Tarihi 01.03.2021.

¹⁶ "Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security" Marco Rubio, 19.07.2018, The Heritage Foundation Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security | The Heritage Foundation Erişim Tarihi 03.03.2021

Bilgi savaşının küresel stratejik rekabetteki rolü son yıllarda çok daha belirgin hale gelmiştir. İnternetin ortaya çıkışı ve sosyal medyanın kanaatler üzerinde yarattığı etkinin yükselişi, toplumun her zamankinden daha fazla bilgiye doğrudan erişimi, bilgi ekosistemini temelden değiştirmiştir. Ancak, doğru bilgileri düşük kaliteli veya yanlış içerikten ayırmak neredeyse imkânsız hale gelmektedir. Bu, ekonomik ya da politik bir amaca yönelik yanlış ya da kasıtlı olarak yanıltıcı bilgilerin, başka yöntem ve vasıtalarla çok daha hızlı bir şekilde yayıldığı anlamına gelmektedir.¹⁷

Yanlış bilgilendirme (misinformation), dezenformasyon, sahte haberler (fake news), propaganda ve diğerleri ile mücadelede, medya ekosistemi hakkında daha fazla farkındalık kazanılması veya kazandırılması sistemik bir yaklaşımı gerektirmektedir. Konu üzerinde yoğunlaşan araştırmalarda düşmanca toplumsal manipülasyonu anlamak için daha resmi ve somut bir çerçeve geliştirmek gerekliliği ortaya çıkmaktadır¹⁸. Düşmanca sosyal manipülasyon, inanç, tutum ve davranışları etkileyerek hedef bir alanda zararlı sosyal, politik ve ekonomik sonuçlar üretmek için bilgilerin amaçlı, sistematik olarak üretilmesi ve yayılmasıdır¹⁹. Sistemlerin yapı ve işleyiş tarzlarının senkronizesi geniş tabanlı faaliyetlerde basit ve anlaşılabilir konseptlerin üretilmesi ile mümkün görülmektedir. Bu konsept yayın ve yazılı medyayı kapsar; sosyal medya, devlet mesajlaşma ve propagandası; internet ve taşıdığı tüm iletişim ve yayın ağları; bu çıkışları besleyen tüm bilgi üretim kanalları ve bireylerin bilgi ile etkileşime girme yolları kapsamdadır. Bugün sosyal medyanın oynadığı lider rolü ciddiye alınmalıdır. Sosyal medya bilgi kontrolünde öncül ve oyun kurucu karakterdedir. Toplumun gelişen olayları kavramalarına yardımcı olabilecek güvenilir bilgi alış-verişi kurumları/siteleri kurulmalıdır. “Siber Sömürgecilik”, güçlü devletler diğer ülkelerin popülasyonlarını ve ekosistemlerini anlamak ve potansiyel olarak

¹⁷ Michael J. Mazarr, Abigail Casey, Alyssa Demus, Scott W. Harold, Luke J. Matthews, Nathan Beauchamp-Mustafaga, and James Sladden, *Hostile Social Manipulation: Present Realities and Emerging Trends*, Santa Monica, Calif.: RAND Corporation, RR-2713-OSD, 2019. As of December 04, 2019: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2713.html Erişim Tarihi 12.03.2021

¹⁸ Michael J. Mazarr, Abigail Casey, Alyssa Demus, Scott W. Harold, Luke J. Matthews, Nathan Beauchamp-Mustafaga, and James Sladden, *Hostile Social Manipulation: Present Realities and Emerging Trends*, Santa Monica, Calif.: RAND Corporation, RR-2713-OSD, 2019. As of December 04, 2019: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2713.html Erişim Tarihi 12.03.2021

¹⁹A.g.e. Bölüm 2. s. 3

kontrol etmek için YZ ve biyoteknolojiyi kullanabildiklerinden giderek daha muhtemel hale gelmektedir. Yapay Zekâ kendi jeopolitiğini yaratmaktadır.²⁰

Karabağ Savaş dönemi ve sonrasında konvansiyonel silahlı kuvvetlerin savaşı bitmekle beraber ağ savaşları devam etmektedir. Ancak yukarıda açıklanan teknolojik gelişim noktalarında nitelikli düşmanca sosyal manipülasyon ürünlerine makale araştırma sürecinde rastlanmamıştır. Sahte haber ve görüntüler deşifre edilebilmiştir. Ancak siber savaşın spektrumun değişik alan ve ölçülerinde taraflar arasında sürdüğü medyaya yansıyan bilgilerde mevcuttur. “Hakikatin Çürütülmesi”nde aktif unsurlar RAND araştırmasında “Medya, Akademi ve Araştırma Kuruluşları, Politik Aktörler ve Hükümet, Yabancı Aktörler”²¹ olarak sıralanmaktadır. Bu unsurların Azerbaycan’ın haklı davasında yeterli uluslararası desteği görmemesinde etkili oldukları açıktır. Tespit edilen ve örneklenen olaylar aşağıda sıralanmıştır. Eldeki örneklerde genel olarak gerçekleştirilen algı yönetimi, yoğun olarak disimülasyon (Taslama) olarak kendini göstermektedir. Gizleme, inkâr, örtbas, dikkatleri başka noktalara çekme şeklinde özetlenebilen bu eylem dışında da türetmeler mevcuttur.

Yoğun bir şekilde uygulanan manipülasyon yöntemlerinden birinin “anlatıyı ele geçirme” üzerinden gerçekleştirildiği bu süreçte de görülmüştür. Herhangi bir kanıt ortaya çıkmadan açıklamaları kontrol altına alma amacı güden gerçek dışı ithamlar ve sahte görüntüler ile anlatıların yönü Azerbaycan ve Türkiye’nin sözde saldırgan tutumuna çevrilmek istenmiştir. Olabildiğince hızlı sunulan görüntü ve açıklamaların etkisini gidermek zamana yayılan ve yayım vasıtalarına etkide bulunmaya dayalı bir süreç olup bu sürede provokatörler istediklerini kazanmış olabilirler.

Moskova Devlet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü -Moskovskiy Gosudarstvenniy Institut Mejdunarodnix Otnoşeniy- (MGİMO)’nün önde gelen isimlerinden biri olan Sergei Markedonov:

“Türkiye, 1990'larda Ermenistan ile kara sınırını kapattı. Normalleşme müzakereleri zaten 1991'de idi, ancak 1993'te dondurulmuştu. Diplomatik ilişkiler hiçbir zaman kurulmadı. 2008'de -futbol diplomasisi ile- normalleşme sürecine girilmeye çalışıldı. Ancak bu da bir işe yaramadı. Türkiye de aslında Rusya gibidir.

²⁰ “The new geopolitics of artificial intelligence” Eleonore Pauwels, The World Economic Forum, 15.09.2018, The new geopolitics of artificial intelligence | World Economic Forum (weforum.org) Erişim Tarihi 12.03.2021.

²¹ Jennifer Kavanagh and Michael D. Rich, Truth Decay: An Initial Exploration of the Diminishing Role of Facts and Analysis in American Public Life. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2018. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2314.html. Erişim Tarihi 20.03.2021

*Her iki ülke kıta imparatorluğu kurmuştur. Kıta imparatorluğu, Britanya veya Fransa gibi deniz imparatorluğu değildir. Her iki ülke oldukça trajik bir dağılma süreci yaşamıştır ve bir anlamda süper güç olma özelliğini kaybetmiştir. Geçmişin yeniden düşünülmesi, geçmişin bazı unsurlarına geri dönüş vardır. Bu hususta aynıyız. Ancak söylemek istediğim: Türkiye, Kafkasya'da kendi kendine ilerlemiyor. Bu aslında daha geniş bir programın bir parçasıdır...Türkiye yeniden imparatorluk kurmak ve bölgenin patronu olmak istiyor”.*²² şeklinde açıklamasıyla bölgedeki Türkiye varlığına dikkat çekmiştir.

Bu süreçte esas olan yönlendirilmiş ve manipüle edilmiş mesajların ve verilerin toplumun düşüncelerini Azerbaycan'ın haklı davasının farkında olmasına engel olmaktır. McQuail ve Windahl, da araştırmalarında “Haber araştırmalarının çoğu, haberlerin belli anlam çerçeveleri içinde sunulduğunu” ortaya koymuştur. Bu çerçeveler, kitle iletişim araçlarına haber sağlayan kaynakların toplumların bağlam ve amaçlarını yansıtmaktadır”.²³ Ancak toplumun amacından ziyade toplumu yönlendirme gayreti içerisinde algıyı yönetmek isteyen iktidar veya çıkar gruplarını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Goffman tarafından “çerçeveleme” (framing) olarak tanımlanan bu süreç hedef kitlenin, kişilerin haberleri algılaması ve zihnine yerleşmesi sürecinde büyük önem taşımaktadır²⁴.

Konvansiyonel medyanın seçkinler üzerindeki etkisi halen devam etmektedir. Gelişmiş teknolojiler ile bu yayınların desteklenmesi daha büyük sorunlara yol açabilecektir.

RUSYA FEDERASYONU	AB	ABD
MECRA: YÖNETİM AÇIKLAMASI	MECRA: HUKUK KURUMU-AİHM	MECRA: MEDYA ORGANI- VOA
BİLGİLENDİRME- HABER	KARAR	HABER-YORUM
07.10.2020 Kremlin: “Dağlık Karabağ'ın İslamcı militanların kalesi	06.10.2020 Ermenistan'ın başvurusu üzerine: AİHM'den Dağlık Karabağ'da Türkiye Aleyhine 'Geçici Tedbir Kararı" AİHM kararı: Ermenistan'ın başvurusu üzerine Türkiye'ye 'geçici	03.12.2020 Azerbaycan Çatışmalarda 3 Bine

²²Турция Пытается Возродить Империю. Ей Очень Надо Стать Патроном В Регионе, <https://www.pravda.ru/world/1536705-turciya/> (Erişim Tarihi: 09.02.2021)

²³ Denis McQuail ve Sven Windahl, (2005). İletişim modelleri: Kitle iletişim çalışmalarında. K. Yumlu (Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.

²⁴ Erwing Goffmann, Frame analysis. An Essayon The Organization of Experience. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.1974 E.Goffman-FrameAnalysis.pdf (muni.cz) ss.21-26 Erişim Tarihi 23.03.2021

haline gelebileceği" iddiası Rusya'dan Dağlık Karabağ'ın 'İslamcı militanların kalesi' haline gelebileceği iddiası Euronews	tedbir' uygulanacak Euronews	Yakın Kayıp Açıkladı (amerikaninsesi.com)
İŞARET-İMGE: SAHTE HABER-MANİPÜLASYON	İŞARET-İMGE: İMAJ ÇERÇEVELEME, SİYASİ BASKI	İŞARET-İMGE: İMAJ YANILTMA, DİSİMÜLASYON
Rusya Dış İstihbarat Servisi Direktörü: "Yüzlerce, hatta binlerce radikalden bahsediyoruz"	"Telafisi mümkün olmayan hasar riski yakın"	Etnik temizlik ve katliamların görmezden gelinmesi
Rusya Dış İstihbarat Servisi'nin 'Dağlık Karabağ'ın İslamcı militanların Rusya'ya sızması için bir sıçrama tahtası olabileceği' yönündeki uyarısının ardından Kremlin, bölgedeki düşmanlıkların sona ermesi için yeni bir çağrıda daha bulundu.	Tarafardan, AIHS'in 'yaşam hakkını' düzenleyen 2. maddesi ile 'işkence ve insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele yasağını' düzenleyen 3'üncü maddesi başta olmak üzere, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki taahhütlerine uymalarının istendiğinin altı çizildi.	"Etnik Ermeniler, 1994'te ateşkesle sonuçlanan savaşta, Azerbaycan askerleriyle Azeri sivilleri bölgeden çıkardığından bu yana, Ermenistan'ın desteğiyle kendi idarelerini sürdürüyorlardı".
FRANSA	İNGİLTERE	ABD
MECRA: YÖNETİM AÇIKLAMASI	MECRA: MEDYA ORGANI THE GUARDIAN	MECRA: YÖNETİM
BİLGİLENDİRME-HABER	HABER	BİLGİLENDİRME-HABER
01.10.2020 Macron'un Cihatçılar iddiası Fransa Cumhurbaşkanı Suriye'de cihatçı gruplardan ayrılan savaşçıların Gaziantep'ten geçerek Dağlık Karabağ'da cepheye katılmak üzere yola çıktıklarına dair ellerinde güçlü	28.09.2020 "Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki gerilimler, yasal olarak Azerbaycan'ın bir parçası olarak kabul edilen ancak 1991'de bağımsızlığını ilan ettiğinden beri Ermeniler tarafından yönetilen bir yerleşim bölgesi olan Dağlık Karabağ bölgesinde aylardır şiddetlenerek artıyor" https://www.theguardian.com/world/2020/sep/28/dozens-dead-as-armenia-azerbaijan-clashes-continue 11.09.2021 "Türkiye ateşi körükledi. AB, savaşın kendi sınırlarına geçip geçmeyeceğine bakarken ABD hiçbir şey yapmadı". https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/oct/11/the-observer-view-on-nagorno-karabakh	15.10.2020 ABD: "Umarız Ermenistan kendini savunabilir" ABD Dışişleri Bakanı Pompeo, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı kendini "savunabileceğini" umut ettiklerini söyledi. Pompeo, Türkiye'nin Azerbaycan'a desteğini de eleştirdi.

<p>kanıtlar olduğunu söyledi.</p> <p>Fransa Cumhurbaşkanı Macron: Cihatçılar, Gaziantep üzerinden Karabağ'a gitti, elimizde kanıtlar var Euronews</p> <p>"Bugün elimize geçen kesin bilgilere göre, cihatçı gruplara bağlı Suriyeli savaşçılar, Gaziantep üzerinden Karabağ'da cepheye katılmak üzere yola çıktı. Bu sonuçları değiştirecek çok büyük bir yeni gelişme. Önümüzdeki saatlerde Avrupa Konseyi'nde konuşacağız.</p>	<p>13.10.2021</p> <p>"Azerbaycan'da Ermenistan'dan çok daha fazla sivilin hayatını kaybetti..." "Bakü halkı bu savaşı istiyor. Her kayıp, halkın adalet ve intikam talebini artırır".²⁵</p>	<p>ABD: Umarız Ermenistan kendini savunabilir DÜNYA DW 15.10.2020</p> <p>Pompeo, "Ermenilerin Azerbaycanlıların yaptıklarına karşı kendilerini savunabileceklerine dair umutluyuz" dedi</p>
<p>İŞARET-İMGE: SAHTE HABER-MANİPÜLASYON</p>	<p>İŞARET-İMGE: İMAJ YÖNETİMİ</p>	<p>İŞARET-İMGE: İMAJ YÖNETİMİ, MANİPÜLASYON</p>
<p>Ermenistan eylemlerinin üstünün örtülmesi, mağdur ülke konumuna yerleştirilmesi</p>	<p>Bölgenin insanlık suçları işlenerek işgal edilmesi atlanarak yönetsel bir sorun şeklinde resmedilmektedir. Türkiye aleyhine başlatılan propaganda etkileri Azerbaycan üzerine de yüklenmeye çalışılmaktadır.</p> <p>Savaş isteyen taraf olarak resmedilen Bakü Halkının sonuçlarına katlanması beklentisi oluşturulması</p>	<p>Ermenistan eylemlerinin üstünün örtülmesi, mağdur ülke konumuna yerleştirilmesi</p>

NEREDEN BAHSEDİYOR BU MEDYA

Mezar taşları ve coğrafi isimler tarihi hafızayı naklettiği kadar mekânın tapu senedi niteliğindedir. Hele tapu senedini bilinçli veya bilinçsizce teslim etmenin tarihi bir karşılığı olacaktır. Adalar Denizi'nin Ege olarak benimsetilmesi gibi. İşgalci ve irredantist politika güden ülkelerin bu

²⁵ Trench warfare, drones and cowering civilians: on the ground in Nagorno-Karabakh <https://www.theguardian.com/artanddesign/2020/oct/13/trench-warfare-drones-and-cowering-civilians-on-the-ground-in-nagorno-karabakh>

bölgelerde tarihi ve kültürel eserleri tahrip etmesinin yanı sıra hedef aldığı diğer mekanların; mezarlıklar, tapu ve nüfus idareleri olması boşuna değildir. Bunun ötesinde sahte tarihi eser ve vesikaların Karabağ'da da üretildiği ortaya çıkmıştır²⁶. Buna karşılık Rus medyasında çıkan haberler provokatif nitelikli kara propagandadır. "Son 20 yılda Nahçıvan, Azerbaycan ve Türkiye'de Ermeni mimarisinin veya tarihinin izleri sistematik olarak yok ediliyor"²⁷.

Mekânın isim değişiklikleri yoluyla sahiplenilmesine yönelik örnekleri bütün Türk Coğrafyasında işgale uğrayan bölgelerde görmek mümkündür. Karabağ'da coğrafyaya kısa bir bakış ile aşağıdaki eylemler tespit edilebilir. Nitekim Rus istatistiklerine göre, 1908 yılındaki nüfus sayımında Erivan vilayeti dahilinde 800 civarında Türk köyü ve 357035 Türk nüfus (Rus kayıtlarında Tatar olarak geçmektedir) olduğunu tescillenmiştir. Yine Rus istatistikleri 1916 verilerine göre, Erivan vilayetinde 423123 Türk, 669000 Ermeni kaydedilmiştir²⁸. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi işgal edilen arazilerde 277 yerleşim biriminin isminin değiştirildiğini tespit etmiştir.

Tamamen Değiştirilen Azerbaycan (Türk) Kökenli Yer İsimleri (/Toponimler)	
Ağdam şehir	Akna; Akn; Hakaku
Hocalı şehri	İvanyan, Aigestan
Qubadlı şehri	Sanasar
Laçın şehri	Berdzor
Cebrayıl şehri	Jrakan
Ahmetli köyü	Herik, Henk
Sovyetler Birliği Döneminde Değiştirilen Bazı Toponimlerin Ermenice Yazılış Şeklinin Korunması	
Hocavənd şehri	Martuni
Hankəndi şehri	Stepanakert
Yukarı Yemişcan köyü	Verin Sznək

²⁶ "Dağlık Karabağ'da Ermeni güçlerin vahşetinin tanığı yıkılan mezarlıklar" Dağlık Karabağ'da Ermeni güçlerin vahşetinin tanığı yıkılan mezarlıklar - Anadolu Ajansı (aa.com.tr) - Karabağ'da vahşetin tanığı mezarlıklar (virtualkarabakh.az) Ermenistan Karabağ'ı kendi toprağı göstermek için "Eski Ermeni Tarihi" üreten fabrika kurmuş! (hakssozhaber.net) Uluslararası Türk Kültür ve Miras Vakfı'ndan, Karabağ'da kültürel mirası tahrip eden Ermenistan'a tepki (aa.com.tr) Erişim Tarihi 21.03.2021

²⁷ "Is Russia going to declare war on Turkey? Читайте больше на Alexander Shtorm , Pravda.Eng. "https://english.pravda.ru /world/ 145082 - russia_turkey/

²⁸ Yavuz Aslan, Ermenistan'da Dünkü ve Bugünkü Yer İsimleri, https://dergipark.org.tr/tr/download/ article-file/26013

Almalı köyü Dağyurd köyü (Hocalı rayonu). Ağbulaq köyü (Hocavənd rayonu)	Hındırstan Saruşen Mısmına
İşgal Altındaki Arazilerin Kısmen Değiştirilen Yer İsimleri	
Berde şəhri Gence şəhri Zod aşırımı Şahveədli köyü (Daşkəsən rayonu); Muşavak köyü (Daşkəsən rayonu).	Partav Qandzak Pereval Sotskiy Şahveli Muşavan
Harfi Tercüme Yapılarak Değiştirilen Yer İsimleri	
Ağbulaq köyü (Hocavənd rayonu); Nahçıvanlı köyü (Hocalı rayonu); Böyük Tağlar köyü (Hocavənd rayonu); Çaykend köyü (Daşkəsən rayonu) vd.	Aknahbyur Navsepavan Mets Tağlar Getaşen
Fonetik Değiştirilmeye Maruz Kalan Toponimler	
Gurzallar köyü Buzluq köyü- (Goranboy rayonu); Vengli k.- (Kəlbəcər rayonu) vd. ²⁹	Gurzalar; Buzuq Vank

SİLAHLI SİYASET DÖNEMİ

Clausewitz'in politikanın başka vasıtalarla devamı olduğunu öne sürdüğü savaşın başlangıç ve bitişi olması gerekliliği düşüncesi Batı literatüründe uzun yıllar hâkim yaklaşım olmuştur. Ancak Clausewitz önermesine itirazlardan biri de Rand analizcilerinden gelmiştir. Ortaya atılan Siyasi Savaş konsepti, ABD'nin bugün bir dizi aktöre karşı kendi, dost ve müttefiklerinin çıkarlarını korumak için belirli bir spektrumda politik, enformatik, askeri ve ekonomik tedbirleri; etkilemek, zorlamak, sindirmek, zayıflatmak amacıyla kullanabileceği tedbirleri içermektedir³⁰. Bu silahlı siyasetin başlangıç ve bitiş çizgisi belirsizdir. RAND analizcilerine göre siyasi savaş hem devlet hem de *devlet dışı aktörler* tarafından uygulanmaktadır. Savaşın bir uzantısı olarak politika ile karşı karşıya

²⁹ AMEA Coğrafiya İnstitutu: Ermənistan Azərbaycan ərazilərindəki 277 coğrafi adı erməniləşdirib
https://apa.az/az/dagliq_qarabag/xeber_amea_cografiya_institutu__ermenistan_aze_-284117
(Erişim tarihi: 21.02.2021)

³⁰ Ergün, 2020, s.222

bulunulduğu öne sürülmektedir. Simpson'ın belirttiği üzere "bir yanda geleneksel bir savaş anlayışı içinde silahlı kuvvetin kullanılması ile politikanın doğrudan bir uzantısı içinde savaşın *silahlı siyaset* olarak kullanılması önemli bir ayrımdır." Modern Siyasi Savaş'ın önemli özelliklerinden biri "Bilgi/Enformasyon" alanını önemi gittikçe artan bir savaş alanı olarak ele alması ve "algılamaların başarısının belirleyicisi olabileceğini" öngörmesidir. "Siyasi savaş genellikle ortak etnik veya dini bağları veya diğer iç dikişleri sömürür. Siyasi savaş düşük maliyetlidir ve geleneksel çatışmaların yerini alır"³¹.

Siyasi Savaş konseptinde önemli bir yeri olan örtülü operasyonlar ile ilgili olarak elde veri olması ve araştırılabilirliği nedeniyle ABD'nin bu konudaki faaliyetleri daha görülebilir durumdadır. ABD farklı işlevleri ve sorumlulukları olan 17 istihbarat örgütünün yıllık bütçesi 80 milyar dolarlık hacimle³² Rusya'nın tüm savunma bütçesini aşmıştır. ABD mahreçli bazı yayınlarda 1961-1971 yılları arasında ABD hükümetinin CIA yardımıyla propaganda, yeraltı çalışması, seçim yolsuzlukları şantaj, adam kaçıрма, adam öldürme ve benzeri çalışmaları içeren 800 büyük operasyon yaptığı açıklanmıştır³³. Tracy, CIA'nın, Avrupa'da gazetecilerden ve psikolojik savaş uzmanlarından oluşan bir ağ ile medya faaliyetlerini yürüttüğünü ifade etmektedir.³⁴ **Tracy**³⁵ ana akım medyayı yöneten CIA'nın, acı bir ironi olarak, El Kaide ve IŞİD medyasını da desteklediğini öne sürmektedir. CBS, Times ve Newsweek içindeki CIA çalışanları ve sağlanan imkânların çok daha ileri düzeyde olduğu ifade edilmektedir. Bunlara ABC, NBC, Associated Press, UPI, Reuters, Hearst Newspapers, Scripps-Howard gibi yayın organları da ilave edilebilirken, En az 53 uluslararası medya şirketi CIA'nın cephesi olarak belirlenmiş olup ve mali olarak desteklenmektedir³⁶. 1987 yılına kadar CIA'nın örtülü operasyonlarının 6 milyon kişinin ölümüne sebep

³¹ Linda Robinson ve diğerleri, Modern Political Warfare Current Practices and Possible Responses, Rand Corporation, 2018 https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1772.html Erişim Tarihi 07.03.2021

³² Dünya Bülteni – Haber Merkezi, "ABD'nin 2010 istihbarat bütçesi; 80 milyar dolar!" 29.10.2010 <https://www.dunyabulteni.net/amerika/abdinin-2010-istihbarat-butcesi-80-milyar-dolar-h134409.html>, Erişim Tarihi 08.05.2019.

³³ Erol Mütercimler, *İsyanlar, İhtilaller, Darbeler*, 3.Bas. İstanbul, Asi Kitap, 2018, s.106

³⁴ James F. Tracy: The CIA and the Media: 50 Facts the World Needs to Know, Global Research, (December 15, 2015),

³⁵ İletişim Profesörüdür.

³⁶ Paul David Pope: The Deeds of My Fathers: How My Grandfather and Father Built New York and Created the Tabloid World of Today, Phillip Turner/Rowman&Littlefield, (New York, 2010), s.309- 310.

olduğu öne sürülmektedir³⁷. Bu veri ve bilgilerin burada yazılmasının amacı görülebilir askeri zaferlerin sürdürülebilir siyasi kazanımlara dönüştürülmesinde karşı karşıya bulunulan tehdidin mahiyetini betimlemektir. Rusya ve İran'ın bu kadar sofistike olmamakla beraber bu yönde bir gücü mevcuttur.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Karşı karşıya olunan tehdit "Bilgi" tabanlıdır. Karabağ'da kazanılan askeri zaferin sürdürülebilir siyasi zafere dönüştürülmesi uzun bir dönem çok alanlı savaş/mücadele gayreti ve konsept üretimi gerektirecektir. Bölgede Rus Kuvvetlerine ihtiyaç da gerek de yoktur ve sakıncalarının sınırlandırılması yine bilgi üstünlüğü ile gerçekleştirilebilecektir.

Silahlı Siyaset ve baş aktörü gayri nizami savaş; örtülü operasyonların, özel operasyonların, propagandanın, psikolojilerin ve aklın akılla savaşıdır. Aklın akılla olan bu savaşında stratejik araştırma ve düşünce kuruluşları beyin hücreleridir. Bunlar yoksa veya köreltilmiş ise operasyonların örtüsünü kaldırmak, proaktif hamleler hazırlamak çok zordur. Bugün ABD'de faaliyet gösteren araştırma enstitüsü sayısının 1800 civarında olduğu, bunların 350'sinin Washington'da faaliyet gösterdiği ifade edilmektedir. Azerbaycan her bağımsız ulus devlet gibi ekonomik ve teknolojik üstünlüğünü artırarak muhafaza edebileceği bilimsel ve sosyal iklimi üretmek durumundadır. Liderlik/Yönetim, strateji/doktrin ve teknoloji üçlemesinde sahaya aktarılabilen operasyonel bilgi üstünlüğü bu coğrafyada her alanda muhafaza edilmeli bunun için iyi yetişmiş insan gücüne ve düşünce kuruluşlarına yatırım ön plana çıkarılmalıdır.

Kurumlara ve kurumsal operasyonlara olan inanç kaybı yaratmanın yanı sıra sosyal şikayetleri ve kutuplaşmayı teşvik sosyal medya platformlarında yaygınlaşmıştır ve hız kesmeden devam etmektedir. Doğru ve yanlış bilgi arasında ayırım yapabilen kilit aracı kurumların tesisi ve halk nezdinde itibarlı hale getirilmesi bu tür eylemlere karşı önemli savunma vasıtaları sağlamaktadır. Siyasi liderlik güvenilir ve öngörülebilir olmak zorundadır.

³⁷ Coleman McCarthy: The Consequences of Covert Tactics, Washington Post, (December 13, 1987) aktaran Sait Yılmaz, CIA ve Ortadoğu; 70 yılın Bilançosu. " https://www.academia.edu/24942298/CIA_ve_Ortado%C4%9Fu_70_y%C4%B1n_bilan%C3%A7osu. Erişim Tarihi 14.09.2019.

Uluslararası hukuk ve Birleşmiş Milletler düzeninin etrafından dolaşıldığı ve çözüştürüldüğü bu dönemde Azerbaycan ve Türkiye her türlü ekonomik kültürel ve sanal sosyal savaş (Virtual Societal Warfare) düşmanca sosyal manipülasyon³⁸ eylemlerine karşı her şeyden önce sosyolojik topoğrafyasını güçlendirmek ve bilgi savaşı yetkinliğini artırmak zorundadır. Güç mücadelesi başlangıcı ve sonu kestirilemez siyasi savaşa evirilmiş ve açıkça doktrine edilmiş bir döneme girilmiştir. Unutulmaması gereken bir diğer husus Tanrı her zaman büyük orduların yanında olmamıştır. Azerbaycan bilgi gücü ve kendini zafere adanmış ordusu ile varlığını her boyutlu ordulara karşı korumaya muktedirdir, topraklarında kimsenin himaye ve gözetimine ihtiyacı yoktur.

³⁸ Düşmanca sosyal manipülasyon, hedefli/kasıtlı sosyal medya kampanyaları, sofistike sahtecilik, bireylerin siber zorbalık ve tacizleri, söylentilerin ve komplo teorilerinin yayımı ve diğer vasıtaların ve yaklaşımların kullanmasını içermektedir. Ergün 2020, s.223

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Clausewitz Carl v. On War, Michael Howard ve Peter Paret (der. çev.), Princeton: N.J., Princeton University Press, 1984)
- Ergün Oğuzhan *Sıyası Çatışmadan, Silahlı Siyaset ve Sanal Sosyal Savaşa Postmodern Güç Siyaseti*, Editör: Hasan Babacan, Gece Kitaplığı, 2020, ss.207-233.
- Fleissner Peter, vd.; (1997) *Der Mensch Lebt Nicht Vom Bit Allein*; Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2. Basım
- Mann Michael (2017), *İktidarın Tarihi, Küresel İmparatorluklar ve Devrim 1890-1945*, Cilt III, çev. A. Güngen ve Ö. Balkılıç, Ankara, Phonix, ss: 214-217
- McQuail Denis ve Sven Windahl, (2005). *İletişim modelleri: Kitle iletişim çalışmaları*. K. Yumlu (Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Mütercimler Erol, *İsyanlar, İhtilaller, Darbeler*, 3.Bas. İstanbul, Asi Kitap, 2018
- Tzu Sun, *The Art of War*, Samuel B. Griffith, (çev.), New York: Oxford University Press, 1971.

Makale ve Raporlar

- "Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security" Marco Rubio, 19.07.2018, The Heritage Foundation Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security | The Heritage Foundation Erişim Tarihi 03.03.2021
- "The new geopolitics of artificial intelligence" Eleonore Pauwels, The World Economic Forum, 15.09.2018, The new geopolitics of artificial intelligence | World Economic Forum (weforum.org) Erişim Tarihi 12.03.2021.
- AMEA Coğrafiya İnstitutu: Ermənistan Azərbaycan ərazilərindəki 277 coğrafi adı erməniləşdirib https://apa.az/az/dagliq_qarabag/xeber_amea_cografiya_institutu__ermenistan_aze_-284117 (Erişim tarihi: 21.02.2021)
- Arquilla, John and David Ronfeldt, The Advent Of Netwar. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 1996. https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR789.html
- Aslan Yavuz, Ermenistan'da Dünkü ve Bugünkü Yer İsimleri, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/26013>
- Erwing Goffmann, Frame analysis. An Essayon The Organization of Experience. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.1974 E.Goffman-FrameAnalysis.pdf (muni.cz) ss.21-26 Erişim Tarihi 23.03.2021
- James F. Tracy: The CIA and the Media: 50 Facts the World Needs to Know, Global Research, (December 15, 2015),
- Kavanagh Jennifer ve Michael D. Rich, Truth Decay: An Initial Exploration of the Diminishing Role of Facts and Analysis in American Public Life. Santa Monica, CA: RAND

- Corporation, 2018. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2314.html. Erişim Tarihi 20.03.2021
- Lin Herbert ve Jackie Kerr, "On Cyber-Enabled Information/Influence Warfare and Manipulation," in Oxford Handbook of Cybersecurity, August 14, 2017.
- Mazarr, Michael J. Abigail Casey, Alyssa Demus, Scott W. Harold, Luke J. Matthews, Nathan Beauchamp-Mustafaga, and James Sladden, *Hostile Social Manipulation: Present Realities and Emerging Trends*, Santa Monica, Calif.: RAND Corporation, RR-2713-OSD, 2019. As of December 04, 2019: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2713.html Erişim Tarihi 12.03.2021
- McCarthy Coleman: The Consequences of Covert Tactics, Washington Post, (December 13, 1987) aktaran Sait Yılmaz, CIA ve Ortadoğu; 70 yılın Bilançosu. " https://www.academia.edu/24942298/CIA_ve_Ortado%C4%9Fu_70_y%C4%B1n_bilan%C3%A7osu. Erişim Tarihi 14.09.2019.
- Meurers Christian, "Der Informationskrieg im 21.Jahrhundert und seine Auswirkungen auf die Militärdoktrinen der USA", Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie, Wien, August 2010, Microsoft Word - Diplomarbeit_Informationskrieg_Publikation.doc (bundesheer.at) Erişim Tarihi 03. 03.2021
- Özçağlayan Mehmet ve Dilhan Apak, Soğuk Savaş Yıllarında Algı Yönetimi, Haber ve Propaganda İlişkisi.: Aralık 2017 https://www.researchgate.net/publication/322705991_Soguk_Savas_Yillarinda_Algi_Yonetimi_Haber_ve_Propaganda_Iliskisi DOI: 10.17829/midr.20172833780 Erişim Tarihi 23.03.2021
- Pope Paul David: The Deeds of My Fathers: How My Grandfather and Father Built New York and Created the Tabloid World of Today, Phillip Turner/Rowman&Littlefield, (New York, 2010), s.309- 310.
- Robinson Linda ve diğerleri, Modern Political Warfare Current Practices and Possible Responses, Rand Corporation, 2018 https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1772.html Erişim Tarihi 07.03.2021
- Stein George J. "Information war-Cyberar-Netwar",1995, <http://www.iwar.org.uk/iwar/resources/airchronicles/stein.htm>
- Zeitschrift Air Power Revue der Schweizer Armee Nr.3, Beilage zur Allgemeinen Schweizerischen Militärzeitschrift ASMZ 12/2004; Artikel „Doktrin und Technologie: Zwilling- oder Halbschwestern“; s. 9

Medya

- "Dağlık Karabağ'da Ermeni güçlerin vahşetinin tanığı yıkılan mezarlıklar" Dağlık Karabağ'da Ermeni güçlerin vahşetinin tanığı yıkılan mezarlıklar - Anadolu Ajansı (aa.com.tr) - Karabağ'da vahşetin tanığı mezarlıklar (virtualkarabakh.az) Ermenistan Karabağ'ı kendi toprağı göstermek için "Eski Ermeni Tarihi" üreten fabrika kurmuş! (haksozhaber.net) Uluslararası Türk Kültür ve Miras Vakfı'ndan, Karabağ'da kültürel mirası tahrip eden Ermenistan'a tepki (aa.com.tr) Erişim Tarihi 21.03.2021

“Here Come the Fake Videos, Too”, Kevin Roose, The New York Times, 04.03.2018. Here Come the Fake Videos, Too - The New York Times (nytimes.com) Erişim Tarihi 01.03.2021.

“Is Russia going to declare war on Turkey? Читайте больше на Alexander Shtorm , Pravda.Eng. “https://english.pravda.ru/world/145082-russia_turkey/

“Trump Rusya'nın ABD seçimlerine müdahale ettiğini kabul etti” BBC News Türkçe, 17 Temmuz 2018, Trump Rusya'nın ABD seçimlerine müdahale ettiğini kabul etti - BBC News Türkçe Erişim Tarihi 01.03.2021

Dünya Bülteni – Haber Merkezi, “ABD'nin 2010 istihbarat bütçesi; 80 milyar dolar!” 29.10.2010 <https://www.dunyabulteni.net/amerika/abdnin-2010-istihbarat-butcesi-80-milyar-dolar-h134409.html>, Erişim Tarihi 08.05.2019.

Trench warfare, drones and covering civilians: on the ground in Nagorno-Karabakh <https://www.theguardian.com/artanddesign/2020/oct/13/trench-warfare-drones-and-covering-civilians-on-the-ground-in-nagorno-karabakh>

BÖLÜM 27

RUSYA'NIN KAFKAZYA POLİTİKASINDA “ERMENİ SORUNU” (19. Yüzyıldan Günümüze Dek)

Ziyad Emrahov*

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademiyası, Bilim Tarihi Enstitüsü, Tarih Bilimi ve Kaynak Tetkiki Bölüm Başkanı, Doç.Dr. (zamrahov@gmail.com), <https://orcid.org/0000-0001-6853-3311> Tel: +994 50 356 49 85, Bakú, Azerbaycan, H.Cavid pr. 115, 2. Kat

Güney Kafkasya'da Çarlık Rusya'sının Hıristiyan dayanışması

Tarihsel araştırmalar, hem Sovyet Rusya'nın hem de haleflerinin - Sovyetler Birliği ve Rusya Federasyonu'nun - hem Kafkasya bölgesinde hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi, ekonomik ve bölgesel çıkarlarını korumak için her zaman bir dizi planı uygulamaya çalıştığını ve stratejik planlarını gerçekleştirdiğini göstermektedir. Bu planlar arasında, "Hıristiyan dayanışması" her zaman kamu görevlileri tarafından alenen ve gizlice korunan büyük bir hedef olmuştur. Aslında bu hedef "Türk tehlikesine" karşı ileri sürüldü. "Hıristiyan dayanışmasının" bir bileşeni olarak "Ermeni sorunu"nun, komşu Türk devletlerinin dayanışmasını her zaman sürdürmede başarılı bir politika olduğu düşünülüyordu. Bu amaçla, Çarlık Rusyası, Osmanlı İmparatorluğu'nun ana stratejik noktaları ve dünya pazarlarına erişimi olan hedefine ulaşmak için zaman zaman "Ermeni sorununu" kullandı. Büyük Petro'nun "Vasiyetname"sinde yukarıda bahsettiğimiz faktörleri de çok açık bir şekilde ortaya koyması tesadüf değildir: "Rusya devletini oz aman dünya devleti adlandırma bilerik ki, başkenti, Asya ve Avrupa hazinelerinin anahtarı olan İstanbul olsun. Hızlı ve zamanında çalışan ve İstanbul'a sahip olan bir şah, dünyada ilahi bir şah olacaktır. Bu hedefe ulaşmak için her zaman Türkiye ile İran arasında çekişme ve tartışma yaratmak gerekiyor ... Ama Türk devletini yok etmeden İran'ın canını almak tavsiye edilmez ... Hindistan'ın anahtarı Türkiye'nin başkentidir ..."¹

Yavaş yavaş Çarlık Rusya'sının dış politikasında sağlam bir dayanak bulan "Ermeni sorunu" politikası açıldı.

"Ermeni meselesi" Azerbaycan'ın Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının işgali ile daha da ilgili hale geldi. 21 Mart 1828'de İran'la savaşın bittiğini ve Rusya ile İran arasında barışın sona erdiğini duyuran bir bildiri yayınlandı. I Petro zamanından Azerbaycan topraklarının işgaline kadar burada ciddi bir etnik köken değişikliği yapıldı. Yeni işgal edilen Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının toprakları "eski Ermenistan"ın parçası" ilan edildi. Aynı gün çar, Erivan ve Nahçıvan hanlıkları temelinde "Ermeni vilayetinin" kurulmasına ilişkin bir kararname çıkardı.

Güney Kafkasya'da stratejik planlarını Türkmençay Antlaşması ile gerçekleştiren Çarlık Rusya'sı artık Osmanlı İmparatorluğu'na odaklanıyordu.

Rus Çarı 1. Aleksandr'ın başlattığı, Avrupa devletlerinin desteklediği ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı çıkan "Doğu Sorunu" 19. yüzyılın sonunda son aşamasına ulaştı. Çarlık Rusya'sı artık Osmanlı İmparatorluğu'nu bölmek, sayısız mirasını ele geçirmek ve imparatorluğun Hıristiyan nüfusunun "koruyucusu" olarak hareket etmek için yola çıktı. Kırım Savaşı'nda mağlup olan Rusya, daha önce kaybettiği pozisyonlarını askeri yöntemlerle çözmeyi tercih etti. Bu tür askeri yollar, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin "sorunlarına" ortam yarattı. Rusyanın

¹ İbrahimov, N. (1997), Azerbaycan tarihinin alman sayfaları. Bakı, s. 15.

Osmanlı üzerinde etkileri (1877-1878. Yılları Rus-Türk savaş sırasında) diğer devletleri, özellikle de İngiltere'yi endişelendirdi. “Doğu sorununu” çözmeye çalışan ana güçler (Rusya ve İngiltere) arasındaki rekabet yoğunlaştı. Onlar geostratejik çıkarlarını sürdürmek için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki zor durumdan yararlanmak için ulusal azınlıkları, özellikle Ermenileri ustaca kullandılar.

Çarlık Rusya'sının Doğu Anadolu'daki Ermenileri koruma çabaları

19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Gregoryen Ermeni cemaatinin liderleri, Ermeniler arasındaki memnuniyetsizlik dalgasını hızlandırmak için Balkanlar'daki durumu kullanmaya başladılar. Ermeni din adamlarının gizli planları, yalnızca Rusya'dan değil, Rusya baskı altına alınırsa Avrupa'dan da yardım istemektir. Avrupa devletleri ve yetkili temsilcileriyle yapılan toplantılarda sunulan bu tür sözde “zülüm raporları”, çok küçük meselelerin kasıtlı bir abartısıydı. Bütün bunlar, Osmanlı çevresinde meydana gelen süreçleri daha da karmaşık hale getirdi.

Osmanlı hükümetinin Londra Protokolü kararlarını reddetmesinin ardından 24 Nisan 1877'de Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında çıkan savaş, hem Kafkasya'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenileri büyük ölçüde yoğunlaştırdı. Başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'nu savunacağına söz veren Ermeni siyasetçiler ve dini şahsiyetler daha sonra Rusya'yı tercih ettiler.

Osmanlı çevresindeki gergin durumdan faydalanan Kafkas Ermenilerinin liderleri, “Türk kardeşler” adına yardım için Çar II. Aleksandra (1855-1879) başvurmaya başladılar. Temyizlerde ayrıca “Ermenilere kafirlere karşı isyan (!) Ve Rusya'ya güvenme çağırısı” da dahildi.

Ermeni Patriği Nerses Varjabedian'ın oluşturduğu heyet, Rus Çarı II. Aleksander ile görüşmek üzere St. Petersburg'a gönderildi. II Aleksander'e yöneltilen muhtıradaki şu konular ele alındı:

- Rusya'nın işgal ettiği bölgenin Fırat Nehri'ne Türkiye'ye geri dönmemesi ve Ararat ile birleştirilerek krallığın bir kısmına entegrasyonu;
- Bu topraklar Rusya'ya ilhak edile bilmezse, Bulgaristan ve Bulgar milletine tanınan ayrıcalıkların (bağımsızlık veya özerklik) Ermenilere de tanınmasının sağlanması;
- Rusya'nın işgal ettiği Anadolu topraklarının tahliyesi durumunda Osmanlı Devletinden ıslahat yapacak garantilerin alınması ...²

Ermeniler, Rusya'nın Türkiye'ye sert vuracağına ve yavaş yavaş güneye gideceğine inanıyorlardı. Ermeniler uzakta olmalarına rağmen

² Bilal, N. (1989), British documents on Ottoman Armenians. Volume I (1856-1880). Ankara, s. 173.

Rusya'dan yardım istedi. Rusya'da sempati kazanmak için dinlerini aldattılar ve kendilerini Ortodoks olarak tanımlamaya başladılar.³

Rusya'nın 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nda kazandığı ciddi avantajlar, Çarlık hükümetinin dış politikasında yakından takip edilen "Ermeni sorunu" planının uluslararası rekabetini yoğunlaştırdı. Rus birliklerinin İstanbul Boğazı'na ilerlemesinden korkan İngiltere, Rus birliklerinin İstanbul'a girmesi halinde Rusya ile diplomatik ilişkilerini keseceğini söyledi. Aynı pozisyonu gösteren Avusturya-Macaristan, İstanbul Ruslar tarafından işgal edilirse, büyükelçisini St. Petersburg'dan geri çağıracağını açıkladı. Bütün bunlardan korkan Rus yetkililer, 31 Ocak 1878'de Edirne'de Osmanlı Devleti ile ateşkes anlaşması imzaladılar.⁴

Edirne ateşkesi Ermenilerin "umutlarını" karşılamasa da Ignatyev'in vaatleri ve çağruları onları çok çekici kıldı. Bu barış San Stefano Antlaşması'na (31 Ocak-3 Mart 1878) ulaşıncaya kadar Ermeniler daha tutarlı bir tutum aldılar. Rusya'dan yararlanma çizgisi güçlendirildi, ancak İngilizler asla unutulmadı.

Rus birliklerinin Osmanlı topraklarına ilerlemesinin Avrupa ülkeleri, özellikle İngiltere tarafından hoş karşılanmadığı unutulmamalıdır. Bu doğaldı. Çünkü Rus birliklerinin böylesine ilerlemesi, İngiltere'nin hayati çıkarlarına tamamen aykırı olan İstanbul ve genel olarak Boğazlar için tehdit anlamına geliyordu. Londra Protokolü'nün Türkiye tarafından reddedilmesinden sonra veya daha doğrusu Rusya'nın bu bahane ile Osmanlı hükümetine savaş ilan etmesinden sonra bile (24 Nisan 1877), İngiliz Kabinesinde bazı anlaşmazlıklar olduğu belirtilmelidir. Örneğin Rus tarihçiler, İngiltere Başbakanı Lord Beaconsfield'ın Çanakkale'nin işgaliyle savaş ilanına Rusya'nın tepkisini desteklediğini yazıyor. Bununla birlikte, şu fikirler kabinenin birkaç etkili üyesi tarafından hoş karşılanmadı, bu yüzden Rusya'nın Büyük Britanya Shuvalov büyükelçisine bir not gönderdi.⁵

1877-1878 Rus-Türk savaşı San Stefano Antlaşması ile sona erdi. Antlaşmanın Ermenilerle ilgili 16. maddesi gündeme getirildi. Antlaşma şartlarına göre, Sırbistan, Romanya ve Karadağ (Montenegro) tamamen bağımsızdı ve Bulgaristan topraklarında bir Bulgar prensi kuruldu. Osmanlı devleti de ağır askeri tazminat ödemek zorunda kaldı. Batum, Kars, Alastkirt, Beyazid ve Erdahan bu tazminat ödenene kadar Rusya'ya bağlı kalacaklardı. Ayrıca Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Hıristiyanlar Rusya'ya teslim edilmeli ve Osmanlı devleti, yerel ihtiyaçları karşılamak ve

³ Daşnaksütyun Armyanskaya Revolyuçionnaya Federativnaya Partiya. İstoriçeskiy oçerk, ARPİİSSA, F.34, iş 85 – 1908/1909, v. 39-53.

⁴ Sertçelik, S. (2009). Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süresi. 1678-1914. Ankara: TBMM, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları. No: 131, s. 100-101.

⁵ Potyomkin, V. 1941. İstoriya diplomatii, tom 2, Moskva, Qosudarstvennoye izdatelstvo poliitçeskoy literaturı, s. 40.

onları Kürtlerden ve Çerkezlerden korumak için Ermeni nüfuslu bölgelerde gecikmeden reform yapmak zorunda kalmıştır.⁶

San Stefano Antlaşması ve onun XVI.Maddesi ile Çarlık Rusya'sı hem bölgesel hem de jeostratejik çıkarları büyük ölçüde güçlendirdi, başta İngiltere olmak üzere Batılı güçlerin bu topraklarda temel görevi olan askeri ve diplomatik avantajlarıyla bir yer edinmesini engelledi. Ermeni Kilisesi bu maddeyi "altın madeni" ve "Ermeni devletinin temeli" olarak görüyordu. Kuşkusuz bu, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili önemli jeostratejik çıkarlarına aykırıdır, özellikle XVI.Maddenin uygulanmasının sonuçları, Avrupa'nın kasıtlı bir adım atmasına neden olabildi.

Siyasi durumu analiz eden Fransız tarihçi Antonin Debidur, San Stefano Antlaşması'ndan endişe duyan İngiltere ve Avusturya-Macaristan'ın jeostratejik çıkarları için Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu önlemeye karar verdiklerini yazıyor.⁷

Britanya'nın yeni jeopolitik durum ve San Stefano Antlaşması ile 16.Maddesi'nin Balkanlar, Orta Doğu ve Güney Asya'da yaratabileceği güç dengesi konusundaki derin endişesi aşağıdaki faktörlerde ortaya çıktı:

- San Stefano Antlaşması uyarınca, Bulgaristan toprakları genişletildi. Ege kıyılarının çoğu ona verildi. Türk ordusu Bulgaristan'da kalamazdı;
- Bulgaristan'ı ilhak eden Rusya çoktan bir Akdeniz devleti olmuştu ve Bulgaristan'ın sınırları İstanbul'a çok yakındı. Boğazlar Rusya'nın sürekli tehdidi altındaydı.⁸

Böylelikle Çarlık Rusya'sının dış politikasında önemli rol oynayan "Doğu politikası" ve bunun ayrılmaz bir parçası haline gelen "Ermeni sorunu" bölgesel çıkarlardan uluslararası jeostratejik çıkarlara doğru kaymaya başladı.

San Stefano Antlaşması'nın 16. Maddesi ilk olarak 4 Temmuz 1878'de Berlin Kongresi'nde tartışıldı. 6 ve 8 Temmuz'daki kongre oturumlarında da 16. madde üzerinde duruldu⁹

Tartışmalar Salisbury'nin konuşmaları ve önerileriyle başladı. Rusya'nın yeni işgal ettiği topraklardan yararlanarak Ermenileri Anadolu'yu Balkanlaştırmak için kullanacağından endişe eden İngiliz diplomat, Çarlık ordusunun bu bölgeleri boşaltması konusunda ısrar etti.¹⁰

San Stefano Antlaşması'nın 16. Maddesini değiştirme sorunu en son 8 Temmuz 1878'de Kongre toplantısında tartışıldı. Ana metin burada ele

⁶ San-Stefanskiy preliminarniy mirniy doqovor. San-Stefano, 19.02./03.03.1878 q., Sbornik doqovorov Rossii s druzimi qosudarstvami. 1856-1917, Moskva, sayı 52.

⁷ Debidur, A. 1947. Diplomaticheskiye istoriya Evropı ot Venskoqo do Berlinskoqo kongressa (1814-1878), Tom 2, Moskva, Qosudarstvenniy izdatelstvo İnostrannoy Literaturı, s. 482-483.

⁸ Vınogradov, V. (1978). Russko-tureçkaya vojna 1877-1878 qq, Moskva, Mısl, s. 238.

⁹ A. g. e., s. 238.

¹⁰ A. g. e., s. 247.

alındı, yani Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi. İngiliz ve Osmanlı temsilcilerinin birge hazırladığı metin, genel mutabakatla uygun görüldü.¹¹

San Stefano Antlaşması'nın 16. Maddesinin yerine geçen ve Ermenilerle ilgili olan Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi şöyle diyor: "Porto Hükümeti, Ermeni nüfuslu vilayetlerde yerel ihtiyaçlar için gerekli reformları gecikmeksizin uygulamayı, Ermenileri Kürtlerden ve Çerkeslerden korumayı taahhüt eder. Bu alanda alınacak önlemler, düzenli olarak reformların uygulanmasını denetleyen büyük güçlere iletilecektir."¹² Böylece, görülebileceği gibi, Çarlık Rusya'sı ve Avrupa devletlerinin himayesi sonucunda, "Ermeni sorunu" uluslararası siyaset arenasında en hafif tabirle vatandaşlık hakkı kazandı. Rusya'nın San Stefano'daki önceki avantajı, Berlin Kongresi'nde yarı yarıya azaldı.

Rusya'nın dış politikasının ana planları Berlin Kongresi'nde bloke edilse de "Ermeni meselesi" planı gündemden çıkarılmadı. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Çarlık Rusya'sı, "Ermeni sorunu" kartını sistematik olarak kullanmaya başladı. Böylece Çarlık Rusyası, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ulusal ilişkileri yoğunlaştırdı. Doğu sorununu çözmek için özel bir gayretli bir Rus yetkili olan Gorçakov tarafından daha önce Berlin'e sunulan bir plan, bu tür Slav vilayetlerinde özerklik talebi şeklinde Osmanlı Ermenileri için özerklik talep etmeye başladı.¹³

Rusya'nın Birinci Dünya Savaşında Doğu Anadolu planları

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler de Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasını büyük bir sevinçle karşıladılar. Savaş sırasında Ermeniler gönüllü birlikler oluşturarak Rus ordusuna katılmış, Rus birlikleriyle Doğu Anadolu topraklarına girmiş, savunmasız bazı bölgelerde isyan etmiş ve Rus ordusunu cepheden desteklemişlerdir. Osmanlı hükümetinin seferberliğinin duyurulmasının ardından, Eçmiadzin Katolikosu Gevork, Kafkasya Valisi Vorontsov Daşkov'a 5 Ağustos 1914 tarihli bir mektup göndererek Çar II. Nikolay'a teslim edildi. Mektup, "Ermeni meselesine" tam çözüm çağrısında bulundu: "Anadolu'daki altı Ermeni vilayetinden bölünmez bir Ermeni bölgesi oluşturulmalı, padişah hükümetinden bağımsız, padişah tarafından seçilen yüksek rütbeli bir Hristiyan reformları denetlemek üzere atanmalıdır." Böyle bir yönetim ancak savaşın sona ermesiyle mümkündür. Ancak Türkiye seferberlik ilan etti ve Çarlık Rusya'sı Ermenilerin güvenliği için Türkiye'den sorumluluk almalıdır. Ekselanslarınızdan, Rusya'daki halkım ve kendim adına imparatora sadakatimi iletmesini istiyorum."¹⁴

¹¹ Qurun, K. (1993). Armyanskoe dosye, Baku, Yazıçı, s. 139.

¹² Berlinskiy traktat (1856-1917). 1/13 iyulya 1878 q. Sbornik doqovorov Rossii s druzhimi qosudarstvami, s. 204-205.

¹³ Russko-qermanskoye otnoşeniya, 1873-1914 qq. (1922), Moskva, Çentrarxiv, s. 48.

¹⁴ Bayramol, E. (2013), Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu. 1914-1915. İstanbul, Bilgi Yayınevi, s. 63-64.

Mektubun metninden de anlaşılacağı üzere, Ermeni Katolikosu süregelen süreçlerin ruhuna uygun bir politika izleme konusunda oldukça yeteneklidir. Kendisini Çarlık Rusya'nın planlarını gerçekleştirmeye çalışıyor olarak tasvir ediyor.

Ermeni Katolikosunun Çar II. Nikolay'ın çağrısına karşı tutumu, o dönemin Rus gazetesi Novoye Vremya'da siyaset ruhuyla yorumlandı. Gazete şöyle yazıyor: "... Tüm Ermeniler Katolikosu Rusya'ya onları koruması altına alması için yalvardı. Ancak Rusya, Ermeni meselesini kendi haline getirmek niyetinde değildi. Koşullar değişti ve bugün dünden çok farklıydı ..."¹⁵

Göründüğü gibi, bu bilgiler Ermenilerin Rusya'nın elinde basit bir araç olarak kullanıldığını söylememize olanak sağlıyor. Öte yandan bölgedeki siyasi durum değişir değişmez, tersine arka planda Rusya'nın Ermeni kartının yeniden gündeme geldiği ortaya çıkıyor.

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Çar II. Nikolay'ın Ermenilere verdiği bildiride birçok konuya da ışık tutuyor: "Ermeniler, Doğu'dan Batı'ya tüm Büyük Rusya halkı davetimi büyük bir sevgiyle kabul etti. Beş asırlık zulümden sonra özgürlüğünüzün vakti geldi, birçoğunuz Ermenilere zulmediyorsunuz ve bugün de zulüm etmeye devam ediyorsunuz. Ruslar, Ermeni çocukları büyük bir gururla anıyorlar. Lazarovlar, Melikoflar ve benzeri Ermeniler, vatanın savunması ve kalkınması için Slav kardeşleriyle savaştılar. Çarlık hükümetinin himayesinde Ermeniler, kan kardeşlerinizle birleşecek ve sonunda özgürlük ve adaletle kutsanacak."¹⁶

1915'te Petrograd'da yayınlanmış "Ermenistan'da Reformlar. Diplomatik Belgeler Koleksiyonu" adlı eserden Rus hükümetinin Ermenileri kendi tarafına çekmek için pek çok girişimde bulunduğu ve Ermenilerin desteği olmadan Anadolu'daki eylemlerini gerçekleştirmeyi beklemediği açıkça anlaşılmaktadır. Beyazid'deki Rus konsolos yardımcısı, 21 Kasım'da gönderdiği bir telgrafta, Ermeni toplumunun Rusya'nın tam desteğini aldığını, Rusya'nın koruyucu bir rol oynamaya devam etmesi gerektiğini, Ermeni nüfuslu bölgelerde ciddi bir huzursuzluk olduğunu ve her an isyan çıkabileceğini açıkça itiraf etmekteydi.¹⁷ Belgeler, üst düzey Rus yetkililerin ikili oynamasını, Avrupalı devletlerin Ermenilerle işbirliğine karşı çıkacağı ve aynı zamanda Türkiye ile ilişkilerin tamamen kopacağı fikrini içeriyordu. Bilgiler, Rusya'nın Ermenilere yönelik politikasının iki yönüne odaklanılması için zemin sunuyor. Birincisi, Kafkasya'da Osmanlı Devleti ile daha güvenli bir sınır oluşturmak, ikincisi ise boğazları ele geçirerek Akdeniz'e erişim sağlamaktır.¹⁸

¹⁵ Armyanskiy vopros, (1915), Novoye vremya, №13360, 20 yanvarya (3 fevralya), s. 3.

¹⁶ Cengiz, H. 1984. Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi. Ankara: Başbakanlık Basımevi, s. 142-143.

¹⁷ Sbornik diplomatičeskix dokumentov. Reformı v Armenii. 26 noyabrya 1912 qoda-10 maya 1914 qoda, 1915, Petrograd, İzdatelstvo Qosudarstvennyy Tipografıya, s. 3-5.

¹⁸ A. g. e., s. 3.

Araştırmalar, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Rusya'nın "Ermeni meselesini" dikkatle kullanmayı planladığını gösteriyor. Buradaki temel amaç, büyük Avrupalı güçleri "Ermeni meselesine" dahil etmek, yani "sorunu" tek başına çözmek değildi. Bu bağlamda, Kafkas milletvekili Vorontsov-Dashkov'un 7 Şubat 1913'te merkeze gönderdiği mektup, söylediklerimizi bir kez daha doğruluyor. Mektupta: "Ermeni Katolikosu Bogos Nubar Paşa, Ermenilerin durumunu ve reform meselesini Avrupa hükümetlerine açıklama yetkisine sahiptir. Bogos Nubar Paşa, Londra Büyükelçiler Konferansı'nda "Ermeni meselesi"ni tanıtacak. Bu, Rusya'nın durumun kontrolünü kaybettiği anlamına gelebilir.¹⁹

Milyukov'a göre, "Rusya ile Türkiye arasındaki kavşakta yaşayan Ermeniler" Rusya için büyük bir siyasi öneme sahipti. 1913'te Rus diplomatlar, örgütlü Ermeni burjuvazisiyle bir anlaşma imzaladılar ve "ezilen Ermenileri" savunmak için doğu illerinde açıkça reform çağrısında bulundular. Alman destekli Türk hükümeti, inatçı direnişin ardından 26 Ocak 1914'te bir reform anlaşması imzalamak zorunda kaldı.²⁰Bu reform projesine göre Anadolu'da biri Trabzon, Sivas, Erzurum, diğeri Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır olmak üzere iki il oluşturulacak. İller, yabancı bir müfettişin kontrolünde idi ve büyük güçlerin tavsiyesi üzerine 10 yıllığına seçildi. Ermeniler, başta Rusya olmak üzere devletlerin kontrolündeki hükümeti, dili, askerliği vb. kontrol ediyor. tarlalarda çok geniş bir özerkliğe sahip olmaları gerekiyordu.

Bu dönemde Rusya'nın Ermeni reformları için diğer ülkelerden destek almaya çalıştığı ortaya çıktı. Rusya'nın Fransa Büyükelçisi İzvolsky'nin 24 Aralık 1912'de Rusya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir telgrafta Fransa Başbakanı Poincaré'nin Rusya'nın reform projesini desteklediği belirtildi.²¹

Birinci Dünya Savaşı arifesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler için Rusya'da kapsamlı bir propaganda kampanyası başlatıldı. Taşnak ve Hınçak partileri ve yurtsever cemiyetler, Türkiye'deki Ermenilerin birleşmesini gerekli görmekte ve Rusya'daki Ermeni cemaati reform arzusunu dile getirmektedir. Sazonov, konunun uluslararası gündeme geri getirilmesini savundu.

II. Nicholas'ın Birinci Dünya Savaşı arifesinde Kafkasya'ya gelişi ve Ermeniler ile Osmanlılar arasında işbirliği önerisi sorunu daha da kötüleştirdi. Çar, Tiflis'te (Gürcistan) yaptığı konuşmada, "Rus bayrağı altında seyreden gemiler İstanbul ve Çanakkale'de serbestçe hareket etsin. Ermeniler Rusya'nın yardımıyla Osmanlı topraklarında bağımsız devletlerini kursunlar. Çarlık hükümetinin himayesinde, kan kardeşlerimizle birleşecek ve sonunda özgürlük ve adaletle kutsanacaksınız. Ermenilerin sadakatine inanıyorum, Ermeni halkının parlak bir geleceği var. Seni temin ederim, hayalin gerçek

¹⁹ Sbornik diplomatičeskix dokumentov. Reformı v Armenii, s. 5.

²⁰ Qurko-Kryajin, V. (1990). Ermeni meselesi. Bakı, Elm, s. 12.

²¹ Sbornik diplomatičeskix dokumentov. Reformı v Armenii, (1915), s. 48.

olacak"²²sözleriyle bitirdi. Böylece II. Nicholas'ın bu önyargılı ve kışkırtıcı konuşması, Ermenilerin Rusya'nın Türkiye'ye karşı savaşına katılımını sağladı. Türk topraklarının işgali ve nüfuslarının yok edilmesi için hazırlanan Ermeni ideologları da Ermeni Kilisesi'nden nimetler aldı.

Bakü gazetesinin 13 Ağustos 1916 sayısında Ermeni propagandasının okyanusa ABD'ye yayıldığı bildirildi. ABD misyonerleri de Ermenilere yardım etti. Ermeni Van-Tosp gazetesi, Amerikan Porta Cemiyeti'nin 1990'ların sonunda Ermenilere yardım etmeye başladığını ve 20 yıl boyunca onlara hizmet ettiğini bildirdi.²³

Çarlık Rusya'sı da Asya Türkiye'sindeki olayların Avrupa devletleri düzeyinde tartışılmasını organize etmek için harekete geçti. S.D. Sazonov, 25/12 Nisan 1915 tarihli 1876 sayılı telgrafında Paris ve Londra'daki büyükelçiler A.P. Izvolsky ve A.K. Benkendorf'a şu talimatları verdi: "Yeni bilgilere göre, Asya Türkiye'sinde yaşanan anarşi ve Ermenilerin Türkler ve Kürtler tarafından katledilmesi keskin bir dönüş yaptı. Fransız ve İngiliz hükümetlerini bizimle Porta'ya bir çağrı yayınlamaya davet edin. Ermenilere yönelik zulüm için kişisel sorumluluk, Türk Bakanlar Kurulu'nun tüm üyelerine ve bu olaylara karışan tüm Türk sivil ve askeri yetkililere verilebilir."²⁴

Hükümetin talimatları doğrultusunda, Fransa ve Birleşik Krallık'taki diplomatik misyonlar, hükümet yetkilileriyle bir araya gelerek konuyu birlikte görüşmeyi teklif etti. Fransa Dışişleri Bakanı T. Delkasse ile görüşen Izvolsky, Fransız tarafını ikna edebildi ve Delkasse, çarlık hükümetinin önerisini onayladı. Toplantıdan memnun olan A.P. Izvolsky, 27 (14) 1915 tarihli 243 numaralı telgrafta şunları yazdı: "Theophilus Delkasse, Sazonov'un teklifini onayladı ve temyiz metnini hazırlamak için Londra ile iletişime geçeceğine söz verdi."²⁵

Londra Büyükelçisi A.K Benkendorf, İngiltere Dışişleri Bakanı E.Gray ile görüştü. Ortak çağrıyı tartıştıktan sonra, İngiliz Dışişleri Bakanı ihtiyatlı bir tavır aldı ve 30 Nisan'da (17 Nisan) Buchanan'dan geçmemeyi ve Ermeni Katolikosunun İtalyan ve ABD hükümetlerine yanıt vermesini beklemeyi tavsiye etti.²⁶ Karşılıklı toplantılar ve ortak tartışmalar, Çarlığın Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesine İngiltere ve Fransa ile istişarelerde bulunmasına rağmen, Doğu Anadolu'nun gelecekteki kaderi üzerinde tek söz sahibi olmaya çalıştığını gösteriyor. Çarlığın ortak temyiz başvurusunda ısrar eden temyiz metninin İngiliz ve Fransız hükümetleri tarafından değil, hazırlanmasında ilgili taraf olarak hazırlandığı gerçeğinde bile bu durum

²² Isgenderli, A. (2012). Realities of Azerbaijan: 1917-1920, USA, Published by Xlibris, s. 42.

²³ Armyanskaya pressa, 13.08.1916. K vozvraşeniya missionerov, №178, s. 16.

²⁴ Mejdunarodnie otnoşeniya v epoxu imperializma, (1935). Dokumenti iz arxivov çarskoqo i vremenoqo pravitelstv. 1878-1917 qq. Tom 7, Seriya 3, 1914-1917, dok. 609, s. 252.

²⁵ A. g. e., s. 252.

²⁶ A. g. e., s. 252.

görülebilir. Rus tarafı, itiraz metnini hazırlayarak, S.D Sazonov'un 10 Mayıs 1915 (27 Nisan) tarih ve 2155 sayılı telgrafıyla A.P Izvolsky ve A.K Benkendorf'a gönderdi. Temyizde şöyle deniyordu: "Ermenistan'ın Kürt ve Türk nüfusu yaklaşık bir aydır Türk hükümetinin yardımıyla Ermenileri birleştiriyor ve öldürüyor. Bu tür katliamlar Nisan ortasında Erzurum, Dehgan, Ekin, Bitlis, Muş, Sasun, Zeytun ve Kilikya'nın tamamında gerçekleşti. Van çevresindeki yüzlerce köylü tamamen öldürüldü ve şehrin Ermeni mahallesi Kürtler tarafından kuşatıldı. Aynı zamanda İstanbul'daki Osmanlı hükümeti masum insanlara zulüm yapıyor. Türkiye'nin Hıristiyanlığa ve medeniyete karşı işlediği yeni suçlar göz önüne alındığında, müttefik hükümetler, Osmanlı hükümetinin tüm üyelerini ve Ermeni katliamlarına karışan ajanlarını bu suçlardan bizzat sorumlu tutacaklarını Yüce Porta'nın dikkatine sunmak istiyorlar.²⁷Avrupa'nın destek çağrısı metninden Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Ermeni gruplarına silahlı yardım sağlayarak, Ermeni katliamlarına ilham vererek ve doğrudan Osmanlı hükümetini suçlayarak merkezi hükümete ve sivil halka karşı işlenen katliamları hatırlamak bile istemediği anlaşılıyor. lider rolünü görmek istedim.

İngiltere ve Fransa ile yapılan yazışmalardan, Avrupa devletlerinin Rusya tarafından hazırlanan çağrı metninde "Ermenilerin toplu imhası" fikrini kabul etmekte tereddüt ettikleri anlaşılıyor. Bu, özellikle A.K.Benkendorf, itiraz taslağını görüşmek üzere İngiltere Dışişleri Bakanlığı İkinci Sekreteri Harold Nicholson ile buluştuğunda geçerlidir. Görüşmeler sırasında İngiliz diplomasisi, Anadolu'daki olaylardan habersiz olduğunu söyledi. A.K. Benkendorf, S.D. Sazonov'a 12 Mayıs 1915 (29 Nisan) tarih ve 333 numaralı telgraftaki tartışmalar hakkında şunları yazdı: "Nicholson'a haber verdim. Aynı zamanda, Fransız Chargé d'Affaires'in soldan gönderdiği bir telgrafın içeriğini de tanıdı. Telgraf, Ermenilerin Van'ı ele geçirdiğini, kervansarayı havaya uçurduğunu ve şehri yıktığını söylüyor. Bundan sonra Türkler onu tekrar ele geçirdi ve ancak bundan sonra katliam gerçekleşti. Nicholson, İngiliz hükümetinin doğrudan bilgisi olmadığını söylüyor. Ancak Fransa'nın verdiği bilgiler doğrulanırsa Türkiye bu olaylarda Ermenilerin alenen isyan ettiğine dair kanıt bulacaktır. Kanlı provokasyondan başka bir çıkış yolu yokmuş gibi görüldüğünü ve bence tüm delillerin Türklerden geldiği için önemini yitirdiğini söyledim. Nicholson pozisyonunda ısrar etmedi."²⁸

İngiltere'nin 1915'te Ermeniler konusunu parlamentoya taşıdığını belirtmek gerekir. Arizon gazetesi şunları yazdı: "16 Kasım İcmalar Palatası toplantısında milletvekili Ulyams, İngiliz hükümetinin Türk katliamından kurtulan Ermeni mültecilere gerekli yardımı sağlamasını önerdi. İrlanda Ulusal Partisi lideri O. Connor, Williams'ın önerisini destekledi ve hatta hükümetten yoksullara mali yardım sağlamasını istedi. Lord Robert Cecil, Edward Gray ile şahsen konuştuğunu söyledi. Gray, "Bu aşığılama ve

²⁷ A. g. e., s. 400.

²⁸ A. g. e., s. 416.

rezaletten kendilerine Türk hükümeti diyenler sorumludur ve tüm Ermeni vahşetlerinin doğrudan organizatörleri, mevcut hükümet Abdülhamid'in 30 yıldır yapmadığını altı ayda yapmış oldu.²⁹Gazete ayrıca şunları yazıyor: "R. Cecil, İngiliz deniz filusunun Ermenilerin hayatını kurtarmaya hazır olması gerektiğini güvenle söyledi. Ancak ona göre Ermeniler için en iyi savunma, dörtlü anlaşmanın en iyi zaferi olabilir..."³⁰Bilgiler ayrıca büyük güçlerin Osmanlılar üzerindeki, özellikle Doğu Anadolu'daki çatışan menfaatlerini de ortaya koymakta ve her devletin diplomatik veya başka yollarla kendi lehine çözmeyi tercih ettiğini söylemeye zemin vermektedir. Çarlık Rusya'sı bir yandan Müttefiklerin diğer üyelerini, Müttefikleri üzme istemedi, diğer yandan sorunu tek başına çözmeye çalıştı.

Kafkas Orduları Başkomutanı Çar II. Nicholas'a hitaben yazdığı bir telgrafta, Erzurum yakınlarındaki Osmanlı birliklerinin yenilgisini ve şehrin ele geçirilmesini ciddi bir şekilde kaydetti ve şöyle yazdı: "Türk tahkimatlarının Rus birlikleri tarafından tahrip edilmesi ve askerlerimizin gösterdiği cesaret için size derin şükranlarımı sunuyorum."³¹

Ermeni medyasının neşesi sınırsızdı. "Mshak" gazetesi şunları yazdı: "Son haftalarda Ermeni savaş sahnelerinde önemli olaylar yaşandı. Köprügöy'ün başarılı zaferinin ardından ordumuz 30 Ocak operasyonu ile Türk kalesi Aruzurma'ya yanaştı. Ordumuz Türkleri mevzilerinden çıkarıp Erzurum'un kuzeybatısındaki Van Gölü çevresinde saldırdı. Topçu hazırlıklarının ardından Erzurum kalesinin çevresindeki referans noktaları tahrip edildi. Örneğin, cesur ordumuz Gara Göbek, Çoban-Dada, Dalan-Göz, Uzun Ahmed, Kaburga ve benzerlerinin kalelerini ele geçirdi. Sert ve çetin kışa rağmen Aruzurum esir alındı. Genel olarak 3 Şubat 1915 tarihi, sonsuza kadar Rus ordusunun ve onun kurucu Kafkas ordularının hafızasında kalacaktır."³²Bilgilerden de görüldüğü gibi Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında büyük güçlerin elinde bir araç olduklarını da kabul ediyorlar, kendilerini "ordumuz", "cesur savaşçılarımız" vb. bu tür ifadelerle yükseltilere kaldırıyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya kısmının bölünmesi yeni bir aşamaya girdi. Uzun ve karmaşık müzakerelerin ardından İngiltere, Fransa ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya kısmının bölünmesi konusunda anlaştilar.

1916 baharında Rusya, İngiltere ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya kısmının bölünmesi ve Arabistan'da bağımsız bir Arap devletinin kurulması konusunda bir anlaşma imzaladılar. Bu nedenle Rusya sınır hattına Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerini, Muş, Siirt, Amadz, Fras'ı işgal etmek zorunda kaldı. Rusya'nın Karadeniz sınırı

²⁹ Yevropa i Armyane, (1916). Armyanskiy Vestnik. Ejenedelnyy jurnal, №2, Moskva, s. 15.

³⁰ A. g. m., s. 15.

³¹ Telegramma Qosudarya, (1916). Armyanskiy Vestnik, Ejenedelnyy jurnal, Moskva, sayı 2, s. 7.

³² Padeniye Erzuruma, (1916). Armyanskiy Vestnik, Moskva, sayı 2, s. 8

Trabzon'un batısında belirlendi. Fransa, Suriye'yi, Adana ilini, gelecekteki Rusya sınırına kadar olan bölgeyi ve Mezopotamya'nın güney kesimi olan Bağdat ile birlikte İngiltere'yi işgal etti. bölgeleri ele geçirmek zorunda kaldı. İngiliz ve Fransız toprakları arasında bir Arap devletleri konfederasyonu kurulacaktı. Stratejik açıdan önemli olan bu alanlar petrol yatakları açısından zengindi. Anlaşmaya göre, topraklar İtalya'ya da verilecekti.³³

Görüşmelerde İngiltereni Sykes ve Fransızları Pico temsil edildi. Rus tarafını Sazonov temsil edirdi. Müzakereler, 9 ve 16 Mayıs'ta İngiliz-Fransız Anlaşması'nın imzalanması ile sona erdi ve son iki belge "Sykes-Pico" anlaşması olarak tarihe girdi.³⁴

Sovyet Rusya'nın dış politikasında "Ermeni sorunu"

19. yüzyılın başından itibaren Çarlık Rusya'sının dış politikasının öncü çizgisi olan "Ermeni sorunu", Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Çarlığın devrilmesinin ardından Rusya'da bir darbeyle iktidara gelen Bolşeviklerin ana planlarından biri haline geldi.

1918'de Güney Kafkasya'nın siyasi haritasında tarihsel olarak var olan Azerbaycan ve Gürcistan ile birlikte yeni bağımsız bir devletin topraklarının sınırlarının çizilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi yükünü hafifletmekle birlikte, şimdi ana yükünü Azerbaycan'a yükledi. Doğu Anadolu'daki Ermenilerin toprak talepleri, Güney Kafkasya'daki Azerbaycan toprakları pahasına gerçekleştirildi.

1920'lerin başından itibaren, Bolşeviklerin Güney Kafkasya'ya doğru tedrici ilerleyişi önceki durumu kökten değiştirdi. Böylesi koşullarda Bolşevik Rusya ile Kemalist Türkiye'nin ortak çıkarlar açısından yakınlaşması Güney Kafkasya'daki jeopolitik durumda gözden kaçmadı. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan işgal edildi ve Sovyetleştirildi.

Azerbaycan'ın işgalinden sonra asıl odak noktası Ermenistan'ın Sovyetleşmesiydi. Bu bağlamda "Bakinskiy rabochiy" gazetesinin 22 Ocak 1921 sayısında şöyle yazıyordu: "Mustafa Kemal ordusuyla her yöne saldırı düzenleyebilirdi. Alexandropol yakında ele geçirildi. Erivan tehlikedeydi. O dönemde çalışkan Ermeni halkı, "Büyük Ermenistan" arayışıyla ticaret yapan ve "Küçük Ermenistan"ı çoktan kaybetmiş olan çökmüş hükümetin zayıflığına ikna oldu.³⁵

Hem Güney Kafkasya'daki hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi durumu değerlendiren Konya merkezli Ogud gazetesi, "Türkiye için "Ermeni meselesi" çözülmedi" yazdı. Bunun kanıtı, Rus ordusunun Ermenistan'a

³³Tekst soqlaşeniya. – ARDA, f. 28, siy. 1, sax. vah. 68, v. 73.

³⁴A. g. d.

³⁵K pervoy qodovşine sovetsoy vlasti Armenii. 29.11.1920 – 29.11. 1921. Qazeta Bakinskiy rabochiy, 29.11.1921, №273 (405).

girmiş olmasıdır.”³⁶Böylece, Çarlık Rusya'sının 1814'ten beri izlediği politika şimdi Bolşevik Rusya tarafından sürdürülmüştür.

Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlayan ve başarıyla devam eden ulusal kurtuluş hareketi, Bolşevik Rusya'yı önceki planlarını değiştirmeye zorladı. Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurma planları başarısız olduktan sonra, odak Sovyet Ermenistanı'na kaydı.

Taşnaklar gibi Rusya'nın yardımından ilham alan Ermeni Bolşevikleri de Türkiye ve Azerbaycan topraklarına olan iddialarından vazgeçemediler. Bu bağlamda Ov. Kachaznuni, "Sınırlarımızı genişletme sorununu ancak Rusya'ya güvenerek çözebiliriz.”³⁷

Ermenistan'ın bu özlemleri, kısa bir süre sonra gerçekleşen Rus-Türk görüşmelerinde ortaya çıktı. 3 Aralık 1920'de G. Chicherin, RK (b) P Merkez Komitesine, Sovyet Ermenistanı'na diplomatik yardım ve koruma sağlanması, Türkiye'nin taleplerinin yumuşaması ve Türkiye'nin Gürcistan'a saldırmayı reddetmesi hakkında yazılı bilgi verdi. G.Chicheri'nin bu önerileri, RK (b) P Merkez Komitesi'nin 7 Aralık'taki genel kurul toplantısında tartışıldı. Türkiye ile bir ön anlaşma taslağı geliştirilerek Merkez Komite'ye sunulmasına karar verildi.³⁸

Hazırlanan öneriler Türk tarafıyla ilk görüşmeye sunulduğunda keskin anlaşmazlıklar ortaya çıktı. O dönemde Türk tarafının üzerinde ısrar ettiği konu Ermenistan'ın Alexandropol barış anlaşmasının şartlarını yerine getirmemesiydi. Rusya, buna karşılık, gelecek Rus-Türk konferansına Ermenistan'ı da dahil ederek Türkiye'ye baskı yapmaya, Azerbaycan ve Ermenistan'ın dış politikasını pekiştirmeye ve niyetlerinin Güney Kafkasya ve bölgedeki ileride uygulanmasına zemin hazırlamaya çalıştı. Chicherin'in 11 Ocak 1921'de Orconokidze'ye gönderdiği telgraf şöyle diyordu: “İki kardeş cumhuriyeti kadere bırakamadık. Ancak Türkiye ile dostluk bizim için çok önemli.”³⁹Ermenilerin Türklere yönelik nefretini gizlemeyen RSFSR Dışişleri Bakanlığı, 19 Ocak 1921'de G.K Orjonokidze'ye gönderdiği telgrafta şunları yazdı: “Ermeni-Türk düşmanlığı çözülmeyecek. Bu nedenle sınırları karşılıklı tavizlerle değiştirmek önemlidir. Tüm Türkler ve Bekir Sami burunlarını kaldırıyor ve tüm nüfusu bize karşı çeviriyor. Tüm sorunlar Moskova'da çözüldü ve her türlü pazarlığa gitmeye hazırız. Türkler Alexandropol'u terk etmezse silah vermeyeceğiz. Sınır sorunlarını çözmeden bir anlaşma yapmak imkansız.”⁴⁰

Rusya'nın “tehcir edilen Ermenileri ülkelerine geri göndermeyi ve onlara barınmaları için geniş bir alan sağlamayı” teklif ettiği iddia ediliyor.

³⁶ Teleqramma zavbyuropeçati Şvirova na imya Çiçerina. – ARDA, f. 28, siy. 1, sax. vah. 38, v. 117.

³⁷ Kaçaznuni, Ov, (1990). Daşnaksütyun bolşe neçeço delat. Baku, Elm, s. 7.

³⁸ Iz protokola № 24 (68) zasedaniya plenuma ÇK RKP (b). Predlojenie Çiçerina po povodu doqovora s Turçiey-RQASPI, f. 17, op. 2, d. 42, l. 12.

³⁹ Teleqramma Çiçerina na imya Q.K.Orconokidze (1921). – RQASPI, f. 85, dos. 33, v. 1-2.

⁴⁰ A. g. d., v. 6.

Aslında Türkiye'ye baskı yapmaya ve Ermeni kitlelerinin sempatisini kazanmaya çalışıyordu.

O sırada Ermeni hükümeti Nahçıvan'ı birleştirme niyetinden vazgeçmedi. Ermeni basını bu konuda şunları yazdı: "Legrand, Nahçıvan'ı Ermenistan ile birleştirmek için ayrıldı. Erivan'a döndükten sonra Nahçıvan'ın kendi Devrim Komitesi olduğunu ve henüz Ermenistan'a katılmaya karar vermediğini söyledi. Moskova Ermenistan-Türkiye-Rusya-Azerbaycan konferansının kararlarını veya Moskova'nın emrini bekliyor.⁴¹Bilgilere göre Ermeni Bolşevikleri, Rus-Türk konferansının arifesinde "Ermeni meselesi"ni tartışmaya çalıştı. Bu tartışma Rusya ile sınırlı değildi, aynı zamanda İtilaf Yüksek Konseyi'ne yapılan itirazlarla da işaretlendi. Bu girişim, Londra konferansının arifesinde Ermeni komitesi tarafından ortaya atıldı. Temyizde "Türkiye sözde Ermeni topraklarında tamamen bağımsız bir Ermeni ocağı kurmalıdır. 2. Kilikya'da Lübnan'dakine benzer ve en kötü durumda Türkiye'nin egemenliği altında, halkların çeşitliliğinden tamamen bağımsız bir siyasi sistem oluşturun. 3. Türkiye topraklarındaki Türk olmayan halklar için uygun garantiler oluşturmak."⁴²

Böylece Sovyet Rusya, iddialarını Azerbaycan topraklarına doğru genişleten Ermeni tarafını da savundu. Moskova ve Kars anlaşmalarında bu belirgindi. Ancak Türk tarafının çabaları sonucunda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü korunmuş ve Nahçıvan, Moskova Antlaşması hükümleri altında Azerbaycan'ın himayesinde özerk bir bölge olarak kurulmuştur.

Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından kısa bir süre sonra Sovyet liderliği, anlaşmanın sınır belirleme hükümleri konusundaki derin endişesini gizlemedi. Sovyet liderliği bile anlaşma sonucunda Türk tarafının Kafkasya'da güçlenmesi ve Bakü'nün ele geçirilmesi için büyük umutlar kazandığını düşünüyordu. Bütün bunlar Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın 31 Mart 1921 tarihli yazısında açıkça belirtilmiştir. "Ardahan ve İğdır'ın stratejik nokta olarak Türkiye'ye taşınması Güney Kafkasya'yı zor durumda bırakıyor. Böylece Erivan ve Aleksandropol sınır bölgeleri haline geldi. Savaş olursa savunmalarını organize etmek mümkün olmayacaktır. Kars'ın Türklere aktarılması büyük bir avantaj, demiryolu Türklere darbesi altında, Akhiskha ve Akhalkalaki yolu açıldı, Batum Güney Kafkasya'dan ayrıldı ..."⁴³Bir adım daha ileri giden Sovyet liderleri, Ermeni komünistlerinin Arpaçay ve Araz sınırını belirlemesi fikriyle dayanışma içinde olduklarını ifade ettiler ve hatta özel bir şerit oluşturmayı bile düşündüler.⁴⁴

Kars konferansı hazırlıkları sırasında Bolşevik Rusya, Azerbaycan üzerindeki baskısını artırdı. Bu, Azerbaycan'ın konferansta bağımsız hareket

⁴¹ Bülleten informacionnoqo otdela pri polnomiçnim predstavitelstve RSFSR v Azerbaycane, Armenii i Qruzii, №4, 14.04.1922, ÇQİAQ, f. 612, op. 1, d. 100, v. 87.

⁴² A. g. d., v. 62.

⁴³ Pismo sekretarya Çyurpı, Puqaçeva ÇK PK (b) P, Çiçerinu, Stalinu (1921). – RQASPİ, f. 85, op. S Turçiya, dok. 29, v. 32-34.

⁴⁴ A. g. d.

etmesini önlemeyi amaçlıyordu. Bu konuda B.V. Legra'nın 22 Temmuz 1921 tarihli M. Huseynov ve N. Narimanov'a gönderdiği telgrafta şöyle deniyordu: "İlk anlaşmaya göre Kars'ta diğer cumhuriyetlerden ayrı konuşamayacaksınız. Bizi gerçeklerin önüne koyarsanız, bu kabul edilemez olacaktır. Tek başına hareket etmemelisiniz. Cumhuriyetlerle aynı fikirde olmalısınız. RSFSR'nin yetkili temsilcisinin bilgisi olmadan gelecekte bu tür eylemler yapmamanızı tavsiye ederim ..."⁴⁵Görüldüğü gibi, Bolşevik Rusyası Kars Antlaşması arifesinde geleneksel Ermeni kartını çok ustaca kullandı.

Ermenilerin Kars'ın yakınında Ruslar tarafından alınıp kendilerine verileceğini umdukları arşiv belgelerinden de anlaşılıyor.⁴⁶Ancak beklentiler gerçekleşmedi. Moskova'da başlayan konferans Kars'ta sona erdi. Bolşevik Ermenistanı Sevri Antlaşması'nda Türkiye topraklarında kurulması öngörülen "Ermenistan"dan imtina eder, Türkiye ile Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında iyi komşuluk ilişkileri için elverişli bir ortam yaratırdı.

Rusya'nın "Ermeni meselesi" konusundaki politikası, Kars anlaşmasının imzalanmasının ardından Lozan Konferansı'nda da sürdürüldü. Bu, Rusya Dışişleri Bakanı G. Chicherin'in 29 Kasım 1922'de I. Stalin'e yazdığı mektupta açıkça görülmektedir. Chicherin'e göre Türk Ermenilerinin haklarının korunması müzakerelerin konusu olmalı ve ulusal azınlıklar için herhangi bir özyönetim biçimi kurulması göz ardı edilmemelidir. G.Chicherin, ulusal azınlıklar sorununun sadece Türkiye için değil tüm dünya için bir sorun olması gerektiğini yazmaktaydı.⁴⁷

Chicherin'in Litvinov'a yazdığı mektuptan anlaşılıyor ki, İtilaf Devletleri bunları bir silah olarak kullanıyor, yalnızca Rusya'nın müdahalesiyle Ermeni nüfusunu kurtarmak ve bir "Ermeni ulusal ocağı" yaratmak mümkündür. Bu olmazsa, farklı ülkelerde bulunmaları gerekir. Ancak kısa bir süre sonra, 26 Ocak 1923'te Chicherin'in Uluslararası Ermeni Cemiyeti'ne yazdığı mektupta, Rusya'nın Lozan Konferansı'nda "Ermeni sorunu" dışında kalmasına rağmen, Sovyet hükümetinin Ermeni mültecileri kabul etmeye hazır olduğu belirtildi.⁴⁸

Alınan bilgilere göre, daha sonra birlik cumhuriyetleri haline gelen Rusya ve SSCB liderleri, yurt dışından gelen Ermenilerin Kafkasya'ya, özellikle Azerbaycan'a yeniden yerleştirilmesiyle yakından ilgileniyorlardı. Chicherin'e göre Sovyet tarafının çıkarları tam olarak korunmalı ve ülkeye hangi unsurların geldiği bilinmelidir.

Araştırmalar, bu dönemde Sovyet liderliğinin Ermenileri yurtdışından getirme konusunu ciddi bir şekilde tartıştığını ve Ermeni göçü komisyonu toplantılarının düzenlendiğini göstermektedir. Bu bağlamda 23 Mart 1923'te

⁴⁵ Telegramma Leqrana M.D.Quseynovu (1921). – ARPISSA, f. 609, siy. 1, sax. vah. 96, v. 47.

⁴⁶ Pismo konsula ASSR v Karse I.Qadjibeyli İ.Abilovu (1921). – ARPISSA, f. 276, siy. 5, sax. vah. 1, v. 91.

⁴⁷ Qasımlı, M. (2016). Ermenistanın sovetleşdirilməsindən Azerbaycan ərəzilərini işğalınədək erməni iddiaları: tarix olduğu kimi (1920-1994-cü illər), Bakı, AİF, s. 170.

⁴⁸ Qasımlı, a. g. e., s. 178.

Halkın Kara Komiserliği Yönetim Kurulu üyesi Mesyachev başkanlığında Ermenilerin göçü komisyonu toplantısı yapıldı ve 200.000 Ermeni'nin Rusya'ya getirilmesi konusu gündeme geldi.⁴⁹

Genel olarak, söz konusu dönemin siyasi gerçeklerine bakıldığında, Türkiye'den toprak ele geçirme iddialarına gömülen Ermenilerin artık Azerbaycan'ın Karabağ bölgesine odaklandığı açıktır.

Ermenilerin bu istekleri SSCB önderliğinin "hayır-duası" ile kısa sürede gerçekleşti. Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, Azerbaycan SSC Merkez Yürütme Komitesinin 7 Temmuz 1923 tarihli 5 sayılı Kararına dayanılarak Azerbaycan SSC'nin bir parçası olarak kurulmuştur. Azerbaycan Merkez Seçim Komisyonu başkan yardımcıları Mirbaşir Gasimov ve Mahmud Xanbudagov tarafından imzalanan beş maddelik bir kararnamede, Azerbaycan SSC'nin bir parçası olarak Dağlık Karabağ'ın Ermeniler yaşayan hissesinden merkezi Hankendi olmakla özerk bir bölge kurulması yazılırdı.⁵⁰

Arşiv belgelerinden Azerbaycan halkının yaşanan süreçlere kayıtsız kalmadığı, özellikle Şuşa şehrinin Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ne zorla dahil edilmesini protesto ettikleri anlaşılıyor. Bu bağlamda Şuşa şehri R.Aliyev, İ. Musayev, B.Sarabi ve H.Shamshiyev'in yetkili temsilcileri 9 Ağustos 1923 tarihinde şehir nüfusu Az. Merkez Seçim Komisyonu'na gönderilen mektupta "Çarlık döneminden getirilerek Karabağ'ın dağlık kesimine yerleşen ve Şuşa şehrini zorla ilhak eden Ermenilere özerklik verilmesi kabul edilemez" deniyordu.⁵¹

Böylece Azerbaycan halkının protestolarına rağmen, Sovyet liderliği Azerbaycan'ın tarihi topraklarının birliğini bir kez daha bozmuş oldu. Çarlık döneminden beri izlediği politikayı sürdürerek onu yeni bir düzeyde geliştirmeye başladı. Sovyet parti organlarında sorumlu görevlerde bulunan Ermeniler de buna yardımcı oldu. Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin dağlık kesimini yıkmak için planlar yapılmaya başlandı.

Azerbaycan topraklarında özerk bir vilayet oluşturarak Ermenileri örgütleyen SSCB'nin önderliği, daha sonra yurtdışında yaşayan Ermenileri getirip Güney Kafkasya'ya yerleştirerek Azerbaycan ve Türkiye karşıtı faaliyetlerini yoğunlaştırdı. SSCB liderliğinin bu faaliyetinden cesaret alan Ermeni liderler, fırsatı değerlendirmek için ciddi bir şekilde çalışmaya başladılar. Sovyet devletinin bu politikasından yararlanarak, tarihi topraklarında yaşayan Azerilerin zulmü ve Ermenilerin yerleştirildikleri topraklara yeniden yerleştirilmesi yaygınlaştı. Yavaş yavaş, bölgedeki demografik durum değişti.

İlk göçürmeler Türkiye'nin Canik ilinden başladı. 1924'te yaklaşık 200 Ermeni, Ermenistan'a taşınmak için Samsun'daki Sovyet konsolosluğuna

⁴⁹ A. g. e., s. 181.

⁵⁰ Dekret Az ÇİK ot 7 iyulya 1923 qoda ob obrazovaniya AOK, – ARDA, f. 379, siy. 3, sax. vah. 73, v. 135-136.

⁵¹ Zayavleniye upolnomoçennix qoroda Şuşi R.Aliyeva, İ.Musayeva, B.Sarabi v Az. ÇİK. 09.08.1923. - ARPİSSA, f. 1, siy. 4, sax. vah. 51, v. 36-37.

başvurdu. İtirazlar sonraki yıllarda da devam etti. Araştırmalar, o dönemde Ermeni liderliğinin çekişmeli bölgeleri merkezin yardımıyla ilan ettiğini ve daha sonra merkezin yardımıyla bu bölgeleri yeniden yerleşimden sonra Azerbaycan'a karşı asılsız iddialarla ele geçirdiğini gösteriyor.

Araştırmalar, söz konusu dönemde Ermeni liderliğinin önce merkezin yardımıyla bölgeleri “tartışmalı” ilan ettiğini, ardından Azerbaycan'a karşı asılsız toprak taleplerini uygulamak için merkezin yardımıyla bölgeleri ele geçirdiğini gösteriyor.

Arşiv belgeleri, 1920'de Ermeni SSC'de 774.000 kişinin bulunduğunu, ancak Ermenilerin yurt dışından getirilmesi sonucunda 1936'da bu rakamın 1,2 milyona ulaştığını göstermektedir.⁵²

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte SSCB liderliğinin dış politikasındaki "Ermeni sorunu" faktörü arka planda kayboldu. Ancak savaşın sona ermesinden sonra Türkiye'nin ABD'ye yakınlaşma girişimlerini engellemek için Sovyet devleti yurt dışındaki Ermeni örgütleriyle ilişkilerini yeniden ısıtarak Ermenilerin “gerçek sesini” savunmaya başladı.

II.Dünya Savaşı sonrası dönemde Ermeni tarafının Azerbaycan ve Türkiye'ye yönelik toprak iddiaları, Ermenistan SSC'de yayınlanan birçok medya kuruluşunun makalelerinde ortaya çıktı. Toprak iddialarında Ani, Dvin, Kars, Nahçıvan, Malazgirt, Hilat ve diğer bölgeler sözde “Büyük Ermenistan”ın bir parçası olarak tanımlandı.⁵³

Azerbaycan'a karşı 1948-1953'te “Ermeni sorunu” planı daha trajik bir aşama olarak hatıralarda kaldı. 23 Aralık 1947'de SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı I.V.Stalin ve Bakanlar Kurulu Başkanı Y. Chadayev'in imzasıyla, 100.000 Azerbaycan türkünün Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'sinin Kur-Araz ovasına göçürülmesine 4083 sayılı Karar kabul edildi. 11 maddelik kararın 1. fıkrasına göre, 1948-1950 yıllarında Azerbaycan nüfusu “gönüllülük esasına göre” Ermeni SSC'den Azerbaycan SSC'nin Kur-Araz ovasına taşınacaktı. Karara göre, 1948'de 10.000, 1949'da 40.000 ve 1950'de 50.000 kişi kademeli olarak göçürüldü.⁵⁴

Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı sistematik olarak sürdürülen “Ermeni sorunu” planı, Türkiye'nin 1950'lerde ADB'ye üyelik başvurusundan sonra yeniden canlandırıldı. SSCB liderliğinde derin endişelere neden olan Türkiye'nin Avrupa'ya yaklaşma girişimleri, Türkiye ve Azerbaycan'a yönelik iftira niteliğinde bir kampanya ile karşılandı. Sözde “Ermeni soykırımı”nın 50. yıldönümüne yönelik kampanyalar yalnızca Ermeni SSC'sinde değil, Fransa, Lübnan ve Amerika Birleşik Devletleri'nde de yapıldı.

⁵² Kontrevolyuçionnaya rol partii Daşnaksütyun.- ARMTNA, L-164, v. 194.

⁵³ Yeremyan, S. (1946). Mnoqovekovaya drujba. Qazeta Kommunist, №47, Moskva.

⁵⁴ Postanovleniye Soveta Ministrov SSSR o pereselenii kolxoznikov i druqovo azerbaycanskovo naseleniya iz Armyanskiy SSR v Kura-Araksinskovo izmennost Azerbaycanskoy SSR (1947), №4083., ARPIİSSA, f. 1, siy. 33, sax. vah. 227, v. 14-17.

“Ermeni sorunu” Azerbaycan’ın toprak bütünlüğüne karşı bir baskı aracı gibi

1980'lerden bu yana, Sovyet liderliğinin bu politikası birkaç yönde genişledi. Her şeyden önce, Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 24 Nisan'ı “Soykırım Kurbanlarını Anma Günü” olarak işaretlemesi için Sovyet yönetimine çağırısı. CPSU Merkez Komitesi sekreterliğinde tartışıldı. Sekreteryaya tartışmasının ardından konu 21 Şubat 1985 tarihli Politbüro toplantısının gündemine alınmış ve ilgili karar alınmıştır. Kısa bir süre sonra 27 Aralık 1978'de Sov. Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin “Yabancı Ermenilerle Çalışmanın Güçlendirilmesi” kararına göre Lübnan, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin ve daha birçok ülkede yayınlanan Ermeni medyasına mali yardımı artırdılar.⁵⁵

Eski SSCB ve bölgedeki siyasi süreçler ve geçen yüzyılın 80'li ve 90'lı yıllarda Sovyet liderleri tarafından Ermenistan'ın doğrudan korunması politikası, Azerbaycan için yeni toprak kayıplarıyla sonuçlandı. Ermenilerin Azerbaycan'a yönelik asılsız toprak iddiaları Karabağ'ın işgaliyle sonuçlandı. SSCB'nin yasal halefi olan Ermenistan, Rusya Federasyonu'nun askeri yardımından yararlandı.

Sonuç

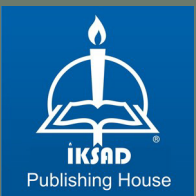
Nitekim araştırmalar gösteriyor ki, Rusya Çarı I. Aleksandr'ın Vyana Kongresi sırasında ortaya koyduğu “Doğu Sorunu” planı, zaman zaman amacını değiştirerek Avrupa ve Rus imparatorluklarının elinde çok etkili bir silah haline geldi. Başlangıçta Avrupa topraklarının Türkler (Osmanlı İmparatorluğu) tarafından işgalini önlemek için tasarlanan bu plan, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra “Ermeni sorunu”nu uluslararası siyasi arenaya taşımıştır. “Ermeni meselesi”nde paydaşlardan biri olan Rusya, bu planın uygulanmasında özel bir rol oynamıştır ve şu ya da bu şekilde hala desteklenmektedir. Anadolu topraklarını işgal edemeyen Çarlık Rusya'sı bölgeye özel ilgi göstererek dikkatini Güney Kafkasya'ya, özellikle Azerbaycan topraklarına çevirmiş, Ermenileri Azerbaycan topraklarına yerleştirmiş ve onların himayesinde bir devlet kurmuştur. 1915'te Doğu Anadolu'daki Ermeni soykırımının ardından, “Ermeni sorunu” tarihsel değil daha siyasi bir anlam kazanmaya başladı ve tarihi ve etnik bağları ile ayırt edilen iki devleti ayırmanın uygun bir yolu olmaya devam ediyor.

⁵⁵ Qasımlı, a. g. e., s. 403.

Kaynakça:

- Bayramol, E. (2013), Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu. 1914-1915. İstanbul, Bilgi Yayınevi, s. 63-64.
- Cengiz, H. (1984). Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Feridun, E. (2014). Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında ve Devamında Yabancı Devletlerin Rolü. *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, c. II, Eylül-Aralık, s. 905-916.
- İbrahimov, N. (1997). Azərbaycan tarixinin alman səhifələri, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı.
- Qurko-Kryajin, V. (1990). Erməni məsələsi. Bakı, Elm.
- Qasımlı, M. (2016). Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix olduğu kimi (1920-1994-cü illər), Bakı, AİF.
- Sertçelik, S. (2009). Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süresi. 1678-1914. Ankara: TBMM, Kültür, Sanat ve Yayım Kurulu Yayınları.
- Şükürov, K. (2006). Türkmənçay-1828, Tarixi xronika, Bakı, Elm.
- Armyanskiy vopros, (1915). *Novoye vremya*, №13360, 20 yanvaya (3 fevralya).
- Armyanskaya pressa (13.08.1916). *K vozvrasheniya missionerov*, №178.
- Berlinskiy traktat (1856-1917). 1/13 iyulya 1878 q. *Sbornik doqovorov Rossii s druqimi qosudarstvami*, s. 204-205.
- Bülleten informacionnoqo otdela pri diplomaticheskoy predstavitelstve ASSR v Qruzii*. 24.01.1921. №136. – ARPIİSSA, f. 1, siy. 2, sax. vah. 79, v. 87.
- Bülleten informacionnoqo otdela pri polnomoçniym predstavitelstve RSFSR v Azerbaycane, Armenii i Qruzii*, №4, 14.04.1922, ÇQİAQ, f. 612, op. 1, d. 100, v. 62.
- Vinoqradoy, V. (1978). Russko-tureçkaya voyna 1877-1878 qq, Moskva, Misl.
- Qurun, K. (1993). Armyanskoe dosye, Baku, Yazıçı.
- Debidur, A. (1947). Diplomaticheskaya istoriya Evropı ot Venskoqo do Berlinskoqo kongressa (1814-1878), Tom 2, Moskva, Qosudarstvenniy izdatelstvo İnostrannoy Literaturı.
- Dekret Az ÇİK ot 7 iyulya 1923 qoda ob obrazovaniya AOK, – ARDA, f. 379, siy. 3, sax. vah. 73, v. 135-136.
- Daşnaksütyun Armyanskaya Revolyucionnaya Federativnaya Partiya. *İstoriçeskiy oçerk*, ARPIİSSA, F.34, iş 85 – 1908/1909, v. 39-53.
- Yeremyan, S. (1946). Mnoqovekovaya drujba. *Qazeta Kommunist*, №47, Moskva.
- Yevropa i Armyane, (1916). *Armyanskiy Vestnik. Ejenedelniy jurnal*, №2, Moskva.
- Potyomkin, V. (1941). İstoriya diplomatii, tom 2, Moskva, Qosudarstvennoye izdatelstvo politicheskoy literaturı.
- Iz protokola № 24 (68) zasedaniya plenuma ÇK RKP (b). Predlojenie Çıçerina po povodu doqovora s Turçiey-RQASPI, f. 17, op. 2, d. 42, l. 12.
- Zayavleniye upolnomoçennix qoroda Şuşi R.Aliyeva, İ.Musayeva, B.Sarabi v Az. ÇİK. 09.08.1923. – ARPIİSSA, f. 1, siy. 4, sax. vah. 51, v. 36-37.
- Kontrevolyucionnaya rol partii Daşnaksütyun. – ARMTNA, L-164, v. 194.
- K pervoy doqovşine sovetsoy vlasti Armenii (29.11.1920 – 29.11. 1921). *Qazeta Bakinskiy raboçiy*, 29.11.1921, №273 (405).
- Kaçaznuni, Öv. (1990). Daşnaksütyun bolşe neçeqo delat. Baku, Elm.

- Mejdunarodnie otnoşeniya v epoxu imperializma (1935). Dokumenti iz arxivov çarskoqo i vremennoqo pravitelstv. 1878-1917 qq. Tom 7, Seriya 3, 1914-1917, dok. 609.
- Obzor armyanskiy pečati (1916). Armyanskiy pressa o vzyati Erzuruma. *Armyanskiy Vestnik*, Moskva, №5.
- Parsamyan, V. (1972). İstoriya armyanskoqo naroda. 1801-1900 qq. Erevan, İzdatelstvo Ayastan.
- Padeniye Erzuruma, (1916), *Armyanskiy Vestnik*, Moskva, sayı 2.
- Pismo konsula ASSR v Karse I.Qadjibeyli İ.Abilovu (1921). – ARPIİSSA, f. 276, siy. 5, sax. vah. 1, v. 91.
- Pismo sekretarya Çyurpı, Puqaçeva ÇK PK (b) P, Çiçerinu, Stalınu (1921). – RQASPI, f. 85, op. S Turçiya, dok. 29, v. 32-34.
- Postanovleniye Soveta Ministrov SSSR o pereselenii kolxoznikov i druqovo azerbaycanskovo naseleniya iz Armyanskiy SSR v Kura-Araksinskovo izmennost Azerbaycanskoy SSR (1947), №4083., ARPIİSSA, f. 1, siy. 33, sax. vah. 227, v. 14-17.
- Rusko-qermanskoye otnoşeniya, 1873-1914 qq. (1922), Moskva, Çentrarxiv.
- Sbornik diplomatiçeskix dokumentov. Reformı v Armenii. 26 noyabrya 1912 qoda-10 maya 1914 qoda (1915), Petroqrad, İzdatelstvo Qosudarstvennyy Tipografiya.
- San-Stefanskiy preliminarıy mirnyy doqovor. San-Stefano, 19.02./03.03.1878 q., Sbornik doqovorov Rossii s druqimi qosudarstvami. 1856-1917, Moskva, sayı 52.
- Tekst soqlaşeniya. – ARDA, f. 28, siy. 1, sax. vah. 68, v. 73.
- Teleqramma zavbyuropečati Şvirova na imya Çiçerina. – ARDA, f. 28, siy. 1, sax. vah. 38, v. 117.
- Teleqramma Qosudarya, (1916). *Armyanskiy Vestnik*, Ejenedelnyy jurnal, Moskva, sayı 2.
- Teleqramma Çiçerina na imya Q.K.Orconokidze (1921). – RQASPI, f. 85, dos. 33, v. 1-2.
- Teleqramma Çiçerina na imya Q.K.Orconokidze (1921). RQASPI, f. 85, dos. 18, v. 6.
- Teleqramma Leqrana M.D.Quseynovu (1921). – ARPIİSSA, f. 609, siy. 1, sax. vah. 96, v. 47.
- Bilal, N. (1989). British documents on Ottoman Armenians. Volume I (1856-1880). Ankara.
- Isgenderli, A. (2012). Realities of Azerbaijan: 1917-1920, USA, Published by Xlibris.

ISBN: 978-625-7562-15-7